

**OSMANLI DEVLETİ'NİN PAN-İSLAMİZM
ÇERÇEVESİNDE GÜNEY ASYA VE GÜNEY
AFRİKA İLE İLİŞKİLERİ (1908-1914)**

Pir Murat SİVRİ

Doktora Tezi

Tarih Ana Bilim Dalı

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı

Prof. Dr. Selami KILIÇ

2023

Her Hakkı Saklıdır.

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI

Pir Murat SİVRİ

ORCID ID: 0000-0002-4948-6326

**OSMANLI DEVLETİ'NİN PAN-İSLAMİZM ÇERÇEVESİNDE GÜNEY ASYA
VE GÜNEY AFRİKA İLE İLİŞKİLERİ (1908-1914)**

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Selami KILIÇ

ERZURUM – 2023

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Turkish Research

TEZ BEYAN BİLDİRİMİ

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esasları'nın ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum **"OSMANLI DEVLETİ'NİN PAN-İSLAMİZM ÇERÇEVESİNDE GÜNEY ASYA VE GÜNEY AFRIKA İLE İLİŞKİLERİ (1908-1914)"** adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıyı kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.

☒ Tezimin Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin düzenlenmesini ve erişime açılmasını düzenleyen 5. maddesinin 1. fıkrasına göre [Ulusal Tez Merkezi, enstitü ve fakülteler tarafından Tez Otomasyon Sistemine yüklenen tezlerin bibliyografik bilgilerini kontrol eder, kataloglama kurallarına göre düzenler, konu başlıklarını belirler ve tam metin olarak internet üzerinden erişime açar.] **basılı ve elektronik kopyalarına erişim izni verdiğimi onaylarım.**

İSTİSNAİ DURUMLAR*

☐ **Patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle (2 Yıl)**

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 1. fıkrasına göre teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle teze erişim, Enstitümüz Yönetim Kurulunun .../.../... tarih ve sayılı kararı ile 2 (iki) yıl süreyle engellenmiştir.

☐ **Yeni Teknik, Materyal ve Metotların Varlığı (6 ay)**

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 2. fıkrasına göre tezde yeni teknik, materyal ve metotlar kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içerdiği için tez danışmanının önerisi ve ana bilim dalının uygun görüşü üzerine Enstitümüz Yönetim Kurulunun .../.../... tarih ve sayılı kararı ile teze erişim 6 (altı) ay süreyle engellenmiştir.

☐ **Ulusal Çıkar ve Güvenlik Durumu (Gizlilik Dereceli Çalışmalar)**

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin gizlilik dereceli tezler bahsini düzenleyen 7. maddesinin 1. fıkrasına göre bu teze erişim, ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendirdiği için Enstitümüzün uygun görüşü üzerine Üniversitemiz Yönetim Kurulunun .../.../... tarih ve sayılı kararı ile Üniversitemiz Yönetim Kurulu aksi karar verinceye kadar engellenmiştir.

21.07.2023

Pir Murat Sivri

* İstisnai durumlar danışmanın yazılı başvurusu ve Enstitü / Üniversite Yönetim Kurulunun onayı ile kabul edilir.

TEZ KABUL VE ONAY TUTANAĞI

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Selami Kılıç danışmanlığında **Pir Murat Sivri** tarafından hazırlanan “**OSMANLI DEVLETİ’NİN PAN-İSLAMİZM ÇERÇEVESİNDE GÜNEY ASYA VE GÜNEY AFRIKA İLE İLİŞKİLERİ (1908-1914)**” başlıklı bu çalışma aşağıdaki jüri tarafından Tarih Ana Bilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.
21.07.2023

		Kabul / Ret – İmza
Jüri Başkanı	Prof. Dr. Selami Kılıç Atatürk Üniversitesi	Aslı Islak İmzalıdır
Jüri Üyesi	Prof. Dr. İsmail Eyyuboğlu Atatürk Üniversitesi	Aslı Islak İmzalıdır
Jüri Üyesi	Prof. Dr. İbrahim Ethem Atnur Milli Savunma Üniversitesi	Aslı Islak İmzalıdır
Jüri Üyesi	Doç. Dr. Hüseyin Kalemli Milli Savunma Üniversitesi	Aslı Islak İmzalıdır
Jüri Üyesi	Doç. Dr. Ufuk Erdem Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Aslı Islak İmzalıdır

Bu tezin *Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği*’nin ilgili maddelerinde belirtilen şartları yerine getirdiğini onaylarım.

Prof. Dr. Süleyman Çiğdem
Enstitü Müdürü

Aslı Islak İmzalıdır

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖZET.....	VI
ABSTRACT	VII
ÖNSÖZ.....	VIII
KISALTMALAR DİZİNİ	XI

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI, SINIRLARI VE KAYNAKLARI	1
II. KAVRAM OLARAK PAN-İSLAMİZM.....	5
III. SULTAN ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLETİ İLE GÜNEY ASYA MÜSLÜMANLARI ARASINDAKİ PAN-İSLAMİST İLİŞKİLER.....	8
IV. SULTAN ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLETİ İLE GÜNEYDOĞU ASYA MÜSLÜMANLARI ARASINDAKİ PAN-İSLAMİST İLİŞKİLER.....	16
V. SULTAN ABDÜLAZİZ VE SULTAN ABDÜLHAMİD DÖNEMLERİNDE OSMANLI DEVLETİ İLE GÜNEY AFRİKA MÜSLÜMANLARI ARASINDAKİ PAN-İSLAMİST İLİŞKİLER.....	25

BİRİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ PAN-İSLAMİZM TARTIŞMALARI

1.1. İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN PAN-İSLAMİZM'E BAKIŞI	32
1.2. İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE OSMANLI KAMUOYUNDA VE İSLAM DÜNYASINDA PAN-İSLAMİZM TARTIŞMALARI	42
1.2.1. İctihad Dergisi'nin Pan-İslamizm'e Bakışı ve Celâl Nûri'nin Görüşleri.....	44
1.2.2. Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin Görüşleri	54
1.2.3. Ethem Nejat'ın Görüşleri.....	61
1.2.4. Sırat-ı Müstakim Dergisindeki Pan-İslamizm İle İlgili Tartışmalar	62
1.2.5. Teârif-i Müslimîn İle İslam Dünyası Dergilerinin Pan-İslamizm'e Bakışları ve Abdürreşid İbrahim'in Görüşleri.....	72
1.2.6. Beyanü'l-Hak Dergisinin Pan-İslamizm'e Bakışı	77

1.2.7. Tanin Gazetesi ve Hüseyin Cahid'in Pan-İslamizm'e Bakışı	79
1.2.8. Naci İsmail Pelister'in Görüşleri	80
1.2.9. Azmizâde Refik'in Görüşleri.....	82
1.2.10. Ali Fehmi Muhammed'in Görüşleri	83
1.2.11. Müşir Hüseyin Kıdwai'nin Görüşleri	84

İKİNCİ BÖLÜM

GÜNEY ASYA İLE PAN-İSLAMİST İLİŞKİLER

2.1. HİNDİSTAN MÜSLÜMANLARININ İKİNCİ MEŞRUTİYET'İN İLANINA TEPKİLERİ	89
2.2. 1908 EKİM BUHRANI VE HİNDİSTAN MÜSLÜMANLARININ TEPKİLERİ	101
2.3. HİNDİSTAN MÜSLÜMANLARININ SULTAN ABDÜLHAMİD'İN TAHTAN İNDİRİLMESİNE TEPKİLERİ.....	103
2.4. HİNDİSTAN MÜSLÜMANLARININ İTTİHATÇILARLA İŞ BİRLİĞİ SÜRECİNİN BAŞLAMASI	110
2.5. ABDÜRREŞİD İBRAHİM'İN HİNDİSTAN ZİYARETİ VE BÖLGEYE YÖNELİK GÖZLEMLERİ	115
2.6. BEHOPAL HÂKİMESİ CİHAN BEGÜM'ÜN İSTANBUL ZİYARETİ VE İKİLİ İLİŞKİLERE KATKISI.....	117
2.7. HİNDİSTAN MÜSLÜMANLARININ İTTİHATÇILARA SEMPATİLERİNİN GELİŞİM SÜRECİ	119
2.8. THE COMRADE GAZETESİNİN İTTİHATÇILARA VE OSMANLI DEVLETİ'NE BAKIŞI.....	122
2.9. İNGİLTERE'NİN OSMANLI DEVLETİ İLE HİNDİSTAN MÜSLÜMANLARI ARASINDAKİ YAKINLAŞMA SÜRECİNE TEPKİLERİ	125
2.10. TRABLUSGARP SAVAŞI VE HİNDİSTAN MÜSLÜMANLARI	128
2.10.1. Hindistan Müslümanlarının Trablusgarp Savaşı'na Yönelik Tepkileri.....	128
2.10.2. Hindistan Müslümanlarının Trablusgarp Savaşı'ndaki Yardım Faaliyetleri	144
2.10.3. Abdülvahap Paşa'nın Hindistan Ziyareti ve Bölgede Pan-İslamist Eğilimlerin Artması	148
2.10.4. Trablusgarp Savaşı'nda İngilizlerin Tutumu ve Hindistan Endişeleri	155

2.11. BALKAN SAVAŞLARI VE HİNDİSTAN MÜSLÜMANLARI.....	158
2.11.1. Hindistan Müslümanlarının Balkan Savaşlarına Yönelik Tepkileri.....	158
2.11.2. Hindistan Müslümanlarının Balkan Savaşlarındaki Yardım Faaliyetleri.....	177
2.11.3. Hindistan Hilal-i Ahmer Heyetinin Balkan Savaşlarındaki Sağlık Hizmetleri ..	185
2.11.4. Pan-İslamist Bir Cemiyet: Encümen-i Huddam-ı Kâbe ve Faaliyetleri	196
2.11.5. Hindistan Müslümanlarının Hicaz Bölgesinde Bir İslam Üniversitesi Açma Planları	203
2.11.6. Osmanlı Hilal-i Ahmer Heyetinin Hindistan Ziyareti ve İngilizlerin Halil Halid Bey üzerindeki Şüpheleri	205
2.11.7. Mehmed Vecih Efendi'nin Hindistan Ziyareti ve Bölgedeki Pan-İslamizm Propagandası	208
2.11.8. Balkan Savaşları'nda İngilizlerin Tutumu ve Hindistan Endişeleri	210
2.12. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE HİNDİSTAN MÜSLÜMANLARI.....	216

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜNEYDOĞU ASYA İLE PAN-İSLAMİST İLİŞKİLER

3.1. ENDONEZYA VE ÇEVRESİYLE PAN-İSLAMİST İLİŞKİLER	233
3.1.1. Bölgeye Yapılan Seyahatler.....	233
3.1.2. Osmanlı Basınında Endonezya Müslümanları.....	237
3.1.3. Osmanlı Devleti'nin Endonezya Müslümanlarına Yönelik Pan-İslamist Faaliyetleri.....	241
3.1.4. Endonezya Müslümanlarının Trablusgarp Savaşı'na Yönelik Tepkileri.....	246
3.1.5. Endonezya Müslümanlarının Balkan Savaşlarına Yönelik Tepkileri.....	248
3.1.6. Birinci Dünya Savaşı'na Giden Süreçte Osmanlı Devleti'nin Endonezya Müslümanlarına Yönelik Pan-İslamist Tutumu	253
3.1.7. Birinci Dünya Savaşı ve Endonezya Müslümanları	255
3.2. FİLİPİNLER VE ÇEVRESİYLE PAN-İSLAMİST İLİŞKİLER.....	263
3.2.1. Filipinler'in Merkezi Manila'da Osmanlı Başşehbenderliğinin Açılması ve Başşehbender Necip Hac Halil Efendi'nin Bölgedeki Müslümanlara Yönelik Faaliyetleri.....	263

3.2.2. ABD Valisi John Park Finley'in Filipin Müslümanlarına Yönelik Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti İle İlişkileri.....	268
3.2.3. Şeyh Mehmed Vecih ve Filipin Müslümanlarına Yönelik Pan-İslamist Faaliyetleri.....	276
3.3. BURMA VE ÇEVRESİYLE PAN-İSLAMİST İLİŞKİLER.....	288
3.3.1. Burma Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne İlgileri.....	288
3.3.2. Burma Müslümanlarının Trablusgarp ve Balkan Savaşlarına Tepkileri ve Osman Devleti'ne Yardımları	292

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

GÜNEY AFRİKA'DA PAN-İSLAMİZM

4.1. GÜNEY AFRİKA MÜSLÜMANLARININ İKİNCİ MEŞRUTİYET'İN İLANINA TEPKİLERİ	297
4.2. GÜNEY AFRİKA MÜSLÜMANLARININ SULTAN ABDÜLHAMİD'İN TAHTAN İNDİRİLMESİNE TEPKİLERİ.....	302
4.3. GÜNEY AFRİKA MÜSLÜMANLARININ DONANMA CEMİYETİNE YARDIMLARI.....	304
4.4. JOHANNESBURG'DA OSMANLI ŞEHBENDERLİĞİNİN AÇILMASI VE BAŞŞEHBENDER OHANNES MAJAKYAN'IN FAALİYETLERİ.....	306
4.5. TRABLUSGARP SAVAŞI VE GÜNEY AFRİKA MÜSLÜMANLARI.....	311
4.5.1. Güney Afrika Müslümanlarının Trablusgarp Savaşı'na Yönelik Tepkileri ...	311
4.5.2. Güney Afrika Müslümanlarının Trablusgarp Savaşı'ndaki Yardım Faaliyetleri .	320
4.6. BALKAN SAVAŞLARI VE GÜNEY AFRİKA MÜSLÜMANLARI.....	325
4.6.1. Güney Afrika Müslümanların Balkan Savaşlarına Yönelik Tepkileri.....	325
4.6.2. Güney Afrika Müslümanlarının Balkan Savaşlarındaki Yardım Faaliyetleri.....	329
4.7. GÜNEY AFRİKA GÖÇMEN KANUNU VE OSMANLI DEVLETİ'NİN TUTUMU	333
4.8. OSMANLI DEVLETİ'NİN GÜNEY AFRİKA'DAKİ EĞİTİM VE ÖĞRETİM FAALİYETLERİ	340

4.9. REMZİ BEY'İN JOHANNESBURG ŞEBBENDERLİĞİNE TAYİNİ VE BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA GÜNEY AFRIKA MÜSLÜMANLARININ OSMANLI'YA YÖNELİK TUTUMLARI	346

SONUÇ.....	353
KAYNAKÇA	359
EKLER.....	391
ÖZ GEÇMİŞ.....	416

ÖZET

DOKTORA TEZİ

OSMANLI DEVLETİ'NİN PAN-İSLAMİZM ÇERÇEVESİNDE GÜNEY ASYA
VE GÜNEY AFRİKA İLE İLİŞKİLERİ (1908-1914)

Pir Murat SİVRİ

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Selami KILIÇ

2023, Sayfa: 416+XIII

Jüri: Prof. Dr. Selami KILIÇ

Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR

Prof. Dr. İsmail EYUBOĞLU

Doç. Dr. Hüseyin KALEMLİ

Doç. Dr. Ufuk ERDEM

Bu çalışmada İkinci Meşrutiyet döneminde Osmanlı Devleti'nin Müslüman coğrafya ile giriştiği Pan-İslamist ilişkiler incelenmiştir. 1870'lerde ilk defa Jön Türkler tarafından ortaya atılan Pan-İslamizm, Sultan Abdülhamid döneminde dış politikada uygulanan en etkili siyasi akımlardan biri olmuştur. 33 yıl boyunca aktif olarak yürütülen bu siyaset, İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti yönetimi tarafından da kabul görmüş ve büyük ölçüde uygulanmaya çalışılmıştır. İkinci Meşrutiyet döneminde Pan-İslamizm fikri, Osmanlı aydınları arasında yoğun bir şekilde tartışılmış ve kavramla ilgili birçok görüş ortaya atılmıştır. Bu durum, Pan-İslamizm fikrinin halk arasında da karşılık bulmasına sebebiyet vermiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti, ilk dönemlerde Pan-İslamizm siyasetine mesafeli yaklaşmasına rağmen, ilerleyen dönemlerde, özellikle Batılı güçlerin Osmanlı Devleti üzerindeki eylemlerinin artması üzerine Pan-İslamizm'i dış siyasetin bir aracı olarak kullanmaya başlamıştır. Balkan Savaşlarından itibaren daha radikal bir şekilde uygulanmaya başlayan bu siyaset, Birinci Dünya Savaşı'nda zirveye ulaşmış ve Kasım 1914'te cihadın ilan edilmesiyle nihayet bulmuştur. Bu çalışmada, İkinci Meşrutiyet döneminde Pan-İslamizm siyasetinin belirli coğrafyalardaki uygulanma biçimi incelenmiştir. Konunun geniş bir coğrafyayı kapsamamasından dolayı örnek birkaç bölge ele alınmıştır. Özellikle bu siyasetin yoğun olarak yaşandığı Güney Asya, Güneydoğu Asya ve Güney Afrika bölgeleri ele alınmış ve böylelikle Pan-İslamizm ile ilgili bir seçki sunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İkinci Meşrutiyet, Pan-İslamizm, Güney Asya, Güneydoğu Asya, Güney Afrika.

ABSTRACT**PH. D. DISSERTATION****RELATIONS OF THE OTTOMAN STATE WITH SOUTH ASIA AND SOUTH
AFRICA IN THE FRAMEWORK OF PAN-ISLAMISM (1908-1914)****Pir Murat SIVRI****Advisor: Assoc. Prof. Dr. Selami KILIÇ****2023, Pages: 416+XIII****Jury: Prof. Dr. Selami KILIÇ****Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR****Prof. Dr. İsmail EYUBOĞLU****Assoc. Prof. Dr. Hüseyin KALEMLİ****Assoc. Prof. Dr. Ufuk ERDEM**

In this study, the Pan-Islamic relations of the Ottoman Empire with the Muslim geography during the Second Constitutional Period were examined. Pan-Islamism, which was first put forward by the Young Turks in the 1870s, was one of the most influential political movements implemented in the foreign policy of the Sultan Abdulhamid Era. This policy, which was actively carried out for 33 years, was accepted by the Committee of Union and Progress after the proclamation of the Second Constitutional Era, and tried to be implemented to a large extent. During the Second Constitutional Era, the idea of Pan-Islamism was intensely discussed among Ottoman intellectuals and many opinions were put forward about the concept. This situation caused the idea of Pan-Islamism to be supported by the public. Although the Committee of Union and Progress had doubts about the policy of Pan-Islamism in the early periods, it started to use Pan-Islamism as a tool of foreign policy in the following periods, especially after the actions of the Western powers on the Ottoman Empire increased. This policy, which started to be implemented more radically since the Balkan Wars, reached its peak levels in the First World War and ended with the declaration of Jihad in November 1914. In this study, the way in which the Pan-Islamism policy was implemented in certain geographical regions during the Second Constitutional Era was examined. Since the subject covers a wide geography, a few sample regions are included in the study. In particular, the regions of South Asia, Southeast Asia and South Africa, where this policy is intensely experienced, have been discussed and therefore, a selection on Pan-Islamism has been presented.

Keywords: Pan-Islamism, Second Constitutional Monarchy, South Asia, Southeast Asia, South Africa.

ÖNSÖZ

19.yy'ın son çeyreği ile 20.yy'ın başlarında Osmanlı Devleti'nin dış siyasetinde etkili olan Pan-İslamizm siyaseti dönemin etkili akımlarından biridir. Bu kavramın dinamik bir anlam ifade etmesi ve cüretkâr birtakım girişimlerden bahsetmesi, geçmişte birçok araştırmacı ve siyasetçi tarafından ilgiyle karşılanmasına neden olmuştur. Pan-İslamizm, her toplumun zihninde farklı bir imge uyandırmaktadır. Geçmişte, Batı toplumu ve devlet adamları için bu imge, salt bir tehlikenin adyken, sömürge idaresi altında yaşayan Müslümanlar için umudun tek adresi olmuştur. Şüphesiz bu kavram, 20. yy.'dan günümüze miras kalarak Müslümanların zihnindeki canlılığını korumaktadır. Gerek Türkiye'de gerekse diğer İslam devletlerindeki bazı mahfillerde dillendirilen Pan-İslamizm fikri, hâlâ Müslümanların kurtuluş reçetesi olarak takdim edilmektedir. Bu çalışma, günümüzün Pan-İslamizm fikrine dair bir görüşe yer vermediği gibi bu fikrin gelişimi ve geleceği ile ilgili de herhangi bir önermede bulunmamaktadır. Buna karşılık bu çalışmadaki temel gaye, İkinci Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki Cemiyetnin belirli İslam coğrafyalarıyla giriştiği Pan-İslamist ilişkilerden kesitler sunarak, genel olarak İTC erkânının ve dönemin Osmanlı Devleti'nin kavrama dair bakışını anlatmaktadır. Bu nedenden dolayı birinci bölümde, İkinci Meşrutiyet döneminde Osmanlı aydınlarının Pan-İslamizm hakkındaki görüşlerine yer verilmiştir. Diğer bölümlerde ise sırasıyla Güney Asya, Güneydoğu Asya ve Güney Afrika'da Osmanlı Devleti'nin giriştiği Pan-İslamizm serüveninden kesitler sunulmuştur. Ayrıca Sultan Abdülhamid döneminin Pan-İslamizm siyasetinin de çarpıcı örneklerine değinilerek her iki dönem arasındaki benzerlikler ve farklılar ifade edilmeye çalışılmıştır. Pan-İslamizm, Güneydoğu Asya'dan Fas'a dek çok geniş bir coğrafyayı içine alan bir siyasetin adıdır. Bu coğrafyadaki Pan-İslamist gelişmelerin tümünü aktarmak mümkün olmadığından konu, belirli bölgelerle sınırlandırılmıştır. Seçilen bölgeler, Pan-İslamizm cereyanının en etkili olduğu coğrafyalar arasındadır. Sultan Abdülhamid devrinin, Pan-İslamizm siyaseti ile ilişkilendirilmesine rağmen, İkinci Meşrutiyet döneminin bu siyasetle ilişkisi çoğu kez ihmal edilmiştir. Bu nedenle Pan-İslamizm ile ilgili kaleme alınan eserler, çoğu kez Sultan Abdülhamid dönemine odaklanmaktadır. Bu çalışma temelde bu boşluğu gidermeyi ve iki dönem arasındaki devamlılığı sağlayarak literatüre katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Üç yıllık çalışmanın ürünü olan bu tez, temelde birincil kaynaklara dayanmaktadır. Büyük çoğunluğunu Osmanlı arşivlerinin oluşturduğu bu çalışmada, İngiliz ve Güney Afrika arşivlerine de yer verilmiştir. Ayrıca Osmanlı basını ile birlikte Hindistan ve Güney Afrika basını titizlikle taranmış ve kayda değer bilgi ve bulgular düzenli bir şekilde ana metinde işlenmiştir. Şüphesiz basın üzerinde yapılan bu titiz çalışma, tezin özgün kısımlarından birini oluşturmaktadır. Benzeri birçok çalışmada basının rolü üzerinde yeterince durulmadığı görülmektedir. Eski çalışmalar için bunun makul sebepleri vardır. Osmanlı ve dünya basının yeni kabul edilebilecek bir dönemde dijital ortama aktarılması, eski araştırmacıları basının bu değerli malzemelerinden büyük ölçüde mahrum bırakmıştır. Kısmen arşivler için de bu durum geçerlidir. Günümüzde Osmanlı arşivleri ile birlikte birçok devletin arşivinin dijital ortama aktarılması bizler için büyük bir kolaylık sağlamaktadır. Eski dönemlerde ise özellikle Osmanlı arşivlerinde birçok dosyanın tasnif edilmemiş olması araştırmacıları bu kıymetli hazineye mahrum bırakmıştır. Bu çalışmada, inceleme eserlerden de yeterince faydalanılmaya çalışılmıştır. Özellikle çalışmanın Güney Asya bahsinde, Azmi Özcan tarafından kaleme alınan eserden büyük ölçüde faydalanılmış ve onun dipnotlarından hareketle İngiliz arşivlerinden birçok belge temin edilmiştir. Özcan'ın çalışması her yönüyle rehber vazifesi gördüğü gibi aynı zamanda Türk tarihçiliğinde zirve sayılabilecek eserlerden biridir.

Bu çalışmanın ortaya çıkma sürecinde danışman hocam Prof. Dr. Selami KILIÇ'ın desteği hiçbir zaman üzerimden eksik olmadı. Gerek lisans, gerekse yüksek lisans ve doktora sürecim boyunca sürekli olarak kendisinin bilgi ve tecrübelerinden istifade ettim. Benimle birlikte bugün meslek hayatına atılan birçok akademisyen arkadaşımın tarihçi kimliğinin şekillenmesinde şüphesiz hocamın büyük bir katkısı var. O, bilgi birikimi ve tarihçiliği ciddi bir uğraş olarak ele alışıyla, akademik hayatımızda bize büyük bir rehber oldu. Bu vesileyle danışman hocam Prof. Dr. Selami KILIÇ'a teşekkürlerimi sunarım. On sekiz yaşında, öğrenmeye hevesli bir genç olarak akademinin basamaklarını tırmanmaya başladığımız dönemlerde, en çok yakınlığını ve desteğini gördüğümüz hocalarımızdan biri de merhum Yrd. Doç. Dr. Cemil KUTLU idi. O, bilge ve müşfik kişiliği ile her zaman için bize yol gösterdi ve fikir dünyamızı şekillendirdi. Bu vesile ile Cemil KUTLU hocamı rahmet, minnet ve özlemle yâd ediyorum. Akademi hayatımız boyunca sürekli olarak bilgi ve tecrübelerinden istifade ettiğimiz, bizim için her zaman

rehber bir karakter olan kıymetli hocam Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR'a, bu konunun seçilme sürecinde ciddi desteklerini gördüğüm ve özgün tarihçiliği ile bizlere her zaman için örnek olan hocam Prof. Dr. Yavuz ASLAN'a ve bu tezin ortaya çıkış süreci boyunca olumlu katkıları ile beni yönlendiren hocam Prof. Dr. İsmail EYUBOĞLU'na teşekkürlerimi arz ederim.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında birçok arkadaşımın ve hocamın emeği oldu. İsimlerini bir bir zikrederek hepsine teşekkür etmeyi kendime borç bilirim. Bu vesileyle çalışmamda ciddi desteklerini gördüğüm kıymetli meslektaşım Öğr. Gör. Abdussamed GEÇER'e, Arş. Gör. Hasan DEMİRCİ'ye, Arş. Gör. Yakup ŞAHİNER'e, Dr. Öğr. Üyesi İshak KÜÇÜKYILDIZ'a, metnin düzenlenmesinde yardımlarını esirgemeyen kıymetli kuzenim Dr. Oğuz Kağan Bakrakdar'a, elindeki verileri benimle paylaşarak bana destek olan kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Serkan Erdal'a, tezin düzenlemesi sürecinde kıymetli vakitlerini benden esirgemeyen dostum Öğr. Gör. Kürşad Baydili'ye, bazı kaynaklara dikkatimi çekerek bana yeni ufuklar açan SOAS Üniversitesi emekli öğretim üyelerinden Wilham G. Clarence-Smith'e, Urduca kaynakların tercümesinde desteklerini gördüğüm kıymetli Hindistanlı arkadaşım Meraj Alam'a, elindeki bilgi ve belgeleri benimle paylaşma nezaketinde bulunan Endonezyalı meslektaşım Frial Ramadhan Supratman'a, India Office Records'daki araştırmalarımda bana yardımcı olan kıymetli arşiv uzmanı Simon Cawthorne'ye, Güney Afrika Milli Arşivlerindeki bazı belgeleri temin etmemde desteklerini gördüğüm Anne Lehmkuhl'a ve bizlere sundukları rahat çalışma ortamından dolayı İSAM Kütüphanesi çalışanlarına teşekkür ederim. Ömrüm boyunca benden maddi ve mânevi desteklerini esirgemeyen anneme, babama ve dedeme müteşekkirim. Son olarak, bu çalışmanın ortaya çıkma sürecinde, her zaman yanımda olan ve çalışmalarımı sabır ve dikkatle okuyarak redakte eden sevgili eşim Dürdane Çınar SİVRİ'ye teşekkür ederim.

Erzurum-2023

Pir Murat SİVRİ

KISALTMALAR DİZİNİ

A.) MTZ. (05)	: Sadaret Mısır
ATASE	: Askerî Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivi
BEO	: Babıali Evrak Odası
Bkz	: Bakınız
BOA	: Başkanlık Osmanlı Arşivi
Çev	: Çeviren
DH. EUM. 6	: Dahiliye Altıncı Şube
Şb	
DH. EUM.	: Dahiliye Kısmi Adli Kalemi
KADL	
DH. EUM.	: Dahiliye Kalem-i Umumi
KLU	
DH. İD	: Dahiliye İdari
DH. MKT	: Dahiliye Mektubi Kalemi
DH. MTV	: Dahiliye Mütenevvia
DH. ŞFR	: Dahiliye Şifre Kalemi
DH. ŞFR	: Dahiliye Şifre Kalemi
DH. TMIK. M	: Dahiliye Muamelat
DH.KMS	: Dahiliye Kalem-i Mahsus
DH.MKT	: Dahiliye Mektubi Kalemi
DH.SYS	: Dahiliye Siyasi Kısım
Ed	: Editör
FO	: Foreign Office
Gnkur	: Genelkurmay
H	: Hicri
HAT	: Hatt-ı Hümayun
Haz	: Hazırlayan
HH. İ	: Hazine-i Hassa İradeler
HMC	: Hindistan Müslüman Cemiyeti
HR. İD	: Hariciye İdari

HR. MTV	: Hariciye Mütenevvi Kısım
HR. SAİD	: Hariciye Nezareti Sicil-i Ahval İdare-i Umumiye Müdüriyeti
HR. SFR	: Hariciye Sefareti
HR. TH	: Hariciye Tahrirat
HR. UHM	: Hariciye Umur-ı Hukukiye-i Muhtalita Müdüriyeti
HR.İD	: Hariciye İdare
HR.SYS	: Hariciye Siyasi
HR.TO	: Hariciye Tercüme Odası
HSDHADB	: Satın Alınan Evrak, Hacı Adil Bey Evrakı
IOR	: India Office Records
İ. MBH	: İrade Mabeyn-i Hümayun
İ. TAL	: İrade Taltifat
İ..DH	: İrade Dahiliye
İ..HR	: İrade Hariciye
İ.HR	: İrade Hariciye
İ.HUS	: İrade Hususi
İ.MBH	: İrade Mabeyn-i Hümayun
İ.MTZ.(01)	: İrade Yunanistan
İSAM	: İslami Araştırmalar Merkezi
İTC	: İttihat ve Terakki Cemiyeti
KA	: Kızılay Arşivi
LMC	: Londra Müslüman Cemiyeti
M	: Miladi
MB. İ	: Mabeyn-i Hümayun Evrakı İradeleri
MF. İBT	: Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi
MF. MKT	: Maarif Nezareti Mektubi Kalemi
NASA	: National Archives of South Africa
Nr	: Numara
Pp	: Sayfa Sayısı
R	: Rumi
S	: Sayfa
Ss	: Sayfa Sayısı

ŞD	: Şura-yı Devlet
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Ter	: Tercüme Eden
TNA	: The National Archives
UNESCO	: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
Y. A.HUS	: Yıldız Hususi Maruza
Y. PRK. ASK	: Yıldız Askeri Maruzat
Y. PRK. AZJ	: Yıldız Arzuhal Zurnal
Y. PRK. EŞA	: Yıldız Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik
Y. PRK. MK	: Yıldız Müfettişlikler ve Komserlikler Tahrirâtı
Y. PRK. MYD	: Yıldız Yaveran ve Maiyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi
Y. PRK. UM	: Yıldız Umumi
Y..EE	: Yıldız Esas Evrak
Y..MTV	: Yıldız Mütnevvî Maruzat
Y..PRK. BŞK	: Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı
Y..PRK. GZT	: Yıldız Gazete
Y..PRK.HR	: Yıldız Hariciye Nezareti Maruzatı
Y.PRK. NMH	: Yıldız Name-i Hümayunlar
Y.PRK.MF	: Yıldız Maarif Nezareti Maruzatı
Y.PRK.ZB	: Yıldız Zaptiye Nezareti Maruzatı
Y...MTV	: Yıldız Mütenevvî Maruzat
Yay Haz	: Yayına Hazırlayan
ZB	: Zabtiye

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI, SINIRLARI VE KAYNAKLARI

Pan-İslamizm siyaseti, geniş bir alandaki faaliyeti ifade etmektedir. Hindistan, Pakistan, Bangladeş, Afganistan, Güney Afrika, İran, Çin, Kafkasya, Kırım, Balkanlar, Kuzey Afrika ve İran öteden beri Pan-İslamizm fikrinin hüküm sürdüğü bölgeler arasındadır. İslam coğrafyasının geniş bir alanı kapsaması, Pan-İslamizm siyasetine bütüncül bir perspektiften bakmayı zorlaştırmaktadır. Öte taraftan Pan-İslamizm siyaseti, zamansal olarak da geniş bir aralığı ifade etmektedir. 19.yy'ın son çeyreğinde etkili olmaya başlayan bu siyasetin günümüze değin önemini koruduğu kesindir. Bu sebepten dolayı çalışmada zaman ve mekân sınırlamasına gidilmiştir. Öncelikli olarak konu, Osmanlı Devleti'nin perspektifinden ele alınmıştır. Bunun sebebi hilafet makamını elinde bulunduran Osmanlı Devleti'nin Pan-İslamizm siyasetinde oynadığı merkezi rolden kaynaklanmaktadır. Zaman olarak ise İkinci Meşrutiyet dönemi seçilmiş ve özellikle Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan süre tercih edilmiştir. Öteden beri Pan-İslamizm siyasetinin Sultan Abdülhamid dönemi ile ilişkilendirilmesi, konuyla ilgili çalışmaların bu döneme yoğunlaşmasına sebebiyet vermiştir. İttihat ve Terakki Cemiyetinin İkinci Meşrutiyet döneminde uyguladığı Pan-İslamizm siyaseti, büyük ölçüde ihmal edilmiştir. Pan-İslamizm siyasetindeki devamlılığı göstermek, İTC yönetiminin kavrama kattığı katkıları ifade etmek ve böylelikle literatürdeki boşluğu kapatmak amacıyla çalışmamızda İkinci Meşrutiyet döneminin incelenmesi tercih edilmiştir. Konunun Birinci Dünya Savaşı kadar olan süreyle sınırlandırılması manidardır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Pan-İslamizm'in seyrinde ciddi bir değişme yaşanmış ve özellikle Kasım 1914'teki cihad kararıyla bu siyaset, söylemden fiile dökülmüştür. Birinci Dünya Savaşı dönemindeki Pan-İslamizm siyaseti, büyük ölçüde tarihçiler tarafından çalışılmıştır. Bununla birlikte okuyucuların zihninde üç ayrı dönemin de şekillenmesi amacıyla çalışmada İkinci Meşrutiyet dönemiyle birlikte Sultan Abdülhamid ve Birinci Dünya Savaşı dönemlerinin Pan-İslamizm siyasetinden kesitler sunulmuştur. Bu dönemlerin kısaca anlatılmasına karşın çalışmanın ana kısmını İkinci Meşrutiyet dönemi oluşturmaktadır.

Çalışmadaki bir diğer sınırlama mekân üzerinde yapılmıştır. Bütüncül olarak İslam coğrafyasını çalışmanın zorluğundan dolayı belirli birkaç coğrafya ile konu sınırlandırılmıştır. Mekânsal sınırlamada bazı ölçütler belirlenmiştir. Birinci olarak, seçilen coğrafyanın geçmişte ve ilgili dönemde Osmanlı Devleti'ne tabi olmamasına dikkat edilmiştir. Bu amaçla, Kuzey Afrika, Kırım ve Balkanlar gibi bölgeler, kapsamın dışında tutulmuştur. İkinci olarak, İran, Afganistan ve Fas gibi bahsi geçen dönemde bağımsız olan ve kendine has Pan-İslamizm siyaseti bulunan ülkeler de çalışmaya dâhil edilmemiştir. Türkistan ve Kafkasya gibi bölgeler de çalışmaya dâhil edilmemiştir. Konu sınırlandırmasına uygun olmasına rağmen, bu iki bölgenin tercih edilmemesinin makul sebepleri vardır. Her şeyden önce ilgili dönemde, bu bölgeler Çarlık Rusya'nın idaresi altındadır. İngiltere'nin sömürge ahalisine uyguladığı müsamahakar politikaya karşı Rusya'nın daha katı bir sömürge politikası söz konusudur. Bu durum Rusya Müslümanlarının çeşitli mahfillerde ve meclislerde seslerini kamuoyuna duyurmalarını zorlaştırmış ve Pan-İslamizm ile ilgili malzemeyi sınırlamıştır. Buna karşılık İkinci Meşrutiyet dönemi Osmanlı basınında Rusya Müslümanları hakkında hatırı sayılır malzeme bulunmaktadır. Fakat bu bulgu ve bilgiler Pan-İslamizm'den ziyade Pan-Turanizm'e odaklanmakta özellikle "cedidçilik" ve eğitim üzerinde durmaktadır. Bununla birlikte Rus arşivlerinde ve Türkistan mahalli basınında yapılacak detaylı bir araştırma, Rusya Müslümanlarında Pan-Turanizm ile birlikte Pan-İslamizm bulgusuna ulaşmayı mümkün kılacaktır. Buna karşılık daha önce Osmanlı Devleti ile herhangi bir hukuki bağlantısı bulunmayan ve ilgili dönemde, Avrupalı güçlerin sömürgesi altında bulunan coğrafyalar tercih edilmiştir. Bunun en önemli sebebi, Pan-İslamizm siyasetinin öteden beri sömürge Müslümanları üzerinde yoğunluk kazanmasındandır. Bu amaçla Güney Asya, Güneydoğu Asya ve Güney Afrika gibi İngiltere ve Hollanda'nın sömürge idaresi altında bulunan bölgeler tercih edilmiştir. Bu tercihin en önemli sebebi, ilgili bölgeler hakkında Pan-İslamizm bulgusunu destekleyecek materyallerin zengin olmasındandır. Özellikle Güney Asya ve Güney Afrika'da İngiltere'nin hüküm sürmesi, her iki bölge için de Osmanlı kaynaklarının yanı sıra İngiliz kaynaklarına ulaşmayı kolaylaştırmıştır.

Çalışmada temelde birinci elden kaynaklar tercih edilmiş ve böylelikle özgün bir eser ortaya koymaya çalışılmıştır. Bu amaçla, ağırlıkta Osmanlı arşivleri olmak üzere İngiltere ve Güney Afrika arşivlerinden de yararlanılmıştır. Başkanlık Osmanlı Arşivi,

çalışmanın ana dayanak noktasını oluşturmaktadır. HR. TO, BEO ve HR. SFR. 3, en sık kullanılan tasniflerdendir. Hariciye Tercüme Odası (HR. TO) evrakında çeşitli İslam coğrafyalarından gönderilen Pan-İslamizm temalı mektup, arzuhal ve gazete küpürleri bulunmaktadır. Babıali Evrak Odası (BEO) evrakında daha ziyade Osmanlı Devleti'nin Pan-İslamizm ile ilgili tuttuğu raporlar ve yazışmalar yer almaktadır. Londra Sefareti Evrakı (HR. SFR. 3.) ise çalışmamız açısından hayati bir önem taşımaktadır. Bu evrakta İngiltere'nin sömürgesi altında bulunan Hindistan, Burma, Güney Afrika ve Singapur gibi bölgelerde, Osmanlı şebkelerlerinin uyguladıkları Pan-İslamizm siyasetine dair kıymetli bilgiler mevcuttur. Bu temel evrakın dışında, Başkanlık Osmanlı Arşivi'ndeki birçok evrak incelenmiş ve Pan-İslamizm ile ilgili bulgular elde edilmiştir. Bunun dışında Kızılay Arşivinden de istifade edilmiş ve birkaç önemli belge temin edilmiştir. Kızılay Arşivindeki belgeler, büyük çoğunlukta Başkanlık Osmanlı Arşivindeki belgelerin mükerrer suretlerinden ibarettir. Bu sebeple ilgili arşivden sadece özgün belgeler kullanılmıştır. Kızılay Arşivindeki belgelerin büyük bir çoğunluğu, özellikle Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında Müslüman coğrafyadan gelen yardımlarla ilgilidir.

Osmanlı arşivlerinin yanı sıra, çalışmanın özgün olması açısından İngiliz arşivlerinden de faydalanılmıştır. Osmanlı Devleti'nin Pan-İslamizm siyasetini uyguladığı bölgelerin önemli bir kısmının İngiliz hâkimiyetinde bulunması, İngiliz arşivlerinde çalışma yapmayı zorunlu hale getirmiştir. Bu belgeler, İngilizlerin Pan-İslamizme bakışını yansıtmaları açısından değerlidir. Bu bağlamda büyük ölçüde *India Office Records* tasnifinden yararlanılmıştır. Bu tasnif, İngilizlerin Hindistan'daki kayıtlarını içermektedir. Böylelikle elde edilen belgelerden, Hindistan'da Osmanlı Devleti'nin uyguladığı Pan-İslamizm siyaseti ve İngilizlerin bu siyasete karşı tutumlarına dair bazı bulgular çıkarılmıştır. Özellikle Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında, bölgedeki Müslümanların Pan-İslamist hissiyatına karşı İngilizlerin tutumlarını ve aldıkları önlemleri anlamak bakımından bu belgeler zengin içerikler sunmaktadır. *India Office Records* tasnifinde "IOR/R/5/83, 84, 85, 86, 87, 88" numaralı dosyalar, bu çalışma açısından hayati bir önem taşımaktadır. Bu belgeler 1908 ile 1914 yılları arasındaki Hindistan basınının kayıtlarını içermekte ve bölge Müslümanlarının Pan-İslamizm ile ilgili görüşlerini yansıtmaktadır. Buna ilaveten *The National Archive Foreign Office*'den yine İngilizlerin Pan-İslamizm'e yaklaşımlarını aktaran birkaç önemli belge temin edilmiştir. Güney Afrika Milli Arşivlerinden ise yalnızca Trablusgarp Savaşı hakkında

beş dosyalık kayıt temin edilebilmiştir. Güney Afrika'nın oldukça uzak bir coğrafyada bulunması ve buradan belge talep etmenin oldukça maliyetli olması, ilgili arşivde daha detaylı çalışma yapmayı zorlaştırmıştır. Güney Afrika Milli Arşivi, farklı şehirlere dağıldığından ve dijital ortamda belge talep etmek mümkün olmadığından şuan için bu arşivde çalışma yapmak oldukça güçtür. Mevcut belgeler Güney Afrikalı bir arşiv uzmanıyla gerçekleştirdiğimiz temas sonucunda temin edilmiştir.

Yerli ve yabancı basın da bu çalışma açısından oldukça önemlidir. İki yıllık bir zaman zarfı boyunca basın, dikkatlice taranmış ve Pan-İslamizm ile ilgili bulgular transkript ve tercüme edilerek dosyalanmıştır. Yerli basından özellikle *Sırat-ı Müstakim (Sebilürreşad)*, *İttihad-ı İslam*, *Beyanü'l-Hak*, *Teârif-i Müslimin*, *İslam Dünyası*, *İkdam*, *Tasvir-i Efkâr* ve *Tanin* gibi dönemin yayın organlarından faydalanmıştır. Özellikle *Sırat-ı Müstakim* dergisinden önemli bilgiler elde edilmiştir. *Sırat-ı Müstakim* dergisi üzerinde yaptığımız araştırmalarda, M. Ertuğrul Düzdağ koordinatörlüğünde hazırlanan transkrip çalışmasından istifade edilmiştir. Bu kaynak, dönemin Pan-İslamizm cereyanını anlamak bakımından zengin bir seçki sunmaktadır. Yabancı basın da dikkatle taranmış ve özellikle Güney Afrika'da *Indian Opinion* ve Hindistan'da *The Comrade* gibi Pan-İslamizm siyaseti açısından hayati önem taşıyan yayınlardan istifade edilmiştir.

Çalışmada telif eserler de dikkatle incelenmiştir. Pan-İslamizm ile ilgili yurtiçinde ve yurtdışında birçok çalışma kaleme alınmıştır. Azmi Özcan tarafından kaleme alınan "Panislamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)" adlı eser bu çalışmaların başında gelmektedir. Bu çalışma temelde Hindistan'ı esas almakta ve Sultan Abdülhamid ve İkinci Meşrutiyet dönemi Türk-Hint ilişkilerini Pan-İslamizm bağlamında değerlendirmektedir. Yine Cezmi Eraslan tarafından doktora çalışması olarak kaleme alınan "II. Abdülhamit ve İslam Birliği" adlı eser de Pan-İslamizm literatüründeki özgün yerini muhafaza etmektedir. Eraslan'ın çalışması Sultan Abdülhamid dönemine odaklanmakta ve geniş bir coğrafyayı ele almaktadır. Bu eser, büyük ölçüde Osmanlı arşivlerine dayanmaktadır. Pan-İslamizm ile ilgili diğer önemli bir çalışma, Jacob M. Landau'nun "Pan-İslam Politikaları: İdeoloji ve Örgütlenme" başlıklı eseridir. Bu eserde Pan-İslamizm meselesi daha bütüncül bir perspektiften mesele değerlendirilmektedir. Güneydoğu Asya'da Pan-İslamizm'in serüveni açısından ise İsmail Hakkı Göksoy ve İsmail Hakkı Kadı'nın çalışmaları bir hayli önemlidir. Daha ziyade Sultan Abdülhamid dönemi ve öncesine odaklanan bu araştırmacıların eserleri zengin bilgiler sunmaktadır.

Güney Afrika'daki Pan-İslamizm siyaseti üzerine ise ilk ciddi çalışmayı kaleme alan Ahmet Uçar'dır. Uçar'ın "Unutulmayan Miras: Güney Afrika'da Osmanlılar" adlı çalışması büyük ölçüde Osmanlı arşiv kayıtlarına dayanmakta ve çok zengin bilgiler sunmaktadır. Araştırmanın esas zaman dilimini oluşturan İkinci Meşrutiyet dönemi hakkında bilgiler veren bu eser, Güney Afrika'da bulunan Osmanlı âlimi Ebubekir Efendi ve onun görüşlerinden de bahsetmektedir. Bununla birlikte araştırma, Sultan Abdulhamit dönemi Osmanlı-Güney Afrika ilişkileri üzerine odaklanmaktadır. Bu temel eserlerin yanı sıra birçok telif eser, makale ve tezden istifade edilmiş ve böylelikle özgün bir araştırma ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

II. KAVRAM OLARAK PAN-İSLAMİZM

Türk Dil Kurumu, Panislamizm'i "bütün Müslümanları aynı yönetim altında toplama amacı güden politik akım ve hareket" şeklinde tanımlamaktadır.¹ Yine Meydan Larousse'de de benzer bir anlam karşımıza çıkmaktadır.² Fakat her iki tanımlama da Pan-İslamizm'i ifade etmekte yetersizdir. Sözlük anlamında ifade edilen "bütün Müslümanları bir devlet altında toplama" görüşünden çok Pan-İslamizm, özellikle 19. yy.'da İslam dünyasının Batı karşısında düştüğü güç duruma çözüm arama ve nihai amaç olarak Batı esaretinden kurtulma girişimidir. Pan-İslamizm fikrinin siyasi sahadaki uygulayıcıları tek bir İslam devleti kurma fikrini neredeyse hiç dile getirmemişlerdir. Fikir ve teori sahasındaki savunucuları da böyle bir marjinal düşüncüyü ifade etmekten kaçınmışlardır. Bu bilgiler dikkate alındığında Pan-İslamizm'in bilinen tanımını biraz değiştirmek gerekir. Gerek İkinci Meşrutiyet dönemi Osmanlı aydınlarının düşünceleri, gerekse Osmanlı Devleti'nin sahadaki uygulamaları incelendiğinde Pan-İslamizm için şu tanımlamayı yapmak daha uygun olur: "*Pan-İslamizm, nihai amaç olarak sömürge yönetimi altındaki Müslümanları esaretten kurtarmayı hedeflemekle birlikte temelde, Müslümanlar arasında fikri uyanış hareketini destekleyen ve her türlü yardımlaşma, dayanışma ve fikir alış verişini tesis etmeye çalışan siyasi bir doktrindir.*"

¹ Her ne kadar bu gayeyi temine yönelik çalışan siyasi ve fikri çevreler geçmişte mevcut olsa da bunların sayısı her zaman azınlık mertebesinde kalmıştır. Geçtiğimiz asırda konuyla ilgili eser meydana getiren veya bu fikri sahada temsil edenler, Pan-İslamizm'i, Müslümanları tek bir İslam devleti çatısı altında toplama gayesi güden bir ideoloji olmaktan ziyade Batı'nın sürekli artan sömürgeci baskısı karşısında bir savunma mekanizması olarak görmüşlerdir. Kavramın sözlük karşılığı için Bkz. Sozluk.gov.tr.

² "Bütün Müslümanları aynı idare altında toplama amacı güden siyasi ideal." Bkz. *Meydan Larousse: Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, Sabah Gazetesi Yayınları, XV, 462.

İslam dünyasındaki *İttihad-ı İslam* ifadesine karşılık gelen Pan-İslamizm kavramının, Batı dillerindeki ifadesiyle ilk kez 1875 yılında, Arminius Vambery³ tarafından kullanıldığı tespit edilmiştir.⁴ Kavramın Batı dillerindeki karşılığı ile Müslüman aydınlar tarafından ilk kez kullanıldığı tarihi tespit etmek zordur. Buna karşın İkinci Meşrutiyet dönemi aydınlarının Pan-İslamizm'i İttihad-ı İslam'ın karşılığı olarak kullandıkları açıktır. İttihad-ı İslam kavramının bugünkü mânâsıyla geçtiği ilk yazı ise 1869 yılına tarihlendirilmektedir.⁵ Namık Kemal tarafından ilk kez kullanıldığı anlaşılan bu kavram, Jön Türkler'in Avrupa'da çıkardıkları gazetelerde sıklıkla kullanılmış, 1871 yılından itibaren ise İstanbul basınında karşılığını bulmuştur.⁶ Özellikle *Basiret* gazetesi İttihad-ı İslam fikrini sistematik bir yapıya oturtmak için hayli mesai harcamıştır. *Basiret*, ilk sayılarından itibaren Halife-Sultan'ın bütün dünya Müslümanlarının önderi olduğunu, onun emri ile çeşitli İslam memleketlerinden bir milyon İslam askerinin toplanabileceğini vurgulamış ve böylelikle 1914 yılındaki cihadın simülasyonunu oluşturmuştur.⁷

Her ne kadar karşıladıkları anlam benzer olsa da ilk dönemlerden itibaren bazı Müslüman aydınlar Pan-İslamizm ile İttihad-ı İslam kavramları arasına kesin bir ayırım koymuşlardır. Tunuslu meşhur âlim Ali Bâş Hanbe⁸ ve Hindistanlı Mevlânâ Zafer Ali Han⁹ gibi isimler Pan-İslamizm'i, İttihad-ı İslam'dan tamamen bağımsız olarak türetilmiş oryantalist, hatta emperyalist bir kavram olarak değerlendirmişlerdir. Bu konuda daha

³ Yahudi asıllı Macar Türkolog (1832-1913). Daha geniş bilgi için Bkz. Turgut Akpınar, "VÁMBÉRY, Arminius", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, XLII, 501-502.

⁴ Armin Vambery, *Der Islam in Neunzehnten Jahrhundert; Eine Culturgeschichtliche Studie*, Leipzig, F.A. Brockhaus 1876, 279.

⁵ Osmanlı kayıtlarında İttihad-ı İslam tabirinin geçtiği ilk kayıt 20 Şubat 1776 tarihine den gelmektedir. Umum Azerbaycan ve Kafkas hanlarının Devlet-i Âliye emrinde harbe iştiraklerinin İttihad-ı İslam münasebetiyle vacip olduğu belirtilen bu belge dikkat çekicidir. Fakat buradaki İttihad-ı İslam kavramının günümüzde mânâyı ifade etmediği açıktır. Diğer türlü belgenin tarihinin Küçük Kaynarca Antlaşması'nın hemen sonrasına denk gelmesi mânidardır. BOA, HAT. 5-94. H-29-12-1189 (20 Şubat 1776)

⁶ Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınlar, İstanbul 1991, 199.

⁷ İhsan Yerlikaya, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Siyasi Hayatında Basiret Gazetesi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Van 1994, 114.

⁸ Ali Bâş Hanbe için detaylı bilgi için Bkz." Mehmet Şeker, "Ali Bâş Hanbe", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1989, II, 382.-385. Ali Bâş Hanbe, Pan-İslamizm 'i suni bir kavram olarak nitelendirmekte ve açıkça bu düşünceye cephe almaktadır. Bununla birlikte Pan-İslamizm yerine "Uhuvvet-i İslam" kavramını kullanmaktadır. Bkz. Celâl Nûri, *İttihad-ı İslam'ın Mâzisi, Hâli, İstikbâli*, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1331 (Hicri), 388.

⁹ Mevlânâ Zafer Ali Hân, Hindistan Pakistan alt kıtasının İngilizlere karşı yürüttüğü özgürlük mücadelesinde fikrî, edebî ve siyasî kişiliğiyle ön saflarda yer almış çok yönlü bir kişiliktir. Muhsin Ramazan İşsever, "Mevlânâ Zafer Ali Hân'ın Özgürlük Mücadelesi ve Hapishane Günleri", *Şarkiyat Mecmuası*, 35, (2019), 11-22. Zafer Ali Han, Celâl Nûri'nin İttihad-ı İslam eserine yazdığı "Hint Müslümanları ve Pan-İslamizm" isimli takdim yazısında konuya temas etmekte ve Pan-İslamizm'i Hristiyan diplomasisi tarafından İslam memleketlerini daha çabuk istila etmek maksadıyla ortaya koyulan bir kavram olarak nitelendirmektedir. Bkz. Celâl Nûri, *İttihad-ı İslam*, 396.

esnek bir tutum sergileyen Celâl Nûri ise eserinde iki kavramı da birbirinin yerine kullanmaktan çekinmemiştir.¹⁰ Müslüman aydınların ilk zamanlardaki tepkilerine rağmen Pan-İslamizm kavramına yüklenen olumsuz anlam zamanla unutulmuş ve bu kavram İttihad-ı İslam'ın yerine kullanılmaya başlanmıştır.

Müslüman aydınların yanı sıra Avrupalı yazarlar tarafından da Pan-İslamizm kavramı geniş bir kritiğe tâbi tutulmuş ve kavramın kökensel analizinden çok, etki alanı ve gerçekleşme kapasitesi üzerinde durulmuştur. İngiliz Şarkiyatçı Edward Granville Browne'nin¹¹ Pan-İslamizm'i boş bir hayal olarak görmesine karşın Alman Şarkiyatçı ve devlet adamı Carl Heinrich Becker¹², kavrama daha olumlu yaklaşmaktadır.¹³ 1906 yılında kaleme aldığı makalesinde konuyu uzun uzadıya tartışan Arminius Vambery ise Pan-İslamizm'i Batı'nın esaretine düşmüş İslam toplumlarının doğal bir tepkisi olarak görmekle birlikte İslam coğrafyasının genişliğini ve hantallığını gerekçe göstererek bu düşünceye gerçekleşme ihtimali vermemektedir.¹⁴ Bir başka Alman Şarkiyatçı olan Karl Vollers¹⁵ de 1904'te yayımladığı bir makalesinde, Pan-İslamizm'in Avrupa'nın Doğu'daki varlığı için tehdit olup olmadığı fenomenini incelemektedir. Vollers, Hac ibadetini İslam birliğini gerçekleştirmede önemli bir araç olarak görmesine rağmen bu düşüncenin gerçekleşme ihtimalinin düşük olduğunu belirtmektedir.¹⁶ Arnold

¹⁰ Celâl Nûri, *İttihad-ı İslam*, 296. İttihad-ı İslam kavramının Batı dillerindeki asıl karşılığı *Unity of Islam* ve *Islamic Union*'dur. Fakat 19. asrın moda akımları *Pan-Germeniz* ve *Pan-Slavizm*'e nispetle İslam birliğini tanımlamak için Pan-İslamizm kavramı kullanılmıştır. Türköne, *İslamcılığın Doğuşu*, 197.

¹¹ Hakkında detaylı bilgi için Bkz. Tefvîk Rüştü Topuzoğlu, "BROWNE, Edward Granville", *TDV İslam Ansiklopedisi*

(Erişim 09. 10. 2021) <https://islamansiklopedisi.org.tr/browne-edward-granville>.

¹² Hakkında detaylı bilgi için Bkz. Abdülkerim Özyayın, "BECKER, Carl Heinrich", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Erişim 09. 10. 2021) <https://islamansiklopedisi.org.tr/becke-carl-heinrich>.

¹³ Becker, 1904 yılında yayımladığı makalesinde Pan-İslamizm'in Pan-Slavizm ve Pan-Cermenizm benzetmesine göre kurulduğunu ifade ederek bu fikrin İslam'ın esası olduğunu eklemektedir. Pan-İslamizm, İslam'ın birleştirici eğilimidir. Fakat bu kavram, bütün İslami gelişmede var olan düşüncüyü değil, Avrupa'nın Müslümanların hayatına girmesi ile ortaya çıkan yeniden canlanmayı ifade eder. Bu haliyle Pan-İslamizm, modern Avrupa'ya karşı bütün Müslümanların birlik bilinci ve dayanışma ruhudur. Teorik olarak Pan-İslamist düşünce, ilk cemaatle oluşmuş, teoriden pratiğe geçmesi ise fetihler döneminde mümkün olmuştu. Zamanla Avrupa karşısında zayıflayan ve onun esaretine giren İslam dünyası için bu teorinin yeniden şekillenmesi Pan-İslamizm adıyla ifade edilmiştir. C.H. Becker, "İslam Politikası", 19. *Asırda Batı'nın Gözüyle Siyasi İslam ve Pan-İslamizm*, Yayına Hazırlayan: Mümtaz'er Türköne-Ümit Özdağ, Rehber Yayıncılık, Ankara 1993, 153-160.

¹⁴ Vambery'e göre Pan-İslamizm, "kafirlerle" karşı koyma, dinin tebliği ve politik gayeli cihad çağrısıyla harekete geçirilmiş ümmete delâlet eder. Bu düstur, İslam'ın beş temel emrinden biri olan Hac farzasıyla pratiğe aktarılmıştır. Arminius Vambery, "Pan-islamizm", *Siyasi İslam ve Pan-İslamizm*, 43-49.

¹⁵ Hakkında detaylı bilgi için Bkz. Hilal Görgün, "VOLLERS, Karl", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Erişim 25. 10. 2021) <https://islamansiklopedisi.org.tr/vollers-karl>.

¹⁶ Karl Vollers, "Pan_İslamizme Dair", *Siyasi İslam ve Pan-İslamizm*, 84-105.

Toynbee'nin¹⁷ de Pan-İslamizm ile ilgili görüşleri incelemeye değerdir. Toynbee, "Pan-İslamizm'in Başarısızlığı" adlı makalesinde, konuyu kısa bir değerlendirmeye tabi tutmakta ve bağımsız İslam devletlerinin güçsüzlüklerini gerekçe göstererek bu fikrin gerçekleşmeyeceğini vurgulamaktadır.¹⁸ Son olarak "Pan-İslamizm'in Kökenleri" adlı makalesiyle literatüre katkı sağlayan Dwight E. Lee ise Pan-İslamizm'e kısmi bir başarı şansı vermekte ve diğer Avrupalı yazarların bu konudaki görüşlerini eleştirmektedir.¹⁹

III. SULTAN ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLETİ İLE GÜNEY ASYA MÜSLÜMANLARI ARASINDAKİ PAN-İSLAMİST İLİŞKİLER

Osmanlı Devleti'nin Hindistan Müslümanlarına yönelik ilgisi 1853-1856 Kırım Savaşı döneminde başladı. Bu ilginin şekillenmesinde Osmanlı-İngiliz ittifakının önemli bir rolü vardı. Osmanlı hilafetinin Müslümanlar üzerindeki etkisini keşfeden İngiltere, 1857'de Hindistan'da meydana gelen Sipahi İsyanının bastırılmasında Osmanlı halifesinin desteğine başvurdu.²⁰ Sultan Abdülhamid dönemine gelindiğinde ise bölgenin Pan-İslamizm siyaseti açısından önemi keşfedildi. Sultan Abdülhamid, Hindistan'daki nüfuzunu arttırmak için birçok bölgede yeni şehbenderlikler açtığı gibi mevcut şehbenderlikleri de Osmanlı Devleti lehine kamuoyu oluşturmakla görevlendirdi.²¹

¹⁷ İngiliz Tarihçi ve Felsefeci. Hakkında detaylı bilgi için Bkz. Enes Kabakcı, "TOYNBEE, Arnold J.", *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 25. 10. 2021) <https://islamansiklopedisi.org.tr/toynbee-arnold-j>.

¹⁸ Toynbee'ye göre gerek Osmanlı Devleti, gerekse diğer bağımsız İslam devletleri, bir bütün halinde İslam dünyasının bağımsızlığını ve bütünlüğünü koruyacak yetenekte değillerdi. Eğer 19.yy'da İslam dünyası birkaç parçaya bölünmemiş, İngiliz, Fransız ve Rus imparatorlukları içinde kaybolmamış olsaydı, bu fikir daha dikkate değer bir görüş olarak siyaset sahnesinde yer alabilirdi. Bu takdirde şüphesiz büyük âlim Cemaleddin Afgâni'nin fikirleri etrafında bir Pan-İslamizm tasavvur edilebilirdi. Zira Afgâni, Pan-İslamizm'in gerçek doktrinini ortaya koyan tek isimdir. Fakat 19.yy'ın siyasi atmosferi Pan-İslamizm ümidinin gerçekleşmesini imkânsız kılmaktadır. Arnold Toynbee, "Pan-İslamizm'in Başarısızlığı", *Siyasi İslam ve Pan-İslamizm*, 127-132.

¹⁹ Lee'ye göre Avrupalı şarkiyatçıların Pan-İslamizm'le ilgili görüşleri çoğu kez hatalıdır. Bunun nedeni, araştırmacıların büyük ölçüde Doğu'nun birincil kaynaklarına sahip olmaması ve doğulu yazarların görüşlerini çok az dikkate almasıdır. Bu sebeptendir ki Pan-İslamizm ile ilgili şu ana kadar tatmin edici bir çalışma ortaya koyulamamıştır. Lee, Pan-İslamizm'in genel karakterine ilişkin olarak nihai amacın gerçekleştirme olduğunu ifade etmekte ve kavramı bütüncül bir gözle değerlendirmeye çalışmaktadır. Dwight E. Lee, "The Origins of Pan-Islamism", *The American Historical Review*, Jan., 1942, Vol. 47, No. 2 (Jan., 1942), 278- 287.

²⁰ Diren Çakılcı, "Hindistan'da Osmanlılar: Bombay Osmanlı Şehbenderliği", *Türkiyat Mecmuası*, C. 25/Güz, 2015, 81-106.

²¹ Azmin Özcan, *Panislamizm Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, *İSAM Yayınları*, Ankara 2020, 188-192; Mahmut Akpınar, "Emperyalizmle Mücadelede İç ve Dış Politikanın Bir Enstrümanı Olarak II. Abdülhamit'in İslam Birliği Siyaseti", *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2012, C. 36, Say: 2, 79-119.

İkili ilişkilerin yoğunlaşmasında, 19.yy'ın ikinci yarısında Ortadoğu'nun merkezi öneminin artmasının yanı sıra iletişim imkânlarının gelişmesinin de büyük bir katkısı vardı. Özellikle telgraf ve basın yolu ile Hindistan Müslümanları, Osmanlı Devleti'ne ve hilafetine bağlılıklarını ifade etme imkânı buldular.²² Yine bu dönemde *Aligarh Hareketi* olarak adlandırılan Hint-İslam entelektüel sınıfının ortaya çıkışı ilişkilere yeni bir boyut kazandırdı. Seyid Ahmed Han öncülüğünde başlayan ve temelde Hindistan Müslümanları arasında eğitim ve kültür seferberliğini hedefleyen bu hareket sayesinde Osmanlı aydınları ile Hint-İslam aydınları arasında sıkı bir kültürel bağ kuruldu.²³ Özellikle basının etkili bir şekilde kullanılmaya başlanmasıyla Pan-İslamizm, iki taraf için de etkili bir siyaset haline geldi.²⁴

Osmanlı ve Hint-İslam entelektüel sınıfının karşılıklı işbirliği sürecinin başlamasında özellikle Seyid Ahmed Han'ın büyük bir katkısı vardı. Ahmed Han'ın baş aktörlerden olduğu eğitim ve kültür reformunda, Osmanlı ve Mısır modernleşmesinin etkisi söz konusu idi. Özellikle Türklerin Batı'nın zenginliklerini İslami kimliklerine zarar vermeyecek şekilde benimsemelerinden etkilenecek benzeri bir Batılılaşma hareketini Hindistan Müslümanlar için de ön gördü. Öyle ki yeni açtığı eğitim kurumunda Türk modeline uygun olarak öğrencilere redingot ve ayakkabı giymeyi zorunlu hale getirdiği gibi Osmanlı fesini de mecburi kıldı.²⁵

1876 Bulgar ve Sırp isyanları ise Osmanlı Devleti ile Hindistan Müslümanları arasındaki Pan-İslamist ilişkilere yeni bir boyut kazandırdı. Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı bu buhran üzerine Hindistan Müslümanları mânevi desteklerinin yanı sıra siyasi sahada hilafet makamını desteklediler. Kraliçe Victoria'ya mektup yazan

²² Rashed Chowdhury, *Pan-Islamism and Modernisation During the Reign of Sultan Abdülhamid II 1876-1909*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), McGill Üniversitesi Tarih Bölümü Monreal 2011, 221.

²³ Carimo Mohamed, "Education And Community Consciousness Among The Muslims Of British India", *História e Cultura*, Franca, v. 4, n. 2, 2015, 156-175; Shadid Jaleel, *The Aligarh Movement: A Chapter In The History Of Indian Education*, Aligarh Muslim University Press, Aligarh 2004, 155-156. Osmanlı Devleti'nin özellikle İkinci Meşrutiyet döneminde Hindistan'da yürüttüğü Pan-İslamizm siyasetinde, Aligarh ekolü çevresinde yetişen entelektüel sınıfın büyük bir etkisi vardır. 1906 yılının Aralık ayında ise Hindistan Müslüman Cemiyetinin kurulması ile siyasi sahada da kendilerini göstermeye başlayan Aligarh aydınlarının, gerek Müslümanların modernleşmesi, gerekse Osmanlı Devleti ile olan Pan-İslamizm siyasetinin gelişimindeki katkıları çok büyüktür. Syed Abdul Rahman, "The Foundation Of The All India Muslim League", *The All India Muslim League: Some Historical and Functional Perspectives (1906-1944)*, Ed: Dr. Naddem Shafiq Malik, Fiction House Press, Lahor 2004, 9-19.

²⁴ Özcan, *Panislamizm*, 193-194.

²⁵ Bimal Prasad, *The Foundations of Muslims Nationalism*, New Delhi 2001, 114; Syed Tanvir Wasti, "Sir Syed Ahmad Khan and Turks", *Middle Eastern Studies*, Vol. 46, No. 4, July 2010, 529-542.

Müslümanlar, Osmanlı Devleti'nin haklarının korunmasını ve klasik Şark politikasını devam ettirmesini istediler.²⁶ Ayrıca basın yoluyla da Osmanlı Devleti'nin davasına sahip çıktılar.²⁷ Bunun yanı sıra birçok bölgede Osmanlı ordusu için yardım cemiyetleri kuran Müslümanlar, maddi yardımların toplanmasında da özveriyle çalıştılar.²⁸ Hindistan Müslümanların Osmanlı Devleti'ne yardımları kısa zamanda İngiltere'nin dikkatini çekti ve tüm bu olaylar bölgede Pan-İslamizm'in doğuşu olarak nitelendirildi.²⁹ Yine Aligarh'ın önde gelen öğretim görevlilerinden Şibli Numani de Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeleri yakından takip eden bir isimdi. Osmanlı Devleti ve Mısır'a yaptığı ziyaretler sonucunda Türklerden oldukça etkilenen Numani, İstanbul seyahatinde Sultan Abdülhamid tarafından büyük bir ilgiyle karşılandı. Hindistan'a döndüğünde ise Pan-İslamizm siyasetinin en büyük taraftarlarından biri olarak tanınmaya başladı.³⁰ Osmanlı Devleti ile irtibat halinde olan bir diğer Hintli aydın ise Emir Ali idi. 1908'de Hindistan Müslüman Cemiyetinin (HMC) Londra şubesini kuran Emir Ali, sıkı bir hilafet taraftarı idi ve hilafetin kaldırılmasına kadar Osmanlılara olan desteğini devam ettirdi.³¹

İkinci Meşrutiyet dönemi öncesinde Osmanlı Devleti ve özelde İttihatçılar ile en çok temas halinde olan Hint aydını Ebul Kelam Azad idi. Hint Hilafet Hareketi'nin önemli simlerinden biri olan Azad, Hindistan'daki İngiliz yönetiminden ciddi bir rahatsızlık duymakta idi. Antiemperyalist tutumu sayesinde kısa sürede kendini Hindistan'daki devrimci grubun içinde buldu. Onun devrimci fikirleri benimsemesinde

²⁶ BOA, Y.EE..28-153. H-03-11-1293; BOA, İ..HR..272-16447. H-22-11-1293.

²⁷ BOA, HR.SFR. 3. 232-61. M-14-12-1876.

²⁸ Gökhan Çetinsaya, *II. Abdülhamit Döneminin İlk Yıllarında İslam Birliği Hareketi (1876-1878)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara 1988, 37-38; BOA, Y..PRK.HR..1-23. H-17-03-1294. Osmanlı kaynaklarının ifadesine göre bazı şehirlerde kadınlar, ziynet eşyalarını ve mücevherlerini Osmanlı Ordusu için bağışlamaktaydılar. BOA, HR.TO..59-24. H05-07-1877. Hindistan'daki bu samimi atmosfer kısa sürede Osmanlı makamlarının dikkatini çekti. Öteden beri yardımların organize edilmesinde öne çıkan Bağdat Nakibüleşrafi Seyyid Süleyman Efendi, kardeşi Abdurrahman Hoca'yı Hindistan'a göndererek Hindistan Müslümanlarının daha fazla yardımda bulunmaları için propaganda yapmasını istedi. Ayrıca Hindistan'ın birtakım ileri gelen isimlerine de tavsiyenamele gönderdi. Tüm bu çağrılar kısa sürede karşılığında buldu ve bir milyon Hint rupisine yakın bir meblağ İstanbul'a gönderildi. Bu özverili çalışma karşısında Osmanlı Sadrazamı, Hindistan Müslümanlarına teşekkür mektupları gönderdi. Osmanlı Sultanı ise yardımları teşvik etmek adına yardım kampanyalarına öncülük edenleri Osmanlı nişanı ile taltif etti. BOA, HR. SYS. 1234-3. M-25-09-1877; BOA, DH. ŞFR. 109-2. R-11-03-1293; BOA, DH.MKT. 1320-77. H-26-09-1294; A. Halım, "Russo-Turkish War of 1876-1877 and the Muslims of Bengal", *VI. Türk Tarih Kongresi*, 526-533; BOA, HR.TO..126-76. M-16-05-1877.

²⁹ Ram Lakhan Shukla, *Britain, India and the Turkish Empire (1853-1882)*, People's Publishing House, Bombay 1973, 96-98.

³⁰ Anis Ahmad, "Şibli Nu'mânî", *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 08. 05. 2022) <https://islamansiklopedisi.org.tr/sibli-numani>.

³¹ Muhammed Yusuf Abbasi, *London Muslim League (1908-1928)*, İslamabad 1988, 252.

İttihatçıların büyük bir rolü vardı. 1908’de Mısır’da İttihatçılarla karşılaşp onların fikirlerinden etkilendikten sonra Hindistan’ın bağımsızlığına kavuşması yönünde kuvvetli bir inanç beslemeye başladı ve uzun yıllar Osmanlı hilafetinin önde gelen savunucularından biri oldu.³²

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı patlak verdiğiinde ise Hindistan Müslümanları nezdinde tam bir heyecan hâkimdi. 1876 buhranının kazandırdığı tecrübe sayesinde daha organize hale gelen Müslümanlar gerek basın gerekse sivil toplum kuruluşları vasıtasıyla Osmanlı Devleti’nin davasını desteklediler. Birçok büyük şehirde ve kasabalarda yardım sandıklarının açılmasının yanı sıra camilerde Sultan Abdülhamid’in zaferi için dualar edildi.³³ Hindistan’daki Pan-İslamist coşkuyu etkili bir şekilde kullanmak isteyen Osmanlı Devleti, savaşın ortasında Hicaz Vilayeti ’ne bir emir göndererek Hindistan’daki yerel hâkimlere yardımları arttırmaları için tavsiyelerde bulunulmasını istedi.³⁴ Hindistan Müslümanlarının tepkileri zaman zaman İngilizler açısından tehlikeli olarak kabul edilebilecek bir seviyeye ulaştı. Sözgelimi Svat bölgesi hâkimi, Cuma günü camide toplanan kalabalığı cihada davet ederek dikkatleri üzerine çekti ve yeni tartışmaların fitillenmesine sebebiyet verdi.³⁵ Öte taraftan basın vasıtasıyla da savaşı sürekli gündemde tutan Müslümanlar, özellikle Türk düşmanlığı ile tanınan Gladstone ve ekibine ateş püskürttüler.³⁶ Tüm bu yaşananlar karşısında İngilizler, oldukça dikkatli davranarak süreci idare etmeye çalıştılar. İngilizler Müslümanların tepki ve nefretlerini çekmemek için onları eylemlerinde büyük ölçüde serbest bırakmalarına rağmen basının aşırı

³² Maulana Ebul Kelam Azad, *İndia Wins Freedom*, Orient Longman, New Delhi 1988, 1-8. İttihatçıların fikirlerinden etkilenen Azad, 1912 yılında El-Hilâl adında bir gazete çıkarak aktif olarak siyasete dâhil oldu. Kısa zamanda Hindistan’da Pan-İslamizm’in en büyük destekçilerinden biri haline geldi. 1920’lerde aktif bir şekilde hilafet hareketinde rol aldı. Gandhi ile birlikte pasif direniş eylemlerine katıldığı için tutuklandı. Hindistan’ın bağımsızlığı için Müslümanlarla Hinduların birlikte hareket etmeleri gerektiği tezini savundu. 1923 yılında Hindistan Kongre Partisi’nin başkanı oldu. Çeşitli aralıklarla 1946’ya kadar bu görevde kaldı. Ayrı bir Pakistan devletinin kurulmasına karşı çıkan Azad, 1947’de kurulan ilk bağımsız Hindistan hükümetinde Eğitim bakanı oldu. 1958’de ölümüne kadar bu görevde kaldı. Azmi Özcan, “Ebû’l-Kelâm Âzâd”, *TDV İslam Ansiklopedisi*.

(Erişim 08. 05. 2022) <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebul-kelam-azad>. Ebul Kelam Azad’ın İkinci Meşrutiyet sürecinde Osmanlı Devleti ile olan ilişkileri için Bkz. Zekai Kardaş, *Ebû’l Kelâm Âzâd Ve El-Hilâl Gazetesi Çerçevesinde Türkiye ve Türkler*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul 2011.

³³ *Times* gazetesinin 5 Temmuz 1877 tarihli haberine göre Hindistan Müslümanları Osmanlı Devleti’nin zaferi için kenetlenmiş durumdaydı. BOA, HR.TO. 59-24. M05-07-1877.

³⁴ BOA, DH.MKT. 1320-52. H-21-09-1294.

³⁵ BOA, Y..PRK.HR..1-16. H-15-12-1293.

³⁶ BOA, DH.MKT. 1320-52. H-21-09-1294.

tepkisini önlemek adına birtakım kısıtlayıcı tedbirler almaktan da geri durmadılar.³⁷ Sonuç olarak savaşın Osmanlı hezimetini ile sonuçlanması Hindistan Müslümanlarını derinden etkilemekle birlikte Osmanlı hilafetine olan ilgilerinin artmasına da bir ölçüde vesile oldu. İlerleyen süreçte Osmanlı Devleti ile Hindistan Müslümanları arasında reddedilemez bir organik bağ meydana geldi.

Şüphesiz bu yoğun ilgi Osmanlı Devleti'ni Hindistan'a yönelik bir Pan-İslamizm siyaseti izlemek noktasında isteklendirdi. Fakat gerek mesafenin uzaklığı, gerekse maddi yetersizliklerden dolayı bu politika çok kısıtlı bir sahada uygulanma imkânı buldu. 1880'ler boyunca Osmanlı Devleti, bölgeyle olan mânevi bağların gelişimine büyük bir özen gösterdi. Bu politikanın bir sonucu olarak Osmanlı Meşihat makamı Hindistan Müslümanlarının zaman zaman çeşitli dini konularda müracaat ettikleri bir merci haline geldi.³⁸ Öte taraftan eğitim öğretim kanalıyla bölgede etkili olmak isteyen Osmanlı Devleti, maliyenin içinde bulunduğu buhranlı durumdan dolayı bu projesini gerçekleştiremedi.³⁹ Osmanlı Meşihat makamı Ekim 1888 yılında, Pan-İslamizm siyaseti doğrultusunda Arapça ve Urduca bilen ajanları bölgeye göndermeyi hedefleyen gizli bir planı Sultan Abdülhamid'e sunduysa da bu girişimden de sonuç alınamadı.⁴⁰ Yine Osmanlı Devleti, *Peyk-i İslam* ve *El-Gayret* gibi Türk-Hind işbirliği ile çıkardığı gazeteler sayesinde Hindistan Müslümanlarına etki etmeye çalıştıysa da İngilizlerin bu gazetelere getirdiği birtakım kısıtlamalar yüzünden arzuladığı başarıya ulaşamadı.⁴¹ Fakat bu cılız girişimler bile İngilizleri endişelendirmeye yetti. İngiliz hükümeti, özellikle 1881 yılından itibaren Pan-İslamist fikirlere sahip birer Osmanlı ajanı oldukları gerekçesiyle Osmanlı seyyahlarının Hindistan'a seyahatlerini yasakladı. Bir şekilde Hindistan'a varan

³⁷ Shukla, Britain, *India and the Turkish Empire*, 113. Savaşın ortasında Afganistan Emiri'ni Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti ile ittifaka davet etmek üzere Afganistan'a gönderilen Osmanlı elçilik heyetinin Hindistan'dan geçecek olması İngilizleri büyük ölçüde tedirgin etti. Bu sebeple İngiliz hükümeti, Osmanlı Devleti'ne nota göndererek heyetin Hindistan geçişi esnasında herhangi bir resmi temasta bulunmamasını istedi. Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamit ve İslam Birliği*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1992, 124.125.

³⁸ Hindistan Müslümanlarının zaman zaman Şeyhülislam Üryanizâde Ahmed Esad Efendi'ye birtakım meseleleri danıştıkları bilinmektedir. BOA, Y.EE. 78-70. H-15-04-1299.

³⁹ BOA, Y..PRK.EŞA. 9-32. H-28-07-1306.

⁴⁰ BOA, Y..PRK.AZN.4-56. H-03-02-1308. Burada tartışılması gereken bir diğer konu, Osmanlı Devleti'nin böyle bir planı gerçekleştirebilecek bilgin bir ulema sınıfına sahip olup olmadığı hususudur. Nitekim dönemin ulemasının yetersizliği Sultan Abdülhamid'i en çok huzursuz eden meselelerden biridir. Öte taraftan böyle bir planı, İngilizlere sezdirmeden uygulamanın ne denli mümkün olabileceği de ayrı bir tartışma konusudur...Sultan Abdülhamid'in Osmanlı uleması ile ilgili görüşleri için Bkz. Ali Fethi Okyar, *Sultan II. Abdülhamid Han'la 113 Gün*, Haz: Eyyup Bostancı, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2017, 136-137.

⁴¹ Chowdhury, *Pan-Islamism and Modernisation*, 230; BOA, HR.SFR.3 274-49. M-02-08-1880; BOA, HR.TO. 136-166. M-21-08-1880.

seyyahlara ise İngiliz memurları tarafından ciddi zorluklar çıkarıldı ve hatta önemli bir kısmı tutuklandı.⁴²

Hindistan Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne verdikleri somut desteğin bir diğer örneği 1894'teki Ermeni isyanları sırasında yaşandı. Sason'da başlayıp kısa sürede Osmanlı Devleti'nin dört bir yanına yayılan isyanlara Gladstone Hükümeti'nin destek vermesi Müslümanları çileden çıkardı. Çeşitli şehirlerde mitingler düzenleyen Müslümanlar, Gladstone'yi Müslümanlara ihanet etmekle suçladılar.⁴³ Bu ithamlar özellikle Hindistan basınında yoğunlukla yinelandı. Müslümanların en önemli yayın organlarından biri olan *Moslem Chronicle* gazetesi, Sultan Abdülhamid'in ve Osmanlı hilafetinin Müslümanlar için taşıdığı sembolik anlama dikkat çekerek Osmanlı Devleti'nin hukukunun çiğnememesi durumunda İngiliz hükümetinin Hindistan Müslümanlarının nefretini çekebileceğini belirtmişlerdir.⁴⁴ Müslüman basının hilafet propagandasını etkisiz hale getirmeye çalışan İngilizler, anti propagandaya girişerek Müslüman kamuoyunu Osmanlı aleyhine dönüştürmeye çalıştılar. Bu kapsamda bölgeye ajanlar gönderen İngiliz Hükümeti, özellikle *British Medical Journal* gazetesi sahibi Dr.

⁴² BOA, HR. TO. 33-9. M-17-11-1881. Shukla, Osmanlı seyyahlarının belirli bir plan doğrultusunda Hindistan'a seyahat etmekte olduklarını söylemektedir. Ona göre Hindistan, Türkistan'dan kutsal şehirlere giden yol üzerinde bulunuyordu ve bu sebeple Pan-İslamizm politikası için Bombay şehri önemli bir merkez haline gelmişti. Bu durum Türk ve Arap mollalarının akın akın Hindistan'a seyahatler tertip etmelerine neden oluyordu. Doğal olarak İngilizler, Hindistan'da artmakta olan Müslüman entrikalarının farkına varmış ve tedbir alma yoluna gitmişlerdi. Shukla, *Britain, India and the Turkish Empire*, 165.

⁴³ BOA, HR.SFR. 3 439-44. M-06-02-1895. Hindistan Müslümanlarının Osmanlı taraftarı tutumlarına karşılık Hindular açıkça Ermenileri desteklemekteydi. Şüphesiz Hinduların İngiliz yönetiminde hâkim millet olmamaları onları bu tarz bir harekete sevk etmekteydi. İngiliz destekli *Times Of India* gazetesinin başını çektiği Osmanlı aleyhtarlığı, Hint basınında uzun tartışmaların yaşanmasına neden oluyordu. *Times Of India*, açıkça Ermenilerin zulüm gördüklerini ifade ediyor ve Osmanlı hükümetini iki taraflı hareket etmekle suçluyordu. Bununla birlikte gazete, İngilizleri de eleştirmekten geri durmuyordu. İngilizlerin mazlum milletleri korumak ve onların acılarını hafifletmek için gösterdikleri çabayı takdir ettiğini bildiren gazete, aynı hassasiyetin Hindistan halkı için de gösterilmesini istiyordu. Zira milyonlarca Hintli vatandaşın aç olduğu ifade eliyordu. Tüm mutedil söylemlerine rağmen *Times Of India*'nın Ermeniler lehine sarf ettiği sözler Müslüman basında şiddetle muhalefet gördü. Müslümanlar tarafından idare edilen *Moslem Chronicle* gazetesi, *Times Of India*'nın Ermeniler ile Hindistan halkını kıyaslayan yazısını şiddetle eleştirmekteydi. Gazete, özellikle Ermenilerin, Türklerin elinde acı çektikleri iddiasına karşı çıkmakta ve bu tarz haberlerin asılsız olduğunu bildirmekteydi. *Moslem Chronicle* gazetesi, *Daily Telegraph*'ın Osmanlı hükümetinin Kürtleri ve Çerkezleri topraklarına yerleştirmek üzere Ermenileri katlettiği iddiasını da şiddetle eleştirmekte ve bu tarz haberleri kınamaktaydı. BOA, HR.SYS. 2856-9. M-18-03-1895; *Moslem Chronicle*, 21 Şubat 1895.

⁴⁴ *Moslem Chronicle*'den naklen: "İngilizler, Müslümanların halifesi olan Sultan'ın aşağılanmasıyla İslam'ın aşağılanması anlamına geldiğini akıllarında iyi tutmaları gerekir. Hindistan Müslümanları, son Türk-Rus savaşı sırasında Müslümanlar arasında hüküm süren yoğun heyecanı hâlâ hatırlayabilir. Hindistan'dan ve İslam dünyasının diğer bölgelerinden gelen aboneliklerle milyonlarca para toplandı ve savaşa yardım etmek için Türk hükümetine gönderildi. Bu nedenle İngiltere, Hindistan'ın her yerinde ve İngiliz imparatorluğuna yayılan milyonlarca Müslüman tebaasının duygularına saygı duymalıdır." BOA, Y..A...HUS. 325-35. H-25-10-1313; *Moslem Chronicle*, 24 Ocak 1895

Harte vasıtasıyla bölgede etkili olmaya çalıştı. Dr. Harte, Müslümanların yoğun olarak yaşadığı Haydarabat'ta toplantılar düzenleyerek Hicaz bölgesindeki salgın hastalıkları bahane göstererek Osmanlı Devleti'ni Müslümanlar nezdinde yetersiz göstermeye çalıştı. Fakat onun bu propagandası *Moslem Chronicle* başta olmak üzere birçok yerel gazete ve Müslüman dernekleri tarafından şiddetle eleştirilerek etkisiz hale getirildi.⁴⁵

Osmanlı Devleti'nin 1897 Savaşı'nda, kısa zamanda Yunanlılara karşı başarı elde etmesi ise Hindistan'daki Pan-İslamist duyguları âdeta zirve noktaya çıkardı.⁴⁶ Zaferin etkisiyle Hindistan'ın birçok bölgesi bayram yerine döndü. Büyük şehirlerin yanı sıra küçük kasabalarda dahi kutlama mitingleri düzenlendi. İstanbul'a birbiri ardında yağan tebrik telgraflarını cevapsız bırakmayan Sultan Abdülhamid, Müslümanların coşkusunu yakından takip ederek teşekkürlerini ilettiler.⁴⁷ Hindistan'daki bu heyecanın tehlikeli sonuçlara yol açabileceğinin farkında olan İngiliz hükümeti, ilk günlerden itibaren Müslümanların hareketlerini takibe aldı. Zafer kutlamalarında aşırıya giden kişilere karşı sert yaptırımlar uygulandığı gibi zaman zaman tutuklamalar da görüldü.⁴⁸ İngilizlerin sert önlemlerinden dolayı Hindistan'dan yeterince maddi destek sağlanamadı. Osmanlı-Rus Savaşı'na kıyasla oldukça az bir meblağa ulaşan bu yardımların önemli bir kısmı Girit muhacirleri için kullanıldı.⁴⁹ Tüm bu baskı ortamına rağmen Hindistan Müslümanları, Osmanlı Devleti'ne olan sempatilerini ifade etmekten çekinmediler.⁵⁰ Özellikle Osmanlı Devleti'nin Avrupalı devletlerin baskısıyla savaştan net bir kazanım elde edememesini eleştiren Müslümanlar, bu durumdan İngiltere'yi sorumlu tuttular ve bu süreçten sonra Müslümanların İngilizlere bağlılıklarını gözden geçireceklerini ifade ettiler.⁵¹

1897 zaferinden birkaç yıl sonra Sultan Abdülhamid'in Hicaz Demiryolu projesini dünya kamuoyuna duyurması Hindistan Müslümanlarının Pan-İslamist duygu ve eylemlerini tetikleyen bir diğer gelişme idi.⁵² Bu haberi büyük bir sevinçle karşılayan

⁴⁵ BOA, Y..A..HUS. 323-84. H-09-10-1312; BOA, Y.PRK.MF. 3-37. H-04-10-1312. *Moslem Chronicle* gazetesinin tepkileri için Bkz. BOA, Y..A..HUS. 323-84; *Moslem Chronicle*, 28 Şubat 1895; BOA, Y..A..HUS. 323-84; *Moslem Chronicle*, 28 Şubat 1895.

⁴⁶ Özcan, *Panislamizm*, 174.

⁴⁷ BOA, İ.MTZ.(01). 20-951. H-26-01-1315.

⁴⁸ BOA, HR. TO. 354-111. M-24-07-1897; Bombay Gazette, 20 Temmuz 1897.

⁴⁹ BOA, Y..A..HUS. 376-121. H-24-04-1315; BOA, BEO. 1095-82104. H-28-10-1315.

⁵⁰ BOA, Y..MTV. 167-170. H-23-04-1315.

⁵¹ Özcan, *Panislamizm*, 175-176. Bu dönemde özellikle *Times Of India* gazetesi, Müslümanların Sultan Abdülhamid ve hilafet sevgisini küçümseyen makalelere yer vererek İngiliz idaresi lehine yoğun bir propagandaya girişti. BOA, HR. TO. 354-111. M-24-07-1897; *Times Of India*, 21 Temmuz 1897.

⁵² Ufuk Gülsoy-William Ochsenwald, "Hicaz Demiryolu", *TDV İslam Ansiklopedisi*.

Hindistan Müslümanları, Osmanlı Devleti'nin maddi yardım talebine de karşılıksız kalmadılar. Bu projenin Müslümanların itibarını yerine getireceğini düşünen Müslümanlar birçok bölgede yardım sandıkları açtılar ve komisyonlar meydana getirdiler. Özellikle *El-Vekil* gazetesi sahibi Muhammed İnşauallah Efendi'nin gayretleri sonucunda ciddi bir meblağ toplandı. Bu yardımlar belirli aralıklarla 1909 yılında hattın açılışına kadar devam etti.⁵³

Sultan Abdülhamid'in saltanatının son yıllarında İngiliz hükümetinin Hindistan'da Pan-İslamizm'in varlığına dair endişeleri iyiden iyiye arttı. Simla'daki Suç İstihbarat Ofisi Direktörü J.H. Bil Esquire, Basra'daki İngiliz ofisine gönderdiği raporda Hindistan'da Pan-İslamizm'in dirildiğini bildirdi. Esquire, bu iş için Türkiye ve Mısır'dan Hindistan'a ajanlar gönderildiğini iddia etmekteydi. Ajanların isimlerini tek tek açıklayarak İngiltere Dışişleri Bakanlığını uyardı.⁵⁴ Yine Simla'daki bir diğer İngiliz istihbarat subayı Binbaşı P.Z. Gox, Basra'ya gönderdiği bir mektubunda benzeri bir tehlikeye işaret ederek Pan-İslam propagandasının amacının Osmanlı sultanının tüm Müslümanların halifesi olarak tanınmasını sağlamak olduğunu ifade etti.⁵⁵

1876 Balkan isyanları ile başlayan ve 1878 Osmanlı-Rus Savaşı, 1894 Ermeni İsyanı, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı ve son olarak Hicaz Demiryolu Projesi ile devam eden süreç açıkça Hindistan'daki Pan-İslamist eğilimleri arttırdı. Öyle ki Sultan Abdülhamid'in saltanatının son yıllarına geldiğinde Osmanlı hilafetinin kabulü noktasında Hindistan Müslümanlarının zihninde neredeyse hiçbir tereddüt kalmamıştı. Müslümanlar açıkça siyasi olarak kral/kraliçeye, dini olarak ise Osmanlı halifesine bağlı olduklarını ifade ettiler ve bunun somut örneği olarak Hindistan'ın birçok camisinde hutbe Osmanlı halifesinin adına okutulmaya başlandı. Bu süreç aynı zamanda Hindistan Müslümanlarının İngiliz yönetimine karşı hoşnutsuzluklarını ayyuka çıkardı ve ilerleyen tarihlerde Hindistan'da İngiliz yönetimine karşı başlatılan pasif direniş hareketin fikri temellerini oluşturdu. Diğer taraftan bu dönemde Hindistan'da görülen Pan-İslamist cereyan, İkinci Meşrutiyet döneminde daha kompleks organizasyonlarla siyasi bir zemine

(Erişim 13-04. 2022) <https://islamansiklopedisi.org.tr/hicaz-demiryolu>.

⁵³ Özcan, *Panislamizm*, 184; Murat Yüksel, Hindistan'da toplanan yardımların 15.500 ile 40.000 lira arasında bir miktarda olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Murat Özyüksel, *Hicaz Demiryolu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, 86-93.

⁵⁴ H.A. Stewart'tan J.H. Bill Esquire. IOR/L/R/15/2/45. 9 Ağustos 1906.

⁵⁵ Binbaşı P. Z. Gox'tan Mr. Cox'a. IOR/L/R/15/2/45. 28 Ağustos 1906.

taşınan Türk-Hint yakınlaşmasının başlangıcını teşkil etti. Hindistan Müslümanları, İslam âleminde Pan-İslamizm siyasetinin ve Osmanlı hilafetinin en çok kabul gördüğü bölgelerden biri idi. Üstelik İngiliz yönetiminin iddiasının aksine bu politika çok zayıf bir organizasyon ile idare edildi. Osmanlı kayıtlarında bölgeye ajanlar gönderildiğine dair neredeyse hiçbir veri mevcut değildir. Buna karşılık bölgedeki Osmanlı propagandasının büyük ölçüde Osmanlı şehbenderlerinin yönlendirdiği yerel Müslüman kanaat önderlerinin yardım ve iş birliği ile idare edildiği anlaşılmaktadır.

IV. SULTAN ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLETİ İLE GÜNEYDOĞU ASYA MÜSLÜMANLARI ARASINDAKİ PAN-İSLAMİST İLİŞKİLER

Sultan Abdülhamid dönemi Güneydoğu Asya siyasetinin en önemli merkezi şüphesiz Endonezya idi. Hollanda'nın baskısı ve tabiiyeti altında yaşayan Endonezya Müslümanları, 19.yy'ın ortalarından itibaren Babıali'ye müracaat ederek bölgenin Osmanlı Devleti'nin tabiiyeti altına alınmasını talep ettiler. Fakat birçok kere yinelenen bu talepler Osmanlı makamları tarafından kabul edilmedi.⁵⁶ İlerleyen tarihlerde bu taleplerin yinelenmesi üzerine 1875 ve 1876 yıllarında Türk ordusuna mensup bazı subaylar Hollanda'ya karşı direnişe yardımcı olmak üzere bölgeye gönderildi.⁵⁷

Sultan Abdülhamid döneminde ise Pan-İslamizm siyasetinin devreye sokulmasına paralel olarak Endonezya Müslümanlarına yönelik ilgi arttı. Mesafenin uzaklığından dolayı bu dönemde Endonezya Müslümanları ile temas büyük ölçüde Hac mevsiminde sağlanmaktaydı. Buradaki propagandadan etkilenen Müslümanlar, ülkelerine Pan-İslamizm gönüllü elçileri olarak dönmekteydiler. Yine bu bölgeyle olan ilişkilerde 17.yy'dan beri Güneydoğu Asya'ya göç eden Hadramutlu Arapların büyük bir etkisi vardı. Yemen kökenli olan Hadramutlular, Malay Müslümanlarına nazaran daha aydın bir kimliğe sahiptiler. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeleri yakından takip edebildiklerinden dolayı hilafetin bölgede kabulünde kilit rol oynamaktaydılar.⁵⁸

⁵⁶ Mehmet Akif Terzi-Ahmet Ergün-Mehmet Ali Alacagöz, *Osmanlı Belgeleri Işığında Osmanlı-Endonezya İlişkileri*, Hitay Yayınları, İstanbul 2017, 59-61.

⁵⁷ Anthony Reid, "Nineteenth Century Pan-Islam in Indonesia and Malaysia", *The Journal of Asian Studies*, Feb., 1967, Vol. 26, No. 2 (Feb., 1967), 267-283.

⁵⁸ Reid, *Pan-Islam in Indonesia and Malaysia*, 267-283.

Sultan Abdülhamid döneminde hilafetin etkili bir silah olarak kullanıldığının farkına varan Endonezya Müslümanları, Hollanda baskısına karşı bir çözüm olarak önceden yaptıkları gibi Osmanlı Devleti'nden tabiiyetlerini kabul etmelerini talep ettiler.⁵⁹ 1890'lardan itibaren ise camilerde Sultan Abdülhamid'in adına hutbe okutmaya başlatarak hilafete bağlılıklarını gösterdiler.⁶⁰ 1893'te Hollanda'nın Açe Sultanlığı üzerindeki baskısının artmasına paralel olarak Müslümanların tabiiyet taleplerinde ciddi bir artış meydana geldi.⁶¹ Özellikle 1897'de Osmanlı zaferi Endonezya Müslümanlarının Osmanlı'ya yönelik sempatilerinin gelişmesinde büyük ölçüde etkili oldu.⁶² Öyle ki bölgenin yerel hâkimleri kendi aralarındaki anlaşmazlıkların çözümü için dahi Osmanlı Devleti'ne başvurmaya başladılar.⁶³ Bölgedeki süregelen ilgi ve tabiiyet taleplerinin artması üzerine bazı devlet adamları Sultan Abdülhamid'e raporlar sunarak Endonezya Müslümanlarına sahip çıkmanın devlete yararlı olacağını söylediler.⁶⁴ Bunun üzerine resmi olarak Hollanda Kraliçesine müracaat eden Osmanlı Devleti, net bir cevap alamadığından bu kez İngiltere'ye başvurarak sorunu çözüme kavuşturmaya çalıştı. İngiltere'nin örnek bir sömürge idaresine sahip olduğu ifade eden Osmanlı makamları, açıkça bölgenin Hollanda yönetiminden arındırılarak İngiltere'nin idaresine bırakılmasını teklif etti. Böyle bir durumda Osmanlı Devleti'nin mânevi gücüyle bölgede İngilizlere yardımcı olacağı ifade edildi. Fakat İngiltere, Güneydoğu Asya'daki sömürge idaresini kökten değiştirmesi gereken bu cüretkâr teklifi kibarca reddetti.⁶⁵

Hollanda'nın baskılarını engellemede başarılı olamayan Osmanlı Devleti, en azından Müslümanların gönlünü almak üzere bölgeyle olan mânevi bağların devam etmesine ayrı bir özen gösterdi. Osmanlı Devleti ilk aşamada bölgedeki bazı önde gelen kişilere Kur'an-ı Kerim göndererek onların hilafet makamıyla olan bağlarını kuvvetlendirmeye çalıştı.⁶⁶ Bu Kur'an-ı Kerimler bölgeyle Pan-İslamist bağların

⁵⁹ BOA, HR. SYS. 551-4. M-19-12-1890.

⁶⁰ BOA, Y. PRK. MK. 5-105. H-22-09-1310.

⁶¹ BOA, Y. A. HUS. 297-35. H-14-11-1311. Belgenin transkripti için bkz. İsmail Hakkı Kadı-A.C.S. Peacock, *Ottoman-Southeast Asian Relations Sources From the Ottoman Archives*, Brill Press, Vol.1, Boston 2020, 292.

⁶² BOA, Y. A. HUS. 380-54. H-13-08-1315.

⁶³ BOA, Y.PRK. HR. 26-67. H-17-07-1316; Kadı-Peacock, *Ottoman-Southeast Asian Relations*, Vol.1, 368.

⁶⁴ BOA, Y. MTV. 229-12. H-18-01-1320. BOA, Y. PRK. AZJ. 46-10. H-29-12-1320; Kadı-Peacock, *Ottoman-Southeast Asian Relations*, Vol.2, 828-832.

⁶⁵ BOA, HR. SFR.3. 545-61. M-03-08-1904.

⁶⁶ BOA, İ.HR. 290-18200. H-01-07-1300.

kurulmasında oldukça etkili olduğu gibi bölgede tezhip ve hat sanatının gelişmesine de katkı sağladı.⁶⁷ 1898 yılında ise bölgedeki Osmanlı şehbenderi tarafından gönderilen bir mektupta, Açe dışındaki arazide Cuma hutbelerinde halifenin adının okunmadığının belirtilmesi üzerine bölgeye dört bin kadar hutbe mecmuası gönderilmesine karar verildi.⁶⁸ Yine bölgedeki bazı hatırı sayılır kişiler, devlet nişanıyla taltif edilerek hilafet makamına olan ilgileri canlı tutulmaya çalışıldı.⁶⁹ Bunun dışında Hac mevsiminde Endonezyalı hacıların sorunlarıyla yakından ilgilenen Osmanlı Devleti, özellikle hacıların uğradıkları suistimallerin önüne geçmek için azami bir çaba sarfetmekteydi. Sözgelimi bölgede hacılara zorla Kur'an-ı Kerim satmak gibi faaliyetlerin önüne geçildiği gibi onlardan usulsüz para alanlar hakkında da takibat başlatıldı.⁷⁰

Osmanlı Devleti, Endonezya Müslümanlarına uyguladığı siyasette kısmen başarılı oldu. Kısa zamanda Sultan Abdülhamid, bölge Müslümanlarının gözünde tartışılmaz bir figür haline geldi. Padişahın cülus yıldönümünden doğum gününe kadar birçok mesele ile yakından ilgilenen Müslümanlar, 1905'te Sultan Abdülhamid'e düzenlenen suikastı endişe ile karşıladılar ve Sultan'ın bu olaydan sağ salim çıkması üzerine İstanbul'a tebrik telgrafları göndererek tabiiyetlerini yinelediler.⁷¹ Yine bu dönemde Japonya'ya giden Ertuğrul Firkateyninin bölgeye yaptığı ziyaret Müslümanlar tarafından memnuniyetle karşılandı.⁷² Geminin Singapur limanına uğradığını haber alan Endonezya Müslümanları, Batavya'daki Osmanlı şehbenderi vasıtasıyla geminin bu bölgeye de uğramasını talep ettiler.⁷³ Fakat Singapur'un ardından gemi Japonya'ya doğru harekete geçti.⁷⁴

Osmanlı Devleti, bölgede etkili bir Pan-İslamizm siyaseti uygulamak için 1882 yılında Endonezya'nın önemli merkezlerinden biri olan Batavya'da bir fahri şehbenderlik

⁶⁷ Ali Akbar, "The Influence of Ottoman Qur'ans in Southeast Asia Through the Ages", *From Anatolia to Aceh*, 311-335.

⁶⁸ BOA, Y. A. HUS. 386-52. H-10-02-1316; Kadı-Peacock, *Ottoman-Southeast Asian Relations*, Vol.2, 600.

⁶⁹ BOA, MB.İ. 76-169. H-01-07-1298.

⁷⁰ BOA, DH. MKT. 1276-18. H-07-021304; BOA, Y. PRK. UM. 14-11. H-14-06-1306; BOA, DH. MKT. 1696-54. H-21-06-1307; BOA, HR. TO. 621-59. M-21-01-1890.

⁷¹ BOA, İ. HUS. 135-19. H-12-09-1323; BOA, BEO. 2707-203012. H-13-091323.

⁷² BOA, Y. PRK. ASK. 58-85. H-21-03-1307.

⁷³ BOA, HR. TO. 344-36. M-16-03-1890.

⁷⁴ Öyle ki bölgedeki Müslümanlar ve Hadramutlular, geminin bölgeye uğrayacağı söylentileri hemen hazırlıklara koyularak limanı ve şehri süslemeye başladılar. Fakat muhtemelen Hollanda'nın da baskısıyla gemi Singapur'dan doğrudan hareketle Japonya'ya gitti. Bu durumun, bölge Müslümanlarını büyük bir hayal kırıklığına uğratması üzerine Osmanlı hükümeti geminin dönüşte Cava'ya uğramasına karar verdi. Fakat Ertuğrul Firkateyninin dönüş yolunda Japonya sularında batması bu teşebbüsü sonuçsuz bıraktı. İsmail Hakkı Göksoy, *Güneydoğu Asya'da Osmanlı-Türk İzleri*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2004, 90-91.

açtı.⁷⁵ Hollanda hükümetinin bölgedeki ilk şehbender Seyyid Aziz Efendi'den açıkça rahatsızlık duyduğunu belirtmesi üzerine 1884 yılında onun yerine Ali Galip Bey, bölgeye tayin edildi.⁷⁶ Bölgedeki Osmanlı vatandaşlarının yanı sıra yerel Müslümanların sorunlarıyla da yakından ilgilenen Ali Galip Bey, Müslümanların halifeye bağlılıklarını temin etmeye çalıştığı gibi ayrıca Cuma hutbelerinde Osmanlı sultanının adının okutulması için büyük bir çaba sarfetti.⁷⁷ 1897 yılında Batavya Şehbenderliğine tayin edilen Mehmed Kâmil Bey de en az Ali Galip Bey kadar etkili bir şehbender olarak tarihteki yerini aldı. Özellikle Hollanda baskısı altındaki Müslümanların seslerini dünya kamuoyuna duyurmak için yoğun bir mesai harcadı.⁷⁸ Fakat onun bu faaliyetleri kısa sürede Hollanda hükümetinin dikkatini çekti ve istenmeyen adam ilan edildi.⁷⁹ Kâmil Bey'in ardından Sultan Abdülhamid döneminde Batavya'ya üç başşehbender daha tayin edildi. Bunlar sırasıyla, Emin Bey, Sadık Belig Bey ve Hacı Mustafa İbrahim Rasim Bey'dir.⁸⁰ İkinci Meşrutiyet döneminde de Osmanlı Devleti'nin bölgedeki şehbenderlik hizmetleri devam etti ve son Osmanlı Şehbenderi Rafet Bey'in 1923'te son bulan resmi görevine kadar Batavya Başşehbenderliği bölgede varlığını korudu.

Güneydoğu Asya'nın bir diğer önemli merkezlerinden biri olan Singapur'da ise 1901 yılında yeni bir Osmanlı şehbenderliği açıldı ve ilk başşehbender olarak Ahmed Ataullah Efendi bölgeye tayin edildi. 1863 yılında Malay Müslümanları arasındaki anlaşmazlıkları gidermek üzere Güney Afrika'ya gönderilen Erzurumlu Ebubekir Efendi'nin oğlu olan Ahmed Ataullah Efendi, üç yıl boyunca başarılı bir şekilde Singapur Şehbenderliği görevini yürüttü. Yerel halk tarafından oldukça sevildi ve bölgedeki Müslüman emirliklerin maddi anlamda gelişmeleri için büyük bir çaba sarfetti.⁸¹ Ahmed

⁷⁵ BOA, İ.HR..285-17778. H-28-03-1299.

⁷⁶ Zübeyr Tetik, *Osmanlı Devleti'nin Batavya Başşehbenderleri ve Faaliyetleri (1883-1908)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Isparta 2019, 57-58.

⁷⁷ Diren Çakırcı, "Batavya'da Osmanlı Şehbenderliği: Kuruluşu, Başşehbender Ali Galip Bey ve Layihası", *International Congress Of Eurasian Social Sciences (ICOESS) Özel Sayısı*, Year: 8, Vol:8, Issue: 28, DCCXXVI-DCCXLIX.

⁷⁸ Göksoy, *Osmanlı-Türk İzleri*, 100.

⁷⁹ Zübeyr Tetik, "Endonezya'da Bir Osmanlı Görevlisi: Batavya Başşahbenderi Mehmed Kamil Bey'in Hayatı ve 1897 Tarihli Raporu", *GİBTU İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, say/no: 2, Kasım 2020, 89-123.

⁸⁰ Tetik, *Osmanlı Devleti'nin Batavya Başşehbenderleri*, 84-100.

⁸¹ H. Taner Seben, *Singapur'da İlk Temsilciliklerimiz ve Başkonsolos Ahmed Ataullah Efendi*, Türkiye Cumhuriyeti Büyükelçiliği, Singapur 2014, 12-14.

Ataulah Efendi'nin 1903'teki ani ve şüpheli ölümüyle Singapur Başşehbenderliği uzun süre boş bırakıldı.⁸²

Osmanlı Devleti, eğitim yoluyla da bölgede etkili olmaya çalıştı. Hem İslami eğitim hem de modern eğitim imkânlarından büyük ölçüde mahrum kalan Endonezya Müslümanları, Osmanlı Devleti'nin eğitim kurumlarında tahsil görmek için adeta birbirleriyle yarışmaktaydılar. Öte taraftan Osmanlı Devleti de hem bölge halkını eğitmek hem de hilafet taraftarı bir ulema sınıfı meydana getirmek için bu meseleye ciddi bir önem veriyordu. Özellikle bölgedeki Hadramut kökenliler, çocuklarının İstanbul'da eğitim almalarını sağlamak için bir dizi talepte bulunmaya başladılar. Bu taleplerin Osmanlı makamlarının dikkatini çekmesi üzerine 1891 yılında Sultan Abdülhamid'in yaveri tarafından bir rapor kaleme alındı. Bu raporda, Endonezya Müslümanlarının Hollanda sömürgesinden kurtulmaları için yirmi kadar Malay gencin İstanbul'a getirilip Harbiye Mektebine kaydedilmesi öngörülüyordu. Bu eğitim sonrası yetişen Endonezyalı gençler, Hollanda baskısına karşı mukavemet oluşturabileceklerdi.⁸³ Bu rapordan birkaç yıl sonra Batavya'daki Osmanlı Başşehbenderi Mehmed Kâmil Bey'in gayretleri neticesinde 1898'in Temmuz ayında bölgeden talebeler İstanbul'a gelmeye başladı.⁸⁴ Çeşitli okullara dağıtılan bu çocuklara ayrıca burs bağlandı.⁸⁵ Fakat buna rağmen bu öğrencilerin fakirlikten dolayı İstanbul'da geçinmelerinde ve eğitimlerine devam etmelerinde ciddi sorunlar yaşandı. Bu nedenle bu durumdaki bazı öğrencilerin yol masrafı karşılanarak

⁸² Abdürreşid İbrahim 1908 yılında bölgeye yaptığı seyahat sonucunda kaleme aldığı hatıratında, bölge Müslümanlarının anlattıklarından yola çıkarak Ataullah Efendi'nin bölgedeki bütün Malaylara sözünü geçirdiğini ve birçok Gayrimüslim'in de İslam'a girişine vesile olduğunu yazmaktadır. Abdürreşid İbrahim, *Yirminci Asrın Başlarında Âlem-i İslam ve Japonya'da İslamiyet'in Yayılması*, Yay Haz: Mehmed Paksu, Nesil Yayınları, İstanbul 2012, 682-683. Osmanlı Devleti'nin Güneydoğu Asya'da meydana getirdiği karizmatik etki, zaman zaman suistimallere sebebiyet vermekteydi. 1904 yılının Eylül ayında Endonezya'da böyle bir olaya şahit olundu. Dr. Miralay Abdullah Yusuf adında kimliği çok iyi bilinmeyen bir şahıs, öncelikle Hindistan'a giderek bölgedeki Müslümanların dini duygularını kullanmak suretiyle Osmanlı Devleti adına birtakım yardımlar topladı. Abdullah Yusuf gittiği bölgelerde kendisini Osmanlı veliahtı veya devlet görevlisi olarak tanıtmaktaydı. Hindistan'daki faaliyetlerinin ardından Singapur yoluyla Hollanda işgali altındaki Jambi bölgesine giden Abdullah Yusuf, kendisini halifenin özel temsilcisi olarak tanıttı ve bu sıralarda bölgede Hollanda kuvvetlerine direnen halk üzerinde büyük bir nüfuz kurdu. Osmanlı Devleti ile Hollanda arasında diplomatik krize sebebiyet veren Abdullah Yusuf, uzun bir müddet sonra tutuklandı. Alaeddin Tekin, "Bir Osmanlı Ajanı Mı Yoksa Bir Düzenbaz mı? Dr. Miralay Abdullah Yusuf'un Hindistan, Sri Lanka, Singapur Ve Endonezya'daki Faaliyetleri", *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 13/5, Ekim– October 2021, 1647-1664.

⁸³ BOA, Y. PRK. MYD. 10-60. H-28-11-1308; Kadı-Peacock, *Ottoman-Southeast Asian Relations*, Vol.1, 266.

⁸⁴ BOA, BEO. 1166-87419. H-09-03-1316.

⁸⁵ BOA, BEO. 2174-162984. H-28-06-1321.

memleketlerine dönmelerine müsaade edildi.⁸⁶ İlk zamanlarda büyük bir şevkle başlanan bu projeden zamanla verim alınamadığı anlaşıldı. Öğrencilerin büyük bir kısmının dil bilmemesi ve İstanbul'un iklimine alışamamasından dolayı ciddi sorunlar yaşanmaktaydı. Üstelik İstanbul'daki okulların kapasitesi, dışarıdan gelen öğrenciler için yetersizdi. Maarif Nezareti tarafından yapılan müzakereler sonucunda Cava ve civarındaki memleketlerden öğrenci kabul edilmemesine karar verildi ve bu karar Batavya Başşehbenderliğine bildirildi.⁸⁷

Öte taraftan Endonezya'dan gelen bu öğrenciler Osmanlı Devleti ile Hollanda arasında ciddi bir krize sebebiyet verdi. Hollanda basını ve siyasileri bu öğrencilerin memleketlerine Pan-İslamizm fikriyle gideceklerini söyleyerek tehlikenin altını çizdiler.⁸⁸ Bu konudaki muhalefetin şiddetlenmesi üzerine Hollanda hükümeti, Osmanlı makamlarına başvurarak bu projenin iptal edilmesini istedi. Ancak Osmanlı Sadrazamı Tevfik Paşa, Osmanlı hilafeti için sembolik bir anlam taşıyan bu projenin iptal edilmeyeceğini bildirdi.⁸⁹ İlerleyen süreçte zaten bu öğrencilerden verim alınamaması üzerine proje kendiliğinden sona erdi.⁹⁰

Birçok sömürgeci devlet gibi Hollanda da Güneydoğu Asya'daki Müslüman nüfusu kontrol altına almak için birtakım fikirler ve projeler üretti. İlk zamanlarda

⁸⁶ BOA, BEO. 2689-201627. H-20-08-1323.

⁸⁷ BOA, BEO. 1437-107706. H-04-10-1317; Göksoy, *Osmanlı-Türk İzleri*, 13. Bu çalışmada İstanbul'daki Cavalı öğrenciler meselesi detaylıca ele alınmıştır. Ayrıca bkz. Alwi Alatas-Alaeddin Tekin, "The Indonesian-Hadramis' Cooperation With The Ottoman And The Sending Of Indonesian Students To Istanbul:1880s-1910s", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXVII / 1, 2022, 27-52.

⁸⁸ BOA, Y. A. HUS. 394-96. H-24-11-1316; Kadı-Peacock, *Ottoman-Southeast Asian Relations*, Vol.2, 725-726.

⁸⁹ Jan Schmidt, *Through The Legation Window 1876-1926; Four Essays on Dutch, Dutch-Indian and Ottoman History*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, İstanbul 1992, 90-91.

⁹⁰ İkinci Meşrutiyet dönemine gelindiğinde bu öğrencilerin sayısı iyiden iyiye azalmıştı. Öte taraftan bazı öğrencilerin memleketlerine dönüşleri adeta sömürgeci karşıtı gösterilere sahne oldu. Türk kıyafeti ile bölgeye gelen Endonezyalı öğrenciler, polis tarafından şiddetle cezalandırıldılar ve yerel kıyafet dışında bölgede dolaşmaları yasaklandı. Fakat bu manzara adeta halkın hafızasına kazındı ve Hollanda karşıtlığının bir sembolü haline dönüştü. Kendilerini açıkça Sultan Abdülhamid'in tebaası olarak gören bu öğrencilerin bir çoğu baskılara rağmen üzerlerindeki kıyafetleri çıkarmayı reddettiler. Abdülehad Davud, "Cava yahud Yirmi Sekiz Milyonu Hâvi Bir Cezire", *Beyanü'l-Hak*, 16 Şubat 1324; Schmidt, *Dutch-Indian and Ottoman History*, 98. Cavalı öğrencilerin İstanbul'daki tahsillerinin başarısız olduğu genel kanaatine karşın son zamanlarda yapılan bazı çalışmalar Endonezya'nın modernleşmesinde bu öğrencilerin etkili olduğu tezi ileri sürülmektedir. Endonezyalı araştırmacı Frial Ramadhan Supratman, kaleme aldığı bir makalesinde Hadramutlu Araplarla birlikte İstanbul'da tahsil gören Cavalı öğrencilerin Endonezya'nın modernleşmesinde öncü rol görüşünü savunmaktadır. Frial Ramadhan Supratman, "Before The Ethical Policy The Ottoman State, Pan-Islamism, and Modernisation in Indonesia 1898-1901", *Al-Jāmi'ah: Journal of Islamic Studies*, Vol. 54, no. 2 (2016), 447-475. Alaeddin Tekin de ilgili makalesinde bu öğrencilerin bazılarının Sarekat İslam Örgütü'nün kuruluşundaki öncülüklerine dikkat çekerek benzeri bir yorumda bulunmaktadır. Alatas-Tekin, *The Sending Of Indonesian Students To Istanbul*, 27-52.

sömürgelerinde sıkı bir yönetim tarzı uygulayan Hollanda, ilerleyen yıllarda Müslümanlara karşı daha ılımlı bir politika izlemeye başladı. Bu yeni dönemin mimarı ünlü Hollandalı şarkiyatçı Snouck Hurgronje idi.⁹¹ Uzun yıllar İslam coğrafyası ile ilgili çalışmalar yapan ve raporlar kaleme alan Sonuck, Hollanda hükümetinin dini bir tarafsızlık politikası izleyerek Müslümanları ibadetlerinde serbest bırakması gerektiği görüşünü ileri sürdü. Snouck, ayrıca Müslümanlar arasında batılı eğitim kurumlarının yaygınlaştırılmasını savunmaktaydı. Buna karşılık siyasi sahada Müslümanların her türlü faaliyetlerinin sıkı bir şekilde denetlenmesi gerektiğini düşünmekteydi. Pan-İslamizm'i ise muğlak bir teori olarak gören Snouck, bu fikrin Endonezya Müslümanları arasında karşılık bulacağı görüşünü şüphe ile karşılamaktaydı. Onun bu görüşleri 1901 yılında Hollanda hükümeti tarafından Güneydoğu Asya sömürgesinde uygulanmaya başlandı. Özellikle Osmanlı kaynaklı ideoloji ve fikirler sıkı bir şekilde gözlemlendi ve Müslümanların diğer İslam coğrafyası ile siyasi irtibat sağlamalarının önüne geçilmeye çalışıldı.⁹²

Sultan Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti'nin Güneydoğu Asya'da Pan-İslamist ilişki kurduğu bir diğer bölge Filipinlerdi. Yaklaşık 300 yıl İspanya hâkimiyeti altında bulunan Filipinler'de Moro adıyla anılan Müslüman bir grup yaşamaktaydı. İçeride kapalı bir toplum yapısına sahip olan Morolar, yüzyıllar boyunca İspanya'nın Katolikleştirme politikasına karşı silahlı direnişte bulundular. 1898'de bölgedeki hâkimiyetin ABD'nin eline geçmesinden sonra da durum değişmedi. Morolar, ABD idaresine karşı direnerek kimliklerini korumaya çalıştılar. ABD yönetimi ilk zamanlarda Moroları dizginlemek adına oldukça sert yöntemlere başvurdu. 1914 yılına kadar birçok Müslüman direnişçi katledildi veya hapisle cezalandırıldı. Baskı ve yıldırma politikasının işe yaramadığını gören ABD yönetimi yeni birtakım yöntemlere başvurdu. Tam bu sıralarda Osmanlı halifesinin Müslümanlar üzerindeki etkisini keşfeden ABD, derhal harekete geçerek Sultan Abdülhamid ile temaslarda bulunmaya başladı. 1899 yılında ABD'nin İstanbul Büyükelçisi Oscar Solomon Straus, Sultan Abdülhamid'e müracaat ederek Filipin Müslümanlarının ABD yönetimini kabul etmeleri için nasihat etmesini talep etti. Straus'a göre Sultan Abdülhamid, bu teklif kendisine gelen kadar Filipin

⁹¹ Kübra Yamaç, *Chtistiaan Snouck Hurgronje'nin Hayatı, Alan Çalışmaları ve Düşünceleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İbni Haldun Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İstanbul 2020, 11.

⁹² İsmail Hakkı Göksoy, *Endonezya'da İslam ve Hollanda Sömürgeciliği*, İSAM Yayınları, İstanbul 2020, 59-62.

Müslümanlarının varlığı hakkında hiçbir şey bilmiyordu.⁹³ Bu teklifi memnuniyetle kabul eden Sultan, Straus'tan bölgedeki Müslümanların şereflerinin korunmasına dair güvence aldıktan sonra Hac mevsiminde Hicaz'a gelen Filipinli Müslümanlar aracılığı ile nasihat mektubunu bölge Müslümanlarına ulaştırdı.⁹⁴ Sultan Abdülhamid ile varılan bu mutabakat ABD yönetimi tarafından memnuniyetle karşılandı. Öyle ki ABD makamları bu sayede 20 bin askerin tehlikeden kurtarıldığını ifade etmekteydiler.⁹⁵ Bu nasihat mektubundan sonra ABD yönetimi ile Morolar arasında geçici bir anlaşma imzalandı.⁹⁶ Sultan Abdülhamid'in ilgili mektubunun Müslümanlar üzerinde ne ölçüde etkili olduğunu tespit etmek güçtür. Wilham G. Clarence-Smith, bazı kaynaklardan hareketle bu etkinin oldukça küçük olduğunu vurgulamaktadır. ABD ile Morolar arasında yapılan antlaşmanın Meclis tarafından onaylanmaması ve 1904 yılında antlaşmanın tek taraflı olarak feshedilmesi bu görüşü kuvvetlendirmektedir.⁹⁷

Öte taraftan Osmanlı Devleti, Güneydoğu Asya'nın bir diğer köşesi olan Burma ve Siam'daki Müslümanlarla da yakından ilgilendi. Sultan Abdülhamid dönemine kadar Burma ve Siam Müslümanları ile Osmanlı Devleti arasında kayda değer bir ilişki bulunmuyordu. Gerek mesafenin uzaklığı, gerekse bu bölgedeki Müslüman nüfusun azlığı ikili ilişkilerin yeterince gelişmemesindeki en önemli nedenleri oluşturuyordu. İngiltere'nin bölgeyi sömürgeleştirmesinden sonra Osmanlı Devleti'nin de buradaki

⁹³ ABD kaynaklarında Sultan Abdülhamid'in Filipin Müslümanlarından haberdar olmadığı görüşü ifade edilse de bu doğru değildir. Nitekim 1892'de Filipinlerin merkezi Manila'da ABD konsolosluğu iken Müslüman olan Alexander Russel Webb ile Sultan Abdülhamid'in 1892 gibi erken bir tarihte irtibat halinde oldukları anlaşılmaktadır. Alexander Russel Webb'in ABD'de İslam'ı yaymak için Sultan Abdülhamid'den destek istediği bilinmektedir. BOA, Y.PRK. NMH. 5-56. H-03-11-1309; BOA, Y.MTV. 75-89. H-12-08-1310. Bir dönem Osmanlı Devleti'nin New York Fahri Şehbenderi olarak görev yapan Russel Web ile Sultan Abdülhamid arasındaki ilişki Meşrutiyet döneminde Edhem Nejat tarafından Sırat-ı Müstakim dergisinde kaleme alınan bir makalede eleştirilmiştir. Edhem Nejad, "Amerika'da İslâm- 2", *Sırat-ı Müstakim*, 11 Rebiülâhır 328 Perşembe/ 8 Nisan 326.C.4, Aded: 85. Yine 1898'de Amerika'da İrlanda asıllı John Devir adında bir şahsın San Francisco'daki Osmanlı Şehbenderliğine müracaat ederek Filipinler'de Osmanlı desteği ile Müslüman gruplar arasında ihtilal çıkarmayı teklif etmesi, Osmanlı makamlarının daha erken bir tarihte Filipin Müslümanlarından haberdar olduğu sonucunu göstermektedir. BOA, DH. TMIK. M..64-14. H-12-02-1316; BOA, Y.EE. KP..8-794. H-13-08-1316. Ayrıca henüz 1870'li yıllarda Osmanlı Devleti'nin Filipinler'e göç eden Osmanlı vatandaşlarının sorunlarıyla ilgili İspanya hükümeti ile temas halinde olduğu bilinmektedir. Smith, *Middle Eastern States and the Philippines*, 199-221; BOA, DH. MKT. 1762-97. H-04-02-1308; BOA, HR. TO. 69-56. M-22-08-1891.

⁹⁴ William G. Clarence-Smith, "Middle Eastern States and the Philippines under Early American Rule, 1898- 1919", *From Anatolia to Aceh*, 199-221.

⁹⁵ BOA, İ. MBH. 12-37. H-08-06-1311; Oliver Charbonneau, *Civilizational Imperatives: American Colonial Culture in the Islamic Philippines, 1899-1942*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), The University of Western Ontario Ontario 2016, 391-392.

⁹⁶ Çağrı Erhan, "Main Trend in Ottoman-American Relations", *Turkish-American Relations; Past, Present and Future*, Editors: Mustafa Aydın-Çağrı Erhan, Routledge Press, London and New York 2000, 3-26.

⁹⁷ Smith, *Middle Eastern States and the Philippines*, 199-221.

Müslümanlara olan ilgisi arttı. Hindistan'la girilen Pan-İslamist ilişkilere bölge Müslümanları da dahil edildi.⁹⁸ Sultan Abdülhamid döneminde bugün Tayland toprakları içinde kalan Siam Krallığı ile yakın ilişkiler kuruldu. 1891 yılında Siam Prensi Damrong'un İstanbul'u ziyareti ikili ilişkilerin gelişimi için bir dönüm noktası idi. 19 Kasım 1891'de İstanbul'a gelen Damrong, burada Hariciye Nazırı Sait Halim Paşa tarafından saygıyla karşılandı ve ziyareti boyunca ikamet edeceği İhlamur Kasrı'na yerleştirildi. Ziyaretinden kısa bir müddet sonra ise Sultan Abdülhamid, prensi huzuruna kabul ederek ona iltifatta bulundu ve devlet madalyası ile taltif etti.⁹⁹ Osmanlı Devleti'nin Siam Krallığı'na yönelik bu sıcak tutumunun ardında muhtemelen bölgedeki Müslümanları koruma içgüdüsü bulunuyordu. Aksi takdirde Osmanlı makamlarının herhangi ticari ve siyasi ilişkide bulunmadığı bir devlete karşı bu derece ilgili olması beklenmezdi.

Diğer taraftan Sultan Abdülhamid döneminde özellikle Roghinya Müslümanları ile yakın bir temas kurulmaya çalışıldı. Osmanlı makamları öteden beri Budistlerin baskısı altında yaşayan bölge Müslümanlarını himaye etme noktasında istekli görünüyordu. Bu sebeple ikili ilişkileri başlatmak adına birtakım tedbirler alındı. Fakat bunlar zannedildiği gibi büyük ve revizyonist projeler olmayıp daha ziyade bölge Müslümanları ile hilafet makamının bağlarını kuvvetlendirecek küçük girişimlerden ibaretti. Bu faaliyetlerden biri, birçok İslam coğrafyasında yapıldığı gibi bölgeye Kur'an-ı Kerim göndermekti. Bu sıralarda Hindistan Müslümanlarının da etkisiyle bölgede dini eğitime karşı ciddi bir talep bulunmaktaydı. Bölgenin ileri gelen isimlerinden Mehmed İbrahim Efendi'nin gayretleri ile bu talepleri karşılamak üzere bir mektebin açılmasına karar verildi ve bu amaçla Osmanlı Devleti'nden de yardım istendi. Bu yardım çağrısına cevapsız kalmayan Osmanlı Devleti, Müslüman talebeler için Kur'an-ı Kerim ve ders kitaplarını bölgeye göndermeye ve gayretlerinden dolayı Mehmed İbrahim Efendi'yi devlet nişanıyla taltif etmeye karar verdi.¹⁰⁰

⁹⁸ İsmail Hakkı Kadı, "II. Relations Between the Kingdom of Siam and The Ottoman Empire During The Nineteenth and Early Twentieth Centuries", *The Ottoman Empire and The Kingdom Of Siam Through The Ages*, Ed: İsmail Hakkı Kadı-Adrew Peacock, Institute of Asian Studies, Chulalongkorn University, Thailand-Ankara, 29-89.

⁹⁹ Kadı, *II. Relations Between the Kingdom of Siam and The Ottoman Empire*, 29-89; İsmail Hakkı Kadı-Onur Yüksel, "'Siyam Prensi Damrong'un Paylaşılamayan Fotoğrafı'", *Kebikeç*, yıl: 2016, sayı: 42, 91-113.

¹⁰⁰ BOA, Y. MTV. 198-70. H-16-09-1317.

Buna karşılık Roghinya Müslümanlarının da hilafet makamına yoğun bir ilgileri bulunuyordu. Osmanlı Devleti'nin bu dönemde geliştirdiği projeleri destekleyen Roghinya Müslümanları, çeşitli krizlerde de yine hilafet makamının yanında yer alarak desteklerini bildirdiler. 20.yy'ın başında devreye giren Hicaz Demiryolu projesi bölge Müslümanlarının ilgi odağındaydı ve bu sebeple sembolik bir rakamla da olsa projeye maddi destek sundular.¹⁰¹ Bunun dışında bölgedeki Osmanlı fahri şehbenderliği vasıtasıyla Sultan Abdülhamid'in doğum günlerinde tebrik mesajları gönderen Müslümanlar, 1905'teki suikasttan sağ kurtulmasından dolayı da Sultan'ı tebrik ettiler.¹⁰² Roghinya Müslümanlarının hilafet makamına duydukları ilginin bir sonucu olarak 1889 yılında yaklaşık otuz bin Müslüman, gerekli makamlara başvurarak Osmanlı tabiiyeti altına geçmeyi talep ettiler. Muhtemelen bu talebe herhangi bir karşılık verilmedi.¹⁰³

Osmanlı Devleti, 1904 yılına gelindiğinde bölgeye yönelik ilk diplomatik teşebbüsünde bulundu ve Ağustos ayında bu kez Burma'nın merkezi olan Rangoon'da fahri bir şehbenderlik açma isteğini ilgili makamlara ilettiler. Bu şehbenderliğin başına bölgenin ileri gelen tüccarlarından Mehmed Yusuf bin İsmail Sahib Efendi'nin getirilmesi düşünülüyordu.¹⁰⁴ Bir müddet gecikmenin ardından 15 Nisan 1905'de Rangoon'daki Osmanlı Fahri Şehbenderliği faaliyete geçti ve planlandığı gibi bu şehbenderliğe Mehmed Yusuf getirildi.¹⁰⁵

V. SULTAN ABDÜLAZİZ VE SULTAN ABDÜLHAMİD DÖNEMLERİNDE OSMANLI DEVLETİ İLE GÜNEY AFRIKA MÜSLÜMANLARI ARASINDAKİ PAN-İSLAMİST İLİŞKİLER

Güney Afrika, tarih boyunca iki emperyal güç tarafından sömürgeleştirildi. İlk olarak Hollanda, 1654 yılında Doğu Hindistan Şirketi'nin kurulmasıyla bölgede varlık göstermeye başladı.¹⁰⁶ Yaklaşık 150 yıl devam eden Hollanda hâkimiyeti, 1806'da yerini

¹⁰¹ BOA, BEO. 2665-199849. H-14-07-1323.

¹⁰² BOA, HR. SFR. 3. 549-75. M-16-10-1905; BOA, HR. TH. 323-104. M-09-09-1905.

¹⁰³ BOA, HR. MTV. 694-107. M-10-10-1889.

¹⁰⁴ BOA, BEO. 2395-179592. H-11-06-1322.

¹⁰⁵ BOA, HR. SFR. 3. 550-42. M-15-04-1905.

¹⁰⁶ Musa Şahin, "Güney Afrika'da Cape Koloni Topluluğunun Oluşumu ve Osman-Türk Varlığı", *Journal of Economy Culture and Society*, Say: 33, 2011, 75-98; Ahmet Uçar, *Unutulmayan Miras: Güney Afrika'da Osmanlılar*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008, 40-41.

İngiliz idaresine bıraktı.¹⁰⁷ İngilizler, bölgede Hollanda bakiyesi Boerler ile 1899-1902 yılları arasında giriştikleri kanlı muharebelerin ardından galip gelerek Güney Afrika'da tam anlamıyla kalıcı bir idare meydana getirdiler ve 1910 yılında bölgeyi daha iyi idare edebilmek için Güney Afrika Birliği'ni kurdular.¹⁰⁸

Merkezi İslam devletlerine oldukça uzak bir mesafede bulunan Güney Afrika'da İslam'ın yayılışı Hollanda hâkimiyeti döneminde başladı. 1654'de bölgeyi ele geçiren Hollanda'nın Endonezya sömürgesindeki siyasi suçluları Cape Town'a sürgün etmesiyle bölgede zamanla hatırı sayılır bir Müslüman nüfusu meydana geldi.¹⁰⁹ Malay kökenli olan bu gruplar zamanla Hollanda idaresinin de baskısıyla dinlerini ve dillerini unutmaya başladılar.¹¹⁰ Her ne kadar 18.yy'ın sonlarından itibaren baskının azalmasıyla küçük cemaatler oluşturmaya başladılarsa da dini yozlaşmanın önüne geçemediler ve zamanla hurafelerle karışık bir dini öğretiyi benimsemeye başladılar. Bu sıralarda Güney Afrika'daki bazı grupların Hac vazifesi için Hicaz'a gitmeleri ve buradafarklı bir İslami kimlikle karşılaşmaları, klasik dini öğretiyi benimseyenler ile İslam'ı gerçek şekline dönüştürmeye çalışanlar arasında ardı arkası kesilmeyen tartışmaların başlamasına sebebiyet verdi. Bu süreç, 1863'te Osmanlı âlimi Ebubekir Efendi'nin bölge Müslümanlarına İslam'ı öğretmek üzere Cape Town'a gönderilmesiyle sonuçlandı.¹¹¹

Malaylardan 150 yıl sonra, 1860 dolaylarında Müslüman Hintli grupların Güney Afrika'ya göç etmeye başlamasıyla bölgedeki İslami canlılık artmaya başladı. Bu dönemde İslam, Güney Afrika'da kurumsallaşma sürecine girdi.¹¹² Özellikle Natal

¹⁰⁷ Serhat Orakçı, *A Historical Analysis Of The Emerging Links Between The Ottoman Empire And South Africa Between 1861-1923*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Johannesburg Üniversitesi Johannesburg 2007, 17-20.

¹⁰⁸ Uçar, *Güney Afrika'da Osmanlılar*, 41-46.

¹⁰⁹ M. Zwemer, "Islam at Cape Town", *The Moslem World*, Vol: XV, October 1925, No: 4, 327-333; A.R. Hampson, "The Mission to Moslems In Cape Town", *The Moslem World*, Volume 24, Issue 3, 271-277.

¹¹⁰ Ephraim C. Mandivenga, "The Cape Muslims and the Indian Muslims of South Africa: A Comparative Analysis", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Volume 20, 2000, 347-352; Kees Versteegh, "Islamic learning in Arabic-Afrikaans Between Malay Model and Ottoman Reform", *Wacana* Vol. 16 No. 2 (2015), 284-303. Malay Müslümanlarının çeşitli dönemlerdeki nüfusları için Bkz. W. J. Argyle, "Muslims in South Africa: origins, development and present economic status", *Institute of Muslim Minority Affairs. Journal* Volume 3, 1981 - Issue 2, 222-255.

¹¹¹ Tamara Sonn, "Güney Afrika'da İslami Çalışmalar" Ter: Süleyman Gündüz, *İslami Sosyal Bilimler Dergisi*, C.2 , Güz: 1994, Sayı: 3, 123-130; Orakçı, *The Ottoman Empire And South Africa*, 22. Malay Müslümanlarının dini anlamdaki çözümleri için ayrıca Bkz. Shamil Jeppie, "The Imams of Nineteenth Century Colonial Cape Town, South Africa", *Journal of Religion in Africa*, May, 1996, Vol. 26, Fasc. 2 (May, 1996), 139-162.

¹¹² Mandivenga, *The Cape Muslims*, 347-352; Marloes Cornelissen, "South Africa: an Ottoman Colony?", *International Review Of Turkish Studies (IRTS)*, Volume: 3, Issue: 2, Summer 2013, 64-88; Orakçı, *The Ottoman Empire And South Africa*, 23.

bölgesine yerleşen Hindistan Müslümanları, Osmanlı Devleti ile yakın bir temas kurdular ve bölgede Osmanlı hilafetinin kabulü noktasında aktif olarak görev aldılar. Bu durumun Osmanlı makamlarının dikkatini çekmesi üzerine Güney Afrika, kısa zamanda Pan-İslamizm siyasetinin merkez bölgelerinden biri haline geldi.¹¹³

Osmanlı Devleti'nin Güney Afrika ile ilk teması Sultan Abdülmecid döneminde başladı. 1852 yılında, hem bölgeyle olan ticaret hacmini arttırmak, hem de Malay Müslümanlarını daha yakından tanımak üzere Cape Town'da Londra Sefaretine bağlı bir şebhenderlik kuruldu. Sultan Abdülhamid döneminde ise bölgenin diğer önemli şehirleri olan Johannesburg ve Durban'da birer fahri Osmanlı şebhenderliği tesis edildi. İlerleyen tarihlerde Cape Town'daki temsilcilik başşebhenderlik statüsüne yükseltildi. 1911 yılında ise Müslüman nüfusun ve Osmanlı vatandaşlarının Johannesburg'da yoğunlaşması üzerine başşebhenderlik bu şehre taşındı.¹¹⁴ Bölgedeki ilk şebhenderlikler genellikle fahri statüdeydi ve bunlara Alman ve İngiliz temsilciler vekâlet etmekteydi.¹¹⁵

Sultan Abdülaziz döneminde Cape Town'daki Osmanlı temsilciliğini yürüten Mosyo de Roubaix, bu dönemde İngiltere ile Osmanlı Devleti arasındaki siyasi yakınlaşmayı da fırsat bilerek Malay Müslümanlarının bitmek bilmeyen dini kavgalarının önüne geçmek üzere harekete geçti.¹¹⁶ Roubaix, Osmanlı makamlarına müracaat ederek Osmanlı halifesinin bazı dini kitaplarla birliktMae Müslümanlar arasındaki anlaşmazlığı çözmek üzere bölgeye bir din âlimi göndermesini talep etti.¹¹⁷ Bu teklifi memnuniyetle karşılayan Osmanlı Devleti, büyük devlet adamı Ahmed Cevdet Paşa'nın önerisiyle dört mezhebe de hâkim bir Osmanlı âlimi olan Ebubekir Efendi'yi bölgeye göndermeye karar

¹¹³ J. A. Naude, "Islam in South Africa: A General Survey", *Institute of Muslim Minority Affair Journal*, Volume 6, 1985 - Issue 1, 21-33; Orakçı, *The Ottoman Empire And South Africa*, 68.

¹¹⁴ Muhammed Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020, 119-120.

¹¹⁵ Uçar, *Güney Afrika'da Osmanlılar*, 489.

¹¹⁶ Mogamed Ajam, *The Raison D'etre The Muslim Mission Primary School in Cape Town and Environs From 1860 To 1980 With Special Referance To The Role Of Fr. Abdurrahman in The Modernisation Of Islam-Oriented Schools*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Cape Town Üniversitesi Cape Town 1986, 22; Ömer Lütfi, *Ümitburnu Seyahatnamesi (Yüz Yıl Önce Güney Afrika)*, Haz: Hüseyin Yorulmaz, İstanbul 1994, 22, 51-53, 87, 97-98, 103-104, 110; Yusuf Yıkmaç, "On Dokuzuncu Yüzyılda Güney Afrika'da Bir Osmanlı Alimi Ebubekir Efendi", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Mart 2019, Sayı: 14, 241-257.

¹¹⁷ Selim Argun, *The life and contribution of the Osmanli scholar, Abu Bakr Effendi: Towards Islamic Thought and Culture in South Africa*, (Yayımlanmamış doktora veya yüksek Lisans Tezi), Johannesburg Üniversitesi Johannesburg 2008, 2.

verdi.¹¹⁸ Yetenekli bir Osmanlı âlimi olan Ebubekir Efendi 1863'te bölgeye varışından 1880'de ölümüne kadar Cape Town'da dini irşat görevini başarıyla devam ettirdi.¹¹⁹

Ebubekir Efendi, ilk olarak Müslümanların yanlış dini uygulamalara ile mücadele ederek göreve başladı. Yeme içme alışkanlıklarından sosyal yaşantıya kadar birçok konuda fetvalar yayınlandı. Fakat kabuklu deniz hayvanlarının tüketilmemesine dair fetvası, Malay Müslümanları tarafından memnuniyetsizlikle karşılandı ve Şâfi mezhebinin hukukunu çiğnemekle itham edildi. Kadınların giyimleri hakkında da fetvalar yayınlayan Ebubekir Efendi, kısa zamanda büyük bir etki meydana getirdi ve İslami örtünme biçiminin Malay kadınları arasında yayılmasını sağladı. Yine onun gayretleri sonucunda Osmanlı fesi Müslüman erkekler arasında moda haline geldi. Öyle ki bir müddet sonra Cape Town'da fes giymeyen neredeyse hiçbir Müslüman erkek kalmadı.¹²⁰ Ebubekir Efendi aynı zamanda bölge Müslümanları arasında hilafet makamına duyulan ilgi ve saygının gelişiminde büyük bir rol oynadı. Onun gayretleriyle Cuma hutbelerinde Padişahın adı saygıyla anılmaya başlandı. Böylelikle Ebubekir Efendi Malay Müslümanları arasında hilafet makamının kurumsal bir hale gelmesine vesile oldu.¹²¹

Asıl mesaisini eğitim faaliyetlerine ayıran Ebubekir Efendi, Cape Town Bree Sokağı'nda kendisine tahsis edilen evini bir eğitim kurumu haline getirdi. "Muslim Theological School" olarak kayıtlara geçen bu okulda çocukların yanı sıra yaşlılara da dini eğitim verildi.¹²² Birkaç yıllık çabanın ardından okul hâfiz mezunlar vermeye başladı.¹²³ Ebubekir Efendi'nin eğitim faaliyetleri sonucunda bölge Müslümanları arasında dini öğrenim büyük bir rağbet gördü. Onun yetiştirdiği öğrenciler Cape Town'da önemli mevkilere gelerek Güney Afrika'nın meşhur imam ve hafızları oldular. Kız çocuklarının

¹¹⁸ Ömer Lütfi, *Ümitburnu Seyahatnamesi*, 22-24.

¹¹⁹ Halim Gençöğlü, *Bree Sokağı; Afrika'ya Hayat Veren Türkler*, Grius Yayınevi, İstanbul 2021, 22; A. Van Selms, "Güney Afrika'da Bir Türk", Ter: Yusuf Ziya Kavakçı, *Diyanet Dergisi*, C. XV, sayı: 3, Mayıs-Haziran 1976, 169-175; Martin van Bruinessen, "A nineteenth-century Ottoman Kurdish scholar in South Africa: Abu Bakr Efendi", Hece Yayınları, Afrika Özel Sayısı, c.2, 2017, 561-578.

¹²⁰ Uçar, *Güney Afrika'da Osmanlılar*, 160-162; Cornelissen, *South Africa: an Ottoman Colony*, 64-88. Hatta bu konu bazı efsanevi anlatılara konu oldu. Yaygın bir rivayete göre Birinci Dünya Savaşı esnasında Çanakkale cephesine gitmek üzere Cape Town'da mola veren Avustralya gemisinden inen Anzak askerleri, şehirde fes giyen Müslümanları gördüklerinde Osmanlı Devleti'nin burayı işgal ettiğini düşünerek dehşete kapıldılar. Esmâ Karadağ, *Late Ottoman Perspectives on the South African War (1899-1902): The Work of Ismail Kemal Vlora*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), The University Of Cape Town/Faculty of Humanities Cape Town 2018, 7. Fesin bölgede yaygınlaşması için ayrıca Bkz. Ajam, *The Muslim Mission Primary School in Cape Town*, 110.

¹²¹ Karadağ, *Late Ottoman Perspectives on the South African War*, 7.

¹²² Gençöğlü, *Bree Sokağı*, 25-26.

¹²³ Ömer Lütfi, *Ümitburnu Seyahatnamesi*, 45-46.

ve kadınların yetiştirilmesine de ayrı bir önem atfeden Ebubekir Efendi, Güney Afrika’da Müslüman kız mektebini açtı. Bu mektep büyük ölçüde Ebubekir Efendi’nin eşi Tahora Hanım tarafından idare edildi.¹²⁴ Ebubekir Efendi, hitap ettiği insanlar ile arasındaki dil problemini çözmek ve onlara daha etkili seslenebilmek adına Afrikaans dilini öğrendi. Bu dili de öğrenmekle yetinmeyip Müslümanları ibadetle ilgili meselelerde aydınlatmak ve onlara kalıcı bir eser bırakmak için Afrikaans dilinde¹²⁵ “Beyanüddin” adında bir eser kaleme aldı. Halebî’nin (ö.1538) “Müteka’l-Ebhur” adlı eserinin tercümesi olan bu kitap, Afrikaans dilinde kaleme alınan ilk İslami eserlerden biriydi.¹²⁶

Ebubekir Efendi’nin 1880’de hayatını kaybetmesinin ardından oğulları Ahmed Ataullah ve Hişam Nimetullah Efendiler büyük ölçüde onun mirasını devralarak Müslümanların eğitim öğretim görevini üstlendiler. Zamanla bölge Müslümanlarının adeta siyasi lideri haline gelen Ahmed Ataullah Efendi, Kimberley şehrinde “Ottoman Imperial School” adında bir mektep açarak başarılı bir eğitim öğretim faaliyeti yürüttü. Bu bölgedeki Hindistan Müslümanları ile de yakın temas kuran Ataullah Efendi, Osmanlı Devleti’nin bölgeye yönelik uyguladığı Pan-İslamizm siyasetinin vazgeçilmez bir figürü haline geldi. Onun okulunun resmi statüsü Osmanlı makamları tarafından kabul edildi ve kendisine maaş bağlandı.¹²⁷ Bölgedeki başarılarından dolayı Sultan Abdülhamid’in iradesiyle 1901 yılında Singapur Şehbenderliğine tayin edilen Ataullah Efendi, 9 Kasım 1903 günü, görevinin başında bulunduğu bir sırada, şüpheli bir trafik kazası sonucunda hayatını kaybetti.¹²⁸ Öte taraftan Cape Town’da buradaki Nûr-ı Osmaniye Camii’nde imam ve müderrislik görevini yürüten Hişam Nimetullah Efendi ise 1903’te *Güney Afrika Müslüman Derneğini* kurarak Müslümanların sorunlarını kamuoyuna duyurmaya çalıştı.

¹²⁴ Halim Gençöğlü, *Güney Afrika’da Osmanlı İzleri*, Kronik Yayınları, İstanbul 2022, 60. Ebubekir Efendi’nin bölgedeki faaliyetleri ile ilgili karşı bir görüş için Bkz. Mühendis Faik, *Türk Denizcilerinin İlk Amerika Seferi; Seyahatâneme-i Bahri Muhit*, Haz: N. Ahmet Özalp, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2016, 53-54.

¹²⁵ Güney Afrika’nın batısında ve Namibya’da konuşulan bir Batı Cermen dili. Dil, Felemenkçenin Hollandaca lehçesinden evrilmiştir. Daha az sayıda kişi tarafından Botsvana, Lesotho ve Esvatini’de de konuşulmaktadır. (Erişim 20. 05. 2023) <https://tr.history-hub.com/afrikaans-dili-nedir>.

¹²⁶ Tandoğan, *Afrika’da Sömürgecilik ve Osmanlı*, 127; Cornelissen, *South Africa: an Ottoman Colony*, 64-88. Beyanüddin, Arap alfabesi ile yayınlanan en eski Afrikaansça eserdir ve Afrikaansça İslami literatürün gelişmesinde büyük bir etkisi vardır. Achmat Davids, *The Afrikaans Of The Cape Muslims From 1815-1915: A Socio-Linguistic Study*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) University Of Natal, Faculty Of Humanities, Department Afrikaans and Nederlands, Durban 1991, 113-116.

¹²⁷ Gençöğlü, *Bree Sokağı*, 47-53.

¹²⁸ Seben, *Ahmed Ataullah Efendi*, 10-14.

Ayrıca Hicaz Demiryolu projesine bölgeden maddi destek sağlamak adına ciddi bir mesai sarfederek Osmanlı Devleti'nin bölgedeki en önemli temsilcilerinden biri haline geldi.¹²⁹

Hicaz Demiryolu Projesi, ayrıca bölgede Pan-İslamizm siyasetinin gönüllü elçilerinin ortaya çıkmasına da zemin hazırladı. Bu dönemde özellikle Hindistan Müslümanları aktif olarak Osmanlı hilafetini desteklemeye başladılar. Bu isimlerin başında Osman Ahmed gelmekteydi. Büyük bir ticaret acentesinde danışman olarak görev yapan Osman Ahmed, Hicaz Demiryolu yardımlarının toplanmaya başladığı süreçte, bir anda ismi ön plana çıkan simalardan biri oldu. Güney Afrika gazetelerinde sık sık Osmanlı Devleti lehine demeçlerde bulundu ve makaleler yazdı. Aynı zamanda Nimetullah Efendi ile sıkı bir iş birliği yaparak yardımların düzenli hale gelmesinde büyük bir çaba sarfetti.¹³⁰

Osman Ahmed'in yanı sıra bölgede Osmanlı Devleti lehine faaliyet yürüten başka etkili isimler de bulunmaktaydı. Bunların başında İngiliz mühtedi W. H. Abdullah Quilliam geliyordu. Quilliam'ın 1887'de açtığı *Liverpool İslam Cemiyeti*, Sultan Abdülhamid tarafından bizzat desteklenmekteydi ve "Hilal" ve "İslamic World" adında iki dergi çıkaran bu cemiyet, Güney Afrika Müslümanları ile yakından ilgilenmekteydi. Fakat ilerleyen yıllarda Osmanlı makamları, Quilliam hakkında olumsuz raporlar kaleme aldı ve onun birtakım uygun olmayan işlerini hilafet makamına bildirdi. Muhtemelen Sultan Abdülhamid, bu raporların kendisine intikal etmesinden sonra Quilliam hakkında daha dikkatli davrandı ve onunla olan iş birliğini gözden geçirmeye başladı.¹³¹

Bu tarihlerde Sultan Abdülhamid'in bölgede temas kurduğu isimlerden biri de Ebubekir Efendi'nin öğrencilerinden Hacı Muhammed Doulie idi. 1871'de Londra'ya yerleşen Muhammed Doulie, evini mescide dönüştürerek Müslümanlarla yakın bir temas kurdu ve İngiliz basınında Osmanlı Devleti lehine makaleler kaleme alarak Sultan Abdülhamid'e bağlılığını ortaya koydu. Kısa bir müddet sonra Osmanlı Devleti'ne olan ilgisini daha da arttıran Doulie, Türk düşmanlığına karşı Londra İslam Cemiyetinin verdiği mücadeleyi, raporlar halinde Sultan Abdülhamid'e takdim ederek onun bölgedeki gözü kulağı olmuştu. Özellikle Gladstone'nin İngiltere Başbakanı olması üzerine

¹²⁹ Uçar, *Güney Afrika'da Osmanlılar*, 365-372; Ebrahim Mahomad Mahida, *History Of Muslims in South Africa: A Chronology*, Arabic Study Circle, Durban 1993, 46.

¹³⁰ Gençoğlu, *Bree Sokağı*, 88.

¹³¹ Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı*, 133-136.

Osmanlı Devleti aleyhine başlattığı karalama kampanyasına karşı büyük bir mücadeleye girişen Douile, çeşitli makaleler kaleme alarak bütün dünya Müslümanlarının halifeye olan tutku ve bağlılıklarını ifade etmek suretiyle Osmanlı Devleti'ne olan desteğini yineledi. Onun Osmanlı taraftarı yazıları, İstanbul basınında da yer aldı ve faaliyetlerinden övgüyle bahsedildi.¹³²

¹³² Veysel Akto, *Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde İkdam Gazetesi ve İslamcılık (1897-1899)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kahramanmaraş 2017, 70-71.

BİRİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ PAN-İSLAMİZM TARTIŞMALARI

1.1. İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN PAN-İSLAMİZM'E BAKIŞI

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin kurulduğu tarihten itibaren en belirgin vasfı belirli bir ideoloji etrafında kenetlenmemesi idi. Şükrü Hanioglu'nun da ifade ettiği gibi bu cemiyet, 1889-1918 arasını kapsayan dönemde, birbirinden çok farklı organizasyonlar şeklinde faaliyet göstermiş olup, isim benzerliği dışında gerek örgütsel yapı gerek üyelerinin niteliği ve gerekse ideolojik açılardan büyük farklılıklar gösteriyordu.¹³³ Osmanlı Devleti'nin son döneminde devleti ayakta tutmak üzere ortaya atılan Batıcılık, Türkçülük, Osmanlıcılık ve İslamcılık gibi fikirlerin her birinin temsilcilerini İTC içerisinde görmek mümkündü.

Osmanlı Devleti'nin baskın fikrinin Osmanlıcılık olmasına rağmen özellikle son dönemde Gayrimüslim unsurların bir bir Osmanlı Devleti'nden ayrılması ile İslamcılık fikri önem kazanmaya başladı. İsmail Kara, İslamcılığı “19. ve 20.yy'da, İslam'ı bir bütün olarak (inanç, siyaset, hukuk, eğitim) yeniden hayata hâkim kılmak ve akılcı bir metotla Müslümanları, İslam dünyasını batı sömürsünden, zalim ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden...kurtarmak; medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist, modernist ve eklektik yönleri baskın siyasi, fikri ve ilmi çalışmaların, arayışların, teklif ve çözümlerin bütününe ihtiva eden bir hareket” olarak tanımlamaktadır. Yine İsmail Kara'ya göre İslamcılık, bir kalkınma ve kurtuluş hareketi olarak Osmanlıcılığın devamı, Türkçülük cereyanının ise öncesi, yani prototipi idi.¹³⁴

¹³³ M. Şükrü Hanioglu, “İttihat ve Terakki Cemiyeti”, *TDV İslam Ansiklopedisi*.

(Erişim 12.12. 2021) <https://islamansiklopedisi.org.tr/ittihat-ve-terakki-cemiyeti>. Nitekim cemiyet üyelerinin Avrupa yıllarında, iki farklı dünya görüşünü temsil eden Ahmed Rıza ve Mizancı Murat'ın etrafında kümelenmeleri bunun en bariz göstergelerinden biriydi. M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, 304.

¹³⁴ Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği sıralarda İngiliz İstihbarat birimi tarafından Pan-Turanizm hareketi ile ilgili hazırlanan bir raporda Pan-İslamizm ve Pan-Turanizm arasındaki farklar vurgulanmakta, fakat İttihat ve Terakki Cemiyetinin her iki akımı da birlikte kullandığı iddia edilmektedir. “İttihat ve Terakki Cemiyeti oportünizmi, iki inanç birbirine taban tabana zıt olsa da, Pan-Turanizm ve Pan-İslamizm'i çifte koşum içinde yürütme girişimlerinde açıkça ortaya çıkıyor. Pan-İslamizm, aslında bir dini doktrin değildir. Öyle olsaydı Pan-Turanizm ile bu kadar bağdaşmaz olurdu, Pan-İslamcılık ve Pan-Turanizm, Osmanlı İmparatorluğu'nun yurtdışındaki gücünü artırmak için rakip siyasi programlardır.”

İslamcılığın ideoloji olarak rağbet görmesinin nedeni şüphesiz İslam dininin, toplumun büyük bir çoğunluğu tarafından kabul edilmesi idi. Bunun dışında Osmanlı Devleti'nin resmen İslam şariatını esas alan teokratik bir rejime dayanması da İslamcılığın siyasi bir söylem olarak kabul görmesinde etkili unsurlardan biriydi. Bu sebeple İslamcılık fikri, meşrutiyet rejiminde en etkili ve öteki cereyanlara göre en fazla rağbet gören fikir hareketi oldu.¹³⁵

İkinci Meşrutiyet dönemi İslamcıları neredeyse her grubun içerisinde kendilerini temsil etmeye gayret ettiler. İTC içerisinde geniş bir İslamcı kitle olduğu gibi muhalif gruplarda da İslamcıları görmek mümkündür. *Volkan* gazetesi etrafında birleşen ve 31 Mart İsyanını tertip eden marjinal grup buna en güzel örnektir. Fakat temel olarak İkinci Meşrutiyet dönemi İslamcıları meşrutiyetin getirdiği kazanımlara sahip çıkıyorlardı. Prens Sait Halim Paşa (1864-1921), Mehmed Akif (1873-1936), Filibeli Ahmed Hilmi (1865-1914), Babanzâde Ahmed Naim (1872-1934) ve Mehmed Şemsettin (1883-1961) gibi isimlerin başını çektiği İslamcı grup, *Sebilürreşad*, *Beyanü'l-Hak*, *İslam Mecmuası* ve *İttihad-ı İslam* gibi gazete ve dergiler vasıtasıyla kamuoyunu etkilemeye çalışıyorlardı.¹³⁶

Dini taklit ve hurafelerden kurtarmayı amaç edinen İslamcılık fikri, memleket içinde ve dışında Müslümanları ve Müslümanlığı yeniden hakim kılmayı düstur edinmişti. Zira 19. ve 20. yy Avrupa'sında Hristiyanlık önemini büyük ölçüde kaybetmiş ve din, uygarlaşmanın önünde bir engel olarak görülmüştü. Bu sebeple sadece devletler değil, insanlar da gittikçe daha seküler bir dünya görüşünü benimsemeye başlamışlardı. Bu durum İslam coğrafyasında da etkisini göstermekte gecikmedi. Özellikle Osmanlı Devleti'nde ve diğer İslam memleketlerinde İslam dini, Müslümanların geri kalmasının nedenlerinden biri olarak gösterilmeye başlandı. Bu söyleme karşı doğal bir tepki olarak “*din terakkiye mâni değildir*” tezi ileri sürüldü. İslamcılığın mottosu olan bu tez, yoğun bir şekilde basında işlenerek Müslümanların zihnindeki tereddütler giderilmeye çalışıldı. Fakat bu söylem, tek başına yeterli değildi. Bütün dünya Müslümanlarına bu fikri telkin edecek ve onları medeni dünyanın icaplarına karşı hazırlıklı kılacak ve esaretten

“Report on the Pan-Turanian Movement”, Intelligence Bureau. Department of Information IOR/L/MIL/17/16/23. Ekim 1917.

¹³⁵ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler: II. Meşrutiyet Dönemi*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, 10.

¹³⁶ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, 10.

kurtaracak yeni bir formül daha öneriliyordu. Bu şüphesiz İttihad-ı İslam fikriydi. Formül, temelde İslam'a dönmeyi ve onun esaslarıyla ilerlemeyi öngörüyordu. Bu itibarla İttihad-ı İslam fikri, İslamcılığın iç ve dış siyasetteki nihai hedefi olarak düşünülmüştü. Fakat İslamcılığın bizzat kendisi değildi. İslamcılıktan farklı olarak itikat ve ibadetle ilgili meselelerle ilgilenmiyor veya içtihatla ilgili tartışmalara dâhil olmuyordu. İttihad-ı İslam açıkça İslam'ın siyasi hedeflerine kilitlenmiş görünüyordu. Diğer bir tabirle siyasi İslam'ın ön şeklini oluşturuyordu. İslamcılar içerisinde İttihad-ı İslam fikrini benimsemeyenler de mevcuttu. Bunun tersi olarak esasında İslamcı olmayıp dış politikada İttihad-ı İslam'ı savunanlardan da bulunuyordu. Batıcı bir aydın olarak İttihad-ı İslam fikrini savunan Celâl Nûri buna en güzel örnektir.

İttihatçılar ilk zamanlardan itibaren Pan-İslamist söylemlere yer vermişlerdi. Fakat bunu zorunlu kılan sebepler mevcuttu. İTC, her şeyden önce nüfusunun büyük bir kısmı Müslüman olan ve İslami kaidelerle yönetilen bir devletin idaresine talipti. Bu esas göz önüne alındığında İTC'nin söylemlerinde ve eylemlerinde İslami öğelere yer vermesi kaçınılmazdı. Daha da önemlisi Osmanlı Devleti'nin sultanı, aynı zamanda bütün Müslümanların halifesi konumundaydı. Bunun Osmanlı Devleti'ne dış politikada kattığı avantajlar göz ardı edilemezdi. Bu sebeple İTC ilk ortaya çıktığı tarihlerden itibaren gerek politik kaygılar sebebiyle gerekse samimi bir görüş ifadesi olarak Pan-İslamist söylemler sarf etmekten geri durmadı.

İTC'nin ilk nizamnamesinde Pan-İslamizm ile ilgili herhangi bir ibare yer almıyordu. Daha çok Osmanlıcılık üzerine vurgu mevcuttu.¹³⁷ Bununla birlikte İTC içerisinde ilk dönemlerden itibaren Pan-İslamizm düşüncesi geçerli bir akımdı. İlk dönemlerde Mizancı Murat¹³⁸, bu düşüncenin liderliğini yapmaktaydı. Mizancı Murat, tam mânâsıyla bir Pan-İslamizm taraftarı idi. Onun büyük hayali dünya Müslümanlarının halifenin önderliğinde düşman istilasından kurtulması ve büyük İslam imparatorluğunun kurulması idi. Padişahı bu gayeye ikna etmek için çaba sarf ediyordu. Murat, *Mizan*'da yayımladığı bir makalede Müslümanların birlik fitratı üzere yaşadıklarını söylemekteydi. Ona göre Müslümanlar birçok devletin idaresinde dağınık halde yaşıyormuş gibi görünseler de esasında Fas'tan Çin'e kadar olan arazi, aralıksız İslam memleketleriyle

¹³⁷ Hanioglu, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti*, 183-184.

¹³⁸ Mizancı Murat Hakkında detaylı bilgi için Bkz. Ahmet Cemaleddin Saraçoğlu, *Unutulan Meşhurlarımızdan Mizancı Murat Bey*, Şema Yayınları, Yay Haz: İsmail Dervişoğlu, İstanbul 2005, 13-57.

çevriliydi. İttihad-ı İslam hiçbir devletin siyasi hukukuna tecavüz etmeksizin gerçekleştirilebilirdi. Murat, ilerleyen yıllarda bu birliğin organizasyonu ile de yakından ilgilenecek ve çeşitli tekliflerde bulunacaktı.¹³⁹

İTC içerisinde Pan-İslamizm ile ilgili görüşlerini paylaşan bir diğer isim Prens Sebahattin¹⁴⁰ idi. Prens Sebahattin, Avrupa’da bulunduğu yıllarda daha ziyade reform hareketi üzerine yoğunlaşmaktaydı. Osmanlı Devleti’nin hantal merkezi yapısını eleştiren Prens Sebahattin devleti kurtaracak çareyi yerel yönetimleri güçlendirmekte görüyordu. 1906 yılında meydana gelen bazı olaylar Prens Sebahattin’i Pan-İslamizm hakkında birtakım değerlendirmelerde bulunmaya sevk etti. Bu tarihlerde yaşanan Osmanlı-Akabe sınır krizi, İngiltere’de Sultan Abdülhamid’in Pan-İslamizm siyaseti uyguladığı yönünde bir izlenimin doğmasına sebebiyet verdi. Konuyla ilgili açıklamada bulunan İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey, Müslüman aşırılığının yükseldiğini iddia ederek açıkça Müslüman karşıtlığını dile getirdi.¹⁴¹

Prens Sebahattin, Edward Grey’in bu ithamlarına mektupla karşılık verdi. *Times* gazetesinin 12 Ağustos 1906 tarihli nüshasında yayımlanan bu mektupta Sabahattin, açıkça Pan-İslamizm’in müdafaasını yapıyordu. Sabahattin, Pan-İslamizm’in bir hurafe değil, Batı’nın Doğu’ya uyguladığı yıkıcı siyasetin doğal bir tepkisi olduğunu bildiriyordu. Ona göre kendini haksızlık karşısında gören Müslümanlar, İttihad-ı İslam fikrine meyleterek bu fikir sayesinde İslam memleketleri arasında bir kardeşlik ve birleşme hareketi ortaya koymayı ve böylelikle milliyetlerini korumayı hedefliyorlardı.

¹³⁹ Şerif Mardin’e göre Mizancı Murat fikirlerinde İslam’ı siyasi bir koz olarak ele alıyordu. Yeni Osmanlı düşüncesinde ise İslam İlahi bir yol gösterici olarak ele alınmaktaydı. Mizancı Murat’ın düşüncesindeki gibi İslam’ı propaganda aracı olarak ele almak düşüncesi Yeni Osmanlıların çok geç farkına vardıkları bir düşünceydi. Mizancı Murat, Yeni Osmanlılar kadar dini bilgiye sahip değildi. Bu sebeptendir İslami tabirleri kullanmasındaki acemiliği seziliyordu. Mizancı Murat kendi benliğini korumak için İslam’ı silah olarak kullanıyordu. Bu yönüyle modern Türkiye’de de İslam’ı savunma aracı olarak kullanma geleneğinin prototipini oluşturacaktı. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, 121-122.

¹⁴⁰ Prens Sebahattin, Sultan Abdülhamid’in kız kardeşi Seniha Sultan’ın oğlu idi. Babası ise saraya damat olduktan bir müddet sonra Adliye Nazırlığına yükselen Mahmut Celalettin Paşa’yı. Mahmut Paşa’nın ilk zamanlar sarayla arası oldukça iyi iken adının Sultan Abdülhamid’i tahtan indirmek isteyen Skaliyeri Aziz Bey Komitesi olayına karışması üzerine görevinden azledilmiş ve gözden düşmüştü. Bu durum Mahmut Paşa’nın saraya şiddetli bir muhalefet göstermesine neden olmuş ve nitekim bu muhalefet, Paşa’nın oğulları Prens Sebahattin ve Lütfullah Beylerle 1900 yılında Paris’e kaçmasıyla yeni bir vaziyet almıştı. Avrupa’ya gidişi, Jön Türkler arasında büyük ilgiyle karşılanan Mahmut Paşa, kısa zamanda Jön Türk hareketinin önde gelen liderlerinden biri olmuştu. Rukiye Akkaya, *Prens Sabahattin*, Liberte Yayınları, Ankara 2005, 19-20.

¹⁴¹ M. Şükrü Hanioglu, “1906 Yılında Sabahaddin Bey, Mac Coll, Vambery ve Kıdwai Arasında Geçen Osmanlı Hilafet Tartışması”, İsmail Kara, *Hilafet Risaleleri: II. Abdülhamit Devri*, Klasik Yayınları, İstanbul 2002, II, 419-437.

Pan-İslamizm, İslami bir fanatizme yol açmayacağından Avrupa için korkulacak bir durum söz konusu değildi.¹⁴²

Prens Sebahattin'in bu mektubu kısa süre içerisinde Avrupa kamuoyunda ciddi tartışmalara sebebiyet verdi ve konu bir anda Sultan Abdülhamid'in hilafetinin meşruluğunun tartışılması zeminine kayd. İlgili mektuptan kısa bir süre sonra Rahip Mac Coll, tartışmaya dâhil olarak hilafetin meşruluğunu sorgulamaya başladı. Ona göre Osmanlı hilafeti geçersizdi. İslam'a göre hilafet, Kureyşlilerin hakkıydı. Bu görüşüne delil olarak Delhi İslam Hukuku kitabını ve İbni Haldun'un görüşlerini gösteriyordu. Mac Coll, ayrıca Osmanlı hilafetinin hiçbir zaman Arabistan, Fas, Afganistan, Hindistan ve İran'da tanınmadığını iddia etmekteydi. Onun bu görüşleri en başta Türk dostu olarak bilinen Vambéry tarafından eleştiri bombardımanına tabi tutuldu. Vambéry, açıkça hilafetin Osmanlıların hakkı olduğunu iddia etti. Ona göre Müslümanlarca kutsal kabul edilen bölgelerin Osmanlı Devleti'nin elinde bulunması bu meşruluğun kaynağını oluşturmuyordu. Özellikle Türkistan seyahatini¹⁴³ örnek gösteren Vambéry, Türkistan'ın bütün şehirlerinde halife olarak açıkça Osmanlı sultanının kabul edildiğini bildirmekteydi.¹⁴⁴

Prens Sebahattin'in başlattığı bu tartışmaya kısa süre sonra Hindistan Müslümanlarından Müşir Hüseyin Kıdwai¹⁴⁵ de katıldı. Özellikle Mac Coll'un iddialarına açıklık getiren Kıdwai, açıkça Osmanlı hilafetinin dinene meşru olduğunu iddia ederek Hindistan Müslümanlarının Osmanlı hilafetini tanıdıklarını bildirdi. Ayrıca bu konunun Müslümanların iç meselesi olduğunu ve yabancıları ilgilendirmediğini ifade ederek tartışmaya son noktayı koydu.¹⁴⁶

¹⁴² Nezahat Nurettin Ege, *Prens Sabahattin: Hayatı ve İlmi Müdafaaaları*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1977, 74-76.

¹⁴³ Vambéry'nin Türkistan seyahati için Bkz. Arminius Vambéry, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, Kitabevi Yayınları, Çev: Abdurrahman Samipaşazade Abdulhalim, İstanbul 2019.

¹⁴⁴ Vambéry'nin Osmanlı hilafetini destekler yazısı Osmanlı Devleti nezdinde de tam mânâsıyla kabul görmemişti. Londra Sefaretinden gönderilen bir telgrafta Vambéry'nin makalesinde bazı ifadelerin zararlı olduğu belirtiliyordu. BOA, HR. SFR.3. 562-24. M-16-08-1906.

¹⁴⁵ Hindistan Hilâfet Hareketi'nin önderlerinden, yazar, hukukçu ve siyasetçi. Azmi Özcan, "Kıdvai", *TDV İslam Ansiklopedisi*.

(Erişim 02.12.2021) <https://islamansiklopedisi.org.tr/kidvai>.

¹⁴⁶ Hanioglu, "Hilafeti Tartışması", *Hilafet Risaleleri: II. Abdülhamit Devri*, II, 419-437.

Times gazetesi etrafındaki bu tartışmalara sürgündeki Jön Türklerden Ahmed Rıza da katıldı. Ahmed Rıza¹⁴⁷, pozitivist bir dünya görüşüne sahip olmasına rağmen İslam coğrafyasına dışarıdan bakan ve olumsuz düşüncelerle onun varlığını inkâr eden aydınlardan biri değildi. Tam aksine geçmişte, özellikle 7. ve 12.yy’lar arasında Müslümanların büyük bir medeniyet meydana getirdiklerine inanıyordu. Ona göre halifenin idaresinde, bütün Müslümanların birliğini temin etmek fikri, yüce bir düşünceydi. Fakat Müslümanlar böyle bir birliği meydana getirmek fikrinden oldukça uzaktaydılar.¹⁴⁸ Ahmed Rıza, Rahip Mac Coll’un başını çektiği İslami fanatizm tezine de cevap vermekten geri durmadı. Ona göre eğer İslami fanatizmden bahsedilse bile, bu Avrupalı devletlerin Müslümanlara yaptığı baskının doğal bir reaksiyonu idi. Pan-İslamizm mevcuttu ve Müslümanlar arasındaki birlik ve dayanışma ruhunun adıydı. Ayrıca Ahmed Rıza, Pan-İslamizm’in Pan-Slavizm ve Pan-Cermenizm gibi fikirlere kıyasla daha az tehlikeli olduğunu düşünüyordu.¹⁴⁹

Bu tartışmaların kilit ismi ise hiç şüphesiz Wilfrid Scawen Blunt (1840-1922) idi. Uzun yıllar İngiliz Dışişleri Bakanlığında diplomat olarak görev yapan Blunt, Ortadoğu ve Arap coğrafyasına yaptığı ziyaretler sonrasında Arap hilafeti tezini ortaya attı. 1880 yılında Türk aleyhtarlığı ile tanınan Gladston’un İngiltere Başbakanlığına gelmesi ile Blunt’un bu konudaki umutları iyice yeşerdi. Cemaledin Afgâni ile de yakın temaları bulunan Blunt, bu konuda bazı raporlar kaleme aldıysa da başarılı olamadı.¹⁵⁰

İlerleyen tarihlerde bu tartışmalara bazı Jön Türkler de katılarak Sultan Abdülhamid’in hilafetini yıpratma gayretine girdiler. Bunların başında Dr. Abdullah Cevdet geliyordu. Abdullah Cevdet 1895 yılında kaleme aldığı “Mahkeme-i Kübra” adlı bir makalesinde Sultan Abdülhamid’i Hz. Peygamberin, dört halifenin ve Osmanlı sultanlarının hazır bulunduğu hayali mahkemede yargılayarak halifeliği kötüye kullanmak suçundan cezaya mahkum etti.¹⁵¹ Yine Prens Sebahattin’in babası Damat Mahmut Celaleddin Paşa da Sultan Abdülhamid’i şiddetli bir dille eleştirerek onu, halkın

¹⁴⁷ Ahmed Rıza hakkında detaylı bilgi için Bkz. Mustafa Gündüz-Musa Bardak, *Eğitimci Bir Jön Türk Lider Ahmet Rıza ve Vazife ve Mesuliyet Eserleri*, Divan Kitap, İstanbul 2011, 13-18.

¹⁴⁸ Ahmed Rıza Bey, *Batı’nın Doğu Politikasının Ahlaken İflası*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Çev: Ziyad Ebuzziya, İstanbul 1988, 217-223.

¹⁴⁹ Jacob M. Landau, *Pan-İslam Politikaları*, 47.

¹⁵⁰ Azmi Özcan, “İngiltere’de Hilafet Tartışmaları 1873-1909”, İsmail Kara, *Hilafet Risaleleri: II. Abdülhamit Devri*, Klasik Yayınları, İstanbul 2021, I, 64-91.

¹⁵¹ Kara, *Hilafet Risaleleri: II. Abdülhamit Devri*, I, 34-35.

malını gasp etmek, ahaliyi hürriyetinden alıkoymak, Müslümanlara içki içirtmek ve Müslüman kadınları örtüsüz kabul etmek gibi suçlarla itham etti.¹⁵²

İkinci Meşrutiyet dönemi öncesinde İTC'nin Pan-İslamizm düşüncesi ile ilgili cemiyetin Paris merkezi yazışmalarında ciddi veriler bulmak mümkündür. 1906-1908 yılları arasındaki yazışmaları içeren bu defterde, çeşitli İslam memleketlerine yazılan mektuplar bulunmaktadır. Bu mektupların bazılarında Pan-İslamizm fikrine doğrudan ve dolaylı olarak yapılan vurgular dikkat çekicidir. Sözgelimi İTC'nin Dâhili merkezinin önemli simalarından Dr. Bahaddin Şakir¹⁵³ tarafından 10 Mayıs 1906'da Bulgaristan Kızanlık'taki Hayri Efendi'ye yazılan bir mektupta açıkça Pan-İslamist öğeler yer almaktadır.¹⁵⁴ 6 Ağustos 1906'da yine Dr. Bahaddin Şakir ve Dr. Nazım¹⁵⁵ tarafından kime yazıldığı bilinmeyen başka bir mektupta Rusya Müslümanlarının yayın hayatındaki maharetleri övülüyor ve bu gayretin İslam'ın geleceği için bir ümit nişanesi olduğu ifade ediliyordu.¹⁵⁶ 22 Eylül 1906'da Kafkasya Müslümanlarına yazılan başka bir mektupta ise bu kez Pan-İslamizm gayesi açıkça ifade ediliyor ve Müslümanların bu fikir etrafında birleşmeleri öngörülüyordu. Ayrıca Pan-İslamizm'in bir alt şubesi olarak Pan-Türkizm'e de vurgu yapılan mektupta Dr. Bahaddin Şakir, Turan birliğinin gerçekleşmesi durumunda bile dünya üzerinde çok kuvvetli bir hükümetin meydana geleceğini ifade ediyordu.¹⁵⁷

¹⁵² Kara, *Hilafet Risaleleri: II. Abdülhamit Devri*, II, 15-16.

¹⁵³ Askeri Tıbbiye mezunu olan Dr. Bahattin Şakir 1905'te Mısır yoluyla Paris'e kaçtı ve Dr. Nazım ile birlikte Ahmed Rıza'nın yanında İTC safında yer aldı. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'da *Şura-yı Ümmet* gazetesini çıkardı. 1913'te Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluşunda yer aldı. Ermeni tehciri kararı ve uygulamasında etkili oldu. 1918'de Almanya'ya kaçtı. Daha sonra Moskova'ya gitti ve ardından Bakü'de Doğu Halkları Kurultayına katıldı. Berlin'e döndükten sonra 1922 yılında Ermeni bir komitacı tarafından öldürüldü. *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Çev: Çiğdem Önal Emiroğlu-Kudret Emiroğlu, İstanbul 2017, 455. Dr. Bahattin Şakir hakkında biyografik bilgi için Bkz. Hikmet Çiçek, *Dr. Bahattin Şakir: İttihat ve Terakki'den Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni*, Kaynak yayınları, İstanbul 2004

¹⁵⁴ Bu mektupta, cemiyetin maksadının hilafetin merkezi olan Osmanlı Devleti'ni ıslah ve ikaz ederek hukuk-u İslamiye'yi dâhili ve hârici tecavüzlerden korumak olarak belirtildikten sonra güçlü bir Osmanlı Devleti'nden yalnızca Türkiye'de yaşayan Osmanlılar değil, hilafete bağlı olan milyonlarca Müslümanın istifade edeceği bildiriliyordu. *Paris Yazışmaları Kopya Defteri*, 18.

¹⁵⁵ İttihat ve Terakki Cemiyetinin liderlerinden, Maarif Nâzırı. Ahmet Eyicil, "Nazım Bey (1872-1926)", *TDV İslam Ansiklopedisi*.

(Erişim 16.12. 2021) <https://islamansiklopedisi.org.tr/nazim-bey>.

¹⁵⁶ *Paris Yazışmaları Kopya Defteri*, 51.

¹⁵⁷ Mektubun ilgili kısmı şu şekildedir: "İslamlar yalnız Kafkasya'da değil her yerde mağdurdur. Hak demek kuvvet demektir sözünü düsrürü'l-amel edinen ve bu sebeple kuvvetten başka hiçbir şeye riayet etmeyen Hristiyanlar, zayıf gördükleri Müslümanları her yerde eziyorlar. (...) Sevgili kardeşlerimiz, Müslümanları bu zulüm ve istibdattan kurtarmak için bir çare varsa onu kuvvette aramak gayet tabiidir. Kuvvetli olmak için ittihadın lüzumunu hissetmemek mümkün müdür? (...) Avrupa hükümet-i

Dr. Bahaddin Şakir, her ne kadar açıkça Pan-İslamizm fikrini desteklese de bunu gerçekleştirmek için zamanın ve zeminin uygun olmadığını düşünmekteydi. Ona göre İslam dünyasının bu zayıf haliyle böyle bir iddiaya soyunması Avrupa kamuoyunun nefretini üzerlerine çekeceğinden öncelikle Osmanlı Devleti'nin ihya edilmesine çalışılmalıydı. Osmanlı Devleti'nin gelişmesi ve zenginleşmesi, Pan-İslamizm'in ilk adımı olarak düşünülmüştü. Dr. Bahaddin Şakir, Japonya'daki modernleşme sürecini buna örnek olarak göstermekteydi.¹⁵⁸

Mektupların neredeyse tamamı Dr. Bahaddin Şakir tarafından kaleme alınmıştır. Dr. Bahaddin Şakir'in, Dr. Nazım ile Paris'te Ahmed Rıza'nın emrinde çalıştıkları malumdur. Bu itibarla mektuptaki görüşlerin İTC'den ve cemiyetin reisi olan Ahmed Rıza'nın fikirlerinden bağımsız olduğunu ileri sürmek oldukça güçtür. Tüm bu bilgilerden hareketle bahsedilen dönemde İTC'nin Pan-İslamizm düşüncesiyle ilgili şunlar söylenebilir: Avrupalı devletlerin tepkisini çekmemek için bu fikrini şimdilik gizli tutmak, Pan-İslamizm'in gerçekleşmesine ilk adım olarak önceliği Osmanlı Devleti'nin ilerlemesine vermek ve Osmanlı Devleti'nde gerekli değişim ve dönüşümü sağlayabilmek için "istibdat" rejimini yıkmak. İlgili mektuplarda dikkat çeken bir diğer husus ise Türk birliği fikrinin acemice ifade edilmesidir. Türkçülük fikrinin henüz kurumsal bir kimlik kazanmadığı bir dönemde bu fikrin İslamcılıkla birlikte düşünülmesi mânidardır.

İTC'nin iktidara gelmesinden kısa bir süre sonra patlak veren 31 Mart İsyanı ile Sultan Abdülhamid'in saltanatı sona erdi. İlk zamanlarda Sultan ile birlikte kadrosunun da tasfiye edilmesi Pan-İslamizm siyasetine ciddi bir darbe vurdu. Fakat buna rağmen yeni yönetim, Pan-İslamizm politikasından bütünüyle vazgeçmedi. İTC yönetimi, Pan-İslamizm'i siyasi bir argüman olarak kullanmak eğilimindeydi. Bunun ilk somut örneği 1909 yılının Hac mevsiminde kendini gösterdi. İTC yönetimi Hicaz'a delegasyonlar

Hıristiyanıyesi İttihad-ı İslam sözünden bile fevkalade korkuyorlar. Düşmanlarımızın bu korkusu ittihadın İslamlara ne kadar lazım olduğuna dair güzel bir delil değil midir? Afrika'nın şimali bir uçtan diğer uca kadar hep Müslümanlarla meskûn. Adriyatik denizinden Çin denizine kadar olan memleketler baştan aşağı yalnız bir din ile mütedeyyin değil, bir lisan ile de mütekellim Türk cinsiyle meşguldür. (...) Afrika ve Hindistan'dan sarf-ı nazar yalnız Türk cinsinden olanlar ittihat etseler dünyanın en şevketli hükümetini teşkile muktedir olurlar. Hal böyle iken ittihadın şimdiye kadar husule gelmemesine sebep nedir? Bu suale verilecek cevap cehalet ve kayıtsızlıktan başka ne olabilir?" Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi: Fikir Cereyanları, İnkılap Hareketleri, İç Didişmeler, Birinci Genel Savaşın Patlak Vermesi, TTK Basımevi, Kıs: 4, Ankara 1991, II, 89.

¹⁵⁸ Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, II, Kıs: 4, 90.

göndererek Müslümanlar arasında propaganda faaliyetleri başlattı. 1910'daki İTC kongresinde ise Pan-İslamizm'in siyasi bir araç olarak kullanılmasına karar verildi.¹⁵⁹ 1911'de Selanik'te yapılan kongrede ise Pan-İslamizm meselesi daha detaylı olarak ele alındı. Bu kongrede Merkez-i Umumi, cemiyetin İslamiyet'e verdiği önemi ayrıca vurguladı. Öyle ki meşrutiyetin ortaya koyduğu milli hâkimiyet kavramına vurgu yapılarak, hâkimiyet hakkının çoğunluğa, yani Müslümanlara ait olduğu ifade edildi. Ayrıca bu kongrede İttihatçılara yapılan *Mason* ve *Siyonist* suçlamaları da şiddetle reddedildi.¹⁶⁰

1913 yılı kongresinde de cemiyet, Pan-İslamist politikaları devam ettireceğinin sinyallerini verdi.¹⁶¹ Pan-İslamizm politikası İTC'nin hâkim olduğu yıllarda kademeli olarak artış gösterdi. Bu artışın makul sebepleri vardı. İkinci Meşrutiyet'in ilan edildiği yıllarda İTC, Avrupalı devletlerin güvenini kazanmak ve onları gücendirmemek adına mutedil bir Pan-İslamizm politikası benimsedi. Fakat ilerleyen yıllarda Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı çeşitli krizlere ve toprak kayıplarına Avrupa'nın sessiz kalması İTC'nin Avrupa devletlerine olan güvenini azalttı ve bunun doğal bir sonucu olarak İslam coğrafyasına yönelen İTC'nin, Pan-İslamizm söylemleri daha keskin bir hale geldi. Özellikle Balkan Savaşları Pan-İslamist eğilimleri zirve noktasına çıkardı ve nihayet bu süreç, Birinci Dünya Savaşı'nda cihad ilanı ile zirve noktaya ulaştı. Her ne kadar genel kanaat İTC'nin Balkan Savaşlarından sonra Türkçü bir politikaya yöneldiği yönünde ise de uygulamada Türkçülük hiçbir zaman Pan-İslamizm politikasının önüne geçmedi. Pan-İslamizm ve Pan-Turanizm'in çoğu zaman İTC'nin nihai hedefinin iki vasıtası olarak bir potada eritildi.

¹⁵⁹ Landau, *Pan-İslam Politikaları*, 97-114

¹⁶⁰ Özer Özbozdağı-Nizam Önen, *İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1911 Kongresi ve Siyasi Programı: İttihat ve Terakki Cemiyetinin En Uzun Yılı*, Detay yayıncılık, Ankara 2017, 32-34.

¹⁶¹ İsmail Kara'dan naklen "(...)bir taraftan garbın mesâir-i irfanını almak, diğer taraftan ecdadımızın fezail-i bergüzidesini muhafaza etmek isteriz. Bunun için hayat-i içtimaiyemizi bir taraftan esâsât-ı mübeccele-i diniyye, diğer taraftan asrın icabatına tevfiğ etmek lazımdır. Terakkiyat-ı medeniye itibariyle garba temessül mecburiyetinde bulunan Müslümanları inhitattan kurtarmak için İslamiyet'i esâsât itibariyle asr-ı saadete, tatbikat itibariyle asr-ı hazıra icra ve Tefvik etmek zarureti vardır. Hikmet-i İslamiye'nin iki rûkn-ü esasisi olan fıkıh ve kelâmın sünnet-i seniyye ve maslahat-ı içtimaiyyeye muvafık surette tasfiye ve tevsii hem sınıf-ı münevverenin tedeyyününe, hem sınıf-ı mütedeyyenin tenevvürüne bâis olacaktır. İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri: Hilafet ve Meşrutiyet*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017, I, 61.

İTC'nin Pan-İslamizm politikası, Sultan Abdülhamid dönemine kıyasla oldukça revizyonist bir çizgideydi.¹⁶² Bu durum İngilizlerin de dikkatini çekmekteydi. İngiltere'nin İstanbul elçisi Sir G. Lowter, 9 Ekim 1910'da İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e gönderdiği mektupta, İTC'nin Pan-İslamist eğilimlerine dair çarpıcı tespitlerde bulunuyordu. Lowter, Jön Türk hareketinin Pan-İslamist bir dirilişe yol açtığını iddia ediyordu. Ona göre İTC, eşitlik ve özgürlük temeline dayanan Osmanlılık ilkesinden sıyrılıyor ve Pan-İslamist bir karaktere bürünüyordu. Lowter, ayrıca Sultan Abdülhamid dönemi Pan-İslamcılığının, yeni dönemin saldırgan neo Pan-İslamcılığına göre daha zararsız ve savunmacı olduğunu söylüyordu.¹⁶³

Öte taraftan İTC, Pan-İslamizm politikasında Avrupalı devletleri endişeye sevk etmemek adına dikkatli davranmaya çalışıyor ve aleni bir şekilde yapılan Pan-İslamist propagandaları men ediyordu. Bu bağlamda Edirne'de neşredilen *Vatan* gazetesinin "Aldanıyor muyuz" başlığında çıkan makalesinde, açıkça İttihad-ı İslam'dan bahsetmesi ve Hıristiyanlığa karşı bazı beyanatlarda bulunması hükümetin dikkatini çekmiş ve gazetenin idaresi benzer yayınlarda bulunmaması konusunda ihtar edilmişti.¹⁶⁴ 19 Ocak 1911'de Karadağ'daki Çetine Sefaretine gönderilen bir belgede ise Karadağ'da İslam ahalisi arasında açıktan İttihad-ı İslam propagandası yapılmasının tehlikeli olabileceği üzerinde duruluyordu. Bu belgede Osmanlı Devleti'nin açıkça Pan-İslamist bir politika takip etmediği, Karadağ'daki hareketlerin münferit bir hareket olduğu ve bu hareketlerin İngiltere, Rusya ve Fransa gibi geniş bir Müslüman tebaaya sahip olan devletleri gücendirebileceği vurgulanıyordu. Öte taraftan meşrutiyet rejimine vurgu yapılarak, herkesin fikir özgürlüğüne sahip olduğundan ve fikirlerini açıkça söyleyebileceğinden bahsediyordu.¹⁶⁵ Babıali'den Paris Sefaretine gönderilen bir başka belgede ise Osmanlı Devleti'nin İttihad-ı İslam politikası gütmeyeceği ve bu konuda gazetelerdeki neşriyata itibar edilmemesinin Fransa Hariciye Nazırı Poincare'ya bildirilmesi isteniyordu.¹⁶⁶

¹⁶² Cemil Aydın, Jön Türklerin iktidara geldikten sonra Sultan Abdülhamid'in ihtiyatlı Pan-İslamizmi'ni anti-empyralist unsurlarla keskinleştirdiğini söylemektedir. Cemil Aydın, *İslam Dünyası Fikri: Küresel Bir Entelektüel Tarih Çalışması*, Alfa Yayınları, Çev: Hasan Aksakal, İstanbul 2021, 158.

¹⁶³ TNA, FO 424/225. Asiatic Turkey and Arabia: October to December 1910. Sir G. Lowter'dan Sir Edward Gray'e, no: 715, 09. 10. 1910, İstanbul, 20-27. Bu belgeye Landau'nun eserindeki yönlendirmeyle ulaşılmıştır. Landau, *Pan-İslam Politikaları*, 103.

¹⁶⁴ BOA, DH.SYS. 57-12. H-28-12-1328.

¹⁶⁵ BOA, HR.SYS. 2903-93. M-19-01-1911.

¹⁶⁶ BOA, BEO. 4190-314232. H-12-04-1330.

İTC, meşrutiyetin ilk yıllarından itibaren Pan-İslamizm'i dış politikanın bir unsuru olarak düşünmesine karşın 1913 yılına kadar onu devreye sokmaktan geri durdu. Bu bağlamda Avrupalı devletlerin çekindiği şey, İTC'nin Pan-İslamizm siyasetini uygulaması değil, cemiyetin doğrudan doğruya bu eğilimde olmasıydı. Bunun somut örneği basında Pan-İslamizm tezinin açıktan işlenmesi karşısında İTC'nin herhangi bir ciddi müdahalede bulunmamasıydı. Fakat 1913 yılı itibarıyla İTC, Pan-İslamist tasavvurlarını propaganda sahasına dökmeye başladı. Daha 1908 Ekim Buhranı ve 1911 Trablusgarp Savaşı ile birlikte gelen yıkım süreci, devleti bu politikayı uygulamaya mecbur bıraktı. Nitekim Balkan Savaşı sonlarında Teşkilat-ı Mahsusanın da kurulması Pan-İslamist propagandalara kurumsal bir kimlik kazandırdı ve bu propagandalar savaşın sonuna kadar devam etti.¹⁶⁷

1.2. İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE OSMANLI KAMUOYUNDA VE İSLAM DÜNYASINDA PAN-İSLAMİZM TARTIŞMALARI

23 Temmuz 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte her ne kadar Osmanlı Devleti'nin Pan-İslamizm siyasetinde kısmi bir gerilik yaşansa da konunun kamuoyunda tartışılmasında gözle görülür bir artış meydana geldi. Sultan Abdülhamid döneminde basın üzerinde şiddetli bir sansürün uygulanması Pan-İslamizm fikrinin saray dışındaki çevrelerde tartışılmasına engel olmuştu. Fakat meşrutiyetin ilanı ve sansürün kaldırılmasıyla birlikte durum değişti. 1908-1909 yılları arasında toplamda 353 gazete ve mecmua yayın hayatına başladı. 31 Temmuz 1908'de hafiyeliğin kaldırılması, Temmuz 1909'da ise yeni basın yasasının yürürlüğe girmesi, basın yayın faaliyetlerini ciddi bir şekilde hızlandırdığı gibi daha özgür bir ortama taşıdı.¹⁶⁸ Bu özgürlük ortamı içinde diğer fikir akımlarıyla birlikte İslamcılık da yeni bir ivme kazandı. Pan-İslamizm ile ilgili makalelerde gözle görülür bir artış meydana geldi.

¹⁶⁷ Azmi Özcan da İTC'nin 1913 yılına kadar faal bir Pan-İslam politikası izlemediğini söylemektedir. Özcan, *Panislamizm*, 269. İTC'nin 1913 yılı itibarıyla izlediği Pan-İslamist propagandalara örnek teşkil etmesi bakımından Emir Şekip Arslan'ın faaliyetleri dikkat çekicidir. Emir Şekip Arslan'ın Güney Doğu Asya'da (Hindistan, Sumatra ve Cava) uygulamak istediği Pan-İslamist düşünceler hakkında kaleme aldığı mektuplar için Bkz. BOA, DH.KMS. 63-53. H-02-04-1332 (28 Şubat 1914). Mektupların önemli bir kısmının transkripti için Bkz. Nevzat Artuç-Abdurrahman Uzunbaş, "İttihat ve Terakkinin Ortadoğu ve Uzakdoğu'daki Panislamizm Politikalarına İlişkin Şekip Arslan'ın Yayınlanmamış Mektupları", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2004, Sayı: 2, 39-52.

¹⁶⁸ Bora Ataman, "Türkiye'de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü", *Marmara İletişim Dergisi*, Sayı 14, Ocak 2009, İstanbul, 21-49.

İTC iş başına geldiği tarihlerde İslamcılarla olan ilişkilerini sıcak tutmaya gayret etti. Özellikle 31 Mart İsyanına giden süreçte *Volkan* gazetesi etrafında gelişen muhalefeti dengelemek için mevlitler okutulması ve İTC kulüplerinde ulema tarafından dini derslerin verilmesi, İTC ile İslamcı kesimi birbirine yaklaştırdı. Bu yakınlaşmanın etkisi özellikle İslamcı basında kendisini hissettirdi. İslamcı basın İTC'yi “mübarek cemiyet”, “cemiyet-i celile” ve “fırka-i muhtereme” gibi sözlerle taltif etti. Dahası 31 Mart İsyanı sonrasında İslamcılar açıkça Sultan Abdülhamid dönemine karşı olan öfkelerini dile getirdiler. Osmanlı Devleti'nin son şeyhülislamlarından Mustafa Sabri Efendi¹⁶⁹, *Beyanü'l-Hak*'ın ilk sayısındaki takdim yazısında açıkça Sultan Abdülhamid devrini “münker” bir devir olarak niteledi ve onu görevden uzaklaştırma şerefının İTC'ye ait olduğunu söyledi. Said Nursi¹⁷⁰ de 1913'te Kürtlere meşrutiyeti benimsetmek için kaleme aldığı “Münazarat” adlı eserinde İttihatçılara yöneltilen masonluk ve dinsizlik suçlamalarını kesin bir dille reddederek onlara sempati kazandırmaya çalıştı. 31 Mart İsyanının müsebbibi olan *Volkan* gazetesi dahi isyandan bir hafta önce yayınladığı bir makalesinde Niyazi, Enver ve Eyyüb Sabri beyler gibi meşrutiyet kahramanlarından övgü ile bahsetti. *Sırat-ı Müstakim* mecmuasının başyazarlarından Mehmed Akif ve *İttihad-ı İslam* gazetesi Başyazarı Filibeli Ahmed Hilmi de İTC'den yana tavır alan isimler arasındaydı.¹⁷¹

Özellikle *Sırat-ı Müstakim* mecmuası ateşli bir meşrutiyet taraftarı ve Sultan Abdülhamid aleyhtarı bir yayın olarak görülüyordu. Mecmuanın yazarlarından Mûsâ Kâzım Efendi¹⁷², 27 Ağustos 1908'de yayınladığı “Hürriyet-Müsavat” adlı makalesinde

¹⁶⁹ Osmanlı şeyhülislâmi. Yusuf Şevki Yavuz, “Mustafa Sabri Efendi (1869-1954)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 21.12. 2021) <https://islamansiklopedisi.org.tr/mustafa-sabri-efendi>. Mustafa Sabri Efendi bilhassa Milli Mücadele yıllarındaki muhalefeti ile tanınır. Bu dönem hatıratı için Bkz. Mustafa Sabri Efendi, *Hilafetin İlgasının Arka Planı*, İnsan Yayınları, İstanbul 2020.

¹⁷⁰ Son dönem Osmanlı âlimi ve Nurculuk hareketinin kurucusu. Alpaslan Açıkgenç, “Said Nursi (1878-1960)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 21.12.2021). <https://islamansiklopedisi.org.tr/said-nursi>. Said Nursi için derli toplu bir biyografik bilgi için Bkz. Nevzat Köseoğlu, Bediüzzaman Said Nursi: Hayatı, Yolu, Eserleri, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2009.

¹⁷¹ İslamcılarının bazılarının Meşrutiyet'in ilerleyen aylarında ve yıllarında İTC ile ilgili görüşlerinde değişimler söz konusu olmuştur. *Volkan* gazetesi muharriri Derviş Vahdeti, İTC karşı açıkça bir isyanı tertip ettiği malumdur. Yine Mustafa Sabri Efendi'nin muharrirlerinden olduğu *Beyanü'l-Hak* gazetesi, ilerleyen dönemlerde kendisine bağlı *Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye*'nin İTC ile herhangi bir rabitası olmadığını ilan etmiştir. Kara, *İslamcılarının Siyasi Görüşleri*, C. 1, 60-69; Tark Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul 1998, 16-17.

¹⁷² “Ocak 1910'da teşkil edilen Sadrazam İbrâhim Hakkı Paşa, 30 Eylül 1911 tarihinde oluşturulan Sadrazam Said Paşa, 8 Mayıs 1916'da kurulan Sadrazam Said Halim Paşa ve 4 Şubat 1917 tarihinde teşkil edilen Talat Paşa kabinelerinde şeyhülislâm olarak görev yaptı. Talat Paşa kabinesinde ayrıca Evkâf

meşrutiyetten büyük bir övgü ile bahsetti ve “zincir-i esaret” olarak adlandırdığı Sultan Abdülhamid dönemini şiddetle eleştirdi.¹⁷³ Yine *Sırat-ı Müstakim* yazarlarından Bereketzâde İsmâil Hakkı¹⁷⁴ ve Manastırlı İsmail Hakkı¹⁷⁵ Beyler de kaleme aldıkları makalelerinde meşrutiyetin İslam’ın esaslarından olduğunu ifade ederek eski döneme olan kırıngınlıklarını belirttiler.¹⁷⁶ Son olarak *Sırat-ı Müstakim* mecmuası, 3 Mayıs 1909 tarihli sayısında Sultan Abdülhamid’in hal’ine dair fetvayı yayınlayarak tarafını kesin olarak ortaya koydu.¹⁷⁷

1.2.1. İctihad Dergisi’nin Pan-İslamizm’e Bakışı ve Celâl Nûri’nin Görüşleri

İkinci Meşrutiyet’in ilanının ardından toplumu ilgilendiren birçok mesele gazete ve mecmualar etrafında tartışılmaya başlandı. Pan-İslamizm ile ilgili tartışmalar da bu dönemde yoğunluk kazandı. Pan-İslamizm, sadece İslamcı kesimin yoğunlaştığı bir fikir değildi. Onunla ilgili tartışmalara büyük ölçüde diğer dünya görüşünü benimseyen çevreler de katıldı. Özellikle Batıcıların¹⁷⁸ Pan-İslamizm fikrine yaptıkları katkı ilginç ve

Nezâreti vekillîğinde bulundu. Dört defa geldiği meşihat makamında toplam beş yıl bir ay dört gün kalmıştır.” Bkz. Ferhat Koca, “Mûsâ Kâzım Efendi”, TDV İslam Ansiklopedisi.

(Erişim 21.12.2021) <https://islamansiklopedisi.org.tr/musa-kazim-efendi>.

¹⁷³ Makalenin ilgili kısmı: “*Cenâb-ı Hakk’ın avn’ı samedânîsi ve ahrâr-ı ümmetin senelerden beri bezl-i mesâ’îsi ve ordumuzun şân-ı askerîyebi-hakkın lâıyk olacak ve ile’l-ebed kulüb-i ümmetde nâ-kâbil-i zevâl bir hiss-i minnetdârî ve kemâl-i ihtirâm-kârî ile yer tutacak ve târîh-i Osmanîyyemizin en şanlı sahîfelerini tez-yîn edecek gayret-i kahramâne ve hamîyyet-i dindârânesi sâyesinde zincîr-i esâretten tahlîs-i girîbân ettik. Berât-ı hürriyet ve burhân-ı musâvâtımız olan Kânûn-ı Esâsî’imizi istirdâd ettik. Ve bunun bütün mevâdd-ı münderecesi ahkâmına harfîyyen ri’âyet edeceğimize cümlemiz yemin eyledik.*” Mûsâ Kâzım, “Hürriyet-Müsavat”, *Sırat-ı Müstakim*, 30 Receb 1326 Perşembe /14 Ağustos 1324 (27 Ağustos 1908), C.1-Aded 1. *Sırat-ı Müstakim* dergisi için Bağcılar belediyesi tarafından hazırlanan külliyattan istifade edilmiştir. İlerleyen kısımlardaki alıntı ve iktibaslar için aynı kaynaktan istifade edilecektir. Bkz. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e yakın tarihimizin Belgeseli (1908-1925), *Sırat-ı Müstakim Mecmuası*, Proje Yürütücüsü: M. Ertuğrul Düzdağ, Bağcılar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2012, Online erişim için Bkz. <http://www.bagcilar.bel.tr/kategori/1137/6/siratimustakim.aspx>.

¹⁷⁴ Son devir Osmanlı âlimlerinden, yazar. Mehmet Okuyan, “Bereketzâde İsmâil Hakkı (1851-1918)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 21.12.2021). <https://islamansiklopedisi.org.tr/bereketzade-ismail-hakki>.

¹⁷⁵ Son devir Osmanlı âlimi. Salih Sabri Yavuz, “Manastırlı İsmail Hakkı (1846-1912)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 21.12.2021). <https://islamansiklopedisi.org.tr/manastirli-ismail-hakki>.

¹⁷⁶ Bereketzâde İsmâil Hakkı; “İslam ve Usul-i Meşveret”, *Sırat-ı Müstakim*, 28 Şa’bân 1326 Perşembe/ 11 Eylül 1324/ 24 Eylül 1908, C.1-Aded 5. Manastırlı İsmail Hakkı’nın Meşrutiyet lehine yazdığı yazılar için Bkz. Manastırlı İsmail Hakkı; “Usul-i Meşrutiyet’e Karşı Husema-yı Millet’in İ’tirazatına Müdafaa-i Muhikka”, *Sırat-ı Müstakim*, 2 Zilka’de 1326 Perşembe/ 13 Teşrînisânî 1324/ 26 Kasım 1908, C.1-Aded 14.

¹⁷⁷ *Sırat-ı Müstakim*, 13 Rebî’ulâhîr 1327 Perşembe/ 20 Nisan 1325/3 Mayıs 1909, C.2-Aded 34.

¹⁷⁸ Kuvvetli ve üstün olan her şeyin Batı’dan geldiğini savunan Batıcılar, İkinci Meşrutiyet devrine geldiğinde *İctihad* dergisi etrafında kümelenmişlerdi. Bu hareketin başında Dr. Abdullah Cevdet bulunuyordu. Diğer önemli simaları ise Kılıçzâde Hakkı, Ali Kâmil ve Celâl Nûri idi. Fakat Batıcılar arasında kesin bir görüş birliği mevcut değildi. Bazıları Doğu Medeniyeti ve İslam’ı açıkça inkâr eğilimdeyken, bazıları da öz kaynaklara sahip çıkmaya yönelik bir tavır benimsiyorlardı. Erkan Dikici, *Celal Nuri İleri’de Türk Modernleşmesi ve İnkılapları*, İksad Basımevi, Ankara 2019, 8. Batıcılar o dönem

dikkat çekici idi. Avrupa kurumlarını ve kültürünü benimsemeye istekli görünen Batıcılar, dinin toplumsal hayattaki yeri noktasında farklı düşünüyorlardı. Fakat Osmanlı Devleti'nin resmen bir İslam ülkesi olması ve halkın büyük çoğunlukta mutaassıp bir çizgide bulunması, Batıcıları dinle ilgili görüşlerinde ılımlı bir üslup benimsemeye sevk ediyordu. Batıcıların lideri konumundaki Dr. Abdullah Cevdet, açıkça dinin ilerlemeye engel olduğunu düşünüyordu. Meşrutiyetin ilanının ardından ilk yaptığı faaliyetlerinden biri Dozy'nin İslamiyet'i ve Hz. Peygamberi sert bir şekilde eleştiren "Tarih-i İslamiyet"¹⁷⁹ adlı eserini Türkçeye tercüme etmek oldu. Öte yandan Kılıçzâde Hakkı¹⁸⁰ ise İslam'da reform fikrini savunmakla birlikte tasavvuf gibi yalnızca din merkezli yaşamaya dayanan bir hayatın Müslümanları sefaletle sürüklediğini düşünmekteydi.¹⁸¹

Batıcılar arasına İslami değerleri benimseme noktasında en istekli görünen aydın Celâl Nûri¹⁸² idi. Celâl Nûri her ne kadar İslam'ın vahye dayandığı ilkesini kabul etmese de İslam'ın ilerlemeci bir din olduğuna inanıyordu. Ona göre Osmanlı Devleti, Müslümanlık ve Türklük unsurları üzerinde ayakta durmaktaydı. Bu unsurlardan

için marjinal kabul edilebilecek birtakım görüşler ileri sürmekteydiler. Padişah'ın tek eşle evliliği, fesin kaldırılması, peçenin kaldırılıp kadınlara kılık kıyafet konusunda serbestlik tanınması, tekke ve zaviyelerin kaldırılması, medreselerin ilga edilip yerlerine mekteplerin ihdas edilmesi ile sarık ve cüppenin yasaklanması Batıcıların öngördüğü reformlardan sadece birkaçıydı. Nitekim Cumhuriyet döneminde bu reformların neredeyse hepsinin tahakkuk etmesi dikkat çekicidir. Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2010, 39-42.

¹⁷⁹ Bu dönemde Dozy'nin eseri ve Abdullah Cevdet'e karşı İslamcı kesimden çok ciddi eleştiriler gelmiştir. *Sırat-ı Müstakim* dergisinin eleştirisi için Bkz. Troyskili Ahmed Tâceddin, "Âlem- i İslam-Ahval-i Umumiyye-i İslamiye ve İstikbal-i İslam 3", *Sırat-ı Müstakim*, 22 Muharrem 328 Perşembe/ 21 Kânûnisânî 325, C.3 - Aded: 74. Bu eserle ilgili tartışmalar için Bkz. İbrahim Hatipoğlu, "Osmanlı Aydınlarınca Dozy'nin Tarih-i İslamiyet'ine Yöneltilen Tenkitler", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Say: 3, Yıl:1999, 197-213

¹⁸⁰ Kılıçzâde Hakkı hakkında biyografik bilgi için Bkz. Celal Pekdoğan, *Batıcı bir düşünür olarak Kılıçzâde Hakkı (1872 -1960)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Ankara 1999.

¹⁸¹ Necati Aksanyar, *Çağdaşlaşmaya Giden Yolda Celal Nuri ve Fikir Alanında Etkinliği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Ankara 1993, 15-16. Batıcıların görüşleri için Bkz. Selami Kılıç, "Bir Siyasal Düşünce Hareketi Olarak Garpcılar ve Onların Batı Medeniyeti Hakkındaki Düşünceleri", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, say: 5, Erzurum 1991, 102-112.

¹⁸² Babasının memuriyeti dolısıyla 1882'de Gelibolu'da doğan Celâl Nûri, ilk öğreniminin ardından Galatasaray İdadisine devam etmiş, buradaki başarılı eğitim öğretim hayatından sonra yüksek öğretim için Mekteb-i Hukuk'a kaydolmuştur. Bu dönemde Fransızcasını geliştirerek Batı'daki gelişmeleri yakından takip etme fırsatına erişmiştir. Dönemin entelektüel modasına uyarak Spencer, Buchner, Ernest Renan ve Darwin gibi düşünürlerin kitaplarını okuyarak Pozitivizm ve Materyalizm gibi fikirlerden etkilenmiştir. Celâl Nûri, avukat olmasına rağmen bu meslekte uzun süre tutunamamış ve öteden beri ilgi duyduğu gazetecilik mesleğini tercih ederek fikirlerini rahat bir şekilde dile getirme imkânına kavuşmuştur. Cemil Bağlama, *Bir Geçiş dönemi Aydını Olarak Celal Nuri (İleri) ve Görüşleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul 2000, 51. İkinci Meşrutiyet devri içinde birçok gazetede makaleler kaleme alan Celâl Nûri, 1911 yılında Dr. Abdullah Cevdet ile yakınlaşmasının ardından İctihad dergisinde yazmaya başlamıştır. Aksanyar, *Celal Nuri*, 37.

herhangi birinin kaybolması, devletin çöküşüne sebebiyet verebilirdi. Batı'nın sadece teknolojik değerlerinden yararlanılması gerektiğini vurgulayan Celâl Nûri, Avrupa kültürünün ithal edilmesine şiddetle karşıydı.¹⁸³ Ona göre İslam, bütün esir Müslümanların sarıldığı yegâne diriliş vasıtasıydı ve bütün bu kitleyi bir arada tutabilecek ve siyasi bir amaç etrafında birleştirebilecek tek güçtü. İslam'ın inanç kısmı herhangi bir değişime tabi tutulmaksızın muhafaza edilebilirdi. Fakat dinin dünyevi hükümleri, zaman ve şartlara göre değiştirilebilirdi.¹⁸⁴

İkinci Meşrutiyet dönemi Batıcı aydınları *İctihad*¹⁸⁵ dergisi etrafında kümelandiler. Celâl Nûri de *İctihad*'ın etkili kalemelerinden biriydi. Celâl Nûri, Pan-İslamizm hakkındaki görüşlerini ifade etmeden önce *İctihad*'da İslam'da yenilik fikriyle ilgili birkaç makale kaleme aldı. Muhtemelen bu alanda yoğunlaşması onu daha sonra Pan-İslamizm ile ilgili müstakil bir eser kaleme alma noktasında isteklendirdi. Trablusgarp Savaşı'nın devam ettiği sıralarda "İslam'da Vücûb-ı Teceddüt" başlığı ile kaleme aldığı üç makalesinde İslam dünyasının Avrupa karşısında geri kalmasının sebeplerini araştırdı. Celâl Nûri'ye göre Avrupalı devletlerin İslam coğrafyasını sömürmek için giriştikleri çabaya karşın Müslümanlar, Asya içlerinden Bosna'ya kadar herhangi bir varlık emaresi gösteremiyor ve onları bekleyen felakete seyirci kalıyorlardı. Müslümanların geri kalmasının en büyük sebebi, Avrupa'ya bu denli yakın olmalarına rağmen ilerleme konusunda gösterdikleri ihmalkârlık ve tembellikti.¹⁸⁶

Celâl Nûri'ye göre İran, Fas ve Afganistan gibi bağımsız görünen İslam devletleri de esasında Avrupa'nın boyunduruğu altındaydılar. Yalnızca Osmanlı Devleti, karşılaştığı tüm sorunlara rağmen "haçlı" zihniyetine karşı tek başına mücadele ediyordu. 8.yy'dan 13.yy'a kadar Müslümanların büyük bir medeniyet meydana getirdiklerini düşünen Celâl Nûri, İslam dünyasındaki çözülmenin sebeplerini sorgulayarak makalesini

¹⁸³ Bağlama, *Bir Geçiş dönemi Aydını Olarak Celal Nuri*, 58.

¹⁸⁴ Ş. Tufan Buzpınar, "Celal Nuri'nin Batılılaşma ve İslam Anlayışları Üzerine Notlar", *Muhafazakâr Düşünce*, Yıl: 4 - Say: 16-17, Bahar-Yaz 2008, 215-232.

¹⁸⁵ "Eylül 1904-Aralık 1932 tarihleri arasında toplam olarak 358 sayı çıkmıştır (nr. 1-9, Cenevre 1904-1905 Fransızca-Türkçe; nr. 10-23, Kahire 1906-1908; nr. 24-358, İstanbul 1911-1932). Başlangıçta aylık olan dergi 24. sayıdan itibaren on beş günlük, 50. sayıdan sonra haftalık olarak çıkmıştır. 101-139. sayılar arasında da genellikle haftada bir, 140-175. sayılar arasında ayda bir, 176-265. sayılar arasında on beş günde bir, daha sonra da haftalık ve on beşer günlük şeklinde değişik aralıklarla yayımlanmıştır." Nazım H. Polat, "İctihad", *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 28. 02. 2023) <https://islamansiklopedisi.org.tr/ictihad-dergi>.

¹⁸⁶ Celâl Nûri, "İslâm'da Vücûb-ı Teceddüt I", *İctihad*, 15 Kanunusani 1327/28 Ocak 1912, Sene:3, Numro: 39.

sona erdirmekteydi.¹⁸⁷ Diğer bir makalesinde İslam'ın ilerlemeci yönüne vurgu yapan Celâl Nûri, İslamiyet ile muhafazakârlığın bağdaştırılamayacağını iddia etmekteydi. Yine İslamiyet, içtihat fikrinin kapatılması fikriyle de bağdaştırılamazdı. Zira İslamiyet, geçmişte yeni içtihatlarla kapı açmakla ilerleme kaydedebilmişti. Ebu Hanife, İmam Şafi, İmam Hanbel, İmam Mâlik, İbni Sina, İbni Rüş İctihat fikrinin ortaya çıkardığı şahsiyetlerdi. O halde İslamiyet'in çöküşünün sebebi hurafeler ve istibdat rejiminin devamıydı. Yine Celâl Nûri, kanunların yetersizliğinin de Müslümanların geri kalmasında en önemli nedenlerden biri olduğunu düşünüyordu.¹⁸⁸

Üçüncü makalesinde çözüm arayışlarına giden Celâl Nûri, birtakım teklifler ileri sürmekteydi. Ona göre öncelikle Müslümanlar, aralarındaki mezhepsel anlaşmazlıkları bir kenara bırakmalı ve esaret fikrinden kurtulmalıydılar. Ardından Avrupalı sömürgeci güçlere karşı denge oluşturmak adına Müslümanların bazı gruplarla ittifak yapması gerektiği üzerinde duruluyordu. Buna göre Avrupa, tamamen sömürge fikrini benimseyenlerden bir araya gelen bir toplumu oluşturmuyordu. Avrupa'da emperyalist politikalarla karşı olan bir kesim bulunuyordu. Bunların başında sosyalistler geliyordu. Özellikle Fransa, Almanya ve İngiltere'de etkin olan Sosyalistlerle yapılacak bir ittifak, faydalı sonuçlara yol açabilirdi. Celâl Nûri'ye göre Müslümanların ittifak tesis edebileceği diğer gruplar; Avrupa'da siyasi bağımsızlıklarını kaybetmiş Hristiyan milletler ile Müslümanlar haricinde Avrupalıların esareti altında bulunan diğer milletlerdi. Finlandiyalılar, Beyaz Ruslar, Lehler, Hristiyan Gürcüler, İrlandalıları, Danimarkalıları, Alsas Loren'deki Fransızlar ile Hindistan, Hindicini ve çeşitli Asya,

¹⁸⁷ "Acaba neden sekizinci asır-ı miladiden başlayarak on üçüncü asra kadar garbın medeniyetine fâik olan Müslüman medeniyeti, İbni Rüşter, İbni Sinalar, hürriyet-i fikriyeyi himaye eden padişahlar, halifeler, o zamanki şevket ve haşmet-i İslamiye mahvoldu? İspanya hükümet-i İslamiyesi, Gırnata, Şam, Bağdat, Kirvan, merakiz-i mühimmesi ne oldu? Ulum-ı akliyyeyi Yunaniyeyi tafsilen tezbiden Sorbon doktorlarına nakleden İslam mütefekkirleri İslam erbab-ı kalemi nereye gittiler? Bu indiras, bu izmihlâl daha ne kadar devam edecektir? Bundan ziyade İslam'ın sükutu mümkün müdür? (...) Nev-i beşerin miktar-ı nüfus itibariyle altıda birini teşkil eden ümmet-i Muhammed, haiz olduğu kuvveti toplayıp zaman ve zeminin nezaketini, ehemmiyetini takdir ederek bu açılan ... mübarezede bir daha savlet gösterebilecek mi?" Celâl Nûri, "İslâmda Vücûb-ı Teceddüt I", İctihad, 15 Kanunusani 1327/ 28 Ocak 1912), Sene:3, Numro: 39.

¹⁸⁸ "Bugün İslam müteneddidir ve tedennisi de tabidir. Çünkü İslamiyet'in hasiyet-i müterakkiyanesinden sarfi nazar, bugün âlem-i İslam on asır evvelki kavaidle idare olunuyor. Halbuki Gayrimüslim âlem, ihtiyacat-ı medeniyeye, terakkiye bütün bütün mesaid-i kavaidle kat-i merahil ediyor. Binaenaleyh İslam'ın tavakkuf ve tedennisi tabii olduğu gibi Gayrimüslimin de teali ve terakkisi pek tabidir." Celâl Nûri, "İslâmda Vücûb-ı Teceddüt II", İctihad, 1 Şubat 1327/14 Şubat 1912, Sene: 3, Numro: 40.

Afrika ve Okyanusya sömürgelerindeki Hindular, Budistler Brahmanlar ve diğer milletler, ittifak tesis edilebilecek gruplar arasında yer alıyordu.¹⁸⁹

Celâl Nûri'nin Trablusgarp Savaşı'nın devam ettiği sıralarda kaleme aldığı bu makaleler “İslam'da Teceddüt” fikri üzerineydi. Bu yayınlarda her ne kadar Pan-İslamizm'e doğrudan doğruya temas etmese de aslında bu kavramın gerekliliğini ortaya koyan durumu özetlemekteydi. 1913 yılında ise Celâl Nûri, öteden beri üzerinde çalıştığı “İttihad-ı İslam” adındaki eserini yayınladı. Bu eserin yazıldığı tarih mânidardı. Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp ve Balkan Savaşları ile yıpratıldığı ve Avrupalı devletler tarafından kaderine terk edildiği bir döneme denk geliyordu. Bu şartlar altında Celâl Nûri, kurtuluşu yalnızca Müslümanlar arasındaki bir birlikte görmekteydi. Yeni eser Türk ve dünya kamuoyunda büyük bir ilgi uyandırdı ve övgülere mazhar oldu. *İçtiḥad* dergisinde kaleme alınan takdim yazısında kitaptan övgü ile bahsedildi. Eserin İslam âleminde büyük bir inkılabı sebep olacağı ve Avrupa'yı ciddi şekilde zora sokacağı ifade edildi.¹⁹⁰

Eserin giriş kısmında devletlerin karşılıklı durumlarından bahseden Celâl Nûri, Avrupa'daki kutuplaşma ve ittifakların İslam âleminin önünü açacağını belirtiyordu.¹⁹¹

¹⁸⁹ Celâl Nûri, “İslâm'da Vücûb-ı Teceddüt III”, *İçtiḥad*, 15 Şubat 1327 /28 Şubat 1912, Sene: 3, Numro: 41.

¹⁹⁰ *İçtiḥad*, “İttihad-ı İslam”, 2 Mayıs 1329/ 15 Mayıs 1913, Sene: 4, Numro: 64. *İçtiḥad* dergisi eserin meydana getirdiği coşkuyu şu cümlelerle duyuruyordu: “Müslüman ve Türk âleminde bir intibah-ı azimin şahidiyiz. Celâl Nûri Bey'in İttihad-ı İslam'ı büyük bir cereyan-ı efkara bâdi oluyor. Eser defaatle okunuyor. Müslümanların gözü açılıyor. Osmanlı olmayan ehl-i İslam kitabı ciddi bir surette mütalaa ve muhakeme etmektedirler. Avrupalılar da ittiḥad-ı İslam'ı iyice tetkik ediyorlar. Kitap henüz Hint ve Sind'e kadar gitmedi. Fakat burada bulunan Asyailer eser hakkında uzun uzadıya beyan-ı mütalaa da bulunuyorlar. Zaten Hint meşahirinden Zafer Ali Han'ın takrizi pek mühimdir. Kezalik Hint namdâran-ı erbabi.....Şeyh Abdulazim el-Banari Efendi hazretlerinden buna dair pek ruhlu ve güzel bir mektup aldık. İngilizce olduğundan tercümesini bu hafta neşredemedik. Gelecek nüshamızda derç edeceğimiz tercümesinden anlaşılacaktır ki Hintli biraderlerimiz Türklerin mesail-i ittiḥadı böyle müteḥassis bir surette tetkiklerinden dolayı bahtiyar oluyorlar.” *İçtiḥad*, “Âlem-i İslam'da İntibah”, 30 Mayıs 1329/ 12 Haziran 1913, Sene: 4, Numro: 68. Eser, Tunuslu âlim Ali Bâş Hanbe tarafından da büyük bir övgü ile takdim ediliyordu. Ali Bâş Hanbe, “İttihad-ı İslam”, *İçtiḥad*, 2 Mayıs 1329/15 Mayıs 1913, Sene: 4, Numro: 64. Hindistan'da Zemindar gazetesi Müdürü Zafer Ali Han ise bu önemli eseri kaleme alan Celâl Nûri'yi bir deha olarak addediyordu. Celâl Nûri, *İttihad-ı İslam*, 396.

¹⁹¹ “İran'ın mukaseme-i sulh perveranesi, Fas'ın Fransa'ya duhulü, İtalya'nın Trablusgarp'ı istilası, Balkan devletleri tarafından Osmanlıların Avrupa'dan çıkarılması ve bütün düvel-i muazzamanın suret-i resmîyede müttefiklere müzâhereti, İngiltere ve Rusya ittifakı, Fransa'nın bu iki devlete mümaşatı, Pancermenizm ve Panslavizmin bugün yarın müsademedede bulunmaları ihtimali, İngiltere'nin muhafaza-i mevcudiyet için Almanya hilafgirliğine tevessülü, aksa-ı şarkın intibahı ve hususiyle Çin Cumhuriyeti'nin ilanı gayet ehemmiyetli bir....tarih teşkil eder. Bu vakalar ile mazinin bir faslı daha kapanıyor demektir. Kezalik bu vaka-yı mühimmenin hudusu istikbâlde pek ziyade caleb-i dikkat bazı tahvilatın husul bulacağına, harita-i âlemin bir az daha değişeceğine delâlet etmektedir. Bu inkılabat-ı siyasiye ile mütevaziyen efkâr ve nazariyatın, hatta ihtisasatın da inkılabı, daha doğrusu tekâmülü, asla nazar-ı ibtisardan uzak tutulmayacak mazilat-ı mesâildendir. Şunu demek istiyoruz ki henüz bidayetinde bulunduğumuz yirminci asır-ı miladiyenin evasıtı, hiçbir surette sabık ile müşahebet irae edemeyecek

Celâl Nûri, ayrıca dünyanın yeni bir savaşa hazırlandığını bildirerek bu savaş sonucunda Asya’da büyük bir ihtilalin çıkacağını umut ediyordu. Avrupa ve Asya’daki durumu özetleyen bu çıkarımın ardından Müslümanların iç meselelerine odaklanan Celâl Nûri, özellikle Müslümanlar arasındaki ayrılık fikrini dile getirmekte idi. Bun göre Hristiyan hükümetlerin temel politikası, Müslümanlar arasında ayrılık fikri sokarak onların birliğine engel olmaktı. Çin’de de bu usulü devreye sokmuşlardı. Bunun son örneği ise Arnavutluk meselesinde kendini göstermişti. Bağımsızlık umuduyla Osmanlı Devleti’ne karşı isyan eden Arnavutlar, halihazırda Avrupalı devletlerin oyuncağı haline gelmişlerdi. Aynı propaganda İngiltere ve Fransa tarafından Araplara ve Berberilere karşı da uygulanmakta ve bu grupların Osmanlı Devleti’nden ayrılmasına çaba sarf edilmekteydi. Celâl Nûri, Arapların Osmanlı’dan ayrılmalarını büyük bir felaket olarak tanımlıyordu.¹⁹²

Celâl Nûri, Müslümanlar arasındaki ayrılığı uzun uzadıya ifade ettikten sonra İttihad-ı İslam fikrine etki edebilecek büyük İslam milletlerinin karşılıklı durumlarından bahsediyordu. Büyük Müslüman milletleri olarak Türkleri, Hindistan Müslümanlarını, Çin Müslümanlarını, Arapları ve İranlıları saymaktaydı. Bunlardan İran’ı Şii olması nedeniyle ayrı bir grupta zikrediyordu. Bunların yanı sıra bir de küçük İslam cemaatlerinden bahsetmekte ve Arnavutlar, Boşnaklar, Kürtler, Pomaklar, Çerkesler, Çeçenler, Lazlar gibi küçük cemaatlerin büyük bir İslam devleti bünyesinde varlıklarını korumaları gerektiğini ileri sürmekteydi. Aksi takdirde bu cemaatlerin büyük Hristiyan devletler tarafından yok edileceğini belirtiyordu. Buna örnek olarak yakın zamanda bir ihtilalle istiklâlini elde eden ve Osmanlıdan ayrılan Arnavutluk’un halini gösteriyordu. Arnavutlar Osmanlı’dan ayrıldıktan kısa bir müddet sonra Rumların baskısı altında perişan ve pişman olmuşlardı.¹⁹³

Celâl Nûri, İslam topluluklarının birlikte yaşama zorunluluğunu ortaya koyduktan sonra İttihad-ı İslam’ın ne ölçüde mümkün olabileceği meselesini tartışıyordu. Ona göre Pan-İslamizm, zaten mevcut olan bir akımdı. Müslümanlar arasındaki dini bağlar bunu açıkça gösteriyordu. Bir Osmanlı, kapı komşusu olan Gayrimüslimden ziyade dünyanın öbür ucundaki Hintli bir Müslüman’a daha yakındı. Onun nezdinde bu yakınlık Pan-

mertebede değişecektir. Şimdiye kadar hâl olunamayan veya hâline imkân bulunamayan meseleler bir suret-i halileye iktiran edecek, eskinin yerine bir statüko kaim olacaktır.” Celâl Nûri, İttihad-ı İslam, 3.

¹⁹² Celâl Nûri, *İttihad-ı İslam*, 3115-120.

¹⁹³ Celâl Nûri, *İttihad-ı İslam*, 125.

İslamizm'in bizzat kendisiydi. Öte yandan Hristiyan dünyası kendi içerisinde hiçbir zaman bu birliği oluşturamamıştı. Bu durum İslam dünyasının Pan-İslamizm'i gerçekleştirmeye dair ne denli potansiyele sahip olduğunu gösteriyordu.¹⁹⁴

Celâl Nûri, Pan-İslamizm'in gerçekleşmesi adına Müslümanlara umut aşılamaktan da geri kalmıyordu. Müslümanların 300 milyonluk bir kitleyi meydana getirdiklerini ve bu geniş ailenin parlak bir geleceğinin olacağını ifade ediyordu. Bu büyük kitle her ne kadar şimdilik uykuda olsa da ölmüş değildi. Müslümanların birbirlerinden uzak yaşaması ve Hristiyan devletlerin tabiiyetinde bulunması, onların birlik olma duygusunu arttırıyordu. Öte taraftan Avrupa, İslam'ın kuvvetini anlamakta ve ondan korkmaktaydı. Bu nedendir ki Hristiyanlar, tabiiyeti altındaki Müslümanların akaitlerine dokunamıyor, buna cesaret edemiyordu. Celâl Nûri, Pan-İslamizm fikrinin gizlenmesinin hiçbir fayda sağlamayacağını savunuyordu. Birçok aydının gizli Pan-İslamizm tezine karşılık, o bu fikrin açıkça müdafaa edilmesine taraftar görünüyordu.¹⁹⁵

Celâl Nûri, Pan-İslamizm'e büyük umutlar bağlıyordu. Ona göre bu fikir insanlığın gelişimine, Darwin'in nazariyesinden, Martin Luther'in fikirlerinden ve Fransız İhtilali'nin esaslarından daha fazla katkı sağlıyordu. Pan-İslamizm o denli büyük bir emeldi ki on sekizinci, on dokuzuncu ve yirminci asrın meydana getirdiği medeniyetten daha büyük, daha insancıl ve devamlı bir medeniyet meydana getirebilirdi. Pan-İslamizm'in gerçekleşmesinin ardından meydana gelen medeniyet, Avrupa medeniyetine üstün gelecekti. Tek yapılması gereken bu fikri uyandırmaktı. Bu ise belli bir esas ve

¹⁹⁴ Celâl Nûri bu konudaki görüşlerini şu cümlelerle açıklamaktaydı: "(...)İttihad-ı İslam nefsi emirde mevcuttur. İslavların toplanıp da Pan-Slavizm'i veya Latinlerin bil içtima Pan-Latinizm'i, Alman ve ona yakın akvamın bil-ittihad Pan-Cermenizm'i suni bir surette teşkil etmeleri gibi kürre-i zemin üzerinde sâkin ehl-i İslam'ın bil ittifak bir Pan-İslamizm yapmaları zâiddir. Çünkü İttihad-ı İslam vardır, bilfiil mevcuttur. Uhuvvet-i İslamiye her nevi uhuvvet-ı milliyeden sağlam ve esastır. Çünkü... söyledik esasen İslamiyet bir uhuvvet demektir. Katolik mezhebi bil-faide Katoliklerin uhuvvetine çalıştığı halde muvaffak olamamıştır. Halbuki İslamlar kendilerini birbirlerine yabancı telakki etmezler. Kızlarımızı komşu Gayrimüslime vermeyiz. Bilakis Dağıstan'dan veya Hint'ten gelmiş birine vermekte tereddüt etmeyiz. Kezalik Müslümanların Gayrimüslim kadınlar ile izdivacı garip görüldüğü halde milleti, lisanı muhtelif bir kadını tezvic, bizde ve âlem-i İslam'ın her yerinde tabii görülür. Müslüman, âlem-i İslam'ın her köşesinde kendi evindedir. Her yerde kardeş, ehl-i beyt muamelesi görür. Camiler, bila-tefrik milliyet ve lisan, her Müslime açıktır. Bir garip Müslüman, bir İslam şehrinde hiçbir vakit yabancı olamaz. Müslümanların ahlak ve edeb-i müşterekeleri vardır. Muhtelif Protestan veya Katoliklerin ise böyle müşterek ahlakları, edebi, âdeti yoktur. Hele his nokta-i nazarından 'ittihat el kü'l el vücuh' ehemmiyetle tetkike sezadır. İki türlü Müslüman hissi yoktur. Üç yüz milyonu mütecaviz Müslümanın kalbini hep bir nokta, cezbeder. Bu cazibedir ki muhtelif Müslümanları her şeyden ziyade birbirlerine yaklaştırır." Celâl Nûri, *İttihad-ı İslam*, 296.

¹⁹⁵ Celâl Nûri, *İttihad-ı İslam*, 296-303.

program üzerinde olmalıydı. Siyaseten ve ahlaken yozlaşmamış olan Müslümanların birliği haktı.¹⁹⁶

Celâl Nûri'nin bu eseri, İkinci Meşrutiyet dönemine kadar konuyla ilgili kaleme alınmış en kapsamlı çalışmaydı. Fakat uyandırdığı ilgiye rağmen bu eser, Pan-İslamizm fikrinin gerçekleşmesine dair sağlam organizasyonlar teklif etmiyordu. Mesele daha ziyade fikri boyutu ile ele alınıyor ve Müslümanlara bu konuda umut aşılanıyordu. Buna rağmen eserde dünya siyasi konjonktürüne ve Müslümanların hali hazırdaki durumlarına dair kıymetli çıkarımlar yer alıyordu. Celâl Nûri, Pan-İslamizm ile ilgili görüşlerini zamanın şartlarına uygun olarak revize etti. Birinci Dünya Savaşı esnasında Türk-Alman ittifakının meydana gelmesi üzerine kaleme aldığı “İttihad-ı İslam ve Almanya” adlı eserinde yeni şartları dikkate alarak çıkarımlarda bulunuyordu.¹⁹⁷

İçtiḥad dergisi etrafında dönen Pan-İslamizm tartışmaları Celâl Nûri'nin ilgili eser ve diğer makaleleri ile sınırlı kalmadı. Konuyla ilgili başka makaleler de kaleme alındı.¹⁹⁸ Özellikle Tunuslu âlim Ali Bâş Hanbe'nin Celâl Nûri'nin İttihad-ı İslam eseri münasebetiyle *İçtiḥad*'da kaleme aldığı yazısında Pan-İslamizm'e dair yaptığı çıkarımlar dikkat çekiciydi. Hanbe, Pan-İslamizm kavramının Avrupalılar tarafından ortaya atıldığını ve olumsuz bir anlam ifade ettiğini söylüyordu. Ona göre Avrupalılar, mücadelekar bir anlam ifade eden bu tabiri ortaya atarak sömürgelerinde ilerleme kaydetmek istiyorlardı. Hanbe, Pan-İslamizm yerine *Uhuvvet-i İslam* tabirini kullanmayı tercih ediyordu. Ona göre Uhuvvet-i İslam, Avrupa'da zannolunduğu gibi alelade siyasi

¹⁹⁶ Celâl Nûri, *İttihad-ı İslam*, 333-334.

¹⁹⁷ Celâl Nûri, *İttihad-ı İslam ve Almanya*, Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, İstanbul 1333.

¹⁹⁸ *İçtiḥad*'ın 14 Temmuz 1911 tarihli sayısında kaleme alınan ve müellifi belli olmayan bir makalede Müslümanların geri kalmaları ve Hristiyan devletlerin tabiiyeti altına girmeleri meselesi tartışılıyordu. Yazar son üç asırda otuza yakın İslam hükümetinin istiklâl ve hürriyetini kaybettiğini söylüyordu. Bağımsız gibi görünen Türkiye ve İran bile Avrupalı hükümetlerin maddi ve mânevi baskısı altındaydılar. Öte taraftan Müslim ve Gayrimüslim tebaadan oluşan devletler incelendiğinde çoğunluk itibarıyla Gayrimüslim ahalinin mahallelerinde mamuriyet, binalarında intizam ve sağlamlık, semtlerinde sıhhat ve muvaffakiyet görünüyordu. Buna mukabil Müslümanların meskûn olduğu yerlerde, evlerinde harabiyet, semtlerinde irfan yoksunluğu ve eğitimden mahrumiyet göze çarpıyordu. Gayrimüslimlerin genellikle ticaretle meşgul olup zengin olmalarına karşın Müslümanlar arasında tam bir sefalet hâkimdi. İslam âleminde mezarlıklar meskûn ve âbâdan, beldeler ıssız ve virandı. Müslümanlar bulundukları her yerde geri kalmış, câhil, mutaassıp, fakir, iradesiz, inayetsiz ve hamiyetsizdiler. Müslümanlar arasındaki bu hastalık, ırka, cins, iklim ve coğrafyaya bağlı kalmaksızın her yerde aynı idi. Müslümanların bu durumu karşısında yazar kendine şu soruyu sormaktaydı: “(...) O halde sebep ve maraz din-i İslamiyet'te midir ve Müslümanlık mani-i terakki midir? Hem Müslüman hem de medeni olmak gayri mümkün müdür?” Yazar bu soruya verdiği cevapta fakirliğin İslam'da hoş karşılanmadığını belirterek, bu geri kalmışlığın İslam'ın değil Müslümanların sorunu olduğunu ifade etmektedir. *İçtiḥad*, “Cihan-ı İslam'a Dair”, 1 Temmuz 1327/ 14 Temmuz 1911, Sene: 3, Numro: 29.

çevreler tarafından yabancı taarruzuna karşı bir tepki olmak üzere uydurulmuş bir kavram değildi. İttihad, İslamiyet kadar eski ve onun kadar zinde idi. Hanbe, “Müminler ancak kardeşirler” ayetini İttihad-ı İslam’a dini bir delil olarak sunuyordu. İttihad-ı İslam haktı ve er geç meydana gelecekti. Tekrar uyanıp yeni medeniyeti iktibas ve kanunları ıslah eden Müslüman memleketleri, dirilişin açık emarelerini gösteriyorlardı. İttihad-ı İslam her şeyden önce hukuk birliği olarak kendini gösterecekti. Bu birlik zaten mevcuttu. Müslümanlar her yerde birbirlerine benzeyen çevreler oluşturmakta ve tek bir hukuk ile idare olunmaktaydılar. Kuzey Afrika’dan Hindistan’a giden bir Müslüman, orada aynı hukuk üzerine yaşayacak ve hayatında hiçbir zorluk ile karşılaşmayacaktı. Hanbe, özet olarak, Müslümanlar arasında mevcut olan hukuk birliğinin İttihad-ı İslam’ı gerçekleştirmede en büyük avantaj olduğunu ifade ediyordu.¹⁹⁹

Celâl Nûri’nin ilgili eserinin etkisiyle *İçtihad* dergisinde İttihad-ı İslam hakkında fikirlerini açıklayan bir diğer isim Hintli âlim Abdülazim Bânâri idi. Daha ziyade bu eserin Pan-İslamizm siyaseti açısından meydana getireceği etkiye odaklanan Bânâri’nin görüşleri ilginç ve dikkat çekici idi. Bânâri, İslam âleminin durumunu ihtilal öncesi Fransa’ya benzetiyordu. Fransa’nın zor şartlar altında, ihtilale ön ayak olan Voltaire, Jean Jacques Rousseau ve Montesquieu gibi büyük düşünürleri çıkardığı gibi İslam âleminin de bu buhran içerisinde Celâl Nûri gibi bir dehayı meydana çıkardığını söylüyordu. Ona göre Celâl Nûri’nin İttihad-ı İslam adlı eseri bütün Müslümanlara rehber olacaktı ve büyük İslam ihtilalini başlatacaktı.²⁰⁰

¹⁹⁹ Ali Baş Hanbe, “İttihad-ı İslam”, *İçtihad*, 2 Mayıs 1329/ 15 Mayıs 1911, Sene: 4, Numro: 64.

²⁰⁰ Bânâri, Celâl Nûri’nin eseri ve İttihad-ı İslam ile ilgili görüşlerini şu cümlelerle açıklıyordu: “*Celâl Nûri Bey bana İttihad-ı İslam unvanlı eserini muntazaman gönderdi. Ben de büyük bir merak ve dikkatle okudum. Bir Hintli Müslüman saffetiyle mütalaatımı beyan edeyim. Büyük sebepler büyük eserleri icat eder. Âlem-i İslam’ın iki seneden beri dıçar olduğu elemeler büyük kitabı meydana getirmiştir. İslam böyle hırpalanmasa idi Celâl Nûri böyle ebediyen kalacak bir cilt yazamazdı. Onun muharriri muhib-i azizim olan zât değildir. Bizzat vekâyidir. Celâl Nûri yalnız bir vasıta vazifesi ifa etmiştir. Fransız inkılabından evvel Avrupa âlemi bir hercü merç-i azim içinde kalmıştı. İşte bu hâl Volter, Jan Jak Russo ve Montesquieu’nun zuhurunu bâdi oldu. Elyevm âlem-i İslam’da tarumardır. Bu hâl-i keşmekeş Celâl Nûri’yi ortaya çıkardı. On İkinci Şarl’ın müverrihindeki bütün mezaya İttihad-ı İslam muharririnde mevcuttur. Artık fikr-i ittihat gizli değildir. Günden güne bu nevhilal büyüyecektir. Mevcud olan bu akvam-ı muhibi âleme işfa edilmek için sizin bir genç mütefekkirinizi buldu. Keramet kendisinde değil, İslamiyet’tedir. Türklerin intibah ve teyakkuzuna biz Hindular gıpta ediyoruz. Vakia dört beş seneden beri birçok musibete giriftar oldunuz. Fakat efkârda, memleketiniz de uyandı. Rica ederim saf derun olmayınız. Avrupa sizi işfal etmesin. Evvel Şark, Garb’ı bir rakip olmak üzere görmelidir. Fikr-i intikam olmazsa siz Türkler ve biz alelumum Müslümanlar mahvoluruz. Eskiden gideni istirdat etmek fikri ehl-i İslam’da mevcut idi. Ben Edirne’nin sükûtu üzerine bu fikri sizlerde göremiyorum ve bunun için ağlıyorum. Siz Türkler fikren hayli ilerliyorsunuz. Karakter itibariyle de aynı derecede terakki etseniz hem kendinizi hem bütün âlemi kurtarmış olursunuz. İhtiyarlığında sizin için işte böyle temenniyatta bulunuyorum. İttihad-ı İslam’ın intişarı ‘Ruhul-kavaninin’ neşrinden daha az mühim değildir. Bütün hakaik-i esasiye bu kitapta cem olunmuştur. Müslümanlara gaye-*

Hindistan Müslümanlarından *Zemindar* gazetesi Müdürü Zafer Ali Han da Celâl Nûri'nin eseri üzerine görüşlerini bildirmekteydi. Zafer Ali Han, eserle ilgili görüşlerinin yanı sıra Pan-İslamizm'in Hindistan Müslümanları nezdindeki karşılığını da açıklamaktaydı. Zafer Ali Han, tıpkı Ali Bâş Hanbe gibi Pan-İslamizm kavramına karşı çıkıyor, bu kavramı *"Hristiyan diplomasisi tarafından ihdas edilmiş bir kelime olup hükümat-i İslamiyeyi daha çabuk duçar-ı inkıraz etmek için bir vesile-i sefile"* olarak görüyordu. Akabinde İslam dünyasının son zamanlarda maruz kaldığı haksızlıkları özetleyen Zafer Ali Han, bu durumun Hint Müslümanları nezdinde Pan-İslamist duyguları ne denli canlandırdığına dair şunları söylemekteydi: *"Bu vekâyi Hint'te bir infilak mahiyetinde, takip ederek azim bir tesir icra etti, bu hadisat netaici olarak vukua gelen hareketin mahiyeti pek umumi ve şümullüdür. Mübalağadan kat-i nazar denebilir ki Ruslar tarafından meşhedin topa tutulması, İtalya'nın Trablus'a inmesi, ve Balkanlarda mütteliklerin Türkiye'ye muhacemeleri, ve bunların levazım-ı zaruriyesi olan mezalim ve itisafat Hint Müslümanlarını büsbütün başka bir millet zan olunacak derecede değiştirdi. Hintliler iki sene evvelki Hintliler değildir. İttihad-ı İslam'ı Avrupa Makyavelizm'inin setrettiği akide-i muzıradan tecrid eder isek görürüz ki bu yeni bir kuvvet değildir ve aynı İslamiyet kadar eskidir."*²⁰¹

İttihad-ı İslam fikrinin, İslam kadar eski olduğunu vurgulayan Zafer Ali Han, bu görüşüne dini delil olarak birçok İslam âliminin de yinelediği "Müminler ancak kardeşler" ayetini gösteriyordu. Zafer Ali Han'a göre İttihad-ı İslam, dini bir birliği esas aldığı için Pan-Slavizm ve Pan-Cermenizm gibi sonu "izm" ile biten ve ırk esasına dayanan akımlardan daha etkili idi. İttihad-ı İslam, Müslümanların ellerinde kalan topraklarda insanca yaşamaları esasına dayanıyordu ve bu fikir asla Hristiyanlığa karşı geliştirilmiş bir anti tez değildi. Yine Zafer Ali Han'a göre İttihad-ı İslam'ı gerçekleştirmek adına etkili olabilecek tek devlet Osmanlı Devleti idi. Artık bütün dünya Müslümanları uyanmış vaziyetteydi ve İslam'ın koruyucusu Osmanlı Devleti'ne karşı bir saldırı gelmesi durumunda bütün Müslümanlar onun hukukunu koruyacaklardı. İttihad-ı İslam'dan kastın şimdilik mevcut durumu korumak olduğunu ifade eden Zafer Ali Han, bunun yönteminin eğitim olduğunu vurguluyordu: *"Bütün âlem Müslümanlarının hilafet*

i emel itibariyle büyük bir hatve veren Celâl Nûri'yi tebrik ile bu tebrikata bütün Müslümanları ve hususiyle Türkleri teşrik ederim. Hissiyat-ı fâikamı kabul ediniz, efendim." Abdülazim Banari, "Âlem-i İslam'da İntibah", *İttihad*, 30 Mayıs 1329/12 Haziran 1913, Sene: 4, Numro: 68.

²⁰¹ Celâl Nûri, *İttihad-ı İslam*, 396-400.

ile tevhit âmâline gelince bilinmelidir ki şimdilik bundan maksat bir kuvve-i maneviye teşkil ederek statükoyu muhafaza ve ehl-i İslam'ın zihni ve maddi seviyesinin terfîine çaresaz olmaktır. İslamiyet, hâlâ, tekâmül-i siyaset-i âlemde bir vazife ifasıyla mükelleftir. Hâl ve akd erbabı anladılar ki bu gayeye endaz olacak toplanlar ve parıldayacak süngülerle değil darülfünunlar ve müessesat-ı maliye ihdasıyla vâsıl olunabilir. İşte inşallah istikbâlde İttihad-ı İslam vazifesine böyle devam ile nail-i emel olacaktır.'²⁰²

1.2.2. Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin Görüşleri

İkinci Meşrutiyet dönemi Pan-İslamist aydınlar arasında Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi²⁰³ üzerine konuşulması gereken isimlerden biridir. İslamcı kimliği ile bilinen ve hareketli bir karaktere sahip olan Filibeli Ahmed Hilmi, Sultan Abdülhamid'e olan muhalefetinden dolayı uzun yıllar, sürgüne gönderildiği Fizan'da yaşadı. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte İTC yönetiminin çıkardığı genel af ile İstanbul'a döndü. İstanbul'a geldikten kısa bir süre sonra *İttihad-ı İslam* adında haftalık bir gazete çıkararak Pan-İslamizm ile ilgili görüşlerini kamuoyu ile paylaşmaya başladı.²⁰⁴ Yaklaşık bir yıl kadar faaliyet gösteren bu gazetenin kapatılmasının ardından *İkbâl*, *Şehbâl* ve *Tasvir-i Efkâr* gibi tirajı yüksek gazetelerde siyasi ve felsefesi makaleler kaleme aldı. Nisan 1910'da *Hikmet* gazetesini çıkararak yayın hayatına devam etti. Filibeli Ahmed Hilmi, *Hikmet* gazetesinde de yoğun bir şekilde Pan-İslamizm tezini işledi. Aynı zamanda *Hikmet Matbaa-i İslamiyesi* adıyla bit matbaa kurdu. Bir müddet sonra İttihatçılarla arası

²⁰² Celâl Nûri, *İttihad-ı İslam*, 396-400.

²⁰³ Bugün Bulgaristan sınırları içinde kalan Filibe'de doğan Ahmed Hilmi (1865-1914), ilk tahsilini burada tamamladıktan sonra İstanbul'a gelerek Galatasaray İdadisine devam eder. Okuldan mezun olduktan sonra Düyun-ı Umumiye idaresinde görev alarak Beyrut'a gider. Akabinde Mısır'a giderek Jön Türklerle temasa geçer ve onlara katılarak Mısır'da Çaylak isminde bir gazete çıkarır. 1901 yılında İstanbul'a gelen Ahmet Hilmi, burada Sultan Abdülhamid idaresi tarafından tutuklanarak Fizan'a sürgüne gönderilir. Zekeriyya Uludağ, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Erzurum 1991, 24-25. Mısır'dan gelip irade ile serbest bırakılan dokuz kişiden biri olan Filibeli Ahmed Hilmi'nin adil ve arkadaşlarının güvenilir insanlardan olmadığı cihetle münasip bir yere izamı lüzumuna dair Zaptiye Nezaretinin tezkiresi. BOA, Y...MTV. 215-27. H-03-02-1319. Fizan'da tasavvufa merak salar ve Senusi tarikatıyla irtibata geçerek bu tarikatın Arusi koluna intisap eder. Bu sebepten dolayıdır ki ilerleyen dönemlerde kaleme aldığı yazılarında Mihriddin Arusi müstear ismini kullanır. Arapça, Farsça ve Fransızca dillerini çok iyi bilen Ahmed Hilmi, İkinci Meşrutiyet'in ilanının ardından İstanbul'a dönerek Darülfünun-i Osmani'de felsefe müderrisliği görevinde ve Cemiyet-i Tedrisiyye-i İslamiye üyeliğinde bulunur. Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Yirminci Asırda Âlem-i İslam ve Avrupa Siyaseti*, Büyüyen Ay Yayınları, Haz: Bedri Mermutlu, İstanbul 2019, 9-10.

²⁰⁴ İttihad-ı İslam adlı gazeteye hükümetçe onay verildiğine dair. BOA, ZB. 328-34. R-06-09-1324.

açılan Filibeli Ahmed Hilmi, gazetesinde İTC hükümetine karşı şiddetli eleştirilerde bulundu. Gerek İngilizlerin Filibeli Ahmed Hilmi hakkındaki endişelerini ifade etmeleri ve gerekse İTC yönetiminin onun tenkitlerinden rahatsız olması üzerine *Hikmet* gazetesi kapatıldı ve Filibeli Ahmed Hilmi önce Kastamonu'ya, ardından da Bursa'ya sürüldü.²⁰⁵ Akabinde genel bir afla²⁰⁶ tekrar İstanbul'a gelerek *Hikmet*'i yayınlamaya devam etti.²⁰⁷ 1910 yılında Mıhriddin Arusi müstear adıyla, Müslümanların geri kalma sebeplerini araştırdığı ve çözüm önerileri sunduğu “Yirminci Asırda Âlem-i İslam ve Avrupa Siyaseti” eserini kaleme alan Ahmed Hilmi, 1914 yılında ani bir şekilde hayatını kaybetti.²⁰⁸

Ahmed Hilmi'nin Pan-İslamizm fikri, bütün Müslümanların bir devlet çatısı altında toplanması gibi siyasi ve revizyonist bir gaye taşııyordu. O, Pan-İslamizm'i daha çok sosyal mânâda düşünüyordu. Ahmed Hilmi, İttihad-ı İslam gazetesinde kavramın Fransızca çeviri olarak “Union Sociale Musulmane” levhasını kullanmaktaydı. Türkçe karşılığı “Müslüman Sosyal Birliği” anlamına gelen bu levha, Ahmed Hilmi'nin maksadını ortaya koymaktaydı. *İttihad-ı İslam* gazetesinin ilk sayısında konuya temas eden Ahmed Hilmi, şu görüşleri paylaşıyordu: “Bir fikrin yanlış tefekkürü, bir kelimedenden muntazır mânânın yanlış telakkisi her vakit şayan-ı teessüftür. Söz edilemez ki İttihad-ı İslam fikri, kürre-i arzın kıtaat-ı muhtelefesinde bulunan bütün akvam-ı Müslime'nin, birinin hükümet-i siyasiye tabiiyeti altında içtimainı murad etsin. Böyle bir ümide şimdi de, her vakitte bir fikr-i mahcubane nazarıyla bakılır. Böyle bir ittihad, bütün kavanin-i tarihiyeye...ve ihtiyaç-ı beşeriyeye mugayirdir. Bu bir hayaldir. İttihad-ı İslam hayali ittihadlar gibi Pan-Slavizm, Pan-Helenizm gibi âmâl-i acibe ve müşkile üzerine mübtteni değildir.” Pan-İslamizm'in sosyal bir dayanışma olduğunu vurgulayan Ahmed Hilmi, bu fikrin Pan-Slavizm ve Pan-Helenizm fikirleri gibi aşırılık ifade etmediğini belirtiyordu.²⁰⁹

Ahmed Hilmi'ye göre Müslümanlar, aralarındaki tüm farklılıklara rağmen ortak bir mâneviyat etrafında birleşebiliyorlardı. Bu amaçla Müslümanların benzerlikleri

²⁰⁵ Divan- Harp kararı ve Sadrazam'ın iradesi ile Kastamonu'ya tebid olunan Filibeli Şehbenderzâde Ahmed Hilmi Efendi'nin istidası üzerine Bursa'ya tensibi hakkında. BOA, DH.SYS. 55-68. H-28-10-1329.

²⁰⁶ *Hikmet* gazetesi imtiyaz sahibi Filibeli Şehbenderzâde Hilmi Efendi'nin afv-ı âliye mazhariyeti. BOA, BEO. 3971-297799. H-09-12-1329.

²⁰⁷ İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi: Metinler Kişiler*, Dergâh Yayınları, C.1, İstanbul 2020, 65-66. *Hikmet* gazetesinin neşrine yeniden izin verildiğine dair. BOA, BEO. 4065-304816. H-07-08-1330.

²⁰⁸ Uludağ, *Filibeli Ahmet Hilmi*, 11-12.

²⁰⁹ Filibeli Ahmed Hilmi, “Bizce İttihad-ı İslam Ne Demektir?”, *İttihad-ı İslam*, 4 Kanunuevvel 1324/17 Aralık 1908.

üzerinden bir tez geliştirilmeliydi. Ahmed Hilmi'nin *İttihad-ı İçtima-i İslam* adını verdiği bu tez, tamamıyla sosyal bir yakınlaşmayı hedefliyordu ve bu fikirde, Avrupalıların endişe duyacağı bir şey yoktu. Bu birlik tamamıyla ilerleme ve yükselmeyi amaçlıyordu. Müslümanlar barış içinde yaşamaya muhtaçtı ve bunu talep etmeleri kadar normal bir durum olamazdı.²¹⁰ Ahmed Hilmi'ye göre bu birliğin gerçekleşmesi, Müslümanların istibdat zincirini kırmasına bağlıydı. Hakiki İslam'da istibdat kovulmuş ve müstebit mahkumdu. İstibdata taraftar olan bir Müslüman, ya dininin ne kadar şerefli ve yüce kanunlara dayandığını bilmeyecek kadar câhil, yahut dinini sevmeyen bir münafıktı.²¹¹

Ahmed Hilmi, *İttihad-ı İslam* gazetesinde yayınlanan ve "Müslümanlar, Kardeşler!" hitabıyla başlayan makalesinde Pan-İslamizm fikrine yeni bir boyut getiriyordu. Yeni bir uyanış devresine girildiğini bildiren Ahmed Hilmi, bütün Müslümanları dikkatli olmaya ve vazifelerini bilmeye davet ediyordu. Ayrıca cihadı, Cihad-ı Sagir (küçük cihad) ve Cihad-ı Ekber (büyük cihad) olmak üzere ikiye ayırıyordu. Ona göre Cihad-ı Sagir, kılıç ile yapılan mücadeleydi ve cihadın bu türü, vatanın tehlikeye ve tecavüze uğradığı zamana bırakılmalıydı. Cihad-ı Ekber ise Müslümanların nefsiyle yaptığı cihaddı. Üç yüz milyon Müslüman, Cihad-ı Ekber'den bir dakika olsun feragat etmemeliydi. Nefislerini terbiye edip güzel bir ahlaka ulaşan Müslümanlar, ilmi gelişmelerin de önünü açabilir ve İttihad-ı İslam fikrine böylelikle hizmet edebilirlerdi.²¹²

Ahmed Hilmi, dergisinin kapatıldığı dönemlerde de Pan-İslamizm davasına hizmet etti. Bu dönemde başvurduğu yöntemlerden biri de birtakım broşürler hazırlayarak bunların halka ulaşmasını sağlamaktı. Fakat onun giriştiği bu faaliyetler İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Gerard Lowther'in ilgisini ve tepkisini çekti. Lowther, 9 Ekim 1910'da İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e yazdığı bir mektupta, İTC yönetiminin Pan-İslamist bir dirilişe sebebiyet verdiğini iddia ederek bu hareketin başındaki kişilerden birinin Mıhriddin Arusi müstear adını kullanan Ahmed Hilmi olduğunu ifade etti. Lowther'e göre Ahmed Hilmi, fiziksel ve zihinsel olarak olağanüstü enerjiye sahip, ikna edici bir üslubu ve heyecan verici yeteneği olan bir adamdı. Dünya Müslümanlarını hedef alan broşür kaleme alarak Pan-İslamist çağrışımında bulunan

²¹⁰ Filibeli Ahmed Hilmi, "Bizce İttihad-ı İslam Ne Demektir?", İttihad-ı İslam, 4 Kanunuevvel 1324/17 Aralık 1908.

²¹¹ Filibeli Ahmed Hilmi, "Meşrutiyet ve İslamiyet", İttihad-ı İslam, 24 Kanunuevvel 1324/ 6 Ocak 1909.

²¹² Filibeli Ahmed Hilmi, "İslam'ın İstiklali IV", İttihad-ı İslam, 13 Kanunusani 1324/ 26 Ocak 1909.

Ahmed Hilmi, dikkat edilmesi gereken bir isimdi. Buhara, Kaşgar, Hindistan, İran, Çin, Cava, Mısır, Sudan, Cezayir, Tunus, Fas, Kazan, Kırım ve Kafkasya’da yaşayan üç yüz elli milyon Müslümanı esaretten kurtulmaya davet eden bu broşür tehlikeli addediliyordu.²¹³

İttihad-ı İslam’ın kapatılmasından sonra *Hikmet* gazetesini yayınlamaya başlayan Ahmed Hilmi, yeni gazetede Pan-İslamizm ile ilgili görüşlerini aktarmaya devam etti. *Hikmet*’te kaleme aldığı “Mânâ-ı İttihad” adlı makalesinde Pan-İslamizm’in yardımlaşma yönüne dikkat çekti. İttihad’ın *teâvûn* (karşılıklı yardımlaşma) olduğunu vurgulayan Ahmed Hilmi’ye göre Müslümanlar arasındaki gerilemenin en büyük sebebi yardımlaşma

²¹³ Lowter, eski rejim altındaki Pan-İslamcılığı yeni dönemin olumlu ve saldırgan olan neo-Pan-İslamcılığına kıyasla daha tehlikesiz ve savunmacı buluyordu. Lowter, bu bağlamda başında otuz üçüncü derece bir Mason olan, "Hilal-i Osmani" adlı gizli bir cemiyetin kurulduğunu ifade etmektedir. Gayesi “kafir boyunduruğu altındaki Müslümanları kurtarmak” şeklinde özetlenen bu cemiyetle ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Lowter: “*Jön Türklerin, Pan-İslamist girişimlere dalmaktansa, bütçelerinde bir denge sağlamak için ciddi bir girişimde bulunmaları, meslekten olmayan biri için daha pratik görünüyor*” şeklindeki sözleriyle Jön Türkleri eleştirmekten de geri kalmıyordu. TNA, FO 424/225. Asiatic Turkey and Arabia: October to December 1910. Sir G. Lowter'dan Sir Edward Gray'e, no: 715, 09. 10. 1910, İstanbul, 20-27. Ahmed Hilmi, Türkçe kaynaklarda tesadüf edemediğimiz söz konusu broşürde, önceki fikirlerine kıyasla Pan-İslamizm ile ilgili daha revizyonist bir çağrıda bulunuyordu. Fakat yine de bu broşürde, açıkça dünya Müslümanlarını isyan ve ihtilale davet veya bütün Müslümanları bir devlet çatısı altında toplamak gibi aşırı fikirlere müracaat edilmiyordu. Temelde Müslümanların esaretinin sebepleri üzerinde duruluyor ve ayrılıkçı fikirler menediliyordu. Ayrıca meşrutiyet idaresinin İslam’a uygun olduğu tezi, önceki makalelerde olduğu gibi burada da yineleniyordu. Lowter tarafından büyük bir tehdit ve tehlike olarak görülen bu broşürden bazı pasajlar şöyledir: “(...)Duyun ey Müslümanlar. Ey Müslümanlar, Ey Din Kardeşlerim. Beni dinleyin! Size söyleyeceğim sözler gerçeğin sözleridir. Allah’a ve kitabına inanmıyor musunuz? Şimdi size Allah’ın kitabından bahsedeceğim. Sadece dünyaya bakın, 350 milyon Müslüman’ın 300 milyonunun yabancıların elinde köle olduğunu göreceksiniz. Yazık ki, şahitlik sözleri yazılı bir sancağı taşıyan (Allah’ın) kullarının helak olması çok acıdır. Yazık ki Allah’ın birliğine inanan, Allah’ın bir olduğunu ve Peygamberinin hak olduğunu idrak edenlerin, hakikati yıkmak için acele edenlerin ayakları altında kalması çok acıdır. Allah’ın kullarının, sevgili Peygamber’in kavminden başka milletlere talip olmaları çok yazıktır. (...) Ey Mümin kardeşlerim!!! Bir an için benim gözümle Müslümanın dünyasına bakın. Uyarılmak için dünyaya bir göz atın. Ne göreceğiz? Açlıktan inleyen adamlar, kaba paçavralar giymiş insanlar, yıkık camiiler. Kazanın kaynamadığı imaretler yıkılıyor. Öğretmensiz okullar, köyler ve mezarlar, yalnızca tiz baykuşun yaşadığı harabeler gibi. Buhara, Kaşgar, Hindistan, İran, Çin, Java, Mısır, Sudan, Cezayir, Tunus, Fas, Kazan, Kırım, Kafkasya’ya nereden baksak, aslında Osmanlı İmparatorluğu dışında her yerde, Müslüman’ın başının ezildiğini, düşman boyunduruğu altında kaldığını görüyoruz. Bu düşmanlar onların ülkelerini ellerinden aldılar ve onları kendi topraklarında yabancılaştırdılar.” Ahmed Hilmi, buraya kadar olan kısımda İslam memleketlerinin geriliğinden ve içinde olduğu sefaletten bahsettikten sonra ittihat fikri üzerinde duruyor ve Müslümanların tek bir millet olduğu vurgusunu yapıyordu: “(...)Ey Müslümanlar. Adil olalım. Kendimize hesap soralım. Vicdanımızdan önce düşünelim, kusurlarımızı anlayalım. Hepimiz iki dünyanın lideri Hz. Muhammed Mustafa’nın sancağı altında olduğumuzu söylüyoruz. Allah’ın birliğini kabul ediyoruz ve şeriatı kabul ediyoruz diyoruz. Madem öyle, neden Allah’ın söylediklerinin doğrudan tersini yapıyoruz. Ey mümin kardeşlerim. İslam tek millettir. Bütün Müslümanlar kardeştir, hepsi tek bir milleti meydana getirirler, buna Müslüman milleti veya İslâm milleti denir. Arap, Türk, İranlı, Afgan, Zenci, Hindistanlı, Cavalı, Arnavut, Kürt, Kafkasyalı, Gürcü, Lezki, hangi ırktan olursa olsun her Müslüman bu millettendir. Onları birbirinden ayrı ve farklı görenler nifak ekicileridir.” TNA, FO 424/225. Asiatic Turkey and Arabia: October to December 1910. Sir G. Lowter'dan Sir Edward Gray'e, no: 715, 09. 10. 1910, İstanbul, 20-27.

hissinin kaybolması idi.²¹⁴ Ahmed Hilmi'nin dikkat çektiği diğer konulardan biri de Pan-İslamizm siyasetinin istismara açık yönü idi. Yanlış kişilerin elinde tehlikeli sonuçlara yol açabilecek olan bu siyaset, bilgin kişiler tarafından yürütülmeliydi. Bu itibarla Ahmed Hilmi, Sultan Abdülhamid'in Pan-İslamizm siyasetini şiddetle eleştirmektedir. Ona göre Sultan Abdülhamid, camiler, tekkeler, türbeler tamir etmekle, satılmış vicdanları altına boğmakla ve İslamiyet'i kendisine itaat ve muhabbette göstermekle, Müslümanların gözünü boyuyor ve onları câhil bırakıyordu. İki Müslümanın birbiriyle dahi rahatça görüşmesine engel olan Sultan, İslam âleminde hiçbir zaman eksik olmayan hamiyetli fakat saf adamları yalandan bir İttihad-ı İslam fikriyle avutuyordu. Ahmed Hilmi'ye göre son zamanlarda İngiltere ve Fransa da bu tarz bir Pan-İslamizm siyaseti uygulamaktaydı. Rusya ise öteden beri izlediği katı siyaset neticesinde Müslümanlara herhangi bir özgürlük hakkı dahi tanımıyordu. İngiltere ve Fransa ise Rusya'nın bu siyasetinden farklı olarak daha insancıl yollara başvurarak Müslümanların akıllarını çelmeye çalışıyordu. Bu iki devlet engellenemeyen bir fikri, idare etmek kadar büyük bir meziyet olamayacağını bildiklerinden İslam'ın yükselişini kendi lehlerine çevirmeye gayret ediyorlardı. Bu itibarla Pan-İslamizm, Avrupalıların hem kendileri için tehlikeli gördükleri, hem de onun potansiyelini kendi lehlerine çevirmeye çalıştıkları bir siyasetti. Bu durumun yol açacağı tehlikelere dikkat çeken Ahmed Hilmi, Müslümanlar arasında uygulamada var olan Pan-İslamizm siyasetinin dört esasa dayandığını iddia etmekteydi:

1. İtikadımızda usûl: vahdet, nübüvvet, ahirettir.
2. Siyasetimizde usûl: insaf, adalettir.
3. İctimayamızda usûl: yardımlaşma, kardeşlik.
4. Muamelatımızda usûl: şeriat, meşveret, hilafettir.²¹⁵

²¹⁴ Ahmed Hilmi yardımlaşmanın Pan-İslamizm düşüncesine katkısı ile ilgili şunları söylemekteydi: *Bugün âlem-i İslam'a göz atarsak ne görürüz? Zaruret, sefalet, fisk ve fücür ve mahkûmiyet. Evet, milyonlarla Müslümanlar bir avuç ağyarın bugün zelilâne mahkumu bulunuyorlar. Bunları mahkûm eden ağyar değildir, kuvvet değildir. Bin kere hayır. Yüz bin kere hayır. Müslümanları mahkûm eden din-i celillerinin o emr-i mukaddesesini terk etmek yüzünden duçar oldukları cehâlettir. Müslümanlar birbirini sevmiyorlar. Birbirine yardım etmiyorlar. Birbirinin kardeşi olduklarını takdir etmiyorlar. Onlar birbirinin gözünü çıkarmakla meşguller iken ittihat ve teavünü takdir eden adamlar onlara pek kolaylıkla esaret zincirini taktılar. Eğer ebediyen bu zinciri taşımak istemiyorsak bize bu zinciri takan düşmanları tepelemeliyiz. Bu düşmanlar kimlerdir? İngilizler mi? Fransızlar mı? Çinliler mi? Yine bin kere hayır. Bizim tepeleyeceğimiz düşmanlarımız nefislerimizde bulunan ceş-i fisk u fesaddır, ahlaksızlıktır, cehldir.*” Şeyh Mıhriddin Arusi, “Mana-i İttihad”, Hikmet, 8 Nisan 1326/ 21 Nisan 1910.

²¹⁵ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, “Yalandan İttihad-ı İslam Cemiyetleri”, Hikmet, 29 Temmuz 1326/11 Ağustos 1910.

İttihad-ı İslam ve *Hikmet* gazetelerinde yazdığı makalelerle yetinmeyen Ahmed Hilmi, 1910 yılında Pan-İslamizm ile ilgili müstakil bir eser kaleme aldı. “Yirminci Asırda Âlem-i İslam ve Avrupa Siyaseti” başlığını taşıyan bu eser, *Hikmet Matbaasında* basıldı. Ahmed Hilmi’nin eserin giriş kısmında yaptığı vurgu dikkat çekiciydi: “(...)Hayatta maksat saadet ve refahdır. Saadet ve refah, hakk-ı hayattır. Bu hakkı İslam’a çok görenlere karşı baş eğmek iğrenç bir zillettir.” Pan-İslamizm’in gayesinin hayat hakkı, saadet ve refah olduğunu vurgulayan Ahmed Hilmi, eserin ilerleyen kısımlarında Müslümanlar açısından Avrupa’nın yirminci asırdaki siyasetinin genel bir portresini çizmekteydi. Ona göre Avrupa, dünyada daha önce hiçbir dönemde görülmediği kadar “vahşi” bir politika izlemekteydi. İnsani değerlerden yoksun olan bu siyasetin temeli Darwin’in “hayat rekabeti” ve “galip gelme” nazariyelerine dayanıyordu. Avrupa’nın bütün toplumsal dinamikleri bu nazariyelerden türetilmiş prensiplere tabi olmuştu. Öte yandan Avrupa, dini ve ahlakı, hayatından tamamen çıkararak ruhsuz bir kisveye bürünmüş ve bunun siyasetteki etkisi açıkça görülür hale gelmişti.²¹⁶ Ahmed Hilmi’ye göre Avrupa’nın bu siyaseti Sosyalizm denen felsefeyi doğurmuştu ve bu fikir, çeyrek asır sonra Avrupa’nın büyük çoğunluğunu etkisi altına alacaktı.²¹⁷

Avrupa siyasetinin dayandığı temelleri uzun uzadıya ve etkili bir dille anlatan Ahmed Hilmi, ardından medeniyetlerin geri kalma sebeplerini araştırıyordu. Ona göre dünyanın en kadim medeniyetleri olan Çin ve Hint medeniyetleri, bilginin sonuna vardıklarını düşünüp, ilerleme fikrini reddetmeleri sebebiyle tarih sahnesinden silinip gitmişlerdi. İslam medeniyeti de bir zamanlar dünyada hâkim medeniyet olarak yerini almış, hatta Avrupa’ya unuttuğu değerleri öğretecek kadar ilerleme kaydetmişti. Fakat birkaç asır, insaniyetin rehberi olduktan sonra duraklama ve daha sonra çöküş devresine girmişti. Ahme Hilmi’ye göre Osmanlıların tarih sahnesine çıkmasıyla İslam medeniyeti tekrar şeref kazanmış, fakat birkaç asırlık şevket ve marifetten sonra Osmanlı Devleti de gerileme kervanına katılmıştı. Böylelikle Avrupa hâkim unsur olmuştu. Avrupa, yeni ve güçlü bir medeniyet olarak ortaya çıktıktan sonra dünyayı hâkimler ve mahkumlar olmak üzere ikiye ayırmıştı. 400 milyonluk Avrupa, hâkimiyet koltuğuna oturduktan sonra

²¹⁶ Filibeli Ahmed Hilmi, *Yirminci Asırda Âlem-i İslam*, 39-42.

²¹⁷ Ahmed Hilmi’nin bu düşünceleri karşılığını bulmuş ve bilhassa II. Dünya Savaşı’ndan sonra Sosyalizm ve onunla ilişkilendirilen Komünizm Avrupa’nın önemli bir kısmını etkisi altına almıştır. Filibeli Ahmed Hilmi, *Yirminci Asırda Âlem-i İslam*, 43-46.

Müslümanları, Çinlileri, Hintlileri ve diğer birçok milleti mahkûm etmekten çekinmemişti.²¹⁸

Eserinin ilerleyen kısımlarında Müslümanların geri kalmasının sebeplerini araştıran Ahmed Hilmi, son kısımda ise Pan-İslamizm meselesini tartışmaktadır. Pan-İslamizm'in gerçekleşmesinin Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğunu vurgulayan Ahmed Hilmi'nin görüşleri dikkat çekicidir: *"Anasır-ı Müslimenin hâriçten hiçbir ümidi yoktur. Şeref ve istiklâllerini muhafaza için ittihattan başka ilaçları da yoktur. Maazallah Osmanlı vatanının paylaşımı söz konusu olursa bu, yalnız Türklerin değil, bütün Müslümanların tam mânâsıyla esareti demek olur. Zaten bir Rum, milli merkezi bildiği Yunanistan'a ilhakla gönlünü rahatlatılabilir. Bir Bulgar, Makedonya'nın Bulgaristan hissesi olacağını umar. Ya biz? Müslümanlar? Acaba ortadan Osmanlılık kalksa, Arnavutların, Arapların, Kürtlerin istiklâllerini muhafaza edecekleri tasavvur edilebilir mi? Hiçbir vakit? (...) Aynı mülahaza diğer Müslüman kavimler hakkında dahi varittir. Biz Müslümanlar Osmanlılık yıkılmış olsa bile diğer bir İslam hükümetinin idaresi altına geçeriz diyemeyiz. Maatteessüf bugün dünyada yalnız dört müstakil İslam hükümeti kalmış olup bunlardan Afganistan küçük ve uzak ve biz Müslümanlar için hâlâ siyasi tesirleri yok hükmünde bir hükümettir. İran, Rus ve İngiliz istilası altında olup henüz kendi istiklâlini bile temin edememiştir. Fas, istila ve bölünme tehlikesine maruzdur. Demek ki İslam ve Müslümanların ümidi, Osmanlılığın, İslam hilafetinin kuvvet ve yükselmesindedir. (...) Demek ki her şeyden evvel fîliyat ve gerçekleşme sahasına koymaya borçlu olduğumuz, İttihad-ı anasır-ı Müslimedir."*²¹⁹ Eldeki bulgu ve belgelerden Ahmed Hilmi'nin mutedil bir Pan-İslamcı olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Kendisinin de ifade ettiği gibi onun savunduğu Pan-İslamizm, sosyal ve kültürel mânadaki bir birleşmeyi hedef almaktadır. Siyasi bir anlam ifade etmemektedir. Zira Ahmed Hilmi, böyle bir birleşmeye hiçbir zaman sıcak bakmamaktadır. Pan-İslamist faaliyetlerin Osmanlı Devleti bünyesinde gerçekleşmesi gerektiğini vurgulayan Ahmed Hilmi, dışarıdaki organizasyonları zararlı görerek reddetmektedir. Fakat kendisi de herhangi bir Pan-İslamist organizasyon önermesinde bulunmamaktadır.

²¹⁸ Filibeli Ahmed Hilmi, *Yirminci Asırda Âlem-i İslam*, 53-54.

²¹⁹ Filibeli Ahmed Hilmi, *Yirminci Asırda Âlem-i İslam*, 132-133.

1.2.3. Ethem Nejat'ın Görüşleri

İkinci Meşrutiyet dönemi Osmanlı aydınları içinde Pan-İslamizm hakkındaki görüşlerini açıklayan bir diğer isim Ethem Nejat'tır.²²⁰ İlerleyen dönemlerde Sosyalizmin Türkiye'deki en büyük temsilcilerinden biri haline gelen Ethem Nejat'ın meşrutiyetin ilk yıllarında Turancı bir çizgide olduğu bilinmektedir. Pan-İslamizm ile ilgili görüşlerini de çoğu kez Pan-Turanizm ile birlikte ele almakta ve bu iki siyasetin birleşiminden yeni bir doktrin çıkarmaya çalışmaktadır. "Türklük Nedir" ve "Terbiye" adlı eserlerinde bu iki konuya da açıklık getirmektedir. Ethem Nejat'a göre Pan-İslamizm yüce bir düşüncedir ve bu fikir için canını feda etmeyecek hiçbir Türk ve Müslüman yoktur. Bu gayeyi yerine getirebilecek yegâne millet, Türk milletidir. Özellikle Osmanlı Türkleri, bu grup içinde ön plana çıkmaktadır. Zira Osmanlı Türkleri, yüz yıllardan beri enerjilerini İslam'a hizmetle harcamışlardır. Buna karşılık Müslümanlar arasında yekdiğerine karşılık tam bir cehâlet söz konusudur. Çin'deki, Hindistan'daki, Cava'daki ve Sudan'daki Müslümanların varlığından kimsenin haberi dahi yoktur. Ethem Nejat'a göre Müslümanların içinde bulunduğu kötü durumun sebebi İslamiyet değil bizzat Müslümanların kendi tembelliğidir. Müslümanların gerilemesine sebebiyet veren başlıca amil ise eğitimdeki yetersizliktir. Klasik eğitim kurumları olan medreseler birçok bidatin dine girmesine sebep olmaktadır. Medreseler İslam'ı bir tevekkül ve kanaat dini haline getirerek, Müslümanların miskinliğe ve uyuşukluğa saplanmasına sebebiyet vermektedir. Bu yüzden Pan-İslamizm fikrinin gerçekleşmesi adına medreselerin ıslah edilmesi zorunludur. Bunun gerçekleştirilmesi halinde İslam ve Türklük yeniden yükselecektir. Ethem Nejat, müstakil eserlerinin yanı sıra *Sırat-ı Müstakim* dergisinde kaleme aldığı makalelerle de Pan-İslamizm ile ilgili görüşlerini beyan etmiştir. *Sırat-ı Müstakim*'deki

²²⁰ 1882'de Üsküdar'da doğan Ethem Nejat, Ticaret Mektebi'nden mezun olduktan sonra gazeteciliğe başlar. İTC ile kurduğu yakın temastan dolayı yurt dışına kaçmak zorunda kalır. İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra yurda dönerek çeşitli görevlerde bulunur ve eğitimci kişiliği ile ön plana çıkmaya başlar. Nitekim 1913 yılında Bursa Darülmuallimin Müdürlüğüne, 1914'te ise İzmir Darülmuallimin Müdürlüğüne atanır. Türkçü fikirleri ile tanınan Ethem Nejat, Türk Ocağı ve Türk Gücü Derneği gibi Türk milliyetçiliğini savunan derneklerin çalışmalarına katılır. Birinci Dünya Savaşı'nda gönüllü olarak Çanakkale Cephesi'ne gider. Cepheden döndükten sonra birçok Osmanlı vilayetinde eğitimci olarak mesleğine devam eder. 1918'de Berlin'e giderek oradaki sol hiziplerin etkisiyle Sosyalizme ilgi duymaya başlar ve bu fikirlerini yayabilmek adına Türkiye İşçi ve Çiftçi Fırkası'nı kurar. Akabinde Sosyalizm ve Komünizm hakkında daha iyi bilgi edinmek için Mustafa Suphi ile birlikte Rusya'ya gider. Türkiye Komünist Fırkası merkez heyetine seçilen Ethem Nejat, yurda dönüşü sırasında Mustafa Suphi ve diğer arkadaşları ile birlikte 28 Ocak 1921 tarihinde suikast şüphesi ağır basan bir kaza neticesinde hayatını kaybeder. Yavuz Sinan Ulu, "Türkçü Ve Eğitimci Bir Aydın Ethem Nejat'ın Bilinmeyen Öyküleri Üzerine", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.12 Sayı: 67 Yıl: 2019, 152-163.

bir yazısında Avrupalıların misyoner teşkilatlarına atıfta bulunmakta ve benzeri bir kurumun İslam dünyasında da kurulmasını önermektedir. *Mürşidin Cemiyeti* adını verdiği bu cemiyetin İslami propaganda yapmasını önermektedir.²²¹

1.2.4. Sırat-ı Müstakim Dergisindeki Pan-İslamizm İle İlgili Tartışmalar

İkinci Meşrutiyet dönemi süreli yayınları arasında İslamcı kimliği ile ortaya çıkan dergilerin başında şüphesiz *Sırat-ı Müstakim* gelmektedir. Ebül‘ulâ Zeynelâbidin ve Eşref Edip tarafından kurulan *Sırat-ı Müstakim* dergisi, Mehmed Akif, Manastırlı İsmail Hakkı, Bereketzâde İsmail Hakkı, Babanzâde Ahmed Naim, Musa Kâzım, Mithat Cemal, Mehmes Tahir, Ahmed Ağaoğlu, Yusuf Akçura, Abdürreşid İbrahim ve Kazanlı Ayaz ve diğer isimlerden oluşan çok geniş bir yazar kadrosuna sahipti. 8 Mart 1912 (24 Şubat 1327)’den itibaren *Sebilürreşad* adıyla yayın hayatına devam eden derginin gayesi, İslam âleminin uyandırılması ve yükseltilmesi olarak ifade ediliyordu. Bu amaçla dergi, İslam âlemiyle ilgili haberlere genişçe yer veriyor ve çeşitli İslam memleketlerine muhabirler göndererek İslam dünyasıyla ilişkiler tesis etmeye çalışıyordu.²²² Yayınlarında daha çok İslam âlemindeki yenilik fikri ve eğitim üzerinde duran *Sırat-ı Müstakim* dergisinin, İkinci Meşrutiyet dönemindeki yazılarında Pan-İslamizm ile ilgili çok sayıda makale bulunmaktadır. Fakat buna rağmen derginin yazı kadrosunda Celâl Nûri seviyesinde, Pan-İslamizm fikrini müstakil bir eser şeklinde kaleme alan bir yazar bulunmamaktadır. Bu durum *Sırat-ı Müstakim* dergisinin Pan-İslamizm fikrine katkısının az olduğunu göstermez. Tam aksine *Sırat-ı Müstakim*, ileri sürdüğü görüşler ve sayfalarında İslam dünyasına genişçe yer vermesi nedeniyle İkinci Meşrutiyet dönemi yayınları içerisinde Pan-İslamizm fikrine en çok taraftar olan ve katkı sağlayan yayınlardan biri olarak tarihe geçmiştir.

Bu yazılardan ilki Nûr Ali-zâde Gıyâseddin Hasefi’ye aittir. Hasefi “İttihad-ı İslam Ne Vakit Olacak?” başlığıyla kaleme aldığı makalesinde Pan-İslamizm’i genel bir değerlendirmeye tabi tutuyordu. Hasefi, tıpkı diğer Osmanlı ve İslam aydınları gibi Pan-İslamizm’i Kur’an-ı Kerim’e ve Hz. Peygamberin hadislerine dayandırıyordu.

²²¹ Mehmet Salih Erkek, *Bir Meşrutiyet Aydını Ethem Nejat (1877-1921)*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2012, 44-49.

²²² Adem Efe, “Sebilürreşâd”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 01.01.2022)
<https://islamansiklopedisi.org.tr/sebilurresad>.

Müslümanlığın kardeşlik dini olduğunu vurgulayan Hasefi, Marakeş'te bulunan bir Müslüman'ın, Filipin adasında bulunan bir Müslümanın aynası ve kardeşi olduğunu söylüyordu. Fakat dinin bu esasına rağmen halihazırda Müslümanlar arasında büyük bir ayrılık hâkimdi. Aynı memleket içindeki iki Müslüman dahi birbirini tanımak ve anlamak fikrinden uzaktı. Öte taraftan yüzyıllardır süren mezhep kavgaları İslam'ın birlik ruhuna ciddi bir darbe indirmişti. Hasefi, Arapları Pan-İslamizm önündeki engellerden biri olarak görüyor ve onlara karşı sert eleştirilerde bulunuyordu. Öte taraftan Hasefi, Pan-İslamizm fikrinin Avrupalı devletlerin korkulu rüyası olduğunu söylüyor ve başta İngiltere olmak üzere Müslüman tebaaya sahip olan birçok sömürgeci devletin bu fikre engel olmaya çalıştığını ifade ediyordu. Akabinde İslam aleminin içinde bulunduğu geriliği tasvir ederek, Pan-İslamizm'in tek gaye olduğunu belirtiyordu. Fakat bu fikrin hayata geçmesine dair herhangi bir teklifte bulunmuyordu.²²³

Sırat-ı Müstakim'in bir diğer Pan-İslamcı yazarı Troyskili Ahmed Tâceddin idi. Kazan asıllı olan Ahmed Tâceddin, *Teârif-i Müslimin* gazetesinde de benzer içeriklerde makaleler kaleme almaktaydı. Ahmed Tâceddin, *Sırat-ı Müstakim*'de kaleme aldığı makalesinde Avrupa'nın siyasi durumundan bahsettikten sonra Müslümanlar arasındaki ayrılıktan söz ediyor ve Pan-İslamizm'i yegâne çare olarak gösteriyordu. Onun bu konudaki fikirleri hiçbir muğlaklığa mahal vermeyecek derecede açıktı. Ahmed Tâceddin, son zamanlarda Pan-İslamizm hakkındaki yayınların artmasına rağmen bunların herhangi bir siyasi etki oluşturmadığını ifade ediyor, öte taraftan Avrupa'nın saldırgan tutumuna karşı Müslüman âlemini kurtaracak tek çarenin Pan-İslamizm olduğunu vurguluyordu. Ahmed Tâceddin, esasında yeni ve cüretkâr bir görüşü savunmaktaydı. Dönemin birçok İslamcı aydınının Pan-İslamizm'i Avrupa karşıtı bir tutum olarak tanımlamamasına karşılık o bu fikrin doğrudan doğruya Avrupa siyasetine karşı olduğunu ileri sürüyordu. Dahası Pan-Germenizm ve Pan-Slavizm gibi İslam'a karşı kurulmuş olan iki cemiyete karşı Pan-İslamizm'i mecburi bir savunma aracı olarak görüyordu. Dönemin birçok Osmanlı aydını gibi Pan-İslamizm'i bir müdafaa aracı olarak

²²³ Nûr Ali-zâde Gıyâseddin Hasefi; "İttihad-ı İslam Ne Vakit Olacak?", *Sırat-ı Müstakim*, 1 Cemâziyelâhir 1328 Perşembe/ 27 Mayıs 1326/ 9 Haziran 1910, C.4-Aded 92.

gören Ahmed Tâceddin, bu fikrin dış siyaseti olumsuz mânâda etkileyeceği görüşüne de karşı çıkmaktaydı.²²⁴

Ahmed Tâceddin, yalnızca Pan-İslamizm ile ilgili yüzeysel değerlendirmeler yapmakla yetinmiyor aynı zamanda birtakım tekliflerde bulunuyordu. Ona göre Pan-İslamizm'in gerçekleşebilmesine imkân veren en önemli unsurlardan biri basındı. Bu vesile ile Müslümanlar birbirlerinin durumlarından haberdar olabilirler ve faydalı fikirler süratle aralarında yayılabilirdi. Fakat Ahmed Tâceddin, tek başına basın bu gayeyi gerçekleştiremeyeceğini düşünüyor ve daha etkili bir yöntem daha öneriyordu. Ona göre bu yöntem mülakattı. Müslümanlar gerçek bir birlik fikrine ancak birbirleriyle tanışarak, görüşerek ve tartışarak kavuşabilirlerdi. Bunun ise yegâne yolu Hac ibadeti idi. Hac ibadetinin, Müslümanların birliğine zemin hazırlaması açısından farz kılındığını ifade eden Ahmed Tâceddin, her yıl vazifeyi ifa etmek için Hicaz'a giden hacıları, Müslümanlar tarafından, ümmetin meselelerini çözmek üzere tesis edilen bir kongreye gönderilen vekiller olarak görüyordu.²²⁵ Basın ve Hac ibadetini Pan-İslamizm'e destek sağlayacak birer organizasyon olarak teklif eden yazar, Pan-İslamizm'e ancak Osmanlı Devleti'nin bünyesinde yaşama imkânı veriyordu. Ona göre Osmanlı Devleti'nin

²²⁴ Ahmed Tâceddin'in ilgili makalesindeki şu ifadeler dikkat çekicidir: "(...) Birkaç senelerden beri matbûât âleminde Pan-İslâm'a dâir makaleler gözükiyor. Hattâ bazen ötede beride ittihâda dâir cem'iyetlerin teşekkül ettiğine dâir ender olmak üzere de havâdislere tesâdüf olunuyor. Fakat yine de bu lezzetli makaleler ile sütunlar dolusu program yazmağın öte tarafına geçilemiyor. Ameliyyât cihetine gelince sormayız!.. Çünkü..... Fakat emin olalım ki karşımızda Avrupa denilen cesim bir kuvvet bulundukça bizleri ancak bir şey kurtarabilir, ki o da Pan-İslâm'dır. Daima gözümüzün önüne teşekkül etmiş bulunan Pan-Cermen, Pan-İslav cem'iyetlerini getirelim. Bunların teşekkülü zâhiren bu iki ırkın yek-diğerine karşı muhâfaza-i hayat için olsa da fakat aynı zamanda İslâm unsurunu bir daha eski satvetlerini iade edemeyecek dereceye kadar ezmek için âlet olarak istimâl olunabileceğini hatırdan çıkarmayalım. Ne kadar ihtiyatlı davranırsak o kadar kâr etmiş oluruz. Evet, hayatımızı ancak Pan-İslâm sayesinde muhâfaza edebileceğiz. Zannedersen bizleri bundan men' edecek bir şey yoktur. Siyâsete dokunacakmış. Fakat bu siyâsetin bizim zararımıza olmakla berâber vehm ü hayâl derekesinden ilerlemeyen bir siyâset olduğunu hatırimızdan çıkarmayalım. Çünkü İslâmların yapabileceği Pan-İslâm ancak kendilerini müdâfaa için olup hiçbir tarafa fikr-i taarruzu mutasavver değildir." Troyskili Ahmed Tâceddin; "Âlem-i İslam: Ahval-i Umumiyye-i İslamiye ve İstikbal-i İslam 1", *Sırat-ı Müstakim*, 1 Muharrem 1328 Perşembe/ 31 Kânunuevvel 1325/ 13 Ocak 1910, C.3 - Aded: 71.

²²⁵ Ahmed Tâceddin'in Hac ibadetinin Pan-İslamizm siyasetine etkisi ile ilgili görüşleri şu şekildedir: "(...) Ashâb-ı iktidârdan olan herkesin ömründe bir kere vakt-i muayyende Beytullâhu'l-Muazzam'ı ziyâret etmesi farz kılındı. Bu ziyâreti farz kılmaktan maksad bittabi insanları boşboşuna birtakım mezâhime dâir ederek ve pek çok masraflar yüklettirerek ateş gibi sıcak kum sahrâlarını dolaştırmak değildir. Belki pek âli maksadlara mebnî farz edilmiştir. Evet, bu kıt'a-i mübâreke üzerinde bütün aktâr-ı âlemde kâin efrâd-ı müsliminin bir yere toplanıp Beytullâhu'l-Muazzam indinde kemâl-i rikkat-i kalble mesâlih-i umûr-ı İslâmiyye'ye dâir müzâkerelerde bulunmak ve bu sâyede ırkan, cinsin muhtelif olan bu kadar ümmet-i Muhammediyye'yi yekdiğerine tanıtarak ittihadlarına zemîn hazırlamak için farz kılınmıştır." Troyskili Ahmed Tâceddin, "Âlem-i İslam: Ahval-i Umumiyye-i İslamiye ve İstikbal-i İslam 2", *Sırat-ı Müstakim*, 15 Muharrem 1328 Perşembe/ 14 Kânunusani 1325/ 27 Ocak 1910, C.3 - Aded: 73.

göstereceği ilerleme, bütün Müslüman milletlerini aynı fikir etrafında bir araya getirebilecek baskın bir güç oluşturabilirdi.²²⁶

Sırat-ı Müstakim kadrosundan meseleye temas eden bir diğer yazar Nûr Alizâde Gıyâseddin Hüsnü idi. Gıyâseddin Hüsnü, Pan-İslamizm'in potansiyelini Çin ile mukayese ederek, Avrupa devletleri nazarında bu iki gücün uyandırdığı intibayı değerlendiriyordu. Yazara göre Avrupa'nın 400 milyon nüfusa sahip Çin'in muhtemel bir ittifadından telaşa kapılmayıp, İttihad-ı İslam fikrinden çekinmesi garip bir durumdu. Çin'de Boxer Ayaklanması ile ittifadın açık emareleri görülmesine karşılık, bugüne kadar Avrupalıların elinde bulunan İslam topraklarında, İttihad-ı İslam maksadıyla ortaya çıkan herhangi bir isyan söz konusu değildi. Dahası Müslümanlar hali hazırda Pan-İslamizm'i organize edecek güç ve müesseselere de sahip bulunmuyorlardı. Bu görüşlerden hareketle Gıyâseddin Hüsnü, Avrupalıların İttihad-ı İslam hakkındaki gereksiz endişelerini, İslam topraklarını parçalamak planlarına dayanak oluşturmak maksadıyla ortaya attıklarını söylüyordu.²²⁷

Sırat-ı Müstakim'de Pan-İslamizm ile ilgili kaleme alınan etkili yazılardan biri A. Süleyman'a aittir. Bu makalede Pan-İslamizm ile Pan-Turanizm fikirleri mukayese edilmektedir. Esasen bu yazının ortaya çıkmasına neden olan gelişme *Sırat-ı Müstakim*'de bu konuyla ilgili yapılan bir tartışmadır. A. Süleyman'ın yazısında bir hafta önce aynı dergide kaleme alınan "İslamlar'ı Darülhilafe Etrafında Toplayan Kuvvet, Türklük mü, İslamiyet mi?" başlıklı yazıda, yazarın ittihat fikrini kavmiyet üzerinden şekillendirme gayreti yeni bir tartışma başlatmış ve A. Süleyman da bu tartışmaya dâhil olmuştur. İlgili makalede dinsiz olanların İslamiyet taraftarı olmaları gerekmediği için bu kitleyi ayakta tutan fikrin yalnız Pan-Turanizm olduğunu ifade edilmişti. Bu fikre şiddetle karşı çıkan A. Süleyman, dinsiz olanların da Pan-İslamizm fikrine taraftar olmaları gerektiğini ve Pan-Turanizm'in gerçekleşmesinin ancak Pan-İslamizm'in gerçekleşmesine bağlı olduğunu ifade ederek bu görüşünü Ahmed Agayef'in²²⁸ şu satırları ile delillendirmekteydi: "*Bizim din aleyhine çıkan, kavmiyet taraftarlarımız, kavmiyetin ne olduğunu uzun uzadıya arız ve amîk mütâlâa ve tedkik etmemişlerdir. Kendi*

²²⁶ Troyskili Ahmed Tâceddin, "Âlem-i İslam: Ahval-i Umumiyye-i İslamiye ve İstikbal-i İslam 4", *Sırat-ı Müstakim*, 14 Saferü'l-Hayr 1328 Perşembe/ 11 Şubat 1325/ 24 Şubat 1910, C.3 - Aded: 77.

²²⁷ Nûr Alizâde Gıyâseddin Hüsnü, "Âlem-i İslam'a Karşı Tecavüzat", *Sırat-ı Müstakim*, 22 Cemâziyelâhir 1328 Perşembe/ 17 Haziran 1326/ 30 Haziran 1910, C.4 - Aded: 95.

²²⁸ Ahmed Ağaoğlu (1869-1939).

*hissiyâtlarında, tarz-ı tefekkürlerinde aldanmışlardır. Bir kavmin dinini, yani esâs ruh ve hayatını inkâr edenler o kavmin taraftarı olamaz.”*²²⁹

A. Süleyman ayrıca kavmiyet fikrinin Türkleri birleştirmek şöyle dursun Osmanlı idaresindeki Müslüman unsurlar ile Türkler arasında derin bir uçurum kazmaktan başka bir şeye yaramayacağını ifade etmekteydi. Öte taraftan hilafet kuvvetinin Türklerin elinde olması, bütün Müslümanların yönünü Osmanlı Devleti’ne çektiği için doğal olarak Türklere karşı olan sempatinin de artmasına vesile olacaktı. Ayrıca Pan-İslamizm fikrini bırakarak yalnızca Pan-Turanizm’e sarılmak Avrupa’nın revizyonist politikalarında da Türkleri yalnız ve savunmasız bırakmak anlamına gelmekteydi. Zira bir Faslının ya da İranlının başına gelenler Türklerin de başına gelebilir ve İslam siyasetini terk eden Türkler, Avrupa’dan gelecek bütün tehlikeler karşı savunmaz kalır ve İslam coğrafyasından hiçbir destek alamazdı. Buna karşılık İslam, bütün kavmiyet fikirlerini bir kenara bırakarak Müslümanları yek vücut hale sokan büyük bir gücün adıydı. Bu nedenle dinle alakası olmayanların da İslam’a taraftar olmaları gerekmektedir. A. Süleyman, Rusya Türkleriyle Osmanlı Türkleri arasındaki ittifadın yolunun da Pan-İslamizm siyasetinden geçtiğini ifade etmekteydi. Ona göre salt bir Pan-Turanizm fikri, etnik olarak Türk kabul edilen bu toplumlarda hiçbir müspet sonuca yol açmazdı. Bu toplumlar Türklükten önce kendilerini Tatar, Özbek, Kırgız vs. olarak tanımlamaktaydılar. Ayrıca gelenek ve görenekleri de Osmanlı Türklerinden oldukça farklıydı. Buna karşılık İslam, Pan-Turanizm’den ziyade Türkleri ortak bir amaç ve güç etrafında toplayan yegâne kuvvetti. Bu vesileyle öncelikle Pan-İslamizm’i gerçekleştirdikten sonra Pan-Turanizm’in çarelerini aramak gerekirdi.²³⁰

Sırat-ı Müstakim’de Pan-İslamizm siyaseti ile ilgili görüşlerini ifade eden bir diğer yazar Muhammed Ubeydullah’tır. Muhammed Ubeydullah, klasik bir biçimde İslam dininden ve tarihinden bu fikre dayanak oluşturduktan sonra birtakım çözümler ileri sürmektedir. Ona göre Pan-İslamizm’in gerçekleşmesi için öncelikle Müslümanlar canla başla çalışmalı ve medeniyeti yakalamalıdır. Zira Müslümanlar, Avrupa karşısında oldukça geridir ve onlara kavuşmak için onlardan daha çok çalışmalıdırlar. Yine

²²⁹ A. Süleyman, “İslâmiyet ve Türklük”, *Sebilürreşad*, 15 Cemâziyelevvel 1330 Perşembe/ 19 Nisan 1328, C. 8, Aded: 191.

²³⁰ A. Süleyman, “İslâmiyet ve Türklük”, *Sebilürreşad*, 15 Cemâziyelevvel 1330 Perşembe/ 19 Nisan 1328, C. 8, Aded: 191.

Muhammed Ubeydullah’a göre Pan-İslamizm’i meydana getirebilecek yegâne siyasi güç Osmanlı Devleti’dir. Osmanlı Devleti’nin güçlenmesi İslam’ın kuvvet bulması demektir. İslam’ın kuvveti ise ittihat fikrindedir. Fakat siyasi ittihat anlamına gelen İttihad-ı İslam’dan önce kalplerin ittihadı gerekmektedir. Osmanlı Devleti, 30 yıllık istibdadı yıkıp yerine meşrutiyeti getirmekle kalplerin ittihadı için gerekli olan birinci adımı atmıştır ve meşrutiyet, herkesten önce Avrupalı güçleri rahatsız ederek onların Pan-İslamizm’e dair korkularını arttırmıştır. Avrupalı güçlerin Müslümanlar arasında kavmiyet düşüncesini sokmalarına ve din ile siyaseti birbirinden ayrı iki alan olarak takdim etmelerine karşı, Müslümanlar din ve siyaseti iç içe düşünmeli ve bir İslam siyaseti düşüncesi geliştirmelidirler.²³¹

Muhammed Ubeydullah’ın açıklık getirdiği meselelerden biri de muhtemel bir Pan-İslamizm siyaseti karşısında Avrupa’nın İslam coğrafyasına uygulayacağı yıldırma çabasına karşı alınması gereken tedbirlerdir. Muhammed Ubeydullah bu tehlike karşısında herhangi bir siyasi çözüm getirmeksizin doğrudan doğruya İslam’da ittihadın hak olduğunu ileri sürerek Müslümanların bu fikir için çalışmaları durumunda Pan-İslamizm’i hiçbir kuvvetin engelleyemeyeceğini ifade etmektedir. Ona göre meşrutiyet idaresi Pan-İslamizm’i gerçekleştirmek için uygun zemini hazırlamıştır. Artık bütün engeller ortadan kalkmıştır. Geriye sadece doğru organizasyonlarla bu fikri gerçekleştirmek kalmıştır. Nitekim Avrupa, Pan-Slavizm’ in gerçekleşmesine engel olamadığı gibi Pan-İslamizm düşüncesi karşısında da çaresizdir.²³²

Muhammed Ubeydullah’a göre Pan-İslamizm’ in gerçekleşmesi için öncelikle eğitim seferberliği başlatılmalıdır. Bu yüksek öğretimden ziyade temel öğretim düzeyinde olmalıdır. Büyük bir cehâlet içinde olan Müslüman halka “sağını solunu, önünü arkasını” bildirecek bir tahsil programı uygulanmalıdır. Ardından Müslümanlara temel dini ilimleri tahsil ettirmek gerekir. Bunun için de her mezhebe göre ayrı bir ilmihal düzenlenmelidir. Fakat bu ilmihal kitaplarında İslam’ın ortak değerleri üzerinde durulmalı ve Pan-İslamizm fikri Müslümanlara aşılmalıdır. Akabinde ise bir İslam coğrafyası kitabı meydana getirilmelidir. Bütün İslam dünyasında ortak müfredatta yer alacak bu kitap

²³¹ Muhammed Ubeydullâh, “İttihâd-I İslâm”, *Sırat-ı Müstakim*, 21 Recebülferd 328 Perşembe/ 15 Temmuz 326, C.4-Aded: 99.

²³² Muhammed Ubeydullâh, “İttihâd-I İslâm”, *Sırat-ı Müstakim*, 21 Recebülferd 328 Perşembe/ 15 Temmuz 326, C.4-Aded: 99.

sayesinde Müslümanların sayısı, bulundukları memleketlerin ürünleri, kullandıkları lisanlar ile sosyal ve iktisadi yapıları hakkında bilgi verilmelidir. Muhammed Ubeydullah'a göre ortak bir tarih bilinci de Pan-İslamizm siyaseti açısından oldukça önemlidir. Bunun için ortak bir İslam tarihi kitabı hazırlanmalıdır. Bu kitapta İslam'ın ortaya çıkışından bugüne kadar olan süreç aktarılmalı ve Müslümanların gelişimine ve çöküşüne sebebiyet veren gelişmeler anlatılmalıdır. Muhammed Ubeydullah, son olarak ortak lisan meselesi üzerinde durmaktadır. Ona göre her kavmin kendi yerel dilinden başka bütün Müslümanlarla anlaşmasını sağlayacak bir ortak dil kullanılmadır ve bu dil, dini ve ilmi literatürün büyük bir kısmını içermesi nedeniyle Arapça olmalıdır. Bütün ilmi kitaplar öncelikle Arapça yazıldıktan sonra yerel dillere tercüme ettirilmelidir.²³³

Sırat-ı Müstakim dergisi yazarları genel karakter olarak İslamcı olmakla birlikte aralarında farklı dünya görüşünden olan kimseler de bulunmaktadır. Bu çeşitlilik, Pan-İslamizm hakkındaki görüşlere de yansımaktadır. Pan-Turanizm'i Pan-İslamizm'in önüne geçiren aydınlar olduğu gibi İslamcı olmakla birlikte Pan-İslamizm ile ilgili görüşlerinde İslamcılarının genel kanaatinden ayrılan yazarlar da mevcuttur. Hüseyin Hüsameddin bu yazarlardan birisidir. Hüseyin Hüsameddin, *Sırat-ı Müstakim*'de kaleme aldığı bir yazısında Pan-İslamizm fikrini Batı dünyası açısından değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Ona göre esasen mevcut olmayan ya da uygulama ihtimali çok düşük olan Pan-İslamizm, öteden beri Avrupa'nın İslam dünyasını yıpratmak için uydurduğu ve kullandığı bir fikirdir. Avrupa devletleri her defasında, olmayan bu fikri varmışçasına göstererek İslam dünyasını istila etmenin bahanesini hazırlamaktadır. Yazara göre bundan böyle Avrupa, Pan-İslamizm'i ham bir hayal olarak idrak edip Müslümanların peşini bırakmalı ve öteden beri uyguladığı baskı politikasını dostluğa dönüştürmelidir. Zira artık Osmanlı Devleti ve İslam dünyası, İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile yeni bir devre girmiş ve medeni icaplara göre kendini tanzim etmeye başlamıştır.²³⁴

Bununla birlikte *Sırat-ı Müstakim* dergisi, Avrupa ve Rusya basınında dillendirilen Osmanlı Devleti'nin revizyonist bir Pan-İslamizm düşüncesine sahip olduğuna dair görüşleri şiddetle eleştirmektedir. Yukarıdaki düşünceyle paralel olarak *Sırat-ı Müstakim*,

²³³ Muhammed Ubeydullâh, "İttihâd-I İslâm", *Sırat-ı Müstakim*, 21 Recebülferd 328 Perşembe/ 15 Temmuz 326, C.4-Aded: 99.

²³⁴ Hüseyin Hüsameddin, "İttihâd-I İslâm'ı Ortaya Atarak Câmia-i Nasrâniyyet'e Bürünen, Avrupa Diplomatlarıyla Bulgarlara", *Sırat-ı Müstakim*, 23 Safer Perşembe/ 10 Şubat 326, C.5-Aded: 129.

bu tarz ithamların Avrupa'nın korkusundan kaynaklandığını ve İslam dünyasını baskı altına almak için uydurulduğunu iddia etmektedir. Çarlık Rusya'nın önemli yayın organlarından biri olan *Novoye Vremya* gazetesinin Osmanlı Devleti'nin İran, Türkistan, Mısır ve Hindistan'a Pan-İslamizm fikrini yaymak üzere ajanlar gönderdiği iddiası *Sırat-ı Müstakim* dergisinde şiddetle yalanlanmış ve bu tarz iddiaların İTC yönetimini yolun başında zor bir konuma sokmak için ortaya atıldığı ifade edilmiştir.²³⁵ Çarlık Rusya'sının millet meclisi olarak kabul edilen Duma'nın Türk kökenli mebuslarından Maksud Efendi de bu dönemde Rus basınında ve devlet adamları arasında moda olan anti Pan-İslamist düşünceleri tenkit etmektedir. Rus İçişleri Bakanı Aleksi'nin Rusya Müslümanlarının Pan-İslamizm yolunda çalıştıklarını ve bu uğurda mektepler ve gazeteler açtıkları yönündeki eleştirilerine şiddetle karşı çıkan Maksud Efendi, Rus devlet adamlarının Müslümanların her gelişme emaresini Pan-İslamizm ile ilişkilendirerek baltalamaya çalıştığını ifade etmektedir.²³⁶ Yine *Sırat-ı Müstakim* dergisi bu konuda Avrupa basınında ortaya çıkan yazıları da tenkit etmekten geri durmamaktadır.²³⁷

Sırat-ı Müstakim'de en sık yapılan vurgulardan biri de meşrutiyet rejimi ve Pan-İslamizm arasındaki ilişki idi. Dergi, meşrutiyet rejimini, Pan-İslamizm'in önünü açan bir gelişme olarak görmekte idi. Osmanlı Devleti'nin kavuştuğu bu hürriyet, bütün esir Müslümanlara örnek olacak ve esaretten kurtulmalarına vesile teşkil edecekti. Bu minvalde bir makale kaleme alan Sâmizâde Süreyyâ, İslam tarihini üç evreye ayırıyordu. İlk olarak ilim ve fen devri ile medeniyetin kapılarını açan Müslümanlar, ardından uzun süren bir gerileme devresine girmiş bulunuyorlardı. Fakat bu devir de artık sona ermiş ve İslam âlemi *intibah* ve *teyakkuz* devresine kavuşmuştu. İslam uyanışının başladığı bu devrin miladı meşrutiyetin ilanı idi. Hilafet gibi büyük bir makamı elinde bulunduran Osmanlı Devleti, meşrutiyeti ilan etmekle İslam âleminde büyük bir uyanış hamlesi meydana getirmişti. Bu sayede İslam memleketleri kendi öz kimliklerini hissetmeye başlamışlardı. Yazar tüm bu gelişmelerin Pan-İslamist eğilimleri arttıracığını

²³⁵ *Sırat-ı Müstakim*; "İttihâd-ı İslâm Hareketi", 8 Rebülevvel Perşembe/ 24 Şubat 1326, Cild: 6-Aded: 131.

²³⁶ *Sırat-ı Müstakim*, "Âlem-i İslâm'da elvâh-ı İntibâh-1", 18 Rebûlâhir 328 Perşembe/ 15 Nisan 326, Cild: 4-Aded: 86.

²³⁷ *Sırat-ı Müstakim*, "İttihâd-ı İslâm", 2 Şevvâl Perşembe/ 23 Eylül 3126, Cild: 5-Aded: 109.

düşünüyordu. Pan-İslamizm'in yolunun ise Avrupa gibi sanayi ve eğitime eğilmekten geçeceğini savunuyordu.²³⁸

1911 Trablusgarp Savaşı'nın Osmanlı aydınları arasında Pan-İslamist eğilimi arttırdığı kesindir. Bu eğilimi *Sırat-ı Müstakim* dergisinde de görmek mümkündür. Meşrutiyetin ilanının ardından Pan-İslamizm ile ilgili yayınlarda, kavramın savunmacı yönüne yapılan vurgular Trablusgarp Savaşı'ndan sonra yerini daha tehditkâr bir tutuma bırakmaktadır. *Sırat-ı Müstakim*'in 28 Aralık 1911 tarihli sayısında, Arap âlimi Hayrullâh Efendi'nin Pan-İslamizm başlıklı yazısından yaptığı şu iktibas yeni eğilimi açıkça göstermektedir: “(...) Panislamizm yalnız ittihâd ü ittifâk sûretiyle kendini muhâfaza için değil belki daha ziyâde tevessü' için dahi kuvvet bulmaktadır. (...) Yalnız dînî olan Panislamizm'den başka diyânete tealluk etmeyen diğer bir Panislamizm dahi mevcûd olup, bu medeniyet-i şarkıyye-i İslâmiyyeyi bütün letâfet ve debdebesiyle yeniden meydana getirmeye sâî bulunmaktadır. Birçok Hristiyan muharrirler dahi fikr-i mez-kûrun meydana gelmesi için çalışmakta iseler de bunu asıl dînî olan Panislamizm ile karıştırmamak lâzımdır.”²³⁹ Yazar bu yazıda Pan-İslamizm'i sadece savunmacı bir tedbir olarak değil, aynı zamanda yayılcı siyasetin bir unsuru olarak görmektedir. Ayrıca kavramı dini ve siyasi olmak üzere iki kısma ayıran yazar, siyasi Pan-İslamizm'in İslam'ın dirilişine imkân vereceğini ifade etmektedir.

Balkan Savaşı'nı takip eden günlerde İTC yönetimi açıkça Pan-İslamist faaliyetleri desteklemeye başlamıştı. Özellikle Teşkilat-ı Mahsusa'nın kurulmasının ardından Pan-İslamist düşüncelerini propaganda sahasına döken İTC, basını da bu konuda serbest bırakmıştı. Şüphesiz bu durum, diğer İslamcı yayınlarla birlikte *Sebilürreşad*²⁴⁰ dergisine de Pan-İslamizm konusunda daha cüretkâr hareket etme imkânı vermişti. Dergi, Mısır'da yayınlanan *el-Belâğ* gazetesinden yaptığı iktibaslarda Pan-İslamizm konusundaki dönüşümünü açıkça ifade ediyordu. İlgili yazıda Pan-İslamizm fikri tüm açıklığı ile vurgulanıyordu. Yazar, Pan-İslamizm'i dini ve siyasi olmak üzere ikiye ayırıp, dini Pan-

²³⁸ Sâmi-zâdeSüreyyâ,”Âlem-i İslam'da İntibah”,*Sırat-ı Müstakim*, 2 Safer Perşembe 1329/-20 Kânûnisânî 1326/ 2 Şubat 1911, C.5 - Aded: 126.

²³⁹ *Sırat-ı Müstakim*, “Panislamizm”, 7 Muharremüşşerife 1330 Perşembe/15 Kânûnievvel 1327/28 Aralık 1911, C.7 - Aded: 173.

²⁴⁰ “Dergi, yedi cilt tutan ilk 182 sayıdan sonra 24 Şubat 1327'de (8 Mart 1912) çıkan 183. sayıdan itibaren formatını büyük oranda koruyarak Sebilürreşad adıyla yayımını sürdürmüştür.” Adem Efe, “Sebilürreşat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 03. 01. 2022).

<https://islamansiklopedisi.org.tr/sebilurresad>.

İslamizm'in esasen Müslümanlar arasında mevcut olduğunu iddia ediyordu. Bunun kökenini ise doğrudan doğruya Kur'an-ı Kerim'e dayandırıyor. Fakat zaman içerisinde İslam âleminin bozulmaya yüz tutmasıyla dini Pan-İslamizm de etkisini kaybetmeye başlamıştı. Yazara göre siyasi Pan-İslamizm'in yaşama şansı, dini Pan-İslamizm'in mevcudiyetine bağlıydı. Öncelikle bu fikir için çalışılması gerektiğini savunan yazar, bunun gerçekleşmesi için şu teklifleri ve organizasyonları ileri sürüyordu:

1. Bütün Müslüman memleketlerinde İslam medreseleri meydana getirerek Pan-İslamizm fikri üzere talim ve terbiyede bulunmak.
2. Kur'an dili olan Arapçayı bu medreselerde geçerli dil haline getirerek eğitimde dil birliğini sağlamak.
3. İslam coğrafyasının her bir tarafında kongreler tertip edilerek ulemalar bir araya getirmek. Bu ulemanın çeşitli sahalarda hazırlayacağı kitapları ders kitapları olarak okutmak. Ulema tarafından hazırlanacak olan kitapların İslamiyet'in esaslarına ve yeni medeniyetin icaplarına uygun olmasına dikkat etmek.
4. Her İslam beldesinde gazeteler çıkarılarak Pan-İslamizm fikri için çalışmak ve kamuoyu oluşturmak.
5. Her kasaba ve köye aydın vaizler ve mürşitler göndermek. Bu kimselerin gittikleri yerlerde ahlaki, dini ve sosyal konularda vaazlarda bulunmasını sağlamak. Bu sayede Pan-İslamizm fikrini Müslümanların zihnine yerleştirmek.²⁴¹

Özetle Hayrullah Efendi, Pan-İslamizm fikrinin bütün Müslüman coğrafyada eğitimin güçlendirilmesiyle mümkün olabileceğini savunuyordu. Bu noktada Arapçayı ortak bir dil olarak kabul eden yazar, ayrıca basın yayın faaliyetlerinin de önemini vurguluyordu. Dini Pan-İslamizm'in gerekleri olarak gördüğü bu hususların yerine getirilmesi halinde siyasi Pan-İslamizm'in de kendiliğinden meydana geleceğini düşünüyordu. *El-Belâğ* gazetesinin yine *Sebilürreşad*'ta yayınlanan başka bir makalesinde ise bu kez açıkça Müslümanları birliğe davet ediyordu.²⁴²

²⁴¹ *Sebilürreşad*, "İttihad-ı İslam'ın Esası Rabîta-i Diniyeyi Takviyedir", 14 Rebûlâhir 1332 Perşembe/27 Şubat 1329, 12 Mart 1914, C. 12 - Aded: 287.

²⁴² *Sebilürreşad*, "Müslümanları İttihada Davet: Vâdiden Bir Sayha", 20 Cemayizelevvel 1332 Perşembe/3 Nisan 1330/ 6 Nisan 1914, C. 12 - Aded: 292.

Sebilürreşad dergisi yayın hayatına başladığı günden itibaren Pan-İslamizm fikrinin ateşli bir savunucusu olmuştur. Fakat meşrutiyetin ilk yıllarında hâkim olan “Avrupalı devletleri gücendirmemek” modasına uygun olarak bu fikirlerini açık bir şekilde dile getirmekten uzak durmuş, Pan-İslamizm’i birçok Osmanlı gazetesinin yaptığı gibi sosyal bir birlik olarak ele almıştır. Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında Osmanlı Devleti’nin Avrupalı güçler tarafından yalnız bırakılması, İTC’nin mutedil Pan-İslamizm söyleminden mücadelekâr Pan-İslamizm söylemine ve eylemine geçiş yapmasına sebep olmuştur. Bu eğilim basında da kendisini göstermiş ve birçok İslamcı dergi gibi *Sebilürreşad* da Pan-İslamizm’i siyasi mânâsıyla ele almaya ve birlik için açık çağrılarda bulunmaya başlamıştır.

1.2.5. Teârif-i Müslimîn ile İslam Dünyası Dergilerinin Pan-İslamizm’e Bakışları ve Abdürreşid İbrahim’in Görüşleri

İkinci Meşrutiyet dönemi İslamcı dergilerin arasında *Teârif-i Müslimin* ayrı bir yer tutmaktadır. Yazı kadrosu Kazanlı, Sibiryalı, Başkurdistanlı ve Buharalı aydınlardan oluşan bu derginin en önemli siması şüphesiz Abdürreşid İbrahim’dir. İlk olarak 1880 yılında İstanbul’a gelen Abdürreşid İbrahim, ilerleyen yıllarda defalarca Türkiye’ye seyahatlerde bulundu. İstanbul’da bulunduğu yıllarda Cemaleddin Afgâni ile tanışarak onun Pan-İslamist fikirlerinden etkilendi.²⁴³ Rusya’ya döndükten sonra çeşitli dini görevlerde bulunan Abdürreşid, 1908 yılında Rusya Müslümanlarına karşı uygulanan baskı politikasından sonra İstanbul’a geldi. Meşrutiyetin oluşturduğu hürriyet ortamından istifade etmeye çalışan Abdürreşid İbrahim, Rusya’dan gelen diğer Türk ve Tatar kökenli aydınlarla birlikte İTC yönetimi tarafından hürmetle karşılandı. Rusya’da gazetecilik tecrübeleri bulunan Abdürreşid İbrahim ve diğer Türk-Tatar aydınlar, *Sırat-ı Müstakim* dergisinde çeşitli makaleler kaleme aldılar. 1910 yılının başlarında ise Abdürreşid İbrahim’in öncülüğünde *Teârif-i Müslimin*’in kurulmasıyla Türk-Tatar aydınlar bu yayın organı etrafında toplanmaya başladılar.²⁴⁴ “*Dini, siyasi, tarihi, felsefi ve ahval-i alem-i İslam’dan bahs haftalık mecelle*” şeklinde kendisini tanımlayan derginin odaklandığı

²⁴³ Mustafa İsmet Uzun, “Abdürreşid İbrahim (1857-1944)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 03. 01. 2022). <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdurresid-ibrahim>.

²⁴⁴ Ahmet Kanlıdere, “Hilafet Merkezinde Pan-İslamist Bir Tatar Dergisi Teârif-i Müslümin (1910-1911)”, *İslam’ı Uyandırmak: Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e İslamcı Düşünce ve Dergiler, İslamcı Dergiler Projesi*, Editör: Lütü Sunar, İstanbul 2018, C.1, 325-359.

temel konular, eğitimin ıslahı, Pan-Turanizm, kadın hakları ve Pan-İslamizm'dir. Derginin mesul müdürünün Osman Cudi Bey olmasına karşın, asıl etkili olan isim Abdürreşid İbrahim'dir. Yine Troyskilli Ahmed Tâcettin²⁴⁵ de derginin yazı kadrosu içinde göze çarpan isimlerden biridir.²⁴⁶

Yaklaşık bir yıl kadar yayın hayatında kalan dergi, yoğun bir şekilde Pan-İslamizm ve Pan-Turanizm fikirlerini işlemiştir. Çoğunlukla Abdürreşid İbrahim tarafından kaleme alınan bu metinlerde milliyet fikriyle birlikte Pan-İslamizm'in yan yana ve birbirini tamamlayan iki unsur olarak ele alınması dikkat çekicidir. Özellikle milliyet fikrinin üzerinde duran Abdürreşid İbrahim, Pan-Slavizm ve Pan-Germenizm fikirlerinin ulaştığı başarıdan hareketle bu fikrin ne denli etkili olduğunu ispat etmeye çalışmaktadır. 28 Nisan 1910'da *Teârif-i Müslimin*'de kaleme aldığı "Pan-Turanizm" başlıklı makalesinde bu konuyu işleyen Abdürreşid İbrahim, Romanya, Sırbistan, Bulgaristan ve Karadağ hükümetlerinin meydana gelmesinin Pan-Slavizm sayesinde olduğunu altını çizmektedir. Yine Almanya'nın da o günkü güç ve gelişmişliğinin Pan-Germenizm sayesinde olduğunu ifade eden yazar, Türk halkları arasında da böyle bir organizasyonun olması gerektiği üzerinde durmaktadır. Bütün Türk halklarının birliğinden bahseden yazar, öncelikle Turan coğrafyasının önemini vurgulamaktadır: "(...)Osmanlı Türkleri, Rusya Tatarları, Azerbaycan, Kuban Tatarları, Asya-ı vusta Özbek ve Türkmenleri ve Sibiryâ Tatarları ve Çin-i garbi Moğolistan'ı, Türkistan Çin'i ve merkezi Çin'de kain altı şehir Tatarları,...hududuna kadar bir sela-i mütesilsile-i Turaniye'dir ki bugün bir harita yapılacak olursa dehşetli bir mevki-i coğrafya işgâl ederek, âlem-i siyasiyeye dahi başka bir renk verecektir."

Pan-Turanizm hareketinin ancak Osmanlı Devleti'nin rehberliğinde gerçekleşebileceğine dikkat çeken Abdürreşid İbrahim, bu gaye için birtakım tekliflerde bulunmaktadır. Her şeyden önce Osmanlı Türkçesini abartılı bularak diğer Türk kavimlerinin bu dili anlamadıklarından yakınmaktadır. Osmanlı Türkçesini sadeleştirerek bütün Türk halklarının ortak dili haline getirme teklifinde bulunan yazar, bu sayede Türk halklarının birbirlerini anlayabileceğini ve ortak bir edebiyatın oluşabileceğini vurgulamaktadır. Basının ortak dil için bir propaganda aracı olarak önemine değinerek,

²⁴⁵ Troyskilli Ahmed Tâcettin'in Pan-İslamizm ile ilgili görüşleri bir önceki kısımda ifade edildiği için burada ayrıca üzerinde durulmayacaktır.

²⁴⁶Kanlıdere, *Teârif-i Müslimîn*, 325-359.

Pan-Turanizm'i, Pan-İslamizm'in devamı ve bütünleyici bir unsuru olarak takdim etmektedir. Bütün dünyada 300 milyondan fazla nüfusa sahip olan Müslümanların birlik olmaları halinde, Pan-İslamizm'in bir alt kolu olan Pan-Turanizm'in de kendiliğinden meydana geleceğini savunmaktadır. Yazar, ayrıca Pan-Turanizm'e mahsus organizasyonların kurulmasını önermekte ve bu amaç için birilerinin bulunup eğitilmesi gerektiğini söylemektedir.²⁴⁷ Abdürreşid İbrahim, Pan-İslamizm fikrinin gerek Osmanlılar, gerekse bütün dünya Müslümanları arasında yayılması için en çok gayret gösteren isimlerden biridir. Yaklaşık üç yıl devam eden Türkistan, Japonya, Çin ve Güneydoğu Asya seyahatlerinde her fırsatta Müslüman kitlelere bu fikri aşıladığı görülmektedir. İstanbul'da da bu konuda yoğun bir gayret halinde bulunan Abdürreşid İbrahim, özellikle Cuma hutbelerinde Müslümanlara seslenerek onları Pan-İslamizm fikri hakkında bilgilendirdiği anlaşılmaktadır.²⁴⁸

Abdürreşid İbrahim, Pan-Turanizm ve Pan-İslamizm ile ilgili görüşlerinde dönemin birçok İslamcı aydınına kıyasla kesin ve kararlı bir çizgide idi. O dönem için aşırı kabul edilebilecek birtakım görüşleri ileri sürmekten çekinmiyordu. Birçok İslamcı yazarın örtülü Pan-İslamizm tezine karşı o, bu fikri açıkça ifade ediyordu. Nitekim *Teârif-i Müslimin*'de konuyla ilgili kaleme aldığı ikinci makalesinde sarf ettiği şu sözler Abdürreşid İbrahim'in cüretkârlığını göstermesi bakımından önemlidir: “(...) *Lisanları bir, ırkları bir, dinleri de bir. Fakat kahramanlıkları sayesinde bir zaman dünyanın her tarafına yürümüşler, her yerde kuvve-i hâkimiyeye mâlik olmuşlar. Her neredede icap ettiyse orada kalmışlar. Akibet-i imtidad zaman ile, araları uzaklaştıkça yekdiğerini unutmuşlar. Kusurları da budur. Şimdi bunları birleştirmek, fikirlerini bir noktaya cemetmek, menfaatleri ve mazeretleri bir olduğunu da göstermek demekten ibarettir. Zannederiz burada garabeti mucip olacak hiçbir şey yoktur. Değil bizler, hayvan bile kendi sürüsünü tanımak ister. İnsanlar da bu kadar bir hayat olamaz mı? Ördek yumurtasını tavuk altına koyup da piliç çıkartacak olursak o piliç hemen yumurtadan çıktığı günden itibaren kendini hemcinslerinden başkaları içinde görünce hemen suyu görür görmez koşar hemcinsini arar.*”²⁴⁹

²⁴⁷ Abdürreşid İbrahim, “Pan-Turanizm”, *Teârif-i Müslimin*, 15 Nisan 1326/ 8 Nisan 1910, C.1- Aded: 2.

²⁴⁸ Abdürreşid İbrahim, “Hutbe-İ Arafât Ve İttihâd-I İslâm”, *Sırat-ı Müstakim*, 12 Zilhicce Perşembe/ 2 Kânûniyevel 1326, C.5-Aded: 119.

²⁴⁹ Abdürreşid İbrahim, “Yine Pan-Turanizm: Akvam-ı Türk'ün Birleşmesi”, *Teârif-i Müslimin*, 13 Mayıs 1326 /26 Mayıs 1910, C.1-Aded: 4.

Avrupalı devletlerin korkusundan, bu tarz fikirleri tehlikeli bulan aydınları korkaklıkla itham eden Abdürreşid İbrahim, makalesini şu etkili sözlerle bitirmektedir: “Zannetmem ki bir Türk’ün Türklüğünü inkâr etmesi tasavvur olunabilsin. Şu hâlde nasıl olur da Türklüğümüzü söylemeden korkarız? Nasıl olur da biz kendi kardeşlerimiz ile bileşmekten kaçırız, yahu insaf yahu! Bu ne kadar hayalperestlik. Avrupalılar o kadar biz Türklere, kendimize Türk dediğimiz için bize hücum etsinler, biz de o kadar korkak mıyız ki hemen onlar hücum edecek diye cinsimizi inkâr edelim? Biz yine Türk oğlu Türk’üz hepimiz birleşeceğiz. Hiçbir kuvvet cereyan-ı tabiyeye mâni olamaz.”²⁵⁰

Pan-İslamizm ve Pan-Turanizm ile ilgili cesur fikirler ortaya atan *Teârif-i Müslimin* dergisi, 1911 yılının Şubat ayında sebepsiz bir şekilde kapanmış veya kapatılmıştır. Makalelerin içeriğindeki tahrik edici unsurların bu kararda etkili olduğu düşünülebilir. Fakat bununla ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ahmet Kanlıdere, bu kapanma/kapatma kararının Trablusgarp Savaşı ile ilgili olduğunu düşünmektedir. Zira savaş sırasında Abdürreşid İbrahim ve derginin mesul müdürü Osman Cudi’nin Trablusgarp’a gittiği bilinmektedir. Abdürreşid İbrahim, İstanbul’a döndükten sonra bu kez 15 Mart 1913’te *İslam Dünyası* adıyla yeni bir dergi yayınladı. Fakat bu dergi, *Teârif-i Müslimin* kadar etkili olmadığı gibi yazar kadrosu itibarıyla da zayıf kaldı.²⁵¹ Pan-İslamist yayınlara devam eden *İslam Dünyası* dergisinde bu kez öne çıkan isim, Abdürreşid İbrahim’in yakın arkadaşı olan Musa Carullah’tır. Rusya Müslümanlarının önde gelen isimlerinden biri olan Musa Carullah, çeşitli gazetelerde, özellikle Rusya Müslümanlarının eğitim ve hürriyet taleplerine dair makaleler kaleme almakta ve yenilik fikrini savunmaktaydı. Arkadaşı Ziyâeddin Kemâlî ve Osmanlı aydını Celâl Nûri’nin dinde reform önerilerine karşı çıkan Musa Carullah, *İslam Dünyası* dergisinde Pan-

²⁵⁰ Abdürreşid İbrahim, “Yine Pan-Turanizm: Akvam-ı Türk’ün Birleşmesi”, *Teârif-i Müslimin*, 13 Mayıs 1326 /26 Mayıs 1910, C.1-Aded: 4. Abdürreşid İbrahim, “İttihad-ı İslam” başlığını taşıyan başka bir makalesinde Avrupalıların Pan-İslamizm’i yanlış telakki ettiklerini bildirmekte ve bu fikrin kelime-i tevhit üzere birleşen Müslümanların mânevi birlikleri olduğunu söylemektedir. Abdürreşid İbrahim, “İttihad-ı İslam”, *Teârif-i Müslimin*, 14 Teşrinievvel 1326/ 27 Ekim 1910, C.1, Aded: 18. *Teârif-i Müslimin*’de yer alan bir diğer makalede ise Pan-İslamizm ile Pan-Slavizm arasındaki farklar ortaya koyulmaktadır. Kazanlı bir siyasetçiden iktibas edilen bu makalede, Pan-Slavizm’in siyasi bir zemine dayandığı ve gerçekleşmesinin kan dökmeye bağlı olduğu ifade edilirken, Pan-İslamizm ise barışçı bir hareket olarak telakki edilmektedir. *Teârif-i Müslimin*, “İttihad-ı İslav ve İttihad-ı İslam”, 14 Teşrinievvel 1326, C.1, Aded: 20.

²⁵¹ Kanlıdere, *Teârif-i Müslimîn*, 325-359.

İslamizm ile ilgili görüşlerini dile getirmekteydi. Daha doğrusu dergide onun eserlerinden sık sık iktibaslar yapılmaktaydı.²⁵²

Musa Carullah, birçok klasik İslam aydını gibi öncelikle Müslümanların geri kalmasının nedenlerini araştırıyordu. Ona göre 8.yy'dan itibaren büyük bir medeniyet nuru meydana getiren İslam, 16.yy'dan itibaren ortaya yeni bir fikir koymaktan uzaklaşmıştı. İslam dünyasının medeniyet fikrinden uzak kaldığı bu devirlerde, Almanya'da başlayan reform hareketi ile Avrupa, akli ve fikri, ruhani liderlerin elinden kurtararak, eğitimin önünü açmış ve böylelikle yeni bir medeniyet kurabilmişti. Avrupa, İslam âleminin gerilemesini fırsat bularak büyümüş, güçlenmiş ve İslam medeniyetine galip gelmeye başlamıştı. İslam âlemi ise bütün yenilik ve içtihat kapılarını kapatarak derin bir tembellik uykusuna dalmıştı.²⁵³ Musa Carullah, İslam'ın geleceğini ümitsiz görmüyor ve idarede adalet ve kanunlarda maslahatın hâkim olması durumunda İslam'ın galip geleceğini düşünüyordu. Müslümanların sayısını 360 milyon olarak hesaplayan Musa Carullah, Müslümanların coğrafi konumlarına dikkat çekiyor ve birlik olmaları halinde büyük bir potansiyele sahip olacaklarını söylüyordu. Musa Carullah'ın Rusya'da yaşaması, onu doğrudan doğruya Pan-İslamizm ile ilgili kesin görüşlere yer vermekten alıkoysa da makalelerinde İslam birliğini dolaylı olarak vurgulamaktan geri kalmıyordu.²⁵⁴

Zamanın ve zeminin müsait olmasına rağmen *İslam Dünyası* dergisinde, *Teârif-i Müslimin*'deki katı Pan-İslamizm ve Pan-Turanizm vurguları yer almıyordu. Mesele daha yüzeysel olarak ele alınıyordu. Doğrudan bir birlik çağrısından ziyade Müslümanların geri kalmasının nedenleri araştırılıyor ve birtakım formüller ileri sürülüyordu. Bununla birlikte *İslam Dünyası* dergisi, özellikle Rusya Müslümanlarının dini, siyasi ve kültürel yaşantılarına dair geniş bilgiler vererek Pan-İslamizm fikrine dolaylı olarak katkı sağlıyordu.²⁵⁵

²⁵² Ahmet Kanlıdere, "Musa Carullah", *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 03. 01. 2022) <https://islamansiklopedisi.org.tr/musa-carullah>.

²⁵³ Musa Carullah Efendi'nin eserinden iktibas. *İslam Dünyası*, "Medeniyet Dünyası Terakki Etmişken Âlem-i İslam Niçin Tedenni Etti?", 2 Mart 1329, 15 Mart 1913, Sene: 1-Aded: 1.

²⁵⁴ Musa Carullah, "İslamiyet'in İstikbâli", *İslam Dünyası*, 9 Mayıs 1329, 22 Mayıs 1913, sene: 1-Aded: 6.

²⁵⁵ Müslümanların geri kalmasını araştıran yazılardan biri için Bkz. Abdülvahab, "Uyanmak Uslanmak Çarelerini Arayalım", *İslam Dünyası*, 20 Nisan 1329, 3 Mayıs 1913, sene: 1-Aded: 5.

Abdürreşid İbrahim'in öncülüğünde çıkan *Teârif-i Müslimin ve İslam Dünyası* dergilerinin Panislamizm meselesine bakışı oldukça netti ve doğrudan doğruya gerçekleşme hedefi güdüyordu. Diğer birçok İslamcı yayından farklı olarak Abdürreşid İbrahim, Pan-İslamizm'i milliyet fikriyle birlikte değerlendiriyor ve onun alt kolu olarak asıl mesaisini Pan-Turanizm'in gerçekleşmesine adıyordu. Bu fikir, *Teârif-i Müslimin*'de yoğun bir şekilde işlenmekteydi. *İslam Dünyası* dergisi ise daha önceden de ifade edildiği gibi meseleye daha ılımlı ve yüzeysel yaklaşıyordu. Şüphesiz Abdürreşid İbrahim, ortaya attığı fikirleri gerçekleştirme potansiyeline sahip bir aydın olması hasebiyle birçok Osmanlı ve İslam âliminden ayrılıyordu. Pan-İslamizm'e genellikle teorik bir olgu olarak yaklaşp, herhangi bir organizasyon önermeyenlere karşı Abdürreşid İbrahim, ömrünü bizzat bu işe adanmış, fikirden eyleme giden yolun kapılarını sonuna kadar açmıştı. Meşrutiyetin ilanının hemen öncesinde Türkistan ve Japonya seyahatine çıkan Abdürreşid İbrahim, her iki bölgede de organizasyonların kurulması için yoğun bir mesai harcamıştı. Özellikle Japonya'da kurduğu cemiyetler ve organizasyonlar bu fikri büyük katkı sağlamıştı.²⁵⁶

1.2.6. Beyanü'l-Hak Dergisinin Pan-İslamizm'e Bakışı

İkinci Meşrutiyet döneminin İslamcı yayınlarından biri de *Beyanü'l-Hak* dergisi idi. Mustafa Sabri Efendi öncülüğünde çıkan dergi, ilk zamanlarda meşrutiyet taraftarı ve Sultan Abdülhamid aleyhtarı bir çizgide bulunuyordu. *Cemiyet-i İlmiye-i İslamiyenin* yayın organı olarak çıkan dergi, başlangıçta İTC yönetimine övgülerde bulunuyordu. Fakat zamanla Mustafa Sabri Efendi'nin İTC'ye karşı menfi bir tutuma bürünüp muhalefete geçmesi üzerine durum tersine döndü. 1910'da kurulan *Ahali Fırkası* ve 1911'de kurulan *Hürriyet ve İtilaf Fırkasının* kurucu üyeleri arasında yer alan Mustafa Sabri Efendi, şiddetli muhalefeti neticesinde, 1913 Babıali Baskını'nın ardından Mısır'a

²⁵⁶ Ali Merthan Dündar, *Panislamizm'den Büyük Asyacılığa, Osmanlı İmparatorluğu, Japonya ve Orta Asya*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2006, 155-173. Abdürreşid İbrahim hakkında biyografik bilgi için Bkz. İsmail Türkoğlu, *Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997. Abdürreşid İbrahim'in Türkistan ve Japonya Seyahati için Bkz. Abdürreşid İbrahim, *Yirminci Asrın Başlarında Âlem-i İslam ve Japonya'da İslamiyet'in Yayılması*, Yay Haz: Mehmed Paksu, Nesil Yayınları, İstanbul 2012.

kaçtı. Daha sonra Romanya'ya geçtiyse de Birinci Dünya Savaşı döneminde İTC yönetimi tarafından yakalanarak Bilecik'te zorunlu ikamete tabi tutuldu.²⁵⁷

Beyanü'l-Hak dergisi Pan-İslamist bir çizgide yayın yapmaktaydı. Her ne kadar Mustafa Sabri Efendi'nin doğrudan doğruya Pan-İslamizm içerikli yayınlarına rastlanmasa da dergide bu konuda yazan pek çok isim mevcuttu. Garip bir şekilde *Beyanü'l-Hak* dergisinde Pan-İslamizm hakkındaki ilk makaleyi kaleme alan isim, Hristiyanlıktan ihtida edip Müslüman olan Abdülahad Davud²⁵⁸ idi. Asıl adı David Benjamin Keldânî olan Abdülahad Davud, uzun yıllar rahiplik görevinde bulunduktan sonra Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin sohbetlerinden etkilenip Müslüman olmuştu.²⁵⁹ Abdülahad, doğrudan doğruya Pan-İslamizm üzerinde görüşlerini bildirmek yerine Hintli alim Müşir Hüseyin Kıdwai ve Şah Abdullah el-Memnun'un faaliyetleri üzerinden yorumlarda bulunuyordu. Abdülahad Davud, Müşir Hüseyin Kıdwai tarafından Londra'da kurulan *İttihad-ı İslam Cemiyetini* takdirle karşılıyordu. Ayrıca Hüseyin Kıdwai'nin Pan-İslamizm ile ilgili yazdığı risaleden de övgüyle bahsederek bu risalenin Pan-İslamizm'in doğru anlaşılmasında çok etkili olduğunu söylüyordu. Abdülahad Davud, ayrıca bu cemiyet sayesinde Avrupa'da ve Amerika'da birçok devlet adamı ve yazarın İslam'a sempati beslediği ve Pan-İslamizm fikrinin yayılması için mücadeleye başladığını bildiriyordu. Yazar, adı geçen cemiyetin amaçları ile paralel olarak Pan-İslamizm'in gerçekleşmesi adına birtakım fikirler öne sürüyordu. Bu gayeyi gerçekleştirmek için öncelikle İslam'ın menfaatine uygun olarak çalışmak gerektiğini ifade ediyordu. Bunun yolu da eğitim, ticaret ve basın yayın faaliyetlerini yaygınlaştırarak Müslümanların refah ve saadetini temin etmekten geçiyordu. Yazar, ayrıca Şii ve Sünni bölünmesinin önüne geçilmesini savunuyordu.²⁶⁰

²⁵⁷ 1918'den sonra yeniden siyasete giren Mustafa Sabri Efendi birinci Damat Ferit Paşa kabinesinde Şeyhülislamlığa getirildi. Millî Mücadele yıllarında Kuva-i Milliye hareketine muhalefeti ile bilinen Mustafa Sabri Efendi, Serv Antlaşması hakkındaki müspet fikirleri ile Sultan Vahdettin'i etkilemeye çalıştı. Millî Mücadele'nin başarıya ulaşmasının ardından 1922'de Türkiye'den kaçmak zorunda kaldı. 150'likler listesinde yer aldı. Uzun yıllar Mısır'da sürgün hayatı yaşayan Mustafa Sabri Efendi 1954 yılında burada öldü. İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi: Metinler Kişiler*, Dergâh Yayınları, C.2, İstanbul 2021, 916.

²⁵⁸ Abdülahad Davud hakkında biyografik bilgi için Bkz. Sadiye Bakır, *Yeni Belgeler Işığında Abdülahad Davud'un Hayatı ve Fikirleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul 2019.

²⁵⁹ Ömer Faruk Harman, "Abdülahad Davud (1866-1930?)", *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 01.01. 2022) <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdulahad-davud>.

²⁶⁰ Abdülahad Davud, "Pan-İslamizm", *Beyanü'l-Hak*, 10 Kanunuevvel 1324, 23 Aralık 1908, Sene:1-Aded: 13.

Beyanü'l-Hak dergisinin bir diğer yazarı Ahmed Şirani ise Trablusgarp Savaşı dolayısıyla kaleme aldığı “Hilafet-i İslamiye ve Âlem-i İslam” adlı makalesinde, hilafetin, İslam birliği için önemine değiniyordu. Pan-İslamizm fikrinin zor zamanlarda ortaya çıktığını ve muhalif Müslümanların dahi bu zamanlarda hilafete sarıldığını ifade eden yazar, bu görüşüne örnek olarak Arnavutları ve İmam Yahya’yı gösteriyordu. Arnavutlar ve İmam Yahya, önceleri Osmanlı Devleti’ne karşı isyan etmelerine rağmen, hilafet tehlikeye düşünce canla başla onu müdafaa etmek için çaba sarf ediyorlardı. Yazar ayrıca Bosna, Bulgaristan, Hindistan ve Çin Müslümanlarının da hilafet açısından büyük bir potansiyele sahip olduklarını söylüyordu.²⁶¹ *Beyanü'l-Hak* dergisi İslam âlemine dair verdiği geniş haber vasıtasıyla da Pan-İslamizm fikrine katkılar sağlamaktaydı.

1.2.7. Tanin Gazetesi ve Hüseyin Cahid’in Pan-İslamizm’e Bakışı

İkinci Meşrutiyet dönemi süreli yayınları arasında Pan-İslamizm fikrine karşı en mesafeli duran yayın şüphesiz *Tanin* gazetesi idi. İTC hükümetinin yarı resmi yayın organı olan *Tanin*, parti politikasına uygun olarak Pan-İslamizm ile ilgili aşırı yayınları eleştirmekten geri kalmıyordu. Hüseyin Cahid²⁶² tarafından kaleme alındığı düşünülen bir makalede bu durum açıkça ifade ediliyordu. Mısır’a yönelik sivil Pan-İslamist hareketlerin yoğunlaşması üzerine bu makaleyi kaleme alan Hüseyin Cahid, Pan-İslamizm fikrinin değerli bir fikir olduğunu, fakat alelade bir şekilde ortaya atılması halinde dış siyasette Osmanlı Devleti’ni zora sokabileceğini söylüyordu. Hüseyin Cahid, bu tarz hareketlerin Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki ilişkilere zarar verebileceğini düşünüyor ve özellikle İTC hükümetinin Mısır’da Pan-İslamist faaliyetlerle bir ilgisi olmadığını ifade ediyordu. Hüseyin Cahid, ayrıca Pan-İslamizm’in Osmanlı basını tarafından reklam aracı olarak kullanıldığını ima ediyor ve bu tarz hareketlerin bu fikre ciddi zararlar verdiğini söylüyordu.²⁶³

²⁶¹ Ahmed Şirani, “Hilafet- İslamiye ve Âlem- İslam”, *Beyanu'l-hak*, 17 Teşrinievvel 1327/30 Ekim 1911, Sene:3- Aded: 133.

²⁶² Azmi Özcan, imzasız olan bu makalenin Hüseyin Cahid’e ait olduğunu iddia etmektedir. Özcan, *Panislamizm*, 270. Feroz Ahmad da aynı düşündedir. Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1999, 122.

²⁶³ Tanin, “İttihat-ı İslam ve Matbuat-ı Osmaniye”, 10 Eylül 1327/ 23 Eylül 1911.

1.2.8. Naci İsmail Pelister'in Görüşleri

Sürelî yayınlar etrafında şekillenen fikirlerin dışında, Pan-İslamizm ile ilgili fikirlerini münferit olarak açıklayan yazarlar da mevcuttu. Bunlardan en önemlisi ve dikkat çeken şüphesiz Prof. White imzasıyla yayınlanan “Muharebeden Sonra Hilafet Siyaseti ve Türklük Siyaseti” adlı eseri. Bu eser her yönüyle şüphe uyandırmaktaydı. Eserin mütercimi olarak takdim edilen Habil Âdem, esasında Naci İsmail Pelister adında bir yazardı. Hayatı hakkında çok az şey bilinen Naci İsmail, Arnavut asıllı bir felsefe doktoru ve gazeteciydi. Osmanlı istihbaratı için çalıştığı anlaşılan Naci İsmail, Prof. White ismini de müstear bir isim olarak kullanmıştı. Eserin asıl müellifi bizzat kendisi idi.²⁶⁴

Eser, Balkan mağlubiyetinin hemen ardından kaleme alınmıştı ve Osmanlı'nın yeni siyaseti ile ilgili birtakım yönlendirmelerde bulunuyordu. Balkan mağlubiyetinin olumsuz tesirlerini gidermeye çalışan yazar, birtakım tuhaf fikirler ortaya atıyordu. Yazar, Yeni Türkiye olarak tabir ettiği Osmanlı Devleti'nin geleceğini Asya siyasetinde görüyordu. Yazara göre Osmanlı Devleti, uzun yıllar Balkan siyasetini uygulayarak, asıl kazanç elde edeceği Asya'yı ihmal etmişti. Balkan mağlubiyeti bu konuda Osmanlı Devleti'ne yeni bir umut telkin ediyordu. Avrupa'daki topraklarını kaybeden Osmanlı Devleti için bu kayıp, yeni bir fırsattı. Yazar, Asya siyasetinin yol açacağı değişikliği şu şekilde açıklıyordu: “*Yeni Türkiye'nin Siyasetini Asya teşkil edecektir. Bi't-tabi bu siyasetin askeri, hârici istinadgâhları vardır. Bu Türk siyasetinin istinadgâhları Avrupa olacaktır. Eski Türkiye'nin Balkanlardaki ordusu Rusya hududuna nakledilecek ve hârici münasebeti de Kafkasya tarikiyle icra edecektir. Bu tebeddülât tabi bir hâldir. Balkanların Edirne'si Erzurum'da, İşkodra'sı Van'da, Yanya'sı Trabzon'da tesis edilerek İstanbul'a kadar teselsül eden ovalarda Rumeli kışlaları bulunacaktır.*” Yazar, Türk diplomasininin de kökünden değişeceğini ifade ediyordu. Ona göre Türkiye diplomatları yerine Türk-İslam diplomatları, Türkiye diplomasisi yerine Türk-İslam diplomasisi tesis edilecekti.²⁶⁵

²⁶⁴ İsmail Kara, *Hilafet Risaleleri: II. Meşrutiyet Devri*, Klasik Yayınları, C.3, İstanbul 2003, 30. Ayrıca Bkz. Aydın, *İslam Dünyası Fikri*, 168; Mustafa Şahin-Yaşar Akyol, “Habil Âdem Ya da Nam-ı Diğer Naci İsmail (Pelister) Hakkında”, *Toplumsal Tarih*, Kasım 1994, 6-14.

²⁶⁵ Prof. White, *Hilafetin Siyaseti*, Kudema Yayınları, Çev: Habil Âdem, İstanbul 2021, 42-43.

Asya siyasetinin Osmanlı'ya yeni bir umut kaynağı olacağını bildiren yazar, akabinde çeşitli İslam memleketlerinin Pan-İslamizm stratejisi açısından önemine değiniyordu. Yazara göre İran, Türkiye kadar önemli idi. Zira burası, Anadolu ile Türkistan ve Hindistan arasında yegâne hattı teşkil ediyordu. Bu bölgelerin Türkmenlerden oluşması da büyük bir avantajdı. Ayrıca İran ile Osmanlı arasındaki mezhep kavgası da son zamanlarda önemini kaybetmişti. Yazar, İran'ı gelecekte kurulacak olan Turan İmparatorluğu'nun en önemli stratejik merkezi olarak görüyordu.²⁶⁶ Pan-Turanizm ve Pan-İslamizm'i birlikte düşünen yazar, bu fikirlerin gerçekleşmesi açısından Hindistan'a da ayrı bir önem atfediyordu. Hindistan'ın Pan-İslamist potansiyelinin altını çizen yazar, İngiltere'nin karşı hamlelerine rağmen bu politikadan vazgeçilmemesi gerektiğini vurguluyordu. İngiltere'nin Osmanlı hilafetinin gücünü anlayıp, Mısır merkezli bir Arap hilafeti ortaya çıkarma çalışmalarına karşı ise dikkatli olunması gerektiğini ifade ediyordu. Yazar, Yeni Türkiye'nin Asya siyasetinde Hindistan Müslümanlarının rolünü çok önemsiyor ve hatta ileride İstanbul'da Hintli Müslümanların başbakanlığa kadar yükselebileceğini iddia ediyordu.²⁶⁷

Yazar, Afganistan'ı da Pan-İslamizm siyasetinde önemli görüyordu. Ona göre Türkistan ve Hindistan'da yapılacak Pan-İslamist propagandaların düzenleneceği yer Afganistan idi. İstanbul, mesafe itibarıyla uzakta bulunduğu için bu gaye ancak Afganistan üzerinden gerçekleştirilebilirdi.²⁶⁸ Yazarın Türkistan'a yönelik tasavvurları da bir hayli ilginçti. Yusuf Akçura ve Ahmed Ağaoğlu gibi Rusya kökenli aydınların Osmanlı siyasetindeki önemine değinen yazar, Türkistan'ın Rusya'ya karşı istiklâline karşı çıkıyor ve bu coğrafyanın doğrudan doğruya Osmanlı ile birleşmesi tezini savunuyordu. Diğer İslam coğrafyalarından farklı olarak Türkistan'da Pan-Turanizm siyasetini devreye sokmaya çalışan yazar, Rusya'nın bu hareketi engelleme çabasına karşı Osmanlı Devleti'nin Rusya sınırını tahkim etmesini öneriyordu. Fakat bu tedbir de tek başına yeterli olmayacağı için Rus tehlikesine karşı Avrupa'da güçlü bir müttefik bulmak gerekiyordu. Yazara göre bu müttefik, ancak Avusturya olabilirdi. Zira Avusturya, Rusya'yı tarihi bir düşman bellediği gibi Balkanlar üzerinde de her iki devletin çıkarları çatışmaktaydı.²⁶⁹ Yazara göre Rus varlığından rahatsız olan İngiltere, ilk zamanlarda

²⁶⁶ Prof. White, *Hilafetin Siyaseti*, 72-76.

²⁶⁷ Prof. White, *Hilafetin Siyaseti*, 78-95.

²⁶⁸ Prof. White, *Hilafetin Siyaseti*, 98.

²⁶⁹ Prof. White, *Hilafetin Siyaseti*, 108-109.

Yeni Türkiye'nin Asya siyasetine müdahale etmeyecekti. Fakat Rus tehdidinin ortadan tamamen kalkması üzerine Asya'da Yeni Türkiye Devleti ile İngiltere'nin çatışması kaçınılmazdı. İngilizlerin muhtemel müdahalelerine karşı en etkili silah ise şüphesiz hilafet olacaktı.²⁷⁰

İTC'nin yönlendirmesi ile yazıldığı anlaşılan bu eserde, Naci İsmail Pelister aşırı olarak kabul edebileceğimiz birtakım görüşler ileri sürüyordu. Pan-İslamizm ve Pan-Turanizm fikirlerinin savunulduğu bu eser, gerçekçi bir politikaya dayanmıyordu. Bahsedilen fikirler aşırı ve o dönem için uygulaması güç şeylerdi. Küçük Balkan devletlerinin karşısında büyük bir mağlubiyet yaşayan ve askeri zaafı ortaya çıkan Osmanlı Devleti'nin, Naci İsmail'in bahsettiği şekilde cüretkâr bir politika izlemesi düşünülemezdi. Zira bu fikirler ciddi bir organizasyon gerektirdiği gibi büyük bir askeri güce de dayanmalıydı. Bununla birlikte Naci İsmail, diğer birçok Osmanlı aydınında görülen sosyal Pan-İslamizm'in ötesinde, gerçekleştirme hedefi güdülen siyasi bir Pan-İslamizm tasavvuruna sahipti. Bununla birlikte bu tez Cemaleddin Afgâni'nin Sultan Abdülhamid'e sunduğu Pan-İslamizm organizasyonu ile büyük bir benzerlik taşıyordu. Gerçekleştirme imkânı bulunmayan bu görüşlerin ortaya atılmasının sebebi, şüphesiz İTC'nin Balkan mağlubiyetiyle zedelenen itibarını tazelemekten başka bir şey değildi. Ayrıca bu fikirlerde, İTC yönetiminin Birinci Dünya Savaşı esnasında uygulayacağı cihad politikasından da esintiler vardı. Afganistan ve Hindistan'da yapılan Pan-İslamist propagandalarda ve İran'a kuvve-i seferiyeler vasıtasıyla düzenlenen askeri harekatlarda, başarı şansı neredeyse bulunmayan bu planların etkisini görmek mümkündür.

1.2.9. Azmizâde Refik'in Görüşleri

İkinci Meşrutiyet döneminde Pan-İslamizm ile ilgili müstakil bir eser kaleme alan ilk yazar Azmizâde Refik idi. „Risâletü'l-câmi'ati'l-İslâmiyye ve Urubb" adıyla Arapça olarak yayınlanan bu eser İbrahim Halil tarafından "İttihad-ı İslam ve Avrupa" başlığı ile Türkçeye tercüme edildi.²⁷¹

²⁷⁰ Prof. White, *Hilafetin Siyaseti*, 52.

²⁷¹ 1865'te Şam'da dünyaya gelen Azmizâde Refik, Türk kökenli aristokrat bir aileye mensuptur. Gençlik yıllarından itibaren Sultan Abdülhamid'e muhalefet eder ve Suriye bölgesinde ittihatçılarla irtibat kurarak, meşrutiyet rejiminin yeniden tesisi için çaba sarf eder. İkinci Meşrutiyet'in ilanının ardından İTC yönetimi ile arası açılan Azmizâde Refik, ilerleyen yıllarda Osmanlı hilafetinden umudunu keserek Arap hilafeti tezini desteklemeye başlar ve Birinci Dünya Savaşı esnasında İngilizlerle iş birliği yaparak Arapları,

Eserde, isminden de anlaşılacağı üzere İttihad-ı İslam fikrinin Avrupa karşısındaki konumu tartışılıyordu. Azmizâde Refik de diğer bütün meşrutiyet dönemi aydınları gibi meseleye, İslam ümmetinin geri kalma sebeplerini araştırarak giriş yapıyordu. Ona göre İslam dünyasının Avrupa karşısında gerilemesinin en büyük nedeni, Müslümanlar arasında ırk düşüncesinin galip gelmesiydi. Bu fikri ümmet bağının önüne geçiren Müslümanlar, zamanla birbirleriyle olan bütün siyasi ve kültürel bağlarını da kopararak Avrupa karşısında zayıf bir konuma düşmüşlerdi. Azmizâde Refik, birçok Osmanlı aydını gibi İttihad-ı İslam'ın Avrupa karşısı bir anlam ifade etmediğini bildiriyordu. Ona göre Pan-İslamizm, her şeyden önce sosyal bir organizasyon olmalıydı. İslam dininin doğasında olan bu birlik, doğrudan doğruya Avrupa aleyhtarı olmasa da onun tehditlerine karşı doğal bir önlem idi. Her milletin, bir diğerinin tehlikesine karşı kendisini koruması hukuk gereği idi. Azmizâde Refik, yine diğer birçok Osmanlı aydını gibi suni Pan-İslamizm konusuna da temasta bulunuyor ve bu fikrin Avrupalılar tarafından İslam memleketlerini işgal etmek maksadıyla ortaya atıldığını ifade ediyordu.²⁷²

1.2.10. Ali Fehmi Muhammed'in Görüşleri

İkinci Meşrutiyet döneminin hür ortamı içerisinde Pan-İslamizm ile ilgili görüşlerini bildiren bir diğer yazar, Ali Fehmi Muhammed'dir. "İslam Hilafeti ve Osmanlı İttihadı" adlı makalesinde meseleyi tartışan Ali Fehmi'nin görüşleri, Osmanlı aydınlarının fikirleriyle büyük bir paralellik göstermektedir. Pan-İslamizm fikrinin savunmacı yönünü vurgulayan Ali Fehmi, bu hareketin Müslümanların kör bir taassup hususunda değil, hak hususunda birbirlerine yardımcı olma anlamı taşıdığını ifade etmektedir. Ali Fehmi'ye göre Doğu'da büyük bir İslam nüfusuna sahip olan Avrupalı sömürgeci devletler, saldırgan bir anlam ifade etmemesine rağmen Pan-İslamizm'den korkmakta ve onunla mücadele etmektedir. Bununla birlikte Pan-İslamizm'in gücünü keşfeden İngilizler, bir taraftan bu fikirle mücadele etmelerine rağmen, diğer taraftan Hindistan Müslümanlarını dizginlemek için Pan-İslamizm'den yararlanmayı da ihmal etmemektedirler. İngilizlerin ve diğer Avrupalı devletlerin bu "iki yüzlü" politikalarını

Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtmak için birtakım faaliyetlerde bulunur. Bu sebeple divanıharpta yargılanıp idama mahkûm edilir. Fakat Mısır'da bulunması hasebiyle infazı gerçekleşmez. Cengiz Tomar, "Refik Bey el-Azm", *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 08.01.2022). <https://islamansiklopedisi.org.tr/refik-bey-el-azm>.

²⁷² Azmizâde Refik Bey, *İttihad-ı İslam ve Avrupa*, Matba-i Ebuzziya, Ter: İbrahim Halil, Kostantiniyye 1327, 3-16.

şiddetle eleştiren Ali Fehmi, bütün Müslümanların tek bir siyasi çatı altında birleşme fikirlerini abartılı ve imkânsız bulmakla birlikte Osmanlı hilafetini desteklediğini ifade etmektedir.²⁷³

Ali Fehmi'ye göre Osmanlı Devleti, İslam memleketlerinin en güçlüsüdür. Ayrıca Osmanlı Devleti, Hicaz'a hâkim olması hasebiyle dini bir meşruiyete sahiptir. Bu nedenle İngilizlerin, Arap hilafeti tezine şiddetle karşı çıkılmalı ve bütün Müslümanlar, Osmanlı hilafetinin meşruluğunu tanıyarak onun hâkimiyeti altında ittihadı aramalıdır. Osmanlı hilafetini tüm gücüyle destekleyen Ali Fehmi, alternatif bir arayışa gidilmesi durumunda Müslümanların başsız kalıp, Avrupa tehlikesine daha fazla maruz kalacaklarını ifade etmektedir.²⁷⁴

1.2.11. Müşir Hüseyin Kıdwai'nin Görüşleri

Hintli aydın Müşir Hüseyin Kıdwai'nin de Pan-İslamizm ile ilgili görüşleri dikkate değerdir. Londra'da hukuk eğitimi alan Kıdwai, Hint Müslümanları arasında önde gelen entelektüel simalardan biriydi. Hilafet makamına sıkı sıkıya bağlı olan Kıdwai, Pan-İslamist organizasyonlarda etkili görevlere gelmişti. 1903'de Londra'da kurulan Londra İslam Birliği Toplumunun genel sekreterliğini yürüttüğü gibi ayrıca 1913'de Encümen-i Hüddâm-ı Kâ'benin kurucuları arasında yer aldı. Bu cemiyetin Londra'da da bir şubesini açtı. Kıdwai, Sultan Abdülhamid'in hilafet ile bütünleşen kişiliğine büyük saygı duyuyordu. 1906 yılında İstanbul'a gelen Kıdwai, Sultan Abdülhamid'e bağlılığını sunmuştu.²⁷⁵ Sultan Abdülhamid'in tahtan indirilmesinin ardından da Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığını devam ettirdi. 1910 yılında, Jön Türkler hakkında Hindistan Müslümanları arasındaki tereddütleri yerinde incelemek üzere İstanbul'a geldi. Jön Türklerle, hilafetin İslam dünyası üzerindeki potansiyeli hakkında görüşmelerde bulunarak ülkesine döndü ve Osmanlı Devleti lehine faaliyetlerine devam etti.²⁷⁶

²⁷³ Ali Fehmi Muhammed, "İslam Hilafeti ve Osmanlı İttihadı", *Hilafet Risaleleri: II. Meşrutiyet Devri*, C.3, 77-101.

²⁷⁴ Ali Fehmi Muhammed, "İslam Hilafeti ve Osmanlı İttihadı", *Hilafet Risaleleri: II. Meşrutiyet Devri*, C.3, 77-101.

²⁷⁵ BOA. BEO. 2893-216973. H-28-06-1324.

²⁷⁶ Azmi Özcan, "Kıdwai", *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 09. 01. 2022) <https://islamansiklopedisi.org.tr/kidwai>.

Her fırsatta Osmanlı Devleti'ni ve hilafetini desteklemekten geri kalmayan Kıdwai, Müslümanların ve Osmanlıların geleceğini Osmanlı-İngiliz yakınlaşmasında görüyordu. Pan-İslamizm'e dair ise kuvvetli bir inanç besliyordu. 1908 yılında Londra'daki İslam Birliği Toplumu adına Pan-İslamizm ile ilgili bir kitapçık kaleme alan Kıdwai, meseleyi ayrıntıları ile değerlendirmekte ve birtakım teklifler öne sürmekteydi. Pan-İslamizm kelimesinin Grekçe-Arapça birleşimine vurgu yapan Kıdwai, bu kelimenin Hristiyan Avrupa'da ne denli kaygı ile karşılandığını ifade ediyordu. Ona göre Avrupalıların bu endişesi makul karşılanmalıydı. Zira İslam, altın çağında neredeyse bütün dünyaya egemen olmuş ve kendi içinde Pan-İslamizm'i temin ederek yıkılmaz bir güç meydana getirmişti. Pan-İslamizm ruhunun kurucusu olarak Hz. Muhammed'i işaret eden Kıdwai, Hac farızasının Pan-İslamizm gayesi açısından önemine değiniyordu. Ona göre Hac ibadeti, Pan-İslamizm'i tesis etmek adına büyük bir potansiyeli bünyesinde barındırıyordu. Kıdwai, Hac mevsiminde Hicaz'da toplantıların yapılmasını ve Müslümanların meselelerinin görüşülmesini teklif ediyordu.²⁷⁷ Bununla birlikte yakın gelecekte Pan-İslamizm'in tesisi fikrine uzak bakıyordu. Gerek Avrupa'nın askeri gücünün varlığı gerekse Müslümanlar arasındaki bağların zayıflığından dolayı Pan-İslamizm'in gerçekleşmesinin zaman alacağını söylüyordu. Fakat yine de Müslümanlara umut aşılamaktan geri kalmayan Kıdwai, Hz. Muhammed'in de yanındaki çok az insanla yola çıktığını ve bin bir güçlkle mücadele ettikten sonra başarılı olduğunu ifade ediyordu. Pan-İslamizm'in geleceği açısından Osmanlı Devleti'nin ve hilafetinin önemine vurgu yapan Kıdwai, birtakım organizasyonlar da önermekteydi. Londra İslam Birliği Topluluğu adına yapılan bu önermeler dikkat çekiciydi:

1. Müslüman dünyasının dini, sosyal, ahlaki ve entelektüel ilerlemesini teşvik etmek.
2. Dünyanın her yerinden Müslümanlara bir sosyal birleşme merkezi sağlamak.
3. Dünyanın her yerinden Müslümanlar arasında kardeşlik duygularını teşvik etmek.
4. İslam ve Müslümanlar hakkında Gayrimüslimler arasında hâkim olan yanlış anlamaları ortadan kaldırmak.

²⁷⁷ Shaikh Mushır Hosain Kıdwai, *Pan-Islamism*, London 1908, 1-8.

5. Dünyanın herhangi bir yerinde ihtiyaç duyan herhangi bir Müslüman'a elinden geldiğince meşru yardımda bulunmak.
6. Gayrimüslim ülkelerde dini törenlerin yapılması için kolaylıklar sağlamak ve Müslüman düşünce merkezleri kurmak.
7. Merkezi İslam toplumu adına dünyanın farklı yerlerinde şubeler kurmak, tartışmalar ile konferanslar düzenlemek, İslam'ın çıkarlarını ilerletecek olası makaleleri okumak ve yayınlamak.
8. Londra'da bir cami yapmak için dünyanın her yerinden abonelikler açmak ve bağış toplamak.²⁷⁸

Kıdwai'nin Pan-İslamizm ile ilgili birtakım organizasyonlar teklif etmesi, onu diğer birçok yazardan ayırıyordu. Fakat Kıdwai'nin bu teklifleri doğrudan doğruya İngiliz hükümetinin denetimi altında bulunan Londra İslam Birliği Topluluğu adına yapması düşündürücü idi. Ayrıca onun Pan-İslamizm'in geleceğini Osmanlı-İngiliz ittifakında görmesine karşın İngilizlerin hiçbir zaman böyle bir organizasyonu desteklemeyeceği kesindi. Bu şartlar altında, Kıdwai'nin öne sürdüğü fikirler, onun tüm samimiyetine rağmen, İngiliz güdümünde cılız birer fikir olarak kalmaya mahkumdu. Nitekim, Kıdwai de Birinci Dünya Savaşı ile İngilizlerin gerçek siyasetini anlamış ve Osmanlı-İngiliz yakınlaşmasının beyhude bir çaba olduğunu görmüştü. Buna rağmen Osmanlı Devleti'nin hukukunu ve Pan-İslamizm fikrini savunmaktan geri durmamıştı.²⁷⁹

İkinci Meşrutiyet döneminde Pan-İslamizm ile ilgili ortaya atılan fikirler, herhangi bir kurumun veya organizasyonun yönlendirmesi ve etkisinden bağımsızdı. Meşrutiyetin sağladığı hürriyet ortamından istifade edilerek gün yüzüne çıkarılan bu görüşler, genellikle somut bir önerme ve tekliften uzaktı. Kavramın ideoloji haline geldiği Birinci Jön Türk dönemine kıyasla, İkinci Meşrutiyet döneminde Pan-İslamizm fikrinde ciddi atılımlardan da bahsetmek mümkün değildir. Hatta eldeki verilerden hareketle, İkinci Meşrutiyet döneminde Pan-İslamizm meselesinin, Birinci Jön Türk dönemine kıyasla daha kısık bir sesle ifade edildiği söylenebilir. İkinci Meşrutiyet dönemi aydınlarının Pan-

²⁷⁸ Kıdwai, *Pan-İslamizm*, 1-14.

²⁷⁹ Kıdwai, 1924'te Hilafetin kaldırılmasına kadar Pan-İslamizm ve Osmanlı hilafeti tezini etkin bir şekilde işlemiştir. I. Dünya Savaşı'nın ardından Avrupa'da Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü yoğun bir şekilde desteklemiştir. Paris Barış Konferansında bu konuda yaptığı katkılar dikkat çekicidir. Kıdwai'nin Paris Barış Konferansındaki Osmanlı Tezi için Bkz. Müşir Hüseyin Kıdwai, *Paris Sulh Konferansı ve Osmanlı'nın Çöküşü*, Nehir Yayınları, Sadeleştiren: Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul 1991.

İslamizm fikrini değerlendirmedeki yüzeyselliklerini, Sultan Abdülhamid'in yaklaşık 30 yıl süren şahsi yönetiminin ortaya çıkardığı baskı ortamında aramak gerekir. Sultan'ın dar bir kadro ile gerçekleştirmeye çalıştığı Pan-İslamizm'in, uygulanan sansürlerden dolayı diğer gruplar tarafından serbestçe tartışılmadığı malumdur.

Otuz küsur yıl boyunca fikri tekâmülden mahrum kalan bu düşünce, İkinci Meşrutiyet döneminin hür ortamı içerisinde, birçok fikir gibi aceleyle ve derin bir analizden mahrum olarak ortaya atılmıştır. Genellikle süreli yayınlar etrafında ileri sürülen Pan-İslamizm fikri, birbirinden bağımsız görüşler şeklinde varlık bulmuştur. Bu fikirler arasında birbirine yöneltile eleştiriler ve atıflar bulmak güçtür. Bununla birlikte ortaya atılan görüşlerdeki paralellik dikkat çekicidir. Metinlerin birçoğunda İslam'ın altın çağındaki güce vurgu yapılmakta ve akabinde Müslümanların geri kalmasının sebepleri araştırılmaktadır. *Tedennî* (gerileme) ve *teceddüt* (yenilik) kavramlarına yapılan vurgular dikkat çekicidir. Müslümanların Avrupa karşısında gerilemeleri *tedenni* kavramıyla ifade edilirken, Müslümanları esaret ve sömürgeci kurtarmak için her sahada ortaya atılan yenilik düşüncesi, *teceddüt* kavramıyla açıklanmaktadır. Birinci Jön Türk döneminin cüretkâr Pan-İslamizm girişimine karşı İkinci Meşrutiyet döneminde genellikle kavramın savunmacı yönü üzerinde durulmaktadır. Bütün Müslümanları tek bir siyasi organizasyon altında bir araya getirmek gibi aşırı görüşler ileri sürülmediği gibi bu tarz yaklaşımlar şiddetle eleştirilmektedir. Bu yaklaşımın temel sebebi hiç şüphesiz Avrupa'nın tepkisinden kaçınmaktır. Bununla birlikte sosyal Pan-İslamizm vurgusu sıklıkla yinelenerek, Pan-İslamizm'in artan Avrupa baskılarına karşı Müslümanların kendilerini korumak amacıyla geliştirdikleri doğal bir tepki olduğu tezi savunulmaktadır. Trablusgarp ve Balkan Savaşlarından sonra kaleme alınan metinlerde ise daha tehditkâr bir Pan-İslamizm tasavvuru görünmektedir.

Pan-İslamizm ile ilgili metinlerde görülen ortak noktalardan biri de kavramın Avrupa merkezli yönünün eleştirilmesidir. Avrupa'nın Pan-İslamizm korkusu yersiz görüldüğü gibi Avrupalılar tarafından bu politikayı kontrol altına almak için sarf edilen söylem ve faaliyetler de şiddetle tenkit edilmektedir. Yine ortak bir söylem olarak Sultan Abdülhamid devrinin bu politikaya verdiği zarar vurgulanmakta ve meşrutiyet rejiminin Pan-İslamizm'in yegâne mercii olduğu görüşü ağırlık kazanmaktadır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin ve hilafetinin Pan-İslamizm'in tek dayanağı olduğu konusunda ortak bir mutabakat olmakla birlikte alternatif hilafet arayışları şiddetle reddedilmektedir. Tüm

bu yönleriyle İkinci Meşrutiyet dönemi aydınlarının ileri sürdükleri Pan-İslamizm fikrinin, Osmanlı Devleti'nin Pan-İslamizm politikasını ne ölçüde şekillendirdiği ise tartışma konusudur.

İKİNCİ BÖLÜM

GÜNEY ASYA İLE PAN-İSLAMİST İLİŞKİLER

2.1. HİNDİSTAN MÜSLÜMANLARININ İKİNCİ MEŞRUTİYET'İN İLANINA TEPKİLERİ

Mutlak monarşiden kısmi demokrasiye geçiş anlamı taşıyan meşrutiyet, Osmanlı Devleti'nde ve dünyada büyük yankılar uyandırdı. Özellikle İslam coğrafyası bu karardan derinden etkilendi. Bu dönemde İslam ülkeleri büyük ölçüde despot yönetimler tarafından idare ediliyordu. Hindistan ve Türkistan gibi batılı güçlerin sömürge idaresi altında yaşayan Müslümanlar ise mutlak bir temsil hakkı ve hürriyetten neredeyse tamamen yoksundular. İslam coğrafyasında batılı anlamda birçok reformun öncüsü olan Osmanlı Devleti, kısmi demokrasi ve temsil hakkına geçişte de Müslüman coğrafyaya öncü oldu. Hindistan Müslümanları ve entelektüelleri başından beri Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeleri yakından takip ettiler. Merak edilen konu Sultan Abdülhamid'e derinden bağlı olan Hindistan Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ndeki yeni rejimi nasıl karşılayacaklarıydı. Meşrutiyetin ilanını takip eden günlerde olumlu ve olumsuz tepkiler birbiri ardına gelmeye başladı. Özellikle Hint entelektüelleri Osmanlı Devleti'ndeki rejim değişikliğinden fazlasıyla memnun oldular ve meşrutiyeti doğrudan doğruya Sultan Abdülhamid'in şahsi isteği olarak yorumladılar. İlerleyen günlerde Müslüman Hint entelektüelleri ve Hindistan basını, birbiri ardına Osmanlı Devleti'ndeki gelişmelerle ilgili görüşlerini açıklamaya başladılar.

Öteden beri Osmanlı ve hilafete duyduğu sempatiyle tanınan Müşir Hüseyin Kıdwai, meşrutiyeti ilk tebrik eden isimlerden biriydi. Kıdwai, Hariciye Nezaretine çektiği telgrafta “*Osmanlılara meşrutiyet idaresini bahşederek Müslümanların gönlünü kazanan Osmanlı Sultanına aldığı bu önemli karardan dolayı bütün İttihad-ı İslam taraftarları adına teşekkür ederim*” sözleriyle Sultan Abdülhamid'i ve Osmanlı halkını tebrik etmekteydi.²⁸⁰

Kıdwai'nin esasen meşrutiyet ile ilgili görüşleri yeni değildi. 1908'in ilk aylarında yayınladığı “Pan-İslamizm” adlı eserinde konuya temas etmiş ve Sultan Abdülhamid'in

²⁸⁰ BOA, HR.SYS. 1858-8. M-30-07-1908.

meşrutiyeti kısa sürede uygulayacağını öngörmüştü²⁸¹ Kıdwai, meşrutiyetin Osmanlı Devleti'ne büyük kazançlar getireceğini düşünüyordu. Ona göre birkaç sene içerisinde Sultan Abdülhamid'in meşrutî idaresi altında İttihad-ı İslam fikri en parlak dönemini yaşayacaktı. Yeni rejim sayesinde İslam coğrafyasında tahsil ve terbiye görmüş bütün Müslümanlar, hilafet merkezinde toplanacak ve İstanbul bilim ve kültür merkezi haline gelecekti. Böylelikle Osmanlı Devleti kısa sürede büyük devletlere karşı koyabilecek bir iradeye kavuşacaktı. Kıdwai, bu görüşlerinin yanı sıra meclisin ve kabinenin işleyiş ve yapısına dair birtakım öneriler de sunmaktaydı. Gayrimüslimlerin kesin surette kabineye alınmamları gerektiğini söyleyen Kıdwai, mecliste ise bu Gayrimüslim oranının Müslümanların üçte biri şeklinde olması gerektiğini ifade etmekteydi. Kıdwai'ye göre İngiltere'de de meclis ve kabine faaliyetleri bu şekilde işliyordu. Protestan olmayan Hristiyanlar kabineye alınmadığı gibi Müslümanların da parlamentoda temsili yok denecek kadar azdı.²⁸²

Hindistan Müslüman Cemiyeti'nin Londra şubesi temsilcilerinden Emir Ali de yeni rejimi coşkuyla karşılayan isimlerinden biri idi. Liberal görüşleri ile tanınan Emir Ali, Müslümanların zihnindeki tereddütleri ortadan kaldırmak için birtakım görüşler ileri sürmekteydi. Ona göre Müslüman bir hükümdar tarafından anayasa ilan edilmesi İslam'a kesinlikle aykırı değildi. Esasen Şii inancından olan Emir Ali, ayrıca Osmanlı şeyhülislamına başvurarak Gayrimüslimlerin de medeni hukuktan yararlanmaları gerektiğini ve bunun şeriata aykırı olmadığını söyledi. Emir Ali, meşrutiyeti izleyen günlerde İttihatçılarla olan temasını güçlendirdi. 1908 yılı Ekiminde Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhakından sonra İngiltere ile ittifak için Londra'ya giden Ahmed Rıza Bey ve Dr. Nazım'ı Londra'da karşılayarak Osmanlı Devleti'nin geleceğine dair fikir alışverişinde bulundu.²⁸³

İlginç bir şekilde Hindistan'daki Şii azınlık İran'daki Şiilerden farklı olarak Osmanlı Devleti ile yakın temas halindeydiler. Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı çeşitli problemlerde tavırlarını ortaya koymaktan çekinmeyen Hindistan Şiileri, Halifenin evrenselliği noktasında da Sünni Müslümanlardan farklı düşünmüyorlardı. Böylelikle Hindistan Şiileri, meşrutiyetin ilanına da sessiz kalmayarak büyük bir samimiyetle

²⁸¹ Kıdwai, *Pan-Islamism*, London 1908, 48.

²⁸² BOA, HR.SYS. 1858-8. M-30-07-1908.

²⁸³ Yusuf Abbasi, *London Muslim League*, 252;

Osmanlı Devleti’ni tebrik ettiler. Şiiler meşrutiyet ile birlikte Osmanlı Devleti’ndeki Şii cemaat ile diğer mezheplerin eşit kabul edildiğini düşünüyorlar ve bundan duydukları memnuniyeti dile getiriyorlardı.²⁸⁴ Şiirlerin meşrutiyete olan ilgileri tebrikle sınırlı kalmadı. Şii Cemaat lideri Necmal Hüseyin, 31 Mart İsyanından kısa bir süre sonra İstanbul’a gelerek Sultan Mehmed Reşad ile görüştü ve yeni padişahı tebrik ederek Şii cemaatin desteklerini iletti.²⁸⁵

İngiltere’de bulunan Hindistan Müslümanları da meşrutiyet ile ilgili görüşlerini açıklamaktan geri kalmadı. Nevap Abdullatif Behovor’un Londra’da bulunan oğlu tarafından *Daily Telgraf* gazetesine gönderilen mektupta yeni rejimden duyulan memnuniyet ifade edilmekteydi. İlgili mektupta, Hindistan Müslümanlarının İngiltere Kraliçesinin tebaası oldukları bildirilmekle birlikte Hindistan’da bütün camilerde Cuma hutbelerinin halife adına okunduğu ve Müslümanların halifeye kesin bir tabiiyet ile bağlı oldukları söylenmekteydi.²⁸⁶ Hindistan Müslümanları ise meşrutiyeti şenlik havası içinde kutlamaktaydılar. Çeşitli bölgelerdeki İslam cemiyetlerinin bir araya gelmesiyle mitingler düzenleyen Müslümanlar, sokakları süsledikleri gibi taklara Arapça, Farsça, İngilizce, Urduca ve Bengalce “yaşasın Emirül-Mü’minin” yazılı levhalar asarak meşruti sisteme duydukları ilgiyi ifade etmekteydiler.²⁸⁷

Avrupa basını da Osmanlı Devleti’ndeki yeni rejimle oldukça ilgili görünüyordu. *Neue Freie* gazetesinde “Alem-İslam ve Genç Türkler” başlığında bir makale kaleme alan Dr. Fischer, yeni inkılabın âlem-i İslam ve özellikle Hindistan ve Mısır Müslümanları üzerindeki etkilerini ortaya koymaktaydı. Ona göre Müslümanları yeni bir ilerleme çağına sokan bu inkılap, Avrupalı devletlerin Müslüman sömürgeler üzerindeki çıkarlarına büyük bir darbe indirecekti. meşrutiyetin Müslümanlar için büyük bir uyanış hareketi olduğunun altını çizen Fischer’e göre Osmanlı Devleti’nde meydana gelen bu inkılabın kısa zamanda Tahran, İsfahan, Semerkant, Kaşgar, Lahor, Delhi ve Fas’ta büyük bir yankı uyandıracaktı. Yıllarca “istibdat” idaresinden zulüm gören Türkler milleti, Jön Türklerin faaliyeti neticesinde yeni bir hayat bulacak ve böylelikle Osmanlı Devleti’nin dış politikadaki önemi artacaktı. Ayrıca bu inkılap, sömürgelerinde büyük Müslüman

²⁸⁴ BOA, HR. SYS. 1859-42. M-12-04-1909.

²⁸⁵ BOA, BEO. 3552-266373. H-29-04-1327.

²⁸⁶ BOA, Y..EE..147-3. H-06-04-1327.

²⁸⁷ Beyanü’l Hakk, 19 Ekim 1908.

nüfusa sahip olan Fransa ve İngiltere gibi devletleri de büyük bir tehlikeye maruz bırakacaktı.²⁸⁸

Fischer'in Avrupa kamuoyunu telaşa sürükleyen bu ifadeleri Tanin gazetesinin Başyazarı Hüseyin Cahid tarafından şiddetle eleştirildi. Meşrutiyetin yeniden tesisinde öncü bir rol oynayan Hüseyin Cahid'e göre Fischer, açıkça bu yazısıyla Avrupalı devletlerin fikirlerini Osmanlı Devleti'nin ve Müslümanların aleyhine çevirmeye çalışmaktaydı. Dahası Osmanlı Devleti, İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile özellikle İngiltere ile olan 30 yıllık düşmanlığını sona erdirmiş ve iki devlet arasında yeni bir dostluk dönemi başlamıştı. Fischer ise doğrudan doğruya bu yakınlaşmayı esas almaktaydı. Hüseyin Cahid, ayrıca meşruti rejimin asla revizyonist bir eğilim taşımadığını ifade etmekteydi. Osmanlı padişahının bütün Müslümanların halifesi olduğunu vurgulayan Cahid, bu unvanın asla Avrupalı devletleri rahatsız edecek şekilde kullanılmayacağını bildiriyordu. Buna karşılık Osmanlı Devleti, hürriyet ve adalet sayesinde kuvvetlenerek bütün İslam âleminin ilerleme devresine girmesine vesile olacaktı. Bunun doğal sonucu olarak İslam dünyası barış ve saadet içerisinde yaşama alışkanlığı elde ederek Avrupalı devletler için de potansiyel tehlike olmaktan çıkacaktı. Hüseyin Cahid, son yılların moda söylemi Pan-İslamizm'e dair de değerlendirmelerde bulunarak yeni rejim içerisinde bu kavramın nasıl algılanması gerektiğini ifade etmekteydi: *"İttihad-ı İslam politikasının uygulanabilmesi için sınırlar arasında münasebet bulunması lazımdır. Bugün Çin Müslümanlarına bizim edebileceğimiz yardım sadece manevi olabilir. Fakat kendilerini ayaklandırıp Çin'i işgâl etmek ve Türk hükümetine ilhak etmek fikri asla sağlıklı bir düşünce değildir. Osmanlılar böyle ham hayaller peşinde koşmayacak kadar akıllıdırlar. Şimdi üzerimize düşen vazifeyi hakkıyla yerine getirebilirsek kendimizi mesut sayarız."* Dr. Fischer özellikle İngiltere sömürgeleri için altını çizdiği tehlikeye de açıklık getiren Hüseyin Cahid, İngilizlerin sömürge rejimini överek Osmanlı Devleti'ndeki yeni rejimin İngiliz idaresindeki Hindistan ve Mısır'da hiçbir olumsuz etki meydana getirmeyeceğini vurguladı.²⁸⁹

Öte taraftan Hint basını ilk günden beri meşrutiyetin ilanını yakından takip etti. Osmanlı Devleti'nin anayasal bir sisteme geçişi, basını oldukça heyecanlandırmıştı. Klasik doğu despotizmini yıkıp yerine parlamenter sistemi getiren Osmanlı Devleti'ne

²⁸⁸ Hüseyin Cahid, "Âlem-i İslam ve Türkler", *Tanin*, 18 Eylül 1324/1 Ekim 1908.

²⁸⁹ Hüseyin Cahid, "Âlem-i İslam ve Türkler", *Tanin*, 18 Eylül 1324/ 1 Ekim 1908.

büyük bir sempati beslenmekteydi. Bu olayın bütün İslam âlemine örnek olacağı düşünülüyor ve Müslümanların Osmanlı reformlarını takip etmesi halinde refah ve saadet düzeyine ulaşacağı umuluyordu. Konu ayrıca Hindistan özelinde ele alınmaktaydı. İngiliz idaresinde belirli haklardan mahrum olan Müslüman ve Hinduların da anayasa ile haklarının güvence altına alınacağına dair ümit besleyen aydınlar, bu vesile ile benzeri talepleri dile getirmekteydiler. Buna karşılık Hint basınında meşrutiyetin ilanını tepki ile karşılayan gruplar da mevcuttu. Osmanlı Devleti'ndeki Gayrimüslimlerin çokluğuna vurgu yapan muhalif kesim, parlamenter sistemin Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarını sınırlayacağını düşünüyorlardı. Konuyu ayrıca hilafet boyutundan ele alan muhalifler, yeni rejimle birlikte Osmanlı halifesinin de prestijinin büyük ölçüde sarsılacağını ifade ediyorlardı.

30 Temmuz 1908'de Osmanlı Devleti'ndeki yeni rejimi basına taşıyan *Indian People* gazetesi Osmanlı Devleti'ndeki anayasal hükümetin ilan edilmesini memnuniyetle karşılayarak bu kararın İslam dünyasında yayılan demokrasi ruhunun bir sonucu olduğunu belirtti.²⁹⁰ 6 Ağustos 1908 tarihli nüshasında meşrutiyet rejimini yeniden gündeme alan *Indian People*, Türk anayasasının aynı tarihlerde dünyada yaşanan diğer gelişmelerden daha büyük bir olay olduğunun altını çizmekteydi. Meşrutiyeti Japon zaferi ile karşılaştıran ve Hindistan'a yönelik de benzer talepleri dillerinden gazetenin yorumu ilginçti: “ *Türk anayasası Japonya'nın zaferinden daha harikadır ve zaman ve ruhunun karşı konulmaz ilerlemesini işaret eder. Gözleri olanlar görsün, kulakları olanlar işitsin. Derinden bilgelerin kanıtları için şimdi nereye başvuracağız? Doğulu bir halkın doğulu bir usulle yönetilmesi gerektiğini söylerken bakın, bütün dünya değişiyor ve daha az kanunun emirlerine itaat ediyor. Akıllı adam, kanunu dinleyen ve zamanında ona uyan kişidir. Kendi kendini yöneten bir ülkenin anayasaya sahip olması doğal bir evrimdir, ancak Hindistan, ne İran ne de Osmanlı'dır ve Hindistan'daki vahşi devrimci hayaller suçtur.*”²⁹¹

Hindistan'ın Lucknow şehrinde çıkan *Advocate* gazetesi de 30 Temmuz 1908 tarihli yazısında Osmanlı sultanını sağ duyusu ve üstün devlet adamlığından dolayı tebrik etti. Demokrasi ve anayasanın Osmanlı, Japonya, İran ve Çin'de kazandığını ifade eden gazete, Hindistan'ın bu zamana kadar anayasadan mahrum bırakılmasını şiddetle

²⁹⁰ IOR/L/R/5/83; *Indian People*, 30 Temmuz 1908.

²⁹¹ IOR/L/R/5/83; *Indian People*, 6 Ağustos 1908.

eleştirdi.²⁹² Özellikle Osmanlı ve İran'daki anayasal hareketlere atıfta bulunan gazete, Hindistan Müslümanlarına bu iki örneği önererek Hindistan'da da benzer bir idarenin kurulması için çağrıda bulundu.²⁹³

Aynı tarihlerde konuyu sütunlarına taşıyan *Sıpahi* gazetesi de Osmanlı Devleti'ndeki yeni rejimi heyecanla karşıladı. Diğer birçok gazetede olduğu gibi *Sıpahi* de konuyu Hindistan bağlamında ele alarak geleceğe dair umutlarını dillendirdi: “Osmanlı Sultan'ının da anayasanın kendi imparatorluğunda kurulmasını emretmiş olması büyük bir sevinçtir, çok hayırlı bir âlâmettir ve gelecek müreffeh günlerin bir işaretidir. Ah! Dünyanın bir yerinde hüznler hüküm sürüyor, bir başkasında insanlar neşe ve aydınlatma lambalarıyla dolup taşıyor. 24 Temmuz'da Hindistan'ın birçok yerinde yerel bayramdan dolayı şenlikler vardı. Ancak aynı gece Konstantinopolis'te ayrı bir şenlik vardı, sokakları aydınlandı ve insanların yüzlerinde oynayan ışık şöyle dedi: 'Ey Türkler, bugün adam oldunuz'. Ey Allah'ım, bu tür olaylar ülkemize bir daha tesir eder mi? Biz gerçek [sadık] Hintliler, hem Hindular hem de Müslümanlar, kralımızı bize anayasayı bahsettikleri için tebrik etmek maksadıyla gemilere binip İngiltere'ye gitme fırsatına sahip olacak mıyız?”²⁹⁴

Osmanlı meşrutiyetini destekleyen bir diğer yayın organı Aligarh'ın yayın organı olan *Aligarh Institute Gazette* idi. 5 Ağustos 1908 tarihli yazısında Osmanlı'daki parlamenter sistemin doğuşunu memnuniyetle karşıladığını belirterek Sultan Abdülhamid'i tebrik etti. Gazetenin editörü, Müslüman ve Hristiyanlara eşit haklar verilmesini yerinde bir karar olarak gördüğünü açıkladı. Aligarh Institute Gazette de diğer birçok Hint basını gibi Hindistan için de benzer talepleri dile getirmekten geri durmadı.²⁹⁵ Fakat gazetenin meşrutiyet taraftarı söylemleri uzun soluklu olmadı. 2 Eylül 1908 tarihli nüshasında konuyu yeniden ele alan *Aligarh Institute Gazette*, bu kez aleyhte birtakım açıklamalarda bulundu. Gazetenin, Osmanlı Devleti'nde anayasal hükümetin düzgün işleyişine dair şüpheleri vardı. Osmanlı Devleti'nin farklı etnik köken ve inanca mensup insanlardan bir araya gelmesinin anayasayı felce uğratacağını iddia eden gazete, ayrıca Türklerin henüz kendilerini yönetmeye layık olmadıklarını ifade etmekteydi. İttihat ve

²⁹² IOR/L/R/5/83; Advocate, 30 Temmuz 1908.

²⁹³ IOR/L/R/5/83; Advocate, 13 Ağustos 1908.

²⁹⁴ IOR/L/R/5/83; Sıpahi, Temmuz 1908.

²⁹⁵ IOR/L/R/5/83; Aligarh Institute Gazette, 5 Ağustos 1908.

Terakki Cemiyetine yönelik de eleştirilerde bulunan gazete, İTC'nin ülkeyi yönetme kabiliyetine sahip olmadığı tezini savunmaktaydı.²⁹⁶ Gazetenin ilk zamanlardaki tutumuyla tam bir tezat teşkil eden bu tavrını anlamak güçtür. Bununla birlikte Aligarh'ın İngiliz yönetiminin muhtemel bir baskısından çekindiği veya bu yönde bir uyarı aldığı fikri ileri sürülebilir.

Hindistan Müslümanlarının önemli yayın organlarından biri olan *Oudh Akhbar* gazetesi de meşrutiyet lehine tavır alan yayın organlarından biriydi. Lucknow şehrinde yayınlanan gazete, Osmanlı Devleti'ndeki bu başarıyı doğrudan doğruya Sultan Abdülhamid'in şahsına bağladı. Gazeteye göre Sultan Abdülhamid, çağın ruhunu ve gereklerini oldukça iyi kavrayan bir liderdi. İran'da anayasal düzenin Şah'ın halefi tarafından rafa kaldırıldığına ifade eden gazete, Osmanlı Devleti için de benzer bir tehlikenin altını çizmekte ve yeni rejimin devamlılığının tesis edilmesi noktasında Osmanlı makamlarını uyarmaktaydı.²⁹⁷ Hindistan'ın Gorakhpur şehrinde çıkan *Mashriq* gazetesi ise meseleyi İngiltere-Osmanlı ilişkileri bağlamında değerlendirmekteydi. Gazeteye göre İngiltere Dış İşleri Bakanı Sir Edward Grey, yeni rejimin kurulması için Osmanlı Devleti'ne verdiği desteği, Osmanlı Devleti'nin mücadele ettiği zararlı gruplara karşı da vermeliydi. İki devlet arasında kalıcı barışın ancak bu şekilde sağlanacağını düşünmekteydi.²⁹⁸ Meerut şehrinde yayınlanan *Shahna-ı Hind* gazetesi de Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeleri yakından takip eden yayın organlarından biriydi. İngiliz gazetelerinin Türk anayasasına yönelik eleştirilerine atıfta bulunan gazete, bu eleştirilerin yersiz olduğunu bildirmekle birlikte Osmanlı Devleti'nin hızla ilerlediğini ve ona yardım eden her gücün sonunda karşılığını alacağını ifade etmekteydi.²⁹⁹

Osmanlı meşrutiyeti yalnızca Müslüman aydınların ilgilendiği bir konu değildi. Hindu aydınlar da konuyla son derece ilgiliydi. Hinduların da Hindistan'da anayasal bir düzen talep etmeleri onları Osmanlı Devleti'ndeki gelişmelere yakınlaştırmıştı. Hindistan'ın Cawnpore şehrinde yayınlanan *Zamana* gazetesinde konuyla ilgili bir makale kaleme alan Hindu bir yazar, Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeler üzerinden Hindistan Müslümanlarına birtakım eleştirilerde bulunmaktaydı. Müslümanların

²⁹⁶ IOR/L/R/5/83; Aligarh Institute Gazette, 2 Eylül 1908.

²⁹⁷ IOR/L/R/5/83; Oudh Akhbar, 18 Ağustos 1908.

²⁹⁸ IOR/L/R/5/83; Mashriq, 18 Ağustos 1908.

²⁹⁹ IOR/L/R/5/83; Shahna-ı Hind, 1908.

İngilizlere kayıtsız şartsız teslim olduklarını vurgulayan yazar, hilafet merkezinden gelen kuvvetli rüzgârın Hindistan Müslümanlarını da etkilemesini ummaktaydı.³⁰⁰

Hindistan basınının Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeleri ezici bir çoğunlukla desteklemesine karşılık aksi yönde görüş bildiren yayınlar da mevcuttu. *Aligarh Institute Gazette*'nin bir ay içerisinde değişen görüşlerinden başka Moradabad şehrinde yayınlanan *Naiyar-ı Azam* gazetesi de doğrudan doğruya yeni rejimin aleyhinde bir tutum sergilemekteydi. İran'daki anayasal hareketleri örnek gösteren gazete, demokratik rejimin İran'a büyük bir zarar verdiği görüşünü savunmaktaydı. Gazeteye göre İran meşrutiyeti birçok kurumu felç ettiği gibi ülkede kan dökülmesine neden olmuştu. Üstelik İran'da farklı ulusal çıkarlar uğruna birbirleriyle çatışacak güçlerin varlığı yok denecek kadar azdı. Buna karşılık Osmanlı Devleti, her ne kadar Müslüman bir hükümdar tarafından idare edilse de devlet içinde Hristiyan unsurların büyük çoğunluğu ve gücü vardı. Gazeteye göre Hristiyan grupların varlığı, Osmanlı anayasasının karanlık yüzüydü ve bu ortamda bir uzlaşmaya varılması oldukça güç görülüyordu.³⁰¹

Yine bu tarihlerde *Aligarh Institute Gazette* Hindistan'da Pan-İslamizm konusunu mercek altına alarak birtakım olumsuz açıklamalarda bulundu. Hac günlerinde Mekke'de yapılması planlanan Pan-İslam Konferansını şiddetle eleştiren gazetenin yazarlarından Nawab Mushtaq Husain, çeşitli gerekçelerle bu tarz cüretkâr bir teşebbüse karşı çıkmaktaydı. Husain'e göre dünyanın farklı bölgelerinden gelen ve farklı dillerde konuşan kişiler konferansın hangi dilde yapılacağı konusunda anlaşmazlığa düşeceklerdi. Husain ayrıca bu konferansı seküler bir faaliyet olarak görmekte ve ibadet için bölgeye giden hacıların bu tarz bir organizasyona katılmayacaklarını ifade etmekteydi. Bunlara ilaveten konferansın siyasetin etkisinde kalacağından dolayı samimi olmayacağına dikkat çekmekteydi.³⁰² *Aligarh Institute Gazette*, gerek meşrutiyet, gerekse Pan-İslam Konferansına yaklaşımıyla Hint-İslam basınından kesin çizgilerle ayrılmakta ve daha çok İngiliz isteklerine hizmet eder bir görünüm sergilemekteydi. Gazetenin bu tutumu Hindistan basını tarafından eleştirildi. 8 Kasım 1908 tarihli nüshasında konuyu gündeme

³⁰⁰ IOR/L/R/5/83; Zamana, Ağustos 1908.

³⁰¹ IOR/L/R/5/83; Naiyar-ı Azam, 19 Ağustos 1908.

³⁰² IOR/L/R/5/83; Aligarh Institute Gazette, 9 Eylül 1908.

getiren *Rohilkhand* gazetesi, Nawab Mushtaq Husain’i eleştirerek böyle bir konferansın Müslümanlar arasındaki birlik ve beraberlik ruhunu canlandıracağını ifade etti.³⁰³

İkinci Meşrutiyet’in ilanının Hindistan’a etkisi beklenmedik bir biçimde şekillenmişti. Zira Hindistan Müslümanları Sultan Abdülhamid’in şahsına ve hilafetine sıkı sıkıya bağlıydılar. Bu sebeple Müslümanların, Pan-İslamizm’in en etkin aktörü olan halifenin haklarının bir anayasa ile sınırlandırılmasına karşı çıkmaları beklenebilirdi. Dahası Hindistan Müslümanlarının, yüzeysel birkaç tanışmanın ötesinde İttihatçılarla sıkı bir temasları da bulunmuyordu. İttihatçıların yıllardan beri süre gelen Avrupa temasları, daha seküler bir yaşam tarzını seçmeleri ve Sultan Abdülhamid’in şahsına duydukları öfke, Hindistan Müslümanlarını Osmanlı Devleti’ndeki yeni rejim konusunda daha uzak bir mevkiye konumlandırabilirdi.³⁰⁴ Fakat beklenen gibi olmadı. İlginç bir şekilde Hindistan Müslümanları, Osmanlı Devleti’ndeki gelişmeleri yakından takip ettiler ve daha ilk zamanlardan itibaren yeni rejime karşı duydukları sempatiyi ifade etmekten geri durmadılar. Bu tutumun anlaşılabilir birtakım sebepleri vardı. Her şeyden önce Hindistan Müslümanları, İngiliz idaresi altında yaşamaktaydılar ve öteden beri anayasal sistemin tesisi için yönetime baskı yapmaktaydılar. Temsil hakkı konusunda da Hindistan Müslümanlarının İngiliz idaresinde büyük beklentileri vardı. 1905’te Bengal Eyaleti’nin bölünerek Müslümanların temsil haklarının belirgin hale gelmesi ve 1906’da Hindistan Müslüman Cemiyetinin kurulmasından sonra Müslümanların Hindistan Milli Kongre’sinde temsil haklarını arttırmak için teşkilatlanmaları bu konudaki istekleri açığa çıkaran örneklerdi. Şimdi hilafetin merkezi Osmanlı Devleti’nde böyle bir gelişmenin yaşanması, Hindistan Müslümanlarını heyecanlandırmıştı ve İngiliz hükümetinden benzeri taleplerde bulunmaları kaçınılmazdı. Nitekim öyle de oldu. Jön Türk devrimi, Hindistan’da İngiliz yönetimine karşı olan hoşnutsuzluğu körüklemeye büyük bir rol oynadı. Devrim, Müslümanlara ülkenin siyasi yaşamına her zamankinden daha aktif bir şekilde katılmaları için ilham verdi.³⁰⁵ Yukarı da değinildiği gibi Hindistan basınına yansıyan neredeyse bütün haberlerde Türkiye’deki rejim değişikliği tebrik edildiği gibi benzeri bir idarenin Hindistan’da da kurulması isteği yinelenmekteydi. Hindistan Müslümanları nezdinde Doğu artık uyanmıştı. Avrupalılar tarafından “hasta adam” olarak

³⁰³ IOR/L/R/5/83; Rohilkhand Gazette, 8 Kasım 1908.

³⁰⁴ Mim Kemal Öke’nin konuyla ilgili değerlendirmesi için bkz. Mim Kemal Öke, *Hilâfet Hareketleri*, İrfan Yayıncılık, İstanbul 2005, 33.

³⁰⁵ Mohammad Sadıq, *The Turkish Revolution and The Indian Freedom Movement*, Bombay 1983, 11-12.

nitelendirilen Osmanlı Devleti, artık nekahet dönemine giriyordu. Meşrutî rejim, İslam âleminin dirilişi olacaktı ve Hindistan da kısa sürede bu akıma ayak uydurarak hak ettiği idari hürriyete kavuşacaktı.³⁰⁶

İkinci Meşrutîyet'in ilanı ile birlikte gözler İngiltere'ye çevrilmişti. İngilizlerin Osmanlı Devleti'ndeki rejim değişikliğine karşı nasıl bir tutum sergileyecekleri merak konusu idi. Daha da önemlisi ise yeni rejimin Hindistan üzerindeki etkileri hakkında nasıl bir yol izleyecekleri meselesi idi. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan itibaren İngiltere'nin doğrudan doğruya Osmanlı Devleti üzerindeki desteğini çekmesi iki devlet arasındaki ilişkilerin zayıflamasına sebebiyet vermişti. Bunun da ötesinde Sultan Abdülhamid'in Hindistan üzerinde kısıtlı imkânlarla da olsa bir Pan-İslamizm siyaseti uygulaması İngilizlerin Osmanlı Devleti'ne karşı olan şüphelerini daha da derinleştirmişti. Meşrutîyetin iki devlet arasındaki ilişkileri yeniden düzelteceği ve İngilizlerin desteğinin sağlanacağı düşünülüyordu. Şüphesiz İngiltere'nin meseleye bakışı tamamen pragmatik ve şüpheci idi. Meşrutîyetin ilk günlerinde İngilizlerin Osmanlı Devleti'ne karşı uygulayacağı yeni politika büyük ölçüde İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey ve İngiltere'nin İstanbul Büyük Elçisi Sir Gerard Lowther tarafından belirlenecekti. Lowther, meşrutîyetin ilan edildiği günlerde İstanbul'a yeni atanmıştı. Fakat bu atamanın Osmanlı Devleti'ndeki yeni rejimle bir ilgisi yoktu. Lowther nezdinde tam bir şüphe hâkimdi. Yeni Büyük Elçi, Jön Türkleri iyi niyetli “çocuklar” olarak tanımlamakla birlikte onların radikal ve liberal açıklamalarından şüphe duyuyordu. Ona göre İTC, Avrupa'nın alkışını almak için ılımlı davranıyordu. Ayrıca İTC'nin askeri bir diktatörlüğe dönüşeceği konusunda büyük bir endişe besliyordu. Fakat gerçek niyetlerini beklemek için belirli bir zaman geçmesi gerekiyordu. Lowther'in tereddütlü tavrına rağmen baş danışmanı Dragoman Fitzmaurice, Jön Türkler hakkında daha olumlu bir görüşe sahipti. Ona göre İTC mensupları başarılı ulusal liderlerin sahip olması gereken pek çok şeye sahiptiler. Kişisel hareket etmiyorlardı ve büyük bir sorumluluk duygusu taşıyorlardı. Baş danışman ayrıca Jön Türklerin Osmanlı'da en çok tercih ettikleri dış gücün İngiltere olduğunu belirtiyordu. Bu durumda İngilizlere düşen görev, yeni rejim ile

³⁰⁶ Yuvaraj Deva Prasad, *The Indian Muslims and World I: A Phase of Disillusionment With British Rule* (1914-1918), New Delhi 1985, 7.

uyum içerisinde çalışmak ve bu sayede son zamanlarda Osmanlı Devleti'nde artan Alman nüfuzunu dengelemek veya bertaraf etmekte.³⁰⁷

İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey ise Osmanlı Devleti'ndeki yeni rejimden daha büyük beklentiler içerisinde olmakla birlikte klasik devlet adamlığı şüphesini elden bırakmıyordu. 11 Ağustos 1908'de Lowter'e gönderdiği mektupta "*Türkiye'de yaşananlar o kadar harika sanırım bir anayasa kurmaları imkansız değil*" diyen Grey, kısır ve yozlaşmış bir hükümetin iş başına gelmesi durumunda şiddet ve düzensizliğin hâkim olacağından endişe duyuyordu. Ayrıca tıpkı Lowter gibi askeri bir despotizmin gelişebileceği ihtimalini ortaya koyuyordu. Zira meşrutiyetin büyük ölçüde III. Ordu mensubu askerler tarafından organize edilmesi ve askeri kanadın halihazırda hükümet içerisinde de etkin bir konumda olması, şüphesiz bu iki İngiliz devlet adamını bu tarz bir endişeye sevk etmekteydi ki bu endişelerinde haksız sayılmazlardı. Nitekim birkaç yıl içerisinde gelişen olaylar İTC'yi kısmi bir askeri despotizme sürükledi. Grey, ayrıca güçlü ve reforme edilmiş bir Osmanlı'nın Avrupa siyaseti üzerinde çok büyük etkisi olacağını düşünüyordu. Fakat Grey'in asıl altını çizdiği husus ise Rusya hassasiyeti idi. Grey'e göre Rusya ile halihazırda bir ittifak söz konusu idi ve İngiltere'nin geleneksel olarak Osmanlı'yı koruma politikasına dönmesi Rusya'yı endişelendirebilirdi. Bu manevralar ustaca yapılmalı ve her iki tarafı da gücendirmeyen bir politika uygulanmalıydı.³⁰⁸

Grey, İngilizlerin desteği olmadan Osmanlı Devleti'ndeki yeni rejimin ayakta kalmasının güç olduğunu düşünüyordu. Daha doğrusu İngiltere'yi meşrutiyetin hâmisi olarak gösterip başka bir Avrupalı gücün muhtemel müdahalesinin önüne geçmek istiyordu. 31 Temmuz 1908'de Lowter'e gönderdiği mektupta "*Türkleri şüphelendirmekten kaçınmalıyız. Onların şunu anlamalarını sağlamalıyız ki eğer gerçekten kendi işlerini iyi bir şekilde yapacaklarsa bizim onları cesaretlendirmemiz gerekir ve desteğimiz çok sağlam olacaktır. Türkiye üzerindeki herhangi bir dış müdahaleyi reddedeceğiz*" ifadelerini kullanan Grey, İngilizlerin kavgasının Türk milleti ile değil, aksine onların protesto ettiği eski hükümet ile olduğunu bildiriyordu. Bununla

³⁰⁷ Josep Heller, *British Policy Towards The Ottoman Empire 1908-1914*, Printed in Great Britain by Page Bros (Norwich) Ltd, London 1983, 13-14; Feroz Ahmad, "Great Britain's Relations with the Young Turks 1908-1914", *Middle Eastern Studies*, Jul., 1966, Vol. 2, No. 4 (Jul., 1966), 302-329.

³⁰⁸ *British Documents on The Origins of the War 1898-1914*, Vol. V, London 1928, 266. Sir Edward Grey'den Sir Gerard Lowter'e. 11 Ağustos 1908.

birlikte Grey'i asıl tedirgin eden mesele Osmanlı Devleti'ndeki yeni rejimin Hindistan ve Mısır'daki muhtemel etkileriydi. Lowter'e hitaben kaleme aldığı ilgili mektupta bu meseleye de değinen Grey'in görüşleri oldukça çarpıcı idi: *"Osmanlı gerçekten bir anayasa yaparsa ve onu ayakta tutarsa bunun etkisi Mısır'da çok büyük olacak ve Hindistan'da da kendi hissettirecektir. Şimdiye kadar Müslüman tebaamızın olduğu her yerde onların dinine mensup devletlerin tebaalarının hayırsever olmayan bir despotizm altında olduğunu söyledik. Bu zamana kadar Padişah tarafından yönetilen Müslümanlarla bizim tebaamız altında yaşayan Müslümanların şartları bizim lehimize sonuç verecek bir düzeydeydi. Ama eğer Osmanlı şimdi bir parlamento kurar ve hükümetini geliştirirse, Mısır'da ve Hindistan'da anayasa talebi büyük güç kazanacak ve bu talebe direnme gücümüz çok azalacaktır. Bunu dikkatle ele alınması gereken konulardan sadece biri olarak veriyorum."*³⁰⁹

Grey'in endişeleri haksız değildi. İlgili mektuptan kısa bir süre Hindistan basını anayasal taleplerini gündeme getirmeye başladı. Osmanlı Devleti'ndeki yeni rejim aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin Hindistan Müslümanları ile olan klasik ilişkilerini yeni bir evreye sokacaktı. Sultan Abdülhamid'in İngilizleri endişelendiren Pan-İslamizm siyaseti devam mı edecek, yoksa İTC yöneticileri Hindistan Müslümanlarına yönelik siyasetlerini İngilizlerin razı geleceği yeni ve ılımlı bir evreye mi sokacaktı? Hindistan Müslümanlarının, Osmanlı Devleti'ndeki gelişmelerden İngilizlerin endişe duyacağı bir şekilde etkilendikleri kesindi ve bu sebeple ilerleyen yıllarda Pan-İslamizm, Hindistan'da geçerli akım olmaya devam etti. Bu arada İttihatçıların da karşılaştıkları çeşitli iç ve dış meselelerde İngilizlerden gerekli desteği elde edememeleri onları Sultan Abdülhamid'in klasik Pan-İslamizm siyasetine mecbur etti ve Hindistan Müslümanları ile ilişkiler bu bağlamda ele alınmaya başlandı. Sonuç olarak İkinci Meşrutiyet'in ilanının ardından yaşanan gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin ve İngilizlerin beklediği gibi iki devlet arasında Osmanlı-Rus Savaşı öncesi siyasete dönüşe sebep olmadı. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında görüleceği gibi 1910 yılı dolaylarında iki devlet arasındaki Hindistan merkezli ilişkiler, karşılıklı rekabet halini alacaktı. Hatta İngilizler, İttihatçıların yönetimi altında Osmanlı Devleti'nin daha önce hiç olmadığı kadar Pan-İslamist bir kimliğe büründüğünü iddia edeceklerdi.

³⁰⁹ *British Documents on The Origins of the War*, Vol. V, 263-264. Sir Edward Gray'den Sir Gerard Lowther'a. 31 Temmuz 1908.

2.2. 1908 EKİM BUHRANI VE HİNDİSTAN MÜSLÜMANLARININ TEPKİLERİ

İttihat ve Terakki Cemiyeti iş başına geldikten kısa bir süre sonra, içeride ve dışarıda ciddi problemlerle karşılaştı. 1908 Ekiminin ilk günlerinde Bulgaristan, İstanbul Kethüdası Geşof'un protokol krizini bahane ederek bağımsızlığını ilan etti. Aynı günlerde Yunanistan Girit'i, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ise Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini dünya kamuoyuna duyurdu. Bu olaylar Jön Türkleri ciddi bir krizin içerisine soktu ve mevcut durum kamuoyunda meşrutiyet rejiminin başarısızlığı olarak algılandı. İngilizlerin ve diğer Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti lehine müdahaleden kaçındığı bu olaylar, İslam âleminde büyük bir hoşnutsuzluğa neden oldu. Müslüman coğrafyanın dört bir yanından tepkiler gelmekte gecikmedi. Hindistan Müslümanları da diğer meselelerde olduğu gibi bu olaylar zincirinde de Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldılar. Özellikle Bosna-Hersek'in ilhakı Hindistan Müslümanlarının tepkisini çekti ve Hindistan'ın dört bir yanında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu protesto edildi. Dahası Hindistan Müslümanları geniş bir boykot hareketi başlattılar. Hindistan'ın Lahor şehrindeki boykotu kamuoyuyla paylaşan Reuters muhabirinin çizdiği tablo ilginçti. Tuhaf bir şekilde Osmanlı Devleti ve Hindistan, klasik Osmanlı fesini Avusturya'dan ithal etmekteydi. Osmanlı vatandaşlarının Avusturya fesini boykot ettiğini haber alan Hindistan Müslümanları da bu boykot hareketine katıldılar. İthal edilen yüz binlerce fese karşı Lahor'da yayınlanan bir İslam gazetesinin teşvikiyle fes fabrikasının açılması için hazırlıklara başlandı ve Hindistan'ın dört bir yanından Müslümanların katılımıyla büyük bir sermaye toplandı.³¹⁰

Hindistan Müslüman Cemiyetinin önde gelen simaları da bu boykot ve protestolara katıldılar. Meseleyi Şark Buhranının bir devamı olarak gören Hint aydını ve siyasetçileri İngiltere'nin bu meselede Osmanlı Devleti'ne adil davrandığını ileri sürerek bu tavrından dolayı İngiltere hükümetini tebrik ettiler.³¹¹ Konu Hindistan basınında da tepkiyle karşılandı. Bazı gazeteler Ekim Buhranını Türk hükümeti tarafından yapılan reformlara karşı bir müdahale olarak gördüler. Özellikle bu konuda Almanya'nın tutumu eleştirildi ve müttefiki Osmanlı Devleti'ne karşı Avusturya-Macaristan'ın safında yer almakla

³¹⁰ Beyanü'l Hakk, 25 Ocak 1909.

³¹¹ Tanin, 17 Ekim 1908.

itham edildi. Yine Hint basını, İngiltere'nin bu konuda Osmanlı Devleti yanında tavır aldığı fikrine inanmaktaydı. İngiltere'yi Osmanlı Devleti'nin samimi bir dostu ve müttefiki olarak gören basın, İngiltere Başbakanı Gladstone'nin Osmanlı karşıtı basiretsiz ve ön yargılı politikalarının ardından İngiltere'nin doğru bir politika takip ettiğini iddia ediyordu.³¹² Esasında İngiltere'nin Ekim Buhranında Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldığına dair kanıtlar oldukça zayıftır. Bununla birlikte bu olaylar açıkça İngilizlerin meşrutiyetin ilanına rağmen eski Osmanlı politikasına dönmediklerini göstermesi bakımından önemli veridir.

5 Kasım tarihli *Oudh Akhbar* gazetesi Avusturya'nın ilhakına karşı boykot uygulanması gerektiğini ileri sürerek kamuoyunu bu konuda ilk yönlendiren yayınlardan biri oldu. Gazeteye göre Avusturya, tartışmalı bölgelerden vazgeçse bile boykot durmamalı ve bu durum fırsata çevrilerek Müslümanların ihtiyaçlarını karşılayacak fabrikalar kurulmalıydı.³¹³ Aynı gazete bir başka sayısında İngiltere'yi bu meselede Osmanlı Devleti'ne yardım etmeye çağırarak açıkça iki devlet arasında bir ittifak önerdi.³¹⁴ *Oudh Akhbar* ayrıca Girit meselesini de gündeminde tutmaktaydı. Gazetede yayınlanan bir makalede, Yunanistan'ın tavrı açıkça kınanmakla birlikte muhtemel bir İngiliz-Osmanlı ittifakından sonra Yunanistan'ın artık Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale edemeyecek bir konuma geleceği vurgulandı.³¹⁵ *Aligarh Institute Gazette* ise kesin bir destekte bulunmaktan çekinmekle birlikte İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne verdiği mânevi desteğe işaret etmekteydi.³¹⁶ Meseleye temas eden gazetelerden bir diğeri *Rahbar* idi. Avrupalı güçlerin adaletsizliğine vurgu yapan gazete, boykot hareketinin kısa zamanda maksadına erişeceğini ve Avusturya'nın kendine çeki düzen vereceğini ifade etmekteydi.³¹⁷

Ekim Buhranını takip eden günlerde Hindistan'da boykot büyük ölçüde etkisini kaybetti. Özellikle 31 Mart İsyanının ardından Sultan Abdülhamid'in tahtan indirilmesi Hindistan'da gündemi bir anda değiştirdi ve boykot neredeyse unutulma noktasına geldi. Buna karşılık Girit meselesi uzun bir müddet daha Hindistan kamuoyunu meşgul etmeye

³¹² IOR/L/R/5/83; Al Bashır, 3 Kasım 1908.

³¹³ IOR/L/R/5/83; Oudh Akhbar, 5 Kasım 1908.

³¹⁴ IOR/L/R/5/83; Oudh Akhbar, 23 Kasım 1908.

³¹⁵ IOR/L/R/5/83; Oudh Akhbar, 2 Eylül 1909.

³¹⁶ IOR/L/R/5/83; Aligarh Institute Gazette, 18 Kasım 1908.

³¹⁷ IOR/L/R/5/83; Rahbar, 21 Aralık 1908.

devam etti. Bu tarihlerde Hindistan Müslümanlarının gündemini işgal eden konulardan biri de Hicaz Demiryolu meselesiydi. Yaklaşık sekiz yıldır devam eden hat bitme noktasına gelmişti. Hindistan Müslümanları her ne kadar projenin ilk yıllarında mali zorluklar ve kıtlık nedeniyle yeterince maddi destekte bulunamasalar da bu projenin İslam dünyası için büyük bir prestije sahip olduğunun farkındaydılar. Muhtelif şehirlerde açılan komisyonlar yardım toplamaya devam ediyor ve bu yardımlar çeşitli vasıtalarla Osmanlı Devleti'ne ulaştırılıyordu. Lahor şehrinde yayınlanan *Vatan* gazetesinin editörü ve sahibi Mehmed İnşallah Efendi, yardım işinde Hindistan'da öne çıkan isimlerden biriydi. Bizzat *Vatan* gazetesi bünyesinde yürütülen kampanya sonucunda büyük bir meblağ elde edildi. Bu faaliyetlerinden dolayı Osmanlı Devleti, Mehmed İnşallah Efendi ile birlikte yardım toplama işinde faydası görülen şahısları madalya ile ödüllendirdi. Hindistan'da bu faaliyetler hattın açıldığı tarihe kadar aralıksız devam etti.³¹⁸

2.3. HİNDİSTAN MÜSLÜMANLARININ SULTAN ABDÜLHAMİD'İN TAHTAN İNDİRİLMESİNE TEPKİLERİ

31 Mart İsyanı'nın ardından Sultan Abdülhamid'in tahtan indirilmesi dünya kamuoyunda ve İslam âleminde heyecanla karşılandı. Bu olay Hindistan Müslümanları üzerinde de büyük bir etkiye neden oldu. Hindistan Müslümanları meşrutiyetin ilanını sevinçle karşılamışlardı. Zira Hindistan Müslümanları yeni rejimin sultanın iradesiyle ilan edildiğini düşünüyorlardı. Bununla birlikte Sultan Abdülhamid'in 33 yıllık saltanatında Hindistan Müslümanları ile kurduğu mânevi bağ, Müslümanların zihninde hâlâ tazeliğini koruyordu. Öyle ki Hindistan Müslümanları hilafeti ve hatta İslam'ı doğrudan doğruya Sultan Abdülhamid'in mânevi kimliği ile bir görüyorlardı. Buna karşılık henüz iyi tanımadıkları İttihatçılara dair zihinlerinde büyük bir şüphe vardı ve bu hadise şüpheyi daha da belirgin hale getirmişti. Bu ortam içerisinde Hindistan Müslümanları, Sultan Abdülhamid'in tahtan indirilmesini tepki ile karşıladılar ve İttihatçılara olan güvensizliklerini açıkça ilan ettiler. Bu kararı protesto etmek için Hindistan'ın çeşitli yerlerinde mitingler düzenleyen Müslümanlar, Bombay'daki Osmanlı Şehbenderliğine telgraflar göndererek olayı protesto ettiler.³¹⁹ Hindistan Müslümanları, Sultan Abdülhamid'in şahsına önem vermekle birlikte asıl endişe duydukları mesele

³¹⁸ BOA, İ.TAL. 462-8. H-17-07-1327; IOR/L/R/5/83; Al Bashır, 1 Eylül 1908.

³¹⁹ BOA, HR. TO. 360-78. M-10-05-1909.

hilafetin geleceği idi. Hindistan Müslümanlarının Osmanlı Devleti'nin İslami idareden vazgeçip Batı tarzı bir idareyi benimseyeceği konusunda şüpheleri vardı. Jön Türkleri açıkça tehdit eden Müslümanlar, böyle bir idarenin kurulması durumunda Hindistan'dan artık herhangi bir yardım ve destek alamayacaklarını ilan ettiler. Bu konuda bir açıklama yapan Müşir Hüseyin Kıdwai'ye göre Osmanlı Devleti'ni mümtaz ve önemli kılan şey sultanın aynı zamanda bütün Müslümanların halifesi ve mukaddes şehirlerin hâmisî olmasıydı. Meşrutiyete verdiği destekle tanınan Kıdwai, sultanın dini özelliklerine bir hâlel gelmesi durumunda dünya Müslümanlarının ona karşı hiçbir ilgi duymayacağını ifade etti.³²⁰

Hindistan Müslümanlarının dikkat çektikleri bir diğer husus Sultan Abdülhamid'in tahtan indirilmesindeki hukuksuzluktu. Mısır basınında çıkan bu tarz haberler Hindistan'da büyük bir etki meydana getirdi. Kahire'nin önde gelen âlimlerinden Süleyman Selim Şah'ın bu konuda meşihat makamına gönderdiği ve aynı zamanda basında da yer alan bir mektubu Hindistan Müslümanlarını harekete geçirdi. İlgili mektupta Sultan Abdülhamid'in hukuksuz bir şekilde tahttan indirildiği vurgusu yapılmaktaydı. İTC'nin "istibdadına" vurgu yapan Selim Şah, İstanbul'da Sultan Abdülhamid'in azline karar veren meclisin millet adına değil, cemiyet adına bu kararı verdiğini açıklamaktaydı. Selim Şah'ın asıl dikkat çektiği nokta ise Sultan Abdülhamid'in tahtan indirilmesini meşru kılmak isteyenlerin ona atfettiği suçlar idi. Selim Şah'a göre atfedilen tüm suçlar meşrutiyetin ilanının öncesine aitti. Bu halde İttihatçıların iktidara geçer geçmez sultanı yargılamaları ve tahtan indirmeleri gerekirdi. Şimdi böyle bir olaya kalkışmaları ise hukuksuzluktu. Yazısının devamında ilgili fetvanın hukuksuzluğuna vurgu yapan Selim Şah, Sultan Abdülhamid'in tahtan indirilmesinin İslam âleminde memnuniyetle karşılandığı tezine karşı çıkıyordu: “ *Abdülhamid'in hal'ine fetva veren Şeyhülislam, fetvayı niçin Anadolu ordusunun huzurunda vermeyip de üçüncü ordunun önünde vermiştir? Bundan başka verilen fetvada Abdülhamid'in meşrutiyet-i Osmaniye'ye ihanet ettiğinden bir bahis yoktur. Binaenaleyh meşrutiyet tehlikede bulunmadığı ve hareket ordusunun meşrutiyeti müdafaaya gelmediği anlaşıyor. Abdülhamid'in hal'inin bütün âlem-i İslamiyetce kabul olunduğuna dair olan beyanat*

³²⁰ Özcan, *Panislamizm*, 216-217.

dahi doğru değildir. Buna bir misal olarak Abdülhamid'in halini protesto eden altmış milyon Hintliyi göstermek kâfidir."³²¹

Sultan Abdülhamid'in tahtan indirilmesi Hindistan basınında da yankılar uyandırdı. Basın büyük ölçüde halkın da görüşleriyle uyumlu olarak sultanın tahtan indirilmesini eleştirdi. Azınlık denebilecek bir kesim ise sert eleştirilerden kaçındığı gibi İttihatçılara yeşil ışık yakmaktan geri durmadı. Buna karşılık basın, İTC erkânına karşı olan memnuniyetsizliğini de açıkça dile getirmekten çekinmedi. Hindistan Müslümanları açısından asıl merak edilen konulardan biri de Sultan Mehmed Reşad'ın saltanatına karşı verecekleri tepki idi. *Bombay* gazetesine bu konuda bir makale yazan Abdullah Gur, Hindistan Müslümanlarının tepkisini şu şekilde dile getirdi. Abdullah Gur'a göre Sultan Abdülhamid dünyanın en büyük padişahı idi ve onun Osmanlılara ve İslam dünyasına yaptığı hizmeti inkâr etmek açıkça nankörlüktü. Bu açıdan bakıldığında Hindistan Müslümanlarının Sultan'ın tahtan indirilmesini protesto etmeleri açıkça bir hamiyet örneği idi. İTC yönetimini şiddetle eleştiren Abdullah Gur, İttihatçıların devleti istedikleri gibi idare etmek için Sultan'ı tahtan indirdiklerinin altını çizmekteydi. Bununla birlikte Abdullah Gur, Hindistan Müslümanlarının protestosunun Türklerle olan bağlarına hiçbir şekilde zarar vermeyeceklerini vurgulayarak bundan sonraki süreçte Hindistan'da Cuma hutbelerinin Sultan Mehmed Reşad adına okunacağını bildirmekteydi.³²²

Abdullah Gur'un ılımlı sayılabilecek düşüncelerinin aksine Hindistan basınında olayı daha radikal boyutları ile ele alan ve Osmanlı Devleti ile Hindistan Müslümanlarının arasına mesafe koyulması gerektiğini ifade edenler de mevcuttu. *Naiyar-ı Azam* gazetesi, açıkça Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle halifeliğin sona erdiğini ve Hindistan Müslümanlarının İttihatçıların elinde kukla olan bir adamı halife kabul etmeyeceklerini bildirdi.³²³ Benzer görüşleri ileri süren *Rıyaz-ul Akhbar* gazetesi, Sultan Abdülhamid'in ordu tarafından ihanete uğradığını iddia etti. Gazete ayrıca saltanat ve hilafetin ortadan kalktığını, Sultan Mehmed Reşad'ın meşru bir hükümdar olmadığını ve bundan sonra Osmanlı Devleti'nin askeri bir yönetim altında kalacağını iddia ederek sert eleştirilerde bulundu.³²⁴

³²¹ BOA, BEO. 3621-271517. H-18-05-1327.

³²² BOA, HR. TO. 360-78. M-10-05-1909; *Bombay Gazette*, Mayıs 1909.

³²³ IOR/L/R/5/83; *Naiyar-ı Azam*, 5 Mayıs 1909.

³²⁴ IOR/L/R/5/83; *Rıyaz-ul Akhbar*, 4-8 Mayıs 1909.

Shahna-ı Hind gazetesi ise olayı daha farklı boyutuyla ele almaktaydı. Sultan Abdülhamid'in anayasayı yıkma girişimi iddiasını kabul eden gazete, bunu makul bir teşebbüs olarak kabul etmekte ve Osmanlı Devleti'nin Sultan Abdülhamid'in "hayırsever despotizmi" altında daha uygun bir yönetime kavuşacağını iddia etmekteydi. *Shahna-ı Hind*, diğer birçok gazete gibi Sultan Mehmed Reşad'ın saltanat ve hilafetinin etkisiz olacağına inanmaktaydı. Fakat ilginç bir şekilde, ilerleyen aylarda gazetenin görüşlerinde radikal bir değişiklik meydana geldi. Sultan Abdülhamid'in "despotik" idaresini övecek kadar ileriye giden gazete, 16 Eylül 1909 tarihli sayısında ilk görüşüyle taban tabana zıt olan fikirlere yer verdi: "*Osmanlı Devleti'nin başına artık Sultan Mehmed Reşad geçmiştir. Abdülhamid'in saltanatına damgasını vuran aşırılıklar artık ortadan kalkmıştır ve İngiliz özgürlük tanrıçasının her yerde insanların kalplerinde kutsal sayıldığı görülmektedir. Bu yeni dönemin başlamasının Türkiye ile İngiltere'yi birbirine daha da yakınlaştıracak ve birliklerinin Türkiye'ye fayda sağlayacağını umalım.*"³²⁵ *Al Bashır* gazetesi ise 4 Mayıs 1909 tarihli sayısında Sultan Abdülhamid'in tahtan indirilmesinin hiçbir haklı gerekçesi olmadığını ifade ederek, yine de Hindistan Müslümanlarının Sultan Mehmed Reşad'ı halife olarak kabul edeceklerini ilave etmekteydi. Aynı gazete bir diğer nüshasında ise Hindistan'da Sultan Abdülhamid ile ilgili tartışmalara atıfta bulunarak, Hindistan Müslümanlarının bu meseleyi tartışmayı bir kenara bırakarak enerjilerini ülkedeki sosyal, kültürel ve politik meselelere harcamaları gerektiği tavsiyesinde bulundu.³²⁶

Sultan Abdülhamid'in tahtan indirilmesi ile ilgili en sert tepkileri dile getiren gazete şüphesiz *Mashrıq* idi. Sultanın tahtan indirilmesini şiddetle reddeden gazete, Osmanlı Devleti'ne açık bir tehditte bulunarak Türklerin dini hassasiyetlerden uzaklaşmaları halinde İslam dünyasının geri kısmıyla bağlarının kesileceğini ifade etmekteydi. Osmanlı Devleti'nin kaderinin Hindistan Müslümanlarını derinden etkileyeceğini bildiren gazetenin bu görüşünü şu sözlerle ifade etmekteydi: "*Türkiye'nin şu anki durumu, Hindistan Müslümanlarını rahatsız edicidir. Çünkü çok eski zamanlardan beri Türkiye Sultan'ını halifeleri ve emirleri olarak görmeye alışmışlardır ve bugün de umutlarının büyük kısmı İstanbul'un esenliği ile dolu. Mânevi ve dini gururlarının odak noktaları, yani Medine Türklerin elindedir ve bu nedenle doğal olarak Türk işleriyle ilgilenmeye*

³²⁵ IOR/L/R/5/83; *Shahna-ı Hind*, 24 Mayıs 1909.

³²⁶ IOR/L/R/5/83; *Al Bashır*, 4 Mayıs 1909-29 Haziran 1909.

mecburdurlar.” Gazete ileriki nüshalarında ise İttihatçıları hatalarını kabul etmeye davet etti ve İslam’ın imparatorluktaki mevcut statüsünü korumaları için çağrıda bulundu.³²⁷

Sultan Abdülhamid’in tahtan indirilmesi ile ilgili tavrı merak konusu olan gazetelerden biri de hiç şüphesiz *Aligarh Institute Gazette* idi. Büyük ölçüde İngiliz resmi görüşüyle uyum içerisinde olan gazete, bu konuda da ılımlı bir yaklaşım tarzını tercih etmekteydi. Gazete, olayı eleştirmenin faydasız olduğu görüşünü paylaşıyordu. Karar Şeyhülislam tarafından verildiğine göre ortada dini anlamda eleştirilecek bir durum yoktu. Bununla birlikte Sultan Abdülhamid’in halefi Sultan Mehmed Reşad da hanedana mensup bir prensti ve Sultan Abdülhamid ile aynı haklara sahipti. Bu halde Hindistan Müslümanlarına düşen görev, gereksiz tartışmaları bir kenara bırakıp yeni durumu kabullenmekti.³²⁸

Aligarh ile benzer görüşleri paylaşan bir diğer gazete ise *Advocate of India* idi. Osmanlı Devleti’ndeki olayların Hindistan Müslümanlarını ikinci derecede ilgilendirdiğini belirten gazete, İttihatçılardan hilafetin ve kutsal mekânların korunmasını talep etmekteydi. Hindistan Müslümanları, Sultan Abdülhamid’e derin bir sempati beslemekle birlikte Osmanlı Devleti’ndeki yeni idareyi zora sokmak gibi bir niyet taşımamaktaydılar. İttihatçılar İslam âleminin maddi ve mânevi değerlerini korudukları müddetçe Hindistan Müslümanları açısından ortada bir sorun kalmayacaktı.³²⁹

The Observer gazetesi de Osmanlı Devleti’nde yaşanan gelişmeleri olumlu bir gözle değerlendirmekteydi. Osmanlı Devleti’ndeki anayasal girişimin başarı ile sonuçlandığını ifade eden gazete, daha ziyade Osmanlı Devleti’ndeki meşruti sistemin başarısı ile ilgilenmekteydi.³³⁰ Hindistan basınının dışında sivil toplum kuruluşlarından da çeşitli tepkiler yükselmekteydi. Hindistan Müslümanları arasında faaliyet gösteren *Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye* Sultan Abdülhamid’in tahtan indirilmesi hususunda görüş beyan eden kurumlardan biriydi ve ılımlı bir görüşe sahipti. Cemiyet, özellikle Mısır ve Hindistan’dan yükselen tepkileri eleştirerek Sultan Mehmed Reşad’ın hükümdarlığının meşru kabul edilmesi gerektiğini ifade etmekteydi.³³¹

³²⁷ IOR/L/R/5/83; Mashrıq, 14 Eylül 1909-21 Eylül 1909.

³²⁸ IOR/L/R/5/83; *Aligarh Institute Gazette*, 7 Haziran 1909.

³²⁹ BOA, HR. TO. 360-78. M-10-05-1909; *Advocate of India*, Mayıs 1909.

³³⁰ BOA, HR. TO. 590-55. M-17-11-1909; *The Observer*, 17 Kasım 1909.

³³¹ BOA, DH. MKT. 2841-19. H-23-05-1327.

Hindistan basınındaki olumsuz atmosfere karşı Osmanlı basını müdafaaya geçmekte gecikmedi. Osmanlı basını bu dönemde Sultan Abdülhamid'in tahtan indirilmesinin meşruluğu noktasında tam bir fikir birliği içerisindeydi. İslamcı olarak kabul edilebilecek yayınlar dahi aynı görüşü paylaşmaktaydılar. Bu cümleden olarak basın, Hindistan'daki tepkilere nezaketli bir üslupla cevap verme gereksinimi duydu. Özellikle Lahor'da yayınlanan *Vatan* gazetesinin sahibi Muhammed İnşauallah Efendi'nin konuyla ilgili kaleme aldığı bir makale, Hint ve Osmanlı basını arasında uzun bir tartışmanın başlamasına neden oldu. Muhammed İnşauallah Efendi, Osmanlı Devleti ile yakın ilişkiler içerisinde bulunan bir simaydı. Hindistan'da Hicaz Demiryolu için toplanan yardımları organize eden kişilerin başında gelmekteydi. Buna karşılık Muhammed İnşauallah Efendi sıkı bir Sultan Abdülhamid ve hilafet taraftarı idi. Birçok Hindistan Müslümanı gibi o da Osmanlı Devleti'ni ve hilafetini Müslümanların yegâne sığınacakları merci olarak görmekteydi. Dahası bunu bizzat Sultan Abdülhamid'in şahsı ile ilişkilendirmekteydi. Sultan'ın tahtan indirilmesi üzerine kaleme aldığı makalede, bu durumdan duyduğu üzüntüyü dile getirerek adeta İttihatçıları sertçe eleştirdi. Ona göre Sultan Abdülhamid, iflasın eşiğindeki ülkeyi yeniden imar ederek ve halkın refahı için çalışarak sadece Osmanlılar için değil bütün İslam âlemi için umut olmuştur. Osmanlılara vatan ve millet gibi kavramları bizzat o öğrettiği gibi bugün kendisine karşı çıkan askerleri de o yetiştirmişti. Sultan'ın hilafeti ve saltanatı bütün İslam âlemi için tartışılmaz bir gerçekken onu şeriata aykırı hareket etmekle itham edip tahtan indirmek açıkça bir nankörlük örneği idi. Üstelik Sultan Abdülhamid sıkı bir meşrutiyet taraftarı idi ve belirli bir olgunluk seviyesine geldikten sonra millete meşrutiyeti bahşetmişti. Dahası Sultan, III. Ordu'nun harekâtına karşılık verebilecek durumda olmasına rağmen kardeşi kardeşe kırdırmamak adına olaya müdahale etmemişti.³³²

Muhammed İnşauallah Efendi'nin ilgili makalesine karşı ilk ciddi tepkilerden biri *Tanin* gazetesinden geldi. *Tanin*, Mısır ve Hindistan basınında konunun yanlış değerlendirildiği söyleyerek uzaktan yapılan bu değerlendirmelerin çok hatalı olduğunu belirtti. Nazik bir üslupla meseleyi değerlendiren gazete, Muhammed İnşauallah Efendi'nin yanlış bir kaynaktan bilgi aldığını ifade ederek yazarı ihtiyatlı davranmaya

³³² Muhammed Ferid Vecdi, "Bütün Âlem-İ İslâm'a Açık Mektûb", Çev: Mehmed Akif, Sırat-ı Müstakim, 13 Cemâziyelâhir 1327 Perşembe/ 18 Haziran 1325, C.2-Aded 43.

çağırdı.³³³ *Sırat-ı Müstakim* dergisi ise konuyu uzun bir yazı dizisi ile sütunlarına taşıyarak Muhammed İnşauallah Efendi'nin iddialarına karşı delillerle cevap verme yoluna gitti. *Sırat-ı Müstakim*, Muhammed İnşauallah Efendi'nin Sultan Abdülhamid'i İslam'ın hâmisî olarak göstermesine kesin bir dille karşı çıkarak onun otuz üç yıllık saltanatında dine zerre kadar hizmet etmediği gibi aksine dinin çöküşüne zemin hazırladığını iddia etti. Ayrıca Sultan Abdülhamid'in meşrutiyet taraftarı olduğu tezine de şiddetle karşı çıkarak artan baskılar karşısında meşrutiyeti istemeyerek ilan ettiğini bildirdi. Yine Muhammed İnşauallah Efendi'nin Sultan Abdülhamid'in isyana ordu ile karşılık vermediği tezini de değerlendiren dergi, sultanın böyle bir güce sahip olmadığını, buna teşebbüs etmesi halinde Yıldız Sarayı'nın ailesi ile birlikte başına yıkılacağını ifade ederek tavrını net bir şekilde ortaya koydu.³³⁴

Mısırlı Muhammed Ferid Vecdî³³⁵ de Muhammed İnşauallah Efendi'ye cevap veren isimlerden biriydi. Ferid Vecdî, Hindistan'da yer alan bu tarz haberleri coğrafyanın uzaklığına bağlamakla birlikte Hindistan Müslümanlarının Sultan Abdülhamid'i yeterince tanımadıklarını iddia etmekteydi. Bu hareketlerin İslam dünyasında ayrılığa sebebiyet vereceğini vurgulayan yazar, Hindistanlı Müslümanlarını ve Muhammed İnşauallah Efendi'yi açık bir dille uyarmaktaydı. Ferid Vecdî'ye göre *Vatan* gazetesinin bu tutumu İslam âleminde çok İngiltere'yi memnun edecekti. Daha da kötüsü bu tarz söylemler bütün İslam âleminde galeyana sebebiyet verip hilafet makamının geleceğini tehlikeye sokabilirdi. İslam'ın iki önemli kalesi olan Mısır ve Hindistan Müslümanlarına düşen görev İTC'yi tanımak ve eski sultanın işlediği kabahatleri bütün Müslümanlara anlatmaktı. Zira Sultan Abdülhamid, sanılanın aksine saltanatı boyunca devleti adeta zillate düşürdüğü gibi Avrupalı devletlerin gözünde Müslümanların imajını yerle bir etmişti.³³⁶ Tüm bu tepkiler Muhammed İnşauallah Efendi üzerinde ciddi bir etki meydana getirdi. Kendini savunmak amacıyla *Sırat-ı Müstakim* dergisine gönderdiği mektupta ılımlı bir ifade tercih ederek ortamı yumuşatmaya çalıştı. Muhammed İnşauallah Efendi'nin geri adım atması üzerine Hint ve Osmanlı basını arasındaki gerilim de büyük

³³³ Tanin, 7 Eylül 1909.

³³⁴ *Sırat-ı Müstakim*; “Abdülhamîd'in Hal'i ve Hindistân Matbû'âtı”, 28 Cemâziyelevvel 1327 Perşembe /04 Haziran 1325, C.2-Aded 41; *Sırat-ı Müstakim*; “Abdülhamîd'in Hal'i ve Hindistân Matbû'âtı”, 06 Cemâziyelâhir 1327 Perşembe, 11 Haziran 1325, C.2-Aded 42.

³³⁵ Mısırlı ilim ve fikir adamı. Yusuf Şevki Yavuz, “Ferîd Vecdî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 13. 05. 2022) <https://islamansiklopedisi.org.tr/ferid-vecdi>.

³³⁶ Muhammed Ferid Vecdî, “Bütün Âlem-İ İslâm'a Açık Mektûb”, Çev: Mehmed Akif, *Sırat-ı Müstakim*, 13 Cemâziyelâhir 1327 Perşembe/ 18 Haziran 1325, C.2-Aded 43.

bir ölçüde sona erdi. Fakat buna rağmen Hindistan Müslümanlarının İttihatçılara karşı olan mesafesi uzun bir dönem daha devam etti.³³⁷

2.4. HİNDİSTAN MÜSLÜMANLARININ İTTİHATÇILARLA İŞ BİRLİĞİ SÜRECİNİN BAŞLAMASI

Hindistan, Pan-İslamizm siyaseti açısından büyük bir önem arz ediyordu. Her ne kadar İTC yönetimi iktidara geldiği ilk dönemlerde İngilizleri kışkırtmamak adına bu siyaseti rafa kaldırsa da mevcut konjonktür Panislamizm siyasetini zorunlu kılmaktaydı. İslam âleminde ve özellikle Hindistan'da Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle zedelenen Osmanlı ve hilafet imajını tazelemek gerekiyordu. Dolayısıyla İTC, İslam âleminde destek bulabilmek için birtakım faaliyetlere girişti. İTC üyelerinden oluşan bir heyet Hicaz'a giderek İslam âleminin çeşitli yerlerinden gelen âlimleri Osmanlı Devleti'ne yardım etmeye davet etti. Esasında böyle bir faaliyete girişilmesinin nedeni Osmanlı Donanma Cemiyetine maddi yardım sağlamaktı. Böyle bir ortamda İttihatçıların Hindistan Müslümanlarına yüz çevirmesi mümkün değildi. Zira Hindistan Müslümanları yaklaşık 60-70 milyon nüfuslarıyla muhtemel bir yardım fonunda vaz geçilmez bir maddi kaynak oldukları gibi Pan-İslamizm siyaseti açısından da hayati önem taşıyorlardı.³³⁸

İslam dünyasının bu en kalabalık ülkesinin hilafet ve Osmanlı Devleti hakkındaki görüşleri diğer Müslümanlar üzerinde de büyük bir etki meydana getirmekteydi. Bu sebeple İTC yönetimi hem Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle meydana gelen hoşnutsuzluğu gidermek hem de donanmaya maddi destek sağlamak amacıyla 1909 yılının sonunda Ali Asgari Efendi'nin başkanlığında bir heyeti Hindistan'a gönderdi. Hindistan'a ulaşan Ali Asgari Efendi, burada Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden duyulan rahatsızlığı bizzat gözlemledi ve bu konuda İstanbul'a birçok rapor gönderdi. Ali Asgari Efendi'nin amacı bu hoşnutsuzluğu gidermek için politikalar üretmekti. Bu amaçla İstanbul Hükümeti'nden İttihatçıların halifeye bağlılıklarını ifade eden bir mektup göndermelerini istedi. Ali Asgari Efendi merkeze gönderdiği raporda Hindistan'daki olumsuz cereyanı büyük ölçüde bertaraf ettiğini yazmaktaydı. Donanma yardımı konusunda da belirli bir aşama kaydetmişti. Fakat Hindistan'daki faaliyetleri kısa

³³⁷ Muhammed İnşâullah; "Vatan Gazetesi sâhibinin Müdâfaası", *Sırat-ı Müstakim*, 17 Zilhicce 327/ Perşembe 17 Kânûniyevvel 325, C.3-Aded 69.

³³⁸ Özcan, *Panislamizm*, 222-225.

sürede İngilizlerin dikkatini çekti ve İngiliz yönetimi onun faaliyetlerinin kısıtlanması noktasında Hindistan hükümetine talimat verdi.³³⁹

Ali Asgari Efendi her ne kadar bölgedeki Müslümanların önemli bir kısmının düşüncesini olumlu yönde etkilemiş olsa da Osmanlı Devleti'ndeki son olaylardan dolayı Hindistan Müslümanlarının nezdinde İttihatçılara karşı güvensizlik hâlen devam etmekteydi. Ali Asgari Efendi'yi Türk ajanı olarak gösteren *Al Bashır* gazetesi, onun bölgedeki faaliyetlerinden duyduğu memnuniyetsizliği açıkça ifade etti. Gazete, Osmanlı Devleti'nin yaşadığı zorluklara sempati duyduğunu ifade etmekle birlikte Hindistan Müslümanlarının gerek Osmanlı, gerekse başka bir İslam devletiyle siyasi ilişki içerisine girmesini uygun bulmadığını bildirdi. Osmanlı Devleti'nin donanma için yardım toplamasını eleştiren gazete, Türklerin Hindistan'daki dindaşlarına göre iyi durumda olduğunu belirterek Osmanlı Devleti'nin kendilerine muhtaç olan Hindistan Müslümanlarından yardım istemek yerine, harcamalarını azaltmaları gerektiğini ifade etti. Gazete ayrıca Türklerin hiçbir zorlukta kendilerine yardım etmediklerini ve bu yüzden Hindistan Müslümanlarından bir şey beklememeleri gerektiğini bildirmekteydi.³⁴⁰

Ali Asgari Efendi'nin bölgede ne kadar kaldığı bilinmemekle birlikte faaliyetlerinin Hindistan Müslümanlarının düşüncesini etkilediği kesindir. Bölgeye gidişinden kısa bir süre sonra Hindistan Müslümanlarından iyi mesajların geldiği ve ortamın büyük ölçüde yumuşadığı görülmektedir. Özellikle Bombay'dan gelen haberler umut vericiydi. Bu sıralarda Bombay'da faaliyet gösteren bir *İttihad-ı İslam Cemiyeti* tarafından Osmanlı basınına gönderilen bir makalede, Doğu halkları ve İslam hükümetleri arasında bir ittifak için çağrı yapılmaktaydı. Makalede Sultan Abdülhamid'in bahsi dahi geçmiyordu. Özellikle Osmanlı Devleti ile İran ve Afganistan hükümetleri arasında meydana gelecek ittifadın İslam âlemi için meydana getireceği faydalar üzerinde durulmaktaydı. İlgili cemiyet, Osmanlı Şehbenderliği ile de sıkı bir temas halindeydi. Osmanlı Devleti'nin Bombay Başşehbenderi Celaledin Bey ve vekili Mahmut Bey'in hazır olduğu toplantılarda açıkça Asya ittifadından bahsedilmekteydi.³⁴¹

³³⁹ Özcan, *Panislamizm*, 222-225.

³⁴⁰ IOR/L/R/5/85; *Al Bashır*, 22 Şubat 1910.

³⁴¹ Sırat-ı Müstakim, "Âlem-i İslâm: Teârif-i Ehl-i İslâm", 10 Zilhicce 327 Perşembe/10 Kânûnievvel 325, C.3-Aded 68.

Hindistan'daki bu kısmi yumuşama kısa sürede meyvelerini verdi. Hindistan Müslümanları, İstanbul'da olanları daha yakından takip etmek istiyorlardı. Dahası İttihatçılarla aralarındaki anlaşmazlığı gidererek yeni bir başlangıç yapmak arzusundaydılar. Müslümanlar hem bu gayeyi gerçekleştirmek hem de meşrutiyet idaresindeki başarılarından dolayı Sultan Mehmed Reşad'ı tebrik etmek üzere bir heyetin İstanbul'a göndermeye karar verdiler.³⁴² Hindistan'dan gelmesi planlanan heyet İttihatçıları oldukça sevindirmişti. İttihatçıların önemli kalemelerinden Halil Halid Bey, bu heyetin ikili ilişkiler için fayda sağlayacağını düşünmekteydi.³⁴³ Esasen Halil Halid Bey gençlik yıllarından beri Londra'da bulunduğu için buradaki Hint-İslam lobisini yakından takip etmekte ve Hindistan ilişkilerine büyük bir önem atfetmekteydi. Bu görüşleri sebebiyle ileride Bombay Başşehbenderi olarak atanacaktı. İlgili heyetin İstanbul'a ulaşım ulaşmadığı tarafımızca tespit edilememiştir. Fakat 1910 yılında Müşir Hüseyin Kıdwai başkanlığındaki bir heyetin İstanbul'a geldiği kayıtlarda geçmektedir. Aradaki tarih farkı dikkate alınırsa (söz konusu heyetin Aralık 1909 sonunda gitmesi planlanıyordu) iki heyetin birbirinden bağımsız olduğu sonucuna varmak mümkündür. Her ne kadar heyetin İstanbul'a varıp varmadığı tespit edilemese de bu tarz bir düşüncenin mevcudiyeti dahi Hindistan Müslümanlarının İTC yönetimi ile mesafelerini kırmak istediklerine dair bir işaret olarak kabul edilmelidir.

Tüm bu olup bitenlere İngilizlerin kayıtsız kalması düşünülemezdi. İngiliz yönetimi son gelişmeleri yakından takip etmekte ve bu hareketli gündem içerisine Osmanlı Devleti ve Hindistan'a yönelik politikasını belirlemeye çalışmaktaydı. İngilizler henüz 31 Mart İsyanı sürecinde İttihatçılara olan desteklerini ifade etmişlerdi. Bununla birlikte anayasadan taviz verilmemesi konusunda İttihatçılardan güvence almak istiyorlardı. Nihayetinde Sultan Abdülhamid'in tahtan indirilmesi İngilizler nezdinde hiçbir etki yapmadı. İlerleyen süreçte Edward Grey, Osmanlı Devleti'ne yönelik iyimser bir tarafsızlık politikası izlemeye başladı. Grey, Sultan Abdülhamid'i sevmediğini açıkça ifade etmekte ve onu despotik bir idare altında tebaasını katleden bir hükümdar olarak görmekteydi. Ona göre Sultan Abdülhamid, kendi hayatını kurtarmak ve iktidarı elinde tutmak için ülkesinin sömürülmesine izin veren ve iyi insanları ülkeden ve hükümetten

³⁴² Sırat-ı Müstakim, "Hindistan Müslümanları Hey'et-i Tebrikiyesi", 10 Zilhicce 327 Perşembe/10 Kânûnievvel 325, C.3-Aded 68.

³⁴³ Halil Hâlid, "Londra'da Müslümanlar", Sırat-ı Müstakim, 17 Zilhicce 327 Perşembe/17 Kânûnievvel 325, C.3-Aded 69.

kovan bir despottu. Buna karşılık Grey, Lowter'in kötümserliğine karşı İttihatçıların birikiminden ve kabiliyetinden etkilendiğini ifade etmekteydi. İttihatçıların birçok hatasına rağmen Osmanlı'daki en iyi unsurların onların kadrosunda bulunduğunu söylemekte ve onlara sempati duyulması gerektiğini ilave etmekteydi.³⁴⁴ İngilizler, isyanın bastırılmasının ardından İstanbul'daki durumun sakinleştiğine inanmaktaydılar. Bu nedenle İttihatçıları daha fazla ciddiye almaya karar verdiler. Öyle ki, meşru hükümdarın tahttan indirilmesi münasebetiyle diplomatik nezaket gereği beyan edilen göstermelik üzüntüyü dahi ifade etmekten kaçındılar. İngilizler reforme edilmiş bir Osmanlı için tek umutlarının İttihatçıları olduğunu düşünmekteydiler. İttihatçıların başka bir güce dayanmaları durumunda birkaç aydan beri İstanbul'da sahip oldukları karizmanın sona ereceğine inanıyorlardı. İngilizlerin bununla kastettikleri şey muhtemel bir Alman yakınlaşmasının tehlikesi idi. Almanlarla sıkı bir ittifak içinde bulunan Sultan Abdülhamid'in tahtan indirilmesi bu açıdan İngilizler için büyük bir nimet sayılabilirdi.³⁴⁵ Tüm bunlara rağmen İngilizler meydana gelen olaylarda doğrudan doğruya Sultan Abdülhamid'i suçlu bulmak ve onu isyanın müsebbibi olarak göstermek gibi politika takip etmediler. Lowter, Edward Grey'e gönderdiği mektupta eldeki delillerin isyanı Sultan Abdülhamid'in başlattığı tezini ispat etmeye yetmediğini ifade etmekteydi. Bununla birlikte bu ihtimalin de büsbütün mümkün olmadığını da iddia etmiyordu.³⁴⁶

Tüm iyi temennilere rağmen İngilizler nezdinde İttihatçılara karşı başından beri bir güvensizlik vardı. Birçok İngiliz yetkili Osmanlı Devleti'ndeki anayasanın kalıcı olmayacağına inanmaktaydı. Onlara göre bu hareketin temelinde idealize edilmiş bir hürriyet talebinden çok maaş alamayan genç subayların huzursuzluğu vardı.³⁴⁷ Dahası İngilizler, İttihatçıların önlerindeki engelleri kaldırdıktan sonra eski rejimi taklit edeceklerini ve Hıristiyan unsurlara kötü muamelede bulunacaklarına inanmaktaydılar.³⁴⁸

³⁴⁴ Ahmad, *Great Britain's Relations with the Young Turks*, 302-329; *British Documents on The Origins of the War 1898-1914*, Vol. V, 319-320. 30 Nisan 1909.

³⁴⁵ Heller, *British Policy Towards The Ottoman Empire*, 30-31.

³⁴⁶ *British Documents on The Origins of the War 1898-1914*, Vol. V, 313-319. Sir G. Lowther'dan Sir Edward Grey'e. 26 Nisan 1909. İngiliz idareciler büyük ölçüde Sultan Abdülhamid'in isyanında kışkırtıcı ve tertip edici bir faktör olmadığına inanıyorlardı. Bununla ilgili rapor için bkz. TNA, FO/424/250, Annual Report Turkey 1909, s.2-11.

³⁴⁷ *British Documents on The Origins of the War 1898-1914*, Vol. V, 308-309. Sir Edward Grey'den Sir G. Buchanan'a. 28 Temmuz 1908.

³⁴⁸ *British Documents on The Origins of the War 1898-1914*, Vol. V, 309-310. Sir A. Nicolson'dan Sir Edward Grey'e. 13 Ağustos 1908; TNA, FO/424/250, Annual Report Turkey 1909, s.2-11.

Bu güvensizlik ortamı kısa sürede semerelerini vermekte gecikmedi. İttihatçıların Sultan Abdülhamid'in tahtan indirilmesi ile zedelenen imajlarını tazelemek için Pan-İslamizm politikasına sarılmaları, İngilizleri ciddi derecede rahatsız etti. Donanma için yardım temin etmek ve Hindistan Müslümanlarının sempatisini kazanmak üzere Hindistan'a giden Ali Asgari Efendi, ciddi bir İngiliz takibine maruz kaldı ve Pan-İslamizm elçisi olarak kabul edilip faaliyetleri büyük oranda sınırlandırıldı. Bununla birlikte İngilizler, 1910 yılı dolaylarında, İttihatçıların Sultan Abdülhamid'den daha ziyade Pan-İslamist bir eğilime sahip olduklarından emin oldular ve ilk zamanlardaki desteklerini büyük ölçüde azalttılar.

Ali Asgari Efendi'nin başlattığı diyalogdan sonra iki toplum arasındaki ilişkileri geliştirmeye yönelik ilk adım Mevlânâ Abdülbâri'den geldi. Abdülbâri, İstanbul'a bir mektup yazarak çeşitli faaliyetlerinden söz ettiği gibi ayrıca Osmanlı Donanma Cemiyetinin İstanbul'da yapılacak olan yıllık genel kuruluna Hindistan Müslümanlarını temsilen Müşir Hüseyin Kıdwai'nin gönderileceğini bildirdi. Esasında Müşir Hüseyin Kıdwai'nin İstanbul'a gidişinin sebebi adı geçen kurula katılmaktan çok İstanbul'daki gelişmeleri yakından takip etmek, diğer bir deyişle Hindistan Müslümanlarının ittihatçı güvensizliğinin makul bir zeminde olup olmadığını gözlemlemektir. Ağustos 1910'da İstanbul'a ulaşan Kıdwai'nin ilk izlenimleri oldukça olumluydu.³⁴⁹

Sıkı bir Sultan Abdülhamid taraftarı olmasına rağmen ittihatçılara atfedilen olumsuzlukların birer haksızlıktan ileri geldiğini düşünen Kıdwai, Hindistan Müslümanlarını, Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeler hakkında aydınlatmak üzere bir mektup kaleme aldı. "Hilafet Merkezine İkinci Kez Yolculuk" başlığını taşıyan mektupta çarpıcı gözlemlerde bulundu. Kıdwai, Sultan Abdülhamid'e duyduğu derin hürmete rağmen onun dönemini şahsi bir devir olarak niteleyerek Osmanlı Devleti'nin İttihatçıların idaresinde özgürlükçü bir yönetime kavuştuğunu bildirmekteydi. Kıdwai'ye göre Hindistan Müslümanlarını ve İslam âleminin geri kalanını endişelendiren şey Osmanlı'daki devrimin hilafet makamına zarar verme ihtimali idi. Şüphesiz halifelik yetkisinden arındırılmış bir Osmanlı sultanına Müslümanların saygı duyması için hiçbir geçerli neden yoktu. Fakat Kıdwai, Osmanlı devlet adamları ile bizzat görüştüğünden sonra bu kaygıların yersiz olduğu kanaatine vardı ve İttihatçılara yapılan dinsizlik suçlamalarını

³⁴⁹ Özcan, *Panislamizm*, 225.

açıkça reddederek onların İslami kimliklerine vurgu yaptı: “Şeyhü’l-İslam Musa Kazım Efendi ile uzun uzadıya konuştum. Şeyh konuşmada net bir ifadeyle Halifetü’l-Müslimin’in yeri bizim gözümüzün ve başımızın üstündedir, dedi. Gerçi biz zaten Hulefayı Râşidin’e ricat etmişiz. Şu an umumiyetle bu çok yaygındır ki bu devletin idaresi askerin elindedir ve askerler de Mahmud (Şevket) Paşa’nın idaresindedir. Ben Mahmud Paşa ile de görüştim ve onu da bu konuda ne basiretsiz ne de İslami hamiyetten mahrum buldum. (...) Ben genellikle dünya Müslümanları ve hususen Hint Müslümanlarını tatmin etmek istiyorum ki bu ülkenin saygıdeğer öncü ve seçkin fikir adamlarının düşüncesi asla hilafeti kötü duruma teslim etmek değildir. Aksine çabaları her zaman eskisi gibi şerefini daim kılmak yolundadır.” İlgili mektup büyük bir önem taşımaktaydı. Zira Sultan’ın tahtan indirilmesinin ardından ilk defa bir Hintli gözlemci İstanbul’a gelmiş ve olayları yerinde inceleme fırsatı bulmuştu. Aradaki uzak mesafe ve farklı devletlerin propagandaları Hindistan Müslümanlarının duygularını ve basın dilini etkilemekteydi. Kıdwai ise bu ortamda Hindistan Müslümanlarına doğru bilgiler sunma ve İstanbul’daki ortamın ruhunu aktarabilme imkânına sahipti.³⁵⁰

2.5. ABDÜRREŞİD İBRAHİM’İN HİNDİSTAN ZİYARETİ VE BÖLGEYE YÖNELİK GÖZLEMLERİ

Müşir Hüseyin Kıdwai’nin İstanbul’u ziyaret ettiği sıralarda meşhur Osmanlı âlimi ve seyyahı Abdürreşid İbrahim de Hindistan seyahatindeydi. 1907’de kapsamlı bir Asya seyahatine çıkan Abdürreşid İbrahim’in 1910 yılı dolaylarında son bulan ziyaretinin duraklarından biri de Hindistan’dı. Japonya seyahati dönüşünde Hindistan’a uğrayan

³⁵⁰ Sırat-ı Müstakim dergisi Hindistan kamuoyundaki Osmanlı algısı ve Müşir Hüseyin Kıdwai’nin İstanbul’a gelişi ile ilgili şunları söylemekteydi: “İngiliz esâret ve istibdadı altında ezilen, vekâyi’ ve şuûn-ı cihândan ancak İngilizlerin telkîn ettikleri sûrette habârdâr olabilip hakâyık-ı ahvâlden gâfil olan bîcâre Hindli Müslüman kardeşlerimiz Dâru’l-Hilâfe’deki inkılâb-ı meşrû’ hakkında da İngiliz ajanslarından aldıkları garip garip haberlerle düçâr-ı ye’s ü fütûr olmuşlardı; ahîren Dâru’l-Hilâfe’yi teşrîf eden Hindistan a’yân ve fâzılından Müşir Hüseyin Kıdvay Efendi hazretleri, re’yü’l-ayn hakikat-i hâli görerek son derecelerde memnûn ve mesrûr olmuş ve müşâhedâtını ihtisâsâtını Hindli kardeşlere bildirmek üzere Urdu lisânıyla şu mektubu yazarak idârehânemize bırakmış ve Londra’ya müteveccihen geçen hafta şehrimizden müfâra-kat eylemiştir.” Dergi ayrıca mektubun Urduca metnini de yayınlamaktaydı. Sırat-ı Müstakim, “Hindistan Müslümanlarına Açık Mektup”, 19 Şa’ban 328 Perşembe/ 12 Ağustos 326, C.4 - Aded: 103. İngilizlere göre Müşir Hüseyin Kıdwai, Pan-İslamist bir kimliğe sahip olmasına rağmen Türklerin Pan-Turanist emellerine hizmet etmekteydi. Böyle bir ortamda, özellikle Hindistan basınının Jön Türkleri üzerindeki dinsizlik söylemlerinin ayyuka çıktığı bir zamanda diliminde Müşir Hüseyin Kıdwai, Jön Türklere atfedilen dinsizlik suçlamalarını yalanlayarak Hindistan kamuoyunu büyük ölçüde rahata kavuşturmuş ve ikili ilişkilerin yeniden kurulmasında hayati bir rol oynamıştı. TNA, FO/882/15. Notes On An Interview Between Zafar Ali Khan Add Director, Criminal Intellince, 12. 06. 1917. s.167-168.

Abdürreşid İbrahim, buradan Hac farızasını yerine getirmek üzere Hicaz'a gitmeyi planlamaktaydı. Kalküta, Bombay ve Haydarabad gibi önemli merkezleri gezen ünlü seyyah, daha sonra kaleme aldığı hatıratında buradaki gözlemlerine de yer verdi. Abdürreşid İbrahim'in ilk durağı Kalküta şehri idi. Burada tüccar bir aile olan Bahailer'in himayesinde şehri gezme imkânı buldu ve gerek Müslümanların yaşayış tarzı gerekse İngiliz idaresi hakkında birtakım gözlemlerde bulundu. Ona göre Hindistan halkı, Müslüman ve Hindu farkı gözetmeksizin tam mânâsıyla cehâlet ve fakirlik içindeydi. Bölgeden edindiği maddi kaynak sayesinde dünyanın süper gücü haline gelen İngiltere, halkın sefaletini gidermek adına herhangi bir faaliyette bulunmamaktaydı. Buna karşılık Müslüman halk arasındaki ayrımcılık da oldukça ileri safhadaydı. Maddi olarak oldukça iyi bir durumda olan İran kökenli Şiiler, Hindistan Müslümanlarını aydınlatmak noktasında istekli değillerdi. Çoğu Hanefi mezhebine mensup olan Sünniler ise ibadetlerinde oldukça gevşek oldukları gibi kendi aralarında da çekişme halindeydiler.³⁵¹

Abdürreşid İbrahim sıradan bir seyyah değildi. Her ne kadar kendisine resmi bir misyonerlik vazifesi verilme de gittiği yerlerde Pan-İslamizm fikrine büyük hizmetlerde bulunmaktaydı. Hindistan, onun Pan-İslamizm ideallerini yerine getirmek için biçilmiş bir kaftandı. Bombay'ın büyük bir camiinde, Cuma hutbelerinde Osmanlı padişahının adının okunmamasına oldukça içerlenen Abdürreşid İbrahim, cami imamıyla tartışmaya girerek hutbelerde halifenin adının okunmasının zaruri olduğunu bildirdi. Fakat bir müddet sonra Müslümanların gerçek duygularına vakıf oldu. Onun gözlemlerine göre Müslümanlar Osmanlı Devleti'ne kırgındılar. Sultan Abdülhamid'in idaresi onlar için büyük bir anlam ifade etmekteydi. Özellikle Hicaz Demiryolu projesi, Hindistan Müslümanları tarafından hayranlıkla karşılanmış ve hilafet makamına olan sevgilerini arttırmıştı. Fakat meşrutiyet rejimi ile birlikte Müslümanların hilafet makamına olan bakışları büyük ölçüde değişmişti. Her şeyden önce Müslümanlar, Sultan Mehmed Reşad'ı yeterince tanımıyorlardı. Daha ötesi meşrutiyetten sonra bölgeye gelen Osmanlı şehbenderlerinin İslam'a olan uzaklıklarından oldukça şikâyetçiydiler. Müslümanların ifadesine göre Osmanlı şehbenderleri alafranga bir giyim tarzı benimsemekle birlikte Müslümanlarla doğrudan temastan kaçınıyorlardı. Buna karşılık

³⁵¹ Abdürreşid İbrahim, *Âlem-i İslam*, 694-704.

birçok önde gelen Müslüman, hilafet makamının önemini anlamakta ve Müslümanların geleceğini Osmanlı Devleti'nin kaderine bağlamaktaydı.³⁵²

Abdürreşid İbrahim'e göre Hindistan Müslümanları, Pan-İslamizm siyaseti açısından büyük bir mesafe kat edebilirlerdi. Fakat bu her şeyden önce bölgedeki Sünni ve Şiiler'in ittifadına bağlıydı. Yine ona göre Hindistan'da uygulanacak Pan-İslamizm siyasetine en büyük engel İngiltere idi. Bütün Avrupalı ülkelere üstünlük kuran ve dünyanın tartışılmaz gücü olan İngiltere'nin korktuğu tek şey İslamiyet'ti. İngilizler Pan-İslamizm siyasetinin kendi sonlarını getireceğini bildiğinden her fırsat ve vasıta ile Müslümanları baskı altına almakta ve onların potansiyellerini söndürmeye çalışmaktaydılar. Bu amaçla İngilizlerin uyguladığı temel politika Müslümanların kanaat önderlerini satın almaktı. Bu noktada Hindistan Müslümanlarının lideri Emir Ali'yi de hedef alan Abdürreşid İbrahim, onun İngilizler tarafından ayartılmış bir kişi olduğunu iddia ediyordu. Abdürreşid İbrahim ayrıca İngilizlerin Müslümanlara yönelik uyguladığı ayrımcı siyaseti de şiddetle eleştirmekteydi. Ona göre Müslümanlar kendi memleketlerinde ikinci sınıf insan muamelesi görüyorlardı. Tren vagonlarından İngilizlerle aynı bölümde seyahat edemedikleri gibi aynı rütbedeki bir İngiliz subay ile Müslüman subayın maaşları birbirinden farklıydı ve Müslüman memurlar İngilizlerden çok daha az maaş alıyorlardı. Hatta aynı rütbedeki bir İngiliz subayı, Hindu veya Müslüman bir subayın elini dahi sıkıyordu. Dünyaya medeniyet dersi veren ve Hindistan'daki bütün güzel gelişmeleri kendi idare tarzına bağlayan İngiltere'nin Hindistan'da yaptıkları hakikatte, barbarlık ve vahşetten başka bir şey değildi. Hatta Abdürreşid İbrahim bu korku politikasının bir sonu olarak kendisinin Hindistan'da İngilizler tarafından tutuklandığını da ifade ediyordu.³⁵³

2.6. BEHOPAL HÂKİMESİ CİHAN BEGÜM'ÜN İSTANBUL ZİYARETİ VE İKİLİ İLİŞKİLERE KATKISI

Müşir Hüseyin Kıdwai'nin İstanbul ziyareti ve mektubu Hindistan Müslümanlarında kısmi bir rahatlama sağlamıştı. Mektubun etkisiyle Hindistan'daki Osmanlı muhalefeti büyük ölçüde azaldı. Her ne kadar ittifatçı karşıtlığı büsbütün sona

³⁵² Abdürreşid İbrahim, *Âlem-i İslam*, 705-706, 722-723, 727-728, 743, 823-824.

³⁵³ Abdürreşid İbrahim, *Âlem-i İslam*, 705-706, 722-723, 727-728, 743, 823-824.

ermese de Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle başlayan tartışmalar gözle görülür biçimde azalmaya başladı. Sultan Mehmed Reşad'ın halifelîği kabul gördüğü gibi Osmanlı Devleti'ne yapılan klasik destekler de devam etti. Bu yumuşama ortamı içinde Hindistan Müslümanlarının ileri gelen simaları yeni padişahı tebrik etmek için İstanbul'u ziyaret etmeye başladılar. Bu ziyaretlerden en önemlisi hiç şüphesiz Behopal bölgesinin hâkimesi Cihan Begüm'ün ziyaretiydi. Behopal, Hindistan'da Müslümanların idaresindeki üç büyük emirlikten biriydi ve bu bölgenin idarecisinin İstanbul ziyareti büyük bir önem taşımaktaydı. Kıdwai'nin İstanbul ziyaretinden yaklaşık bir yıl sonra Cihan Begüm'ün naibi Emir Ali, Rıfat Paşa'ya mektup yollayarak ilgili ziyaret için müsaade istedi.³⁵⁴

1901 yılında iktidara gelen Cihan Begüm sıkı bir Sultan Abdülhamid taraftarı idi. Hatta padişaha olan bağlılığının bir nişanesi olarak oğullarından birine Hamidullah adını vermişti. 1903'te büyük bir törenle Hac farızasını yerine getirmek üzere Hicaz'a giden Cihan Begüm, çeşitli meselelerde Osmanlı Devleti'ne yardım elini uzatan simalardan biriydi. 1911 yılında İstanbul'da meydana gelen bir yangının yaralarını sarmak için ciddi yardımlarda bulunduğu gibi Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı'nda da Osmanlı Devleti'ne yardımlarını esirgememişti.³⁵⁵

1911 yılında oğlunun tedavisi için Avrupa'ya giden Cihan Begüm, Avrupa seyahati dönüşünde Osmanlı makamlarından da izin alarak Temmuz 1911'de yirmi kişilik bir heyetle İstanbul'a vardı. Cihan Begüm'ün ziyareti İstanbul'da ilgiyle karşılandı. Hariciye Nazırı Rıfat Paşa tarafından karşılanan Cihan Begüm, Pera Palas Oteline yerleştirildi ve burada Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa gibi önemli isimler kendisini ziyaret ettiler. Resmi protokolle karşılanan Cihan Begüm, Sultan Mehmed Reşad tarafında da kabul edildi ve sarayın kadın sultanları tarafından da büyük bir ilgiyle karşılandı. Hırka-i Saadet dairesi olmak üzere İstanbul'daki birçok dinî mekânı ziyaret eden Cihan Begüm, ulema tarafından da büyük bir ilgi gördü ve özellikle Abdüreşid İbrahim ile ikili görüşmelerde bulundu.³⁵⁶

³⁵⁴ BOA. HR. TO. 542-24. M-10-07-1911.

³⁵⁵ Berna Korucu Üçüncü, "Bopal Nevvabı Sultan Cihan Begüm'ün İstanbul Ziyareti ve Osmanlı'ya Gönderdiği Yardımlar", *Journal of Universal History Studies (JUHIS)*, December 2019, 251–268.

³⁵⁶ Sırat-ı Müstakim, "Bhopal Hâkime-i Âlî-Kadripiyâ Begüm Hazretleri Dârulhilâfeti'l-Aliyye'de", 13 Şa'bânümuazzam 1329/ Perşembe 27 Temmuz 327, C.6 - Aded: 153.

İlgili ziyaret Hindistan Müslümanları açısından önem taşıyordu. Zira Cihan Begüm, mahalli bir hükümdar olmasının yanı sıra Hindistan Müslümanları tarafından saygı duyulan bir isimdi. Bir nevi Hindistan'da Müslüman hâkimiyetinin temsilcilerinden biri olarak kabul ediliyordu. Özellikle Sultan Mehmed Reşad ile görüşmesi, padişahın meşru hâkimiyetini kabul etmesi bakımından manidardı. Müşir Hüseyin Kıdwai'nin ardından Cihan Begüm'ün de İstanbul ziyareti, Hindistan Müslümanları nezdinde Osmanlı Devleti ile ilgili tereddütleri ortadan kaldırmak ve ortamı yumuşatmak açısından etkili olacaktı.

2.7. HİNDİSTAN MÜSLÜMANLARININ İTTİHATÇILARA SEMPATİLERİNİN GELİŞİM SÜRECİ

Bu tarihlerde Osmanlı Devleti, resmi İslam politikası açısından Hindistan'ın önemini iyice anlamış durumdaydı. Hükümet, Hindistan Müslümanları ile olan iletişimini arttırmak için projeler ortaya atmaktaydı. Osmanlı Devleti, Hindistan ile doğrudan iletişimi sağlayacak telgraf hatlarının döşenmesine büyük bir önem vermekte ve özellikle bu iletişimde önemli bir rol oynayan Fav hattının³⁵⁷ güvenliğini kontrol altına almaya çalışmaktaydı.³⁵⁸ Osmanlı Devleti özellikle İngiltere'de bulunan Hindistan Müslümanlarının önemli temsilcileri ile sıkı temas halindeydi. Osmanlı Devleti'nde meşrutiyet ile birlikte başlatılan reform hareketleri, İngiltere'deki Hint-İslam lobisi tarafından ilgiyle karşılanmaktaydı. Hindistan Müslüman Cemiyetinin Londra temsilcilerinden Emir Ali, Osmanlı şeyhülislamı Musa Kâzım Efendi'ye gönderdiği bir mektubunda bu reform hareketlerinden övgü ile bahsetmekte ve Osmanlı Devleti'ne gösterdikleri saygıyı ifade etmekte idi.³⁵⁹ Bu ilişkiler büyük ölçüde Londra'da bulunan Halil Halid Bey tarafından yürütülmekteydi. Halil Halid Bey, Londra'daki Hindistan Müslümanları arasında Osmanlı Devleti lehine kamuoyu oluşturmak adına büyük bir gayret göstermekteydi.³⁶⁰ Özellikle bu dönemde Hindistan Müslümanları tarafından Londra'da bir camii inşa etme teşebbüsü iki toplum arasındaki yakınlaşmada etkili oldu. Bu teşebbüsün İslam âlemine prestij kazandıracağına inanan Halil Halid Bey, her fırsatta

³⁵⁷ Basra bölgesinde bir liman yerleşimi.

³⁵⁸ BOA, DH. MKT. 2764-11. H-18-02-132.

³⁵⁹ Emir Ali er-Rehavî el-Hüseynî, "Devlet-i Osmâniyyeye Hind Müslümanları", *Sırat-ı Müstakim*, 27 Şevval 327 Perşembe/29 Teşrîni-evvel 325, C.3-Aded 62.

³⁶⁰ Halil Hâlid, "Londra'da Cem'iyet-İ İslâmiyye", *Sırat-ı Müstakim*, 4 Ramazan 328 Perşembe/ 26 Ağustos 326, C.5 - Aded: 105.

camii inşasını desteklediği gibi Osmanlı kamuoyuna da bu konuda bilgi verdi ve yardım çağrısında bulundu.³⁶¹

İngiltere'deki Hint-İslam lobisinin yanı sıra Hindistan'da da Osmanlı imajı büyük ölçüde düzelmişti. Sultan Mehmed Reşad'ı meşru halife olarak kabul eden ve Sultan Abdülhamid hakkındaki söylemleri yavaş yavaş gündemden çıkaran Hindistan Müslümanları, Osmanlı Devleti ile Pan-İslamist ilişkilerini sürdürmekte istekliyidiler. Bu tarz bir teşebbüs Bengal'den geldi. Nüfusunun çoğunluğu Müslümanlardan oluşan Bengalde'de *Genç Müslüman Cemiyeti* tarafından İstanbul'a gönderilen bir mektupta ifade edilen talepler dikkat çekiciydi. İlgili cemiyet, Osmanlı Devleti ve hilafetle bağları geliştirmek adına Hindistan'daki Müslüman yetimlerin İstanbul'daki yatılı mekteplerde eğitim görmelerini talep etti. Cemiyetin talepleri sadece eğitimle sınırlı değildi. Osmanlı ticaretinin bölgede güçlenmesini isteyen *Genç Müslüman Cemiyeti*, Osmanlı mallarının Hindistan'da teşhiri için bir ticarethanenin kurulmasını da talepleri arasına ekledi. Hindistan Müslümanları ayrıca Hicaz Demiryolu yardımının organize edilmesi için bir Osmanlı memurunun Hindistan'a gönderilmesini de talepleri arasına eklediler. Her ne kadar bu taleplere somut bir cevap verilemese de *Genç Müslüman Cemiyetinin* bu girişimi Hindistan Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne karşı olan sempatileri tazelenmiş oldu.³⁶²

Bu dönemde Hindistan Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne olan yardımları da hız kazandı. Ali Asgari Efendi'nin Osmanlı Donanma Cemiyeti için yaptığı yardım çağrısı kısa sürede karşılık buldu ve Hindistan Müslümanları eskiden olduğu gibi ilgiyle yardım işine eğilmeye başladılar. Bombay, Kalküta ve Madras gibi büyük şehirlerde yardım sandıkları açan Hindistan Müslümanları topladıkları yardımları İstanbul'a gönderdiler.³⁶³ Hindistan'dan gelen yardımların çokluğuna dikkat çeken *Sırat-ı Müstakim* dergisi bu yardımların Yunanlıların meşhur Averof zırhlısını gölgede bırakacak kadar kuvvetli bir donanmayı temin etmeye yetecek ölçüde olduğunu bildirmekteydi.³⁶⁴ Fakat Donanma yardımlarında zaman zaman suistimaller de yaşanmaktaydı. Özellikle Hindistan'da

³⁶¹ Halil Hâlid, "İstanbul Harikive Londra Câmii", *Sırat-ı Müstakim*, 13 Şa'bânülmüazzam 1329 Perşembe/ 27 Temmuz 327, C.7 - Aded: 153.

³⁶² BOA, BEO. 3804-285248. H-11-09-1328; BOA, DH. İD. 126-12. H-27-03-1329.

³⁶³ *Teârif-i Müslimin*, 7 Temmuz 1910.

³⁶⁴ *Sırat-ı Müstakim*, "Osmanlı Donanması ve Hindistan Ahâlî-i İslâmiyyesi", 5 Şa'ban 328 Perşembe /29 Temmuz 326, C.4 - Aded: 101.

Müslümanların hilafete samimi bağlılıklarının farkına varan bazı dolandırıcılar, kendilerini sorumlu kişi olarak tanıtip Müslümanları kandırmakta ve aldıkları para ve değerli eşyalarla birlikte ülkeyi terk etmekteydiler.³⁶⁵

Diğer taraftan Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanlarına yönelik politikasına azami ölçüde özen göstermekteydi. Özellikle eski devir firarilerinin o bölgede giriştikleri faaliyetler yakından takip edilmekte idi. Bu dönemde Afganistan hükümetinin hizmetine giren bazı eski rejim taraftarı firari askerlerin, Afganistan üzerinden Hindistan'a etki etmeye çalışmalarını endişe ile karşılayan Osmanlı Devleti, bu tarz faaliyetleri engellemek adına çaba sarfetmekte ve özellikle firarilerin Hint basınıni etkilemesini engellemeye çalışmaktaydı.³⁶⁶ Buna karşılık Hindistan Müslümanları bu tarz tahriklere karşı dikkatli davranmaktaydılar. Haydarabad şehrinden İstanbul'a yazılan bir mektupta, Hindistan Müslümanlarının hilafete önem verdikleri ifade edilmekle birlikte artık Meşrutî idareyi kabul ettikleri ve herhangi bir tahrik hareketine karşı uyanık oldukları bildiriliyordu.³⁶⁷

İyileşmeye başlayan ilişkilere rağmen Hindistan Müslümanlarının ittihatçı yönetime duydukları güvensizlik problemi tam mânâsıyla çözülmüş değildi. Hindistan Müslümanları arasında çeşitli meselelerde Osmanlı yönetimini eleştirmekten geri kalmayan gruplar vardı. Bunların genel kanısı, Padişah'ın İttihatçıların elinde pasif bir konumda bulunduğu yönünde idi. Buna karşılık Osmanlı Devleti'nde barışın sağlandığı yönündeki söylemleri de tereddütle karşılıyorlardı.³⁶⁸ Bu ortam içerisinde en küçük meseleler dahi büyük bir sorun gibi algılanmaktaydı. 1911 yılının mayıs ayında tam da bahsedilen tarzda bir sorun yaşandı. Osmanlı şeyhülislamının okullar ve hastaneler kurmak amacıyla Necef ve Kerbela'nın hazinelerine el koyulması yönünde bir fetva yayınlaması Hindistan Müslümanları nezdinde tepkiyle karşılandı. Bu haber özellikle Hindistan Şii'lerini derinden etkiledi.³⁶⁹ Osmanlı Devleti'nin bu hazinelere karışmaya hakkı olmadığını iddia eden Şii'ler, Lucnow şehrinde bir araya gelerek Osmanlı Devleti'ni protesto ettiler. Dahası şiirler duruma müdahale etmesi için İngiliz Hükümetine

³⁶⁵ Abdürreşid İbrahim, "Donanma-i Hümayun İanesi ve Memalik-i ecnebiye Müslümanları", *Teârif-i Müslimin*, 4 Ağustos 1910.

³⁶⁶ BOA, HR. SFR.3. 621-1. M-22-01-1910. Firarilerin propagandası için Bkz. Tasvir-i Efkâr, 1 Haziran 1909.

³⁶⁷ *Teârif-i Müslimin*, 18 Ağustos 1910.

³⁶⁸ IOR/L/R/5/86; Musafir, 16 Nisan 1911.

³⁶⁹ IOR/L/R/5/86; Mashriq, 9 Mayıs 1911.

müracaatta bulunmaktan da geri durmadılar.³⁷⁰ Bu tepkiler karşısında Osmanlı Devleti'nin nasıl bir çözüm ürettiği bilinmemekle birlikte bu olayın sonrasında Hindistan Şiiilerinin Osmanlı'ya sempatiilerinin ciddi oranda azaldığı söylenebilir.

2.8. THE COMRADE GAZETESİNİN İTTİHATÇILARA VE OSMANLI DEVLETİ'NE BAKIŞI

Hindistan'da Osmanlı Devleti'ne karşı muhalefetin başını *The Comrade* gazetesi çekmekteydi. 1910 yılında Hindistan Müslümanlarının milli liderlerinden Mohamed Ali Jauhar (1878-1931) tarafından kurulan gazete, Hindistan'daki etkili yayın organlarının başında gelmekteydi. Mohamed Ali, milliyetçilik ideallerini İslam ile uzlaştırmaya çalışan renkli bir kişilikti. Son dönem Hint entelektüelleri gibi o da Aligarh'taki Anglo-Oriental Kolejinde eğitim gördü. Okul yıllarında Mevlana Shibli Numani'den etkilendi. Ardından Oxford Üniversitesinde eğitim alan Mohamed Ali, 20.yy'ın başlarında aktif olarak siyasete dâhil oldu. 1906'da Dakka'daki Hindistan Müslüman Cemiyetinin kuruluşunda bulundu ve daha sonra bu siyasi partinin başkanı oldu. Birinci Dünya Savaş'ından sonra Hilafet hareketinin önde gelen liderlerinden biri haline geldi. Muhammed Ali, her ne kadar seküler eğilimleri olan bir aydın olsa da İslam dünyasının karşılaştığı tehlikeler onu dini meselelere karşı daha duyarlı hale getirdi. 1910 yılında hem İngiliz yönetimini eleştirmek hem de Müslüman ve Hinduların haklarını savunmak amacıyla İngilizce yayın yapan *The Comrade* ile Urduca olarak çıkan *Hamdard* gazetelerini kurdu. Gazetenin sloganı “dik dur, fikrini söyle” şeklinde idi. Mohamed Ali, *The Comrade*'nin ilk yıllarında Osmanlı yönetimini yoğun bir eleştiri bombardımanına tuttu. Fakat Trablusgarp Savaşı'ndan sonra Osmanlı karşıtı tutumu bir anda değişti. Bu olayın hilafete ve İslam'a büyük bir darbe indirdiğini düşünen Mohamed Ali, var gücüyle Osmanlı Devleti'nin davasını desteklemeye başladı. Balkan Savaşları'nda desteğini iki katına çıkaran Mohamed Ali, Birinci Dünya Savaşı'nda ise Osmanlı yanlısı tutumundan dolayı İngiliz Hükümetince tutuklanarak Hindistan'dan sürgün edildi.³⁷¹

Osmanlı Devleti'ndeki son gelişmeleri yakından takip eden *The Comrade*, genellikle meşrutiyetin ilk yıllarında eleştirel bir tutum sergiledi. Gazeteye göre Osmanlı

³⁷⁰ IOR/L/R/5/86; All India Gazette, 21 Mayıs 1911; Alawarîf, Haziran 1911.

³⁷¹ M. Raisur Rahman, “We Can Leave Neither: Mohamed Ali, İslam and Nationalism In Colonial India”, *South Asian History and Culture*, 2012, 3:2, 254-268.

Devleti'ndeki anayasal düşüncenin altında iyi bir niyet yatmaktaydı. Fakat İttihatçıların pratikteki hataları devleti çöküşün eşiğine getirmişti. Dahası ittihatçıların Osmanlıcılık politikasını terk edip “şovenist” bir politika benimsediklerini ifade etmekteydi. Buna karşılık gazete, Osmanlı yönetiminin ordu ve deniz kuvvetlerinde maddi gelir elde etmek adına imparatorluk ideallerini kullandığını iddiasında bulunuyordu. İttihatçıların milliyetçi politikaya dönüşleri, Müslüman Arnavutlar arasında dahi ayrılıkçı fikirleri ortaya çıkarmıştı. Gazete, Araplar üzerinde de benzer bir dayatmanın söz konusu olduğunu iddia etmekteydi. Mali konularda da Osmanlı Hükümetini eleştiren *The Comrade*, İttihatçıları mali kaynakları zimmetine geçirmekle suçlamaktaydı. Özellikle Bosna-Hersek'in ilhakı ile Avusturya-Macaristan'dan alınan tazminatın kaybolup gittiğini iddia eden gazete, Yıldız Sarayı'ndaki değerli eşyaların yağma edildiği görüşüne de uzak durmuyordu. Tüm bu görüşlerine rağmen gazete, Osmanlı Devleti'nde ittihatçıların alternatifini olmadığı tezini ortaya koyarak onların milliyetçi politikayı terk edip Osmanlıcılık bir politikayı benimsemeleri halinde başarıya ulaşacaklarını düşünüyordu. *The Comrade*, İttihatçıları eleştirmekle birlikte Sultan Abdülhamid'e taraftar bir çizgi de benimsemiyordu. Sabık sultan için de ağır eleştiriler sarf etmekten çekinmeyen gazete, Sultan Abdülhamid'in, haleflerine utanç mirasından başka bir şey bırakmadığını ifade etmekteydi. Gazeteye göre Sultan Abdülhamid dönemi “dizginsiz bir otokrasinin dayanılmaz bir tiksintisini” temsil etmekteydi ve bu baskı dönemi içinde kamusal eleştiri yok denecek kadar azdı. Özellikle Arabistan politikasını eleştiren gazete, Sultan Abdülhamid'in böl ve yönet politikasını uyguladığını düşünüyor ve bu koşullar altında Avrupa konsoloslarının müdahalelerini meşru görüyordu.³⁷²

İlk sayılarında Sultan Abdülhamid ve Jön Türk yönetimlerine karşı genel bir eleştiride bulunarak tavrını belli eden *The Comrade*'nin ilerleyen sayılarında asıl ilgilendiği sorun Hac meselesiydi. Bu dönemde Osmanlı Devleti, hac konusunda yeni bir düzenlemeye giderek yabancı ülkelerden gelen Müslüman hacılara vize mecburiyeti getirmeye karar vermişti.³⁷³ Ayrıca Cidde'deki hacı güzergâhında sıhhi iyileştirmeler yapmak üzere her hacıdan yeni bir vergi toplanacağı şeklinde söylentiler mevcuttu. Osmanlı Devleti'nin bu kararı Hindistan Müslümanları nezdinde tepkiyle karşılandı. Müslümanlar, üzerlerine yeni mali yükler yükleyen bu kararı gereksiz buluyorlardı.

³⁷² *The Comrade*, 4 Şubat 1911.

³⁷³ BOA, HR. İD. 98-36. M-06-09-1910.

Kararı protesto etmek için Bombay'da bir araya gelen Müslümanlar, Bombay Polis Komiseri S. Edwardes'in başkanlığında Osmanlı Devleti'nin kararını protesto ettiler. Olayı provoke etmek isten S. Edwardes, bu kararın "'Tanrı'nın misafirlerine" yeni yükler yükleyeceğini ifade ediyor ve İngiliz Hükümetinin bu pasaportları ücretsiz olarak dağıttığını belirterek alttan alta Osmanlı aleyhtarlığını ve İngiliz taraftarlığını telkin ediyordu.³⁷⁴ Bu eleştirilerin tümüne katılan *The Comrade* gazetesi, meseleyi farklı bir boyutu ile de değerlendirmekteydi. Gazeteye göre bu karar, İttihatçıların başarısız ekonomik politikası sonucu ortaya çıkan mali açığı kapatmak için girişilen bir teşebbüstü.³⁷⁵

Esasen yabancı ülkelerden Hac için gelenlere vize uygulaması 1910 yılının Hac mevsiminde alınmış bir karardı. Fakat Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanlarına karşı ayrı bir sempati beslediğinden dolayı Hindistan'dan gelen hacıları bu karardan muaf tutmuştu.³⁷⁶ Öte taraftan Osmanlı Devleti'nin bu kararında haklı gerekçeleri vardı. Hindistan Müslümanları, tüm İslam âleminden gelen hacılar içinde büyük bir yekûnu ifade ediyorlardı ve İslam inancının fakir kimselere Haccı farz kılmasına rağmen Hindistan'ın fakir Müslümanları Hac farızasına büyük bir ilgi duymaktaydılar. Hicaz bölgesine gitmek üzere öncelikle İstanbul'a gelen fakir hacılar, burada sefalet içinde vakitlerini geçirmekteydiler. Bunun da ötesinde dini duyguları suistimal edilen hacı adayları kötü niyetli kimseler tarafından dolandırılmakta ve Osmanlı memurlarınca da kötü muameleyle karşılaşmaktaydılar.³⁷⁷

Osmanlı makamları bu fakir hacıların konaklamasında da ciddi problemler yaşamaktaydı. Han köşelerinde ve sokaklarda ikamet eden hacılar, sefil bir görüntü arz etmekteydiler. Ayrıca Hindistan başta olmak üzere çeşitli bölgelerden gelen hacılar kolera gibi birçok salgın hastalığı da beraberinde getiriyorlardı.³⁷⁸ Özellikle 1910 yılının Hac mevsiminde Hindistan'dan gelen hacılar vasıtasıyla çiçek hastalığının yayılması, Osmanlı Devleti'ni oldukça zor bir durumda bırakmıştı. Osmanlı Devleti, çözüm olarak Hindistan'dan gelen hacıların ülkelerini terk etmeden aşılınmalarını istedi. Fakat bugün olduğu gibi o dönemde de bazı kimselerin aşılınmak konusunda tereddütleri vardı. Halkın

³⁷⁴ The Comrade, 2 Eylül 1911.

³⁷⁵ The Comrade, 11 Eylül 1911.

³⁷⁶ BOA, HR. İD. 98-36. M-06-09-1910.

³⁷⁷ *Teârif-i Müslimin*, 4 Ağustos 1910.

³⁷⁸ Tanin, 24 Ekim 1911.

büyük bir kısmı aşılama fikrine yanaşmamaktaydı Osmanlı Devleti, Bombay Şehbenderliği vasıtasıyla mânevi nüfuzu olan kimseleri hacıları aşılamak için ikna etmeye çalıştıysa da tam bir başarı elde edemedi.³⁷⁹

Osmanlı Devleti salgın hastalıklara karşı tedbir olarak çoğu kez karantina uygulamasına rağmen bunda da tam bir başarı elde edememekteydi. Öte taraftan fakir hacılar sadece İstanbul'da değil Hicaz bölgesinde de büyük bir sorun oluşturmaktaydılar. Maddi imkânsızlıklardan dolayı ülkelerine dönemeyen Hindistanlı hacılar yerli halkın üzerinde büyük bir maddi yük oluşturmaktaydı. Ayrıca bu kitle, asayiş üzerinde de ciddi bir endişe uyandırmaktaydı. Hindistan, Cava ve Afrika'dan gelen fakir hacıların sefaletini gidermek için ciddi adımlar atan Osmanlı Devleti, bu kimseleri güvenli bir şekilde ülkelerine göndermek için de gayret göstermekteydi. Bu durum Osmanlı maliyesi üzerinde ciddi bir baskı oluşturduğu gibi ülkelerine gönderilemeyen hacılar, Hicaz bölgesinin sosyo-demografik yapısında büyük değişikliklere ve problemlere yol açmaktaydılar.³⁸⁰ Bu sorunların yanı sıra her sene hacıların İstanbul ve Hicaz'da toplanması Avrupa devletlerini ve basını da endişeye sevk etmekteydi. Avrupa kamuoyu çeşitli yerlerden bölgelerden gelen hacılara Pan-İslamizm propagandası yapıldığını iddia etmekte ve bunun oluşturacağı tehlikelere dikkat çekmekteydi.³⁸¹ Esasen Osmanlı Devleti öteden beri bu tarz propagandalarda bulunmakla birlikte bu propagandalar Avrupa kamuoyunun abarttığı ölçüde profesyonel ve sömürgeci güçlerin menfaatlerine zarar verecek ölçüde değildi.

2.9. İNGİLTERE'NİN OSMANLI DEVLETİ İLE HİNDİSTAN MÜSLÜMANLARI ARASINDAKİ YAKINLAŞMA SÜRECİNE TEPKİLERİ

1910 yılı, Hindistan merkezli Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde de bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. İngiltere, Osmanlı Devleti'ndeki anayasal hareketleri yakından takip etmiş ve yeni rejimden duyduğu memnuniyeti açıkça ifade etmişti. İTC yöneticilerini Sultan Abdülhamid idaresi ile mukayese eden İngilizler, Osmanlı Devleti'nin katı bir despotizmden ılımlı ve uyumlu bir yönetime geçiş yaptığını düşünüyorlardı. Bu güven

³⁷⁹ BOA, HR. İD. 98-36. M-06-09-1910.

³⁸⁰ BOA, BEO. 3802-285141. H-06-09-1328; BOA, DH. SYS. 64-38. H-10-09-1328.

³⁸¹ Trovskili Ahmed Tacettin, "Merkezi Hilafette Hacılar", *Teârif-i Müslimin*, 4 Teşrinievvel 1326/17 Ekim 1910.

ortamı içerisinde İngiliz siyasetçileri, geleneksel Osmanlı Devleti politikasına dönmeyi tartışıyorlardı. Fakat 1910 yılında İngilizlerin İttihatçılara olan güveni büyük ölçüde zedelendi. İttihatçıların da tıpkı Sultan Abdülhamid gibi despotik bir idare benimsediklerine dair şüpheler vardı. İngiltere'nin Doğu Departmanı Daimi Müsteşarı Sir Charles Hardinge, Mayıs 1910'da Viyana Büyükelçisine gönderdiği bir mektupta, İstanbul'daki durumdan memnun olmadığını ifade etmekle birlikte İTC'nin "askeri bir diktatör" olan Mahmut Şevket Paşa'nın etkisinde demokratik ruhunu kaybettiğini söylüyordu. İttihatçılar arasındaki çekişmelere de temas eden Hardinge, İTC yönetimini yolsuzlukla suçluyordu. Yine Hardinge, İngiltere'nin Osmanlı Devleti üzerindeki etkisinin azaldığını belirterek, Türklerin Almanlara yakınlaştığını ifade ediyordu. Ona göre bu politika değişikliğinde İngilizlerin de rolü vardı. Zira İngiltere'nin Mezopotamya, Basra, Mısır ve Girit üzerindeki güçlü duruşu ve Osmanlı Devleti'nin bu bölgeler üzerindeki duyarlılığı İTC yönetimini Almanlardan yana tercih yapmaya mecbur bırakıyordu. İngilizler, İTC'nin azınlık politikasını da şiddetle eleştirmekteydiler. İTC'nin azınlıklara eşitlik ve özgürlük verme yönündeki eski politikasını terk ettiğini ifade eden İngiliz siyasetçiler, İTC'yi açıkça Sultan Abdülhamid'in politikalarına dönüş yapmakla itham ediyorlardı.³⁸²

Buna karşılık İngilizlerin, Osmanlı politikasında asıl şüphe duydukları fenomen, İTC'nin gittikçe artan Pan-İslamist eğilimleri idi. Lowter, 9 Ekim 1910'da İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e gönderdiği mektupta İTC'nin Pan-İslamist eğilimlerine dair çarpıcı tespitlerde bulunuyordu. Lowter, Jön Türk hareketinin Pan-İslamist bir dirilişe yol açtığını iddia ediyordu. Ona göre İTC, eşitlik ve özgürlük temeline dayanan Osmanlılık ilkesinden sıyrılıyor ve Pan-İslamist bir karaktere bürünüyor. Lowter, ayrıca Sultan Abdülhamid dönemi Pan-İslamcılığının, yeni dönemin saldırgan neo Pan-İslamcılığına göre daha zararsız ve savunmacı olduğunu söylüyordu.³⁸³ Lowter, Pan-İslamizm'i Cezayir'den İran'a değin bir coğrafyayı etkileyebilecek tehlikeli bir güç olarak görüyordu ve bu politikayı İTC'nin ayırt edici özelliği olarak takdim ediyordu. Pan-İslamizm politikasının Hindistan Müslümanları üzerindeki etkisini de değerlendiren Lowter, bu konuda ciddi bir endişe görmediğini belirtiyordu. Lowter'e göre İranlılar Şii

³⁸² Heller, *British Policy Towards The Ottoman Empire* s.33-34.

³⁸³ TNA, FO 424/225. Asiatic Turkey and Arabia: October to December 1910. Sir G. Lowter'dan Sir Edward Gray'e, no: 715, 09. 10. 1910, İstanbul, 20-27.

oldukları için Sünni Osmanlı Devleti tarafından ortaya atılan bir doktrini benimsemeyeceklerdi. Öte taraftan Hindistan Müslümanları, Sultan Abdülhamid'in tahtan indirilip yerine "kukla" bir padişahın halife olarak tayin edilmesinden dolayı ittihatçılara karşı mesafeliydiler ve bu yüzden Pan-İslamizm politikası Hindistan üzerinde de zannedildiği gibi etkili olmayabilirdi. Araplar için de bu politikanın belirleyici olmayacağını ifade eden Lowter, Arapların Türklere saygı duymadıklarını ve hilafetin kendi ellerinde olması gerektiğini düşündükleri için Osmanlı halifesini dinlemeyeceklerini belirtiyordu. Bir diğer İngiliz idareci olan Marling de İTC'nin Selanik'te düzenlediği yıllık kongresinde Türkleştirme ve Pan-İslamizm politikasını sürdürme kararı aldığını ifade ediyordu.³⁸⁴

Öte taraftan İngiltere, Pan-İslamizm tehlikesi ile sahada mücadele etmekten geri durmuyordu. Daha doğrusu İngilizler, Pan-İslamizm düşüncesini kendi siyasi emellerine hizmet edecek bir şekle dönüştürmek istiyorlardı. Özellikle Rusya'nın Orta Asya ve Hindistan'ı istila etme planlarına karşı her zaman hazırlıklı olan İngilizler, Pan-İslamizm siyasetinin Rusya'nın bu teşebbüslerini boşa çıkaracağını düşünüyorlardı. Osmanlı Devleti'nin Orta Asya ve Hindistan'da uygulayacağı Pan-İslamizm politikasının kendileri açısından büyük bir tehlikeye yol açacağını düşünen İngilizler, bunun yerine kendi kontrollerinde bir Pan-İslamizm ve hilafet politikasını devreye sokmak istiyorlardı. Bunun öncelikli şartı Osmanlı hilafetini etkisiz hale getirmektir. Bunun için ciddi bir mesai harcayan İngilizler, öteden beri tasavvur ettikleri Arap hilafeti fikrini yerine getirmek için bölgede yoğun bir faaliyete giriştiler. Arapça 'ya aşına ajanları yerel kıyafetlerle Mısır, Arabistan ve Yemen'e gönderen İngilizler, Osmanlı hilafetini etkisiz göstermek adına Osmanlı Devleti'nin İslam mahkemelerine Gayrimüslim hâkimler tayin ettiği söylentilerini yaymaya başladılar. Çeşitli broşürler yayınlayarak hilafetin Arapların elinde olması gerektiği propagandasını yayan İngilizlerin bu faaliyetleri Osmanlı istihbaratı tarafından sıkı takibe alınarak başarısızlığa uğratıldı.³⁸⁵

İngilizlerin abartılı şüphelerine rağmen esasında İTC yönetimi bu dönemlerde aktif bir Pan-İslamizm siyaseti izlemiyordu. Daha önce de ifade edildiği gibi İTC, İngilizleri tedirgin etmemek adına Pan-İslamist söylemlerden büyük ölçüde uzak durmaktaydı. Osmanlı basınında konunun kültürel boyutuyla tartışılmasına karşın hükümet, bu kavramı

³⁸⁴ Heller, *British Policy Towards The Ottoman Empire*, 34-39.

³⁸⁵ BOA, Y..PRK. BŞK. 80-27. H-29-12-1327.

Avrupalı güçleri rahatsız edecek bir şekilde kullanmak noktasında tereddütlüydü. Hatta çoğu kez bu tarz söylemlerde bulunanlara çeşitli cezalar verilmekteydi. Bununla birlikte ittihatçılar büyük bir Pan-İslamist potansiyel taşımaktaydılar. Sultan Abdülhamid'in ılımlı söylemlerine karşılık ittihatçılar bu kavramı ihtilalci bir mânâda değerlendirmekteydiler. Fakat buna rağmen İTC yönetimi, Balkan Savaşları'na kadar aktif bir Pan-İslamist siyaset izlemedi. Hatta Avrupa basınında ittihatçıları Pan-İslamist bir çizgide göstermek isteyen yayınlar şiddetle yalanlandı. Söz gelimi Alman yanlısı Dr. Scheyman'ın bir gazeteye yazdığı makalede İngiltere'nin Jön Türklere düşman olduğu ve Hindistan Müslümanlarının güçsüz bir idare sergileyen İngiltere aleyhinde bulunduğu söylemi, *Teârif-i Müslimin* gazetesi tarafından şiddetle eleştirildi. Gazete, Dr. Scheyman'ın amacının Osmanlı Devleti'ni Almanya'ya yakınlaştırarak Üçlü İttifak'a dâhil etmek olduğunu ifade etmekteydi. İngilizlerin Hindistan'daki gücünün zayıf olduğu iddiasını reddeden gazete, Hindistan Müslümanların fikrini İngiliz yönetimi aleyhine çevirmenin hem Hindistan Müslümanları hem de Osmanlı Devleti açısından tehlikeli sonuçlar doğurabileceğini ifade etmekteydi.³⁸⁶ Teârif-i Müslimin ile birlikte diğer İslamcı basının da görüşü büyük ölçüde bu yöndeydi. İslamcı basın, büyük ölçüde kültürel bir Pan-İslamizm düşüncesi tasarladığı gibi Hindistan Müslümanlarının ihtilalci düşüncelerle İngilizleri hedef almalarına şiddetle karşıydı.

2.10. TRABLUSGARP SAVAŞI VE HİNDİSTAN MÜSLÜMANLARI

2.10.1. Hindistan Müslümanlarının Trablusgarp Savaşı'na Yönelik Tepkileri

İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal kararı³⁸⁷ İslam âleminde ciddi tepkilere neden oldu. Bu olay İTC yönetiminin başından beri karşılaştığı krizlerden biraz daha farklıydı. Söz gelimi 31 Mart İsyanı ve Sultan Abdülhamid'in tahtan indirilmesi gibi hadiseler, her ne kadar İslam âleminde bir tepkiye sebebiyet verse de günün sonunda Osmanlı Devleti'nin kendi iç meselesi olarak telakki edilmişti. Bulgaristan'ın bağımsızlığı ve Bosna-Hersek'in ilhakı ise daha yumuşak tepkilerle geçirtilmişti. Trablusgarp'ın işgali ise doğrudan doğruya Müslümanların hukukunun çiğnenmesi olarak görüldü ve Hristiyan

³⁸⁶ *Teârif-i Müslimin*, 8 Eylül 1910.

³⁸⁷ Trablusgarp Savaşı ile ilgili detaylı bilgi için Bkz. İsrail Kurtcephe, *Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.

dünyasından Müslümanlara karşı benzer tecavüzlerin kapısını açacağı düşünüldü. Dahası İtalyanların Trablusgarp'ı işgal etmeleri için makul bir sebeplerinin bulunmaması Müslümanların öfkesini çeken bir diğer husustu. Tüm bunlara ilaveten Trablusgarp Savaşı, 1897-1898 Osmanlı-Yunan Savaşı'ndan beri Osmanlı Devleti'nin giriştiği ilk askeri mücadeleydi ve ortada fiili bir savaş durumunun olması Müslümanların ilgisini çekmekteydi. Zira bu hareket doğrudan doğruya hilafet merkezine karşı girişilmiş bir tecavüz olarak addediliyordu. Mısır, tepkilerin yoğunlaştığı bölgelerden birisiydi. Savaşın henüz başında Mısır eşrafından Ahmed Bey, Osmanlı sadrazamına bir telgraf çekerek Trablusgarp'ın müdafaasına iştirak etmek üzere otuz bin gönüllünün harekete geçebileceğini bildirdi. Ayrıca Mısırlı vatanseverler tarafından Trablusgarp'a zahire sevkياتının yapılabileceği ifade edildi. Kahire'de büyük kalabalıklarla olayı protesto eden Mısırlı Müslümanlar, şehirde bulunan Avrupalı devletlerin konsoloslarına protesto nameler göndererek olaya müdahale etmelerini istediler. Babıali'den Mısır'a verilen cevapta Mısır gönüllü birliğine şimdilik ihtiyaç olmadığı belirtilmekle birlikte rütbesi yüzbaşından yukarı olan subayların direnişe katılabilecekleri ifade edildi. İlerleyen günlerde birçok Mısırlı subay direnişe katılmak üzere Trablusgarp'a hareket etti. Buna karşılık Babıali'den Mısırlıların yardım toplayarak Osmanlı Devleti'ne gönderebilecekleri bildirildi. Mısır'ın çeşitli bölgelerinden kurulan yardım komisyonları savaş süresince halktan topladıklarını Osmanlı Devleti'ne göndermekle ciddi katkılarda bulundular. Benzer tepkiler Afrika'nın diğer bölgelerinden de yükseldi. Fizan Mutasarrıfı Sami Bey ve Fizan Mebusu Yüzbaşı Cemil Bey, yirmi bin kişiden oluşan gönüllü bir birliğin Trablusgarp Savaşı için hazır olduğunu bildirdiler.³⁸⁸

Hicaz bölgesinden de İtalya'nın tecavüzüne karşı ciddi bir tepki yükseldi. Hz. Peygamberin kabri önünde toplanan kalabalık, her türlü fedakârlıkta bulunabileceklerine dair Osmanlı Devleti'ne telgraf gönderdiler. Buna ilaveten bölgede söz sahibi olan beş büyük aşiret, Osmanlı Devleti'ne müracaat ederek silahlarıyla Trablusgarp direnişine katılmak için izin istediler. Bosna Müslümanlarından da benzer talepler geldi. Gönüllü olarak savaşa katılmak isteyen Bosna Müslümanları, Osmanlı Devleti'nden izin gelmeksizin oluşturdukları gönüllü birliklerle sınırı geçip Osmanlı topraklarına girmeye çalıştılar. Trablusgarp Savaşı, Müslümanlar arasındaki ayrılıkları da ciddi bir seviyede

³⁸⁸ Sırat-ı Müstakim, "Âlem-İ İslâm'da Galeyan", 12 Şevval 1329 Perşembe /22 Eylül 1327, C.7 - Aded: 161; Kurtcephe, *Türk-İtalyan İlişkileri*, 142.

unutturmuştu. Öyle ki Osmanlı Devleti'ne karşı giriştiği isyan hareketiyle ünlenen İmam Yahya³⁸⁹ dahi bu mesele karşısında Osmanlı idaresi ile olan ihtilafını tek taraflı olarak sona erdirip açıkça Osmanlı Devleti'ni desteklemeye başladı. Dahası İmam Yahya, İstanbul'a bir telgraf göndererek emrindeki yüz bin kişilik gönüllü ordu ile Trablusgarp direnişine katılma arzusunu bildirdi.³⁹⁰ Büyük Sahra'daki Tibu Hâkiminden de benzer bir talep geldiyse de Osmanlı Devleti'nin bu talepleri ne şekilde karşıladığı bilinmemektedir.³⁹¹

İslam âleminin en kalabalık nüfusunu oluşturan Hindistan Müslümanları diğer birçok meselede olduğu gibi Trablusgarp Savaşı'nda da Osmanlı Devleti'ne desteklerini açıkça gösterdiler. Dahası Hindistan Müslümanları, Osmanlı Devleti'nden bağımsız olarak bu olayı bizzat kendi iç meseleleri olarak gördüler. İtalyan'ın saldırısını İslam'a indirilen bir darbe olarak telakki eden Müslümanlar, İngiliz yönetimine savaşı durdurmak

³⁸⁹ İmam Yahya, 1869 yılında bölgenin önemli alimlerinden ve kanat önderlerinden Mansûr-Billâh Muhammed'in oğlu olarak San'a'da dünyaya geldi. Babasının ölümü üzerine bölgede lider konumuna gelen İmam Yahya, tıpkı babası gibi Osmanlı karşıtı bir politika izledi ve Osmanlıları Yemen'den çıkarmak üzere isyana girişti. Türklere karşı cihad ilan eden İmam Yahya'nın direnişi 1911'in Ekim ayına kadar devam etti. Trablusgarp Savaşı'nın patlak vermesiyle Osmanlı Devleti ile olan husumetini sona erdirdi ve Osmanlı yönetimiyle imzaladığı Daân Antlaşması ile Türk yönetimini resmen kabul etti. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne sadık kalan İmam Yahya, Arap isyanlarına katılmadı. Osmanlıların bölgeden çekilmesi üzerine ordusuyla San'a'ya yürüyerek şehri ele geçirdi ve bağımsız Yemen Devleti'ni ilan etti. 1948'de damadı tarafından öldürülmesiyle Yemen'deki hâkimiyeti son buldu. Mustafa Öz, "Mütevekkil-Alellah, Yahyâ Hamîdüddin", *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 04. 06. 2022) <https://islamansiklopedisi.org.tr/mutevekkil-alellah-yahya-hamiduddin>.

³⁹⁰ İmâmü'l-Yemenel-Mütevekkil alallâh Yahyâ, "Müslüman Memleketlerine Avrupa'nın Hücûmuna Karşı âlem-i İslâm'da Galeyân", 19 Şevval 1329 Perşembe/29 Eylül 1327, C.7- Aded: 162.

³⁹¹ Sırat-ı Müstakim, "Âlem-İ İslâm'da Galeyân", 18 Zilka'de 1329 Perşembe/27 Teşrînievvel 1327, C.7- Aded: 166. İkdâm gazetesini, Trablusgarp Savaşı'nın İslam meselesine dönüşünü şu sözlerle ifade etmektedir: "İkdâm'ın baş makalesinden: İtalya Hükûmeti artık kâni olmalıdır ki Trablusgarb mes'alesi el-hâletü hâzihî yalnız bir Osmanlı Hükûmeti mes'alesi değildir. Bu mes'ele bir de bir "Müslüman mes'-elesini" olmuştur. İtalya eğer bütün harekâtında mütemeddin bir millete yakışır tarzda hareket etmiş olsa idi bu iş yalnız iki devlet arasında bir iş addedilebilirdi. İtalyalıların oradaki kadın, çocuk ehl-i İslâmı şenâatin son mertebesine vararak katliâm etmesi, fi'l-vâki' ehl-i İslâm'ı umûmen dâğdâr edecek bir harekettir. İtalya bu hareketiyle yalnız Osmanlı hükûmetinin düşmanı değil, belki Araplığın, İslâmiyet'in dahien biemân, en zâlim bir hasmı olduğunu ispât etmiştir. İşte bunun içindir ki İtalya mezâlîmi yalnız Tunus'da, Mısır'da değil bütün kıtaât-ı İslâmiyyede in'ikâslar peydâ etmiştir. Bugün farz-ı muhâl olarak Devlet-i OsmaniyyeTrablus'dan elini çekecek olsa anâsır-ı İslâmiyye ve betahsîs Trablusgarb ve civârı ahâlî-i İslâmiyyesi acz-i mutlak hâline gelinceye kadar İtalyalılar ile uğraşacaklardır. Bu ise İtalya'nın ibtidâ zannettiği gibi öyle çabuk biter şeylerden değildir. Bu işte bir gayret-i İslâmiyye, bir nâmûs-ı İslâm vardır. Eğer İtalya Trablusgarb Müslümanları hakkında revâ gördüğü gadrin cezâsını âlem-i medeniyetten hiç görmeyerek bu memlekete kolayca sâhib olursa artık dünyanın hiçbir köşesinde hayât-ı İslâm taht-ı te'minde bulunmuş olamaz. Binâenaleyh Trablusgarb mes'alesi ehl-i İslâm için bir hayât, memât mes'alesidir. Avrupa devletlerinden dahi hiçbir iddiâda bulunamaz ki eğer Trablusgarb ahâlîsi ehl-i İslâm'dan olmayıp da Hristiyan bulunmuş olsalardı evvel emirde İtalya Hükûmeti şimdiki mezâlîmi yapamaz, sâniyen yapacak olsa bütün Avrupa devletleri başına çökerlerdi." Sırat-ı Müstakim, "Trablusgarb Mes'alesi bir Müslüman Mes'alesi Oldu", 25 Zilka'de 1329 Perşembe/ 3 Teşrînisânî 1327, C.7 - Aded: 167.

için ciddi bir baskı yaptılar. Savaşın ilk günlerinden itibaren çeşitli şehirlerde mitingler tertip ederek olayı protesto ettiler. Çoğu kez Hindistan Müslüman Cemiyetinin organize ettiği bu mitinglerde alınan kararlar İngiltere başta olmak üzere birçok Avrupalı devlete gönderildi. Bunun dışında İtalyan mallarına karşı boykot kararı alındı. Osmanlı Devleti'nin savaş sebebiyle içine düştüğü mali krizin de farkında olan Hindistan Müslümanları, Hindistan'ın birçok yerinde Hilal-i Ahmer şubeleri açarak Trablusgarp Savaşı şehitleri ve aileleri için yardım topladılar. Savaşın sonuna kadar devam eden bu faaliyetler, Balkan Savaşı'nın da patlak vermesiyle daha ciddi ve organize bir zemine taşındı.

İtalya'nın saldırgan kararı ve eylemleri karşısında Hindistan Müslümanları ne tarz bir tepki verecekleri konusunda tereddütlüydüler. İran'ın bütünlüğü konusundaki endişelerini kendi yetki alanlarının dışında olduğu için ifade etmekten çekinen Müslümanlar, Osmanlı Devleti için de aynı tavrın sergilenip sergilenmemesi gerektiğini müzakere etmekteydiler. Hindistan Müslüman Cemiyetinin (HMC) Londra şubesi başkanı Emir Ali bu tereddütleri ortadan kaldırarak olayın protesto edilmesi gerektiğini açıkça ifade etti. Viqar'ul-Mülk ve Ağa Han'ın da desteği ile HMC olayı protesto etme kararı aldı.³⁹² 7 Ekim 1911'de Trablusgarp Savaşı'nın ortaya çıkardığı durumu değerlendirmek için Lucknow'da toplanan HMC yetkilileri uzun uzadıya süren görüşmelerin ardından olayı protesto ettiler ve Hindistan Müslümanlarının hissiyatını yansıtan kararlar alarak bunu kamuoyu ile paylaştılar. HMC aldığı kararda İtalya'ya karşı duyduğu öfkeyi açıkça ifade etmekle birlikte Osmanlı Devleti'ne sempati duyduğunu ve İngiliz hükümetine savaşı durdurmak için çağrıda bulunduğunu deklare etti. Bununla birlikte Hindistan Müslümanlarına, İtalyan mallarını boykot etmek için çağrıda bulunuldu.³⁹³

HMC'nin Londra şubesi de olayı şiddetle protesto etmekte idi. Londra'da öne çıkan isim şüphesiz Emir Ali idi. Trablusgarp'taki gelişmeleri yakından takip eden ve Türk yetkililerle sürekli temas halinde bulunan Emir Ali, İngiliz kamuoyunun dikkatini Trablusgarp'a çekmek için büyük bir çaba harcadı. Emir Ali, Londra'da organize ettiği

³⁹² Muhammad Yusuf Abbasi, "Pan-Islamic Dimension of The London Muslim League", *The All India Muslim League: Some Historical and Functional Perspectives (1906-1944)*, Ed: Dr. Naddem Shafiq Malik, Fiction House Press, Lahor 2004, 145-195.

³⁹³ Matiur Rahman, *From Consultation to Confrontation*, Luzac& Company, London 1970, 230. HLM'nin aldığı kararların metni için bkz. Prasad, *The Indian Muslims and World I*, 9; The Comrade, 14 Ekim 1911.

yardımların ve Osmanlı Devleti'ne verdiği diplomatik desteğin yanı sıra farklı kulis faaliyetleri ile de Osmanlı tezine destek çıkmaya çalıştı. Trablusgarp'ta Türklere ve Araplara uygulanan İtalyan saldırılarını İngiliz kamuoyuna duyurmak için *Times*'a bir mektup yazdı. Türk kamuoyunda da geniş bir yankı uyandıran bu mektupta Emir Ali, İtalya'nın Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında kamplaşmaya yol açtığını yazmaktaydı. İtalya'nın doğrudan İslam'ı ve Müslümanları hedef alması sonucu olarak bütün İslam âleminde bir Hristiyan nefretinin doğması kaçınılmazdı. Şüphesiz böyle bir nefret cereyanından en çok etkilenecek olan devlet İngiltere idi. Zira İngiltere, Hindistan Müslümanları başta olmak üzere birçok bölgede milyonlarca Müslüman tebaaya sahipti. Olayı dikkatle takip eden İngiliz tebaası Müslümanların tepkileri kaçınılmazdı. Emir Ali, mektubunun son kısmında henüz iş işten geçmeden İngiltere başta olmak üzere Avrupalı devletleri, İtalya'ya müdahale etmeye davet etti.³⁹⁴

İtalya'nın Trablusgarp'a saldırısı sadece Hindistan Müslümanlarının değil Hinduların da tepkilerine sebebiyet verdi. Hindular öteden beri Osmanlı Devleti'nin Pan-İslamist söylemlerine karşı çıkmakla birlikte meseleyi Doğu toplumlarının ortak bir sorunu olarak değerlendirmekteydiler. Müslümanları dinî kimliklerinden bağımsız olarak değerlendiren Hindular, onları da tıpkı kendileri gibi emperyalizm mağduru bir toplum olarak görmekteydiler. Meseleye bu düşüncelerle yaklaşan Hinduların savaş sebebiyle kaleme alıp dünya kamuoyuna yayınladıkları metin ilginç ve dikkat çekici idi. Derin bir Osmanlı sempatisine sahip olan Hindular, İtalya'nın Trablusgarp'ı işgâlini Doğu ile Batı arasındaki bitmek bilmeyen mücadelelerin bir devamı olarak görmekteydiler. Hindulara göre Doğu halklarının şeref ve haysiyeti Osmanlı Devleti'nin selametine bağlıydı. Osmanlıların bir şekilde tarih sahnesine karışması, Avrupalı devletlerin sömürgesi altında bulunan bütün Doğu halklarını ateş içinde bırakmak demektir. Bu düşüncelerle Osmanlı Devleti'nin davasına sahip çıkan Hindular, İtalya'yı şiddetle eleştirdiler ve onun Trablusgarp'taki eylemini "barbarlık" olarak nitelendirdiler. Ayrıca yayınladıkları metinde Kalküta'daki Hindu amelelerin bir haftalık maaşlarını Osmanlı Devleti'ne hibe edeceklerini bildirdiler.³⁹⁵

³⁹⁴ Yusuf Abbasi, *London Muslim League*, 260; Sırat-ı Müstakim, "Âlem-İ İslâm'da Galeyân", 12 Şevval 1329 Perşembe/ 22 Eylül 1327, C.7 - Aded: 161. İlgili mektubun tam metni için Bkz. The Comrade, 21 Ekim 1911.

³⁹⁵ Sırat-ı Müstakim, "Bütün Hindistan Galeyânda", 7 Muharremüşşerife 1330 Perşembe /15 Kânûnievvel 1327, C.7- Aded: 173.

Hindistan Müslümanlarının savaşı kınamada uyguladıkları en etkili yöntemlerden biri mitinglerdi. Kalküta, Daira, Adoni, Lahor, Rangoon, Dacca, Allahabad, Karaçi, Lucnow, Gorakhpur ve Madras gibi ülkenin önemli şehirlerinde bir araya gelen Müslümanlar, İtalyan saldırılarını şiddetle kınadıkları gibi mitingler sonucunda birtakım kararlar da aldılar. İngiliz idaresine sunulan bu kararlarda genellikle İngilizlerin İtalyanlara müdahalesi talep edilmekteydi. Müslümanların hissiyatına yakından şahit olan Hindistan valisi de 7 Ekim 1911'de merkeze gönderdiği raporda İngiltere'nin Trablusgarp'ın işgaline müdahalede bulunup bulunmayacağını sordu.³⁹⁶ Toplantılara büyük katılımlar olmaktadır. 22 Ekim 1911 günü Hindistan Hilal-i Ahmer Cemiyetinin organize ettiği bir toplantıya yüz bin civarında Müslüman katılmıştı. Hindistan Müslümanlarının miting ve gösterileri sadece Hindistan'la sınırlı değildi. Londra'da bulunan Hindistan Müslümanları da aktif olarak olayı protesto etmekteydiler. HMC'nin Londra şubesinin organize ettiği bu mitinglerin birine Cambridge Üniversitesi'nden Harold Cox, Prof. Browne ve meşhur şarkiyatçılardan Wiltrid Scawen Blunt gibi isimler katılmıştı.³⁹⁷ Hindistan Müslümanları, yaptıkları protestolardan ve aldıkları kararlardan Osmanlı kamuoyunu da haberdar etmekteydiler. Bazen doğrudan sadaret makamına, bazen de Osmanlı gazetelerine gönderilen bu bilgilendirme raporlarında Osmanlı Devleti'ne karşı olan sevgileri açık bir şekilde ifade edilmekteydi.³⁹⁸

Bu mitinglerde alınan en önemli kararlardan biri hiç şüphesiz İtalya'ya karşı boykot kararıydı. Daha önce Bosna-Hersek'in işgali üzerine Avusturya-Macaristan'a karşı boykot uygulayan Hindistan Müslümanları, bu konuda deneyimli sayılırlardı. HMC'nin yayınladığı dört maddelik bildirinin son maddesinde Hindistan Müslümanlarını İtalya'ya karşı boykota davet etmesi halk üzerinde ciddi bir etki meydana getirdi. Bu karardan sonra birçok şehir ve kasaba birbiri ardına boykot kararı almaya başladı. Boykotun ilk başladığı yerlerden biri Madras şehri idi. 5 Ekim 1911'de HMC'nin kararından önce, Fahri Türk konsolosu yardımcısı Abdüllaziz Basşah Saheb'in kardeşi Abdülkuddus Badşah'ın başkanlığında bir araya gelen Müslümanlar, boykot kararı aldılar.³⁹⁹ Bazı

³⁹⁶ IOR/L/PS/10/196. No: 1804. 2 Ekim 1911; Rahman, *From Consultation to Confrontation*, 229. Miting yerleri ve alınan kararlar için Bkz. The Comrade, 14 Ekim 1911.

³⁹⁷ The Comrade, 28 Ekim 1911. Bu mitinglerin Türk basınındaki yansımaları için Bkz. İkdâm, 10 Kasım 1911; Sırat-ı Müstakim, "Hindistan'da Miting", 10 Ekim 1912/ 29 Şevval 1330 Perşembe /27 Eylül 1328, C. 9 - Aded: 214.

³⁹⁸ Sırat-ı Müstakim, "Hindistan", 16 Ramazan 1330 Perşembe /16 Ağustos 1328, C. 8 - Aded: 208.

³⁹⁹ Rahman, *From Consultation to Confrontation*, 230.

bölgelerde boykot kararı cihad ile eş değer görülüyordu. H. Seyid Fakir Hasan, yayınladığı bir bildiride İtalya'ya karşı başlatılan ticari savaşı cihad ilanı olarak nitelendirdi. Bu dönemde özellikle Bengal'in bölünme kararının iptal edilmesi ve İran'a karşı Rus baskılarının artması meselelerinin Trablusgarp Savaşı ile birleşmesi protesto ve boykot kararını daha da sert bir zemine taşıdı.⁴⁰⁰ Hindistan Müslümanlarının boykot kararı İtalyanlar için hayati önem taşıyordu. Zira makarnadan mermer taşına varıncaya kadar birçok İtalyan malı Hindistan'da ciddi rağbet görmekteydi. Bu ticaret neticesinde İtalya'nın Robatino Kumpanyası her hafta düzenli olarak Bombay Limanına bir İtalyan vapuru göndermeye başlamıştı. İlk olarak bölgede bir acente vasıtasıyla faaliyet gösteren İtalyan tüccarlarının gün geçtikçe sayılarının artması üzerine Bombay, Madras, Rangoon ve Kalküta gibi önemli şehirlerde birer konsolosluk dahi açılmıştı. Savaştan önce İtalyanların Hindistan ticaretinden senelik kazançları yüz bin lirayı bulmuştu. Fakat Trablusgarp'ın işgali ile bu ticaret büyük bir zarara uğradı.⁴⁰¹ *Paisa Âhbar* gazetesi'nin bildirdiğine göre 1912'nin ilk aylarında boykotun İtalyan ticaretine verdiği zarar iki milyon sterlini bulmuştu.⁴⁰²

Boykot özellikle Kalküta'da oldukça etkiliydi. Zira Kalküta, İtalya ile hatırı sayılır ölçüde ticaret yapan Müslüman tüccarların olduğu bir bölge idi. Burada İtalya'ya karşı duyulan nefret o denli güçlüydü ki Müslüman tüccarlar uğrayacakları zararı düşünmeksizin İtalyan mallarını ateşe vermekteydiler. Bu cereyan kısa sürede Lucnown, Bareily, Rangoon, Karaçi, Amritsar ve Dacca gibi şehirlere de yayıldı ve İtalyan malları şiddetle boykot edildi.⁴⁰³ Boykot kararına Hindistan'daki Şii Müslümanlar da katıldılar. Şiiilerin boykotu iki taraflıydı. İtalyanlara uyguladıkları boykotun yanında İran meselesinden dolayı Rusya için de benzer bir karar uygulamışlardı. Boykot kararını ziyadesiyle ciddiye alan Şii ulema, kararın ihlal edilmemesi için tüccarlara yemin ettirme yolunu takip etti.⁴⁰⁴

⁴⁰⁰ N.Naeem Qureshi, *Pan-Islam in British India Politics: A Study of the Khilafat Movement, 1918 -1924*, Leiden; Boston ; Köln : Brill, 1999 s.55-56.

⁴⁰¹ S[sin]. M. T[te], "Osmanlı – İtalya Muhârebesi ve Âlem-İ İslâm'da Te'sirâtı", 19 Receb 1330 Perşembe /21 Haziran 1328, C. 8 - Aded: 200.

⁴⁰² Sırat-ı Müstakim, 25 Rebülevvel 1330 Perşembe /1 Mart 1328, C. 8 - Aded: 184.

⁴⁰³ Yusuf Abbasi, *London Muslim League*, 258. Hindistan Müslümanlarının boykot kararının Türk basınındaki etkileri için Bkz. Sırat-ı Müstakim, "Âlem-İ İslâm'da Gale-yân", 18 Zilka'de 1329 Perşembe/ 27 Teşrinievvel 1327, C.7- Aded: 166.

⁴⁰⁴ Sırat-ı Müstakim, 9 Rebülâhir 1330 Perşembe /15 Mart 1328, C. 8 - Aded: 186.

Boykot kararı Hint basınında da geniş yankı uyandırdı. Özellikle İngiliz yanlısı basının boykot kararına yaklaşımı farklı idi. İtalyan mallarına karşı uygulanacak boykota karşı İngiliz mallarının rağbet görmesi gerektiği vurgulanıyordu. Müslüman basını genellikle bu hissiyatı taşımakla birlikte Hindu basını boykota karşı mesafeli durmakta ve hatta kararı gereksiz olarak addetmekteydi.⁴⁰⁵ İlk aylar oldukça etkili olan ve İtalyanları ciddi zarara uğratan boykot kararı, 1912 yılının Temmuz ayından itibaren gevşemeye başladı. İlerleyen günlerde ise büsbütün unutuldu.⁴⁰⁶

Boykot kararının yanı sıra Hindistan Müslümanlarının Trablusgarp Savaşı'nın seyrini Osmanlı Devleti lehine çevirmek için uyguladıkları yöntemlerden biri de İngiliz yönetimine baskı yapmaktır. Savaşın henüz başında Delhi ve Pencap Müslümanları, İngiltere Kralı ile parlamentoya telgraf göndererek İngiliz müdahalesini talep ettiler. Lahor'da Serdar Muhamad Ali'nin başkanlığında yapılan bir mitingde de Lord Hamington'a benzer talepler iletildi. Savaşın hemen başlarında İngiltere Kralı'nın Hindistan'ı ziyareti, Hindistan Müslümanları için büyük bir fırsattı. Bu ziyareti değerlendiren Müslümanlar çeşitli kereler, dilekçeler yoluyla Kral'a mücadele ederek savaşı durdurmasını istediler. Siyaset gereği bu taleplere kayıtsız kalamayan Kral, Osmanlı Devleti lehine olaya müdahale edeceğini bildirirse de somut bir adım atmaktan kaçınmıştı.⁴⁰⁷

Bombay şehrinde toplanan Müslümanlar ise HMC adına müdahale talebinde bulundukları gibi cemiyetin Londra şubesi Fahri Sekreteri Kâzım Hüseyin de bizzat İngilizlere başvurarak müdahale talebini yineledi. İngilizlerin yaklaşık yüz milyonluk bir Müslüman tebaaya sahip en büyük İslam devleti olduğu vurgusuna yapan Müslümanlar, devletlerinin savaşa müdahale edeceğine dair büyük bir ümit besliyorlardı.⁴⁰⁸ Öte taraftan İngilizlerin başından beri İtalya'nın Trablusgarp'taki emellerinin farkında olduğu ve buna göz yumduğu tartışılmaz bir gerçektir. Bu sebeptendir ki İngilizler savaşın başında beri kesin bir tarafsızlık politikası belirlediler. Esasında bu tarafsızlık İtalyanlardan yana bir tarafsızlık gibi görünüyordu.⁴⁰⁹ Zira İngilizler, Trablusgarp'a ulaşması gereken Osmanlı

⁴⁰⁵ IOR/L/R/5/86.

⁴⁰⁶ IOR/L/R/5/87.

⁴⁰⁷ Sırat-ı Müstakim, 25 Rebülevvel 1330 Perşembe/1 Mart 1328, C. 8 - Aded: 184.

⁴⁰⁸ IOR/L/PS/10/196. No: 4632, 4576, 1824, 4431. Ekim 1911.

⁴⁰⁹ İngiltere, 1902 yılında, İtalya ile İtalya'nın Trablusgarp üzerindeki haklarını gözetin bir antlaşma imzalamıştı. Bu antlaşma gereğince İngilizler, İtalyanların Trablusgarp üzerindeki çıkarlarına karşı herhangi bir saldırıyı hoş görmeyeceklerini bildiriyorlardı. Zira bu girişimler İngilizlerin üçlü ittifak

birliklerinin Osmanlı'nın eski toprağı olan Mısır'dan dahi geçmelerine müsaade etmiyorlardı. Tüm bu vaziyet, Hindistan Müslümanları nezdinde İngiliz yönetimine karşı büyük bir tepki meydana getirdi. Bengal'in bölünme kararının⁴¹⁰ İngiliz yönetimince iptal edilmesi Hindistan Müslümanları nezdindeki İngiliz karşıtlığını daha da şiddetlendirdi. Savaşın ortalarından itibaren Müslümanların İngilizlere tepkileri ayyuka çıkmaya başladı. Kalküta'da yayınlanan *Habl-i Metin* gazetesi şiddetli bir dille İngilizleri eleştirerek yüz milyonluk Müslüman bir tebaaya sahip olan bir devletin, Müslümanların haklarına sahip çıkmamasının büyük bir hata olduğunu vurguladı. Dahası gazete, İngilizlerin bu yanlış politika ile İslam âlemindeki nüfuzunu kaybettiğini ve bu boşluğu Almanya'nın doldurmaya başladığını ifade etmekteydi. Dilini daha da şiddetlendiren *Habl-i Metin*, İngilizlerin Hindistan'daki varlığını Müslümanlara borçlu olduğunu belirterek Müslümanların desteğı olmaksızın İngiltere'nin fakir ve güçsüz bir devlet olarak kalacağını vurguladı.⁴¹¹

İngilizlere tepki gösterenlerin başında Emir Ali geliyordu. Birçok kere Trablusgarp meselesinde İngilizler nezdinde teşebbüste bulunan Emir Ali'nin müspet bir sonuç alamaması onu açıktan açığa İngiliz aleyhtarlığına sürükledi. Savaşın ilerleyen günlerinde *Times* gazetesine konuyla ilgili verdiği demeçte İngilizlere karşı olumsuz tavrını zirveye çıkardı ve açıkça İngiliz yöneticileri tehdit etti: “*Malumdur ki Hindistan Müslümanları hilafet bağı ile Osmanlı Devleti'ne bağlı oldukları gibi İranlılarla da ırk ve dil birliğine sahiptirler. Dolayısıyla Hindistan Müslümanları ne Osmanlı Devleti'nin ne de İran'ın zarar ve ziyana uğramasına razı değillerdir. İngiltere hükümeti, daha önce uyguladığı politika ile Hindistan'ın Putperestlerini elden kaçırmıştır. Müslümanların güvenini de aynı şekilde kaybedecek olurlarsa Hindistan'daki vaziyetleri perişan olur. Bu durumda İngiltere Kralı, Hint İmparatoru unvanını muhafaza edemeyecektir. İmparatorluk*

grubunda olan İtalya'yı kendi cephesine çekmek için verdiği makul tavizlerdendi. Savaş patlak verdiğinde İngilizler her ne kadar Müslüman nüfusunun tepkisinden endişelense de İtalya'nın işgaline göz yummaktan geri kalmadılar. Pkilip Graves, *İngilizler ve Türkler: Osmanlı'dan Günümüze Türk-İngiliz İlişkileri (1789-1939)*, Çev: Yılmaz Tezkan, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 1999, 111.

⁴¹⁰ 1905'de İngiliz yönetimi Hindistan'ın Bengal eyaletini bölme kararı alarak Müslümanların kendi hakimiyetleri altında kalan bölgede temsil haklarını güçlendirdi. Fakat bu karar 1911 yılında İngiliz yönetimi tarafından iptal edildi.

⁴¹¹ İkdam, “İngiltere ve Hukuk-ı İslam”, 23 Kasım 1911. Ayrıca Bkz. Avanzâde Mehmed Süleyman, *Trablusgarp ve Devlet-i Aliyye, İtalya Vekâyi-i Harbiyesi: Osmanlı-İtalyan Harbi 1911-1912*, Ötüken Yayınevi, Yay Haz: Ayhan Küçükkefe, İstanbul 2021, 173.

*mevkiini korumak ancak Hindistan Müslümanlarının gönlünü kazanmakla mümkündür.”*⁴¹²

Hindistan Müslümanları nezdinde İngilizlerin tepkisizliğine dair en şiddetli eleştirilerin biri de *The Comrade* gazetesinden geldi. *The Comrade*, daha savaşın ilk günlerinde İngiliz müdahalesini dillendirmesine rağmen bu girişiminden bir sonuç çıkmayacağını biliyordu. Bu nedendir ki çok erken denebilecek bir tarihte İngiliz yönetimini tenkide başladı. *The Comrade*’ye göre İngilizlerin Trablusgarp Savaşı’ndaki tarafsızlık politikasının mimarı Dışişleri Bakanı Edward Grey’di. Grey’in 1908 buhranında da Osmanlı Devleti’ne benzer bir yaklaşımda bulunduğunu ifade eden gazete, mevcut politikayı sert bir dille eleştirdi.⁴¹³ İlerleyen aylarda *The Comrade*, eleştirisini daha da şiddetli bir hale getirdi. Öyle ki gazete, artık İngiltere’yi Müslüman hukukunu çiğnemek bakımından İtalya’dan daha tehlikeli olarak görmeye başladığını açıkça deklare etti. Gazetenin Hindistanlı Müslümanların koşulsuz İngiliz sadakatini de eleştiren yazısı dikkat çekiciydi: “*Biz kendimiz Sünni Müslümanlara karşı savaşmak ve Afganistan’daki gibi topraklarını işgal etmek zorunda kaldık. Kuveyt ve Sina yarımadasındaki saldırıların Türkiye’ye savaş ilan etmemizi gerektireceği konusunda Babıali’yi defalarca uyarmak zorunda kaldık. Eski bir Türk mülkü olan Mısır’ın fiilen sahibiyiz. İslam’ın kesinlikle direği olan halifeyi yerle bir ettik. Bütün bunları Hindistan’ın sadakatini kaybetmeden yaptık ve yine de bunlardan herhangi birine kıyasla İtalyanların Trablus’a saldırması küçük bir mesele. Biz kendimiz çok daha kötüsünü yapmışken, nasıl olur da İtalya’ya, Trablus’ta çok kötü bir şey yapıyorsun diyebilirdik.*”⁴¹⁴

İtalya’nın saldırısı ile galeyana gelen Hindistan Müslümanlarının neredeyse bütün gündemini Trablusgarp Savaşı oluşturmaktaydı. Her köşe başında Trablusgarp’tan gelen haberleri tartışan Müslümanlar, İtalya’ya karşı nefretlerini ifade etmekten geri durmuyorlardı. Buna karşılık Müslümanlar arasında büyük bir Osmanlı sempatisi ve modası meydana gelmişti. Özellikle Trablusgarp’a gönüllü olarak giden genç subaylar, Hindistan gençliği arasında büyük bir şöhrete erişmişlerdi. *Sırat-ı Müstakim* muhabiri

⁴¹² S.M.T, “İngiltere Kralı-Hindistan İmparatoru”, İkdâm, 22 Aralık 1911. Hindistan’ın Lucknow şehrinde toplanan bir mitingde bir araya gelen Müslümanlar Londra kabinesinin müdahale sizliğini şiddetle tenkit etmişlerdir. *Sebilürreşad*, Âlem-i İslâm’da Tezâhürât”, 30 Ocak 1913/ 22 Safer 1331Perşembe /17 Kânûnisânî 1328, C.9- Aded: 229.

⁴¹³ The Comrade, “Büyük Britanya ve Müslüman Krallıklar”, 14 Ekim 1911.

⁴¹⁴ The Comrade, “Hindistan Müslümanları ve Savaş”, 2 Aralık 1911.

Abdüllaziz Nevâtî, Hindistan’da bulunduğu sıralarda bu coşkuya yakından şahit oldu ve gözlemlerini Osmanlı kamuoyu ile paylaştı. Nevâtî’nin aktardığına göre Hindistan Müslümanları, İtalya’nın saldırısını açıkça bir Haçlı savaşı olarak görmekle birlikte savaşı yakından takip etmekteydiler. Savaş haberlerini takip etmek için çeşitli mahfillerde toplanan Müslümanlar, güzel bir haber almadıkça evlerine dönmemektedirler. Müslüman halk, özellikle Osmanlı devlet büyüklerine ve Türk subaylarına büyük bir sempati beslemekteydi. Öyle ki Sultan Mehmed Reşad ile birlikte Enver, Neşet⁴¹⁵ ve Fethi (Okyar) beylerin portrelerine ciddi bir rağbet söz konusu idi.⁴¹⁶

İtalyan saldırılarına karşı kişisel tepkilerini ifade edenlerin sayısı da oldukça fazlaydı. Çeşitli bölgelerden genellikle kanaat önderlerinin kaleme aldıkları mektuplar Osmanlı Şehbenderliği vasıtasıyla İstanbul’a ulaşmaktaydı. Bu tarz mektuplardan bir tanesi Hindistan’da yaygın olan Ahmediye mezhebinin önde gelen isimlerinden Müftü Muhammad Sadra tarafından kaleme alındı. Trablusgarp Savaşı münasebetiyle kaleme alınan mektupta Ahmediye mezhebinin savaş karşısında tepkileri dile getirilmekte ve klasik kınama ifadeleri kullanılmaktaydı. Fakat mektupta dikkat çeken başka bir husus vardı. Hindistan Müslümanlarının karşılıksız Osmanlı sempatilerinin aksine mektupta Osmanlı Devleti’nin Hindistan Müslümanlarına karşı takındığı ilgisizlik şiddetli bir dille eleştirilmekteydi. Trablusgarp Savaşı ile Hindistan’da Müslüman duygularının zirveye çıktığını hatırlatan Muhammad Sadra, Osmanlı’yı bu ilgiye hiçbir karşılık vermemekle suçluyordu. Sadra’ya göre Hindistan Müslümanları büyük fedakârlıklarda bulunmaktaydılar. İtalyan mallarını boykot eden Müslümanlar, Osmanlı Devleti’ne destek vermek uğruna hür bir şekilde yaşadıkları İngiliz idaresini dahi karşılarında almaktaydılar. Dahası büyük bir Osmanlı sempatisi besleyen Müslümanlar, Türk fesi takarak bu sempatinin somut örneğini de ortaya koymaktaydılar. Fakat tüm bunlara rağmen Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanlarına yönelik hiçbir somut adım atmamaktaydı. Osmanlı tüccarları Hindistan Müslümanları ile hiçbir ticari ilişkiye girmedikleri gibi Müslümanların severek taktıkları Türk fesleri dahi Avusturya ve İtalya fabrikalarında imal ediliyordu. Bunlara ilaveten Muhammad Sadra, ilginç bir şekilde Türk diline de eleştiri yaparak Hindistan Müslümanlarının Türk edebiyatını ve basılı

⁴¹⁵ Trablusgarp Kumandanı Albay Neşet Bey.

⁴¹⁶ Abdülaziz Nevâtî, “Hindistan Müslümanları ve Harb-i Hâzır”, *Sebilürreşad*, 25 Şa’bân 1330 Perşembe/ 26 Temmuz 1328, C. 8 - Aded: 205.

materyallerini merak etmelerine rağmen Türkçeyi anlamadıklarından dolayı buna cesaret edemediklerini söylüyor ve Türkleri, Müslümanların ortak dili olan Arap dili ile konuşmaya ve neşriyatta bulunmaya davet ediyordu.⁴¹⁷

Trablusgarp Savaşı, Hint basınında da ciddi tepkilerin yükselmesine neden oldu. Müslüman ve Hindu basını, İtalyan saldırılarını kınamak noktasında ortak bir tavır içerisindeydiler. Fakat savaşın gidişatı ve özellikle İngilizlerin tutumu noktasında farklı yorumlar mevcuttu. Müslüman basın büyük ölçüde İngiliz müdahalesini talep ederken, Hindu basını mutlak bir İngiliz tarafsızlığından yana tavır koyuyordu. Ayrıca Hindular, savaşın Hindistan'da yol açtığı Pan-İslamist eğilimleri şiddetle eleştirmektedirler. Müslüman basın içerisinde Osmanlı sempatisi ve İtalyan karşıtlığı noktasında en organize faaliyetlerde bulunan gazetelerden biri *The Comrade* idi. 1910'da yayın hayatına başlayan *The Comrade*, ilk zamanlarda Osmanlı'daki rejimi ve İttihatçıları ağır bir eleştiri bombardımanına tutmasına rağmen savaşın patlak vermesiyle yayın politikasını kesin bir şekilde değiştirdi ve Osmanlı yanlısı bir yayın politikası izlemeye başladı. Gazetenin imtiyaz sahibi Muhammad Ali, Trablusgarp meselesi üzerinden Hindistan'daki İngiliz yönetiminin meşruiyetini sorgulamaya başladı. İngilizlerin Osmanlı Devleti başta olmak üzere İslam dünyası ile ittifak yapmasını isteyen Muhammed Ali, bu isteklerine hiçbir karşılık bulamaması üzerine yoğun bir İngiliz karşıtı siyaset takip etmeye başladı. Trablusgarp'ta açıkça Osmanlı hukukunun çiğnenmesi ve Rusların İran üzerindeki işgal tasavvurlarına karşın İngiltere'nin hiçbir müdahalede bulunmaması Muhammed Ali'nin İngiliz karşıtlığını iyiden iyiye tetiklemişti. Bu süreç aynı zamanda Muhammed Ali'nin, Seyid Ahmed Han'ın belirlediği "eylemsizlik" politikasını kesin olarak terk edip aktif mücadele safhasına geçmesine neden oldu.⁴¹⁸

The Comrade, henüz savaşın başında Osmanlı Devleti'ne olan desteğini ortaya koydu. Gazetenin ilk faaliyeti, savaşta yaralanan Türk gaziler ile şehit olanların ailelerine maddi destek sağlamak için yardım fonu açmak oldu. Savaşın gidişatını da takip eden gazete, çeşitli yazarlar tarafından İtalya aleyhine yazılan köşe yazılarının toplandığı etkili bir yayın organı haline geldi. Osmanlı Devleti'nin tüm imkânsızlıklara rağmen galip

⁴¹⁷ BOA, HR. SFR. 3. 639-73. M-19-11-1911.

⁴¹⁸ Francis Robinson, *Separatism Among Indian Muslims: The Politics of The United Provinces' Muslims 1860-1923*, Oxford University Press, Bombay 1993, 204.

geleceğini ifade eden *The Comrade*, İtalya'nın tıpkı Habeşistan'da olduğu gibi hezimete uğrayacağını iddia etmekteydi.⁴¹⁹

The Comrade'nin yazarlarından Abdül Sayeed, 18 Kasım 1911 tarihli yazısında konuya temas ederek İslam dayanışmasına vurgu yaptı. Bütün camilerde toplanılması gerektiği konusunda çağrı yapan Sayeed ayrıca Osmanlı Devleti'nin İslam düşmanları karşısında güçlenmesi için Türk donanmasına yardım yapılması gerektiğini ifade etti. HMC'nin fahri sekreteri M. Kâzım Hosain de tepkilerini *The Comrade* sayfalarında ifade eden isimlerden biriydi. Hosain'e göre Trablusgarp Savaşı'nı dini bir mücadele şekline sokan bizzat İtalyanlardı ve böyle bir algı dünyanın her yerindeki Müslümanları rencide edeceğinden telafisi mümkün olmayan dini bir çatışmaya sebebiyet verebilirdi. İngiltere'yi Doğu-Batı ve Müslüman-Hristiyan dengesini tesis edebilecek yegâne güç olarak gören Hosain, İngiliz yönetiminden savaşa müdahale etmesini ve Osmanlı hukukunu korumasını talep etti.⁴²⁰

Hindistan basını genel olarak İtalya'nın haksız işgali kınamakla birlikte Osmanlı Devleti'ne olan desteklerini yinelemekteydi. Ayrıca İngiltere'nin bir an önce İtalya'ya müdahale etmesi gerektiği söylemi basının en çok üzerinde durduğu ve ortak mutabakata vardığı konulardan biriydi. Buna karşılık birçok gazetede ilginç ve aşırı kabul edilebilecek şahsi yorumlar da yer almaktaydı. Sözelimi *Masriq* gazetesi, Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'ı kendi mülkiyetinde tutmak için savaşı İtalya'nın kalbine taşıması gerektiğini ifade ediyor ve Osmanlı Devleti'nin buna gücünün yetmemesi durumunda Trablusgarp'ı İngiltere'ye teslim etmesinin daha iyi bir seçenek olacağını söylüyordu. İngilizlerin müdahalesi noktasında da karşıt yorumlar söz konusu idi. İngilizlerin savaşa müdahalesine karşı çıkan *The Leader* gazetesi, İngilizlerin Osmanlı Devleti'ne sempati beslemekten öteye bir fiile girişmesinin tehlikeli sonuçlar doğurabileceğini ifade etmekteydi. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp savunmasında yetersiz olduğunu vurgulayan Hindistan basını, Osmanlı Devleti'nin pasif bir politika izlemesi halinde yakında Anadolu ve Suriye'yi de kaybedebileceği ihtimali üzerinde durmaktaydı. İngiliz tebaası olmaları sebebiyle uluslararası ilişkileri İngiliz tezi

⁴¹⁹ *The Comrade*, 7 Ekim 1911.

⁴²⁰ *The Comrade*, 18 Kasım 1911.

üzerinden okuyan Hindistan basını, Osmanlı Devleti'nin Almanya ile yakınlaşmasını şiddetle eleştiriyor ve Trablusgarp hezimetinin faturasını Alman ittifakına bağlıyordu.⁴²¹

Savaş sebebiyle basında dillendirilen konulardan biri de cihaddı. Konuyu gündeme taşıyan *Rohilkhand* gazetesi, kaleme aldığı “İtalya ile cihad” başlıklı yazısında Osmanlı Devleti'nin cihad politikası izlemesi gerektiğini savunuyordu. Konuya açıklık getiren gazete, cihadı bütün Hristiyanları hedef alan fiili savaştan ziyade Müslümanların maddi ve mânevi kazançlarını koruyacak bir mücadele şekli olarak telakki etmekteydi. Özellikle İtalyan mallarına karşı uygulanan boykotun cihadın etkili bir yöntemi olacağı üzerinde duruyordu. Bazı gazeteler ise bu görüşün aksine cihadın hiçbir şekilde etkili olmayacağını düşünüyorlardı. İtalyanların tarihte ilk kez uçağı bir savaş aracı olarak kullanmaları Müslüman basının tepkisini çeken hususlardan bir diğeri idi. Savaş uçakları ile Türk birliklerinin bombalanmasını şiddetle eleştiren Müslüman basın, bunun adil bir savaş olmadığını ifade ederek Avrupalı devletleri bu aşırılığı durdurmak için göreve çağırıyordu.⁴²²

Savaş süresince gündemdeki konulardan biri de gönüllüler meselesi oldu. Tıpkı Mısır, Bosna-Hersek, Afrika ve Yemen'de olduğu gibi Hindistan'da da gönüllü olarak savaşa katılmak isteyenlerin sayısı azımsanmayacak kadar çoktu. Hindistan'ın birçok yerinden gelen müracaatlar bu konuda bir kamuoyunun oluşmasına neden oldu. Hindistan Müslümanları, bu konuyu İngilizlere danışmaya lüzum dahi görmeksizin gönüllü olarak cepheye sevk edilmek üzere Osmanlı Devleti'ne müracaat etmeye başladılar. 1911'in Ekim ayında bizzat padişaha hitaben bir mektup kaleme alan Reykord Matbaası sahibi A. Feri Mentel, Osmanlı Devleti'nin silah ve iâşe temin etmesi halinde Hindistan'da binlerce Müslüman'ın savaşa katılabileceğini bildirdi. Mentel'in planına göre toplanan gönüllüler Hindistan'ın bir limanından vapur ile yola çıkacaklar ve Salib-i Ahmer Cemiyetine (Kızılhaç) ait bir bayrakla cepheye sevk olunacaklardı. Osmanlı Devleti'nin İngiltere çekincesinden dolayı böyle aşırı bir teklifi değerlendirmeye almasının imkânı yoktu. Dolayısıyla söz konusu mektuba cevap verme lüzumu dahi hissedilmedi.⁴²³ Buna rağmen gönüllüler meselesi uzun süre Hindistan Müslümanlarının gündemini meşgul etti.

⁴²¹ IOR/L/R/5/86.

⁴²² Dönemin Hindistan basını için bkz. IOR/L/R/5/86. Trablusgarp'ın İşgâli İstanbul'da Hindistanlı Muhammed Bereketullah tarafından çıkarılan Uhuuvet-i İslam gazetesi tarafından da şiddetli bir eleştiriye tabi tutuldu. BOA, HR. TO. 542-115. R-17. 5. 1328.

⁴²³ BOA, HR. TO. 542-102. M-18-11-1911.

Hindistan basınında konu uzun uzadıya tartışıldı. Üstelik gönüllülerin sadece Trablusgarp'ta İtalyanlara karşı değil İran'da da Ruslara karşı mücadele etmesi öngörülüyordu. Fakat basının tüm eleştirilerine rağmen İngiltere böyle bir teşebbüsü kesin olarak yasakladığını duyurdu. Yasağın ardından bu tarz talepler büsbütün sona erdi.⁴²⁴

Hindistan Müslümanlarını en çok endişelendiren gelişmelerden biri de İtalyanların savaşı Ege Denizi'ne kaydırmasıydı. 5 Kasım 1911'de Trablusgarp ve Bingazi'yi topraklarına kattığını ilan eden İtalya, buradaki kuvvetli direnişi kırabilmek için savaşı Ege Denizi'ne ve Osmanlı Devleti'nin diğer sahillerine taşımaya karar verdi.⁴²⁵ Bir müddet sonra İtalya donanmasının Adalar etrafında görülmesi büyük bir heyecan uyandırdı. Zira bu doğrudan doğruya Osmanlı Devleti'ne ve İslam âlemine meydan okumak anlamına geliyordu. Böyle bir durumda Hindistan Müslümanlarının sessiz kalması düşünülemezdi. HMC'nin Londra şubesi olayı şiddetle protesto ettiği gibi İtalya'nın bu hareketinin sona ermesi için İngiliz Dışişlerine bir muhtıra gönderdi. Emir Ali tarafından Dışişlerine sunulan bu muhtıra, İngilizlere karşı ağır eleştiriler içermekteydi. Muhtırada İngiltere'nin olaya müdahale etmemesi durumunda Hindistan Müslümanlarının nefretini çekeceğini ve bu yüzden İngiliz yönetiminin Hindistan'da büyük zorluklarla karşılaşacağı ifade ediliyordu.⁴²⁶

Hindistan Müslümanlarını asıl endişelendiren şey, İtalyanların daha da ileri gidip hilafetin merkezi İstanbul'a karşı bir tecavüzde bulunma ihtimalleri idi. Böyle bir durumun bütün İslam âlemini derinden sarsacağını bildiren Müslümanlar, ayrıca bu tarz bir hareketin diğer Avrupalı güçlerin de İslam âlemine karşı benzer faaliyetlerini tetikleyeceğini düşünüyorlardı.⁴²⁷

Aynı tarihlerde İtalya'nın Kızıl Deniz'de belli başlı bölgeleri abluka altına alması Hindistan Müslümanlarını heyecanlandıran bir diğer gelişme idi. Bu doğrudan doğruya Hicaz bölgesi için ciddi bir tehditti. Kutsal yerlerin Hristiyan bir güç tarafından işgali ihtimali bile Hindistan Müslümanları nezdinde büyük bir nefrete yol açabilirdi. Hindistan

⁴²⁴ IOR/L/R/5/87.

⁴²⁵ Kurtcephe, *Türk-İtalyan İlişkileri*, 101-102.

⁴²⁶ BOA, BEO. 4045-303337. M-15. 3. 1328; Sebilüreşad, 8 Cemâziyelevvel 1330 Perşembe /12 Nisan 1328, C. 8 - Aded: 190.

⁴²⁷ BOA, BEO. 4045-303337. H-11-06-1330; IOR/L/R/5/87. Savaşın İstanbul'a sirayet edeceği ile ilgili endişeler için Bkz. IOR/L/PS/10/196, No: 1804. 10 Mayıs 1912.

Müslümanlarının asıl endişesi ise İtalya'nın, Osmanlı Devleti'ni barışa zorlamak adına kutsal yerleri bombardıman etme ihtimali idi. Özellikle Hz. Peygamberin kabrine yönelik böyle bir teşebbüsün bütün İslam âleminde büyük bir ayaklanmaya neden olacağı ifade edilmekteydi.⁴²⁸ Benzer endişeleri dillendiren Hindistan basını, İtalya'nın böyle bir eyleme kalkışması halinde Hindistan Müslümanlarının sadece İtalya değil bütün Hristiyanlara nefretle bakacağını belirtmekteydi.⁴²⁹

İtalya'nın Kızıl Deniz'deki ablukası Hac trafiğini de büyük bir ölçüde etkilemekteydi. Hindistan Müslümanları, Hac farizalarını engelleyen bu durumu büyük tepki ve protestolarla karşıladılar. İtalya'nın Hindistan Müslümanlarının Hac güvenliğini garanti altına aldığını bildirmesi dahi Müslümanlar nezdinde hiçbir rahatlatıcı tesir meydana getirmede. Hatta Hindistan Müslümanları, Hicaz'ın güvenliği sağlanana kadar haccın kendilerine farz olmadığını bildirdiler.⁴³⁰ Bu olumsuz durum karşısında Hindistan Müslümanlarının yapacağı tek şey İngiltere'ye müracaat etmektir. HMC'nin Londra şubesi, konuyu İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e taşıdı. Grey, cevabında İngiltere'nin tarafsızlık politikasından taviz vermeyeceğini ifade etmekle birlikte İtalyan hükümetinden hacla ilgili bazı güvencelerin alınabileceğini söyledi.⁴³¹ İngiltere'nin İtalya ile yaptığı ikili görüşmeler neticesinde bahsedilen güvencenin alınması Hindistan Müslümanlarını bir ölçüde rahatlatırsa da İngiltere'ye olan güvensizliklerini sona erdirmemi.⁴³²

Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'ta İtalyanlara karşı konumunun gün geçtikçe zayıflaması ve Trablusgarp'ın İtalyanlara bırakılacağı söylemleri Hindistan Müslümanları nezdinde endişe ile karşılandı. Birçok konuda olduğu gibi bu konuda da kamuoyunun fikrini şekillendiren basın, Osmanlı Devleti'nin İtalyanlarla barış yapması ihtimalini şiddetle eleştirdi. Konuyu sütunlarına taşıyan *Al Bashır* gazetesi, Osmanlı Devleti'nin elverişsiz koşullarda barış yapması halinde Müslümanların gözünde itibarını yitireceğini ifade ederek son İtalyan askerinin Trablusgarp'ı terk edene kadar mücadelenin devam etmesi gerektiğini vurguladı. Osmanlı Devleti'nin nihayetinde İtalya

⁴²⁸ Gail Minaut, *The Khilafat Movement: Religious Symbolism and Political Mobilization in India*, Oxford University Press, Bombay 1982, 22.

⁴²⁹ IOR/L/R/5/87; Tanin, "İtalya Aleyhinde Âlem-i İslam", 18 Ocak 1912.

⁴³⁰ IOR/L/R/5/87.

⁴³¹ Yusuf Abbasi, *London Muslim League*, 264.

⁴³² Osmanlı Devleti, HMC'nin Londra şubesi liderlerinden Emir Ali'ye hac meselesiyle ilgili yaptığı hizmetlerden dolayı teşekkür etmekteydi. BOA, BEO. 4045-303337. H-11-06-1330.

ile Uşi Barış Antlaşması'nı imzalaması tepkileri daha da şiddetlendirdi. *Mukhbir-i Alam*, *Oudh Akhbar*, *Al Mushir*, *Niyar-ı Azam* ve *Mashriq* gibi muhalif yayınlar, açıkça Osmanlı Devleti'ni Araplara ihanet etmekle suçladılar ve Osmanlı Devleti'nin İslam âlemi nezdindeki bütün itibarının sona erdiğini iddia ettiler. Bazı gazeteler ise Osmanlı Devleti'ni eleştirmekle birlikte bu denli ağır ithamlardan kaçınmaktaydılar. Ekim 1912'de Balkan Savaşı'nın patlak vermesinin Osmanlı Devleti'ni böyle bir barışa mecbur bıraktığını ifade eden gazeteler, ilerleyen süreçte ittihatçıların İslam âlemiyle sağlam bir ittifak kurması halinde devletin belirli bir güç elde edeceğini vurguladılar.⁴³³

The Comrade ise meseleye daha farklı bir boyuttan yaklaşmaktaydı. Gazeteye göre Trablusgarp'ın elden çıkması Osmanlı Devleti'nde hiçbir maddi kayba yol açmayacaktı. Dahası Osmanlı yönetimi Trablusgarp için harcadığı enerjiden kurtulmuş olacaktı. Buna karşılık Trablusgarp Müslümanları İtalya'nın idaresinde dini vecibelerini rahatlıkla yerine getirebileceği gibi daha hafif vergi avantajlarına sahip olacak ve refaha kavuşacaklardı. Fakat tüm bu maddi kazançlara rağmen Trablusgarp'ın Osmanlı ve İslam yönetiminden ayrılması İslam âleminde telafisi mümkün olmayan mânevi kayıpların kapısını aralayacaktı.⁴³⁴

2.10.2. Hindistan Müslümanlarının Trablusgarp Savaşı'ndaki Yardım Faaliyetleri

Hindistan Müslümanları, önceki krizlerde olduğu gibi Trablusgarp Savaşı'nda da Osmanlı Devleti'ni maddi yardımlarla desteklediler. Osmanlı Devleti'nin savaş sebebiyle içine düştüğü mali buhranın farkında olan Müslümanlar, savaşın ilk günlerinden itibaren organize bir şekilde yardım fonları kurdular. Osmanlı Devleti'ne maddi yardımda bulunmak için ilk somut girişim 2 Ekim 1911'de Kalküta'da Hindistan Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından organize edildi. Hacı Ahmed Abdül Latif, Gulam Husain Arif ve Abdullah Suhrawardy ve Aga Moidul İslam'ın liderliğindeki cemiyet, Müslümanlara

⁴³³ IOR/L/R/5/87. Hindistan Müslümanlarının, Osmanlı Devleti'nin sonuna savaşa devam etmesi gerektiği yönündeki görüşleri için Bkz. BOA, HR. SFR. 3. 656-2. M-08-01-1912. Hindistan'ın Madras şehrindeki İttihad-ı İslam Cemiyetinden İstanbul'a gönderilen telgrafta Osmanlı Devleti'nin İtalya ile barış yapması durumunda İslam âlemindeki itibarının kaybedeceği ifade edilmekteydi. BOA, HR. TO. 597-63. M-25-09-1912.

⁴³⁴ The Comrade, "Hindistan Müslümanları ve Savaş", 2 Aralık 1911.

çağrı yaparak Osmanlı Devleti'ne yardım etmelerini istedi.⁴³⁵ 7 Ekim 1911'de Lucknow'da toplanan HMC de, toplantı sonrasında yayınladığı bildiride Hindistan Müslümanlarını yardıma davet etti.⁴³⁶ Bu çağrılardan kısa bir süre Hindistan'ın birçok yerinde çoğu Hindistan Hilal-i Ahmer Cemiyetinin bünyesinde olmak üzere yardım fonları kuruldu. Özellikle Hindistan basını yardımların organize edilmesinde öncü bir rol üstlenmekteydi. *Vatan* gazetesi editörü Muhammed İnşallah Efendi, yardım faaliyetlerinde en çok öne çıkan isimlerden biriydi. Hicaz Demiryolu ve Donanma Cemiyeti yardımlarında aktif rol oynayan İnşallah Efendi, gazeteden yaptığı çağrılarla büyük kitlelere ulaşmaktaydı.⁴³⁷ Birçok şehirde yardım defteri açan İnşallah Efendi, topladığı paraları çeşitli bankalar aracılığı ile İstanbul'a ulaştırmaktaydı.⁴³⁸

Vatan gazetesi dışında, Amritsar şehrinde neşredilen *Vekil* gazetesi⁴³⁹ ile *The Comrade* ve *Zemindar* gazeteleri de yardım faaliyetlerinde öncü bir rol oynamaktaydılar. Behopal hâkimesi Cihan Begüm ve Pencap bölgesinin ileri gelenlerinden Pir Mihr Ali Shah ise kişisel yardımlarda ön plana çıkan isimlerdendi.⁴⁴⁰ Özellikle *The Comrade* gazetesi organize bir şekilde yardım faaliyetlerini yürütmekte idi. Bizzat Hindistan Müslümanlarının bu konudaki talepleri doğrultusunda harekete geçen gazete, 7 Ekim 1911 tarihli sayısında Türk yaralıları ile savaşta şehit olanların eşleri ve çocukları için yardım fonu açtığını bütün kamuoyuna duyurdu. Tüm bu yardımları organize eden gazetenin enerjik sahibi Muhammed Ali, özellikle İngilizlerin tepkisini çekmemek için ayrı bir özen sarfetmekte ve merkezi hükümetten aldığı izinle yardım faaliyetlerini organize etmekteydi. Savaşın sonuna kadar yardım faaliyetlerini sürdüren Muhammed

⁴³⁵ Rahman, *From Consultation to Confrontation*, 229. İlk aşamada yedi yüz sterlin toplayan Kalküta Kızılay Cemiyeti bu meblağı Osmanlı Devleti'ne gönderdi. Tanin, "Hindistan'da İane", 22 Ocak 1912.

⁴³⁶ Hasan Taner Kerimoğlu, "Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne Yaptıkları Yardımlar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/2 (Kıs 2012), 161-181. Yardımların Osmanlı basınındaki yankıları için Bkz. İkdâm, "Hindistan İslamları", 24 Aralık 1911; Sırat-ı Müstakim, "Hindistan Müslümanlarının Hamiyeti", 5 Safer 1330 Perşembe /12 Kânûnisânî 1327, C.7 - Aded: 177. vd.

⁴³⁷ Qureshi, *Pan-İslam in British India Politics*, 55-56.

⁴³⁸ Tanin, "Hindistan'da İane", 20 Haziran 1912.

⁴³⁹ 1912 yılının ilk aylarında *Vekil* gazetesinin sahibi Şeyh Gulam Muhammad'in öncülüğünde yapılan yardımların toplamı yüz yirmi beş sterline ulaşmıştı. Bu yardımlar Hint Milli Bankası vasıtasıyla İstanbul'a gönderilmekteydi. BOA, HR. TO. 594-16. M-11-01-1912.

⁴⁴⁰ Qureshi, *Pan-İslam in British India Politics*, 55-56; Sırat-ı Müstakim, "Hindli İhvân-ı Dînimiz", 8 Zilhiccetüşşerife 1329 Perşembe /17 Teşrinisânî 1327, C.7 - Aded: 169.

Ali, Balkan Savaşı'nın da patlak vermesi üzerine faaliyetlerini kesintiye uğratmadan devam ettirdi.⁴⁴¹

The Comrade, Zemindar, Vatan ve Vekil gibi gazetelerin organize ettiği yardımlar savaş boyunca aralıklarla devam etti.⁴⁴² İlgili gazeteler ve kurumlar yardım işinde oldukça dikkatli davranmaktaydılar. Öyle ki taksitlerinin İstanbul'a gönderilmesinden sonra yardımların yerine ulaşıp ulaşmadığı ciddiyle denetleniyor ve paraların ulaştığına dair makbuzlar isteniyordu. Osmanlı makamlarına bu konuda gelen mektupların fazlalığı Hindistan Müslümanlarının yardım faaliyetlerine ne derecede önem verdiklerini göstermesi bakımından önemlidir.⁴⁴³ Hindistan Müslümanlarının yaptığı yardımların yanı sıra HMC'nin Londra şubesi de Osmanlı Devleti için yardım fonu açmıştı. Ağa Han'ın 400 sterlin bağış ile teşvik ettiği yardım faaliyeti, Londra Müslümanları tarafından ilgiyle karşılandı. Özellikle Emir Ali'nin gayretleriyle yoğunluk kazanan yardımların miktarı, kısa sürede 5144 sterline ulaştı.⁴⁴⁴ Hindistan Müslümanlarının nakdi yardım dışında başka yöntemlere de başvurmakta idiler. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin mali krizlerden dolayı hazine tahvillerini satışa çıkarması Hindistan Müslümanları nezdinde ilgi uyandırdı. Hindistan'ın birçok yerinde Müslümanlar, Osmanlı Devleti'ne destek olmak adına bu tahvilleri satın almaya başladılar. Fakat şüphesiz bu uygulama, nakdi yardımlara göre küçük bir toplama denk geliyordu. Hindistan Müslümanlarının bu tahvilleri az da olsa satın aldıkları bilinmekle birlikte bunun ne kadar olduğu belirlenememiştir.⁴⁴⁵

Hindistan'daki yardım faaliyetleri Aligarh tarafından da ilgiyle karşılandı. Aligarh ekolünün eğitim ayağını oluşturan *Muhammad Anglo-Oriental Koleji*, savaşın ilk günlerinden itibaren yardım fonu açarak Osmanlı Devleti'ne ciddi yardımlarda bulundu.⁴⁴⁶ Hindistan Müslümanları yardım konusunda âdeta kenetlenmiş vaziyette

⁴⁴¹ The Comrade, "Türk Yaralılarına, Dullarına ve Yetimlerine Yardım", 7 Ekim 1911; The Comrade, "Türk Yardım Fonu", 11 Kasım 1911.

⁴⁴² Yardımlar bir kısmı için Bkz. BOA, BEO. 4027-301968. H-26. 04. 1330; BOA, HR. TO. 542-97. M-09-11-1911; BOA, BEO. 3974-298000. H-18-12-1329; BOA, BEO. 4005-300319. H-02-03-1330; BOA, BEO. 4006-300383. H-03-03-1330; BOA, BEO. 4023-301685. H-14-04-1330; BOA, BEO. 4027-301968. H-26-04-1330; BOA, HR. TO. 543-106. M-04-01-1912.

⁴⁴³ BOA, BEO. 4038-302811. H-25. 05. 1330; BOA, HR. TO. 594-16. M-11-01-1912; BOA, BEO. 3998-299844. H-15-02-1330; BOA, BEO. 4051-3037621. H-27-06-1330.

⁴⁴⁴ Sırat-ı Müstakim, "Âlem-İ İslâm'da Galeyan", 18 Zilka'de 1329 Perşembe /27 Teşrinievvel 1327, C.7-Aded: 166; BOA, BEO. 4046-303430. H-15-06-1330.

⁴⁴⁵ BOA, BEO. 4153. 311429. R-28. 2. 1328.

⁴⁴⁶ IOR/L/R/5/87; Aligarh Enstitute Gazette, 10 Temmuz 1912.

idiler. Öyle ki günlük ve haftalık Hint basınında yardımlara temas etmeyen bir habere rastlamak neredeyse imkânsızdı. Tüm bu özveriye rağmen basın, yardımları yetersiz görüyor ve halkı daha fazla yardımda bulunması için teşvik ediyordu. Buna karşılık muhtemelen Hindulara ait bazı gazeteler Osmanlı için yapılan yardımları eleştirir bir tutum içerisindeydi.⁴⁴⁷ Fakat bu olumsuz eleştiriler Hindistan Müslümanları arasında hiçbir olumsuz duygu oluşturmadı. Bunun da ötesinde Müslümanlar, yardım etmek konusunda âdeta birbirleriyle yarış halinde idiler. Sadece zengin erkekler değil, kadınlar ve fakirler de yoğun bir ilgiyle, yardım kampanyalarına imkânları nispetinde destek olmaktaydılar. Kadınların tek maddi dayanakları olan takı ve mücevherlerini satıp Türklere göndermeleri Hindistanlıların alışık oldukları manzaralardandı. Hint-İslam kadınlarının bu azmi, Milli Mücadele'nin sonuna kadar devam etti. Fakir Hintli Müslümanlar ise ellerindeki tüm yetersizliğe rağmen yardım fonlarına destek olmaktan geri kalmıyorlardı. Bazen yevmiyelerini aç kalmak adına Osmanlı Devleti'ne bağışlayan fakir ahali, bazen de üzerlerindeki kıyafetleri satarak destekte bulunmaya çalışıyorlardı. Bu sıralarda Peşaver'de yaşanan iki olay fakir Hindistan Müslümanlarının fedakârlıklarını göstermek bakımından oldukça çarpıcıdır. Bu olayların biri, Gulam Muhammad ve Gulam Dîn adlı iki gencin çok fakir olmaları ve Osmanlıya bağışlayacak hiç paraları olmamaları yüzünden kendilerini köle olarak satışa çıkarmaları hadisesidir. Bu iki gencin kendileri için ödenecek paranın Türk Hilal-i Ahmerine bağışlanması durumunda ölünceye kadar kendilerini satın alacak kişilere hizmet edeceklerini söylemeleri halk arasında hayretle karşılanmıştı. Yine Peşaver'de fakir bir kadının dört aylık bebeğini Türk yardım fonuna bağışlaması bir diğer ilgi çekici örnektir. Açık arttırma ile satışa çıkarılan bebeğe, en yüksek fiyatı veren kişiden alınan paranın yardım fonuna iade edileceğinin bildirilmesi, halkı son derece duygulandırmıştı. Bebeği satın alan kişinin bebeği tekrar annesine iade edip parayı Türk fonuna bağışlaması ise halkı âdeta duygu seline boğmuştu.⁴⁴⁸

Hindistan Müslümanlarının Trablusgarp Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne yaptıkları toplam yardımı tespit etmek oldukça güçtür. Osmanlı arşivlerinde konuyla ilgili

⁴⁴⁷ IOR/L/R/5/87.

⁴⁴⁸ Semanur Ercan, *II. Meşrûtiyet, Millî Mücadele ve Erken Cumhuriyet'te Bir Hintli: Abdurrahman Peşaverî Ve Faaliyetleri (1912-1925)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi İstanbul 2019, 32-33.

belgelerin çokluğuna rağmen toplam miktarı veren herhangi bir belgeye rastlanılmamıştır.⁴⁴⁹

Hindistan Müslümanlarının savaşın sonlarına doğru giriştikleri bir diğer yardım faaliyeti, Trablusgarp'taki yaralı Osmanlı askerlerinin tedavisi için bir bölgeye heyet-i tıbbiye göndermekti.⁴⁵⁰ Emir Ali tarafından ortaya atılan bu fikir, kısa sürede Müslümanlar nezdinde karşılık buldu. İngiliz hükümetinden gerekli izinlerin alınmasından sonra heyet-i tıbbiye maddi olarak desteklemek üzere bir yardım fonu kuruldu. *Vatan* gazetesinin editörü Muhammad İnşauallah ve *Zemindar* gazetesinin editörü Zafer Ali Han tarafından başlatılan yardım kampanyası ile kısa sürede önemli bir meblağa elde edildi.⁴⁵¹ Bu fikrin ortaya çıkmasında Burma Müslümanlarının büyük bir katkısı vardı. Hatta Burmalı Müslümanlar heyet-i tıbbiye'nin bölgeye gönderilmesi halinde masraflarının beşte birini ödemeyi dahi vadeliyorlardı.⁴⁵² Kısa sürede hazırlıklarını tamamlayan Hint heyet-i tıbbiyesi hasta bakıcılarla birlikte yüz yataklı seyyar hastaneyi Osmanlı Devleti'nin hizmetine sundu. Ayrıca 10 bin sterlin de seyyar hastanenin masraflarına ayrılmak üzere Osmanlı Hilal-i Ahmerine ulaştırıldı.⁴⁵³

2.10.3. Abdülvahap Paşa'nın Hindistan Ziyareti ve Bölgede Pan-İslamist Eğilimlerin Artması

Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp Savaşı dolayısıyla Hindistan'da meydana gelen cereyana sessiz kalması düşünülemezdi. Zira Hindistan Müslümanları, Osmanlı Devleti'nin Pan-İslamizm siyaseti açısından büyük bir öneme sahip olduğu gibi devletin savaş sebebiyle içine düştüğü mali buhranı hafifletmek adına da önemli bir kaynaktı. Bu vaziyet, Osmanlı Devleti'ni Hindistan'a yönelik daha somut adım atmaya mecbur etti.

⁴⁴⁹ Son yıllarda Kızılay Arşivlerinde yapılan araştırmalar, konuyla ilgili daha sağlıklı bilgilerin ortaya konmasına vesile olmuştur. Ahmet Zeki İzgöer ve Ramazan Tuğ tarafından hazırlanan ve çoğunlukta Kızılay belgelerinin neşrine dayanan "Padişah'ın Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yıllığı" adlı çalışmada tatmin edici bilgiler vardır. Bu çalışmadan yola çıkarak Hindistan Kızılay Cemiyeti bünyesinde, 1912 yılının sonuna kadar yapılan yardımları hesaplamak mümkündür. *Padişah Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yıllığı*, Yay Haz: Ahmet Zeki İzgöer-Ramazan Tuğ, Türk Kızılayı Yayınları, Ankara 2013, 269-269.

⁴⁵⁰ Tanin, "Hint Müslümanlarının Müracaatı", 29 Ağustos 1912; Sırat-ı Müstakim; "Hindistan", 2 Rebiülâhır 1330 Perşembe/ 8 Mart 1328, C.8 - Aded: 185; BOA, BEO. 4046-303430. H-15-06-1330.

⁴⁵¹ Qureshi, *Pan-Islam in British India Politics*, 55-56.

⁴⁵² IOR/L/R/5/87; Aligarh Enstitute Gazette, 12 Haziran 1912.

⁴⁵³ Şule Sevinç Kişi, "Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti ve Türkiye'ye Yardımları (1911-1923)", Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, Yıl:16 -Say: 32 (Güz 2020), 748-777.

Önceki krizlerde de Hindistan Müslümanlarının potansiyeli keşfeden Osmanlı Devleti, 1910 yılında Donanma Cemiyetine yardım sağlamak adına Ali Asgari Efendi'yi bölgeye göndermişti. Her ne kadar bölgede fahri ve resmi Osmanlı şebbenderlikleri mevcut olsa da bu şebbenderlikler ikili ilişkileri geliştirmekte yetersizdi. Dahası mesafenin uzaklığından dolayı kendi kaderlerine terk edilen bu şebbenderliklerin denetlenmesi ve faaliyetlerinin ikinci bir göz tarafından değerlendirilmesi büyük bir önem taşıyordu. Bu cümleden olarak Osmanlı Devleti, hem Trablusgarp Savaşı ile Hindistan'da meydana gelen coşkuyu yerinde görmek, hem de adı geçen şebbenderlikleri denetlemek amacıyla Basra Mebusu Abdülvahap Paşa'yı bölgeye gönderdi.⁴⁵⁴

Bu iş için Basra Mebusu Abdülvahap Paşa'nın gönderilmesi tesadüf değildi. Basra'nın Hindistan'a yakın olması nedeniyle Hindistan hakkında tasavvur edilen politikalar, bu şehir üzerinden fiiliyata geçirilmekteydi. Abdülvahap Paşa'nın tam olarak hangi tarihte Hindistan'a ulaştığı belirlenemedi. Fakat bölgeden gönderdiği ilk raporun 18 Aralık 1911 tarihli olması, Trablusgarp Savaşı'nın ilk aylarında ziyaretini gerçekleştirdiği ihtimalini güçlendirmektedir. Abdülvahap Paşa, bir Osmanlı mebusu gözüyle gerçekleştirdiği Hindistan ziyareti sonucunda edindiği izlenimlerini raporla Babıali'ye sundu. İlgili raporda dikkat çekici hususlar bulunmaktaydı. Her şeyden önce Abdülvahap Paşa, Hindistan Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne ve hilafet makamına ilgilerine yakından şahit olmuş ve bu ilgi karşısındaki şaşkınlığını gizlememişti. Fakat Osmanlı Devleti'nin Hindistan politikasının, bu ilgiyi yönlendirmek açısından yetersiz olduğunu düşünüyordu. Abdülvahap Paşa'ya göre bu başarısızlığın en büyük sebebi bölgedeki şebbenderliklerdi. Onun tabiriyle kendi onur ve şereflerini korumaktan mahrum olan bu şebbenderlerin Osmanlı'nın ve hilafetin şanını bölge Müslümanlarına anlatması beklenemezdi. Yine onun gözlemlerine göre, Osmanlı Devleti'nin bölgede en başta yapması gereken faaliyet, Müslümanların kalplerini kazanmaktı. Bunun gerçekleştirilmesi halinde diğer beklentiler kendiliğinden gerçekleşecekti. Osmanlı Devleti, özellikle Trablusgarp Savaşı ile Hindistan'da ortaya çıkan Pan-İslamizm cereyanını yönlendirmekten uzaktı. Buna karşılık Afganistan Emiri Habibullah Han'ın Osmanlı hilafeti için bölgede yaptığı gönüllü faaliyetler, Osmanlı şebbenderliklerinin faaliyetlerinden daha yararlı idi. Zira Habibullah Han, savaşın patlak vermesi üzerine

⁴⁵⁴ Abdülvahap Paşa, Basra Mebusu Ahmed Paşa'nın vefatı üzerine 29 Aralık 1910'da Basra Mebusluğuna seçilmiştir. Hakkında daha detaylı bilgiye rastlanılmamıştır. BOA, DH. SYS. 49-28. H-27. 02. 1329.

bölge Müslümanlarının halifeye muhabbet ve yardımlarını arttırmak üzere İttihad-ı İslam temalı bir kitabı Hintçe'ye tercüme ettirerek binlerce nüshasını halka dağıtmıştı.⁴⁵⁵

Abdülvahap Paşa, raporunda uzunca mevcut durumu değerlendirdikten sonra Hindistan Müslümanlarının sevgisini kazanmak için çözüm önerileri sıralamaktaydı. Ona göre bunların başında Hac meselesi geliyordu. Hac esnasında bölgedeki bazı kişilerin Hindistanlı Müslümanları kandırıp paralarını gasp etmesi, Müslümanlar üzerinde Osmanlı Devleti'ne karşı olumsuz bir hissin uyanmasına sebebiyet veriyordu. Bu suistimalleri engellemek için Hac zamanında Hint lisanlarına vakıf birkaç memurun Müslümanların refakatine verilmesini talep ediyordu. Abdülvahap Paşa ayrıca Hindistan Müslümanlarından alınan Hac vergilerinin kaldırılmasının Müslümanlar arasında sevinçle karşılanacağını ve Osmanlı'ya karşı olan muhabbetin artacağını vurguluyordu. Bir diğer önerisi ise bölgeye misyonerlerin gönderilmesiydi. Bu plana göre bölgede bir camii inşaatına başlayacak olan Osmanlı Devleti, Müslümanların gönlünü kazandıktan sonra güvenilir ve namuslu vaiz atayarak halkı Osmanlı ve hilafet hakkında bilgilendirecekti. Abdülvahap Paşa, bölgedeki şebkenderlerin liyakatine de oldukça önem vermektedir. Bölgedeki başarısızlığın sebebini şebkenderlerin basiretsizliğine bağlayan Abdülvahap Paşa, Kalküta, Allahabad, Lahor, Delhi, Haydarabad, Dekken, Karaçi ve Madras gibi büyük şehirlere kalıcı ve fahri şebkenderlikler açılmasını talep etmekteydi. Bir diğer önerisi ise Hindistan Müslümanları ile Osmanlı Devleti arasındaki sıkı bir bağ tesis etmek adına İstanbul'da Urduca bir gazetenin yayınlanması yönündeydi. Aynı şekilde Hindistan'ın çeşitli yerlerinde Osmanlı şebkenderlikleri vasıtasıyla Müslümanları İstanbul'daki durumdan haberdar edecek gazetelerin çıkarılmasını istemekteydi. Abdülvahap Paşa, Osmanlı Devleti için hayati önem taşıyan yardım meselesine de temas etmekteydi. Ona göre Donanma Cemiyeti için bölgeden gelecek yardımlar büyük bir önem taşımaktaydı. Bu yardım faaliyetleri iyi organize edilmeliydi. Daha önce bu konuda yapılan faaliyetler oldukça verimli sonuçların elde edilmesine vesile olmuştu.⁴⁵⁶

Abdülvahap Paşa, Hindistan Müslümanlarını yardıma teşvik etmek için daha önceden de sıklıkla uygulanan bir yöntemi yinelemekteydi. Ona göre Hicaz Demiryolu yardımlarında yapıldığı gibi donanma için yapılacak yardımları teşvik etmek için emeği geçen kişilere Osmanlı nişanı hediye edilmeliydi. Halifeden gelecek böyle bir jest, bölge

⁴⁵⁵ BOA, BEO. 3996-299652. H-08. 02. 1330; BOA, DH. MTV. 29-42.

⁴⁵⁶ BOA, BEO. 3996-299652. H-08. 02. 1330; BOA, DH. MTV. 29-42.

Müslümanları için hiçbir dünyalık çıkar ile karşılaştırılamazdı. Abdülvahap Paşa, eğitim işine de oldukça önem vermekte ve Hindistan Müslümanlarını kazanmanın bir yöntemi olarak Mekke’de güzel bir mevkide Hindistanlı öğrenciler için bir üniversitenin açılması fikrini ileri sürmekteydi. Hindistan’a kıyasla Mekke’de açılacak bir üniversitenin öğrencilerin mânevi gelişiminde daha etkili olacağını düşünüyordu.⁴⁵⁷

Abdülvahap Paşa’nın bazı önerileri Babıali’nin dikkatini çekmişti. Özellikle Hindistan’ın bazı bölgelerinde fahri şebenderlikler açılması ile ilgili fikir, Babıali’nin değerlendirmeye aldığı hususlardan biriydi. Fakat Hariciye Nezareti böyle bir fikri tehlikeli bulduğunu ifade ediyordu. Londra Sefaretine yazılan bir telgrafta bu teşebbüsün son zamanlarda İngilizler nezdinde Osmanlı Devleti’ne atfedilen Pan-İslamizm siyasetinin varlığını teyit edeceği ve bunun devleti zor duruma düşüreceği bildiriliyordu. Hariciye Nezaretinin ihtiyatlı yaklaşımına karşı Babıali, bu teşebbüse sıcak baktı. Fakat Babıali nezdinde tereddütle karşılanan mesele, bu şebenderliklere bölgedeki hatırı sayılır yerel Müslümanların atanıp atanamayacağı yönündeydi. Bu konuda İngilizlerin ne tepki vereceği merak ediliyordu. Babıali, Osmanlı Devleti’nin Londra sefiri Tevfik Paşa’ya telgraf göndererek hem bölgeyi hem de İngilizlerin siyasetini iyi bilen HMC’nin Londra şubesi reisi Emir Ali’ye görüşlerinin sorulmasını istedi. Emir Ali’nin bu konuya nasıl cevap verdiği bilinmemekle birlikte fahri şebenderliklerin açılması ile ilgili görüşlerin hayata geçirilip geçirilmediği de tarafımızca tespit edilememiştir.⁴⁵⁸ Abdülvahap Paşa, esasen öteden beri Hindistan Müslümanları için düşünülen tedbirlerin ötesinde yeni bir öneride bulunmuyordu. Bu öneriler, Sultan Abdülhamid döneminde de gündeme gelmiş, fakat büyük ölçüde hayata geçirilememiştir.

Abdülvahap Paşa’nın bölgeye gidişinden kısa bir süre Hindistan, yoğun bir Pan-İslamizm cereyanına sahne oldu. Hindistan’da Pan-İslamizm tartışmalarında önemli bir artış meydana geldi. Bunu Abdülvahap Paşa’nın bölgedeki faaliyetleri ile ilişkilendirecek veri bulunmamakla birlikte meselenin bir anda ortaya çıkışını açıklayacak başka dinamikler mevcuttur. Trablusgarp Savaşı’nın, Hindistan Müslümanlarının iç dinamiklerini zedeleyecek bazı olaylarla aynı zamana denk gelmesi meseleyi daha anlaşılır kılmaktadır. 1911 yılı Hindistan’daki Pan-İslamist hareketin tarihinde bir dönüm noktasıydı. Bengal Eyaleti’ndeki statünün Müslümanlar aleyhinde değiştirilmesi, İngiliz

⁴⁵⁷ BOA, BEO. 3996-299652. H-08. 02. 1330; BOA, DH. MTV. 29-42.

⁴⁵⁸ BOA, HR. SFR. 3. 671-23. M-06. 05. 1912.

yönetimine karşı ciddi bir memnuniyetsizlik meydana getirmişti. Henüz bu kararın şokunu atlatamayan Müslümanlar, bu kez Trablusgarp'ta İslam'ın yegâne gücü Osmanlı Devleti'nin Hristiyan devletlerce hukukunun çiğnendiğini gördüler. Büyük umutlar bağladıkları İngilizlerin, iki olay karşısında Müslümanlar aleyhinde tavır alması, Hindistan Müslümanlarında büyük bir güvensizlik meydana getirdi.⁴⁵⁹

Hindistan'da İngiliz yönetimi hiç olmadığı kadar eleştirilmeye başlandı. Bu tepkiler aynı zamanda birikmiş bir öfkeyi ifade ediyordu. Zira İngilizlerin meşrutiyetin ilanının ardından kısa süren Osmanlı sempatilerinin, bir müddet sonra kesin bir aleyhtarlığa dönüşmesi ve Türklerin, Hristiyan emperyalizmi tarafından yutulmasına müsaade etmeleri, Hindistan Müslümanlarını hayal kırıklığına uğrattı. Müslümanların çizdiği portreye göre son Müslüman gücü yok olma tehdidiyle karşı karşıya iken İngilizler sessizce olup bitenleri izliyorlardı. Böylelikle İngilizlerin Müslüman halkların çıkarlarını koruduğuna dair uzun zamandır etrafta dolaşan efsane bir anda yıkıldı. Artık "İslam'ın namusu" söz konusu olduğuna göre Hindistan Müslümanlarının tek yapması gereken bu davaya sonuna kadar sahip çıkmaktı. Trablusgarp Savaşı'nı da fırsat bilen Hindistan Müslümanları, daha önce hiç olmadığı kadar Pan-İslamizm siyasetine sarıldılar. İslam'a yapılan açık saldırı Müslümanların siyasi bilincini güçlendirdi. Daha önce hiçbir siyasi söylemde bulunmayan geniş bir halk tabanı dahi kendini bir anda Pan-İslamizm siyasetinin içinde buldu. Böylelikle Hindistan Müslüman Cemiyetinin önemi bir anda arttı. Aligarh'ın geleneksel siyasete karışmama politikası çöktüğü gibi *The Comrade*'nin sahibi Muhammed Ali'nin tahrirleriyle Aligarh Koleji âdeti Pan-İslamizm'in yatağı haline geldi. Ebu'l Kelam Azad gibi öteden beri Aligarh'ın politikasını eleştiren aydınların isimleri daha çok ön plana çıkmaya başladı. İngiliz politikasına karşı olan tutum, Müslümanlarla Hinduları daha çok birbirine yakınlaştırmaya başladı. Süreç, aynı zamanda Hindistan Müslümanlarını bağımsızlık yoluna taşıyacak liderleri gün yüzüne çıkardı. Muhammad Ali ve kardeşinin yanı sıra Vezir Hasan, Seyid Hasan Bilgrâmî ve Zafer Ali Han gibi liderlerin adı ve mücadelesi her yerde duyulmaya başlandı. Azmi Özcan'ın ifade ettiği gibi bu kişiler Hindistan'ın Jön Türkleri olarak nitelendirilmeye başlandılar. Özellikle Muhammed Ali, bu kişiler arasında en fazla ön plana çıkan ve ateşli kişiliği ile kitleleri etkileyen bir karakterdi. Dahası Pan-İslamizm cereyanı geleneksel

⁴⁵⁹ Sadıq, *The Turkish Revolution and The Indian Freedom Movement*, 26-29; Wilfred Cantwell Smith, *Modern İslam in India: A Social Analysis*, Minerva Book Shop, Lahore 1943, 225-226.

ulema ile aydınların ortak bir varmalarına varmalarına vesile oldu. Böylece Hindistan'da öteden beri var olan Pan-islamist duygu, Trablusgarp Savaşı ile birlikte Hindistan Müslümanlarının özgürlük davalarına hizmet etmeye başladı.⁴⁶⁰

Hindistan'daki Pan-İslamizm cereyanı dünya basınının da gözünden kaçmadı. Savaşın sonlarına doğru *Times* gazetesinde çıkan Pan-İslamizm başlıklı bir makale, konunun hem Osmanlı hem de Hint basınında uzun uzadıya tartışılmasına neden oldu. İlginç bir şekilde ilgili makalede Pan-İslamizm'in merkezinin Paris olduğu ifade ediliyordu. Osmanlıların, Mısırlıların, Arapların ve İranlıların ortak buluşma noktası olan Paris şehri, Pan-İslamizm siyasetinin bütün dünyaya yayıldığı merkez olarak görülüyordu. Öte taraftan İstanbul ile Kabil ve Türkistan arasında son zamanlarda sıklık kazanan Pan-İslamizm siyasetine dikkat çeken makalede bu politikanın asıl meyvelerinin Hac mevsiminde toplandığı vurgulanıyordu. Buna göre Pan-İslamizm fikrinin bu denli canlanmasının asıl sebebi Trablusgarp Savaşı ve İran meselesi idi. Bu iki olay adeta İslam âlemini harekete geçirmişti. Üstelik yeni Pan-İslamizm, eskisine (Sultan Abdülhamid dönemine) nazaran oldukça etkili ve tehlikeli idi ve bu politikanın en çok karşılık bulduğu bölge Hindistan'dı. Gazete Hindistan'daki Pan-İslamizm cereyanını şu şekilde tasvir etmekteydi: “(...)Son olaylar Hindistan Müslümanları arasında oldukça kötü bir etkiye sebebiyet vermiştir. Hindistan basını sürekli olarak Hristiyanların Müslümanlara tecavüzünden bahsetmekte ve bazı Hint gazeteleri Hindistan Müslümanlarının İngiltere hükümeti tarafından terkedildiğinden dem vurmaktadır. İslam âleminin çeşitli yerlerinden gelen casuslar, Hindistan'da şiddetli propaganda yapmaktadırlar. Hindistan Müslümanlarının gazeteleri Afgan emirinden övgüyle bahsediyorlar ve saray halkı ile müsteşarları cihad taraftarı görünüyorlar ki, eğer bir gün Emir şevk ve gayrete gelip bu cereyana kapılırsa sonucun ne olacağını kimse kestiremez.”⁴⁶¹

Times'in ilgili makalesindeki görüşler konunun farklı kesimler tarafından tartışılmasına neden oldu. İddialar açtı; Hindistan Müslümanları arasında açık bir Pan-İslamizm düşüncesinden bahsediliyor ve bunun İngiliz yönetimine karşı bir harekete

⁴⁶⁰ Öcan, *Panislamizm*, 236-237; Sadıq, *The Turkish Revolution and The Indian Freedom Movement*, 26-29; Wilfred Cantwell Smith, *Modern İslam in India: A Social Analysis*, Minerva Book Shop, Lahore 1943, 225-226.

⁴⁶¹ *Times*'tan naklen, Sebilürreşad “Hindistan'da İttihâd-ı İslâm”, 12 Eylül 1912/ 30 Ramazan 1330 Perşembe /30 Ağustos 1328, C.9 - Aded: 210; Tanin, “Hindistan'da İttihad-ı İslam”, 29 Ağustos 1912; The Comrade, “Hindistan'da Pan-islamizm”, 12 Ekim 1912.

dönebileceği ihtimali üzerinde duruluyordu. Trablusgarp ve İran meselesinin dışında Afgan Emiri Habibullah Han'ın Hindistan ziyaretinde Müslümanlar tarafından gördüğü yakınlık, *Times*'i böyle bir fikre kavuşturmuştu. Rus gazetelerinde de benzeri söylemler mevcuttu. Konuya temas eden *Russkie Slova* gazetesi, Pan-İslamizm'in bütün dünyada yakaladığı öneme dikkat çekmekle birlikte bu politikanın Hindistan'da İngiliz yönetimine yapacağı olumsuz etkinin de altını çizmekteydi. Gazeteye göre Hindistan Müslümanlarının bu zamana kadar İngilizlere gösterdikleri sadakat, İngiltere'nin Hindistan'da uyguladığı Hindu-Müslüman politikasının bir sonucu idi. Milyonlarca nüfusa sahip Hindistan'ın 75 bin İngiliz askeri ile idare edilebilmesinin başka türlü imkânı yoktu. Bu nedendir ki İngiltere sürekli olarak Müslüman-Hindu gerilimini taze tutuyordu. Fakat giderek artan Pan-İslamizm siyaseti ile birlikte, Hindistan Müslümanlarının Trablusgarp için müdahale taleplerinin İngilizlerce reddedilmesiyle meydana gelen huzursuzluk ve Müslüman-Hindu yakınlaşması karşısında İngiliz yönetiminin yeni politikası ne olacaktı?⁴⁶²

Times'daki makalenin yayınlanmasından sonra ilk yorum yapanlardan biri Arminius Vambery olmuştu. Uzun yıllar İslam âlemine seyahatler düzenleyen ve İslam ile ilgili araştırmalar yapan Vambery, Müslümanların duygularına vakıf bir isimdi. Vambery, Hindistan'da ve tüm İslam dünyasında Pan-İslamizm siyasetinin güçlendiği şeklindeki değerlendirmelere katılmakla birlikte son zamanlarda yaşanan gelişmelerin Müslüman-Hristiyan düşmanlığına çanak tuttuğunu ifade ediyordu. Ona göre Pan-İslamizm hareketinin güçlenmesinin ardındaki sebep Müslümanların mânevi uyanışı ve kültürel ilerlemeleri idi. Bu uyanışta özellikle Tatar aydınlarından İsmail Gaspıralı ile Yusuf Akçura'nın rolüne dikkat çeken Vambery, İngiltere'nin adil bir yönetim tarzı uygulaması durumunda Hindistan'daki varlığını devam ettireceğini belirtiyordu.⁴⁶³

İlgili makale Hint basınında da geniş bir yankı buldu. Hindistan Müslümanlarının etkili yayın organı *The Comrade*, 7 Eylül 1912'de konuyu sütunlarına taşıyarak *Times* yazarına ağır eleştirilerde bulundu. *The Comrade* her ne kadar Pan-İslamist bir çizgide olsa da Hindistan Müslümanlarına atfedilen bu yakıştırmayı kabul etmesinin İngilizler nezdinde yol açacağı hoşnutsuzluğu bildiği için konuya ihtiyatla yaklaşmayı tercih etti. *The Comrade*, *Times*'in Müslümanların güçlerini cihad üzerinde birleştireceği görüşüne

⁴⁶² Tanin, "İngiltere ve İslam", 9 Aralık 1911.

⁴⁶³ Kerimoğlu, *Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne Yaptıkları*, 161-181.

şiddetle karşı çıkmaktaydı. Bununla birlikte gazete, son zamanlarda yaşanan gelişmelerin Hindistan Müslümanlarının dini duygularını canlandırdığını kabul ediyor ve bunu makul görüyordu. Özellikle İran meselesinden dolayı Sir Edward Grey'e karşı olan memnuniyetsizliğini ifade eden gazete, öte taraftan Trablusgarp Savaşı nedeniyle İngiltere nezdinde yapılan müdahale talebinin geri çevrilmesinin Hindistan Müslümanlarını, İngiliz yönetimine karşı mesafeli bir tutuma sevk ettiğini itiraf etmekteydi. Ancak dini birlik duygusunun Hindistan'da fitneye yol açabileceği yönündeki *Times*'in görüşünü şiddetle eleştiren gazete, bu hissiyatın Pan-İslamizm olarak nitelendirilmesine karşıydı. Öte taraftan Afganistan Emir'inin Hindistan Müslümanları üzerindeki etkisine temas eden gazete, bunun hâkim-tebaa bağlamında değerlendirilmesini eleştiriyordu. *The Comrade*, Hindistan Müslümanlarının Afganistan emirine saygı ve hürmet duyduklarını ifade etmekle birlikte Aligarh'ın eğitilmiş aydınlarının Emir'in "vahşi" ve "asi" savaşçılarıyla omuz omuza cihad edeceği görüşünü cahilce buluyordu.⁴⁶⁴

12 Ekim 1912 tarihli sayısında konuyu yeniden gündeme taşıyan *The Comrade*, bu kez Pan-İslamizm ile ilgili daha net görüşler ortaya koymaktaydı. *The Comrade*, Pan-İslamizm'i Hristiyan güçlerin baskısı karşısında tüm Müslüman dünyasının kızgınlığını ifade eden bir hareket olarak görüyor ve Hindistan Müslümanlarının da bu duygudan mahrum olmadıklarını ifade ediyordu. Hareketin kökenlerini İstanbul ve Sultan Abdülhamid'e bağlayan gazete, bahsi geçen dönemde hareketin merkezinin değiştiğini ve Pan-İslamizm siyasetinin daha organize bir hale dönüştüğünü belirtiyordu. Buna karşılık, Pan-İslamizm'in tehlikeli olduğuna dair kanıtların mevcut olmadığını ifade etmekle birlikte esasen İslam âleminin silahlı bir mücadele yürütecek militan güçlerden de mahrum olduğunu söylüyordu.⁴⁶⁵

2.10.4. Trablusgarp Savaşı'nda İngilizlerin Tutumu ve Hindistan Endişeleri

Savaş sırasında Hindistan'da yaşanan gelişmelere İngiliz yönetiminin kayıtsız kalması düşünülemezdi. Şunu ifade etmek gerekir ki Trablusgarp Savaşı, İngilizlerin Pan-İslamizm endişesini hiç olmadığı kadar açığa çıkardı. Öyle ki İngilizler artık Jön

⁴⁶⁴ *The Comrade*, "Hint Pan-İslamizmi", 12 Eylül 1912.

⁴⁶⁵ *The Comrade*, "Pan-İslamizm'den Daha Tehlikeli", 12 Ekim 1912.

Türklerin Pan-İslamizm'ini saldırgan olarak nitelendirecek ve Sultan II. Abdülhamid'in Pan-İslamizm siyasetine kıyasla daha tehlikeli olarak addedeceklerdi.⁴⁶⁶ Buna rağmen İngilizler, İtalyanlardan yana bir tarafsızlıkla süreci idare etmeye çalıştılar. Trablusgarp Savaşı öncesinde İngiltere, İtalya'yı Üçlü İtilaf grubunun saflarına çekebilmek için azami bir gayret gösterdi. İngiliz Dışişlerindeki genel görüş, İtalya'yı Trablusgarp üzerinde serbest bırakmaktı. Babıali'nin müdahale için İngiltere'ye başvurması halinde ise izlenecek politika belliydi; Osmanlı Devleti'nin bu teklifi, İtalya'nın müttefiki olan Almanya'ya yönlendirmesi istenecekti. Zira Osmanlı Devleti gerek Sultan Abdülhamid döneminde, gerekse İTC'nin ikinci döneminde Alman yanlısı bir politika izlemekteydi. Öte taraftan İngiltere, İtalya'yı Almanya'nın elinden kurtarmak için büyük bir çaba sarfetmekteydi. Konu hakkında görüş bildiren İngiliz devlet adamı Nicolson, Osmanlı Devleti ile iyi geçinmek adına İtalya'yı karşılarına almayı aptalca görüyordu. Bununla birlikte Osmanlı'ya destek verilmemesi halinde de Türklerin İslam âleminde mümkün olduğu kadar İngilizlere sorun çıkaracağını da ifade ediyordu. Hardinge ise bu kararı şiddetle eleştiriyordu. Ona göre İtalya'nın, Türk toprağı olan Trablusgarp'ı ele geçirmesi haydutluktan başka bir şey değildi ve günün sonunda İngiltere, özellikle Hindistan Müslümanlarının tepkisini çekmemek için Osmanlı Devleti ile İtalya arasında yapılacak bir barışta arabulucu görevini üstlenmeliydi. Tüm bu değerlendirmelerin yanı sıra İngilizlerin asıl endişesi, Türklerin bir şekilde Trablusgarp'ta başarı elde etmesi veya etkili bir direniş göstermesiydi. Böyle bir durumun Mısır ve Hindistan Müslümanları üzerinde büyük etkilere yol açacağından endişe edilmekteydi.⁴⁶⁷

Savaşın hemen başında İngiltere Kralı V. George, Hindistan'ı ziyaret etme kararı aldı. Bu seyahat kararıyla Kral'ın amacı muhtemelen savaşın Müslümanlar üzerindeki olumsuz etkisini yok etmek ve Hindistan'daki İngiliz hâkimiyetini güçlendirmektir. Osmanlı Devleti, bu kararın henüz başında seyahatin gerçekleşmeyeceği yönünde fikir beyan etti. Osmanlı yönetimine göre Trablusgarp Savaşı'ndan mustarip olan Hindistan Müslümanlarının İngiliz yönetimine karşı isyan etmesi an meselesiydi ve böyle güvensiz bir ortamda Kral'ın Hindistan'ı ziyaret etmesi tehlikeli olabilirdi. Ziyaret gerçekleşse dahi Müslümanlar, Kral'ı memnuniyetsizlikle karşılayacaklardı.⁴⁶⁸

⁴⁶⁶ Öcan, *Panislamizm*, 238.

⁴⁶⁷ Heller, *British Policy Towards The Ottoman Empire* s.53-56.

⁴⁶⁸ BOA, HR. TO. 542-97. M-09-11-1911.

Osmanlı Devleti'nin beklentilerinin aksine İngiltere Kralı V. George, Hindistan İmparatoru unvanı ile Hindistan ziyaretini gerçekleştirdi. Ziyarete en çok üzerinde durulan mesele şüphesiz Trablusgarp Savaşı idi. Kral, çeşitli İslam mahfillerinden savaşın durdurulmasına yönelik talepleri memnuniyetle karşıladı. Öte taraftan bol bol nişan ve madalya dağıtarak hem Müslümanların hem de Hinduların gönlünü kazanmaya çalıştı.⁴⁶⁹ Fakat Kral'ın bu ılımlı tavrı beklenen etkiyi göstermedi. Zira temsil makamında bulunan V. George'nin icra yetkisi oldukça sınırlıydı. Buna karşılık İngiliz yönetimi ve özellikle Dışişleri, tarafsızlık politikasından ödün verilmeyeceğini sıklıkla ifade ettiler. Bu konuda Müslümanların gönlünü alacak aldatıcı ifadelerden dahi uzak durdular. Bombay Valisi Sir George Clark, İslam Maarif Konferansı'nda Müslümanlara yaptığı bir konuşmada, bu duruma açıklık getirdi. İngiltere'nin, Osmanlı Devleti ve İran'ın bütünlüğü için çok kan akıttığını belirten Clark, Trablusgarp meselesinin Osmanlı Devleti'nin iç meselelerinden daha az öneme sahip olduğunu söyleyerek Hindistan Müslümanları nezdinde Trablusgarp Savaşı'nı önemsiz göstermeye çalıştı. Buna ilaveten İngiltere'nin tarafsız politikasının önemine de temas ederek ve bu politikadan vazgeçilemeyeceğini vurguladı.⁴⁷⁰

İngiltere, savaş süresince Hindistan'daki Pan-İslamist faaliyetleri yakından takip etti. Özellikle Afganistan üzerinden Osmanlı Devleti'nin başlattığı gizli faaliyetlerin Hindistan Müslümanlarını olumsuz bir şekilde etkileyeceği düşüncesi hâkimdi. İngiltere'nin İstanbul sefiri Gerard Lowter, İstanbul ile Afganistan arasındaki Pan-İslamist tasavvurlar konusunda Edward Grey'i uyardı. Lowter, Jön Türklerin Afganistan'daki Afridi ve Rukzaş aşiretleri arasına ajanlar gönderdiğini iddia ederek durumun ciddiyetini gözler önüne serdi. İngilizler bu konu üzerinde abartılı sayılabilecek şüpheler beslemekteydiler. Öyle ki ellerinde hiçbir tatmin edici bilgi olmamasına rağmen İstanbul'dan Afganistan'a giden sıradan insanları dahi ajan olarak değerlendirmekteydiler.⁴⁷¹ Buna karşılık İngilizlerin Afganistan'daki ajanlarından Malik Talip Mehdi Khan'ın, merkeze gönderdiği raporda, Afganlı Müslümanların ve Afganistan yönetiminin Trablusgarp Savaşı nedeniyle İngilizlere karşı olan tepkilerini

⁴⁶⁹ İkdâm, "İngiltere Kralı-Hindistan İmparatoru", 22 Aralık 1911; Sırat-ı Müstakim; 25 Rebîülevvel 1330 Perşembe/1 Mart 1328, C. 8 - Aded: 184. İngiltere Kralı V. George'nin Hindistan'a yaptığı seyahat esnasındaki harcamalara yapılan eleştiriler için Bkz. Sırat-ı Müstakim, "Hindistan", 2 Rebîülâhîr 1330 Perşembe/8 Mart 1328, C. 8 - Aded: 185.

⁴⁷⁰ *Sebilürreşad*, "İngiltere ve Âlem-i İslâm", 12 Eylül 1912/30 Ramazan 1330 Perşembe/ 30 Ağustos 1328, C. 9 - Aded: 210.

⁴⁷¹ IOR/L/PS/10/196. No: 2861. Gerard Lowter'den Sir Edward Grey'e. 16 Ocak 1912.

ifade etmesi, İngilizlerin bölgede Pan-İslamizm'in varlığına dair şüphelerini iyiden iyiye kuvvetlendirdi.⁴⁷²

İngilizler açıkça, Jön Türklerin Afganistan Emiri Habibullah Han ile bir Pan-İslamizm ittifakı yaparak Hindistan Müslümanlarını etkileri altına alacaklarını düşünüyorlardı. Hatta böyle bir ittifakın sadece Afganistan ve Hindistan'da değil Türkistan'da da Pan-İslamist heyecanı dirilteceği görüşü paylaşılıyordu. Osmanlı Devleti ile Afganistan arasında böyle bir gizli antlaşmanın olduğuna dair İngilizlerin ciddi şüpheleri vardı.⁴⁷³ İngilizlerin Simla şehrindeki karargâhlarından gönderilen raporlar, Türk yetkililerin ittifak yapmak üzere Afganistan'a gittiği bilgisini doğruluyordu.⁴⁷⁴ Dahası Türklerin Hindistan'da da görüldüğüne dair bilgiler merkeze aktarılıyordu.⁴⁷⁵ İngiliz belgelerindeki bu kısıtlı bilgilerden Osmanlı Devleti'nin bölgede giriştiği faaliyetleri ve İngilizlerin buna karşı aldığı önlemleri tespit etmek oldukça güçtür. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp Savaşı döneminde Hindistan, Afganistan ve hatta Türkistan'da birtakım Pan-İslamist tasavvurlara giriştiği söylenebilir. Fakat tüm bu şüphelere rağmen İngilizlerin, Hindistan'da olağanüstü bir tehlike görmedikleri açıktır.⁴⁷⁶

2.11. BALKAN SAVAŞLARI VE HİNDİSTAN MÜSLÜMANLARI

2.11.1. Hindistan Müslümanlarının Balkan Savaşlarına Yönelik Tepkileri

Osmanlı Devleti'nin ana mülkiyet alanlarından biri olan Balkanlara karşı girişilen bu harekât, Hindistan Müslümanları tarafından tepkiyle karşılandı. Bir anda Müslümanların bütün ilgileri savaşa yoğunlaştı. Trablusgarp Savaşı'nda iyi bir şekilde organize olan Hindistan Müslümanları, Balkan Savaşı dolayısıyla ortaya koyacakları tepkilere de hazırlıklıydılar. Birçok cemiyet ve kuruluş halihazırda Osmanlı Devleti'ne karşı olan ilgi ve desteklerini ortaya koymak noktasında faaldi. Trablusgarp Savaşı'nda olduğu gibi çeşitli cemiyetler aracılığı ile harekete geçen Hindistan Müslümanları, her yerde mitingler tertip ederek savaşı protesto ettiler. Balkan devletlerine destek olan

⁴⁷² IOR/L/PS/10/196. No: 2021. Kâbil'deki İngiliz ajanı Malik Talip Mehdi Hkan'dan. 12 Kasım 1911.

⁴⁷³ IOR/L/PS/10/196. No:4493. Sir O'beirne'den. 24 Ekim 1911.

⁴⁷⁴ IOR/L/PS/10/196. No: 1957. (Gizli) Simla Şehrinden Londra Hindistan Ofisi, Siyasi Departman Sekreteri F.A Hirtzel'e. 16 Kasım 1911.

⁴⁷⁵ IOR/L/PS/10/196. No: 18 Ekim 1911.

⁴⁷⁶ Özcan, *Panislamizm*, 258.

Avrupalı devlerin mallarını boykot ettiler. Birçok bölgede aktif olan yardım cemiyetleri Osmanlı Devleti'ne savaşta maddi destek sağlamak adına sıkı bir mesaiye başladılar. İngilizler nezdinde teşebbüse geçerek savaşı durdurmasını talep ettiler. Hindistan Müslümanlarının Balkanlarda olup bitenlere karşı ilgileri diğer bütün krizlere kıyasla zirve noktaya çıkmıştı. Balkanlardaki vaziyet Müslümanların intikam duygularını kamçılıyordu. Savaşa gösterdikleri yoğun ilginin bir sonucu olarak halkı Balkanlardaki gelişmelerden daha iyi haberdar etmek için yeni yerel gazeteler çıkarıldı. Öyle ki uzak bölgelerde ve köylerde yaşayanlar dahi Osmanlı Devleti'nden daha sağlıklı bilgiler almak için bu gazetelere büyük rağbet gösterdiler. Hindistan Müslümanları tam mânâsıyla Osmanlı Devleti'nin kaderiyle özdeşleşmiş görünüyordular. Müslüman basının büyük çoğunluğu Osmanlı'nın davasını savunmaktan başka gazetelerinde neredeyse başka hiçbir habere yer vermiyordu. Bu gelişmeler Hindu milliyetçilerin de Osmanlı Devleti'ne olan ilgisini arttırdı. Hindular, Müslümanların Balkan Savaşı'nı tartışmak için düzenledikleri toplantılara katılıp Osmanlı'nın davasını savunmaya başladılar. Hatta bazı Hindu liderler bizzat bu toplantılara başkanlık etmekteydiler. Fakat Hinduların meseleye bakışı, Pan-İslamizm perspektifinden ziyade Avrupalı devletler tarafından baskıya maruz kalan doğulu ulusların ortak hareket etme iç güdüsünden kaynaklanmaktaydı. Hindulara göre Osmanlı Devleti birçok ulustan meydana gelen çeşitliliği ile büyük bir medeniyet kurmuştu ve bu medeniyetin Avrupa haritasından silinmemesi gerekiyordu.⁴⁷⁷

Müslümanlar büyük ölçüde savaşın dini yönüne atıf yapıyorlardı. Balkan Savaşı'nın Hristiyanların İslam'a düşmanlığının açık bir göstergesi olduğunu iddia ediyorlardı. Savaşın arkasında açıkça Avrupalı büyük devletlerin teşviki olduğu düşünülüyordu. Osmanlı Devleti'nden henüz bağımsızlıklarını almış zayıf Balkan devletlerinin kendi başlarına böylesine büyük bir işe cüret edemeyecekleri ifade ediliyordu. Daha da ileri giden Müslüman basın, bu harekâtın açıkça bir Haçlı Seferi olduğu yorumunu yapmaktaydı. Meseleye bazen ironik bir bakışla yaklaşan Müslüman basını ilginç örnekler sunarak Müslümanların ve özellikle Hristiyanların dikkatini çekmek istiyordu. Hindistan'da yayınlanan *Anwar-ı İslam* gazetesi "Hz. Muhammed'den Hz. İsa'ya Bir Mektup" başlığını taşıyan bir yazısında ironik bir dille Hz. Muhammed'in ağzından Hz. İsa'ya bir mektup yazarak Hristiyan ümmetinin yol açtığı vahşetlere karşı

⁴⁷⁷ Sadıq *The Turkish Revolution and The Indian Freedom Movement*, 29-30; Tasvir-i Efkar, "Âlem-i İslam: Hindistan'da Türk Cereyanı", 10 Ağustos 1913.

şikâyetle bulunuyordu. Her bakımdan ilginç ve dokunaklı olan mektuptaki şu ifadeler dikkat çekmekle birlikte Müslümanların duyduğu üzüntünün derecesini göstermesi bakımında da önemlidir: “*Pekala, sevgili dostum İsa, senin müritlerin İslam’ı yeryüzünden silmeye karar verdiler, ama dünya var oldukça İslam’ın hâkim olacağını da unutmamalıdır. Dar görüşlü düşmanlar budalalıklarında İslam’ı yok edebileceklerini zannederler. Asıl kendileri yok edilecekler. Tanrı’nın buyruğu uyarınca, sana saygı duymak imanımın bir gereğidir. (...) Kederle boğulmuş durumdayım ve şikâyetlerimi azaltmak istiyorum. Lütfen mümkün olan en kısa sürede Cebrail aracılığıyla bir cevap gönderin ki asil arkadaşım (Cebrail) gereksiz yere zahmete girmesin.*” Bununla birlikte savaşın başında Osmanlı Devleti’nin Balkan devletlerini mağlup edeceğine dair kuvvetli bir inanç vardı. Bazı gazeteler ise Hindistan Müslümanlarını bu kutsal savaşa katılıp İslam’ın şerefini korumaya davet ediyorlardı.⁴⁷⁸

Daha da ileri giden bazı gazeteler açıkça Hristiyanları düşman olarak tasvir etmekten uzak durmuyorlardı. *Kaiser-ı Hind* gazetesi, Hristiyan düşmanlığını açıktan dile getiren yayınlardan biriydi. Gazete, 20 Şubat 1913 tarihli nüshasında Avrupalı devletlere âdeta ateş püskürttü. Türklerin “Haçlılara” karşı cihad yaptığını ifade eden *Kaiser-ı Hind*, Hristiyan ve Yahudileri düşman ümmetler olarak ilan etti ve bu görüşünü doğrudan doğruya İslami kaynaklarla delillendirdi. Ayrıca bütün Hindistan Müslümanlarını Türklerin yanında mücadele etmeye davet etti.⁴⁷⁹

Savaşın yıkımı karşısında yek vücut olan Müslüman basını, büyük bir birliktelik ruhu ortaya koymaktaydı. İslam’ın varlığı sürdüğü müddetçe Müslümanlar arasındaki evrensel milliyet duygusunun asla yok olmayacağı düşünülüyordu. Bütün İslam ülkelerinin Avrupa egemenliğine girmesi halinde bile Müslümanlar arasındaki dayanışma duygusuna hâlel gelmeyeceği vurgulanıyordu. Yardım konusu basında en çok vurgulanan öğelerden biriydi. Neredeyse bütün gazeteler yardım fonları açarak halkı Osmanlı Devleti için yardım yapmaya davet ediyordu. Halkın Türklere karşı olan ilgilerini çekmek için farklı yöntemlere başvurulmaktaydı. *Mashriq* gazetesi 19 Kasım 1912 tarihli sayısında Türklerin orijinal Hindu olduklarını ve Hindistan’dan Kaşgar’a göç ettiklerini söyleyerek iki millet arasında dini bağın yanı sıra ırksal bir yakınlık da meydana getirmeye çalışıyordu. Bu yorumların yanı sıra İngiliz yönetimine karşı da ağır bir eleştiri sarf

⁴⁷⁸ Hint basını için Bkz. IOR/L/R/5/87.

⁴⁷⁹ IOR/L/R/5/88; *Kaiser-ı Hind*, 20 Şubat 1913.

edilmekteydi. İngilizlerin savaşın başından beri takındıkları tarafsız tavır şiddetle eleştirilmekteydi. Müslüman basın, İngiliz Kralı'nı bu tartışmaların dışında tutmakla birlikte İngiliz resmi politikasının müsebbibi olarak gördükleri Edward Grey'e karşı ağır ithamlarda bulunuyorlardı. Savaşın başında Grey'in Avam Kamarasında yaptığı konuşmada Bulgarların cesaretine hayran olduğunu bildirmesi, Müslümanların büyük tepkisine yol açmıştı ve bu tarz ifadelerin Hindistan Müslümanlarının İngiliz yönetimine karşı olan sadakatlerini zedeleyeceği ifade edilmişti. Dahası Müslüman basın, açıkça İngiliz yönetiminin Balkan devletlerine silah ve mühimmat yardımı yaptığını iddia ediyordu.⁴⁸⁰

Şüphesiz bütün Hint-İslam basını savaşın yol açtığı mağduriyet noktasında ortak bir fikir etrafında birleşmekle birlikte Osmanlı Devleti'nin haklı davasını desteklemek hususunda belirli farklılıklar ortaya koymaktaydılar. Bazı gazeteler açıkça bu gelişmelerin sorumlusu olarak Osmanlı Devleti'ni göstermekte ve İttihatçı idareye karşı ateş püskürtmekteydiler. Söz gelimi *Niyar-ı Azam* gazetesi, İttihatçıları savaştan kaçmakla itham ederek, Türkleri kınadığını belirtiyor ve Hindistan Müslümanlarından yardım beklememeleri gerektiğini ifade ediyordu. Ayrıca yoğun bir taassup içerisinde olan gazete, dini konularda da Osmanlı Devleti'ni eleştirmektedir. Özellikle Avrupalı devletlerin cephe gerisinde açtıkları sahra hastanelerine vurgu yapan gazete, bu hastanelerdeki Hristiyan kadın hemşirelerin Müslüman erkeklere dokunmasının caiz olmadığını ileri sürerek Osmanlı yetkililerinin bu konudaki sözde özensizliğini şiddetle tenkit etmekteydi.⁴⁸¹

Al Mushir gazetesinde ise Hoca Hasan Nizami adındaki Osmanlı aleyhtarı bir kanaat önderinin hilafet hakkındaki makalesine yer verilmekteydi. Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşı'ndaki başarısızlığına atıfta bulunarak hilafet makamını tartışma konusu haline getiren makalede Hoca Hasan Nizami, Türk hilafetini reddediliyor ve Osmanlı halifesinin yerine Şeyh Senusi'nin İslam halifesi olması gerektiğini vurguluyordu. Trablusgarp ve Balkan Savaşlarındaki başarısızlıklar ile Hindistanlı hacıların Hac esnasında gördükleri sözde kötü muamele bu düşüncenin gerekçesi olarak sunuluyordu. Buna karşı Şeyh Senusi'nin halife olması durumunda İslam âleminde büyük bir destek alacağı ve kısa sürede gücünü pekiştirerek Avrupa'ya meydan okuyacağı vurgulanıyordu.

⁴⁸⁰ IOR/L/R/5/88.

⁴⁸¹ IOR/L/R/5/88; *Niyar-ı Azam*, 12 Haziran 1913; 19 Nisan 1913.

Ayrıca Şeyh Senusi'nin Hindistan'a bir temsilci göndermesi ve Hindistan Müslümanları arasında hilafet hareketini başlatması gerektiği üzerinde duruluyordu. Tüm bu görüşlerin yanı sıra meseleyi bambaşka bir boyuttan değerlendiren gazeteler de mevcuttu. Osmanlı Devleti'nin müttefikler karşısında iyice geri çekilmeye başlayıp Balkan şehirlerini bir bir terk ettiği bir dönemde bazı Hint gazeteleri ilginç bir teklif ileri sürdüler. Bu gazetelere göre artık Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda egemen olmasının imkânı yoktu. Bu nedenle İngilizlerle bir anlaşma yapıp Makedonya'yı İngilizlere terk etmesi karşılığında Hindistan'ın idaresi Osmanlı Devleti'ne bırakılmalı ve Osmanlı Devleti artık bir Asya gücü olmalıydı.⁴⁸²

Trablusgarp Savaşı'nda olduğu gibi Balkan Savaşı'nda da gönüllü meselesi gündeme geldi. Zira Hindistan Müslümanlarının bu konuda istekleri kayda değer bir seviyede idi. Binlerce Müslüman, İngiliz yönetiminin müsaade etmesi halinde gönüllü olarak Osmanlı Ordusunda hizmet yapmaya hazırdı. Halktaki bu teveccühü gören *The Comrade* editörü Muhammed Ali'nin kardeşi Şevket Ali, gönüllü birlik kurmak üzere kollarını sıvadı. Şevket Ali, kaleme aldığı çeşitli makalelerinde İslam'ın mukaddes yerlerinin koruyucusu olan Türklere yardım edilmesi gerektiği üzerinde duruyor ve Müslümanları gönüllü olarak savaşa katılmaya davet ediyordu.⁴⁸³ Şevket Ali'nin bu çağrısı Müslümanlar tarafından heyecanla karşılandı. Hindistan basını sütunlarında bu konuya geniş bir yer ayırdı ve kampanyalar başlattı. Fakat genel olumlu kanaatin aksine meseleye ihtiyatla yaklaşan ve Şevket Ali'nin çağrısını gerçekçi bulmayanların sayısı da azımsanmayacak seviyedeydi. *Al Mushır* gazetesi, bu hareketi gereksiz görüyor ve gönüllü birlik tesis etmenin çok masraflı olduğunu ileri sürerek böyle bir teşebbüsten ziyade Osmanlı Ordusuna maddi yardımda bulunmanın daha etkili olacağını söylüyordu.⁴⁸⁴ Konuyu sütunlarına taşıyan *Mashrıq* gazetesi ise açıkça Şevket Ali'nin teklifiyle dalga geçmekteydi. *Masrıq*'a göre Hindistan Müslümanları modern savaş tekniklerinden tamamen habersizdiler ve cesaret konusunda Türklerle kıyaslanabilecek ölçüde değildiler. Bu sebeple Hindistan'dan Balkanlara gidecek bir gönüllü ordusu

⁴⁸² IOR/L/R/5/88; *Al Mushır*, 18 Mart 1913.

⁴⁸³ IOR/L/R/5/87; Nizam-ul Mulk, 18 Kasım 1912.

⁴⁸⁴ IOR/L/R/5/87; *Al Mushır*, 11 Kasım 1912.

Türklerle yük olmaktan başka bir işe yaramayacaktı. Neticede İngiliz yönetimi bu teşebbüse şiddetle karşı çıktı ve zamanla gönüllüler meselesi unutulmaya yüz tuttu.⁴⁸⁵

Tüm bu tartışmaların yanı sıra Hindistan Müslümanları protesto mitingleri ve boykot kararı ile de tepkilerini ortaya koydular. Savaşın henüz başında Hindistan'ın birçok yerinde yapılan mitinglerde Balkan Devletleri ve Avrupalı güçler şiddetle protesto edildiler. Müslümanların yoğun yaşadığı Bombay şehri mitinglerin sıklaştığı yerlerin başında gelmekteydi. 8 Kasım 1912'de Bombay'da Şii ve Sünni cemaatlerin ortak katılımıyla düzenlenen bir mitingde, Müslümanlar Türk ordusuna desteklerini açıkça ifade etmekle birlikte İngilizlere de savaşa müdahale için çağrıda bulundular.⁴⁸⁶ Yine Hindistan Müslümanlarının liderlerinden Sühreverdi'nin düzenlediği bir başka mitingde de benzer kararlar alındı. Muhammed İnşauallah Efendi'nin de katıldığı bu mitingde, Osmanlı Ordusuna maddi destek sağlamak için karar alındı ve Hindistan Hilal-i Ahmerine aktif hale geçmesi için uyarı yapıldı. Bu mitingler Osmanlı yetkilileri ve özellikle Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından da yakından takip edilmekteydi. Cemiyetin başkanı ve aynı zamanda eski sadrazamlardan olan Hilmi Paşa, bahsi geçen mitingde bir telgraf göndererek açıkça Osmanlı Ordusunun maddi imkânsızlıklarından bahsetti ve yardım toplanması için ricada bulundu.⁴⁸⁷

Hindistan Müslümanlarının mitinglerde dile getirdikleri taleplerin cevapsız kalması ve Osmanlı Devleti'nin gün geçtikçe Balkan devletleri karşısında geri çekilmesi, Müslümanları yeni birtakım tedbirler almaya sevk etti. Hindistan Müslümanları, Avrupalı büyük devletlerin Osmanlı Devleti aleyhindeki faaliyetlerinden oldukça rahatsız olmuşlardı ve Avrupa'ya ciddi bir ders vermenin sırası geldiğini düşünüyorlardı. Bu düşüncelerle 1913 yılının ocak ayından itibaren Hindistan basını, Avrupa mallarına karşı etkili bir boykot kampanyası başlattı. Basın, Hindistan Müslümanlarını, Osmanlı Devleti'ne haksız yere baskı uygulayan bütün Avrupa ülkelerinin mallarını boykot etmeye davet ediyordu. Zira Avrupa'nın tavrının açıkça İslam'ı yok etme teşebbüsü

⁴⁸⁵ IOR/L/R/5/87; Mashriq, 12 Kasım 1912.

⁴⁸⁶ BOA, HR. SFR. 3. 73-56. M-12. 11. 1912; İkdâm, "Hindistan'da Harbe Dair Efkar", 13 Kasım 1912.

⁴⁸⁷ BOA, HR. SFR. 3. 730-51. M-21. 10. 1912. Delhi'de de Müslümanlar bir miting akdederek Osmanlı Devleti'nin zaferi için temennide bulundular. *Sebilürreşad*, "Âlem-i İslâm'da Tezâhürât", 31 Ekim 1912 / 21 Zilka'de 1330 Perşembe/ 18 Teşrinievvel 1328, C. 9 - Aded: 217. Hindistan Müslümanları, Osmanlı Devleti'nin Makedonya ıslahatına giriştiği böyle bir dönemde Balkan Devletlerinin aniden başlattıkları bu saldırıya anlam veremiyor ve bunu Osmanlı Devleti'ne karşı yapılmış büyük bir haksızlık olarak görüyorlardı. Tasvir-i Efkâr, "Hind Müslümanları", 26 Ekim 1912.

olduğunu vurgulayan basın, Batı'nın üstünlüğünün Asya ve Afrika ticaretinden kaynaklandığını bildiriyor ve bu ticaret olmadan Avrupa'nın mahvolacağını ifade ediyordu. Haliyle Avrupa refahının âdeta kaynağı olan Hindistan'da etkili bir boykot uygulamanın ciddi sonuçlar doğuracağına inanılıyordu. Diğer taraftan bazı gazeteler böylesine bir boykotun faydasız olacağını düşünüyorlardı. Zira Hindistan Müslümanlarının kendi refahlarını sağlayacak fabrika ve üretim hanelerini tesis etmeden böylesine bir işe kalkışmalarının zararlı sonuçlar doğurabileceği ihtimali üzerinde durulmaktaydı. Buna rağmen boykot kararı Hindistan Müslümanları nezdinde ilgiyle karşılandı ve Avrupa malları geniş ölçüde boykot edilmeye başlandı. Hatta bu kararı daha da ileriye taşıyan Müslümanlar, İngiliz mallarının da boykot edilmesi hakkında görüşler ileri sürmeye başladılar. Bu düşünce özellikle Bengal Müslümanları üzerinde oldukça etkiliydi. Bengal'in bölünme kararının iptal edilmesi, Müslümanların İngiliz yönetimine karşı olan güvenini sarsmıştı ve böylelikle İngilizlere ders verilmek isteniyordu. Bununla birlikte boykot kararının bütün Hindistan'da ne ölçüde etkili olduğunu ve ne kadar devam ettiğini kestirmek oldukça güçtür.⁴⁸⁸

Balkan Savaşı, Hint-İslam entelektüelinin İngiliz yönetimine karşı olan hoşnutsuzluğunu ve mücadelesini de gün yüzüne çıkardı. Aligarh Okulunda yetişen bu entelektüeller içerisinde Ağa Han, Emir Ali, Mevlâna Ebul Kelam Âzad, Zafer Ali Han ile Muhammed ve Şevket Ali kardeşler gibi önemli isimler yer almaktaydı. Trablusgarp Savaşı'nda ilk milli ve dini tepkilerini ortaya koymaya başlayan bu isimler, Balkan Savaşı sırasında artık Hindistan Müslümanlarının lideri ve rehberi konumuna gelmişlerdi. Hindistan'da Osmanlı Devleti lehinde girişilen neredeyse her organizasyonun arkasında bu entelektüel ekibin imzası vardı. HMC'nin idare ekibinde yer alan bu isimlerin tek hassasiyeti şüphesiz Osmanlı Devleti'nin ve hilafetin akıbeti değildi. İran başta olmak üzere bütün İslâm âleminin sorunlarıyla ilgilendikleri gibi İngiliz yönetimi altında Müslümanların hak ve hukuklarını da koruyan yegâne mercinin idarecisi konumundaydılar. Fakat Trablusgarp'tan beri Osmanlı Devleti'ne ve hilafetine karşı girişilen haksızlık ve hukuksuzluklar HMC'nin bu önde gelen isimlerinde tam mânâsıyla

⁴⁸⁸ IOR/L/R/5/88. Bilhassa 1913'ün Ocak ve Şubat ayları.

bir aydınlanma meydana getirmiş ve İngiliz yönetiminin zaafılarını daha iyi idrak etmelerine yol açmıştı.⁴⁸⁹

Bu süreç, aynı zamanda Hindistan Müslümanlarının, İngiliz yönetiminden kopuşlarının başlangıç fitilini ateşleyen bir dönemi ifade etmekteydi. Fakat birçok ortak his ve düşünceye rağmen bahsi geçen liderler arasında dünya görüşü noktasında belirli farklar bulunmaktaydı. Bu farklar daha ziyade İngiliz yönetime bakışları noktasında kendini göstermekteydi. Söz gelimi Ağa Han, öteden beri İngiliz taraftarlığı ile bilinen bir isimdi ve bu görüşleri ile HMC içinde ciddi eleştirilere maruz kalmaktaydı. Ağa Han Esasen Şii kökenliydi ve Şii cemaat içerisinde hiçte küçümsenmeyecek bir rolü vardı. Öyle ki 1885'te babasının ölümünün ardından Ağa Han, sekiz yaşında Hindistan'daki bütün Müslümanların başına imam oldu ve Hindistan başta olmak üzere İran, Türkistan, Suriye ve Doğu Afrika'da yaşayan İsmailîlerin dini liderliğini üstelendi. Gençlik yıllarını Fransa'da geçiren ve Batı eğitim kurumlarından yetişen Ağa Han, İngilizlerle kurduğu yakın ilişkiler neticesinde 1902 yılında Kral naibi olarak danışma meclisi üyeliğine seçildi. Bu tarihlerden itibaren önemli makamlara getirildi ve İngilizlerin, Hindistan Müslümanları üzerindeki nüfuzunun temsilcisi oldu. 1906 yılında Müslümanların haklarını savunmak için kurulan HMC'nin de ilk başkanı olarak seçildi. Ağa Han, gerek Trablusgarp Savaşı'nda gerekse Balkan Savaşı'nın ilk dönemlerinde özellikle maddi yardımlar noktasında Osmanlı Devleti'ne ciddi desteği görülen bir isimdi. Fakat İngilizlere karşı duyduğu sonsuz güven onu günün sonunda Osmanlı Devleti'ne karşı İngilizlerin çıkarlarını korumaya sev etti. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin ilan ettiği Cihad-ı Mukaddes'i şiddetle eleştirdi. Cihad ilanının hemen ardından yayınladığı beyannamede İslâm dünyasının savaşta halifeyi değil İngiliz, Fransız ve Rus birliklerini desteklemesi gerektiğini bildirdi.⁴⁹⁰

Esasında Ağa Han, Osmanlı Devleti'ne karşı gösterdiği ilginin ne denli yüzeysel olduğuna dair emareleri henüz Balkan Savaşı'nda göstermişti. Ağa Han açıkça İngilizler tarafından Hindistan'daki Müslüman hissini belirli bir dengede tutmak için görevlendirilmiş gibi görünüyordu. 1913 yılının ocak ayında, Osmanlı Devleti'nin geleceği hakkında *Times*'a verdiği bir demeçte, niyetini açıkça ortaya koydu ve buradaki

⁴⁸⁹ Mehmet Beşirli, "III. Ağa Han'ın İslam Politikası ve Hindistan Müslümanları, 1913 (Alman Belgelerine Göre)", *Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi (KAREFAD)* 6(3), 63-74.

⁴⁹⁰ Mehmet Beşirli, III. Ağa Han'ın İslam Politikası, ss.63-74.

görüşlerinden dolayı HMC içinde şiddetle eleştirildi. Hindistan Müslümanlarına aşırıya gitmemeleri için çağrıda bulunan Ağa Han, Osmanlı Devleti'nin bir Asya gücü olarak kalması gerektiğini ifade ediyor ve Hindistan Müslümanlarının Babıali'yi savaşa devam etmesi yönündeki ikazlarını abartılı buluyordu.⁴⁹¹ Osmanlı Devleti'ni açıkça Balkan topraklarını terk etmeye davet eden bu teklif, Müslümanlar tarafından nefretle karşılandı. Hindistan basını Ağa Han'ı Müslüman karşıtı olarak niteledi ve görevden alınmasını isteyen bir protesto yayınladı.⁴⁹²

Ağa Han'a nispetle Ebul Kelam Âzad oldukça milli bir çizgide görünüyordu. Her şeyden önce Âzad, Sünni bir çevrede yetişmiş ve İttihatçılarla kurduğu temastan sonra kendini ihtilal fikrine adamıştı. Zaman içerisinde onun fikirleri Pan-İslamizm kalıbı içinde şekil almaya başladı. Hindistan Müslümanlarının Pan-İslamizm fikri doğrultusunda İngiliz yönetimine karşı örgütlenmesi hususunda kuvvetli bir inanç taşıyordu. Âzad'a göre Pan-İslamizm, 1400 yıl önce yaratılmış bir düşünceydi. Şimdi yapılması gereken tek şey onu tekrardan canlandırmaktı. Bu fikrin temelleri birliğin sembolü olan hilafet kurumuna dayanıyordu. Halifeye itaati hukuki bir yükümlülük olarak gören Azad, bu sebeple Ağa Han gibi İngilizlerin emrinde iş gören kişileri şiddetle eleştirdi. Onu açıkça şeytanla iş birliği yapmakla itham etti.⁴⁹³

Ebul Kelam Âzad'ın çizgisi Muhammed ve Şevket Ali kardeşlere yakın gözükiyordu. Müslüman liderlerin ılımlı İngiliz eleştirilerine ve dikkatli Türk övgülerine karşı, onlar açıktan açığa İngiliz yönetimine cephe almış görünüyorlardı ve Osmanlı Devleti'ne olan sempatilerini açıkça ortaya koymuşlardı. Fakat zannedildiği gibi Âzad ile Ali kardeşler arasında samimi bir dostluk ve iş birliği yoktu. Birbirlerine karşı saygılı olmakla birlikte mesafeli durmayı tercih ediyorlardı. Âzad'ın asıl mücadelesi ve popülerliği *El Hilal* gazetesini yayınlamasıyla başladı. Trablusgarp Savaşı sırasında çıkarılan gazete, Balkan Savaşı'nda bütün mesaisini neredeyse Osmanlı Devleti'ne harcamıştı. Savaş yıllarında Türk liderlerinin erdemlerini öven Âzad, Türk yardım fonu için ciddi kampanyalar başlattı ve Osmanlı halifesinin İslam'ın kutsal yerlerinin koruyucusu olduğunu yineleyerek Osmanlı Devleti'ne destek çağrısında bulundu. Balkan Savaşı dolayısıyla verilen haberler gazetenin tirajının da artmasında önemli bir rol

⁴⁹¹ IOR/L/R/5/88; Leader, 19 Şubat 1913.

⁴⁹² Minaut, *The Khilafat Movement*, 49.

⁴⁹³ Qureshi, *Pan-Islam in British India Politics*, 67-78.

oynamıştı. Âzad'ın Hindistan Müslümanlarını etkilemek için kullandığı yöntemlerden biri de şiirdi. Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü buhranı sık sık şiirlerle ifade eden Âzad, Müslümanlara bu şekilde tesir etmeye çalışıyordu. Âzad, bir şiirinde Balkan Savaşı'nı veciz ifadelerle tasvir ediyordu:

Bir hükümet düşüşteyken, ünü ve etkisi ne kadar sürecek?

Sönen bir mumdan çıkan duman ne kadar sürer?

Saltanatın pelerinini kader yıprattı, halkın bu öfkesi ne kadar sürebilir?

Fas gitti ve şimdi sıra İran'da,

Bakalım Osmanlı, bu "Hasta Adam" daha ne kadar dayanacak?

Balkanlar'dan gelen talihsizlik seli,

Ezilenlerin çığlıklarıyla sarsıldı.

Ama daha ne kadar dayanabilirler?⁴⁹⁴

Âzad'ın yanı sıra Ali kardeşlerin de Balkan Savaşı'nda oynadıkları rol olağanüstü idi. Kardeşlerden özellikle Muhammed Ali, atak ve ateşli kişiliği ile ön plana çıkmaktaydı. Trablusgarp Savaşı'nın hemen öncesinde yayınladığı *The Comrade* gazetesi ile geniş kitlelere ulaşmayı başaramış ve İngiliz yönetimine ateş püskürmeye başlamıştı. Yayın hayatına ilk başladığı aylarda Osmanlı Devleti'ndeki gelişmelere kayıtsız kalan ve hatta zaman zaman Osmanlı'daki rejime şüpheyile bakan *The Comrade*, Trablusgarp Savaşı döneminde neredeyse bütün mesaisini Türk davasına adadı. Balkan Savaşı'nda bu yaklaşımı daha şiddetli ve etkili bir hale geldi. *The Comrade*'nin hemen hemen bütün sütunları Osmanlı Devleti ile ilgili haberlerle doluydu. Gazetede savaşın ilerleyişini en ince ayrıntılarına kadar belgeleyen raporlar yer alıyordu. Hindistan hakkındaki haberler büyük ölçüde göz ardı edilmişti. Avrupa "barbarlığına" ateş püsküren gazete, İngiliz yönetimine karşı da eleştirilerde bulunmaktan çekinmiyordu. Her şeyden önce *The Comrade*'nin Osmanlı için başlattığı yardım kampanyaları, Hindistan'daki tüm benzer kampanyalar arasında en etkililerinden biriydi. Bundan da önemlisi Dr. Ensari öncülüğünde Hindistan Tıp Heyetinin İstanbul'a gönderilmesi fikri doğrudan doğruya Muhammed Ali'nin projesiydi. Bu tarihlerden itibaren Muhammed

⁴⁹⁴ Minaut, *The Khilafat Movement*, 42-44; Kardaş, *Ebû'l Kelâm Âzâd Ve El-Hilâl Gazetesi*, 96-99.

Ali, Türk liderlerle yakın ilişkiler kurmaya başladı ve Türk davasının bir numaralı savunucusu oldu. Balkan Savaşı ile ilgili haberler, gazeteye de ilginin büyük bir oranda artmasına neden oldu.⁴⁹⁵ *The Comrade*, Balkan Savaşı dolayısıyla ilk sayılarını Hindistan'ın dört bir yanında yapılan mitingler ve alınan kararlara ayırdı.⁴⁹⁶

2 Kasım 1912 tarihli sayısında Osmanlı Devleti'ne ait görüşünü daha açık bir şekilde ortaya koyan gazete, Osmanlı Devleti'nin dağılmasıyla birlikte medenileştirici bir güç olarak İslam'ın ortadan kalkacağını ileri sürerek Hindistan Müslümanlarına hilafetin önemini kavratmaya çalışmaktaydı. Gazeteye göre Osmanlı Devleti, İslam'ın bel kemiği idi ve Anadolu'nun düşmesi halinde İslam'ın ayakta kalma imkânı yoktu. Bu durumda Müslümanlar, dünyada yıllardır sürgün hayatı yaşayan Yahudiler ile aynı kaderi paylaşacaklardı. İslam birliği için Hindistan Müslümanlarının harekete geçmeleri adına en uygun zaman olduğunu vurguluyordu.⁴⁹⁷

Osmanlı Devleti lehine yürütülen kampanyalarda öncü isimlerden biri de Zafer Ali Han'dı. Şevket Ali'nin Aligarh'tan sınıf arkadaşı olan Zafer Ali Han, 1910'da babasının Lahor merkezli gazetesi olan *Zemindar*'ın idaresini devraldı. Çiftçilik ve zirai yöntemlerle ilgili haberlerin yer aldığı gazetenin içeriğini değiştirerek Hindistan Müslümanlarını siyasi ve sosyal konularda bilinçlendirecek haberlere ağırlık verdi. Trablusgarp Savaşı'ndan itibaren Ali kardeşler ve Ebul Kelam Âzad'ın yaptığı gibi mesaisini hilafet davasına adamaya başladı. Balkan Savaşları'nda etkili bir kampanya başlatan Zafer Ali Han, gazete bünyesinde açtığı yardım kampanyaları ile Osmanlı Devleti'ne ciddi maddi katkılar sağladı. Edebiyatı da etkili bir mücadele yöntemi olarak gören Zafer Ali Han, *Zemindar*'da Balkan Savaşı ile ilgili birçok Urduca şiir yayınlarak Hindistan Müslümanlarının hislerine dokundu. Fakat tüm bu yardım ve propagandalarına rağmen Zafer Ali Han, İngiliz yönetimiyle iyi geçinme taraftarıydı. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesiyle ortaya çıkan ikilemde İngiliz yönetiminin yanında yer almaya karar verdi. Ali kardeşler ve Ebul Kelam Âzad ise sonuna kadar Osmanlı yanlısı duruşlarından ödün vermediler.⁴⁹⁸

⁴⁹⁵ Robinson, *Separatism Among Indian Muslims*, 186-187.

⁴⁹⁶ *The Comrade*, 19 Ekim 1912-26 Ekim 1912.

⁴⁹⁷ *The Comrade*, "Hindistan Müslümanları ve Savaş", 2 Kasım 1912.

⁴⁹⁸ Minaut, *The Khilafat Movement*, 24.

Hindistan Müslümanları arasında Türk davasına sahip çıkan liderlerin sayısı bir hayli fazlaydı. Değınilen isimlerin yanı sıra Müşir Hüseyin Kıdwai ve Muhammed İnşauallah Efendi gibi aydınlar da ileride görüleceğı üzere etkili mücadele yürüttüler. Fakat tüm liderlerin içerisinde, Balkan Savaşı'nda en çok ön plana çıkan isim şüphesiz Emir Ali idi. HMC'nin Londra şubesinin başında bulunan ve kraliyet ile yakın ilişkiler içerisinde bulunan Emir Ali, siyasi bir göreve sahip olması nedeniyle Osmanlı Devleti ile İngiltere ve Hindistan arasındaki ilişkilerde kilit bir rol oynamaktaydı. Babıali'nin de İngiltere ve Hindistan'da yürüttüğü politikalarda muhatap aldığı başlıca aktör olan Emir Ali'nin Hindistan Müslümanları üzerinde ciddi etkisi vardı. HMC, Hindistan'da alacağı birçok eylem kararında çoğı kez onun onayına başvurmakta idi. Osmanlı Devleti birçok meselede Londra sefiri Tevfik Paşa veya Halil Halid Bey aracılığı ile onunla temasa geçmekte ve fikrine danışmaktaydı. Diğer taraftan Emir Ali, Türk dostluğunu ve davasını, İngiliz yönetimiyle arasını açmayacak şekilde dengede tutmaya çalışıyordu. Osmanlı Devleti'nden ve Hindistan Müslümanlarından gelen talepleri usta bir dil ve siyasetle İngiliz yetkililere sunan Emir Ali, hissi ve hamasi ifadelerden çoğı kez kaçınmaktaydı. Trablusgarp Savaşı'nda çok etkili bir kampanya yürüten Emir Ali, Balkan Savaşı'nda Türk davasını savunmaktan geri durmadı. Henüz savaşın başında HMC'ye bir telgraf çekerek müttefik Balkan Devletlerinin düşmanca tutumunun kınanmasını istedi. Ona göre tüm bu olup bitenler bir haçlı saldırısından farksızdı ve bu olaylar en başta Hindistan Müslümanlarını rencide etmekteydi. Zira Hindistan Müslümanları, 100 milyona yaklaşan nüfuslarıyla İslam coğrafyası içinde büyük bir çoğunluğu oluşturdukları gibi yüzde doksan oranında hilafete bağlılıkları ile de İslam âlemi için hayati bir önem arz ediyorlardı.⁴⁹⁹

Emir Ali, savaşı ilk günlerinden itibaren takip etmekte ve Londra Sefiri Tevfik Paşa ile yakın fikir alışverişinde bulunmakta idi. Osmanlı Ordusunun Balkan devletleri karşısında geri çekilmeye başladığı bir dönemde Osmanlı Devleti'ni savaşa devam etmesi için cesaretlendirmekte ve Çatalca'da girişilecek bir savunma hareketinin barıştan daha etkili olacağını bildirmekte idi. Bu arada İstanbul'daki Hilal-i Ahmer merkezi ile de yakın ilişki içerisinde olan Emir Ali, Osmanlı Ordusuna yardım toplamak için de kollarını sıvamıştı.⁵⁰⁰ Fakat Emir Ali'yi asıl düşündüren konu Anadolu'nun geleceğı idi. Ona göre

⁴⁹⁹ Yusuf Abbasi, *London Muslim League*, 271-272.

⁵⁰⁰ BOA, HR. SYS. 2078-15. M-22-11-1912.

Osmanlı Devleti'nin öncelikle üzerinde durması gereken konu bu idi. Zira önce Trablusgarp'ta ardından Balkanlar'da Osmanlı Devleti'nin duçar kaldığı felaket, kısa bir süre sonra Anadolu'ya da sıçrayabilir ve Osmanlı Devleti büsbütün bir yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalabilirdi. Emir Ali, kendince bu felaket senaryosuna mâni olmak için birtakım tedbirler düşünmekteydi. Ona göre en etkili yöntem, Anadolu'da ıslahat hareketlerine girişmek ve farklı unsurları bir arada tutacak tedbirler almaktı. Nihayetinde Anadolu, birçok dini unsurun bir arada yaşadığı bir coğrafyayı ifade ediyordu ve tedbir alınmaması halinde Balkanlarda yaşanan felaket senaryosunun Anadolu'da tekrar sahneye konulması kaçınılmazdı. Emir Ali, Tevfik Paşa ile yaptığı görüşmede Anadolu'da düşünülen ıslahatın yapılması için Hindistan'da büyük bir maddi yardım toplayacağını ifade etmekteydi.⁵⁰¹

Emir Ali tüm bu teşebbüslerinin yanı sıra İngiliz kamuoyunu da Osmanlı Devleti lehine çevirmek için de büyük bir çaba sarfetmekteydi. Bu konuda henüz savaşın başında *Times*'a verdiği bir demeç hem Osmanlı yönetimi hem de Hindistan Müslümanları tarafından memnuniyetle karşılanmıştı. Emir Ali, bu demecinde ılımlı bir dille İngiliz yönetimini eleştirmekteydi. Ona göre İngiltere, 100 milyonu geçen Müslüman nüfusa sahip olan bir devlet olduğu için Müslümanlara karşı girişilen bu tecavüze sessiz kalmamalıydı. Buna karşı İngiliz halkının meseleye yaklaşımından övgüyle bahseden Emir Ali, Balkan devletlerinin meseleyi bir kutsal Hıristiyan mücadelesi olarak gösterme çabalarının İngiliz halkı nezdinde bir karşılığı olmadığını vurguluyordu. Emir Ali, özellikle yazar Madam Novikov'un Türkler aleyhine sarfettiği propagandayı şiddetle eleştirmekteydi. Madam Novikov, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'ndan beri İngiltere'de Türkler aleyhine kamuoyu oluşturmaya çalışan bir isimdi. Trablusgarp ve Balkan Savaşı'nda da bu propagandasına devam eden Novikov'un faaliyetlerine karşı İslam dünyasından en etkili muhalefet Emir Ali tarafından yürütülmekteydi. Emir Ali, *Times*'a verdiği demecini, Osmanlı Devleti'nin hukukunu müdafaa eden şu sözlerle bitirmekteydi: *“Lakin İngilizler acaba Türkiye'ye rahat yaşamak için meydan verildi mi diye kendilerine sual etmelidirler. Türkiye her ne zaman kanun ve nizam idhâline teşebbüs etmiş ise Rusya ateş ve kılınc ile üzerine yürümüştür. 1829, 1849, 1856, 1877 tarihlerini, 1896 senesindeki Yunan taarruzu ve 1911 senesi İtalyan tecavüzünü ve şimdi Balkan*

⁵⁰¹ BOA, HR. SFR. 3. 664-51. M-29-11-1912.

*hükümetlerinin açtıkları harb-ı mukaddes ve bunlardan maada arada sırada Makedonya köylerine saldırılan ihtilalci ve bombacı çetelerini ve bunların beynel ahali ifâ ettikleri dehşet ve ikâ eyledikleri tahribatı İngilizler tahattür edebilirler.”*⁵⁰²

Emir Ali, Balkan Savaşı’nda Türk davasına olan ilgisini sürdürdüğü gibi şahsi mücadelesini de büyük bir gayretle devam ettirdi. Onun İslam dünyasında oynadığı kilit rol herkesin dikkatini çekmekteydi. Avrupalı güçler Osmanlı Devleti ile ilgili tasavvurlarını ve tekliflerini belirli bir dönem onun üzerinden yürüttüler. Birinci Balkan Savaşı’ndan sonra Yunanistan’ın Londra sefiri Dr. Gennasius, Emir Ali’ye müracaat ederek Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında yakınlaşmayı tesis etmek için ondan aracı olmasını istedi. Gennasius ayrıca Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında bir savunma ittifakı için de Emir Ali ile irtibata geçti. İlk zamanlarda bu teklifi değerlendirmeye alan Emir Ali, daha sonra böyle bir teşebbüsün Osmanlı Devleti’nin ve hilafetinin dünya Müslümanları nezdindeki prestijini sarsacağını düşündü ve aracılık teklifini reddetti. İlerleyen tarihlerde Emir Ali, Rusya’nın Londra sefiri Benckendorff ile de temasa geçerek Doğu sorunu hakkında fikir alışverişinde bulundu. Rus sefiri, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’na karşı tasarlanan bir konfederasyonda Osmanlı Devleti’nin yer alıp almayacağını merak ediyordu. Bu konuyla ilgili Emir Ali’nin aracı olmasını teklif etti. Meseleyi Tevfik Paşa ile istişare eden Emir Ali, Osmanlı Devleti’nin böyle bir konfederasyonda yer almayacağını Rus sefirine bildirdi. İlerleyen kısımlarda görüleceği üzere Emir Ali, savaş süresince Osmanlı Devleti’ne sağlanan maddi yardımların organizasyonunda da baş aktörlerden biri oldu.⁵⁰³

Osmanlı Devleti’nin Balkan ittifakı karşısında gün geçtikçe geri çekilmesi ve nihayetinde barışa zorlanması Hindistan Müslümanları arasında tam mânâsıyla bir galeyana yol açtı. Hindistan Müslümanları, her koşulda Osmanlı Devleti’nin savaşa devam etmesini istiyorlardı. Dökülen bunca kandan sonra Osmanlı Devleti’nin barış şartlarını kabul etmesini acizlik olarak görüyorlardı.⁵⁰⁴ Kalküta’da yapılan bir mitingde Osmanlı Devleti’nin kararı şiddetle eleştirildi. Mitingde Balkan devletlerinin zaferinden dolayı Hindistan Müslümanlarının mahcup olduğu ifade edilerek barış antlaşmasının imzalanacağına dair haberlerden dolayı Hindistan’da yardım toplama faaliyetlerinin ciddi

⁵⁰² İkdâm, “İslamlar ve Harp: Emir Ali’nin Times’e Verdiği Beyanat”, 31 Ekim 1912.

⁵⁰³ Yusuf Abbasi, *London Muslim League*, 280.

⁵⁰⁴ BOA, HR. TO. 543-76. M-07-01-1913.

mânâda azaldığı belirtildi.⁵⁰⁵ Hatta Osmanlı hükümetinin gösterdiği çekingen tavırdan dolayı Hindistan'da toplanan bazı yardımların İstanbul'a gönderilmemesine karar verildi.⁵⁰⁶ Lahor ve Barielly bölgesinde de yapılan mitinglerde benzer kararlar alındı.⁵⁰⁷

Hindistan Müslümanları aynı zamanda Avrupalı devletlerin, özellikle Bulgar vahşetine karşı lakayt tavrını şiddetle eleştirdikleri gibi İngiltere'ye başvurarak duruma müdahale etmesini istiyorlardı.⁵⁰⁸ Bu girişimlerinden sonuç alamayan Müslümanlar, küçük çaplı da olsa İngiliz hükümetine karşı birtakım hareketlere giriştiler. Bengal'de İngilizler aleyhinde gösteriler düzenlendi ve İngilizlerin tavrı şiddetle eleştirildi. Bengal'de başlayan bu huzursuzlar kısa sürede Hindistan'ın birçok yerine yayılarak İngiliz yönetimini rahatsız edecek bir hale geldi. İngilizlerin sadık dostu Ağa Han, bu olaylar karşısında halkı teskin etmeye çalıştıysa da İngiliz yönetimine karşı olan memnuniyetsizlik sona ermedi. Dahası bu hareketlerin büyük bir isyana dönüşeceğinden şüphe ediliyordu. Olaylar karşısında Hindistan valisi, merkeze bir telgraf göndererek İngiltere'nin Osmanlı lehine bir politika izlemesi gerektiğini, aksi takdir Hindistan'da olayların önünü alamayacağını bildirdi.⁵⁰⁹

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu buhran, HMC'nin Londra şubesi tarafından da üzüntüyle karşılandı. Londra Müslüman Cemiyeti (LMC), Osmanlı Devleti'nin başarısızlığından ziyade uğradığı haksızlık ve maruz kaldığı katliamlarla ilgileniyordu. LMC'ye göre Balkan ittifakı, Osmanlı Devleti'ne varlığını ortadan kaldıran bir barış antlaşması imzalatmak istiyordu. Böylesine ağır şartlar içeren bir antlaşma kabul edilemezdi. LMC olup bitenleri değerlendirmek ve konuyla ilgili bir manifesto yayınlamak üzere 9 Ocak 1913'te özel bir toplantı düzenledi ve bir dizi kararlar alarak resmi makamlara gönderdi. LMC, tarafsızlıklarını ihlal eden Avrupalı güçlere ateş püskürüyordu. Dahası 100 milyonluk bir İslam tebaasına sahip olan İngiltere'yi de benzer politika izledikleri sebebiyle şiddetle eleştirmektedir. İngiltere'nin, Osmanlı Devleti aleyhinde izlediği politika sebebiyle ardında kalıcı bir kötü miras bırakacağı ifade edilmektedir. LMC'nin dikkat çektiği bir diğer konu ise Balkanlarda Müslümanlara

⁵⁰⁵ Tanin, "Âlem-i İslam", 6 Şubat 1913.

⁵⁰⁶ *Sebilürreşad*, "Âlem-İ İslâm'da Tezâhürât", 30 Ocak 1913/ 22 Safer 1331 Perşembe/ 17 Kânûnisânî 1328, C. 9 - Aded: 229.

⁵⁰⁷ The Comrade, "Müslüman Tepkisi", 1 Şubat 1913.

⁵⁰⁸ *Sebilürreşad*, "Tezâhürât-ı İslâmiyye", 6 Şubat 1913/ 29 Safer 1331 Perşembe/ 24 Kânûnisânî 1328, C. 9 - Aded: 230.

⁵⁰⁹ *Sebilürreşad*, 27 Şubat 1913/ 21 Rebîülevvel 1331 Perşembe/ 14 Şubat 1328, C. 9 - Aded: 233.

yönelik girişilen katliamlardı. Özellikle Yunan askeri tarafından Türk nüfusunun büyük çapta katledilmesi ve kasaba ile köylerin yakılıp yıkılması önceden planlanmış bir soykırım olarak nitelendiriliyordu. LMC, 11 Ocak 1913'te gelişmeleri değerlendirmek üzere yeniden bir toplantı düzenledi. Toplantıda alınan kararların bir kopyası İngiliz Dışişlerine gönderildiyse de bu kez hitap edilen kesim İngiliz halkıydı. LMC, tarafsız ülkelerin tuttukları raporları delil göstererek İngiliz halkına katliamların boyutunu göstermeye çalışıyor ve onları bu haksız muameleye karşı eyleme davet ediyordu. LMC, ayrıca bağımsız bir uluslararası komisyonun görevlendirilerek Makedonya'daki durumu araştırmasını ve katliamları durdurmasını önerdi. Bu çağrılar az da olsa İngiliz kamuoyunda karşılığını buldu ve LMC'nin protesto mektubu Times'da yayınlandı. Konu kısa bir müddet sonra İngiliz parlamentosunda da değerlendirmeye alındı. 28 Ocak 1913'de gerçekleştirilen Avam Kamarası toplantısında Albay Yate M.P, Dışişleri Bakanı Edward Grey'e Balkan ittifakının Türk katliamına dair LMC'nin raporunu ileterek iddiaların ne ölçüde gerçeği yansıttığını sordu. Fakat Edward Grey, politik bir üslup ile kendisine sorulan soruyu geçiştirdi. Hükümet tarafından bu konuda atılan adımlar hakkında LMC'nin bilgilendirileceğini ifade etmekle yetindi. Grey'in bu tavrı LMC tarafından şiddetle eleştirildi. Bu tavrın Hint halkı tarafından öfke ve kızgınlıkla karşılanacağı belirtildi. LMC, ilerleyen günlerde konuyu gündemde tutmasına rağmen İngiliz yönetiminden tatmin edici bir cevap alamadı.⁵¹⁰

Hindistan Müslümanlarını üzen meselelerden biri de Edirne'nin kaybedilmesi tehlikesi idi. Osmanlı Devleti'nin eski başkenti olan Edirne, İslam âlemi için sembolik bir anlam taşıdığı gibi stratejik açıdan da önemli bir mevkiydi. Her şeyden önce Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki son toprak parçasıydı. Şükrü Paşa'nın özverili savunmasına rağmen Edirne'nin elden çıkması an meselesiydi. Bu konu özellikle Müslüman Hint basının gündemini fazlasıyla meşgul etti. Konuyu gündemine taşıyan *Oudh Akhbar* gazetesi, Türklerin Edirne'yi bırakmak zorunda kalması durumunda bunun büyük bir moral bozukluğuna yol açacağını söylüyordu.⁵¹¹ Edirne'nin Bulgar yönetimine bırakılması, Avrupalı güçler tarafından barış görüşmelerine geçilmesinin mutlak şartı olarak görülüyordu. Avrupalı devletlerin bu tavrını şiddetle eleştiren Müslüman basını, bu zor durum karşısında açıkça Osmanlı Devleti'nin yanında olduğunu bildiriyor ve

⁵¹⁰ Yusuf Abbasi, *London Muslim League*, 276-278.

⁵¹¹ IOR/L/R/5/88; *Oudh Akhbar*, 7 Ocak 1913.

Avrupa'yı çift taraflı davranmakla itham ediyordu.⁵¹² *Aligarh Institute* gazetesi de konuyu gündemine taşıyan yayınlardan biriydi. Avrupalı güçleri şiddetle eleştiren gazete, Türkleri tehditleri önemsememesi konusunda uyarıyor ve “onurlu” bir ölümü, “utanç verici” bir barış antlaşmasına tercih etmelerini istiyordu. Gazete, Mahmut Şevket Paşa'nın Türklerin savaşa devam ile İslam dünyasının kınaması arasında bir seçim yapma zorunda kalacağına dair yaptığı bildiriye memnuniyetle karşılayarak, Avrupalı güçlerin öne sürdüğü Edirne'nin Bulgarlara verilmesi karşılığında şehre Osmanlı Devleti tarafından bir baş müftü atanması fikrini utanç verici olarak görüyordu.⁵¹³

Edirne meselesinin hararetle tartışıldığı günlerde Babıali Baskını'nın patlak vermesi Hindistan Müslümanları için yeni bir umut oldu. Kâmil Paşa Hükümeti'nin düşürülmesi ve İTC'nin tam mânâsıyla yönetimi ele geçirilmesiyle neticelenen Babıali Baskını, Hindistan Müslümanları tarafından memnuniyetle karşılandı.⁵¹⁴ Kâmil Paşa'yı Avrupa tiranlığının bir temsilcisi olarak gören Müslüman Hint basını, Mahmut Şevket Paşa'nın kararlılığı ve cesareti sayesinde Edirne'nin Türk toprağı olarak kalacağını ifade ederek yeni hükümetin yetenekli ve vatansever kişilerden oluştuğunu ilave etti.⁵¹⁵ Babıali Baskını'nın memnuniyeti henüz sona ermeden İkinci Balkan Savaşı'nın başlaması ve Osmanlı Ordusunun Bulgaristan üzerine ileri harekâta geçmesi, Hindistan'da büyük bir sevinç ve coşkuyla karşılandı. Osmanlı Devleti'nin İslam âleminin şerefini kurtardığını ifade eden Müslümanlar, birçok yerde toplantılar düzenleyerek Osmanlı Ordusuna dualarda ve başarı temennilerinde bulunmaya başladılar.⁵¹⁶

İkinci Balkan Savaşı'nın patlak vermesinin üzerine müttefikler arasındaki çekişmeyi fırsat bilen Osmanlı Ordusu, ileri harekâta geçerek 21 Temmuz 1913 günü Edirne'yi Bulgar işgalinden kurtardı. Edirne'nin geri alınışı tüm İslam âleminde olduğu gibi Hindistan'da da coşkuyla kutlandı. Haberi alan Müslümanlar ülkenin dört bir yanından İstanbul'a telgraflar göndererek Osmanlı hükümetini tebrik ettiler.⁵¹⁷ Âdeta

⁵¹² IOR/L/R/5/88; Advocate, 11 Ocak 1913.

⁵¹³ IOR/L/R/5/88; Aligarh Enstitute Gazette, 6 Şubat 1913.

⁵¹⁴ BOA, HR. TO. 543-108. M-25-01-1913.

⁵¹⁵ IOR/L/R/5/88; Muslim Gazette, 5 Şubat 1911; Azad, 6 Şubat 1913.

⁵¹⁶ S[sin].M. Tevfik, “Hindistan Mektupları: Muvaffakiyât-ı Osmâniyye'nin Hindistan'daki İn'ikâsâtı”, *Sebilürreşad*, 4 Eylül 1913/ 2 Şevval 1331 Perşembe/ 22 Ağustos 1329, C. 10 - Aded: 260.

⁵¹⁷ BOA, HR. TO. 600-47. M-27-07-1913; BOA, HR. TO. 600-53. M. 29-07-1913. Osmanlı Ordusu'nun zaferini tebrik edenlerin başında The Comrade gazetesi idaresi geliyordu. Rangoon ve Kalküta gibi merkezlerden gelen telgraflarda da Hindistan Müslümanları samimi tebriklerde bulunuyor ve Halife'nin sağlığı için dua ediyorlardı. Zafer Ali Han da şahsi tebriklerini ileten simaların başında yer almaktaydı. Tanin, “Âlem-i İslam'da Meserret”, 4 Ağustos 1913; 31 Temmuz 1913; Tanin, “Hindistan Müslümanları

bayram şenliğine dönen kutlamalarda bütün İslam mahalleleri, evleri, mağazaları ve camileri bayraklar ile süslenmekte ve kutlamalara katılan ahaliye şerbetler dağıtılmaktaydı. Sokaklarda dolaşan zafer alayların bayraklarına ise “nasrun minallahi ve fethun karib (Allah’tan yardım ve yakın bir fetih)” ayeti asılmakta idi.⁵¹⁸ Zaferin coşkusuyla büyük şenlikler düzenleyen Müslümanlar, ayrıca Bombay’daki Osmanlı Şehbenderliğine tebrik telgraflar göndererek sevinçlerine Türk diplomatlarını da ortak ettiler. Bazı gazeteler ise başta Enver Bey olmak üzere Edirne’nin geri alınmasında katkısı olan Türk subaylarının resimlerini basıp halka dağıtarak Türk davasına olan ilgilerini ortaya koydular.⁵¹⁹

Avrupalı güçlerin Edirne’nin Osmanlılar tarafından geri alınmasını kabul etmemeleri ve şehrin Bulgarlara terk edilmesi yönündeki baskıları Hindistan Müslümanlarını en rahatsız eden gelişmelerden biriydi. İngiltere’nin de bu tarz söylemlerde bulunması Hindistan Müslümanlarını çileden çıkardığı gibi İngilizlere

ve Edirne”; 3 Ağustos 1913. Meşhur şair ve Hindistan Hilafet hareketinin önde gelen simalarından Muhammed İkbal de Edirne’nin savunulması ve geri alınışı ile ilgili görüş ve izlemlerini kaleme almaktaydı. İngilizce yazdığı bir şiirde şu ifadeleri kullanmakta idi: “*When in Europe began the clash of false and true*

Truth was in defence forced to pick up its sword too.

Encircled the crescent was, by dust from the cross

In Edirne besieged Shukri was at a loss.

Exhausted for the Muslims was all their food store

The hidden face of hope was to be seen no more.

And so the Turkish army commander laid down

That martial law henceforth was ordered in the town.

Foodstuff was then shifted to army stores in need

The falcon had become a beggar of bird seed.

The moment the lawgiver of the town heard why

He was like a thunderbolt on Mount Sinai:

'Dhimmi goods to Muslim soldiers are not allowed!'

His fatwa spread through the town at once clear and loud.

Jew and Christian's property all untouched remained,

For God's command ensured that Muslims were constrained.” Tanvir Wasti, “The 1912-13 Balkan Wars and the Siege of Edirne”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 40, No. 4 (Jul., 2004), 59-78.

⁵¹⁸ Tanin, “Edirne ve Hint İslamları”, 10 Eylül 1913.

⁵¹⁹ S[sin]. M. Tevfik, “Hindistan Mektupları: Edirne’nin Yeniden Fethi Ve Hindistan Ahâlî-i İslâmiyyesinin Sevinçleri”, *Sebilürreşad*, 11 Eylül 1913/ 9 Şevval 1331 Perşembe/ 29 Ağustos 1329, C. 11 - Aded: 261. Sebilürreşad dergisi Bombay muhabiri M. Tevfik Bey ise Edirne’nin geri alınışı sebebiyle Hindistan’da meydana gelen coşku ve sevinci şöyle tasvir etmektedir: “*Evvelce herkesin önünde beli bükülmüş, başı eğilmiş olan biz Osmanlılar, Edirne’nin geri alınmasıyla haysiyet ve izzet sahibi olduk. Her taraftan, herkesten, her yandan bize aferin ve merhaba sedaları, alkışları yağmaktadır. Çarşılarından, sokaklardan, seyir halinde geçerken Müslümanlar tarafından yaşasın Osmanlılar, müebbet olsun Devlet-i Aliye-i İslamiye sesleri ayyuka çıkıyor. Artık alkışlanmaktan çekinmeye, gezmemeye, yerlerimizde, yurtlarımızda kapanmak mecburiyetini yavaş yavaş hissetmeye başladık.*” S[sin]. M. Tevfik, “Hindistan Muhâbir-i Mahsûsumuzdan: Hissiyât-ı İslâmiyye Tebrikler, Donanma, Cünbüşler, Nutuklar, Protestolar”, *Sebilürreşad*, 18 Eylül 1913/ 16 Şevval 1331 Perşembe/ 5 Eylül 1329, C. 11 - Aded: 262.

tabiiyetlerini de ciddi mânâda sarsmaktaydı. Çeşitli bölgelerde yapılan mitinglerde İngilizlerin ikili tavrı şiddetle tenkit edilmekte ve İngilizlerden kesin bir tarafsızlık politikası izlemeleri istenmekteydi.⁵²⁰ Bombay’da düzenlenen bir mitingde söz alan Mevlana Şibli Nûmani ağır bir dille İngilizleri eleştirdi. Şibli Nûmani, İngilizlerin tarafsızlıktan sapmaları durumunda Hindistan Müslümanlarının beş milyonluk gönüllü bir birlikle Osmanlı Devleti saflarında Avrupa’ya karşı savaşıacağını ifade ederek adeta İngilizlere göz dağı veriyordu. Dahası Osmanlı Devleti’nin hukukunun çiğnenmesi durumunda Hindistan Müslümanlarının cihada kalkışacağını da ifade etmekteydi.⁵²¹

Buna karşılık Hindistan’ın dört bir yanında İngiliz yönetimine tarafsızlığını devam ettirmeleri için telgraflar yağmaktaydı. Gaya bölgesi Müslümanlarının ileri gelenlerinden Şefaath Hüseyin başkanlığında gerçekleştirilen bir mitingde alınan kararlar Simla’daki İngiliz valisine gönderildi. Bu kararlarda İngiltere Kralının 70 milyon Müslümanın hükümdarı olduğu ifade edilerek Müslümanların duygularına saygı duyulması ve Edirne’deki statükonun değiştirilmemesi gerektiği vurgulanıyordu.⁵²²

Hindistan Müslümanları arasında Pan-İslamist duyguların tavan yaptığı bir dönemde yaşanan başka bir gelişme İngilizleri iyiden iyiye zor durumda bıraktı. Hindistan’ın Kanpur bölgesinde camiye yakın bir şadırvanın yol çalışmaları sebebiyle yıkılması üzerine bölge Müslümanları İngilizlere karşı ayaklandılar. Bu ayaklanmalar Osmanlı Devleti’ne karşı duyulan sempati birleşince Hindistan’da âdeta İngilizlere karşı bir ihtilale dönüştü. Yüzlerce Müslümanın tutuklandığı ve öldürüldüğü bu olaylar neticesinde Hindistan Müslümanlarının İngiliz idaresine karşı memnuniyetsizliği iyiden iyiye ayyuka çıkmaya başladı. Tüm bu olaylar artık İngilizleri Pan-İslamizm endişelerinde daha dikkatli olmaya sevk etti.⁵²³ 23 Temmuz 1913’te Hindistan’dan Londra’ya gönderilen bir mektupta durum açıkça ifade ediliyordu. Osmanlı Ordusunun ilerleyişi ve Edirne’nin geri alınışı tüm Balkan Savaşı boyunca Hindistan Müslümanlarının en çok etkilendiği olay olarak zikrediliyordu. Hindistan’daki İngiliz yöneticilerine göre Edirne’nin statüsünün Osmanlı Devleti aleyhine değişmesi

⁵²⁰ Tanin, “Hindistan Müslümanları”, 6 Ağustos 1913.

⁵²¹ S[sin]. M. Tevfik, “Edirne Hissiyât-ı İslâmiyye”, *Sebilürreşad*, 25 Eylül 1913/ 23 Şevval 1331 Perşembe /12 Eylül 1329, C. 11 - Aded: 263.

⁵²² Muhammed Abdusselam’dan Simla Valisi Özel Kalemine. IOR/L/PS/11/59, No: 4001, 25 Ağustos 1913.

⁵²³ S[sin]. M. Tevfik, “Edirne Hissiyât-ı İslâmiyye”, *Sebilürreşad*, 25 Eylül 1913/ 23 Şevval 1331 Perşembe /12 Eylül 1329, C.11 - Aded: 263.

Hindistan’da büyük bir galeyana sebebiyet verecek ve İngiliz yönetimini büyük çıkmazın içerisine sokacaktı. Bu durumda İngiliz çıkarlarını korumak için yapılması gereken şey, Osmanlı Devleti’ne karşı her türlü zorlamadan vazgeçmek ve Türklere sempati göstermekten ibaretti. Fakat Hindistan’dan gelen bu görüşler, İngiliz yönetimi nezdinde ciddiyetle karşılanmadığı gibi onları yeni bir politika takip etmeye de sevk etmedi.⁵²⁴

Hindistan Müslümanları, Edirne’nin geri alınmasından sonra şehirdeki statükonun Osmanlı lehine korunması için İngiliz hükümetine baskı yaptılar. LMC’nin bu konuda Hindistan Bakanı Lord Karbo’ya gönderdiği bir muhtıraya bakanlık müsteşarı Holdrans’tan verilen cevapta İngiltere’nin Hindistan Müslümanlarının hislerine saygı duymakla birlikte Balkanlar ve Avrupa’daki politikalarını bu his üzerine bina edemeyeceği bildiriyordu.⁵²⁵ İngilizler nezdinde girişilen teşebbüslere olumlu karşılık verilmemesi üzerine Hindistan’ın birçok yerinde İngiliz karşıtı ve Osmanlı Devleti lehine gösteriler düzenlendi. Hindistan’ın Kalküta şehrinde Muhammed Ali Han ve Abbas Buhari’nin önderliğinde yapılan bir mitingde İngilizler, açıkça Türk aleyhtarı olarak nitelendirilip protesto edildiler.⁵²⁶ Sonuç olarak Edirne’nin geri alınması Hindistan Müslümanlarının kırılan şevkini geri getirdi ve Pan-İslamizm tasavvurlarıyla birlikte Türk sempatisinin artmasında büyük bir rol oynadı. İlaveten İngiliz idaresine karşı duyulan şüphe ve rahatsızlığın da iyiden iyiye ayyuka çıkmasına neden oldu. İlerleyen süreçte Hindistan Müslümanları İngiliz idaresi ile aralarına kesin bir mesafe koydukları gibi Osmanlı Devleti’ni de karşılaştığı krizlerde daha profesyonel bir şekilde savunmaya başladılar.

2.11.2. Hindistan Müslümanlarının Balkan Savaşlarındaki Yardım Faaliyetleri

Hindistan Müslümanlarının Balkan Savaşı’nda Osmanlı Devleti lehine yaptıkları en etkili faaliyet şüphesiz toplanan yardımlardı. Esasen Trablusgarp Savaşı ile birlikte Hindistan’ın çeşitli bölgelerinde yardım sandıkları kurulmuştu ve bu organizasyon bu kez Balkan Savaşı için kullanılacaktı. Fakat bu kez Hindistan Müslümanları yardım faaliyetlerinde daha istekli görünüyorlardı. Bunda şüphesiz Hint ulehasının tavrının

⁵²⁴ IOR/L/PS/11/59 Balkan War Muslims and neutrality of the powers.

⁵²⁵ Tasvir-i Efkâr, “Âlem-i İslam: Hindistan Nazırı’nın Cevabı”, 20 Ağustos 1913.

⁵²⁶ Tasvir-i Efkâr, “İngiltere Aleyhine Nümayış”, 28 Eylül 1913.

büyük bir etkisi vardı. Henüz savaşın başında Delhi, Allahabad ve diğer bazı büyük şehirlerde bir araya gelen ulema, ortak bir fetva yayınlarak Müslümanların üzerindeki zekât farızası ile sadaka ve diğer hayırların Hilal-i Ahmer vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ne gönderilmesi gerektiğini ifade etti. Bu fetvanın ardından yardım faaliyetlerinde gözle görülür bir artış meydana geldi. Buna ilaveten Emir Ali ve Ağa Han tarafından Hindistan Müslümanlarına hitaben gönderilen telgraflarda yardım faaliyetlerinin arttırılmasının talep edilmesi Müslümanları daha da şevklendirdi.⁵²⁷ Fakat yardım meselesine İngiliz yönetiminin nasıl bakacağı merak konusu isi. Gerek Hindistan Hilal-i Ahmeri yoluyla, gerekse kişisel olarak yapılacak yardımlarda İngilizlerin onayı gerekiyordu. Savaşın henüz başında Hindistan'daki bazı zengin Müslümanlar, Osmanlı Ordusuna gerekli savaş araç gereçlerini temin etmek için İngiliz yönetiminden izin istediler.⁵²⁸

Emir Ali, Londra'da giriştiği uzun uğraşlar sonucunda yardım konusunda İngilizlerin onayını aldı.⁵²⁹ İngilizler her ne kadar savaşta açık bir tarafsızlık ilkesi izleseler de Müslüman tebaanın kendi dindaşları için toplayacağı yardımların bu kararlarına halel getirmeyeceğini düşünüyorlardı. Dahası Hindistan Müslümanlarına yardım konusunda bir yasak ve kısıtlama getirmek Müslümanların tepkisine yol açabilir ve İngiliz yönetimine karşı olan memnuniyetsizliği artıracığı gibi Pan-İslamist tasavvurları daha şiddetlendirebilirdi. İngilizlerin de onayından sonra yardım faaliyetlerinde büyük bir artış görüldü. Aligarh'ın önde gelen aydınları birçok konuda olduğu gibi yardımların toplanmasına da öncülük ettiler ve gazetelere verdikleri demeçlerle Müslümanların hisselerine dokunmaya çalıştılar. Aligarh'ın önemli simalarından Navap Müştak Husain, 11 Aralık 1912'de *Aligarh Enstitüsü* gazetesine bir makale yazarak, Müslüman üniversitesi için toplanan paranın Türk yardım fonuna aktarılmasını tavsiye etti. Olumlu ve olumsuz birçok tepkiyle karşılaşan bu teklif, anlamlı idi. Zira Müslüman aydınlar on yıllardan beri Hindistan'da Müslüman üniversitesinin kurulması için cansiperane mücadele etmekteydiler ve birkaç yıldır bu üniversitenin tesisi için ciddi paralar toplamışlardı.⁵³⁰

⁵²⁷ İkdâm, "Hindistan Müslümanları ve Hind Ulemasının Bir Fetvası", 3 Aralık 1912.

⁵²⁸ BOA, BEO. 4108-308060. H-24-11-1330.

⁵²⁹ BOA, HR. SFR. 3. 730-37. M-04-10-1912.

⁵³⁰ IOR/L/R/5/87; Aligarh Institute Gazette, 12 Aralık 1912.

Yardım işinde en faal olan kanaat önderlerinden birisi Muhammed Ali idi. Savaşın ilk günlerinden itibaren *The Comrade*'nin sütunlarını yardım çağrıları ile dolduran Muhammed Ali, bu uğurda gerektiğinde ajitasyona başvurmaktan geri durmuyordu. 2 Kasım 1912'de Müslüman bir vatandaşın gelen mektubu gazetede yayınlaması halktan büyük bir ilgi uyandırmıştı. İlgili mektuptaki şu ifadeler dikkat çekiciydi: “*Beyefendi, kızım Kur'an-ı Kerim'i yeni bitirdi. Bu vesileyle arkadaşlarımı yemeğe davet etmeyi düşündüm. Ancak, dünyanın her yerindeki Müslümanların savaştan endişe duyduğu bir zamanda, muhtemelen böyle bir davetten zevk alamayacağımı hissettim. Bu nedenle, arkadaşlarıma bir akşam yemeği vermek için harcayacağım tüm parayı Türklerin asil davasına ayırmaya karar verdim.*”⁵³¹

Öte taraftan Zafer Ali Han da *Zemindar* gazetesi vasıtasıyla etkili bir yardım kampanyası başlatarak kısa sürede önemli bir miktar toplayarak Osmanlı Devleti'ne iletmişti.⁵³² Emir Ali ise Londra'da yardımları organize etmede yoğun bir mesai harcıyordu. Burada yardım fonunu kuran Emir Ali, HMC'ye telgraf göndererek bütün Müslümanların Türklere yardım etmelerini önerdi. Bayram ve düğün gibi organizasyonların abartılmaması gerektiğini ifade eden Emir Ali, buradan sağlanacak kârın İstanbul'a gönderilebileceğini söyledi. Ağa Han ise bu felaket döneminde tüm siyasi çalışmaların askıya alınmasını talep ederek dikkatlerin yalnızca yardım kampanyasına çevrilmesini istedi. Ayrıca Bombay, Madras, Kalküta ve Rangoon'un zengin Müslüman tüccarlarına gemiler dolusu pirinç ve unu Selanik ve İstanbul'a göndermeleri için çağrıda bulundu. Ağa Han, bu hububatın Yunanlılar tarafından gasp edilmesi tehlikesine karşı İngiliz veya Fransız gemileri ile nakliyatın yapılmasını teklif etti. Emir Ali ve Ağa Han'ın gündemini işgal eden konulardan biri de Balkanlardan göç etmek zorunda kalan Türk muhacirlerdi. Sayıları yüz binleri bulan muhacirler, İstanbul başta olmak üzere Osmanlı'nın diğer büyük şehirlerinde, sokaklarda sefil ve perişan bir hayat sürmekteydiler. Emir Ali'ye göre sadece Osmanlı Ordusuna yardım etmekle Türklere karşı olan vazife tamamlanmış sayılmazdı. Muhacirler için de ayrı bir kampanya başlatmanın gerekli olduğunu düşünüyordu. Emir Ali bu konuda özellikle Muhammed

⁵³¹ The Comrade, “Comrade Editörüne”, 2 Kasım 1912.

⁵³² Hatice Görgün, “Balkan Savaşları ve Mevlana Zafer Ali Han”, *Şarkiyat Mecmuası - Journal of Oriental Studies* 35, (2019), 1-10. İngiliz idareciler çeşitli yerlerde kurulan komisyonlarda muazzam miktarda yardımların toplandığını söylemekteydiler. IOR/L/PS/11/70. Balkan War funds raised by Calcutta paper 'Muhammadi' for Turkish Relief Fund; as to their disposa.

Ali'ye bir kampanya başlatması için ricada bulundu. Damat Ferit Paşa ile de iş birliği içinde bulunan Emir Ali, Hilal-i Ahmer yoluyla muhacirlerin barınma ihtiyacını karşılamak istiyordu. Amacı ahşap kulübeler yapmaktı ve bu iş için her ay 2000 sterlin harcayabileceğini söyledi. İstanbul'da elli bin mülteciden oluşan bir başka grup için ise Osmanlı Sefaretine 100 sterlin gönderdi. Ağa Han da muhacirler için benzer taleplerde bulundu ve soğuktan ve açlıktan ölümün eşiğine gelen binlerce çocuk ve kadın için Hindistan'daki yerel emirliklere müracaat etti.⁵³³ Muhacirler için yinelenen yardım çağrıları Hindistan'da önemli bir karşılık buldu ve kısa sürede toplanan yardımlar İstanbul'a gönderildi.⁵³⁴

Emir Ali ve Ağa Han'ın yardım çağrıları özellikle Behopal hâkimesi Cihan Begüm üzerinde oldukça büyük bir etki meydana getirdi. Daha önceki birçok krizde de Osmanlı Devleti'ne yardımlarını esirgemeyen Cihan Begüm, ilk iş olarak Behopal bölgesinde Osmanlı'ya yardım cemiyeti kurdu. Cihan Begüm, 100 milyon franklık yardım toplamayı ön görüyordu. Fakat bu yardımlar karşılığında Osmanlı Devleti'nden birtakım taleplerde bulunmaktaydı. Esasen hepsi Osmanlı Devleti'nin çıkarına olan bu talepler şu şekilde sıralanmaktaydı:

1. Bu paranın savaş hazırlıkları için sarf olunması Osmanlı Devleti'nden talep olunacaktır.
2. Söz konusu para ile Osmanlı Devleti için bir donanma satın alınacaktır.
3. Her yıl Osmanlı memleketine Hind talebesi gönderilecektir.
4. Tahsilini tamamlayan bu talebeler Osmanlı uyruğuna girip Osmanlıların çıkarları için çalışacaklardır.
5. Osmanlı darülfünunlarında iki yüz milyon Hintlinin konuştuğu Urdu lisanının okutulması hükümetten talep olunacaktır.
6. Hindistan'daki mekteplerde talebeye Türkçe öğretilecektir.

⁵³³ Yusuf Abbasi, *London Muslim League*, 288-294. Esasen Rumeli muhacirlerine yardım ile ilgili talep doğrudan doğruya Osmanlı'da faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarından gelmişti. Muhacirlerin perişan haline çare bulmak isteyen Müdâfaa-i Milliye Cemiyetinin Hanımlar şubesi 8-15 Şubat 1913'te Darülfünun Konferans Salonunda yaptıkları toplantıda Halide Edip'in teklifi ile muhacirlere yardım edilmesi için Hindistan, Türkistan ve Rusya Müslümanlarına telgraf çekme kararı alınmıştı. Diğer bütün teşebbüslerle birlikte Müdâfaa-i Milliye Cemiyetinin Hanımlar şubesinin aldığı bu kararın Emir Ali ve Hindistan Müslümanları üzerinde etkili olduğu düşünülmektedir. Cemal Sezer-Ömer Metin, *Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Balkan Savaşlarında Muhacirlere Yardımları*, Türk Kızılayı, Ankara 2016, 104-105.

⁵³⁴ BOA, HR. TO. 545-33. M-26-04-1913.

7. Hindistan hacılarına gerekli yardımlarda bulunması Osmanlı Devleti'nden talep olunacaktır.⁵³⁵

Hindistan Müslümanları Türk yardım fonunun sürekli hale getirmek istiyorlardı. Türk askeri, dulları ve yetimleri için kurulan bu fon, herhangi bir kriz durumunda aktif hale getirilecek şekilde organize edilmeliydi. Beklenmedik bir savaş durumunda yardım fonunun anında ihtiyaç sahiplerine ulaşması umuluyordu. Fonun bütün Müslüman dünyasında, özellikle Afrika'da da aktif hale getirilmesi yönünde bir düşünce mevcuttu. Böylelikle Türklere yardım etmek amacıyla yapılan bu girişim, bütün Müslümanlar arasında yardımlaşmayı ve dayanışmayı sağlayacak bir organizasyon haline getirilecekti.⁵³⁶ Fakat bu fikrin ne ölçüde hayata geçtiğine dair bir belge ve bulguya rastlanmamıştır.

Hindistan Müslümanları Balkan Savaşı'nda büyük bir şevk ve özveriyle yardım toplamaya devam ettiler. Zengin, fakir, toplumun her kesiminin katıldığı bu yardım faaliyetlerinde zaman zaman duygusal anlar da yaşanmaktaydı. Böyle bir olay Hindistan'ın Mohor⁵³⁷ şehrinde yaşandı. *İkdam* gazetesi, bu olayı büyük bir coşkuyla sütunlarına taşıdı: “(...)Bu esnada yardım toplanmaya başlandı. Toplantıda hazır bulunan kadınlardan bazıları yüz, iki yüz rupi veriyorlardı. Toplantının başkanı yanında bulunan dört ziynet altını kopararak yardım kutusuna attı. Kadınların pek çoğu bu harekete katıldılar. Kulağından küpesini, parmağından yüzüğünü çıkarıp verenler pek çok oldu. Bu sırada fakir bir kadın toplantı başkanının yanına giderek iki çarşaf ile bir mektup takdim etti. Başkan mektubu okudu. Şu cümleler yazılı idi: ‘evimde verilecek iki çarşaftan başka bir şeyim yoktur. Fakat yardım etmeyi arzuluyorum. Bunu kabul ediniz.’ Çarşaflar açık arttırmaya çıkarıldı ve 110 rupiye satıldı. Bu esnada toplantı salonunda öyle bir tezahürat meydana geldi ki kadınlar bir anda yardım yarışına girdiler. Hatta uzak mesafeden gelen birçok kadın arabalarını satarak ücretini yardım fonuna bağışladılar ve evlerine yaya olarak gittiler.”⁵³⁸

⁵³⁵ Ceride-i Sûfiye, “Hindistan’da Türkiye’ye Yardım Cemiyeti”, 11 Ağustos 1913; Tasvir-i Efkâr, “Hindistan İane Komisyonunun Mukarrerat-ı Mühimmesi”, 22 Mayıs 1913; *Sebilürreşad*, “İâne Komisyonu’nun Mukarrerat-ı Mühimmesi”, 22 Mayıs 1913 /16 Cemâziyelâhîr 1331 Perşembe /9 Mayıs 1329, C. 10 - Aded: 245.

⁵³⁶ KA, nr. 18/109.1.

⁵³⁷ Şehrin ismi hatalı okunmuş olabilir.

⁵³⁸ *İkdam*, “Hindistan Müslim ve Müslümelerinin Hamiyet-i Diniye ve İnsaniyeleri”, 18 Aralık 1912. Ayrıca Bkz. Serdal Soyluer, “Balkan Savaşları Sırasında Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti’ne

Ahmet Zeki İzgöer'in 1911-1913 tarihli Osmanlı Hilâl-i Ahmer Sâlnâmesindeki verileri esas alarak kaleme aldığı çalışmaya göre Balkan Savaşı boyunca Hindistan Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne yaptıkları nakdi yardımların toplamı 185 bin Osmanlı lirasına denk gelmektedir. Bu miktar ile Hindistan Müslümanlarından gelen yardımlar, tüm İslam âleminde gelen yardımlar içerisinde birinci sıradadır. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti İkinci Reisi Dr. Besim Ömer Paşa'nın ifadesiyle Hindistan Müslümanları Osmanlı Devleti'ne yapılan yardımların ana kaynağını oluşturmaktadır. Benzer bir görüşü dile getiren *Neue Freie* gazetesi de Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda giriştiği askeri harekât için lazım olan paranın Hindistan ve Mısır'dan tedarik olunduğunu bildirmektedir. İkinci olarak en çok yardımın geldiği Rusya Müslümanlarında bu miktarın 19 bin Osmanlı lirası olduğu düşünülürse Hindistan Müslümanlarının yaptıkları yardımların değeri ve önemi daha iyi anlaşılacaktır.⁵³⁹

Osmanlı Devleti'ne daha fazla yardım etmek isteyen Hindistan Müslümanlarının başvurdukları yöntemlerden biri de Osmanlı tahvillerini satın almaktır. Bu dönemde Osmanlı Devleti, savaş sebebiyle içine düştüğü mali buhranı bir nebze olsun hafifletmek için hazine tahvillerini satışa çıkarmıştı. Bu tahviller özellikle Hindistan'da büyük bir ilgi gördü. Hindistan Müslümanları satın aldıkları bu tahvilleri büyük ölçüde Hilâl-i Ahmer'e bağışlamaktaydılar. Böylelikle tahvillerin karşılığı olan miktar da Hilâl-i Ahmer'in, dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin kasasında kalıyordu.⁵⁴⁰ Bunun yanı sıra Hindistan Müslümanları yine Osmanlı Devleti'ne yardımcı olmak için Hindistan hükümetinin Osmanlı'ya borç vermesini gündeme getirdiler. Borçlanma meselesini ilk kez gündeme getiren Muhammed Ali, Hindistan genel valisine bir telgraf göndererek bu konudaki taleplerini ifade etti. Muhammed Ali böyle bir teşebbüsün İngiliz İmparatorluğu'nun tarafsızlık politikasına hâlel getirmeyeceğini düşünüyordu. Genel validen gelen cevapta ise Hindistan Müslümanlarının bu teşebbüsüne hiçbir engel olmadığı belirtiliyordu.⁵⁴¹

Yardım Kampanyalarının Osmanlı Basınına Yansımaları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası*, sayı: XVIII, 2011/1, 92-117.

⁵³⁹ Ahmet Zeki İzgöer, "1911-1913 (1329-1331) Tarihli Osmanlı Hilâl-i Ahmer Sâlnâmesine Göre Balkan Savaşları Sırasında Hint Müslüman Halkının Osmanlı'ya Yardımları", C. 1, Sayı: 1, Aralık 2015, 99-171; *Sebilürreşad*, 31 Temmuz 1913/26 Şa'bânü'l-Muazzam 1331 Perşembe/18 Temmuz 1329, C. 10 - Aded: 255.

⁵⁴⁰ Ömer Tellioglu, "Hindistan Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne Bağlılığının Sembolü: Trablusgarp ve Balkan Savaşları Sırasında Gönderilen Yardımlar", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*/ Aralık 2015/Yıl 8, Sayı XXIV, 791-808.

⁵⁴¹ İkdâm, "Hindistan Müslümanları ve Hind Ulemasının Bir Fetvası", 3 Aralık 1912.

Bu meseleye oldukça büyük bir önem veren Hindistan Müslümanları, Bombay’da Encümen-i Sanayi-i İslam’ın himayesinde büyük bir miting düzenleyerek taleplerini ayrıca İngiliz hükümetine bildirdiler.⁵⁴² Fakat Hindistan Müslümanları bu borcu şartlı olarak Osmanlı Devleti’ne vermeyi vadediyorlardı. Buna göre verilecek olan para, yalnızca ülkenin ve ordunun kalkınması için sarf edilebilirdi.⁵⁴³ Emir Ali de borç meselesi için mesai harcamış ve Hindistan’ın Lahor şehrindeki Orient Bank’ın yöneticileri ile irtibata geçmişti. Emir Ali, Mahmut Şevket Paşa’ya gönderdiği telgrafta bankanın elli bin taksitle Osmanlı’ya borç verebileceğini ifade ediyordu.⁵⁴⁴ Orient Bank’ın müdürü Ahmed Hasan Bey ise bu borç karşılığında Cidde, Mekke, Medine ve bazı diğer Osmanlı şehirlerinde şube açmayı şart koşuyordu.⁵⁴⁵ Tüm bu düşüncelere rağmen borç verme fikrinin ne ölçüde hayata geçtiği bilinmemektedir. Bununla birlikte bu girişimler Hindistan Müslümanlarının gayretini anlamak bakımından önemlidir. Bunun yanı sıra Hindistan ileri gelenlerinin başka birtakım fikirleri daha gündeme getirdikleri görülmektedir. Bunlardan biri bir İslam bankası kurma düşüncesidir. Hindistan Hilâl-i Ahmer Heyetinin başkanı olarak İstanbul’a giden Dr. Ensari, Zafer Han tarafından gündeme getirilen bu planı değerlendirmek için bir komisyon kurmuştur. Türk ve Hindistan Müslümanlarından oluşan bu karma komisyon uzun uzadıya bu planı masaya yatırmış, gerekli fizibiliteler yapılmış, ancak herhangi bir sonuç alınamamıştır.⁵⁴⁶ Bir diğer girişim olarak Hindistan’daki camilere ait gelirlerin de Osmanlı Devleti’ne borç olarak verilmesi gündeme getirilmişse de bunun da ne ölçüde hayata geçtiğine dair bilgi bulunmamaktadır.⁵⁴⁷

Tüm bu planların içerisinde hayata geçirilen tek girişim tahvillerin satışa çıkarılmasıdır. Bu konuda Dr. Ensari’nin yoğun gayretlerinin olduğu görülmektedir. Meseleyi Talat Paşa ile görüşen Dr. Ensari, bu konuda belirli bir aşama kaydetmiş ve Hindistan kamuoyunda bu tahvillerin alımında büyük bir rol oynamıştı.⁵⁴⁸ Dr. Ensari’nin yanı sıra Ağa Han da tahvillerin Hindistan’da rağbet görmesi için büyük çaba sarf etmekteydi. Ağa Han’a göre Osmanlı tahvilleri oldukça güvenilirli. Öyle ki Hindistan’da

⁵⁴² BOA, BEO. 4153-2111429. H-04. 04. 1331.

⁵⁴³ BOA, BEO. 4158-311807. H-18. 04. 1331.

⁵⁴⁴ BOA, HR. SFR. 3. 689-19. M24-02-1913; BOA, BEO. 4149-311112. H-22. 03. 1331.

⁵⁴⁵ BOA, HR. SFR. 689-21. M-05. 03. 1913.

⁵⁴⁶ The Comrade, 17 Mayıs 1913.

⁵⁴⁷ BOA, HR. TO. 543-103. M-19. 12. 1912.

⁵⁴⁸ The Comrade, “Dr. Ensari’nin Mektubu”, 14 Nisan 1913.

satışta olan tahviller arasında bu derece güvenilir olanını bulmak mümkün değildi. Hatta Ağa Han, Osmanlı tahvillerinin itibarının Japonya'ninkinden dahi daha yüksek olduğunu düşünüyordu. Bu konuda oldukça hızlı davranılması gerektiğini ifade eden Ağa Han, yarım milyonluk bir tahvilin alınmasının bile Bulgarları memleketlerine geri döndürmeye yeteceğini söylüyor ve kendisinin de 25 bin rupilik tahvil satın alarak kampanyaya destek olacağını ifade ediyordu.⁵⁴⁹ Halkın tahvillere rağbetini arttırmak için verdiği şu örnek ise ilginçti: *“Söylediğim her sözün sorumluluğunun bilincinde olarak, fakir bir dul, yetim çocuğuyla yanıma gelip tavsiyemi istese, ona küçük servetinin her pastasını Türk tahvillerine koymasını dürüstçe ve şiddetle tavsiye edeceğim.”*⁵⁵⁰

Osmanlı Devleti'nin Bombay Başşehbenderi Cafer Bey de bu tahvillerin Hindistan'da satışı için teşviklerde bulunmaktaydı.⁵⁵¹ Bu çalışmalar kısa sürede semeresini verdi ve tahvillerin alımı ve satışı için Bombay'da bir komisyon kuruldu. Komisyon tahvillere olan rağbeti arttırmak için diğer Osmanlı şehbenderleri ile de irtibata geçerek Cava ve Hindistan'a sınırı olan diğer İslam memleketlerinde tahvillerin alımı için bir proje geliştirdi.⁵⁵² Bu gelişmelerin ardından kısa sürede Hindistan'da tahvillerin alımında büyük bir mesafe katedildi.⁵⁵³ Hindistan Müslümanları toplamda iki milyon liralık tahvilin alınacağını vaat etmişlerdi.⁵⁵⁴ Osmanlı tahvillerinin Hindistan'da rağbet gördüğünü ifade etmekle birlikte toplamda ne kadarlık bir satışın yapıldığını tespit etmek oldukça güçtür. Fakat Sebilürreşad mecmuasının muhabiri olarak Hindistan'a giden M. Tevfik Bey'in tahvillerin satışı konusunda Bombay Başşehbenderi Cafer Bey'e yaptığı eleştiriler dikkate alınırse satışların istenilen düzeyde olmadığı hükmüne varılabilir.⁵⁵⁵ Bu konudaki ihmallerinden olsa gerek Cafer Bey kısa bir müddet sonra görevinden alınmış ve yerini Halil Halid Bey, Osmanlı şehbenderi olarak tayin edilmiştir.

Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanlarının gerek nakdi, gerekse tahviller satın almak yoluyla yaptıkları yardımlara kayıtsız kalmadı. Sembolik de olsa bu yardımların

⁵⁴⁹ Tanin, “Hindistan'da Heyet-i İslamiye”, 26 Mart 1913.

⁵⁵⁰ Yusuf Abbasi, *London Muslim League*, 294-295.

⁵⁵¹ BOA, BEO. 4152-311329. H-30. 03. 1331.

⁵⁵² BOA, BEO. 4154-311534. H-09. 04. 1331.

⁵⁵³ BOA, HR. SFR. 3. 689-54. M-03. 06. 1913.

⁵⁵⁴ BOA, BEO, 4148-311049. H-18. 03. 1331. Tanin gazetesi, Hindistan Müslümanlarının vaat ettikleri tahvil miktarının bir milyon Osmanlı lirası olduğunu belirtmektedir. Tanin, “Hindistan Müslümanları”, 6 Şubat 1913.

⁵⁵⁵ S (sin). M. Tevfik, “Hindistan Mektupları: Muvaffakiyât-ı Osmâniyye'nin Hindistan'daki İn'ıkâsâtı”, *Sebilürreşad*, 4 Eylül 1913/2 Şevval 1331Perşembe /22 Ağustos 1329, C.10 - Aded: 260.

karşılığında birtakım jestlerde bulunarak Müslümanların gönlünü almaya çalıştığı gibi hilafetin de gücünü Hindistan'da gösterme çalıştı. Hindistan'daki Müslüman çocuklara dağıtılmak üzere bölgeye iki bin nüsha Kur'an-ı Kerim gönderilmesi bu jestlerden biridir.⁵⁵⁶ Yine bölgede belli başlı camilere değerli Hereke halıları gönderilerek Müslümanların gönlü kazanılmaya çalışıldı.⁵⁵⁷ Ayrıca bu dönemde Hindistan'dan gelen göçmenlere de oldukça sıcak davranıldı. Hatta Basra bölgesindeki boş arazilere Hindistanlı göçmenlerin yerleştirilmesi düşünüldüyse de bu projenin ne ölçüde uygulandığı bilinmemektedir.⁵⁵⁸

2.11.3. Hindistan Hilal-i Ahmer Heyetinin Balkan Savaşlarındaki Sağlık Hizmetleri

Hindistan Müslümanları Balkan Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne nakdi olarak yardımda bulundukları gibi savaşta ordunun ihtiyaç duyduğu sağlık hizmetlerinin görülmesinde de ciddi katkılarda bulundular. Hindistan Müslümanları doktor, hemşire ve hasta bakıcılardan oluşan birkaç heyeti İstanbul'a gönderdiler. Bu heyetler sahra hastaneleri kurarak Osmanlı yaralılarını tedavi ettikleri gibi İstanbul'daki siyasi gelişimleri de yakından takip ettiler ve Osmanlı hükümeti ile Hindistan Müslümanları arasındaki ilişkilerde önemli bir rol oynadılar. Esasen henüz Trablusgarp Savaşı'nda Emir Ali'nin gayretleri ile bir İngiliz Kızıl Haç heyeti oluşturulmuş ve bu heyet bölgeye gönderilmişti. Bu heyetin başkanlığını üstlenen Emir Ali, aynı zamanda yardım birimlerinin kurulması ve gerekli malzemelerin bölgeye sevk edilmesinden sorumluydu. Dört doktordan ve diğer sağlık çalışanlarından mürekkep olan heyet, Trablusgarp'a hareket ederek kısa sürede faaliyetlerine başladı. Fakat Trablusgarp Savaşı'nın sona ermesiyle bu heyet de zaman içinde önemini yitirdi ve Trablusgarp'taki faaliyetlerini sonlandırdı.⁵⁵⁹

Balkan Savaşı'nın patlak vermesinden sonra Emir Ali, tekrar faaliyete geçerek yaralılar için yeni bir Kızıl Haç heyeti oluşturdu. Görünürde bu heyet mağdurlara gıda

⁵⁵⁶ BOA, MF. İBT. 419-35. H-14. 04. 1331.

⁵⁵⁷ BOA, HH. İ. 241-50. H-11. 08. 1331.

⁵⁵⁸ BOA, DH. İD. 213-201. H-29. 07. 1332.

⁵⁵⁹ Yusuf Abbasi, *London Muslim League*, 281-285.

yardımı götürmek üzere kurulmuştu.⁵⁶⁰ Fakat Albay Surtees yönetimindeki heyette iki cerrah ve altısı kadın olmak üzere on hemşirenin bulunması, heyetin aynı zamanda bir sağlık kuruluşu olduğunu gösteriyordu. Emir Ali yönetimindeki heyetin Üsküdar'a yerleştirilmesinden kısa bir süre sonra İngiltere'den iki cerrah daha gelerek heyete katıldı. Aralık 1912'ye kadar biri Üsküdar'da diğeri ise Yeşilköy'de olmak üzere iki İngiliz hastanesi faaliyete geçti. Sıcak çatışmaların yeniden başlaması durumunda İngiliz Kızıl Haç Cemiyeti, cepheye de bir sahra hastanesi göndermek üzere planlar yapmaktaydı. Esasında İngilizler, Balkan Savaşı'nda bölgeye birçok sağlık heyetleri göndermişlerdi. Fakat Emir Ali öncülüğünde gönderilen bu heyet, Hindistan Müslümanlarının gayretiyle oluşturulduğundan diğer heyetlerden ayrılmaktaydı. İngiliz Kızıl Haç heyeti, mütareke sonrasında görev alanını genişletti. Hasta ve yaralı askerlerin bakımının yanı sıra Balkanlardan gelen binlerce mülteciye yardım etmek, açlık ve sefaleti azaltmak amacıyla hazırlıklara koyuldu. Özellikle Edirne'deki Türk esirlerin ve hastaların açlıkla mücadele etmesinde etkin bir rol oynadı. Kısa bir müddet sonra İngiliz heyeti, kapasitesini de büyük ölçüde arttırdı. Hastalarının çoğunu Türk hastanelerine taşıyarak iki yüz ve altı yüz kişilik iki geçici hastane kurdu. Heyet, günlük on beş bin somun ekmek dağıtmaktaydı. Öyle ki kısa süre de fakir sivil halkın da bu yardımdan yararlanmaya başlaması üzerine heyet günde kırk beş bin somun ekmek dağıtmaya başladı. Bu yardımlarının yanı sıra üretimin artırılması için de gayret eden heyet, Konya ve Bursa'daki dul kadınlara dokumacılığı benimsetti. Günlük olarak kadınlara iplik vererek onları dokumaya teşvik etmekte ve ortaya çıkan ürünleri pazarlarda satarak kazancını ihtiyaç sahiplerine dağıttı.⁵⁶¹

Fakat tüm bu faaliyetlerine rağmen heyetin rahatsız olduğu bazı durumlar vardı. Özellikle Türk idarecilerinin ortaya koyduğu birtakım bürokratik zorluklar heyeti ciddi mânâda zorluyordu. Heyetin yetkili siması olarak ortaya çıkan Albay Surtees, İngiliz heyetinin insani kaygılarla Müslümanların yardımına yetişmesine karşın Türk yetkililerin kendilerine zorluk çıkardığını ifade eden birkaç mektubu Emir Ali'ye takdim etti. Bu durum karşısında Emir Ali, çareyi Londra'daki Türk sefaretine başvurmakta buldu. Emir Ali tarafından sefaret Kâtibi Cevad Bey'e hitaben yazılan bir mektupta, Türk idaresinin bu tarz hareketlerinin Hindistan'da bilinmesi halinde Müslüman kamuoyu üzerinde ciddi

⁵⁶⁰ Seçil Karal Akgün-Murat Uluğtekin, *Yeni Belgeler Işığında Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a I*, Türk Kızılay Yayınları, Ankara 2020, 171; IOR/L/PS/11_35 (1)P 4115. 1912 Balkan War British and Indian Red Crescent Society's Missions. No: 4115. 23 Ekim 1912.

⁵⁶¹ Yusuf Abbasi, *London Muslim League*, 290-297.

bir tepkiye yol açacağı bildiriliyor ve Müslümanların Türk dindaşlarının sempatisinden uzaklaşabileceği ifade ediliyordu. Nezaketli bir üslupla mektubunu sonlandıran Emir Ali, Türk yetkililerin İngiliz heyetine kolaylık sağlaması için çağrıda bulunmaktaydı.⁵⁶²

Türk bürokrasisinden gördükleri zorlukların yanı sıra İngiliz heyetine beklenmedik bir çevreden çok sert bir eleştiri geldi. Hindistan'dan İstanbul'a gönderilen Hindistan Hilal-i Ahmer Heyetinin başkanı Dr. Ensari⁵⁶³ İngiliz heyetinin bölgedeki faaliyetlerini sert bir dille eleştirdi. Dr. Ensari, İngiliz heyetinin işleyişinde ciddi sıkıntılar olduğunu düşünüyordu. Hatta eleştirinin dozunu fazlaca arttıran Ensari, İngiliz heyetinin doktorlarını insanlık dışı hareket etmekle suçladı. Ensari'ye göre İngiliz doktorlar kasıtlı olarak Türk yaralılarını zehirleyerek öldürmekte idi.⁵⁶⁴ Bu görüşünü desteklemek için İngiliz ve Hindistan sahra hastanelerinin istatistiklerini yayınlayan Ensari, ölüm oranlarının kendi hastanelerinde oldukça az olduğunu vurguluyordu. İngiliz heyeti ise istatistikleri kabul etmekle birlikte ölüm oranları arasındaki farkın farklı dinamiklere dayandığını iddia etmekteydi. Bu görüşe göre İngiliz heyeti, sıcak savaşın devam ettiği bir dönemde kurulmuştu ve hastaneye ağır yaralılar gelmekteydi. Üstelik kolera gibi salgın hastalıkların zirvede olduğu böyle bir dönemde ölüm oranlarının yüksek olması normal bir durumdu. Buna karşılık Hindistan heyetinin sıcak çatışmanın sona erdiği bir dönemde göreve başlaması nedeniyle daha seyrek bir ölüm oranı ile karşılaşması makul karşılanabilecek bir durumdu. Yine de Ensari'nin bu söylemleri Hindistan Müslümanları ve basını nezdinde büyük bir heyecan uyandırdı ve İngiliz heyetine karşı büyük bir karalama kampanyası başlatıldı.⁵⁶⁵

⁵⁶² BOA, HR. SFR. 3. 731-5. M-30-11-1912.

⁵⁶³ “Hindistan'ın bağımsızlığı için çalışan hekim ve devlet adamı Muhtar Ahmed Ensari Bey, Türklerin büyük dostu ve hayırseverdi. Köklü bir aileden gelen Ensari Bey, Gazipur Victoria Lisesi'nde ortaokula ve Allahabad'daki Muir Merkez Koleji'ne gitti. Çalışmalarını fark eden Haydarabad Konseyi, onu tıp fakültesi için İngiltere'ye gönderdi. Londra'nın daha prestijli sağlık kurumlarından birinde çalışan ilk Hintli oldu. 1910'da ülkesinin bağımsızlığı için savaşmak üzere Hindistan'a döndü. Gandhi, Nehru, Eemel Han, Muhammed Ali ve Şevket Ali Han gibi birçok ünlü kişiyle çalıştı. Balkan Savaşları sırasında Hintli Müslümanlar Türkiye'ye yardım etmeye başladılar. Ensari Bey ve başında bulunduğu sağlık ekibi, altı ay boyunca İstanbul'da cephe ve cephe gerisinde çalıştı. Ensari Bey, Balkan Savaşları nedeniyle Türkiye'ye göç eden mültecilere de yardım etti. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Kurtuluş Savaşı sırasında Türk Kızılayı'na yardım için komiteler oluşturmuş, hatta bu komitelere Gandhi'yi de eklemiştir. Ensari Bey de Anadolu'yu gezmiş ve izlenimlerini Hindistan gazetelerinde yayınlayarak Hint halkını Türkiye hakkında bilgilendirmiştir. Bağımsızlık mücadelesi sırasında İngilizler tarafından tutuklanarak cezaevine atıldı. Gandhi, "O bizim sağ kolumuzdur" demişti.” Zuhul Özeydin, “The Indian Muslims Red Crescent Society's Aid to the Ottoman State During the Balkan War in 1912”, Journal of the International Society for the History of Islamic Medicine, İstanbul, 2003, 12, 12-18.

⁵⁶⁴ IOR/L/R/5/88; Zul Qarnain 28 Mayıs 1913.

⁵⁶⁵ Yusuf Abbasi, London Muslim League, 297.

İngiliz Kızıl Haçının dışında Hindistan'dan farklı zamanlarda toplamda üç heyetin Osmanlı topraklarına geldiği anlaşılmaktadır. Bu heyetlerin ilki Hindistan zenginlerinden olup Londra'da eğitim gören gençlerden oluşmaktadır. Mısırlı Dr. Selim Bey'in öncülüğünde İstanbul'a gelen heyet, ilk önce Haydarpaşa Askeri Hastanesi'nde hizmet vermiş, ardından Ömerli'ye nakledilmiştir. Bombay şehri camileri nazırlarından oluşan bir heyetin gözetimi altında *İslam Gençleri Cemiyeti* ve *Ziya-yı İslam Encümeni* tarafından toplanan yardımlarla oluşturulan *Bombay Fukara-yı İslamiyesi Heyet-i Tıbbiyesi* ise ikinci Hindistan heyeti olarak 17 Aralık 1912'de İstanbul'a ulaşmıştır. İçerisinde Hindu görevlilerin de bulunduğu bu heyet, bir ay kadar Hilal-i Ahmer Hastanesi'nde misafir oldu. Yüz yatağı içine alan bir bölümün tedavisini üstlenen heyet, toplamda yüz otuz beş hastayı tedavi etti. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla bu iki heyet Dr. Ensari başkanlığındaki üçüncü Hindistan heyeti ile birleşerek Ömerli'de faaliyetlerine devam ettiler.⁵⁶⁶

Hindistan'dan gelen sağlık heyetleri içinde Dr. Ensari başkanlığındaki üçüncü Hindistan heyetinin ayrı bir yeri ve önemi vardır. Hindistan Hilal-i Ahmer Heyeti adıyla göreve başlayan bu heyet, tamamen Hindistan Müslümanlarının desteği ile oluşturulmuştu. Esasen Osmanlı topraklarına bir sağlık heyeti gönderme fikri ilk olarak Şevket Ali tarafından ortaya atıldı. Konu uzun uzadıya *The Comrade* gazetesinde tartışıldıktan sonra faaliyete geçildi. Böyle bir heyetin Osmanlı'ya gönderilmesi her şeyden önce Hindistan Müslümanlarının Türk sempatilerini yansıtması bakımından sembolik bir anlam taşıyordu ve maddi yardımların yanı sıra Hindistan Müslümanlarının fiilen Osmanlı Devleti için mücadele ettiğini göstermesi bakımından önemli bir adımdı.⁵⁶⁷ Hindistan Hilal-i Ahmer Heyeti ile ilgili ilk haber 19 Ekim 1912'de *The Comrade*'de yayımlandı. Haberde Dr. Ensari'nin cerrah olarak yeteneğinden bahsediliyor ve onun öncülüğünde oluşturulacak bir heyetin Hindistan Müslümanları nezdinde

⁵⁶⁶ İzgöer-Tuğ, *Padişah Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yıllığı*, 133-136; IOR/L/R/5/88; Leader 1 Mayıs 1913. 18 Mart 1913 tarihli Tanin gazetesinde "Birinci Hindistan Hilal-i Ahmer Heyeti" başlığı altında Bombay'ın zengin simalarından Kerimbay adında bir kişinin İstanbul'a gönderilmek üzere hazırlanan sağlık heyetine yaptığı yardımlardan bahsetmektedir. Gazetenin verdiği bilgilere göre Kerimbay ilk Hindistan Hilal-i Ahmer Heyeti yola çıkacağı zaman kırk beş büyük çadır, bin üç yüz ayakkabı, üç yüz çorap, üç yüz eldiven ve üç yüz civarında da levazım çantasından oluşan malzemeleri heyet ile birlikte İstanbul'a göndermiştir. Gazetede aynı zamanda Kerimbay'ın Bombay'da bir komite teşkil ederek büyük miktarda Osmanlı tahvili satın almak üzere harekete geçtiği haberi verilmektedir. Büyük yardımlarına rağmen Kerimbay'ın adına ve yaptığı yardımların gerçek muhtevasına belgelerde rast gelinmemiştir. Tanin, "Birinci Hindistan Hilal-i Ahmer Heyeti", 18 Mart 1913.

⁵⁶⁷ Robinson, *Separatism Among Indian Muslims*, 207.

memnuniyetle karşılanacağı ifade ediliyordu. Zira Dr. Ensari'nin başarıyla dolu bir meslek hikâyesi mevcuttu. İngiltere'de ciddi bir eğitim aldıktan sonra Londra'daki *Charing Cross Hastanesi*'nde ve *Locke Hastanesi*'nde önemli görevlerde bulunmuştu. Gazete hazırlıkların kısa sürede başlaması gerektiğini ifade ediyor ve heyette cerrah ve hemşire olarak gönüllü çalışmak isteyenlerin gazete idaresine başvurması için ilanlarda bulunuyordu.⁵⁶⁸

26 Ekim 1912'de *The Comrade*'ye demeç veren Dr. Ensari, Osmanlı'ya bir tıp heyeti gönderilmesinin ne denli önemli olduğunun altını şu ifadelerle çizmekte idi: *“Osmanlı İmparatorluğu kurulduğundan beri Boğaz kıyısında savaşıyor ve bugüne kadar en ölümcül mücadelelerden dahi sağ çıktı. Fakat Osmanlı İmparatorluğu şimdi olduğu gibi sonuçları açısından tehlikeli bir durumla daha önce hiç karşılaşmadı. Ama onun imanı, namusu ve hayatı için verdiği bu amansız mücadelenin yol açtığı ıstırap, ancak iki şeyi göz önünde bulundurursak karalanabilir. Birincisi, Osmanlı Ordusunda sağlık hizmeti çok yakın zamanda organize edilmiştir ve bu nedenle böyle ölümcül bir savaşın gerekleriyle baş edemeyeceklerdir. İkincisi, Osmanlı'nın düşmanları, Avrupa'nın her yerinden sağlık yardımları alıyorlar. Zavallı Türkler ise tamamen kendi sınırlı imkânlarıyla baş başa bırakılmış vaziyettedir. Yükünü hafifletmek için yapabileceğimiz, yeterli sayıda hasta ve yaralının barınabileceği verimli bir sahra hastanesi kurmaktır. Bu, kesinlikle hem para hem de insan açısından önemli bir fedakârlık gerektirecektir. Osmanlı'da işler hızla ilerlediği için kesinlikle kaybedecek zamanımız yok ve gerekli fonları toplayıp kasım ayı ortasına kadar misyona gönderme konusunda acele etmezsek, Balkanlar'daki Müslüman kardeşlerimize herhangi bir hizmette bulunmayı ümit edemeyiz.”* Dr. Ensari, ayrıca tercihen İngiltere'de eğitim almış altı ile sekiz nitelikli doktorun heyete katılması gerektiğini ifade etmekteydi. Buna karşılık kısa bir kursa tabi tutulacak yüz erkek hemşirenin de görevlendirilmesi gerektiğinin altını çizmekteydi. Bunların yanı sıra tedavi için gerekli olan tüm araç gereç ile alet, ilaç ve diğer teçhizat acilen temin edilmeli ve heyet hareket sahasında göreve hazır olacak şekilde donatılmalıydı. Dr. Ensari'ye göre tüm bu hazırlıklar için yaklaşık 200 bin dolarlık bir ödeneye ihtiyaç vardı. Bunun temini için halkı yardıma davet etmekteydi.⁵⁶⁹

⁵⁶⁸ The Comrade, “Türkiye İçin Kızılay Heyeti”, 19 Ekim 1912.

⁵⁶⁹ The Comrade, “Türkiye İçin Kızılay Heyeti”, 26 Ekim 1912.

Heyetin yola çıkışı için büyük bir yardım kampanyası başlatıldığı gibi Hindistan hükümetinden de gerekli izinler alınmıştı.⁵⁷⁰ Fakat heyet, Dr. Ensari'nin belirlediği kapasitenin biraz altında bir sağlık ekibi mevcuduna erişebilmişti. Beş doktor ile birlikte on erkek hemşire ve yedi hastabakıcı, heyetin toplam mevcudunu oluşturmaktaydı.⁵⁷¹ Kasım ayında bütün hazırlıkları tamamlanan Hindistan Hilal-i Ahmer Heyeti, 15 Aralık 1912'de Bombay'dan yola çıktı ve 1 Ocak 1913'te İstanbul'a vardı.⁵⁷² Heyet henüz yolda iken uğradığı limanlarda büyük bir ilgi ile karşılandı. Mısır'a vardığında büyük bir teveccüh ile karşılanan heyetin gümrükten geçişi esnasında eşyaları dahi kontrol edilmedi. İskenderiye limanında da büyük bir coşkuyla selamlanan heyet, limandan ayrılacağı zaman ellerinde Kızılay pankartları olan halk tarafından tezahüratla ile uğurlandı. Çeşitli hatipler tarafından konuşmalar yapıldı ve şiirler okundu. Dr. Ensari'nin notlarına göre gemi gözden kaybolana dek sahile toplanan halk tezahüratına devam etti. Asıl büyük karşılama ise İstanbul'da gerçekleşti. Heyet, onları bekleyen bir şeref kıtası ile askeri bando eşliğinde büyük bir kalabalık tarafından karşılandı. Özellikle Besim Ömer Paşa tarafından büyük bir ilgi gören Dr. Ensari ve diğer heyet üyeleri, karşılama merasiminden kısa bir süre sonra şehri gezmeye koyuldular. İstanbul'un modern binaları ve sağlık hizmetlerinden oldukça etkilenen Dr. Ensari'nin, Haydarpaşa'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane binasını gezdiği esnadaki gözlemleri dikkat çekiciydi; *"Oraya bir tekneyle gittik ve iskelemizde İstanbul ile Halep arasındaki hattın son durağı olan muhteşem tren istasyonunu gördük. Ne Avrupa'da ne de Hindistan'da yakınına gelebilecek bir tren istasyonu görmedim. Askeri Tıp Fakültesini ve Hastaneyi ziyaret ettik. Koğuşlar temizdi, çini kaplıydı ve modern demir yataklarla döşenmişti. Çarşafklar, yastık kılıfları ve havlular temizdi, battaniyeler kalın ve sıcaktı. Hastaları hastanede kaldıkları süre boyunca rahat ve neşeli kılmak için eksik hiçbir şey yoktu. Bu binadaki tüm hastalar tıbbi vakalardı ve 1.000 kişiydi. Bu hastane herhangi bir Avrupa*

⁵⁷⁰ IOR/L/PS/11_35 (1)P 4115. 1912 Balkan War British and Indian Red Crescent Society's Missions. No: 4455. 19 Kasım 1912.

⁵⁷¹ Mushirul Hasan, *A Nationalist Conscience: M.A. Ansari, The Congress And The Raj*, Manohar 1987, 42-43.

⁵⁷² Hasan, M.A. Ansari, 45; Zuhale Özaydın, *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü İstanbul 1987, 18-130. Heyetin yola çıkışı için Bkz. IOR/L/PS/11_35 (1)P 4115. 1912 Balkan War British and Indian Red Crescent Society's Missions. No: 4857. 14 Aralık 1912.

hastanesiyle karşılaştırılabilir ve kesinlikle Fransa ve İtalya'da görülen hastanelerden çok daha temizdi.”⁵⁷³

Şehir turunun ardından Hindistan Hilal-i Ahmer Heyetinin kuracağı hastane için yer arama çalışmaları başlatıldı. Çatalca Ordusu Sıhhiye Müfettişliği, Hindistan heyetinin Ömerli bölgesinde hastanesini kurabileceğini ifade etmekteydi.⁵⁷⁴ Bu görüş Dr. Ensari tarafından da kabul gördü ve sahra hastanesinin Ömerli'ye kurulmasına karar verildi.⁵⁷⁵ Hindistan Hilal-i Ahmer Heyetinde Dr. Ensari'nin yanı sıra Dr. Feyzi, Dr. Bari ve Dr. Mahmudullah gibi isimler de bulunuyordu. Heyetin diğer üyeleri arasında ise Abdurrahman Sıddıqi, Abdurrahman Peşavari⁵⁷⁶ ve Khaliquzzaman gibi önemli şahsiyetler de yer almaktaydı. Bu isimlerden Peşavari, savaş sonrasında Anadolu'da kalarak Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunda savaştı. Daha sonra Türk vatandaşı olan Peşavari, 1923'te Türkiye'nin Afganistan büyük elçisi oldu. Heyetin bir diğer üyesi olan Mirza Abdulkayyum ise Birinci Dünya Savaşı'nda gönüllü olarak Osmanlı Ordusunda savaşırken şehit oldu.⁵⁷⁷

Heyet üyeleri İstanbul'da bulundukları süre boyunca önemli simalarla bir araya geldiler. Halide Edip ile tanışma fırsatına erişen Dr. Ensari, onun karakterinden ve azminden oldukça etkilenmiş görünüyordu. Bu tanışmanın ardından Hindistan'a ilgisi artan Halide Edip, savaş sonrasında Hindistan Müslümanlarını yakından tanımak ve konferanslar vermek üzere Hindistan'a gitmek arzusunu ifade ettiyse de bu mümkün olmadı. Yine Halide Edip, Dr. Ensari'ye olan muhabbetinin neticesi olarak *The Comrade* gazetesinde de yazmaya karar verdiyse de ilgili gazetede Halide Edip'in yazılarına rastlanılmamıştır. Dr. Ensari ve Halide Edip arasındaki dostluk uzun yıllar devam etti. Dr. Ensari 1935 yılında *Camia-i Milliye-i İslamiyenin* onur konuğu olarak Halide Edip'i Hindistan'a davet etti. Delhi'ye giden Halide Edip, burada Müslümanlara bir dizi konferans verdi. Bu konferanslar daha sonra “Doğu ve Batı Arasındaki Çatışma” başlığı

⁵⁷³ Burak Akçapar, *People's Mission to the Ottoman Empire: M. A. Ansari and the Indian Medical Mission (1912-1913)*, Oxford University Press, New Delhi 2014, 175-181; *The Comrade*, “Hindistan Tıp Heyeti” 8 Şubat 1913.

⁵⁷⁴ KA, nr. 16/17.1.

⁵⁷⁵ Akçapar, *M. A. Ansari and the Indian Medical Mission*, 182.

⁵⁷⁶ Abdurrahman Peşavari heyete katıldığından Aligarh'ta son sınıf öğrencisi idi ve yardım çağrısı üzerine eğitimini yarıda bırakarak Hindistan Hilal-i Ahmer Heyetine katıldı. Maddi sıkıntılar nedeniyle harcamalarını karşılamak için bütün eşyalarını sattı. İzin vermeyeceklerini düşündüğünden dolayı İstanbul'a giderken ailesinin iznini dahi almadı. Rauf, *Pan-İslamism*, 21-42.

⁵⁷⁷ Kerimoğlu, *Trablusgarp Ve Balkan Savaşları'nda Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne Yaptıkları Yardımlar*, 161-181.

altında yayınlandı. Dr. Ensari'nin İstanbul'da dostluk tesis ettiği önemli simalardan bir diğeri ise Mahmut Şevket Paşa idi. Mahmut Şevket Paşa ile ikili olarak görüşen Dr. Ensari, anlaşıldığı kadar bu görüşmeden memnuniyet duymaktaydı. Heyetin bütün üyelerini görme arzusunu Dr. Ensari'ye bildiren Mahmut Şevket Paşa, heyet üyelerini Padişah ile görüştürmek için de söz verdi.⁵⁷⁸

Dr. Ensari'nin Talat Bey ile de yakın bir teması söz konusu idi. Fakat hem Dr. Ensari'nin hem de diğer heyet üyelerinin asıl merak ettikleri isim, şüphesiz Enver Paşa idi. Bu nedenle Talat Bey'e Enver Paşa'yı görme arzularına ilettiler. Bu talepten kısa bir süre sonra heyetin bulunduğu Kadırga Hastanesine gelen Enver Paşa, Dr. Ensari başta olmak üzere bütün heyet üyelerini yakın bir ilgiyle karşıladı. Beraber sohbet edip fotoğraf çekildiler. Enver Paşa, Hindistan heyetinin tedavi ettiği hastalarla da yakından ilgilendi. Enver Paşa'nın ziyaretinin ardından kısa bir süre sonra Babıali Baskını patlak verdi. Kâmil Paşa'nın hükümetten düşmesi ile sonuçlanan bu olay sonucunda Dr. Ensari başta olmak üzere bütün heyet üyeleri yeni hükümete desteklerini açıkladılar.⁵⁷⁹ Enver Paşa, Hindistan heyetinin Ömerli'ye naklinden sonra da ziyaretlerine devam etti. Mart 1913'de Hind Sahra Hastanesi'ne gerçekleştirdiği ziyarette gazetelere Türk-Hind dayanışmasını vurgulayan şu demeci verdi: “*Hindistanlı din kardeşlerimizin Hilal-i Ahmer Hastanelerini gezdim. Silah arkadaşlarımın tedavilerinde gösterdikleri gayret ve şefkat ile herkes tarafından takdir ve şükran ile karşılandılar. Hastanenin doktor, memur, hizmetlileri ile Hindistan'daki din kardeşlerime samimi minnet ve selamlarımı takdim eylerim.*” Hastaneyi ziyaret eden Ahmed İzzet Paşa da savaş dolayısıyla birbirlerini tanıyan Türk ve Hintli kardeşlerin ilerleyen yıllarda da dostluklarının devam etmesi için temennide bulunmaktaydı.⁵⁸⁰

Hindistan Hilal-i Ahmer Heyeti, Osmanlı'daki siyasi gelişmeleri yakından takip etmekte idi. Dr. Ensari, *The Comrade*'ye düzenli olarak mektup yazarak İstanbul'daki izlenimlerini aktarmaktaydı. Gazetede tam metin yayınlanan bu mektuplar sayesinde Hindistan Müslümanları da heyetin faaliyetleri ve Osmanlı'nın akıbeti ile ilgili bilgi sahibi olmaktaydılar. Ömerli Hastanesinin çalışmalarına devam ettiği sıralarda

⁵⁷⁸ Akçapar, M. A. *Ansari and the Indian Medical Mission*, 152-157.

⁵⁷⁹ Syed Tanvir Wasti, “The Indian Red Crescent Mission to the Balkan Wars”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 45, No. 3, May 2009, 393–406.

⁵⁸⁰ *Sebilürreşad*, “Hilâfet-i Aliyye ve Hindistan”, 20 Mart 1913/12 Rebûlâhir 1331 Perşembe /7 Mart 1329, C: 10 - Aded: 236.

Londra'dan yeni mezun iki Hintli Müslüman Dr. Abdurrahman Bihari ve Dr. Rıza Haydar da heyete katılmak için Ömerli'ye geldiler. Hindistan ve İngiltere'den gelen diğer doktorlarla birlikte Mısır'dan Dr. Fuat'ın da katılımıyla heyetin doktor mevcudu arttı. Bu nedenle Türk Hilal-i Ahmer yetkilileri ve Enver Paşa, Dr. Ensari'den heyet üyelerinin yarısının Çanakkale'de ikinci bir sahra hastanesi kurulması için bölgeye gönderilmesini istedi.⁵⁸¹ Bu talep üzerine heyet üyelerinin bir kısmı Ömerli'de kaldı. Dr. Ensari ise heyetin geri kalan üyeleri ile 18 Şubat 1913'te Çanakkale'ye gitmek üzere İstanbul'dan hareket etti. Gelibolu'da kurulan sahra hastanesi kısa bir süre için de olsa hasta ve yaralıları tedavi etti. 1913'ün Mart ayına kadar bu hastanede yüz yetmiş yatan hasta ve yüz bir ayakta hasta tedavi edildi. Hindistan heyetinin Çanakkale'de bulunduğu günlerde Osmanlı Devleti savaşın çok kritik bir aşamasında bulunuyordu. Birkaç ay süren direnişin ardından Edirne, Bulgar Ordusuna terk edilmişti. Bu durum Osmanlı Ordusunda büyük bir umutsuzluğa yol açtığı gibi Hindistan heyetinin moralini de ciddi mânâda bozmuştu.⁵⁸² Heyet bu moral bozukluğu ile aktif savaşın da sona ermesiyle Çanakkale'deki hastanesini kapatarak 1913'ün nisan ayında İstanbul'a döndü.⁵⁸³

Yaklaşık altı ay kadar Osmanlı topraklarında bulunan Hindistan Hilal-i Ahmer Heyeti, Osmanlı Devleti'nin Hindistan Müslümanları ile ilişkilerinde önemli bir rol oynadı. Başarılı tıbbi hizmetlerin yanı sıra heyet, iki toplum arasında siyasi ilişkilerin ilerlemesinde aktif bir tutum sergiledi. Özellikle Dr. Ensari'nin bu konudaki gayretleri dikkat çekici idi. Dr. Ensari, siyasi, askeri ve edebiyat çevrelerinden birçok ünlü ve etkili sima ile iletişime geçerek Türk-Hint iş birliğinin gelişmesine ve daha resmi bir boyuta taşınmasına hizmet etti. Heyetin tüm bu faaliyetleri Sultan Mehmed Reşad'ın dahi dikkatini çekti. Kendilerine teşekkürlerini iletmek isteyen Sultan, 17 Haziran 1913'te Hindistan Hilal-i Ahmer Heyetini huzura kabul etti. Besim Ömer Paşa'nın refakat ettiği heyet, Sultan'a takdim edildi. Sultan Mehmed Reşad, heyetin Osmanlı askerlerine yaptığı yardımlardan dolayı duyduğu memnuniyeti dile getirdi. Dualarda bulundu ve heyetten Hindistan Müslümanlarına selamlarını iletmesini istedi. Bu kısa görüşmenin ardından heyet, Hindistan'a dönmek üzere hazırlıklara başladı. Dr. Ensari, 22 Mayıs 1913'te Ömerli Sahra Hastanesinin faaliyetlerine son verdirdikten sonra Türk yetkililerle

⁵⁸¹ Wasti, *The Indian Red Crescent Mission to the Balkan Wars*, 393–406.

⁵⁸² Akçapar, *M. A. Ansari and the Indian Medical Mission*, 188–190.

⁵⁸³ Wasti, *The Indian Red Crescent Mission to the Balkan Wars*, 393–406.

görüşerek teşekkürlerini ilettiler. Tedaviden arda kalan tıbbi malzemelerin büyük bir kısmı Hindistan'a gönderilmek üzere kolilendikten sonra geri kalan kısmı Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyetine devredildi. Heyete duygusal bir veda töreni hazırlandı. Hindistan Hilal-i Ahmer Heyeti, Talat Bey ve Besim Ömer Paşa olmak üzere birçok devlet adamının hazır bulunduğu törenle, göz yaşları arasında İstanbul rıhtımından uğurlandı.⁵⁸⁴

4 Temmuz 1913'de Hindistan'a varan Hindistan Hilal-i Ahmer Heyeti burada büyük bir coşku ve sevinçle karşılandı.⁵⁸⁵ Bu sıralarda Sebilürreşad mecmuasının Hindistan muhabiri olarak Bombay'da bulunan M. Tevfik Bey, bu karşılama törenine şahit olmuş ve tören esnasında yaşananları büyük bir heyecanla kaydederek Sebilürreşad idarehanesine göndermişti. M. Tevfik Bey'in aktardığına göre Dr. Ensari ve heyetine Bombay'da büyük bir tören hazırlandı. Delhi başta olmak üzere Hindistan'ın birçok bölgesinden Müslümanlar, heyeti karşılamak üzere Bombay'a geldiler. Osmanlı askerine mahsus hakî üniforma ve beyaz kalpak ile konferans salonuna gelen Dr. Ensari ve arkadaşları, dinleyiciler tarafından alkış ve ilgiyle karşılandılar. Özellikle kalpaklarındaki kırmızı hilal, dinleyicilerin duygulanmasına ve hatta zaman zaman göz yaşı dökmelerine neden oldu. Bu manzaranın da ötesinde Dr. Ensari'nin Türklere ve Balkan Savaşı'na dair yaptığı duygusal konuşma çok anlamlıydı: *Muhterem Kardeşlerim! (...) Karlar, yağmurlar içinde, soğuklara maruz kalarak geceli gündüzlü çalıştık. Kardeşlerimizin takdirlerini topladık. Biz yabancılara hizmet etmiyorduk. Bilakis kendileri ile güçlü bağımız olan din kardeşlerimize yardım ediyorduk. Bunun için ücret ve teşvike ihtiyacımız yoktu. Çünkü doğrudan doğruya Cenab-ı Allah'ın ve Hz. Peygamber'in emrini yerine getiriyorduk. (...) İstanbul'a ayak basar basmaz kardeşlerimiz bizim için türlü hürmet ve ikramlarda bulundular. Herkes bizi öpüp kokluyor bağrına basıyordu. Osmanlı Müslümanları bize o kadar iyilik ve misafirperverlikte bulundular ki benim bu tutuk dilim onu layığı ile tarif edemez."* Dr. Ensari'nin ardından söz alan Mevlana Şibli Nûmani ise etkili şiirleri ile Müslüman halkı galeyana getirmekte idi. Şibli Nûmani'nin şiirlerinden oldukça etkilenen M. Tevfik Bey'in ortama dair çizdiği tasvir dikkat çekiciydi: *"Şunu unutmadan söyleyeyim ki Mevlâna Şibli Nûmani hazretleri şiirini okuduğu zaman ben bizim Mehmed Akif Bey'i hatırladım. Onun burada olmasını, hatta uçup gelmesini arzu*

⁵⁸⁴ Akçapar, M. A. *Ansari and the Indian Medical Mission*, 204.

⁵⁸⁵ The Comrade, "Heyetin Dönüşü", 5 Temmuz 1913.

*ediyordum. Biz Osmanlıların da böylesine büyük hatiplere ve fazıl şahsiyetlere sahip olduğunu göstermek istiyordum.”*⁵⁸⁶

Dr. Ensari, Aligarh'ta yaptığı bir diğer konuşmasında ise İstanbul'a gönderilen heyetin yol açtığı en önemli sonucun Türkler ile Hindistan Müslümanları arasında birlik bağının kurulması olduğunu ifade ediyordu. Dr. Ensari'ye göre Hindistan Müslümanları Osmanlı'daki dindaşları hakkında çok az bilgi sahibiydiler. Fakat sağlık heyetinin bölgedeki faaliyetleri sayesinde artık aradaki perdeler tam mânâsıyla kalkmış ve iki toplum arasında güçlü bağlar kurulmuştu.⁵⁸⁷ *The Comrade* başta olmak üzere birçok gazete vasıtasıyla heyetin faaliyetlerinden haberdar olan Hindistan Müslümanları, heyetin iki toplum arasında kurduğu yakın bağdan oldukça memnundular. Özellikle Dr. Ensari'nin *The Comrade*'de yayınlanan Türkiye mektupları büyük bir ilgi görüyordu. Tüm bu ilgiye rağmen Hindistan Hilal-i Ahmer Heyetinin faaliyetleri küçük bir muhalif grup tarafından tenkide tabi tutulmaktaydı. Muhalif yayınları ile bilinen *Musafir* gazetesi, heyetin İstanbul'da hiçbir iş yapmadığını iddia etmekle birlikte İngiliz hükümetinin Hindistan Müslümanlarına bakışında olumsuz durum ortaya çıkardığını söylüyordu.⁵⁸⁸

Dr. Ensari ve Hindistan Hilal-i Ahmer Heyetinin Osmanlı topraklarındaki tek faaliyeti, yaralı Osmanlı askerlerini tedavi etmekten ibaret değildi. Heyet, bazı sosyal projelerin hayata geçirilmesi için de büyük bir çaba sarfetmekteydi. Bu projelerden en önemlisi Balkanlar'dan gelen muhacirlerin yerleştirilmesi için örnek yerleşim yerleri hazırlamaktı. Bu gayeyi temin etmek üzere *Rumeli Muhacirlerine Yardım Cemiyeti* adı altında bir cemiyet kuruldu. Muhammed Ali ve Zafer Ali Han'ın öncülük ettiği proje kapsamında ilk etapta iki yüz ailenin yerleşebileceği bir yerleşim yeri kurulması hedefleniyordu. Bunun için gerekli olan maddi kaynak şüphesiz Hindistan Müslümanlarının yardımlarından sağlanacaktı. Osmanlı hükümeti de bu konuda her türlü yardıma açık olduğunu ifade etmekteydi. Talat ve Esat Paşaların da cemiyetin merkez komitesine seçilmeleriyle proje daha resmi ve ciddi bir hale geldi.⁵⁸⁹

⁵⁸⁶ S[sin].M. Tevfik, “Hindistan Mektupları: Hindistan Hilâl-i Ahmer Hey’eti Mühim Bir Konferans”, *Sebilürreşad*, 28 Ağustos 1913/ 25 Ramazân-ı Şerif 1331 Perşembe / 15 Ağustos 1329, C. 10 - Aded: 259.

⁵⁸⁷ Bkz. IOR/L/PS/11_35 (1)P 4115. 1912 Balkan War British and Indian Red Crescent Society's Missions.

⁵⁸⁸ IOR/L/R/5/88; *Musafir*, 24 Ocak 1913.

⁵⁸⁹ Özcan, *Panislamizm*, 251.

Dr. Ensari, muhacirlerin yerleşimi için uygun bir yer seçmek üzere Mevlâna Zafer Ali Han ile Anadolu seyahatine çıktı.⁵⁹⁰ Dr. Ensari ve Mevlâna Zafer Ali Han'ın yanı sıra Mısırlı Fuad Bey ile Âgâh Bey ve Ziraat Müfettişi Salih Bey'in de katıldığı seyahat neticesinde öncelikle Ankara bölgesine bir ziyaret gerçekleştirildi. Fakat burada uygun bir yer bulamayan heyet ardından Konya'ya doğru yola çıktı.⁵⁹¹ Konya'da da umduğunu bulamayan heyetin asıl dikkatini çeken bölge Adana olmuştu. Dr. Ensari'ye göre Adana, bütün tarımsal faaliyetler için uygun bir bölgeydi. Dr. Ensari, Hindistan'da tarımın hâlâ ilkel bir şekilde yapılmasına karşın Adana bölgesinde tarımsal faaliyetler oldukça modern ve profesyonel bir şekilde icra edildiğini ifade etmekteydi.⁵⁹² Heyet, Adana'da yaptığı araştırmalar neticesinde bugün Hatay ili sınırlarında kalan Erzin bölgesine muhacir köylerini kurmaya karar verdi. Muhacirlerin tarım yapabilmeleri için geniş bir arazinin tesis edileceği ifade edildiği gibi muhacirlerin ilk aşamada ihtiyaç duyduğu tarım aletleri, yiyecek, yonca ve mobilya gibi malzemelerin de karşılanacağı belirtiliyordu.⁵⁹³ Dr. Ensari ve Mevlâna Zafer Ali Han öncülüğündeki heyet, bu büyük projeyi gerçekleştirmek için Hindistan'dan yardım toplama çalışmalarına başladı. Azmi Özcan'ın Birinci Dünya Savaşı'nın başına kadar bu iş için Hindistan'dan yardım toplandığını ifade etmesine karşın bu projenin nihai olarak hayata geçtiğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.⁵⁹⁴

2.11.4. Pan-İslamist Bir Cemiyet: Encümen-i Huddam-ı Kâbe ve Faaliyetleri

Balkan Savaşı'nda Hindistan Müslümanlarının Pan-İslamizm fikri doğrultusunda ortaya koydukları en etkili faaliyetlerden biri Encümen-i Huddam-ı Kâbe Cemiyetinin (Kâbe Hizmetkârları Cemiyeti) kuruluşu olmuştur. Kutsal yerlerin korunmasını temin etmek için kurulan cemiyet, esasında Trablusgarp ve Balkan Savaşları sırasında Hindistan Müslümanları arasında ortaya çıkan genel huzursuzluk duygusunun sonucu olarak ortaya çıkmıştır.⁵⁹⁵ Buna karşılık 1913 yılında Kanpur Camii hadisesinin meydana gelmesiyle

⁵⁹⁰ The Comrade, "Dr. Ensari'nin Mektubu", 3 Mayıs 1913.

⁵⁹¹ *Sebilürreşad*, "Hindistan Müslümanlarının Anadolu'da Köyler Te'sisi", 12 Haziran 1913/ 7 Receb 1331 Perşembe/ 30 Mayıs 1329, C. 10 - Aded: 248; Tanin, "Hindistan Müslümanlarının Müşfikati", 9 Haziran 1913; Tanin, "Hintli Seyyahin", 13 Haziran 1913.

⁵⁹² Akçapar, *M. A. Ansari and the Indian Medical Mission*, 196-200.

⁵⁹³ The Comrade, "Anadolu'ya Gönderilen Komisyon Raporu", 26 Temmuz 1913.

⁵⁹⁴ Özcan, *Panislamizm*, 252.

⁵⁹⁵ IOR/L/PS/20/242. Anjuman-i-Khuddam-i-Kaaba, 1913-14 [Delhi Criminal Intelligence Office, 1914], 1.

birlikte Müslümanların büyük bir baskı ve şiddete maruz kalmaları onları İngiliz yönetimine karşı daha organize bir mücadele vermeye mecbur bırakıyordu.⁵⁹⁶ İlaveten Dr. Ensari ve ekibinin Osmanlı ziyareti ve burada Türk bürokrasisi ile kurdukları yakın ilişki, Hindistan Müslümanlarını Türklerin meselelerine karşı daha hassas bir konuma taşımaktaydı. İngiliz kayıtlarına göre Encümen-i Huddam-ı Kâbenin kurulmasındaki asıl motivasyon da Dr. Ensari ve Hindistan Hilal-i Ahmer Heyetinin İstanbul'daki faaliyetleri idi. Buna göre heyet üyelerinin birçoğunun misyonun sona ermesinden sonra Hindistan'a dönmesine karşın bazı üyeler Pan-İslamizm siyasetini daha yakından incelemek için İstanbul'da kalmıştı. Heyet üyeleri İstanbul'dayken başta Mısırlı Şeyh Abdülaziz Çaviş olmak üzere birçok güçlü Pan-İslamcı ile temasa geçerek bu siyaseti aktif hale getirmeye çalıştılar. Çaviş'in sihirli dilinin onlar üzerindeki etkisi büyüktü. Pek çoğu Hindistan'a döndükten sonra onun fikirlerini tamamen benimsemiş görünüyordular. Bu doğrultuda edindikleri fikirleri ilk önce Hindistan'da Pan-İslamizm siyasetinin lideri olarak kabul edilen Muhammed Ali ve Şevket Ali kardeşlere açtılar ve böylelikle Encümen-i Huddam-ı Kâbenin temelleri atıldı.⁵⁹⁷

Fakat cemiyetin kurulmasındaki asıl motivasyon şüphesiz Hicaz bölgesinin her an bir dış tehlikeye maruz kalması ihtimali idi. Gerek Trablusgarp Savaşı'nda gerekse Balkan Savaşı'nda Hicaz'ın düşman devletler tarafından bombalanacağı endişesi Hindistan basınında büyük yer edinmiş ve böylesine bir tehlikenin gerçekleşmemesi için İngiliz idaresinden gerekli destekler istenmişti. Fakat İngilizlerin, Osmanlı Devleti'nin menfaatine olan işlerde gevşek davranması ve herhangi bir taahhütte bulunmaktan kaçınması Hindistan Müslümanlarını birtakım tedbirler almaya mecbur bırakmıştı. Encümen-i Huddam-ı Kâbe Cemiyeti, ilk kuruluş planında İslam'ın kutsal yerlerini korumak için Hindistan'dan gönderilecek askeri bir gücü organize etmekle görevliydi. Bir yılda bir milyon rupi toplamayı öngören cemiyet, bu sayede güçlü bir gemi filosu meydana getirmeyi ve bu donanmayı hem Kâbe'nin güvenliği hem de hacıların sevkıyatı için kullanmayı planlıyordu. Fakat bu aşırı bir görüş olarak kabul edildiği için cemiyetin amacı sadece kutsal yerleri korumak olarak değiştirildi. Encümen-i Huddam-ı Kâbenin ilk kurulma niyeti, 31 Mart 1913'te Şevket Ali'nin Amritsar'da yaptığı bir konuşmada kamuoyuna duyuruldu. İslam'ın kutsal mekânlarını Gayrimüslim saldırılarına karşı

⁵⁹⁶ Minaut, *The Khilafat Moment*, 46-49.

⁵⁹⁷ TNA, FO/882/15. Notes on Anjuman-i-Khuddam-i-Kaaba, B.N. Shaikh, Bombay 19. 11. 1916, 80-81.

korumak için birleşmenin tüm Müslümanların görevi olduğu ilan edildi. Cemiyetin tüzüğünün ana hatları ise Nisan 1913'te Müşir Hüseyin Kıdwai tarafından *El-Hilal* gazetesine gönderilen bir mektupta yayınlandı. 6 Mayıs 1913'e gelindiğinde ise Lucknow'da, Firangi Mahal'in ilahiyatçılarından başı olan Mevlâna Abdülbari'nin evinde, Şevket Ali, Muhammed Ali, Müşir Hüseyin Kıdwai ve diğer bazı önde gelen Müslüman liderler bir araya geldiler. Burada yapılan toplantı sonucunda Encümen-i Huddam-ı Kâbenin resmen kurulduğu ilan edildi.⁵⁹⁸

Mayıs 1913'te cemiyetin tüzüğünün kamuoyuna duyurulması ile cemiyet artık Müslümanlar arasında duyulmaya başlandı. Tüzüğün giriş kısmında cemiyetin amacı şu şekilde ifade edilmekteydi:

1. Cemiyetin üyeleri Kâbe'nin güvenliği için canlarını ve mallarını her zaman feda etmeye hazır olacaklardır.
2. İslam'ı yaymak ve her diyara İslam dinini öğretmek üzere misyonerler göndermek temel amaçlardandır.
3. Farklı yerlerde İslam okulları ve yetimhaneler kurulacaktır.
4. Hac yolculuğu için her türlü imkân sağlanacaktır.

Cemiyetin tüzüğünde ayrıca her Müslümanın cemiyetin üyesi olabileceği ifade edilmekteydi. Buna göre cemiyetin üyelerine, hizmet eden anlamına gelen "huddam" adı verilecekti. Ayrıca bir yemin metni hazırlanmıştı. Cemiyete girenlerin şu şekilde yemin etmeleri gerekiyordu: *"Ben filan oğlu, Allah'ın huzurunda, geçmiş günahlarıma tövbe ettikten sonra, yüzüm Kâbe'ye dönük (parmağıyla Kâbe'yi göstererek) ciddiyetle, bütün kalbimle Kâbe'nin saygısını korumaya çalışacağımı ve Gayrimüslim saldırganlara karşı canımı ve malımı feda edeceğimi beyan ederim. Bana verilen Encümen-i Huddam-ı Kâbenin emirlerini eksiksiz yerine getireceğime ant içerim."* Tüzüğe göre cemiyetin tüm Hindistan eyaletlerinde ve İslam âleminde örgütlenmesi öngörülüyordu. İl, ilçe ve köy teşkilatlarında örgütlenmesi düşünülen cemiyetin, ayrıca her mahallede de şubesinin açılması planlanıyordu. Zengin ve fakir her üyeden bir rupi abonelik bedeli alınacağı duyurulmaktaydı. Böylelikle İslam'ın eşitlik ilkesinin zengin ve fakir arasındaki ayrımı ortadan kaldırdığı vurgusu yapılmaktaydı. Toplanan paranın üçte biri Kâbe'yi koruyan

⁵⁹⁸ Prasad, *The Indian Muslims and World I*, 14-16; IOR/L/PS/20/242. Anjuman-i-Khuddam-i-Kaaba, 1913-14 [Delhi Criminal Intelligence Office, 1914], 2

bağımsız İslam devletine, yani Osmanlı Devleti'ne, üçte birlik diğer kısmı yetimhanelere, okullara ve Müslüman misyoner derneklerine verilecekti. Geri kalan kısmı ise Kâbe'nin müdafaası için ayrılacaktı.⁵⁹⁹

Encümen-i Huddam-ı Kâbe Cemiyetinin kurulmasında şüphesiz Osmanlı Devleti'nin son yıllarda uğradığı tecavüzün büyük bir katkısı vardı. Her ne kadar cemiyetin tüzüğünde bu husus doğrudan doğruya ifade edilmese de cemiyetin kurucularının asıl motivasyonu buydu. Şubat 1914'te cemiyetin merkez idaresinin *Eş-Şa'b* gazetesine yazdığı bir mektupta bu husus açıkça ifade edilmekte idi. Söz konusu mektupta Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp ve Balkan Savaşlarıyla uğradığı haksızlık silsilesinden bahsedildikten sonra Osmanlı Devleti'ni her türlü tehlikeden korumak ve Kâbe'nin güvenliğini temin etmek maksadıyla Encümen-i Huddam-ı Kâbe Cemiyetinin kurulduğu ifade ediliyordu.⁶⁰⁰

Muhammed Ali de *The Comrade*'de yayınladığı bir yazısında benzer görüşleri dile getiriyordu. Balkan Savaşı öncesinde Avrupalı güçlerin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü konusunda verdikleri garantileri hatırlatan Muhammed Ali, aynı devletlerin savaştan sonra takındıkları tavrın Müslümanlar üzerindeki olumsuz etkisinden bahsederek Avrupalı devletlere karşı olan güvensizliğini vurguluyordu. Muhammed Ali, Osmanlı Devleti'nin sadece bir Asya gücü olarak kalması yönündeki Avrupa görüşünü şiddetle reddediyor ve Müslüman liderlerden Ağa Han gibi bu görüşe çanak tutanları da eleştiriyordu. Muhammed Ali'ye göre İslam, artık dünyada hâkim güç değildi. Avrupa'dan zamanla kovulan İslam'ın Afrika'daki varlığı da tehlikedeydi. Buna karşılık İslam'ın tek etkili gücü Osmanlı Devleti de kendi işleri ile meşgul olduğu için artık Kâbe'yi koruma görevinde yetersiz kalabilirdi. Asırladır Kâbe'nin kapısında nöbetçi olan Türkler, Ayasofya'nın üzerine hilâli diktiklerinden beri hiç bu kadar güçsüz ve çaresiz kalmamışlardı. Bu nedenle Kâbe'yi koruma görevi yalnızca Türklere ait olamazdı. Hindistan Müslümanları da bu dinin mensubu olduklarından Kâbe'yi korumakla görevliydi. Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp Savaşı'ndan beri içine düştüğü buhran, Kâbe'nin güvenliğini tehlikeye sokmaktaydı. Bunun içindir ki Müslümanlar canla başla

⁵⁹⁹ Cemiyetin tüzüğü için Bkz. IOR/L/R/5/88; Urdu-ı Mualla, Mayıs ve Haziran 1913. Ayrıca Bkz. IOR/L/PS/20/242. Anjuman-i-Khuddam-i-Kaaba, 1913-14 [Delhi Criminal Intelligence Office, 1914], 9-20.

⁶⁰⁰ *Sebilürreşad*, 5 Şubat 1914/ 9 Rebîulevvel 1332 Perşembe/ 23 Kânûnisânî 1329, C.11 - Aded: 282.

kutsal yerleri korumak için örgütlenmeliydiler. Muhammed Ali, cemiyetin kuruluş amaçlarından birinin de kutsal yerler üzerindeki bağımsız İslam devletinin, yani Osmanlı Devleti'nin siyasi varlığını korumak olarak ifade ediyordu. Yine Hac farızasının güvenli bir şekilde yapılması için cemiyetin gerekliliği üzerinde duruyordu.⁶⁰¹

Encümen-i Huddam-ı Kâbe kuruluşundan kısa bir süre sonra büyük bir itibar kazandı. Dernekleşme yolunda önemli adımlar attı. Kısa sürede Delhi başta olmak üzere Jamnagar, Kathiawar ve Mangrol gibi merkezlerde şubeleri açıldı. Ardından bu şubeler Hindistan'ın dört bir yanına yayıldı. Her bölgeden hatırı sayılır miktarda üye toplandı.⁶⁰² Öyle ki üye sayısı Eylül 1913'te 3413'e ve bir yıl sonra ise 17. 175'e yükseldi. Bu başarıya karşılık cemiyet mutlak surette ulemanın desteğini alamadı. Firangi Mahal ve Budaon ekollerinin desteğinin aksine Deobad ve Bareilly uleması cemiyete karşı bir tutum sergilediler.⁶⁰³ Buna rağmen cemiyet, teşkilatlanmada büyük mesafe katetti. N. Naeem Oureshi'nin ifadesine göre cemiyet, kuruluşundan sonraki bir yıl içinde Londra, İstanbul, Kahire ve Singapur'da şubeler açtı. Önde gelen üyeler, Müslüman ülkeler arasındaki ticaretin gelişmesi için de teşviklerde bulundular. Osmanlı Devleti de cemiyete büyük bir önem atfetti. Talat Paşa, Muhammed Ali ve Şevket Ali kardeşler aracılığı ile cemiyet hakkında bilgi almaktan geri durmadı.⁶⁰⁴

Cemiyetin ilk zamanlardaki faaliyetleri çeşitli bölgelerde hatipler aracılığı ile verdiği vaazlardan ibaretti. Delhi başta olmak üzere Hindistan'ın birçok büyük şehrinde toplantılar düzenleyen konuşmacılar, Kâbe'nin Müslümanlar açısından önemini vurgulayan konuşmalar yaptılar. Bu vaazlar kısa sürede köylerde de verilmeye başlandı. Lahor bölgesinde dolaşan vaizler, Hristiyanların İslam'ın kutsal yerlerini ele geçirmek ve yıkmak için faaliyette oldukları yönünde propagandalar yaptılar. Bu vaazlarda dikkat çeken hususlardan biri de kadınların katılımıydı. Hindistan Müslümanlarının ileri gelenleri belki de ilk kez olarak kadınların hür bir şekilde bir cemiyete girmesine müsaade ediyor ve onlara hitaben vaazlar düzenliyorlardı. Hatta Delhi'de kadınlar için gizli toplantılar dahi tertip edilmekteydi. Cemiyet içinde tam bir iş bölümü mevcuttu. Cemiyetin önde gelen simaları genellikle farklı birimleri faal hale getirmek için çaba

⁶⁰¹ IOR/L/PS/20/242. Anjuman-i-Khuddam-i-Kaaba, 1913-14 [Delhi Criminal Intelligence Office, 1914], 2-4.

⁶⁰² IOR/L/PS/20/ H137; IOR/L/PS/ 10/ 519.

⁶⁰³ Robinson, *Separatism Among Indian Muslims*, 209-210.

⁶⁰⁴ Qureshi, *Pan-Islam in British India Politics*, 61.

sarfetmekteydiler. Sözgelimi Abdülbari, abonelik toplamak ve toplantıları düzenlemekle görevliydi. Ayrıca Müslümanlar arasında heyecan uyandırmada büyük bir etkisi vardı. Müşir Hüseyin Kıdwai, hem Batı eğitiminden geçmiş bir aydın hem de nüfuzlu biri ailenin üyesi olmakla ön plana çıkıyordu ve Hindistan Müslümanları arasında parlayan simalardan biriydi. Onun hem Sultan Abdülhamid hem de ittihatçılarla kurduğu iyi ilişkilerin Hindistan Müslümanları arasında lider gruba yükselmesinde büyük bir katkısı vardı. Müşir Hüseyin Kıdwai, cemiyet içinde daha çok Pan-İslamizm tasavvuru ile ilgilenmekte ve bu politikayı canlı tutmaya çalışmaktaydı. Muhammed Ali ve Şevket Ali kardeşler ile Mevlâna Zafer Ali Han ise aynı zamanda etkili gazetelerin sahipleri olmaları nedeniyle propaganda ve reklam faaliyetlerinde oldukça etkiliydiler.⁶⁰⁵

Cemiyet, İngiliz yönetimine karşı olumsuz bir tavır ortaya koymakla birlikte faaliyetlerinde İngiliz idaresini gücendirmemeye özellikle dikkat ediyordu. Cemiyetin kuruluşunun daha ilk günlerinden itibaren Şevket Ali, cemiyetin amaç ve hedefleri ile bunların gelecekte ne gibi sonuçlar doğuracağı konusunda bazı çevrelerdeki endişeleri gidermek için açıklamalarda bulundu. Şevket Ali, İngilizlerin tepkisini çekmemek adına cemiyetin bütün faaliyetlerinin açık olacağını ve hükümet ile işbirliği içinde yürütüleceğini ifade etmekteydi. Özellikle Osmanlı hassasiyetine açıklama getirme ihtiyacı duyan liderler, cemiyetin Osmanlı Devleti'nin siyasi işleriyle bir bağlantısı olmadığını, tek amacının kutsal yerlere hizmet olduğunu vurgulamaktaydılar.⁶⁰⁶

Fakat bu ani büyümeye rağmen Encümen-i Huddam-ı Kâbe Cemiyeti, kuruluş amaçlarının neredeyse hiçbirini gerçekleştiremedi. Cemiyet, resmi olarak tanınmayı başaramadığı gibi Osmanlı Devleti'ne etkili bir şekilde yardım gönderemedi. Öngörülen yetimhanelerin ve okulların neredeyse hiçbirini açamadı. Buna karşılık Hac ibadeti ile ilgili birtakım düzenlemeler yapmaya muvaffak oldu. İlerleyen dönemlerde cemiyet, zimmete para geçirme söylentileri ile çalkalandı. Daha sonra Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ve Hac yolunun kapanması cemiyetin varlık gayesine büyük ölçüde bir darbe vurdu.⁶⁰⁷ Buna rağmen cemiyet, az da olsa Birinci Dünya Savaşı yıllarında gizli bir

⁶⁰⁵ IOR/L/PS/20/242. Anjuman-i-Khuddam-i-Kaaba, 1913-14 [Delhi Criminal Intelligence Office, 1914], 6-7.

⁶⁰⁶ IOR/L/PS/20/242. Anjuman-i-Khuddam-i-Kaaba, 1913-14 [Delhi Criminal Intelligence Office, 1914], 19-20.

⁶⁰⁷ Robinson, *Separatism Among Indian Muslims*, 210-212; Azmi Özcan, "Encümen-i Huddâm-ı Kâ'Be", *TDV İslam Ansiklopedisi*.

(Erişim 31. 07. 2022) <https://islamansiklopedisi.org.tr/encumen-i-huddam-i-kabe>.

şekilde faaliyetlerini devam ettirdi. Örtülü olarak cihad kararını destekleyen ve Türklerin davasına sahip çıkan cemiyetin savaş yıllarında etkili olduğu bölgelerden biri Hicaz'dı. İngiliz kayıtlarına göre bu bölgede Encümen-i Huddam-ı Kâbenin hatırı sayılır ölçüde üyesi bulunuyordu ve bunlar Şerif Hüseyin'in isyanına karşı bölgede Osmanlı yanlısı faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Cemiyet üyelerinin özellikle Mekke ve Cidde'deki nüfuzlu kişilerle sıkı bir irtibatları vardı. Bölgede zaman zaman Şerif Hüseyin'e karşı meydana gelen memnuniyetsizlikte cemiyetin büyük bir rolü bulunmaktaydı. Dahası Hindistan, Suakim, Medine ve Cidde arasında sıkı bir iletişim ağı kuran cemiyet, İngiliz gemilerinin mürettebatı aracılığı ile haberleşmeyi sağlıyordu. Fakat bu kısmi faaliyetlere rağmen İngiliz idaresi Encümen-i Huddam-ı Kâbenin bölgede kendileri için ciddi bir tehdit oluşturmayacağını düşünüyordu.⁶⁰⁸

Encümen-i Huddam-ı Kâbenin savaş yıllarında etkili olmaya çalıştığı bir diğer bölge Çin Türkistan'ı idi. Cemiyet bu bölgede eğitim yoluyla yayılmaya çalışmaktaydı. Kaşgar ve Hotan başta olmak birçok bölgede cemiyete ait okullar bulunmaktaydı. Bu okullar büyük ölçüde Hindistan'dan gelen mollalar ve yerel din görevlileri tarafından idare edilmekteydi. Maula Mahmud Hasan başta olmak üzere Satheya, Syed Abdul Rahman Koshar ve Syed Obeidullah gibi mollaların idaresindeki bu eğitim kurumları tamamen Pan-İslamizm idealinde insan yetiştirmeyi hedefliyordu. Cemiyetin üyelerinin etkisi bu bölge ile de sınırlı değildi. Zaman zaman Semerkant ve Buhara gibi bölgelere yapılan ziyaretler sonucunda bu bölgelere de Pan-İslamizm ideali aşılarmaya çalışılıyordu. Ayrıca tuhaf bir şekilde cemiyet üyelerinin bölgedeki Rus konsolosluğu ile sıkı ilişkileri vardı. İngilizlerin yerel şahitler aracılığı ile oluşturdukları kayıtlara göre Ruslar, Çin Türkistan'ında Pan-İslamizm siyasetini desteklemekte ve Rusya Müslümanlarının da Encümen-i Huddam-ı Kâbe'ye katılmalarını teşvik etmekteydi. Yine Ruslar, cemiyet aracılığı ile bölgedeki fakir Müslümanlara maddi yardımlarda bulunarak onların gönlünü kazanmaya çalışmaktaydı. İngilizlerle olan müttefikliklerine rağmen Rusların Pan-İslamizm siyasetini desteklemeleri ilk aşamada tuhaf karşılanırsa da Rusların öteden beri Hindistan'daki emelleri göz önüne alındığında bu tavırları daha anlaşılır kılınabilir.⁶⁰⁹

⁶⁰⁸ TNA, FO/882/15, 142-143.

⁶⁰⁹ TNA, FO/882/15. Schedule Of The Statements Of A Few Selected Witnesses From Chinese Turkestan. From Captain Norman N.E. Bray, 128-130.

Resmi bir kimlik kazanamayan cemiyet, İngiliz yönetiminin mukaddes yerleri koruyacağı yönünde Müslümanlara güvence vermesiyle önemini yitirdi. Savaş yıllarında birkaç bölge hariç cemiyet büyük ölçüde faaliyetlerini durdurma noktasına geldi. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Abdülbari'nin öncülüğünde cemiyetin yeniden aktif hale getirilmesine çalışıldıysa da başarılı olunamadı. Buna rağmen Encümen-i Huddam-ı Kâbe Cemiyeti, daha sonra ortaya çıkan Hint Hilafet hareketinin prototipini teşkil etmesi bakımından önemliydi. Zira Hilafet hareketini idare eden bütün aydın ekip ilk önce bu cemiyetin içinde yer almış ve teşkilatlanmış ve buradaki tecrübeleri ile İngilizlere karşı bir bağımsızlık mücadelesine girmişlerdi.⁶¹⁰

İngiliz yönetimi, kuruluşundan itibaren Encümen-i Huddam-ı Kâbe Cemiyetini sıkı bir takibe aldı. Kuruluşundan kısa bir süre sonra cemiyetle ilgili yaklaşık yirmi sayfalık bir rapor hazırlandı. Hindistan hükümeti Suç İstihbarat Bürosu tarafından hazırlanan raporda cemiyetin kısa zamanda Hint siyasi hayatında büyük önem taşıyan bir faktöre dönüşeceği ifade ediliyordu. Buna karşılık cemiyetin kuruluşunda, samimi niyetlerden ziyade kurucu liderlerin önce kişisel çıkarlarını, sonra da dini ve siyasi çıkarları hedefledikleri belirtiliyordu. Raporda ayrıca liderlerin, kontrolsüz bir hareket başlatarak ülkeyi ve toplumu tehlikeye atacakları ifade ediliyordu. Sonuç olarak cemiyetin İngiliz yönetimi için büyük bir tehlike arz ettiği yargısına varıldı. Bu nedenledir ki cemiyet İngiliz yönetimi tarafından hiçbir zaman resmi olarak tanınmadı ve ilk fırsatta faaliyetlerine son verildi.⁶¹¹

2.11.5. Hindistan Müslümanlarının Hicaz Bölgesinde Bir İslam Üniversitesi Açma Planları

Hindistan Müslümanlarının Encümen-i Huddam-ı Kâbe Cemiyeti ile paralel olarak ortaya attıkları fikirlerden biri de Hicaz bölgesinde, Taif'te Medrese külliyesi ile birlikte bir İslam üniversitesinin kurulmasıydı.⁶¹² Esasında böyle bir fikir daha önce, Trablusgarp Savaşı döneminde Hindistan'ı ziyaret eden Bağdat Mebusu Abdülvahap Paşa tarafından gündeme getirilmiş ve Osmanlı makamlarına bu konuda bir rapor sunulmuştu. İslam

⁶¹⁰ Robinson, *Separatism Among Indian Muslims*, 210-212.

⁶¹¹ IOR/L/PS/20/242. Anjuman-i-Khuddam-i-Kaaba, 1913-14 [Delhi Criminal Intelligence Office, 1914], 1.

⁶¹² BOA, DH. İD. 33-26. H-28-03-1330.

âleminin dört bir yanından üniversite okumak için Hicaz bölgesine gelen talebelere burada tam mânâsıyla Pan-İslamizm propagandası yapılacak ve İslam birliğinin tesisinde önemli bir adım atılmış olunacaktı. Bu proje Balkan Savaşı'nın sonuna doğru Hindistan basınında geniş ölçüde tartışılmaya başlandı. Abdülvahap Paşa'nın fikirlerinin Hindistan Müslümanlarını ne ölçüde etkilediğini kestirmek güçtür. Bu proje onun etkisiyle gündeme geldiği gibi ondan bağımsız bir şekilde de tasarlanmış olabilir. Hint basınından yola çıkarak bu projenin ilk defa Nisan 1913'te Mevlâna Şibli Nûmani tarafından ortaya atıldığı anlaşılmaktadır.⁶¹³ Aynı dönemde Dr. Ensari'nin de Hicaz bölgesinde bir üniversite kurma teşebbüsünde olduğu bilinmektedir. Bu ayrı gibi görünen projelerin esasında birbiriyle bir bağlantısı olup olmadığı veya Dr. Ensari ile Mevlâna Şibli Nûmani arasında bu konuda ne ölçüde bir fikir birliği mevcut olduğunu belirlemek güçtür. Ancak Şibli Nûmani'nin üniversitenin Mekke'de kurulmasını öngörmesine karşın Dr. Ensari'nin Medine şehrini dillendirmesi bu iki projenin birbirinden bağımsız olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Buna karşılık Dr. Ensari'nin projesinin oldukça rağbet gördüğü söylenebilir. Türk yetkililerin de yoğun ilgi gösterdiği proje, Mevlâna Zafer Ali Han ve Muhammed Ali tarafından da ilgiyle karşılanmıştır. Medine'de açılacak üniversitenin Aligarh ölçüsünde bir okul olması düşünülmüyordu. Bu proje için çaba sarf eden Muhammed Ali, üniversitenin müfredatını hazırlamakla görevliydi. Ayrıca Dr. Ensari, Mısır ve diğer İslam âleminin bazı bölgelerinden dostlarına danışarak örnek müfredatlar hazırlamalarını istedi. Kısa sürede iki ilahiyat ve bir bilim fakültesinden oluşan bir taslak hazırlandı.⁶¹⁴

Fakat tüm hazırlıklara rağmen proje gerçekleşmedi. Kısa bir süre sonra Balkan Savaşı'nın gündemi içinde unutulup gitti. Buna karşılık Mevlâna Şibli Nûmani'nin projesi uzun müddet Hint basınında tartışıldı. Bazı çevrelerin destek ifadelerine karşın geleneksel ulema projeye şiddetle karşı çıktı. *Al Mushir* gazetesi tarafından yazılan bir köşe yazısında böyle bir projenin Araplar arasında Batı'nın materyalist fikirlerini tanıtacağı ve onların durumlarının da Türklerinki gibi içler acısı bir hale geleceği belirtiliyordu. İlginç bir şekilde bu bölgede bir üniversitenin açılmasının bölgede yabancı egemenliğinin başlamasına yol açacağı iddia ediliyordu. Şibli Nûmani'nin ise enerjisini

⁶¹³ IOR/L/R/5/88; Muslim Gazette, 23 Nisan 1913.

⁶¹⁴ Akçapar, *M. A. Ansari and the Indian Medical Mission*, 216-217.

Hindistan'a harcaması teklif ediliyordu.⁶¹⁵ *Masriq* gazetesi ise projeye sonuna kadar destek olmakla birlikte birtakım tavsiyelerde bulunmaktan da geri durmuyordu. Buna göre Arabistan'a özerklik verilmeli ve askeri eğitimin yanı sıra genel eğitim ülkenin tamamına yayılmalıydı. Daha da ileri giden gazete, Türklerin Arabistan bölgesini yönetmeye muktedir olamaması halinde bölgenin idaresini İngiltere'ye teklif etmeyi öneriyordu.⁶¹⁶ Tıpkı Dr. Ensari'nin projesi gibi Şibli Nûmani'nin projesini de hayata geçtiğine dair bir bilgi mevcut değildir.

2.11.6. Osmanlı Hilal-i Ahmer Heyetinin Hindistan Ziyareti ve İngilizlerin Halil Halid Bey üzerindeki Şüpheleri

Hindistan Müslümanlarının Balkan Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne yaptıkları yardımlar hatırı sayılır bir seviyedeydi. Buna ilaveten Hindistan Müslümanları siyasi arenada da Osmanlı Devleti'nin hukukunu savunmaktaydılar. Tüm bu gelişmelere Osmanlı Devleti'nin kayıtsız kalması düşünülemezdi. Zira daha önceden de ifade edildiği Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşı'ndaki maddi kaynağının önemli bir kısmı Hindistan'dan gelen yardımlardan oluşuyordu. Osmanlı hükümeti hem bu yardımlara karşı teşekkürde bulunmak, hem de Hindistan'daki Pan-İslamist atmosferin sınırlarını görmek ve geliştirmek üzere bölgeye bir heyet göndermeye karar verdi. Heyet görünürde Osmanlı Hilal-i Ahmeri adına bölgeye gidecek ve Hindistan Müslümanlarının yardımlarına bir jest olarak yardım makbuzlarını sahiplerine teslim edecekti. Fakat Osmanlı hükümeti, ilk başta böylesine bir heyetin İngilizlerin tepkisini çekebileceğini düşünüyordu. Bu nedenledir ki heyetin başka herhangi bir Pan-İslamist amacı olmadığını sıklıkla vurguluyor ve İngiliz makamlarından bu görev için izin alınması gerektiğini ifade ediyordu. 1913 yılının kasım ayında Viyana Sefaretinden gelen tavsiye üzerine Dr. Adnan (Adıvar) ve Ömer Kemal Beylerin heyette görevlendirilmesine karar verildi.⁶¹⁷

1914'ün ilk aylarında Hindistan'a varan Türk heyeti burada büyük bir ilgiyle karşılandı. Heyet, Bombay'da parlak bir merasimle karşılandı ve üyelerin şerefine birçok

⁶¹⁵ IOR/L/R/5/88; Al Mushır, 25 Nisan 1913.

⁶¹⁶ IOR/L/R/5/88; *Masriq*, 29 Nisan 1913.

⁶¹⁷ BOA, HR. SFR. 3. 692-33. M-22-10-1913; IOR/L/PS/11_35 (1)P 4115. 1912 Balkan War British and Indian Red Crescent Society's Missions. No: 4887. 28 Kasım 1912.

yerde ziyafetler verildi.⁶¹⁸ Dr. Adnan ve Ömer Kemal beyler Hindistan’da bulundukları süre içinde birçok şehri dolaştılar. Ayrıca Encümen-i Huddam-ı Kâbe ve Hindistan Müslüman Cemiyetinin temsilcileri ile bir araya geldiler. Özellikle Ali kardeşler, Ebul Kelam Âzad ve Dr. Ensari ile yakın temaslar kurdular.⁶¹⁹ Heyet, her ne kadar görünürde basit bir iade-i ziyaret için gelmiş gibi görünse de esasında birtakım revizyonist gayeler taşıyordu. İngiliz yönetiminin bu durumun farkına varması uzun sürmedi. İngiltere, Dr. Adnan ve Kemal Beylerin “Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyetinin basit delegeleri olma bahanesiyle Pan-İslamizmin ilerlemesi ve Müslümanların ilgisini çekmek” amacıyla bölgeye geldiklerini ifade ediyordu.⁶²⁰ İngiliz yönetimi haksız sayılmazdı. Heyet üyelerinin İstanbul’a döndükten sonra Hindistan’daki söz konusu kişilere gönderdikleri gizli bir mektup, İngiliz şüphelerini doğrulamaktaydı. Söz konusu mektupta Birinci Dünya Savaşı’nın patlak vermesinden bahisle Osmanlı Devleti’nin ve İslam’ın kutsal yerlerinin tehlikeye düşmesi halinde Hindistan Müslümanlarından yardım bekliyordu.⁶²¹

Fakat İngilizlerin asıl endişe duyduğu isim Halil Halid Bey idi. Cafer Bey’in yerine Bombay Şehbenderliğine atanan Halil Halid Bey, 1914’ün ilk aylarında görevine başladı. Halil Halid Bey, enerjik ve renkli bir kişiliğe sahipti. Gençlik yıllarında Sultan Abdülhamid’e olan muhalefetinden dolayı Jön Türk hareketine katıldı ve 1894’te fikirlerini özgür bir şekilde ifade etmek üzere İngiltere’ye gitti. Londra’daki ilk yıllarında gazete ve dergilerde Osmanlı Devleti’ndeki sosyal ve siyasi buhranlarla ilgili makaleler yazdı. 1897’de Londra’daki Osmanlı Konsoloslukuna muavin olarak atandı. 1902 yılında ise Cambridge Üniversitesine Türkçe muallimi olarak göreve başladı. Burada kendini geliştiren Halil Halid Bey, Büyük Britanya ve İrlanda Kraliyet Asya Derneğinin üyesi oldu. İngiltere’de iken Oryantalist Jonh Wilkinson Gibb ve Edward Granville Browne ile yakın ilişkiler kurdu. Meşrutiyetin ilanının ardından 1911 yılında İstanbul’a döndü ve 1913 yılına kadar Mebus olarak görev yaptı. Halil Halid Bey’in son dönem Osmanlı siyasi düşüncesinin içerisinde önemli bir konumu bulunmaktaydı. Entelektüel bir kişiliğe sahipti ve bu özelliğini birçok eserinde ortaya koymaktaydı. Birçok Osmanlı aydını gibi o da Osmanlı Devleti’ni askeri, ekonomik ve kültürel olarak tehdit altında hissediyordu. Batılı devletlerin Ortadoğu’ya yönelik emperyalist amaç ve hırslarının sonuna kadar

⁶¹⁸ Tanin, “Hindistan’da Hilal-i Ahmer Heyeti”; 10 Mart 1914.

⁶¹⁹ Özcan, *Panislamizm*, 273.

⁶²⁰ IOR/L/PS/18/B267. Memorandum on Intellectual and Political Forces in the Ottoman Empire.

⁶²¹ Özcan, *Panislamizm*, 273-274.

farkındaydı ve eserlerinde buna karşı çareler aramaktaydı. Bu yönüyle Oryantalizme karşı çıkan ilk Osmanlı aydınlarından biri oldu. Özellikle “Hilal ve Haç Kavgası”⁶²² adlı eseri İslam âleminde büyük yankı uyandırdı. Halil Halid Bey bu eserinde açıkça yüzyıllardır Batı’nın egemenliği ve sömürgesi altında ezilen Müslümanların haklarını savundu. Daha sonra bu eser Urduca ’ya çevrilerek Kalküta’da yayınlandı.⁶²³

Halil Halid Bey, İngiltere’de bulunduğu yıllarda Londra’daki Hint lobisi ile yakın ilişkiler kurmuştu ve Hindistan Müslümanları arasında Osmanlı Devleti’ne kamuoyu oluşturmak adına ciddi faaliyetleri bulunuyordu. Bu nedenledir ki Bombay Başşehbenderliğine tayini tesadüfi değildi. Hint kamuoyunun yakından bildiği ve tanıdığı Halil Halid Bey’in tayini Hindistan Müslümanları arasında memnuniyetle karşılandı.⁶²⁴

Halil Halid Bey bölgeye gider gitmez faaliyetlere başladı. Beraberinde getirdiği hediyelerle Hindistan’ın birçok şehrine seyahat etti. İyi düzeyde İngilizce ve biraz da Urduca bilmesi halkla daha iyi ilişki kurmasını sağlamaktaydı. Muhammed Ali ve Şevket Ali kardeşler başta olmak üzere Hindistan Müslümanlarının lider kadrolarıyla iyi ilişkiler kuran Halil Halid Bey’in bölgedeki ilk faaliyetlerinden biri Osmanlı Haber Ajansının Hindistan’da yayında bulunmasına dair yaptığı fizibilite çalışması idi. Halil Halid Bey, henüz İstanbul’da iken bu mesele ile ilgilenmiş ve yetkili makamlara bu konuda raporlar vermişti. Hindistan’dan gönderdiği son raporunda ise meselenin önemine ayrıca temas ediyordu. Halil Halid Bey, Osmanlı Haber Ajansı’nın hafta üç defa Hindistan’a telgraf çekerek Osmanlı Devleti’nin dâhili ve harici siyaseti ile toplumsal ve dini meselelerinden Hindistan Müslümanlarını haberdar etmesi gerektiği üzerinde duruyordu. Böylelikle Hindistan’da Osmanlı sempatisi oluşturmaya çalışarak Avrupalı devletlerin Osmanlı hakkındaki olumsuz haberlerinin etkisini yok etmeyi planlıyordu.⁶²⁵

Halil Halid Bey’in bu konudaki raporuna İstanbul’dan ne tarz bir cevap geldiği veya bu teşebbüsün hayata geçip geçmediği ile ilgili herhangi bir kayıt mevcut değildir. Bununla birlikte onun bu tarz cüretkâr faaliyetlerinin İngiliz idaresini fazlaca endişelendirdiği söylenebilir. Öyle ki Halil Halid Bey’i Pan-İslamizm’in en önemli

⁶²² Bkz. Çerkeş Şeyhi-Zâde Halil Halid Bey, *Hilal ve Haç Kavgası*, Çev: Gazanfer Şahin, Babıali Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

⁶²³ S. Tanvir Wasti, “Halil Halid: Anti-imperialist Muslim Intellectual”, 06 December 2006, Middle Eastern Studies, 29:3, 559-579.

⁶²⁴ S[sin].M. Tevfik, “Hindistan Mektupları: Muvaffakiyât-I Osmâniyye’nin Hindistan’daki İn’ikâsâtı”, *Sebilürreşad*, 4 Eylül 1913/ 2 Şevval 1331 Perşembe/ 22 Ağustos 1329, C. 10 - Aded: 260.

⁶²⁵ BOA, DH. KMS. 63-45. H-26-12-1331.

elçilerinden biri olarak gören İngiliz idaresi, onun kısa sürede Hindistan Müslümanları arasında İngiliz idaresine karşı bir harekât başlatacağından endişe duyuyordu.⁶²⁶ Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle İngilizlerin kuşkusu büsbütün arttı ve Halil Halid Bey'i Hindistan'dan göndermek üzere çalışmalar başlatıldı. İngilizlerin Osmanlı Devleti'ne yaptıkları baskılar sonucunda Osmanlı yönetimi Halil Halid Bey'i görevinden almak zorunda kaldı. Hindistan Müslümanları kısa sürede kendileriyle sıkı bir bağ tesis eden Halil Halid Bey'in görevden alınmasını üzüntüyle karşıladılar. Yüzlerce mektup yazarak geri gelmesini talep ettiyseler de başarılı olamadılar. Hatta *The Comrade*'nin sahibi ve editörü Muhammed Ali tarafından da bu durum bizzat Talat Paşa'ya intikal ettirildiyse de herhangi bir sonuç alınamadı.⁶²⁷

2.11.7. Mehmed Vecih Efendi'nin Hindistan Ziyareti ve Bölgedeki Pan-İslamizm Propagandası

Dr. Adnan ve Ömer Kemal beylerin ziyaretinden birkaç ay sonra Nisan 1914'te başka bir Osmanlı aydını ve devlet görevlisi Mehmed Vecih Efendi, Hindistan'a bir seyahat düzenledi. Mehmed Vecih Efendi, renkli ve bilgili bir Osmanlı âlimi idi. Arapça ve Farsçanın yanı sıra Fransızca ve İngilizce biliyordu. Tam mânâsıyla bir Pan-İslamizm elçisi olan Mehmed Vecih Efendi, Meşihat makamı tarafından 1914 yılının başında, Filipinler'de Müslüman bir grup olan Morolar'a İslam dinini öğretmek ve onlara dini sahada rehberlik etmek üzere görevlendirilmişti. Hindistan üzerinden Güneydoğu Asya'ya geçmeyi planlayan Mehmed Vecih Efendi, Hindistan'da bulunduğu süre içinde büyük bir ilgiyle karşılandı ve gittiği her yerde açıktan açığa Pan-İslamizm propagandası yaptı. İlk durağı Bombay şehriydi. Burada ilgi ve coşkuyla karşılandı. Zekeriyya Mescidi'nde hutbeyi bizzat kendisi okuyarak Müslümanlara Pan-İslamizm'in öneminden bahsetti. Bu sözleri heyecan ve memnuniyetle karşılandı. Sonrasında Bombay'ın kasabalarını dolaşan Mehmed Vecih Efendi, gittiği birçok yerde halka vaazlar vererek Pan-İslamizm propagandası yapmaya devam etti. Bu arada Hindistan Müslümanlarının en önemli eğitim kurumlarından biri olan Aligarh Okulunu da ziyaret etti. Dr. Ensari'nin aracılığı ile gerçekleşen bu ziyaret sırasında öğrencilere bir de konferans vererek onlara

⁶²⁶ IOR/L/PS/18/B267. Memorandum on Intellectual and Political Forces in the Ottoman Empire.

⁶²⁷ Özcan, *Panislamizm*, 275.

bilimin öneminden bahsetti. Ayrıca bu okula dair olumlu izlenimlerini yazarak bunları *Sebilürreşad* dergisinde yayınladı.⁶²⁸

Mehmed Vecih Efendi, Aligarh ziyaretinin ardından Diyobend'e gitti. Diyobend, bu sıralarda Hindistan Müslümanlarının önemli bir eğitim merkeziydi. Aligarh'taki Batılı eğitim tarzının aksine Diyobende'de klasik İslami eğitim verilmekteydi. Mehmed Vecih Efendi, burada da büyük bir ilgi ile karşılandı. Bölgenin büyük uleması ile yakın bir temas kurdu. Bu arada Diyobend Medresesini ziyaret ederek buraya ait izlenimlerini Osmanlı kamuoyuna aktardı. Ona göre bu medrese El-Ezher seviyesinde eğitim vermekteydi ve Aligarh'tan oldukça ileri düzeydeydi. Osmanlı Devleti'nin siyasi ve toplumsal durumuna dair müderrislere konferans veren Mehmed Vecih Efendi, bu bölgede de Pan-İslamizm propagandası yaparak Behopal'e doğru hareket etti.⁶²⁹

Mehmed Vecih Efendi'ye Behopal şehrinde de büyük bir ilgi duyuldu. Behopal şehri Pan-İslamist propaganda için oldukça elverişli bir yerdi. Zira şehrin idarecisi Cihan Begüm, öteden beri Osmanlı Devleti'ne bağlılığı ve yaptığı yardımlarla tanınmaktaydı. Mehmed Vecih Efendi, bölgede bulunduğu süre içinde Cihan Begüm'ün misafiri olarak büyük bir hürmet gördü. Hilafet makamına karşı hürmet besleyen bölge Müslümanları, o makamın bir temsilcisi olarak Hindistan'a gelen Mehmed Vecih Efendi'ye de kutsiyet atfetmekten geri durmadılar. Öyle ki Cihan Begüm, küçük oğlunu onun huzuruna getirerek elini çocuğun başına sürmesini istedi. Bu Hindistan Müslümanlarında bir gelenektir. Ulu bir kişinin çocuğun başına elini sürmesinin çocuğu ilim ve irfan ehli bir kişi yapacağına inanılıyordu. Cihan Begüm ayrıca hilafet makamına duyduğu saygı ve hürmetin bir nişanesi olarak Mehmed Vecih Efendi'ye hilat giydirdi. Mehmed Vecih Efendi, bölgedeki ulema ile de yakın bir temas kurdu. Onu halifenin temsilcisi olarak gören ulema, kendisine müracaat ederek Behopal Müslümanlarının Osmanlı Meşihat makamını dini bir merci olarak tanımak istediklerini bildirdi. Bu teklifin kabul edilmesi durumunda Behopal Müslümanlarının Osmanlı Meşihat makamından çıkarılan bütün fetvalara uymaları gerekiyordu. Mehmed Vecih Efendi, böyle bir teklifi kabul etme

⁶²⁸ Mehmed Vecih, "Filipin Mektupları", *Sebilürreşad*, 5 Mart 1914/ 7 Rebûlâhîr 1332 Perşembe/ 20 Şubat 1329, C: 11, Aded: 286.

⁶²⁹ Muhammed Vecih, "Filipin Mektupları: Yolda: Diyobend'den – 3", *Sebilürreşad*, 12 Mart 1914/ 14 Rebûlâhîr 1332 Perşembe/ 27 Şubat 1329, C.12, Aded: 287.

yetkisi olmadığından ulemanın Cihan Begüm'den izin almaları gerektiğini bildirdi ve buradaki temaslarının da ardında Filipinler'e gitmek üzere yola çıktı.⁶³⁰

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen arifesinde gerçekleşen bu ziyaret esasında oldukça cüretkar bir girişim sayılırdı. Zira bu dönem İngiliz yönetiminin Müslümanları sıkı bir gözlem altında tuttukları bir zaman dilimini ifade ediyordu. Nitekim Dr. Adnan ve Ömer Kemal Bey'in Hilal-i Ahmer adına yaptıkları ziyaret, esasında Pan-İslamist birtakım gayeler taşısa da büyük ölçüde gizli tutulmaya çalışılmıştı. Öte taraftan Halil Halid Bey, İngilizlerden ciddi bir baskı görmüştü ve kısa bir süre sonra bu baskıların bir neticesi olarak görevinden alındı. Mehmed Vecih Efendi böyle bir atmosfer içinde Hindistan'da gittiği her yerde açıktan açığa Pan-İslamizm propagandası yaptı ve görünürde ciddi bir engellemeyle karşılaşmadı. Öyle ki doğrudan doğruya resmi bir temas hakkı olmamasına rağmen herkes tarafından halifenin resmi elçisi gibi kabul gördü. İngiliz kayıtlarında Mehmed Vecih Efendi'nin ziyareti ile ilgili bir bilgi bulunamadığından İngilizlerin bu cüretkar ziyarete nasıl karşılık verdiklerini tespit etmek zordur. Fakat şurası açık ki Mehmed Vecih Efendi barış zamanında Osmanlı Devleti'nin temsilen Hindistan'a meşru yollarla giden son resmi Osmanlı görevlisiydi. Savaş başladıktan sonra Osmanlı Devleti, Hindistan'da artık seyyahlar değil ajanlar vasıtasıyla Pan-İslamizm propagandasını gerçekleştirmeye çalışacaktı. Diğer taraftan şunu da ifade etmek gerekir ki muhtemelen Mehmed Vecih Efendi'ye Hindistan'da Pan-İslamizm propagandası yapmak gibi resmi bir görev verilmemişti. O propagandalarını büyük ölçüde inisiyatif kullanarak gerçekleştirmişti.

2.11.8. Balkan Savaşları'nda İngilizlerin Tutumu ve Hindistan Endişeleri

İngiliz idaresi, Balkan Savaşları'nda yaşanan gelişmelerden oldukça endişeliydi. Osmanlı Devleti ile Hindistan Müslümanları arasındaki tüm ilişkileri Pan-İslamizm siyaseti doğrultusunda değerlendiren İngilizler, daha önce hiç olmadığı kadar bu kavramı dillendirmekte ve ondan duydukları rahatsızlığı ifade etmekte idiler. Esasen İngilizlerin bu endişesinde haklı sayılabilecek argümanlar mevcuttu. Balkan Savaşı'nın atmosferinden etkilenen Hindistan Müslümanları, daha önceki tereddütlü yaklaşımlarına

⁶³⁰ Muhammed Vecih, "Filipin Mektupları: Yolda Bhopal'dan", *Sebilürreşad*, 19 Mart 1914/ 21 Rebü'lâhir 1332 Perşembe/ 6 Mart 1330, C. 12, Aded: 288.

rağmen şimdi açıktan açığa Pan-İslamizm'i dillendirmeye başlamışlardı. 1913 yılının mart ayında *Kaiser-i Hind* ve *Zemindar* gazeteleri Hindistan Müslümanlarına açıkça Pan-İslamizm'i teklif ediyorlardı. Osmanlı, İran ve Hindistan'ı içine alacak büyük bir İslam birliği tasavvurundan bahseden ilgili gazeteler, bu birliğin İslam âlemine taze bir hayat getireceğine inanıyorlardı.⁶³¹ Öte yandan savaş yıllarında yapılan tüm yardımlar ve karşılıklı heyetlerin ziyaretleri esasen Pan-İslamizm'den başka bir şey değildi. Bunun da ötesinde artık Hindistan Müslümanlarının liderleri, Osmanlı Devleti ile ilişkilerinde daha önce hiç olmadıkları kadar kararlı ve istekliydiler. Açıkça Türk aydını ve devlet adamlarından etkilenmiş görünüyorlardı ve artık neredeyse ortak bir ülkü etrafında toplanmışlardı. Fakat tüm bu gelişmelere rağmen Osmanlı Devleti, açıkça Pan-İslamizm tasavvurunu dillendirmekten geri duruyordu. Hatta İngilizlerle hâlâ ittifak yapabileceklerine dair umut besliyorlardı. Bu konuda hazırlanan bir raporda Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki Slav tehdidine karşı İngiltere ile ittifak yapmasının uygun olacağı ifade ediliyordu. Böyle bir ittifak teklifine İngiltere'nin de kayıtsız kalmayacağı düşünülüyordu. Zira Osmanlı Devleti'nin Hindistan üzerinde hilafetten kaynaklanan büyük bir mânevi ve maddi etkiye sahip olmasının İngiltere'yi Osmanlı Devleti'ne yakınlaştıracığı zannediliyordu.⁶³²

Diğer taraftan Osmanlı Devleti, eninde sonunda Rusya'nın Hindistan'ı istilaya yelteneceğine inanıyor ve böyle bir durumda İngiltere'nin Osmanlı ittifakına mecbur kalacağını düşünüyordu. Fakat muhtemel bir Osmanlı-İngiliz ittifakı tüm bu tasavvurların ötesindeydi. Özellikle Rusya'ya karşı böyle bir ittifak yapmak düşünülemezdi. Zira İngilizlerle Ruslar arasında 1907 yılında bir ittifak antlaşması imzalanması bu tasavvuru sonuçsuz bırakıyordu. Dahası 1908'deki Reval görüşmeleri sonucunda Ruslar, İngiliz kontrolündeki Hindistan'ı, İngilizler ise Rus hakimiyetindeki Kırım'ı istila emellerinden karşılıklı olarak feragat ettiklerini açıklamışlardı. Buna rağmen Ruslar, olası bir Osmanlı-İngiliz ittifakını engellemek için azami bir çaba sarfetmekteydiler. Bu dönemde Rusya basınında, Osmanlı Devleti'nin İngiliz ve Ruslara karşı Müslümanları tahrik etmek için Hindistan'a ajan gönderdiği haberleri sıklıkla yer almakta ve bu sayede İngilizler ittifakın içinde tutulmaya çalışılmaktaydı.⁶³³

⁶³¹ IOR/L/R/5/88; *Kaiser-i Hind*, 6 Mart 1913.

⁶³² BOA, Y..EE. KP. 35-3452. H-29-12-1330.

⁶³³ BOA, HR. SYS. 1333-65. M-11-08-1331.

Bu dönemde Osmanlı basınında da ılımlı bir Pan-İslamizm vurgusu yapılmakta idi. Revizyonist bir Pan-İslamizm söylentisini şiddetle reddeden Osmanlı basını, İngilizleri tedirgin etmemek adına azami bir dikkat sarf ediyordu. Osmanlı basınındaki bu söylemler Hindistan basını ile karşılaştırılmayacak ölçüde ılımlıydı. Balkan Savaşları'nın hemen ardından konuyu gündeme getiren *Tanin* gazetesi, aşırı Pan-İslamizm yorumlarını şiddetle reddetmekteydi. Bu sıralarda Paris'te sürgün hayatı yaşayan Şerif Paşa'nın Osmanlı'da Pan-İslamizm siyasetinin varlığına dair söylemlerine, *Tanin* gazetesi tekzipler yayınlarak karşılık vermektedir. Şerif Paşa, İTC yönetimini açıkça Pan-İslamizm siyaseti uygulamakla itham ediyor ve İstanbul'da kurulan Cemiyet-i Hayriye-i İslami'nin bu amaca hizmet ettiğini ifade ediyordu. Bu söylemlere şiddetle karşı çıkan *Tanin*, Şerif Paşa'yı yalan haberlerle Avrupa'nın nefretini Osmanlı Devleti'nin üzerine çekmekle itham ediyordu. Ayrıca *Tanin*, böyle bir siyasetin bütün Müslümanlara zarardan başka bir şey getirmeyeceğini de ilave ediyordu.⁶³⁴

Tanin, İTC'nin yarı resmi yayın organı olması nedeniyle meseleye ciddiyetle yaklaşmaktaydı. Buna karşılık diğer gazetelerin meseleye yaklaşımı daha kesin idi. Sözgelimi *Tasvir-i Efkâr* gazetesi, Balkan Savaşları'nın verdiği coşkuyla daha cüretkâr bir dil kullanmaktaydı. Ahmed Agayef, bir makalesinde, hilafet makamının bir sarsıntıya uğraması halinde bütün İslam âleminin bundan etkileneceğini ve özellikle İngiltere'nin Asya egemenliğini temin eden 120 milyon İslam tebaasının İngiliz idaresini sorgulayacağını ifade ederek Pan-İslamizm'in gücünü İngilizlere hatırlatmaya çalışıyordu.⁶³⁵

Sebilürreşad dergisi ise bu konuda daha şiddetli bir dil kullanmaktaydı. *Sebilürreşad*, çoğu kez Pan-İslamizm temasını açıktan açığa işliyor ve İngilizlerin İslam dünyasına verdikleri zararı cesaretle dile getiriyordu. Dergi, çoğu kez Hindistan'da İngiliz idaresine karşı meydana gelen ufak tefek huzursuzlukları, İngilizlerin Hindistan'daki egemenliğinin sonunu getirecek büyük ayaklanmalar şeklinde açıklayarak Müslümanlar arasında etki oluşturmaya çalışıyordu.⁶³⁶

⁶³⁴ Tanin, "İttihad-ı İslam: Paris'teki Neşriyatın Muzır Tesirâtı"; 4 Şubat 1914.

⁶³⁵ Ahmed Agayef, "İngiltere ve Âlem-i İslam", *Tasvir-i Efkâr*, 29 Kasım 1912.

⁶³⁶ *Sebilürreşad*, "Hindistan Tehlikesi", 18 Eylül 1913/ 16 Şevval 1331 Perşembe/ 5 Eylül 1329, C. 11 - Aded: 262; *Sebilürreşad*, "Hind Müslümanlarındaki İntübâhın Te'sîrâtı", 25 Aralık 1913/ 26 Muharrem 1332 Perşembe/ 12 Kânûnievvel 1329, C. 11 - Aded: 276.

Bu söylemlere rağmen İTC yönetimi, İngilizleri kızdıracak bir Pan-İslamizm siyasetinden uzak duruyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine kadar doğrudan doğruya Hindistan ve Mısır gibi yerlere ajanlar göndermek veya çeşitli istihbarat faaliyetleriyle bu bölgelerde İngiliz idaresine karşı ayaklanmalar tertip etmek gibi eylemlerden uzak durdu. Çeşitli vasıtalarla uluslararası ajanlar tarafından kendisine yapılan teklifleri dahi şüpheyile karşıladı. Balkan Savaşları'nın devam ettiği sırada Edirne'nin Bulgarlara verileceği söylentileri üzerine Almanya Yahudilerinden Joseph Istros adlı bir casusun emir verilmesi halinde Hindistan ve Mısır'da İngilizlere karşı ihtilal başlatma teklifini dikkate dahi almayan Osmanlı Devleti, bu konuda oldukça dikkatli davranmakta idi.⁶³⁷

Osmanlı Devleti'nin pasif kabul edilebilecek Pan-İslamizm siyasetine karşın İngilizler bu kavrama daha büyük bir önem atfediyorlar ve Pan-İslamizm'i kendileri için büyük bir tehdit olarak algılıyorlardı. İngilizler, meşrutiyetin ilanının ardından İTC yönetimi ile iyi ilişkiler kurmuşlar ve yeni yönetimin daha ılımlı bir dış siyaset izleyeceğine inanmışlardı. Fakat kısa bir süre sonra bu düşüncelerinde ciddi bir değişme oldu ve İTC yönetimini Pan-İslamizm'i canlandırmakla suçladılar. İTC'nin Pan-İslamizm'ini Sultan Abdülhamid'in siyasetinden dahi daha tehlikeli görmeye başladılar. İngilizlere göre Trablusgarp Savaşı'na kadar İTC yönetimi arasında kademeli olarak artan bir Pan-İslamizm tasavvuru söz konusu idi ve bu tasavvur, savaşta iyiden iyiye ayyuka çıkmıştı. Hatta İngilizler, İTC yönetiminin 1910 Kongresi'nde Pan-İslamizm siyasetini resmen kabul ettiklerini ve 1911 Kongresi'nde de bunu tasdik ettiklerini belirtiyorlardı. İngilizlerin bu düşüncesinde Paris'te sürgünde bulunan Şerif Paşa'nın propagandasının büyük etkisi vardı. İstanbul'da faaliyet gösteren *Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye*'yi İTC'nin Pan-İslamist faaliyetlerini sürdürdüğü bir cemiyet olarak takdim eden Şerif Paşa, bazı delegelerin de bu cemiyetin gizli toplantılarına katıldığını iddia ediyordu. Bu söylemler İngiliz yönetimi nezdinde ciddiyetle karşılandı. Bunun da ötesinde İngilizleri Pan-İslamizm siyasetinin varlığına inandıracak başka argümanlar da mevcuttu. Trablusgarp Savaşı'nda dünyanın dört bir yanından Müslümanların Osmanlı Devleti'ne maddi

⁶³⁷ BOA, HR. TO. 545-76. M-04-01-1913.

destekte bulunmakla birlikte farklı bölgelerden gelen gönüllü birliklerin Osmanlı saflarına katılması, İngilizler için Pan-İslamizm'in varlığına dair yeterli bir delildi.⁶³⁸

Balkan Savaşları ise İngilizler için artık Pan-İslamizm'in zirveye ulaştığı bir zaman aralığını ifade ediyordu. Esasında savaşın başında İngilizlerin Balkanlar'daki statükonun değişmeyeceğine dair açıklamaları, Hindistan Müslümanları arasında memnuniyetle karşılanmıştı. Hindistan Müslümanları, dünyadaki en büyük İslam gücü olan İngiltere'nin hilafetin merkezi Osmanlı Devleti'ne sahip çıkacağı konusunda emin gibiydiler. Fakat savaşın giderek Osmanlı aleyhine dönmesi üzerine İngilizlerin vaatlerini bir anda unutarak Balkan ittifakını desteklemeleri, Hindistan Müslümanlarını hayal kırıklığına uğrattı. Bu ortam içerisinde Hindistan Müslümanlarının Pan-İslamizm tasavvurları daha önce hiç olmadığı kadar arttı. Hindistan'daki bu atmosferi gören bazı İngiliz idareciler ile siyasetçiler İngiliz yönetimini Osmanlı Devleti'ne destek olmak konusunda uyardıysa da bu uyarılar bir sonuç vermedi. Buna karşılık İngilizleri Pan-İslamizm konusunda en çok endişelendiren gelişmelerden biri Edirne'nin Osmanlı Ordusu tarafından kurtarılması oldu. Bu gelişmeden oldukça rahatsızlık duyan İngilizler, Hindistan Müslümanlarının bu heyecanla, Osmanlı Devleti'ni Yunanistan, Sırbistan, Bulgaristan ve Romanya'ya kaptırdığı topraklarını geri almaya zorlayacaklarından endişe etmekteydiler. İngilizlere göre aynı heyecan Osmanlı yönetiminde de fazlaca mevcuttu. Edirne'nin geri alınmasını büyük bir başarı olarak gören Osmanlı Ordusu, çok geçmeden Kafkasya ve Mısır'a yönelik de birtakım zaferler hayal etmeye başlamıştı. Nitekim bu zaferle filizlenen Pan-İslamizm, Enver Paşa'nın Teşkilat-ı Mahsusa'yı kurmasıyla zirveye ulaştı.⁶³⁹

Pan-İslamizm tasavvurlarıyla ilgili öne çıkan kuruluş her ne kadar *Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye* olsa da İngilizlere göre Osmanlı Devleti'nin Pan-İslamizm siyasetinde en etkili organ Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti idi.⁶⁴⁰ Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyetinin Hindistan Müslümanlarının benzer cemiyetleriyle kurduğu ilişki tamamen siyasi idi. Balkan Savaşı boyunca gerek Hilal-i Ahmer Cemiyeti temsilcisi, gerekse gazeteci kisvesi altında İstanbul'a gelen Hindistan Müslümanlarının yegâne amaçları, İngiltere'ye karşı ciddi bir hareket başlatmaktı. İngilizler, İstanbul'a gelen ekibin bazı

⁶³⁸ IOR/L/PS/ 20/ G77 1919. The rise of Islam and the Caliphate; The Pan-Islamic Movement, 68-71; IOR/L/PS/11/59. Balkan War Muslims and neutrality of the powers.

⁶³⁹ IOR/L/PS/11/59. Balkan War Muslims and neutrality of the powers. Viceroy'dan, 23 Temmuz 1913.

⁶⁴⁰ *British Documents on The Origins of the War 1898-1914*, Vol. X, London 1936, 512. Memorandum by Mr. Fitzmaurice. 10 Ağustos 1913.

üyelerinin Mısır'ı da ziyaret ederek buradaki milliyetçilerle görüştiklerini ve Türklerin istediği şekilde burada Pan-İslamizm'in tohumlarını ekmeye çalıştıklarını iddia ediyorlardı. Hindistan, Mısır ve Osmanlı Devleti'nin ortak hareketiyle İslam'ın ruhunu canlandıran Müslümanlar, böylelikle Hindistan'ın her tarafında bağımsızlıkları için ayaklanmanın zeminini oluşturacaklardı. İngilizler özellikle Dr. Ensari'nin İstanbul ziyaretinden büyük bir endişe duymuşlardı ve onunla birlikte ekibini tam mânâsıyla Pan-İslamizm'in elçisi olarak tanımlamışlardı. İngilizlere göre İstanbul'a giden Dr. Ensari heyeti, asıl amacının bilinmezliğine karşın kesinlikle politik bir görünümle Hindistan'a dönmüştü. İngilizler açıkça Dr. Ensari'nin ekibine İstanbul'da Pan-İslamizm duygusunun enjekte edildiğini düşünüyorlardı. Bu görüşlerinde haksız da sayılmazlardı. Dr. Ensari, Hindistan'a döndükten sonra yaptığı bir konuşmasında heyetin İstanbul ziyaretinin ardından Türk milleti ile Hindistan Müslümanları arasında sarsılmaz bir birlik bağının oluştuğunu söyleyerek bir nevi İngiliz endişelerini doğruluyordu.⁶⁴¹

Tüm bu endişeler bir yana İngilizler, Hindistan'da Pan-İslamizm'in en büyük gelişmesi olarak Encümen-i Huddam-ı Kâbe'nin kurulmasını görüyorlardı. İngilizlere göre bu cemiyet kesinlikle İstanbul kökenliydi. Osmanlı kaynaklarından ilham alan cemiyet, salt bir proselitizm ve eğitim amacından ziyade açıkça bir eylem hazırlığı içindeydi.⁶⁴² Sonuç olarak İngilizler, Balkan Savaşları'nda Pan-İslamizm'i kesin bir tehdit olarak algılamaya başladılar. Onun Hindistan Müslümanları üzerindeki görünür etkilerine şahit oldular. Fakat buna rağmen savaş yıllarında İngilizler, Hindistan Müslümanlarının çeşitli yollarla Osmanlı Devleti'ne yaptıkları maddi, mânevi ve politik desteklere engel olmadılar. Gelişmeleri yakından takip etmekle yetindiler. İngilizlerin bu tutumu Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam etti. Savaşın patlak vermesi ve Osmanlı Devleti'nin de savaşa katılmasıyla İngilizlerin ılımlı tavırları sona erdi. Bu tarihlerden itibaren Hindistan Müslümanları üzerinde gözle görülür bir baskı hissedilmeye başlandı

⁶⁴¹ IOR/L/PS/18/B267. Memorandum on Intellectual and Political Forces in the Ottoman Empire. Dr. Ensari'nin heyeti Türkiye'ye Mısır üzerinden gelmişlerdi. Burada bir yakım temaslarda bulunan ekip akabinde vapura binerek İstanbul'a doğru hareket etmişti. İngilizlerin Hindistan Müslümanları ile Mısır milliyetçileri arasında varlığını iddia ettikleri Pan-İslamist temasın bu ziyaret sırasında gerçekleşmiş olması muhtemeldir. Bununla birlikte bu görüşmelerin ne ölçüde ciddi bir Pan-İslamizm tasavvuru barındırdığı bilinmemektedir. IOR/L/PS/11_35 (1)P 4115. 1912 Balkan War British and Indian Red Crescent Society's Missions. Viceroy'dan, 14 Aralık 1912.

⁶⁴² IOR/L/PS/18/B267. Memorandum on Intellectual and Political Forces in the Ottoman Empire.

ve bu süreç, Hindistan Müslümanlarının Osmanlı Devleti ile ilgili faaliyetlerine yasak getirilmesiyle sonuçlandı.

2.12. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE HİNDİSTAN MÜSLÜMANLARI

İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra İTC yönetiminin İngiltere ile iyi ilişkiler kurma teşebbüsleri başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Buna karşılık 20. yy.'ın başından itibaren şekillenen ittifak grupları dünyayı yeni bir savaşın eşiğine sürüklüyordu. Bu ortam içerisinde Osmanlı Devleti'nin yalnız kalması düşünülemezdi. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın başını çektiği Üçlü İtilaf grubu Osmanlı Devleti'ne öteden beri mesafeli yaklaştığı gibi Osmanlı'nın topraklarını paylaşma emeli güdüyorlardı. Bu ortam içerisinde yeni ittifaklara yönelen Osmanlı Devleti'nin Almanya'ya yanaşmaktan başka bir tercih hakkı bulunmuyordu. Esasen Osmanlı Devleti, Sultan Abdülhamid döneminden beri Almanya ile yakın bir iş birliği halinde idi. Alman İmparatoru II. Wilhelm, gün geçtikçe büyüyen Alman ekonomisine yeni kaynaklar bulmak ve diğer sömürgeci devletlerin üzerinde sağlam bir otorite kurmak adına Osmanlı Devleti'ni biçilmiş bir kaftan gibi görüyordu. Zira Osmanlı Devleti, Ortadoğu'daki enerji kaynaklarının büyük bir kısmına sahip olduğu gibi hilafeti elinde bulundurması dolayısıyla Müslüman âleminin de lideri konumundaydı. İngiltere'nin Müslüman sömürgelerinde gözü olan Almanya için Osmanlı Devleti'nin bu özelliği paha biçilemez bir değer taşıyordu. Osmanlı Devleti ile olan yakınlaşmayı güçlendirmek isteyen II. Wilhem, 1889 ve 1898 tarihlerinde iki kez İstanbul'u ziyaret etti. Bu ziyaretler neticesinde Berlin-Bağdat Demiryolunun imtiyazı Alman İmparatorluğu'na verildi. Sultan Abdülhamid dönemindeki bu yakınlaşma ve iş birliği İTC yönetiminin iş başına gelmesinden sonra da devam etti. Özellikle Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında Üçlü İtilaf devletlerinin açıkça Osmanlı Devleti'nin aleyhinde faaliyetlerde bulunmaları ve Osmanlı toprak bütünlüğüne saygı göstermemeleri İTC yönetimini Almanya'ya bir kademe daha yanaştırdı. Diğer taraftan Balkan Savaşları'ndan sonra Osmanlı Ordusunun da acil bir yeniden yapılanma ve modernizasyon ihtiyacının doğması teknik anlamda Almanya'nın desteğine olan ihtiyacı arttırdı. Bu gelişmeler Aralık 1913'te Liman Von Sanders başkanlığında, kırk iki kişiden oluşan Alman Askeri Misyonunun İstanbul'a gelmesiyle sonuçlandı.⁶⁴³

⁶⁴³ Fahri Belen, *XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1973, 184.

Alman Askeri Misyonuna çok geniş yetkilerin verilmesi Batı kamuoyu nezdinde Osmanlı Devleti'nin Alman ittifakına girdiği şeklinde yorumlanmaktaydı.⁶⁴⁴ Bu heyetten Liman Von Sanders'in I. Ordu Komutanlığına, Bronsart Von Schellendorf'un da Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Birinci Reisliğine getirilmesi Batı'daki bu şüpheleri doğrulamaktaydı.⁶⁴⁵ Birinci Dünya Savaşı arifesinde Osmanlı Devleti'nin açıkça Alman ittifakında görünmesine karşın İTC yönetiminin önceliği yine de Üçlü İtilaf grubuna dâhil olmak yönündeydi. Alman ittifakının ikinci planda ve zaruret halinde aktif hale getirilmesi düşünülüyordu. İTC yönetiminde hâkim olan görüş, Üçlü İtilaf devletleriyle yapılacak olan bir ittifakın Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruyacağı yönündeydi. Üçlü İttifak üyelerinden Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna-Hersek'i, İtalya'nın ise Trablusgarp'ı işgal etmesi Babıali'nin bu düşüncesini haklı çıkarmaktaydı. Osmanlı Devleti bu kapsamda ilk ittifak teklifini geleneksel dostu olarak kabul ettiği İngiltere'ye yaptı. Maliye Nazırı Cavit Bey'in 1913'ün Ekim ayında İngiltere Bahriye Nazırı Winston Churchill nezdinde yaptığı ittifak teklifi İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey tarafından reddedildi.⁶⁴⁶

İngiltere ile başarısız ittifak teşebbüsünün ardından Rusya'ya yönelen İTC yönetimi, 1914 yılının Mayıs ayında Talat Bey'in başkanlığındaki bir heyet vasıtasıyla Kırım'ın Livadiya şehrinde bulunan Çar II. Nikola'ya ittifak teklifinde bulundu. Görüşmelerin dostane geçmesine rağmen Rus Dışişleri Bakanı Sazanov, ittifak konusunda Osmanlı Devleti'ne garanti vermekten kaçındı.⁶⁴⁷ Son olarak Cemal Paşa'nın 1914'ün Temmuz'unda Fransa'ya yaptığı ziyaret sonrasında Fransa Başbakanı ve Dışişleri Bakanı nezdinde yaptığı ittifak teklifi de sonuçsuz kaldı.⁶⁴⁸

Osmanlı Devleti'nin Üçlü İtilaf nezdinde yaptığı tekliflerin sonuçsuz kalması, devleti Alman ittifakına mecbur bırakmaktaydı. Zira Avrupa'da çıkacak bir savaşın nihai hedefinin Osmanlı mülkü olduğu bilinen bir gerçektir. Bu şartlar içinde Osmanlı Devleti

⁶⁴⁴ H. Fahri Çeliker, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Askeri Heyetlerinin Balkan Harbi ve Birinci Dünya Harbindeki Tutum ve Etkileri", Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildirileri, Gnkur. ATASE Başkanlığı, Ankara (Mayıs 1989), 136-137. Alman Askeri Heyeti hakkında geniş bilgi için Bkz. Jehuda L. Wallach, *Bir Askeri Yarsımın Anatomisi*, Çev: Fahri Çeliker, Gnkur. Basımevi, Ankara 2008.

⁶⁴⁵ Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü: 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı*, Kayhan Yayınevi, İstanbul 2014, 35-53.

⁶⁴⁶ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım yayınevi, İstanbul 2010, 140.

⁶⁴⁷ Carl Mühlman, *İmparatorluğun Sonu; 1914 Osmanlı Savaşı Neden ve Nasıl Girdi*, Timaş Yayınları, Çev: Kadir Kon, İstanbul 2009, 62-63.

⁶⁴⁸ Belen, *Osmanlı Devleti*, 192.

savaşın dışında kalamazdı. Bu savaş Osmanlı Devleti için âdeti bir bağımsızlık mücadelesi idi. Saraybosna Suikastı'nın ardından Avrupalı devletlerin birbirlerine savaş ilan etmeye başlamaları üzerine Osmanlı Devleti de harekete geçerek Almanya ile ittifak görüşmelerine başladı. Almanya'nın İstanbul Sefiri Wangenheim'in Osmanlı Devleti'nin müttefikliğinin Almanya'ya yükten başka bir şey getirmeyeceğini düşünmesine karşın Alman İmparatoru II. Wilhem, Osmanlı halifesinin mânevi gücüne olduğundan fazla bir önem atfediyor ve Osmanlı Devleti'yle ittifakın zaruri olduğunu düşünüyordu. Bu ortamda başlayan ittifak görüşmeleri sonrasında 2 Ağustos 1914'te Osmanlı Devleti ile Almanya arasında gizli bir ittifak antlaşması imzalandı.⁶⁴⁹

Osmanlı Devleti her ne kadar Almanya ile ittifak antlaşması imzalayarak Üçlü İttifak sistemine dâhil olduysa bu gizli bir ittifak antlaşması idi. Antlaşmanın gizli olmasının en önemli sebebi Osmanlı Ordusunun seferberliğinin henüz tamamlanmamasıydı. Bin bir eksiklikle savaşa giren ordunun kısa sürede mağlup olması kaçınılmazdı. Bu nedendir ki Osmanlı Devleti, dünya kamuoyuna tarafsızlığını ilan etmişti. Osmanlı Devleti'nin bu sözde kararı, görünürde Üçlü İtilaf grubunu memnun etmiş gibiydi. Fakat geri planda Osmanlı Devleti, bir yandan seferberliğini tamamlamaya çalışırken öte taraftan Alman yetkililer ile muhtemel bir savaşın planını hazırlamaktaydı. Almanya'nın Osmanlı Devleti'nden en büyük beklentisi Halife'nin İslam âlemindeki mânevi gücünü kullanarak Üçlü İtilaf devletlerini zor durumda bırakması idi. Söz konusu devletlerin hepsinin sömürgelerinde Müslüman uyrukları bulunuyordu. Haliyle İslam halifesinin etkili bir cihad kararı Müslümanlar üzerinde oldukça etkili olabilir ve ilgili devletleri büyük bir güçlkle karşı karşıya bırakabilirdi. Özellikle İslam âleminin en büyük nüfusunu oluşturan Hindistan'da girişilecek bir hareket, İngilizleri savaşın başında çaresiz bırakabilirdi. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda uyguladığı cihad ve Pan-İslamizm siyasetinin mimarı Almanlardı. Cihad politikası Almanlar tarafından şekillendirilmiş ve onların baskı ve destekleriyle İslam âlemine uygulanmıştı.

Almanya'nın İslam stratejisinin mazisi 19.yy'ın sonlarına kadar uzanmaktadır. Bu stratejiyi yön veren ve şekillendiren en önemli isim şüphesiz Max von Oppenheim idi. 1860 yılında Yahudi bir ailenin çocuğu olarak Köln'de doğan Oppenheim, çocukluğundan beri Şark dünyasına ve seyahate büyük bir ilgi duymaktaydı. Zengin bir

⁶⁴⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, C. 9, TTK, Ankara 1996, 381.

aileden gelmesi ona bu merakını giderebilmesi için büyük bir imkân vermektedir. 1883'te hukuk doktorasını tamamladıktan sonra meslek hayatına başlayan Oppenheim, öteden beri hayalini kurduğu Şark seyahati için yola çıktı. Osmanlı topraklarına yaptığı seyahatin ardından birçok İslam ülkesini de gezerek İslam ve Doğu kültürü hakkında önemli bilgiler edindi. Bu seyahatlerde iyi seviyede Arapça öğrendiği gibi ünlü Şarkiyatçılarla da arkadaşlık kurarak bilgisini arttırdı. İslam âlemi hakkında önemli bilgiler edinen Oppenheim, zamanla Alman sömürge düşüncesinin şiddetli bir taraftarı olmaya başladı ve Müslümanların bu politikadaki kilit rolünü keşfetti. Onun gayreti kısa sürede Alman devlet adamlarının da dikkatini çekti ve 1896'da Kahire'deki Alman temsilciliği bünyesinde bir göreve atandı. Oppenheim'in görevi tam olarak İslam dünyasını ve basınına gözlemleyerek bu konuda raporlar hazırlamaktı.⁶⁵⁰ Bölgede etkili bir şekilde çalışan Oppenheim, İslam âlemini İngiliz, Fransız ve Ruslara karşı ayaklandırmayı hedefleyen üç rapor kaleme aldı. Farklı tarihlerde kaleme alınan bu raporlarda temelde Osmanlı Devleti'nin mânevi gücünün İslam âlemi üzerinde ne gibi tesirlere yol açacağı üzerinde duruyor ve bundan Almanya'nın elde edeceği kazanımlar vurgulanıyordu. Oppenheim'in bu konudaki ilk raporu 1898 tarihlidir. Alman Başbakanı'na gönderdiği raporda Müslümanlar arasındaki bağlılık duygusuna dikkat çeken Oppenheim, Osmanlı sultanının cihad ilan etmesi halinde 260 milyon Müslümanın Almanya'nın İslam stratejisi için büyük yararlar sunacağını ifade ediyordu.⁶⁵¹

Oppenheim'in bu konuda dikkat çeken asıl raporu, 1914 yılının Ekim ayında kaleme aldığı 136 sayfalık ikinci raporudur. Bu rapor, ilkinde göre oldukça detaylıydı ve Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinin üzerine kaleme alınmıştı. Daha da önemlisi bu rapor, Birinci Dünya Savaşı yıllarında büyük ölçüde uygulanmaya çalışılmıştı. Cihad ilan ederek İslam âleminin birçok yerinde ihtilaller çıkarmayı öngören bu raporun hedef bölgelerinden biri de Hindistan'dı. Zira Oppenheim, Trablusgarp ve Balkan Savaşları yıllarında Hindistan'daki Osmanlı sempatisini yakından takip etmiş ve bunu değerlendirmek istemişti. Dahası savaşta İngilizleri zor durumda bırakmak için Hindistan'dan daha büyük bir silah düşünülemezdi. Bu yüzden Oppenheim, 1914 tarihli raporunda Mısır ile birlikte Hindistan'da İngilizlere karşı ayaklanma çıkarmayı

⁶⁵⁰ Kadir Kon, "Almanya'nın İslâm Stratejisi Mimarlarından Max Von Oppenheim Ve Bu Konudaki Üç Memorandumu", *Tarih Dergisi*, Sayı 53 (2011 / 1), İstanbul 2012, 211-252.

⁶⁵¹ Selami Kılıç, *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, 28-29.

planlıyordu. Hindistan'daki hareketlerin başarılı olması durumunda İngiliz idaresi rahatlıkla barışa zorlanabilirdi.⁶⁵²

Oppenheim Hindistan'a karşı düzenlenmesi gereken hareketin Afganistan'dan organize edilmesi gerektiğini söylüyordu. Buna göre 40-50 bin kadar silahlı adamı bulunan Afgan Emir'inin Hindistan'a saldırması sağlanmalı idi. Böylelikle harekete geçen Hindistan Müslümanları da İngiliz yönetimini zor durumda bırakabilirdi.⁶⁵³ Bu planın Osmanlı Devleti'ne sağlayacağı kazanımların da altını çizen Oppenheim, buna göre Osmanlı Devleti'nin, Ege adaları ile Kafkasya'da kaybettiği toprakları geri alabileceğini, Mısır'ı yeniden topraklarına katabileceğini söylüyordu. Afganistan ve İran'ın tam bağımsızlığına kavuşacağına inanan Oppenheim, Hindistan'ın ise otonom bir statü elde edebileceğini umuyordu.⁶⁵⁴ Oppenheim'in dışında Hindistan'ın önemine temas eden bir diğer Alman yetkili Moltke idi. Moltke, 5 Ağustos 1914'te Alman Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda Hindistan'ın önemini özellikle vurguluyor ve Osmanlı Devleti ile yapılan anlaşma doğrultusunda Hindistan'da ayaklandırmalar çıkarılması gerektiğini ifade ediyordu.⁶⁵⁵

Osmanlı Devleti'nin Alman planlarını gerçekleştirmesinin yegâne şartı cihad ilanıydı. Fakat İTC hükümeti böylesine önemli bir kararın bir anda alınıp devletin bilinmez bir maceraya sürüklenmesi fikrini ihtiyatla karşılıyordu. Neticede Osmanlı Devleti, 2 Ağustos'ta Almanya ile imzaladığı gizli ittifak antlaşmasına rağmen fiilen savaşa girmemiş, silahlı bir tarafsızlık ilan etmişti. Buna karşılık Osmanlı Devleti bu süreçte özellikle Hindistan'da İngiltere aleyhine birtakım propaganda faaliyetleri yapmaktan geri durmadı. Osmanlı Devleti'nin fiilen savaşa girdiği 29 Ekim 1914 tarihinden önce Hindistan'da yönelik propaganda faaliyetlerinin adresi büyük ölçüde basındı. Özellikle *Cihan-ı İslam* dergisi bu propagandanın başını çekiyordu. *Cemiyet-i Hayriye-i İslamiyenin* yayın organı olarak 9 Nisan 1914'te yayın hayatına başlayan dergi, Türkçe, Arapça ve Urduca çıkmaktaydı. Toplamda elli üç sayı çıkan derginin sahibi bir Hintli olan Ebu Saidü'l-Arabi el-Hindi idi. Derginin amacı o dönemlerde İngilizlerin sömürge idaresi altında yaşayan Hindistan ve Mısır'da İngilizlere karşı propaganda

⁶⁵² Kon, *Max Von Oppenheim*, 211-252.

⁶⁵³ Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya*, 44.

⁶⁵⁴ Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, 36.

⁶⁵⁵ Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya*, 37.

gerçekleştirmekti. *Cihan-ı İslam*, Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarına kadar yayın hayatında kaldı. Sonrasında bilinmeyen nedenlerden dolayı kapatıldı veya kendini feshetti.⁶⁵⁶

Cihan-ı İslam, Osmanlı Devleti'nin fiili savaşa girişinin hemen öncesindeki sayılarında Hindistan'daki İngiliz idaresine sert bir şekilde yüklenmeye başlamıştı. Dergi özellikle İngilizlerin Hindistan'a yönelik propagandalarını boşa çıkaracak makaleler yayınlamaktaydı. Bu yazıların birinde İngilizlerin, Müslüman Hint prensliklerinden bir buçuk milyon lira yardım aldığına dair haberleri şiddetle yalanlıyor ve bunu açıkça İngilizlerin bir propagandası olarak kabul ediyordu.⁶⁵⁷ Başka bir makalede ise İngilizlerin savaş dolayısıyla Hindistan Müslümanlarına gösterdikleri iyi muamelenin sebepleri araştırılmaktaydı. Buna göre İngilizler daha önceden Hindistanlıları insan yerine koymadıkları gibi onlarla aynı tren vagonuna binmeye dahi tenezzül etmemekteydiler. Fakat savaş nedeniyle özellikle Müslümanların ayaklanmasından korkan İngilizler, Hindistan Müslümanlarına karşı büyük bir ilgi göstermeye başlamışlardı. Birçok kanaat önderini madalyalarla taltif ettikleri gibi çeşitli kuruluşlara yardımda bulunmaktaydılar.⁶⁵⁸ *Cihan-ı İslam* dergisi, Hindistan Müslümanlarının çeşitli kereler Osmanlı Devleti'ne gönderdikleri "halifenin savaşta tarafsız kalması gerektiği" yönündeki telgrafları da değerlendirmekteydi. Dergiye göre bu telgraflar kesinlikle Hindistan Müslümanlarının gerçek hissiyatını yansıtmıyordu. İngiliz yönetiminin baskısıyla yazılan bu telgraflardan dolayı Hindistan Müslümanlarına güvenilmemesi gerektiği vurgulanıyordu.⁶⁵⁹

Cihan-ı İslam dergisi ilerleyen sayılarında daha da cüretkâr hareket ederek açıkça Amerika'da kurulan Hint İhtilal Cemiyetinin İngilizler aleyhindeki beyanlarını yayınlamaya başladı. İngilizlere karşı ağır hakaret içeren bu beyannamelerin birinde şu ifadeler yer almaktaydı: "*Vatanlarına hıyanet eden ve İngilizlerin ellerinde bir alet gibi istimal edilen Hintlilerden maada bütün Hindistan ahalisi namına Almanlar ve Avusturyalılar ile kalben iştirak ettiğimizi beyan ederiz. Bedihidir ki İngiltere'nin Hindistan'dan aşırıldığı paralar ile rüşvetle ve İngiltere'nin hırsızlığı üzerine bir perde*

⁶⁵⁶ Mehmet Çanlı, "I. Dünya Savaşında Propaganda Amaçlı Yayınlanan Dergi: Cihan-ı İslam", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 2017 3/4, 79-111.

⁶⁵⁷ Cihan-ı İslam, "İngilizler Yalan Söyler Mi?", 15 Ekim 1914.

⁶⁵⁸ Cihan-ı İslam, "İngilizler İnsanca Muameleye Başladı"; 15 Ekim 1914.

⁶⁵⁹ Cihan-ı İslam, "Memleketimizde Bulunan Muhterem Bir Hintlinin İfadesi"; 15 Ekim 1914.

indirenler Hindistan namına idare-i kalam edemezler ve ettikleri takdirde yalan söylemiş olurlar. Malumdur ki Hindistan bir vakitler dünyanın en zengin en mütemeddin bir devleti idi. Mateessüf bu kaşane-i medeniyet İngilizlerin dest-i tecavüz ve ihtirasında bir harabe oldu. Bunun yegâne sebebi de pederlerimizin İngiltere'nin desise ve yalanlarına aldandıklarından, onların altınperest olduklarını bilmediklerinden ileri gelmiştir. Mister Brayan İngiltere'nin hâkimiyetini tevsif ederken şöyle demişti: 'onlar hırsızlığı meşrulaştırarak memleketi harap ediyorlar.' Hind askerinin Almanlar ile muharebe ettiklerinden pek müteessif olduğumuz gibi onları men edemediğimizden dolayı da pek üzgünüz. Çünkü Almanlar bizim felsefe, edebiyat ve medeniyetimizi hakkıyla takdir edenlerdendir. Tekrar ederiz ki bütün Hindistan mütefekkirlerinin kalpleri Almanlarla beraberdir. Cümlemiz onlara muzafferiyet diliyoruz. ⁶⁶⁰

Bu makalenin henüz Osmanlı Devleti'nin savaşa girmediği günlerde yayınlandığı düşünülürse derginin İngiliz karşıtlığı noktasında ne denli cüretkâr olduğu daha iyi anlaşılır. Zira bu beyannameye İngilizler şiddetle ve ağır ifadelerle eleştirildiği gibi Almanlar ve Avusturyalılar hakkında övgüler sarfedilmiş ve dolayısıyla büyük savaşta taraf seçilmiştir. Muhtemeldir ki İkinci Meşrutiyet'in ilanından bu makalenin yazıldığı tarihe kadar Türk basınında İngilizler aleyhinde yazılan makaleler arasında en ağırı budur. Öte taraftan bu makale Osmanlı Devleti'nin Amerika başta olmak üzere çeşitli yerlerde İngilizlere karşı kurulan cemiyetlerle olan irtibatını göstermesi bakımından da önemlidir. *Cihan-ı İslam*'ın sonraki sayıları Hindistan ve Mısır'da İngiliz yönetimi aleyhine kaleme alınan makalelerle doludur. Türkçe, Arapça ve Urduca olarak yayınlanan bu derginin temel hedef kitlesi hiç şüphesiz Hindistan Müslümanları idi. Derginin ılımlı bir ifadeyle kaleme alınan ilk sayıları Hindistan'a da gönderilmekteydi. Fakat takip eden aylarda Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki krizin derinleşmesine paralel olarak derginin de İngilizlere karşı olan üslubu sertleşmiş ve bunun doğal bir sonucu olarak derginin bir müddet sonra Hindistan'a girmesi yasaklanmıştır. ⁶⁶¹

Cihan-ı İslam dergisi, Hindistan'a yönelik propaganda faaliyetlerine Osmanlı Devleti'nin savaşa girdiği tarihten sonra da devam etmiş, özellikle cihad ilanının ardından sert bir üslup benimseyerek açıkça Hindistan Müslümanlarını, İngilizlere karşı isyana davet etmiştir. 3 Aralık 1914'te muhtemelen Hintli bir yazar olan Pir Mehmed Han

⁶⁶⁰ S.T. Hevgerci, "Sada-yı Hindistan"; *Cihan-ı İslam*, 25 Ekim 1914.

⁶⁶¹ Çanlı, *Cihan-ı İslam*, 79-111.

tarafından kaleme alınan bir makalede yer alan şu ifadeler, derginin Hindistan propagandasına numune teşkil etmesi bakımından önemlidir: “*Ey Hindistan ihtilalcileri ve istiklâliyet sancakçıları, hürriyet ve istiklâliyet bayraklarının memleketimizin âfâkında temevvüç-nüma-yı mehabet olacağı zaman geldi. Vatan, delik deşik bağrından çıkan sada-yı mehible sizi ihtilale davet ediyor. Hemen silahlanıp vatanın nidasına ‘lebbeyk’ deyiniz. Bu gün Kalküta’da ihtilal başlamış ve İngiltere o ihtilali ikad eden ellerin satvetinden titremektedir. Pek yakın bir zamanda Bengal, Medaris ve (sair şehirlerin) ihtilalcileri de Kalküta’daki rüfekalarına iltihak ederek İngiltere’nin gaddarane ve leimane hakimiyet-i mütemerridanesini mahv edeceklerdir.*”⁶⁶²

Cihan-ı İslam’ın propaganda faaliyetleri bir yana Osmanlı Genelkurmayı da muhtemel bir savaşta Hindistan Müslümanlarına yönelik tasavvurlarını ortaya koymaktaydı. Erkân-ı Harbiye Reis-i Sânisî (Genelkurmay ikinci başkanı) Albay Hafız Hakkı Bey, 4 Eylül 1914’te hazırladığı birinci savaş planında Hindistan’a da yer vermektedir. İlgili planda Hafız Hakkı Bey, İngilizlerin savaşta maddi ve mânevi kuvvetinin sarsılması için İslam halifesinin Asya’da arka arkaya zafer kazanması gerektiğini belirterek bu zaferlerin özellikle Hindistan ve Afganistan’da büyük etkiler meydana getireceğini ifade etmekteydi. Hafız Hakkı’ya göre Hindistan’a yönelik bir baltalama hareketi İngilizleri can evinden vurmak anlamına geliyordu. Bu gayeyi gerçekleştirmek için Osmanlı Ordusunun Kafkasya ve İran’a yürüyerek Rusları biran önce mahvedip Hazar Denizi’nden Hindistan ve Afganistan’a ulaşması gerekiyordu.⁶⁶³

Osmanlı Devleti ve Almanya cephesinde Hindistan’a yönelik bu tasavvurlar ortaya koyulurken Hindistan’da durum büsbütün farklıydı. Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında büyük fedakârlık örneği gösteren Hindistan Müslümanlarının bu büyük savaşta da Osmanlı Devleti’nin yanında olacağı veya en azından onun hukukunu savunacağı düşünülebilirdi. Fakat bu sefer durum büsbütün farklıydı. Zira daha önceki krizlerde İngiltere herhangi bir şekilde taraf bulunmuyordu. Bu sefer ise büyük savaşta İngilizler bizzat cephegedeydi ve Osmanlı Devleti’nin İngiltere karşısındaki vaziyeti belirsizdi. Osmanlı Devleti her ne kadar savaşın başında tarafsızlığını ilan etse de gün geçtikçe

⁶⁶² BOA. Y..PRK. GZT. 60-17. M-03-12-1914; Pir Mehmed Han, ‘‘Hindistan Ahâlisine’’, *Cihân-ı İslam*, 3 Aralık 1914.

⁶⁶³ Pir Murat Sivri, *Manastır’dan Erzurum’a Hafız Hakkı Paşa (1879-1915)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Erzurum 2016, 70.

İngiltere aleyhinde bir tutum benimsemesi Hindistan Müslümanlarını âdeta bir ikilem içerisinde bırakmaktaydı. Hindistan Müslümanları sadakat kriziyle karşı karşıya idiler. Öte taraftan İngilizler de Müslüman uyruklarının sadakatine uzun süredir şüpheyile bakmaktaydılar. Çeşitli krizlerde Osmanlı Devleti'ne yaptıkları yardımlar ve halifeye kesin itaatleri İngiliz idaresini endişelendirmekte idi.⁶⁶⁴

Esasında Müslümanlar için durum oldukça açıktı. Rusya'nın büyük savaşta İngiltere ile müttefik olması onlar için yeterli bir ölçüttü. Zira Rusya, uzun yıllar İran'da uyguladığı baskı ve istila politikasıyla Hindistan Müslümanlarının nefretini çekmişti. Bu durumda İngiltere'nin de Müslümanlar için benzer bir politika izleyeceği düşünülebilirdi. Öte taraftan Müslümanlar, Almanya için hatırı sayılır bir iyi niyet besliyorlardı. Neticede bu devlet daha önce Müslüman coğrafyaya herhangi bir kötü muamelede bulunmadığı gibi halifenin yanında idi. Savaşın başında Hindistan Müslümanlarının zihninde hâkim olan görüş, tarafsızlığını koruması durumunda savaşın Osmanlı Devleti'ne büyük fırsatlar sunacağı yönündeydi.⁶⁶⁵ İlk günlerde bunun bir Hristiyan savaşı olduğu düşünülüyordu. Hatta bazı Müslüman basın tarafından Hristiyanların bu denli birbirine girmelerinin sebebi olarak Osmanlı Devleti'ne yıllardan beri yaptıkları haksızlıklar gösteriliyordu. Avrupalı güçlerin bu denli birbirine girdiği bir ortamda kârlı çıkacak tarafın Osmanlılar olacağı ifade ediliyordu. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmeyeceğine dair inanç, bazı kesimleri oldukça cesaretlendirmiş ve Osmanlı Devleti'ne olan sempatilerini ortaya koymuştu. Sözgelimi Bihar'ın önemli simalarından Patnalı Mazharul Hak, İstanbul seyahatinin ardından Türklerle ilgili izlenimlerini halka anlatmakta ve Türklere büyük övgüler dizmekteydi. Mazharul Hak'a göre Osmanlı Devleti'nin en büyük düşmanı yakın zamanda Bosna'yı ilhak eden Avusturya idi. Haliyle hükümetin Üçlü İttifak yanında saf tutması düşünülemezdi. Öte taraftan Mazharul Hak, Osmanlı Devleti'nin İslami yükümlülükleri tam mânâsıyla yerine getiren yegâne İslam devleti olduğunu söylüyor ve kutsal yerlerin koruyuculuğunun da bu devlete ait olduğunu ilave ediyordu. Mazharul Hak, Hindistan Müslümanlarını kesin olarak Osmanlı Devleti'nin ve halifenin yanında yer almaya davet etmekteydi. Şüphesiz o, Osmanlı Devleti'nin Almanya ve Avusturya

⁶⁶⁴ A.C. Niemejer, *The Khilafat Movement in India 1919-1924*, The Hague-Mar Tinus Nijhoff, Eindhoven 1972, 63.

⁶⁶⁵ Prasad, *The Indian Muslims and World I*, 46.

yanında yer alacağını düşünememişti. Fakat buna rağmen söylemleri İngiliz yönetimince çok sakıncalı bulundu ve tehlikeli bir Pan-İslamist olarak addedildi.⁶⁶⁶

Kısa bir süre sonra Mazharul Hak'ın görüşlerinde kesin bir değişme meydana geldi. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinin ardından kaleme aldığı bir makalesinde Hindistan Müslümanlarının Osmanlı Devleti ile uzun ve derin ilişkileri olduğunu, ancak Hindistan'a olan bağlılıklarının daha derin ve vefalı olduğunu ifade etti ve Osmanlı Devleti'nin Almanya yanında savaşa katılmasını yanlış bir karar olarak değerlendirdi.⁶⁶⁷

Başlangıçtaki iyimser atmosfere karşın zaman içinde Osmanlı Devleti'nin savaşa gireceğine dair birtakım sinyaller vermesi Hindistan Müslümanlarını derinden sarstı. Bu durum Müslümanlar için ciddi bir ikilemdi. Sultan-Halife ile İmparator arasında bir tercih yapmak durumunda kalmaları Müslümanları büyük bir baskıya maruz bırakmaktaydı. Müslümanlar her ne kadar Osmanlı Devleti'ne derin hürmet besleseler de İngiliz tabiiyeti altında bulunuyorlardı ve İngilizlere karşı ayaklanmanın bedelini 1857 İsyanı sırasında büyük kayıplar vererek ödemişlerdi. Bu şartlar altında Hindistan Müslümanları için tek bir çözüm vardı, o da bir şekilde Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını sağlamaktı. Kısa süre sonra İstanbul'a tarafsızlık çağrısı için yüzlerce telgraf yağmaya başladı. Ayrıca Hindistan Müslümanları basın yoluyla da bu konuyu gündeme getirerek benzer çağrılarını yinelediler. Firengi Mahal'in kanaat önderlerinden ve Encümen-i Huddam-ı Kâbe'nin fikir babalarından Abdülbari, Osmanlı sultanına gönderdiği telgrafta: "*Biz Hindistan Müslümanları Hilafete olan inancımızı ve güvenimizi yineleyerek, Majestelerini ya İngiltere'yi desteklemeye ya da bu savaşta tarafsız kalmaya davet ediyoruz*" diyordu.⁶⁶⁸

Muhammed Ali de tıpkı Abdülbari gibi düşünüyordu. Osmanlı Devleti'nin İngilizler karşısında savaşa girmesi ihtimali karşısında âdeta ezilen Muhammed Ali, 26 Eylül 1914'te konuyu *The Comrade*'nin sütunlarına taşıdı. "Türklerin Tercihi" adlı makalesinde konuyu uzun uzadıya değerlendiren Muhammed Ali, Türklerden yana bir tavır takınmakla birlikte Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalması gerektiğini vurguluyordu. Muhammed Ali esasında 29 Ağustos 1914'te *Times*'da yayınlanan aynı isimdeki bir makaleye cevap olarak bu makaleyi kaleme almıştı. *Times*'teki makalede Osmanlı

⁶⁶⁶ IOR/L/PS/10/518. The War- Moslem feeling. Expressions of loyalty; Özcan, *Panislamizm*, 283-284.

⁶⁶⁷ Muzaffer İmam, *Role Of Muslims in The National Movement (1912-1930)*, Mittal Publications, Delhi 1987, 90.

⁶⁶⁸ BOA, HR. TO. 546-21. M31-08-1914; Sadıq, *The Turkish Revolution and The Indian Freedom Movement*, 41.

Devleti şiddetli bir eleştiri bombardımanına tabi tutularak Türklerin Almanya yanında savaşa girmeleri durumunda varlıklarını tehlikeye atacakları bildiriliyordu. Makalede ayrıca Üçlü İtilaf devletlerinin Osmanlı ile herhangi bir çekişmesi olmadığı belirtiliyor ve Türklerin tarafsız kalmaları durumunda Avrupa tarafından toprak bütünlüklerinin korunacağı ve mali anlamda desteklenerek Almanya'nın boyunduruğundan kurtulacakları ifade ediliyordu.⁶⁶⁹

Muhammed Ali, *The Comrade*'de yayınladığı makalede Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalması gerektiğini vurgulamakla birlikte bu görüşlere de karşı çıkmaktaydı. Tarafsız kalan bir Osmanlı Devleti, Fransa ve Rusya'nın içinde bulunduğu durumdan birtakım kazançlar elde edebilirdi. Hatta İngiltere'den de benzer haklar elde etme hakkına sahipti. Sözelimi Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den Mısır'ı boşaltmasını istemesi doğal karşılanmalı idi. Buna karşılık Türkler, Almanlar için değil kendi davaları için mücadeleye girmeliydiler. Muhammad Ali, ayrıca Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında bir savaşın patlak vermesi halinde Hindistan Müslümanlarının düşeceği zor durumun altını çiziyor ve böyle bir durumda Türklerden kendilerine dua etmelerini istiyordu. Genel olarak Osmanlı Devleti'nin savaşta tarafsız kalması düşüncesini paylaşan Muhammed Ali, Dr. Ensari ile birlikte Talat Paşa'ya bu konuda bir mektup yazarak düşüncelerini yineledi. Muhammed Ali'nin bu taraflı yazısı karşılıksız kalmadı. Kısa bir müddet sonra İngiliz idaresi *The Comrade*'yi kapatarak Muhammed Ali'yi cezalandırdı.⁶⁷⁰

Benzer ikilemi yaşayan Hindistanlı aydınlardan biri de Zafer Ali Han'dı. Zafer Ali Han, savaşın başlarında Osmanlı Devleti'ne verdiği destekten dolayı ciddi bir baskıya uğradı ve belirli bir dönem evinde ikamet etmeye mecbur bırakıldı. 1917'de yeniden sorguya çekilen Zafer Ali Han, Osmanlı Devleti'ne olan sempatisini açıkça dile getirerek İngiliz hâkimiyetini de tanıdığını ifade etti: ‘ ‘Beni gerçek bir Pan-İslamcı olarak kabul edebilirsiniz. Benim için dinim her şeyden önce gelir. Ben bir yerel hükümdar değilim ve her zaman Hindistan'da İngiliz egemenliğinden yanayım. Çünkü benim gibi Pan-İslamcılar birkaç yıl öncesine kadar siyasi olarak oldukça memnundular. Yıllarca Osmanlı Devleti'nin manevi vatanımız olduğu düşüncesiyle Osmanlı ve İngiltere'yi dost

⁶⁶⁹ Syed Tanvir Wasti, “The Circles of Maulana Mohamed Ali”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 38, No. 4 (Oct., 2002), 51-62.

⁶⁷⁰ Özcan, *Panislamizm*, 284-285; Syed Rais Ahmad Jafri, *Selections From Moulana Mohammed Ali's Comrade*, Mohammad Ali Academy, Lahor, Tarih Belli Değil, 498-524.

ve müttefik olarak görmek için uğraştık. Ancak yapılan bazı hatalarla bu engellendi. İngiliz Dışişleri ve Parlamento'sundaki bazı Türk düşmanlarının beceriksizliğinden dolayı Osmanlı Devleti, Almanya'nın kucağına atıldı. (...) İstanbul'un Rusya'ya vaat edilmesi biz Pan-İslamcıların İngiltere'ye karşı beslediği sadık duygularına darbe indirdi. Osmanlı Devleti'nin bağımsız bir İslam imparatorluğu olarak hayatta kalması, kendimize olan saygımız için elzemdir. Osmanlı Devleti'nin bağımsız bir İslam devleti olması fikriyle artık kendimizi avutamıyorsak, o zaman Hindistan'a dönmeli ve orada Türklerin yardımıyla bir İslam imparatorluğu kurmaya çalışmalıyız.” Zafer Ali Han, sorgusunda ayrıca İngiliz hükümetine birtakım tavsiyelerde bulunmaktaydı. Buna göre İngiltere, Osmanlı Devleti ile savaşın sonunda ayrı bir barış yapmalı ve bu devletin ayakta durmasını sağlamalıydı. Zira Hindistan Müslümanlarının İngiltere'ye sadakatlerinin devam etmesinin yegâne şartı Osmanlı Devleti'nin varlığını devam ettirmesi idi. Şerif Hüseyin'in isyanını da sert bir dille eleştiren Zafer Ali Han, İngiliz yönetimini Hindistan Müslümanlarına karşı samimi davranmaya davet ediyordu.⁶⁷¹

İngilizlerin beklentilerinin aksine Hindistan'da Osmanlı Devleti ve hilafeti lehinde bir hareket emaresi görülüyordu. İngilizlerin de bu durumun farkına varmaları kısa sürdü. İngiliz idareciler, Hindistan'da İslami duyguları körüklemek için örtülü ve açık olarak ellerinden geleni yapacak bir Pan-İslamcı grubun varlığından şüphe duymuyorlardı. Ancak aynı idareciler bu Türk sempatisinin Müslüman kitleler arasında derinden kök saldığını da düşünmüyorlardı. Balkan Savaşları'nda İngiliz idaresine herhangi bir isyan belirtisinin görülmemesini bunun açık bir örneği olarak görüyorlardı. Buna karşılık Hindistan Müslümanlarının Kanpur hadisesi gibi kendi iç meselelerinden dolayı isyan etme potansiyelleri daha yüksekti. Yine İngiliz idareciler tarafından Müslümanlarla Hindular arasında İngiltere'yi zor durumda bırakacak bir iş birliğinin de olmadığı yönünde baskın bir görüş mevcuttu. Tüm bunlara rağmen İngilizler ülkenin dört bir yanına dağılan ve ortak bir organizasyondan mahrum olan Pan-İslamist hareketlerin önünü kesmeye kararlıydılar.⁶⁷²

İngilizler özellikle Hindistan'da Pan-İslamizm'in temsilcisi olarak kabul edilen kişiler hakkında büyük bir soruşturma başlattılar. Bu soruşturmanın bir sonucu olarak

⁶⁷¹ TNA, FO/882/15. Notes On An Interview Between Zafar Ali Khan Add Director, Criminal Intellince, 12. 06. 1917. s.159-161.

⁶⁷² IOR/L/PS/10/518. The War- Moslem feeling. Expressions of loyalty.

Kasım 1914'te Ebûl Kelam Âzad'ın *El Hilal* gazetesi kapatıldı. Hemen sonrasında ise Muhammed Ali ve Şevket Ali kardeşlerin çıkardığı *Hamdard* gazetesi aynı sona uğradı.⁶⁷³ Bu hadisenin ardından Ebûl Kelam Âzad, bir müddet sonra aynı isimde bir dergi çıkarmaya başladı. Fakat bu dergi de kısa bir süre sonra yönetimin takibine uğrayarak birtakım baskılara maruz bırakıldı. Pan-İslamizm'in tehlikeli bir elçisi olarak kabul edilen Ebûl Kelam Âzad ise uzun sürgün hayatından sonra göz altına alındı ve 1919 yılının aralık ayına kadar cezaevinde kaldı.⁶⁷⁴ Buna karşılık Muhammed Ali ve Şevket Ali kardeşler de uzun süre göz hapsinde tutuldular. *Zemindar* gazetesinin sahibi Zafer Ali Han ise Delhi'den çıkarılarak bir köyde oturma zorunda bırakıldı.⁶⁷⁵

Pan-İslamizm'in temsilcilerini bir bir susturan İngiliz yönetimi, Müslümanları kendi yanlarına çekmek için zekice yöntemlere başvurdu. Savaşın sona Osmanlı Devleti'ne sempati besleneceği ifade edildikten sonra Müslümanların en çok hassasiyet duydukları kutsal mekanların da korunacağına dair söz verildi. Bizzat İngiltere Başbakanının bu vaatte bulunması Müslümanları oldukça rahatlatı. Türk davasına olan isteklerinde gözle görülür bir azalma oldu.⁶⁷⁶ İngiltere'nin aldığı bu önlemler Osmanlı Devleti'nin 14 Kasım 1914'te ilan ettiği Cihad-ı Ekber'in Hindistan'daki etkisini büyük ölçüde minimize edecekti.⁶⁷⁷

Cihad ilanından sonra İngilizlerin en çok önem verdiği konulardan biri Müslüman toplulukların sadakatini temin etmek oldu. Bu konuda yoğun bir propaganda faaliyetine girişildi. Kısa süre sonra bu propagandanın meyveleri toplanmaya başlandı ve Hindistan'ın birçok yerinden İngiliz yönetimine sadakat yeminleri geldi. Bazı bölgelerde bu propagandanın etkisi o denli büyük oldu ki camilerde İngiliz zaferi için dualar edildi. İngiliz sadakatini oldukça abartan bazı ulema, Osmanlı'nın ilan ettiği cihada atıfta bulunarak “*dinimizi benimseyen bir hükümet (Osmanlı Devleti), egemenliği altında olduğumuz İngiltere'ye savaş ilan etse bile İngiliz silahlarının başarısı için dua etmemiz gerektiği Kur'an-ı Kerim'de açıkça görüldüğünden bu bizim aslı görevimizdir*” şeklinde yorumlarda bulundu. Bu kesimin görüşüne göre Gayrimüslim bir milletin egemenliği

⁶⁷³ Robinson, *Separatism Among Indian Muslims*, 216.

⁶⁷⁴ Azad, *India Wins Freedom*, 8.

⁶⁷⁵ Metin Hülagü, *Pan-İslamizm: Osmanlı'nın Son Umudu*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2006, 172.

⁶⁷⁶ Sadıq The Turkish Revolution and The Indian Freedom Movement, 46; BOA, HR. SFR. 4-404. M-08-11-1914.

⁶⁷⁷ Cihad-ı Ekber için Bkz. Hasan Ulucutsoy, “Birinci Dünya Savaşı'nda Donanma Mecmuasının Cihat İlanı Özel Sayısı”, *Türkiyat Mecmuası- Journal of Turkology*, c. 28/2, 2018, 177-204.

altında bulunan Müslümanların dini yaşantılarına bir müdahale gelmediği müddetçe o milliyetin tabiiyetini kabul etmeleri Kur'an-ı Kerim'in onlara emrettiği bir esastı. İngilizlere olan sadakatlerini daha da pekiştirmek isteyen birtakım Müslüman gruplar ise gönüllü olarak İngiliz Ordusunda savaşmak için başvuruda bulundular.⁶⁷⁸

Bu sıralarda İngilizlerin yönlendirmesiyle Delhili meşhur âlim Maulvi Abdul Hag tarafından cihad karşıtı bir fetva yayınlandı. Abdul Hag, açıkça Osmanlı cihadının hukuki olmadığını ileri sürerek Müslümanları İngilizlerin yanında olmaya davet etti. Kısa sürede bu fetva Hindistan'ın birçok bölgesindeki âlim zümresi tarafından onaylandı. Fakat İngiliz baskılarına rağmen söz konusu fetvayı kabul etmeyen âlimlerin sayısı da azımsanmayacak ölçüdeydi. Sözgelimi Deobend'in meşhur hadis hocası Maulvi Mahommed Hasan ve onun yakın arkadaşlarından Maulvi Khalil Ahmad, siyasi bir içeriğe sahip olduğu iddiasıyla ilgili fetvayı onaylamayı reddettiler. Bu olayın ardından Mohammed Hasan ve Khalil Ahmad, Hindistan'da bulunmalarının kendileri için sakıncalı olduğunu düşünerek Hicaz'a göç ettiler. Burada Türkler tarafından destekleneceklerini umduysalar da durum bekledikleri gibi olmadı. Hicaz'a vardıktan kısa bir süre sonra Şerif Hüseyin'in isyanı bölgenin önemli bir kısmına yayıldı ve Türklerin nüfuzu azaldı. Bu ortamda Maulvi Mohammed Hasan, Türk taraftarı görüşlerinin tehlike oluşturabileceğini düşünerek propagandadan uzak durdu ve zamanının büyük bir kısmını ilmi tartışmalarla geçirdi. Burada bulunduğu süre zarfında İngiliz ajanlarının sıkı takibine maruz kaldı ve muhtemelen daha sonra Hindistan'a döndü.⁶⁷⁹

Cihad ilanından kısa bir süre sonra bazı çevrelerde Osmanlı Devleti'nin yürüttüğü savaşın dini değil siyasi bir savaş olduğuna dair yorumlar yükselmeye başladı. Bu görüşe göre Hindistan Müslümanlarının halife ile sıkı bir dini bağlarının bulunmasına karşın Türklerin siyasi çıkarları kendilerini ilgilendirmiyordu. Delhi Müslümanları tarafından yayınlanan bir bildirideki şu ifadeler dikkat çekiciydi: *“Maddi olarak Osmanlı hükümetine bağlı olmasak da biz ve Türkler, tıpkı dünyanın diğer Müslümanları gibi, tek ve aynı kardeşlik bağıyla birleşmiş durumdayız. Dolayısıyla biz ve Türkler birbirimizle mânevi bir ilişkiye sahibiz. Bizi bağlayan dini görevler onları da bağlar ama onların maddi sorumlulukları ile bizimki oldukça farklıdır. Bizim gibi onların da kendi siyasi ihtiyaçları vardır. Hindistan ve İngiliz hükümeti ile ilgili sorumluluklarımızın sadece maddi değil, aynı zamanda ahlaki ve bir dereceye kadar dini olduğu da akılda*

⁶⁷⁸ IOR/L/PS/10/519. The War Muslim feeling; expressions of loyalty.

⁶⁷⁹ TNA, FO/882/15. Notes on Anjuman-i-Khuddam-i-Kaaba, B.N. Shaikh, Bombay 19. 11. 1916,

tutulmalıdır... Savaşta beri çok hassas bir durumdayız. İngiltere ile Türkiye arasında savaş ilan edilmiştir ve önümüzdeki yol o kadar tehlikelidir ki, Avrupa'daki savaş, siyasi bir savaş olduğundan ve dinle hiçbir ilgisi olmadığından, onu son derece dikkatli kullanmalıyız. Türkler buna herhangi bir dini nedenden dolayı değil, siyasi ihtiyaçlarından dolayı dâhil olmuştur.”⁶⁸⁰

Benzer görüşleri ileri süren Ahmediye tarikatı da Hindistan Müslümanlarının İngiliz idaresi altında dini sorumluluklarını serbestçe yerine getirmelerinden dolayı cihada katılmalarının söz konusu olmadığını vurguluyordu. Nedvetü'l Ulema'nın da bu görüşe katılması, Müslümanlar üzerinde büyük etki meydana getirdi ve Türklere olan tüm sempatiye rağmen cihada katılmaktan uzak durmalarına neden oldu. Aynı şekilde İsmailiye mezhebinin ve Hindistan Müslüman Cemiyetinin lideri olan Ağa Han da İngiliz propagandasıyla paralel olarak cihadın Hindistan Müslümanları üzerindeki etkisini azaltmak için yoğun bir mesai sarfetti. Öteden beri İngilizlere sadakatiyle bilinen Ağa Han, Osmanlı Devlet adamlarının Almanlardan rüşvet alarak savaşa katıldıkları fikrini yayarak kara bir propagandada bulundu ve İngilizler tarafından hazırlanan broşürleri Hindistan'ın iç kısımlarına kadar ulaştırarak cihad propagandasının etkisini yok etmeye çalıştı.⁶⁸¹

İngiltere'nin tüm önlemlerine rağmen Osmanlı Devleti ve Almanya, savaşın ilanıyla birlikte Hindistan Müslümanlarına yönelik yoğun bir propaganda faaliyetine giriştiler. Savaşta kısa bir süre önce Hindistan'da görülmeye başlanan Alman casusları Bengal bölgesi başta olmak üzere birçok yerde propagandaya başladılar.⁶⁸² Ancak bu propagandalar yetersizdi. Buna karşılık 1914'ün sonbaharında planlarını hayata geçirmeye çalışan Osmanlı Devleti, Hindistan'da cihad propagandasını gerçekleştirmek için oldukça geç kalmış sayılırdı. Bunun en önemli sebebi Osmanlı Devleti'nin Karadeniz Olayı'na kadar savaşa girip girmeyeceğinin kesin olmamasıydı.⁶⁸³ Buna karşılık Osmanlı Devleti ve Almanya savaşın başında birtakım örgütlerle irtibat kurarak Hindistan'daki propagandayı organize etmeye çalıştılar. Osmanlı Devleti zannedildiği gibi sadece Hindistan Müslümanları ile irtibata geçmedi. Hindu gruplarla da görüşmekteydi. Bu anlamda ilk temasa geçilen gruplardan biri *Hindistan Cemiyet-i İhvanîye ve İslamiye ve Mecusiye Cemiyeti* idi. Adından anlaşılacağı üzere bu cemiyet Müslüman ve Hindulardan

⁶⁸⁰ Prasad, *The Indian Muslims and World I*, 56.

⁶⁸¹ Hülâgü, *Pan-İslamizm*, 174-175; Özcan, *Panislamizm*, 286-287.

⁶⁸² IOR/L/PS/10/518. The War- Moslem feeling. Expressions of loyalty.

⁶⁸³ Özcan, *Panislamizm*, 290.

oluşuyordu. Bu gizli cemiyet, Hindistan'da İngilizlere karşı birtakım hareketler başlatmak üzere Osmanlı yetkilileri ile temasa geçse de kısa bir süre sonra İngilizler bu cemiyetin faaliyetlerini ortaya çıkardılar ve üyelerini tutuklayarak planlarını etkisiz hale getirdiler. Diğer taraftan Alman istihbaratı Avrupa'daki Hint milliyetçilerinin önderi olan Har Danyal ile temasa geçerek propagandalarını etkinleştirmeye çalıştı. Har Danyal'ın görüşleri doğrultusunda Hindistan'ı özgürleştirme planı hazırlandı. Bu planın hayata geçmesi Hindistan'da uygulanması düşünülen Türk cihadına bağlanıyordu.⁶⁸⁴

Diğer taraftan Amerika'da bazı Pencaplıların kurduğu *Gadr Cemiyeti* de Hindistan'da İngilizlere karşı suikast ve ayaklanma başlatmak üzere faaliyete geçti. Fakat İngilizlerin baskısıyla cemiyetin faaliyetleri Pencap bölgesinde büyük ölçüde bastırıldı. Fakat kırsal kesimlerde hareketin etkileri bir müddet daha devam etti.⁶⁸⁵ Har Danyal tarafından takdim edilen programı uygulamak üzere İstanbul'da birçok devrimci cemiyet kuruldu. *Genç Hindistan Cemiyeti*, *Seyfi Hindistan Cemiyeti* ve *Hind Uhuvvet-i İslam Cemiyeti* bunlardan birkaçıydı. Her ne kadar bu cemiyetler Hindistan'ı özgürleştirmek adına birtakım faaliyetlerde bulundusalar da bunların tümü İngilizlerin karşı propaganda ve önlemleri karşısında etkisiz oldu.⁶⁸⁶

Teşkilat-ı Mahsusa ajanları ise tüm bu cemiyetlerle irtibatlı olarak Hindistan'da faaliyetlerine başladılar. Osmanlı Genelkurmayı tarafından Hindistan Müslümanlarına hitaben birtakım broşürler hazırlandı. Bu broşürlerde Hindistan'ın "darü'l-harp" olduğu vurgulanarak Müslümanların İngilizlere karşı savaşması gerektiği belirtiliyordu. Türk-Alman ortak planına göre Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri İran ve Afganistan'a geçerek buraları İngiliz ve Rus hâkimiyetinden kurtaracak ve daha sonra buradaki Müslümanların da katılımıyla büyük bir ordu düzenlenerek Hindistan'a gidilecekti. Bu plan gereği Hindistan'daki birçok Müslüman prence mektuplar yazıldığı gibi Kabil'de bir de geçici Hindistan hükümeti kuruldu. Fakat savaşın ilerleyen yıllarında bu planın uygulanabilir olmadığı anlaşıldı.⁶⁸⁷ Diğer taraftan Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinden oluşan Afganistan Heyet-i Seferiyyesi, Afganistan ve Hindistan'da cihadı başlatmak üzere harekete geçti.⁶⁸⁸

⁶⁸⁴ Vahdet Keleşyılmaz, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, 50-59.

⁶⁸⁵ Smith, *Modern İslam in India*, 228.

⁶⁸⁶ Keleşyılmaz, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Hindistan Misyonu*, 64-69.

⁶⁸⁷ Hülagü, *Pan-İslamizm*, 168-169.

⁶⁸⁸ Keleşyılmaz, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Hindistan Misyonu*, 88-89.

Bihar bölgesindeki birtakım hareketlenmeler dışında Teşkilat-ı Mahsusa'nın bölgedeki faaliyetleri büyük ölçüde başarısızlıkla sonuçlandı.⁶⁸⁹ Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nin Hindistan Müslümanları merkezli cihad politikası büyük bir başarısızlıkla neticelendi. Açıkça Hindistan Müslümanlarının böylesine bir harekete katılmalarını düşünmek bir hayalden ibaretti. Zira Birinci Dünya Savaşı'ndaki durum Trablusgarp ve Balkan Savaşları'ndaki vaziyetten büsbütün farklıydı. Önceki krizlerde Hindistan Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne gösterdikleri ilgi anlaşılabilirdi. Bunun en önemli nedeni şüphesiz Osmanlı Devleti'nin hilafeti ve kutsal yerleri ellerinde bulunduruyor olmasıydı. Fakat tüm bu krizlerde İngilizler taraf değildi. Birinci Dünya Savaşı'nda ise Osmanlı Devleti bizzat İngilizlerin karşısında bulunmaktaydı. Öte taraftan Hindistan Müslümanları, İngilizlere karşı koyacak gerekli silah ve donanımdan yoksundu. Böylesine bir durumda Hindistan Müslümanlarının İngilizlere karşı sonu tahmin edilemeyen bir maceraya atılmaları düşünülemezdi. Buna rağmen Hindistan Müslümanlarının savaş süresince yaşadıkları ikilem ve buhran onların Osmanlı Devleti'ne karşı hissettikleri sevgi ve sempatinin sonucuydu. Hindistan Müslümanları, üzerlerindeki İngiliz baskısı azalır azalmaz Türklere karşı olan muhabbetlerini kaldığı yerden devam ettirdiler. Özellikle Millî Mücadele yıllarında bu sempati adeta zirveye çıktı. Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda olduğu gibi Millî Mücadele döneminde de büyük bir özveriyle Türklerin davasını maddi ve mânevi olarak desteklediler. Dahası Müslümanlar, Türklerin verdikleri istiklâl mücadelesinden etkilenecek İngilizlere karşı bir bağımsızlık mücadelesi olan “Hilafet Hareketi”ni başlattılar. Uzun yıllar devam eden bu hareket Muhammed Ali Cinnah'ın önderliğinde 1947 yılında Pakistan'ın kurulmasıyla sonuçlandı.

⁶⁸⁹ İmam, *Role Of Muslims in The National Movement*, 89-92. Hindistan Müslümanlarının savaş yıllarında yaptıkları en etkili faaliyetlerden biri tarihe “İpek Mendil Komplosu” olarak geçen hadisedir. Eylül 1915'te Mahmud El-Hasan ve bir grup takipçisi Hac ziyareti için Mekke'ye gittiler. Burada Türk yetkilileri ile görüşerek Hindistan'ın Afgan ve Hintlilerden oluşan bir kuvvet tarafından işgal edilmesi için Afganistan'da bir operasyon üssü kurmaya karar verdiler. Bölgede hem Galip Paşa'dan hem de Enver Paşa'dan güven mektupları alan Mahmud El-Hasan, bu mektupları görünmez bir mürekkeple ipek mendillere yazarak Hindistan'a göndermiştir. Fakat bu mendillerin varlığından kısa bir süre sonra haberdar olan İngilizler kendilerine karşı düzenlenen bu komploju sonuçsuz bırakmışlardı. Birinci Dünya Savaşı'nda Hindistan Müslümanlarının cihad adına giriştikleri en önemli mücadelelerden biri budur. Minaut, *The Khilafat Movement*, 31-32; Ercan, *Abdurrahman Peşâverî ve Faaliyetleri*, 44-47.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜNEYDOĞU ASYA İLE PAN-İSLAMİST İLİŞKİLER

3.1. ENDONEZYA VE ÇEVRESİYLE PAN-İSLAMİST İLİŞKİLER

3.1.1. Bölgeye Yapılan Seyahatler

Sultan II. Abdülhamid döneminde Pan-İslamizm politikası çerçevesinde Güneydoğu Asya Müslümanları ile yoğun bir ilişkinin tesis edilmeye çalışıldığı muhakkaktır. Fakat çoğu kez Hollanda hükümetinin de baskılarıyla bu temaslardan istenen sonuç elde edilememiştir. Diğer taraftan bu dönemde Sultan Abdülhamid'in güdümündeki basın aracılığı ile bölge Müslümanları hakkında birtakım haberler yapıldığı gibi ayrıca bazı eserler de kaleme alınmış ve bu sayede bölge Müslümanlarının mevcudiyetinden Osmanlı kamuoyu haberdar edilmeye çalışılmıştır. Açıkça ifade edilmelidir ki bu dönemde Osmanlı Devleti'nin bölgeye olan ilgisinin artması, esasında bölge Müslümanlarının talepleri doğrultusunda gerçekleşmiştir. Öteden beri yinelenen tabiiyet talepleri bu dönemde de karşılığını bulmuş ve Güneydoğu Asya Müslümanları karşılaştıkları problemler karşısında yegâne başvuru mercii olarak hilafet makamını görmüşlerdir. İkinci Meşrutiyet'in ilanının ardından az da olsa bölgeden tabiiyet ve koruma talepleri gelmeye devam etmiştir. Fakat karizmatik bir lider olarak gördükleri Sultan Abdülhamid'in tahtan indirilmesinden sonra bu taleplerde ciddi bir azalma görülmüştür. Diğer taraftan Güneydoğu Asya Müslümanlarının bu dönemde Osmanlı Devleti'nde yaşanan bazı gelişmeleri nasıl karşıladıklarına dair yeterince bilgi mevcut değildir. Söz gelimi meşrutiyetin ilanı ve Sultan Abdülhamid'in tahtan indirilmesi gibi önemli meselelerdeki tavırlarını ölçmek güçtür. Hindistan Müslümanları arasında bu tepkileri ölçecek yeterince malzeme bulunmasına karşın Güneydoğu Asya'da bu konular büyük ölçüde muğlaktır. Bunun en önemli sebebi şüphesiz Endonezya Müslümanlarının Hindistan Müslümanları kadar örgütlü olmamalarıdır. Güneydoğu Asya'da Hadramutlu Araplar dışında entelektüel kabul edilebilecek bir nüfus olmadığı gibi basın yayın faaliyetleri açısından da yetersizlik söz konusudur. Buna rağmen Trablusgarp ve Balkan Savaşı gibi önemli meselelerde Güneydoğu Asya Müslümanlarının tepkilerini ölçmek mümkündür. Bütün İslam coğrafyasında olduğu gibi Güneydoğu Asya'da da bu dönemde Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı bu krizlere karşı birtakım tepkiler yükselmiş ve

sonrasında maddi ve mânevi olarak Osmanlı Devleti desteklenmeye çalışılmıştır. Fakat yine Hindistan ile karşılaştırıldığında gerek bölgeden gelen tepkiler gerekse yardım faaliyetleri oldukça yetersizdir. Bunun sebepleri yukarıdaki açıklamadan anlaşılabilir. Fakat burada bir diğer fenomenin de üzerinde durmak gerekir bu şüphesiz her iki bölgedeki sömürgeci güçlerin yönetim şeklindeki farklılıklardır. İngiltere'nin müstemlekelerinde büyük ölçüde Müslümanların dini ve sosyal yaşantılarına karışmamalarına karşın Hollanda'nın daha müdahaleci bir sömürge idaresine sahip olduğunu ifade etmek gerekir. Yaklaşık 30-35 milyon Müslüman nüfusu sahip olan bir coğrafyadan bu denli cılız bir tepkinin yükselmesini başka türlü açıklamak oldukça güçtür. Diğer taraftan İkinci Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük ortamı, Osmanlı aydınlarının diğer birçok İslam coğrafyası ile birlikte Güneydoğu Asya'ya olan ilgilerinin artmasına vesile olmuştur. Özellikle Osmanlı basınında Güneydoğu Asya Müslümanları hakkındaki yayınlarda gözle görülür bir artış meydana gelmiş ve hilafet merkezinin bu zamana kadar bu coğrafyaya ilgisiz kalmasının faturası Sultan Abdülhamid rejiminin üzerine yıkılmıştır. Bunun dışında Osmanlı seyyahlarının bölgeye olan ilgisi artmıştır. Ünlü seyyah Abdülreşid İbrahim ve Mehmed Vecih Efendi'nin bölgeye yaptıkları seyahatler ve burada edindikleri izlenimler dikkat çekicidir.

Esasen Rusya Tatarlarından olan Abdürreşid İbrahim, bilgili ve çok yönlü bir Türk aydını idi. Rusya'da eğitim alan Abdürreşid İbrahim, birçok kez İstanbul'a gelerek buradaki ilmi ortamdan istifade etti. Osmanlı aydınları ile birlikte Cemaleddin Afgâni gibi küresel çapta etkili olan İslam âlimleriyle tanıştı ve onların fikirlerinden etkilendi. İlerleyen yıllarda Yusuf Akçura ve Ahmed Ağaoğlu gibi Rusya'dan gelen aydınlar gibi o da İstanbul'a yerleşti. Devlet adamlarından büyük ilgi ve yardım gören Abdürreşid İbrahim, İslam âleminin içinde bulunduğu durumu görmek ve Pan-İslamizm propagandasında bulunmak için büyük bir seyahate çıkmayı düşünüyordu. 1907 yılında başladığı bu seyahatinde Sultan Abdülhamid'in de desteğini almış görünüyordu. Zira Sultan Abdülhamid, Selanik'teki sürgün günlerinde Ali Fethi Bey (Okyar) ile gerçekleştirdiği görüşmede Abdürreşid İbrahim'den övgü ile bahsediyor ve onun Japonya'da İslamiyet'i yaymaya çalıştığını ifade ediyordu. Bu sıralarda Abdürreşid İbrahim'in de etkisiyle Japonya İmparatoru, Sultan Abdülhamid'e bir mektup göndererek İslam dininin muhteşemliğini Japonlara açıklayacak bir ilmi heyetin ülkelerine

gönderilmesini istedi. Bu olayın ardından Abdürreşid İbrahim, büyük seyahatine çıktı ve bu seyahatinin önemli bir kısmını Japonya'ya ayırdı.⁶⁹⁰

1907-1910 yılları arasında devam eden seyahati neticesinde Türkistan'dan Çin'e birçok bölgeyi ziyaret eden Abdürreşid İbrahim, 22 Eylül 1909'da Singapur'a vardı. Bu sıralarda Singapur şehri Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu büyük bir ticaret merkeziydi ve ticaret, büyük oranda Müslümanların elindeydi. Bölgede çoğunlukta olan Malayların dışında Arap, Hintli, Çinli ve Japon azınlıklar da bulunuyordu. Bölgenin ünlü tüccar ailesi Hintli İsa Bahaî'ler ile yakınlık kuran Abdürreşid İbrahim, sıradan bir seyyah gibi görünüyordu. Fakat asıl amacı bölgede Pan-İslamizm propagandası yapmaktı. Abdürreşid İbrahim özellikle bölgedeki Şii nüfus ile yakın temasa geçerek onlara Pan-İslamizm fikrini aşılamaaya çalışıyordu. Buna karşılık bölge halkının Osmanlı Devleti ile hilafeti hakkında tam mânâsıyla bir bilgisizlik içinde olduğunu gördü. Sultan Abdülhamid döneminde az çok hilafetin gücünü hisseden Müslümanlar, onun tahtan indirilmesiyle Osmanlı'daki gelişmelerden büsbütün habersiz kalmışlardı. Abdürreşid İbrahim, bölgedeki çeşitli meclislerde yaptığı sohbetlerinde Müslümanların birbirini tanıması açısından özellikle Hac farızasının önemine değiniyordu. Ardından fikir birliğinin önemini vurgulayarak Müslümanlar arasında mezhepsel bir birlikten çok fikir birliğinin sağlanmasının Pan-İslamizm açısından daha büyük sonuçlar doğuracağını ifade ediyordu. Birçok Osmanlı aydını gibi Abdürreşid İbrahim de Pan-İslamizm fikrinin saldırmacı olmadığını, aksine savunmacı bir anlam taşıdığını vurgulamaktaydı. Ona göre Pan-İslamizm, Pan-Slavizm ve Pan-Germenizm gibi birer "fesad" hareketinden çok temelleri bin üç yüz yıl önce atılan sade bir kardeşlik bağından ibaretti. Abdürreşid İbrahim'in Pan-İslamizm propagandası bölge Müslümanlarını etkilemiş görünüyordu. Kısa zamanda etrafında toplanan Müslümanlar, onu adeta bir dini lider olarak görmeye başladılar. Bu sıralarda boş olan Osmanlı Devleti'nin Singapur Başşehbenderliğini kendisine teklif ettiler. Zira öteden beri bölge halkı Singapur'daki Osmanlı temsilcilerinden şikâyetçi idiler. Ahmed Ataullah Efendi'nin başarılı vazifesinin ardından bölgeye gelen Osmanlı temsilcilerinin bozuk ahlaklı kimseler olduğunu söyleyerek bu kişilerin Pan-İslamizm düşüncesine büyük bir darbe vurduklarını ifade ediyorlardı. Bu şikâyetleri dikkatle dinleyen Abdürreşid İbrahim, bütün sorumluluğu Sultan Abdülhamid'in üzerine yıkarak

⁶⁹⁰ Okyar, *Sultan II. Abdülhamid Han'la 113 Gün*, 135-136.

onun idaresinde Müslümanların hürmetinin kırıldığını bildirmekteydi. Meşrutiyet idaresinin Pan-İslamizm'i daha sistemli bir hale getireceğini bildiren Abdürreşid İbrahim, bölge halkının şehbenderlik teklifini kibarca reddetmek zorunda kalarak Hindistan'a gitmek üzere Singapur'dan ayrıldı.⁶⁹¹

Abdürreşid İbrahim'den sonra bölgeyi ziyaret eden bir diğer Osmanlı aydını da Mehmed Vecih Efendi'dir. Filipinler'in Moro bölgesindeki Müslüman ahalinin talepleri doğrultusunda Osmanlı şeyhülislamı tarafından bölge halkına İslam'ı anlatmak üzere görevlendirilen Mehmed Vecih Efendi, 1914 yılının başlarında Hindistan yoluyla Singapur'a vardı. Asıl amacı buradan Filipinler'e geçmek olan Mehmed Vecih Efendi, Singapur'da kaldığı süre içinde bölge Müslümanlarının yaşayışları ve Osmanlı Devleti'ne bağlılıkları ile ilgili önemli bilgiler verdi. Mehmed Vecih'in "Filipin Mektupları" başlıklı seyahat notları, yazı dizisi şeklinde Sebilürreşad dergisinde yayınlanarak okuyucuları ile buluştu. Bölgede büyük bir tüccar ailesi olan Es-Sekkaf ailesi ile iletişime geçen Mehmed Vecih, bu aile sayesinde Singapur Müslümanlarıyla sıkı bir ilişki kurdu. Bölgenin yaklaşık elli bin nüfusa sahip olduğunu ifade eden Mehmed Vecih, bölge Müslümanlarının teşkilatlanmasında ve Osmanlı'ya sempatilerinin artmasında eski Osmanlı Şehbenderi Ahmed Ataullah Efendi'nin çalışmalarına dikkat çekmekteydi. Ayrıca Hindistan'ın Delhi şehrinde kurulan Encümen-i Huddam-ı Kâbe Cemiyetinin de bölgede aktif bir rol oynadığını ifade etmekteydi. Mehmed Vecih'in notlarında en çok üzerinde durduğu meselelerden biri bölge Müslümanlarının Osmanlı Devleti ve hilafetine duydukları saygı ve hürmetti. Ona göre bu saygı ve hürmet sayesinde, bazı bölge ileri gelenlerinin teşvikleriyle özellikle Balkan Savaşları sırasında Osmanlı Devleti için ciddi bir yardım toplanmıştı. Mehmed Vecih, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin bölgedeki temsil şekliyle ilgili de tavsiyelerde bulunmakta ve bölgeye dini hassasiyetleri yüksek bir şehbenderin atanmasını talep etmekteydi.⁶⁹²

⁶⁹¹ Abdürreşid İbrahim, *Âlem-i İslam*, 666-694.

⁶⁹² Muhammed Vecih el-Geylânî, "Filipin Mektupları: -7- Singapur'a Muvâsalat", *Sebilürreşad*, 02 Nisan 1914/ 6 Cumâdelevvel 1332 Perşembe/ 20 Mart 1330, C. 12 - Aded: 290.

3.1.2. Osmanlı Basınında Endonezya Müslümanları

İkinci Meşrutiyet dönemi Osmanlı basınında ön plana çıkan meselelerin başında İslam coğrafyasıyla ilgili haberler gelmektedir. Sultan Abdülhamid döneminin aksine İkinci Meşrutiyet dönemi basını, çeşitli büyük devletlerin sömürge idaresi altındaki İslam coğrafyası ile ilgili hassasiyetleri ortaya koyma noktasında daha istekli ve cesurdu. Sultan Abdülhamid döneminde İslam coğrafyasına yönelik propagandanın saray eliyle yapılmasına karşın İkinci Meşrutiyet döneminde gazeteler vasıtasıyla bu propaganda faaliyetleri daha geniş bir alana yayılmıştı. Özellikle *Sırat-ı Müstakim* ve *İttihad-ı İslam*, *Beyanü'l-Hak* ve *Tasvir-i Efkâr* gibi gazete ve dergiler, çeşitli İslam coğrafyasındaki Müslümanların siyasi ve sosyal hayatlarının Osmanlı kamuoyuna duyurulmasında önemli bir misyon yüklenmekteydiler. Bu dönemde özellikle Endonezya, Malezya, Singapur ve Filipinler gibi merkeze en uzak mesafede olan Müslüman toplumlara karşı yoğun bir ilgi duyuluyordu. Bu bölgelerde hatırı sayılır seviyede Müslüman nüfusunun bulunmasına karşın Sultan Abdülhamid idaresinin bu kitleyi görmezden geldiği vurgulanıyor ve meşrutiyet idaresinin tüm bu Müslüman unsurları kaynaştıracığı ifade ediliyordu. Bu itibarla özellikle Endonezya Müslümanları hakkında Osmanlı basınındaki haberlerde ve yazılarda gözle görülür bir artış meydana geldi. *Sırat-ı Müstakim* dergisinde Cava Müslümanları hakkında dört yazıdan oluşan bir yazı dizisi kaleme alındı. *Beyanü'l-Hak* gazetesinde de Abdülehad Davud imzasıyla Cava ve Sumatra bölgesindeki Müslümanları Osmanlı kamuoyuna tanıtmak için bir tanıtım yazısı kaleme alındı. Bunun dışında çeşitli gazetelerde İslam dünyasıyla ilgili haberler ve makalelerde Endonezya Müslümanlarına yapılan atıflarda ciddi bir artış meydana geldi. Sözgelimi İsmail Gaspıralı, Tekakkiyat-ı İslamiyye Kongresi'nde İslam coğrafyasından bahsederken Buhara ve Kaşgar'la birlikte Cava'yı da zikrediyordu.⁶⁹³ Benzer bir şekilde Troyskili Ahmed Tâceddin, *Sırat-ı Müstakim*'de kaleme aldığı bir makalesinde Müslümanların içinde bulunduğu kötü şartlara dikkat çekmekle birlikte Müslümanların Cava'daki din kardeşlerinden habersiz olmasından hayıflanmaktaydı.⁶⁹⁴

⁶⁹³ İsmâil Gaspıralı, "Terakkiyât-ı İslâmiyye Kongresi", *Sırat-ı Müstakim*, 19 Receb 1327 Perşembe/ 23 Temmuz 1325, C.2-Aded 48.

⁶⁹⁴ Troyskili Ahmed Tâceddin, "Âlem-İ İslâmahvâl-i Umûmiyye-i İslâmiyyeve İstikbâl-İ İslâm", 1 Muharrem 328 Perşembe /31 Kânûniyevvel 325, C.3 - Aded: 71.

Osmanlı basınında Endonezya Müslümanları hakkındaki ilk müstakil yazı meşrutiyetin ilk yıllarında Abdülehad Davud tarafından kaleme alındı. Abdülehad Davud, Endonezya Müslümanları ile ilgili 1-29 Mart 1909 tarihleri arasında *Beyanü'l-Hak*'ta toplamda üç makaleden oluşan bir yazı dizisi kaleme aldı. Bu makalelerin temel hedefi Endonezya Müslümanlarını Osmanlı kamuoyuna tanıtmaktı. Bu sebepten dolayı bölgedeki Müslümanların güncel durumlarından çok tarihsel süreçteki hikâyeleri anlatılmaktaydı. Abdülehad Davud'a göre Osmanlıların Endonezya Müslümanları hakkındaki cehaleti, bölgeyle ilgili bilgilerin dışarıdan gelmesinden kaynaklanmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin İslam âlemindeki merkezi konumuna rağmen Osmanlı âlimleri Müslüman coğrafya hakkında tam bir ilgisizlik içindeydi. Abdülehad Davud, bölgede yirmi sekiz milyon Müslümanın yaşadığını ifade etmekle birlikte özellikle Hadramutlu Arapların bu nüfus içindeki önemine dikkat çekiyordu. Ona göre bölge Müslümanları aradaki mesafenin uzaklığına rağmen Osmanlı Devleti'ne ve hilafetine sıkı sıkıya bağlıydılar: *"Müslümanların ortak hislerinin bir sonucu olarak Cavalılar da hilafet makamına son derece bağlıdırlar. Osmanlı Devleti'nin satvet ve şevketiyle daima iftihar ederler. Bizim iç ve dış siyasetimizi büyük bir arzu ile araştırırlar. Daima bizden haberdar olmak isterler. Lehimizde olan haberlerden son derece memnun olurken, aleyhimizde olan şeylerden de üzüntü duyarlar. Hutbelerinde halifemizin adını daima yâd ederler. Osmanlı Devleti'ne doğrudan doğruya bağlı olan bir Müslüman nasıl bir hissiyatta ise Cavalılar da aynı hissiyatta bulunurlar."*

Abdülehad Davud, ayrıca bölge Müslümanlarının fiziki görünümleriyle ilgili de dikkat çekici bilgiler vermektedir. Buna göre Endonezya Müslümanları kısa boylu, yuvarlak çehreli, geniş omuzlu, ufak burunlu, küçük siyah gözlü, siyah saçlı ve seyrek sakallı, mülayim, çalışkan ve sadık insanlardı. Makalede Endonezya Müslümanlarının Hac ibadetine düşkünlüklerine de dikkat çekilmekte ve her yıl yaklaşık bin kadar Müslümanın Hac görevi için Hicaz'a gittiği ifade edilmektedir. Abdülehad Davud, ayrıca bölgede İslamiyet'in yayılma süreci ve Hollanda idaresinin kurulması ile ilgili de aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Abdülehad Davud, yaklaşık sekiz milyon nüfustan ibaret olan Hollanda'nın kendi nüfusunun birkaç katı büyüklüğündeki bir Müslüman bölgeyi rahat bir şekilde ele geçirebilmesinden duyduğu üzüntüyü de ifade etmektedir. Ona göre Hollanda ve diğer sömürge devletlerini bu denli kolay bir istilaya sevk eden şey Müslümanların içinde bulundukları cehalet ve ilerleme fikrine karşı gösterdikleri

umursamazlıktı. Makalede Endonezya Müslümanlarının Hollanda tabiiyeti altındaki yaşayışları hakkında da önemli bilgiler verilmekteydi. Buna göre bölge Müslümanlarının mektep ve medrese açmaları yasaktı. Bölgedeki eğitim kısıtlamasından dolayı bazı Müslüman çocukları Hicaz, Mısır ve Osmanlı'da tahsil görmekteydi. Abdülehad Davud'un Endonezya Müslümanları hakkında bazı ansiklopedik bilgileri nereden aldığı merak konusudur. Kendi ifadesine göre bu coğrafyaya ait bilgilerinin çoğu Mehmed Ali Efendi adında Müslüman bir Hollandalının anlattıklarına dayanmaktaydı. Maden mühendisi olarak uzun yıllar Hollanda sömürgesinde görev yapan Mehmed Ali Efendi, bölgede İslamiyet'le tanışarak Müslüman olmuş ve ardından İstanbul'a taşınmıştı. Zaman zaman *Beyanü'l-Hak* idaresine yaptığı ziyaretlerde Abdülehad Davud başta olmak üzere birçok Osmanlı aydınını Endonezya Müslümanlarının durumlarından haberdar ederek Osmanlı kamuoyunda bu coğrafyanın tanınmasına hizmet etmişti.⁶⁹⁵

Abdülehad Davud, ikinci makalesinde bölgeyle olan Pan-İslamist bağlardan ziyade bölgedeki ticari, zirai ve teknolojik faaliyetlerden söz etmektedir.⁶⁹⁶ Son makalesini ise özel olarak Sumatra bölgesini tanıtmaya ayırarak, bu yazısında da bölgenin daha çok coğrafi konumundan ve ikliminden söz etmektedir.⁶⁹⁷ Buna karşılık Abdülehad Davud, bu bölgeyle ilgili kaleme aldığı her makalesinin giriş kısmında Müslümanlar arasındaki ayrılıklardan uzun uzadıya bahsetmekte ve İslam coğrafyasının birbirine karşı olan ilgisizliğini şiddetle eleştirmektedir. Üçüncü makalenin sonunda, yazının devamı olduğu şeklinde bir ifadeye rastlandıysa da gazetenin ilerleyen sayıları üzerinde yapılan araştırmalarda bu yazı dizisinin devam ettiğine dair herhangi bir ipucuna rastlanmamıştır.⁶⁹⁸

Abdülehad Davud'un Endonezya Müslümanları hakkındaki yazı dizisinden yaklaşık iki yıl sonra *Sırat-ı Müstakim* dergisinde aynı coğrafya ile ilgili bir yazı dizisi daha kaleme alınmıştır. Toplamda dört makaleden oluşan bu yazı dizisi "Cava Müslümanları Ahvalinden" başlığını taşımakta ve 9-30 Mart 1911 tarihleri arasındaki *Sırat-ı Müstakim* sütunlarında bulunmaktadır. Yazarı belli olmayan bu makalelerde

⁶⁹⁵ Abdülehad Davud, "Cava yahud Yirmi Sekiz Milyonu Hâvi Bir Cezire", *Beyanü'l-Hak*, 16 Şubat 1324.

⁶⁹⁶ Abdülehad Davud, "Cava", *Beyanü'l-Hak*, 23 Şubat 1324.

⁶⁹⁷ Abdülehad Davud, "Sumatra Müslümanları", *Beyanü'l-Hak*, 16 Mart 1325.

⁶⁹⁸ Konuyla ilgili çalışmada bulunan Jan Schmidt, eserinde Abdülehad Davud'un yazılarını dikkatle incelemiştir. *Beyanü'l-Hak*'taki bu makalelere onun eserindeki yönlendirmeyle ulaşılmıştır. Schmidt, *Dutch-Indian and Ottoman History*, 118.

Endonezya Müslümanlarının dini yaklaşımları, Hollanda idaresindeki yaşayışları ve Osmanlı hilafetine bağlılıkları hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Birinci makalenin başında, İslam coğrafyası hakkında bilgi veren birçok Osmanlı yayınında olduğu gibi bu yazıda da Müslümanların birbirinden habersiz bir şekilde yaşamaları şiddetle eleştirilmektedir. Özellikle Osmanlı'nın eğitim sistemini eleştiren yazar, Osmanlı mekteplerinde Avrupa ile ilgili detaylı bilgi verilmesine karşın İslam coğrafyası hakkındaki bilgilerin ihmal edildiğini söylemektedir; *“İnsan şöyle Asya haritasını açıp baksa, bizim Üsküdar’dan tâ Avustralya büyük adasına kadar her bölgenin İslam memleketi olduğunu görür: Anadolu, Arabistan, İran, Hindistan, Hindi Çini ve Cava memleketleri...Biz, İslam hilafeti gibi en mukaddes ve güçlü bir kuruma sahip bulunan Osmanlı Müslümanları, bu İslam memleketlerinin ahvalinden haberdar değiliz. Bütün fikrimizi Asya’nın ufak bir yarımadasından ibaret olan Avrupa büyülemiştir. Bir arkadaşımızın dediği gibi, rüştiyede ezberlediğimiz coğrafya kitaplarından Fransa’nın köylerine kadar öğreniriz de Müslüman ülkelerinin başkentlerini bile öğrenmeye gerek görmeyiz. İdadi bitirmiş bir öğrenci Napolyon’un mareşallerini ezberden sayar da üç dört asır bütün Hindistan’ı elinde tutan Müslüman ve Türk imparatorlarından iki üç hükümdarın ismini bilmez; Semerkant’ta, Açe’de Zengibar’da bir zamanlar güçlü, muzaffer ve gelişmiş İslam devlerinin hüküm sürdüğünden haberdar değildir.”*

Ardından Endonezya Müslümanları hakkında önemli bilgiler veren makalede, Hollanda idaresi altında bölgede toplamda kırk milyon Müslümanın yaşadığı ifade edilmektedir. Yazara göre uzun yıllar, tam mânâsıyla Hollanda’nın esareti altında yaşayan bölge Müslümanları arasında son zamanlarda milli hareketler görülmektedir. 1908 yılında Sumatra bölgesinde Hollanda idaresine karşı girişilen geniş çaplı isyan hareketinde önemli başarılar elde edildiği gibi bu durum bölgede milli hislerin doğmasına sebebiyet vermiştir.⁶⁹⁹

Aynı yazar tarafından kaleme alınan diğer makalelerde ise daha çok bölge tarihi ile ilgili yazılan eserler üzerinde durulmakta ve bu eserler değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Esasen Açeli olan ve bölgenin tarihiyle ilgili önemli bir eser kaleme alan Hüseyin Efendi’nin eseri tanıtıldıktan sonra özellikle Kanuni Sultan Süleyman ve Sultan II. Selim döneminde bölgenin Osmanlı Devleti’ne tabiiyet müracaatları hakkında bilgi

⁶⁹⁹ Sırat-ı Müstakim, “Cava Müslümanları Ahvâlinde-1”, 8 Rebîülevvel Perşembe/ 24 Şubat 326,C.6 - Aded: 131.

verilmektedir. Yine Sultan Abdülhamid döneminde Sivas İdadi Mektebi Müdürü Mehmed Ziya Efendi tarafından yazılan “Açe Tarihi” adlı eser de tanıtılmakta ve çoğu yönüyle eksik bulunmaktadır. Eserin ayrıca Felemenkçeden tercüme olduğu ifade edilmektedir. Bu eserde de yine bölgenin Osmanlı Devleti’ne tabi olduğuna dair yorumlar değerlendirilmekte ve eserden iktibaslar yapılarak konu pekiştirilmektedir.⁷⁰⁰

3.1.3. Osmanlı Devleti’nin Endonezya Müslümanlarına Yönelik Pan-İslamist Faaliyetleri

İTC yönetimi iktidarı devraldığında dış politikadaki eski sorunlar büyük ölçüde devam etmekteydi. Özellikle Sultan Abdülhamid’in izlediği Pan-İslamizm politikasının yankıları bu dönemde de hissedilmekteydi. İTC yönetimi, Avrupalı güçlere karşı daha ılımlı bir politika izlemekle birlikte eski dönemin Pan-İslamizm siyasetine büyük ölçüde sahip çıktı. Özellikle sömürge idaresi altındaki Müslümanların sorunlarıyla yakından ilgilenmeye gayret etti. Böylece öteden beri Osmanlı Devleti’nin Endonezya Müslümanlarına karşı uyguladığı korumacı tutum bu dönemde de devam etti. Bu dönemde Hollanda hükümeti her ne kadar Snouck’un fikirlerinin etkisiyle Endonezya Müslümanlarına belirli alanlarda serbestiyet tanısa da belli başlı kısıtlamalara devam etti. Dini sahada kısmen devam eden baskı politikaları, Endonezya Müslümanlarını çözüm arayışlarına sevk etti. Bölge Müslümanları, Kanuni Sultan Süleyman döneminden beri karşılaştığı dini ve siyasi baskılar karşısında çareyi Osmanlı Devleti’ne başvurmakta buluyordu. İkinci Meşrutiyet döneminde de bu gelenek devam ettirildi. Hollanda’nın baskı politikasına karşı Endonezya Müslümanları hilafet makamına başvurarak âdeta Osmanlı Devleti’nin hamiliğini talep ettiler. Her ne kadar Sultan Abdülhamid’in karizmatik liderliği bölge Müslümanları nezdinde sembolik bir anlam taşısa da onun tahtan indirilmesiyle ilişkiler kesilmedi. Müslümanlar yeni halife Sultan Mehmed Reşad’a biat ederek onu İslam âlemindeki öncü rolünü kabul ettiler. Diğer taraftan bölge Müslümanları, İTC yönetimi ve meşruti idareyi de kabul etmiş görünüyordular.⁷⁰¹

⁷⁰⁰ Sırat-ı Müstakim, “Cava Müslümanları Ahvâlinde-2”, 14 Rebîülevvel Perşembe/ 3 Mart 327, C.6- Aded: 132; Sırat-ı Müstakim, “Cava Müslümanları Ahvâlinde- 3”, 21 Rebîülevvel Perşembe /10 Mart 327, C.6- Aded: 133; Sırat-ı Müstakim, “Cava Müslümanları Ahvâlinde-4”, 28 Rebîülevvel Perşembe/ 17 Mart 327, C.6 - Aded: 134.

⁷⁰¹ BOA, BEO. 3708-278080. H-13-02-1328.

Hollanda idaresinin Güneydoğu Asya Müslümanlarına yönelik baskı politikası gerek Osmanlı basınında gerekse yönetiminde büyük bir yankı uyandırdı. Özellikle *Sırat-ı Müstakim* dergisi bölgedeki gelişmeleri yakından takip ediyor ve konuyla ilgili gündem oluşturmaya çalışıyordu. Osmanlı basının bölgeyle ilgili bilgileri büyük ölçüde Singapur'daki Müslüman basınının anlattıklarına dayanıyordu. Singapur'da yayınlanan *Straits Times* gazetesi, 16 Şubat 1911 tarihli nüshasında bölgede Hollanda'nın uyguladığı baskı politikası ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Buna göre Cava, Sumatra ve diğer adalardaki Müslümanlar büyük baskılara maruz kalıyorlar ve Hollanda yönetimi tarafından âdeta bir cani gibi addolunuyorlardı. Dış dünya ile irtibatı kesilen bölgede, yerel hâkimler haksız bir şekilde bir görevden alınarak Müslümanlar lidersiz bırakılıyordu.⁷⁰²

Sırat-ı Müstakim dergisi başka bir sayısında Hollanda idaresinin Müslümanlara uyguladığı baskıyı şöyle özetliyordu: “İstihbarat gazetesinin haberine göre Sond adalarındaki Müslümanların sayıları gittikçe artmaktadır. Mecusi ahaliye kıyasla bölgedeki din kardeşlerimizin maddi ve manevi durumları daha yüksek olsa da Hollanda hükümeti maalesef Müslümanların eğitimde ilerlemelerine engel olmaktadır. Hollanda idaresi modern eğitimin Müslümanlar arasında yayılmasından çekindiği gibi ayrıca Müslümanları hukuken yok saymaktadır. Hollandalıların gözünde Cavalılar âdeta insan ile hayvan arasında bir varlık gibi görünmektedir.”⁷⁰³

Bu baskı ortamı içinde çareyi Osmanlı Devleti'nden yardım istemekte bulan bölge Müslümanları, hilafet makamına birçok mektup ve dilekçe göndererek çözüm aramaya koyuldular. Bölgenin ileri gelen isimlerinden Ömer bin Abdullah bin Feloka el-Tamimi imzasıyla Ocak 1910'da Osmanlı makamlarına gönderilen bir mektupta durum özetlenmekle birlikte ilginç kabul edilebilecek birtakım çözüm önerileri sunulmaktaydı. Hollanda'nın zulüm pençesi altında ezildiklerini ifade eden Ömer bin Abdullah, Osmanlı Devleti'nden somut adımlar bekliyordu. Mektupta ifade edildiğine göre Hollanda hükümeti, bölgedeki her devletin tebaasına saygı göstermesine rağmen Müslümanlara büyük bir zulmü reva görüyordu. Bunun en önemli sebebi Müslümanların koruyucusunun bulunmamasıydı. Fakat esasında Sultan Mehmed Reşad, halife olması nedeniyle

⁷⁰² *Sırat-ı Müstakim*, “Felemenklerin Hind-i Şarkî’de İstibdâdları”, 5 Cemâziyelevvel Perşembe /21 Nisan 1327, C.6 - Aded: 139.

⁷⁰³ *Sebilürreşad*, 22 Cemâziyelevvel 1330 Perşembe /26 Nisan 1328, C. 8 - Aded: 192.

Endonezya Müslümanlarının da koruyucusu sayılırdı ve bu itibarla bölge Müslümanlarını Hollanda'ya karşı temsil etmeliydi. Bunun için yapılması gereken şey, Halife'nin bölgeye bir siyasi memur tayin ederek Müslümanları himayesi altına almaktı. Ömer bin Abdullah ilginç bir teklifte daha bulunuyordu. Buna göre Endonezya sahillerinde birçok devletin gemisinin görülmesine karşın Osmanlı gemileri bölge limanlarına hiç uğramıyordu. Bu durum Müslümanları ziyadesiyle üzüyordu. Göstermelikte olsa Osmanlı gemilerinin ara sıra Endonezya limanlarına uğraması Müslümanlar nezdinde memnuniyetle karşılanacağı gibi Osmanlı Devleti'nin bölgedeki egemenliği açısından da etkili olacaktı.⁷⁰⁴

Bölgeden gelen şikâyetlerin yanı sıra Osmanlı Devleti, bu tarihlerde bölgedeki Osmanlı vatandaşlarının uğradıkları birtakım haksızlıklardan dolayı Hollanda hükümeti ile birtakım problemler yaşamaktaydı. Bölgedeki Osmanlı vatandaşlarına diğer ülke vatandaşlarından daha farklı resmi muamele yapıldığına dair söylentiler vardı. Buna göre resmi işlerde Osmanlı vatandaşlarına büyük zorluklar yaşatıldığı gibi ayrıca Osmanlı vatandaşları başka ülke vatandaşlarının ödemediği birtakım vergileri ödemek zorunda bırakılıyordu.⁷⁰⁵ Tüm bu olaylar Osmanlı Devleti'nin ilgisinin yeniden Güneydoğu Asya bölgesine çekilmesine yol açtı. Özellikle Ömer bin Abdullah'ın ilgili mektubunu dikkate alan Osmanlı Devleti, bölgedeki Osmanlı Başşehbenderi aracılığıyla iddiaları araştırmaya başladı. Başşehbenderlikten gelen bilgiye göre Ömer bin Abdullah'ın kimliği meçhuldü ve Müslümanların ne derece zulüm gördükleri meselesinin araştırılması gerekiyordu. Buna karşılık Başşehbender bölgedeki Osmanlı vatandaşlarının “en çok müsaadeye mazhar millet” muamelesine kavuşması için çalıştığını ifade ediyordu.⁷⁰⁶

Sultan Abdülhamid dönemine kıyasla İkinci Meşrutiyet döneminde Endonezya Müslümanlarından gelen tabiiyet talepleri ve şikâyetlerde gözle görülür bir azalma söz konusuydu. Bunda şüphesiz Hollanda idaresinin daha ılımlı bir politika izlemesinin büyük bir payı vardır. Buna karşılık Hollanda'nın tam mânâsıyla bölge Müslümanları üzerindeki baskısını sona erdirdiği iddia edilemez. Osmanlı Devleti ise bölgeye olan ilgisini canlı tutmakla birlikte daha dikkatli davranmaya özen göstermekteydi. Mevcut belgelerden Osmanlı Devleti'nin bölge Müslümanlarının talep ve şikâyetlerini dikkate

⁷⁰⁴ BOA, BEO. 3749-281149. H-05-05-1328; BOA. HR. TO. 402-60. M-27-01-1910; Kadı-Peacock, *Ottoman-Southeast Asian Relations*, Vol.1, 453-454.

⁷⁰⁵ BOA, HR. SYS. 562-2. M-25-06-1910; Kadı-Peacock, *Ottoman-Southeast Asian Relations*, Vol.2, 842-844.

⁷⁰⁶ BOA, BEO. 3801-285015. H-01-09-1328.

aldığı ve birtakım adımlar attığı anlaşılmaktadır. En azından bu taleplerin kaynağının araştırıldığı ve bu bağlamda bölgedeki Osmanlı Şehbenderliğinin aktif bir şekilde çalıştığı muhakkaktır. Bununla birlikte bölgeye siyasi memur tayini ve Osmanlı gemilerinin bölge limanlarında görünmesi gibi taleplere net karşılık verilmemiştir.

İkinci Meşrutiyet döneminde Osmanlı Devleti, bölge Müslümanlarının hilafet makamına olan ilgilerini canlı tutmak için birtakım klasik yöntemlere başvuruyordu. Sultan Abdülhamid döneminde sıkça uygulanan bölgeye Kur'an-ı Kerim göndermek gibi uygulamalar bu dönemde de devam etti.⁷⁰⁷ Ayrıca öteden beri bölgedeki bazı Cevalı ve Hadramutlu kanaat önderlerine Osmanlı makamlarınca ödenen maaşın bu dönemde de ödenmesine gayret edilmekteydi.⁷⁰⁸ Osmanlı Devleti'nin bölge Müslümanlarına yönelik faaliyetlerinin en çok sıklaştığı alan şüphesiz Hicaz bölgesiydi. Osmanlı idaresinin bu uzak bölgedeki Müslümanlarla karşılaştığı yegâne mekân Hicaz bölgesi olduğu için Hac mevsiminde bölgeden gelen hacılara yönelik ciddi faaliyetlere girişilmekteydi. Her yıl Hac mevsiminde bölgeden yaklaşık altı bin hacı adayını Hicaz'a gelmekteydi.⁷⁰⁹ Bölge Müslümanlarının gelişi Osmanlı basını ve kamuoyu tarafından memnuniyetle karşılanıyordu.⁷¹⁰ Fakat gerek yolculuk gerekse Hac esnasında Müslümanlar ciddi sorunlarla karşılaşmaktaydılar. Endonezya Müslümanların karşılaştıkları sorunların başında paralarının ve eşyalarının gasp edilmesi gibi meseleler geliyordu. Ayrıca fakir hacıların beslenme ve yol masrafları da ciddi bir problemdi. Zaman zaman parasız kalan hacıların memleketlerine dönmekte büyük zorluklar yaşıyorlardı. Osmanlı Devleti çoğu kez bu tarz durumlarda fakir hacıların için oluşturduğu yardım sandığını devreye koyarak Müslümanların günlük ihtiyaçlarını karşılamaya ve memleketlerine geri dönmelerini sağlamaya çalışıyordu.

1909 yılının Hac mevsiminde Güneydoğu Asyalı hacıların karşılaştıkları yağma ve talan durumlarına karşı Hicaz Emirliğine talimat gönderilerek Müslümanların durumuyla yakından ilgilenilmesi ve suistimallere neden olacak olayların yaşanmaması istendi. Bu sıralarda Cidde yolunda Bedeviler tarafından yapılan bir baskın sonucunda Endonezya

⁷⁰⁷ BOA, MF. İBT. 419-35; BOA, HR. İD..1273-54.

⁷⁰⁸ BOA, BEO. 4241-318033. H-20-01-1332.

⁷⁰⁹ *Sebilürreşad*, "Hüccâc-ı Kirâm", 25 Şa'bân 1330 Perşembe/ 26 Temmuz 1328, C. 8 - Aded: 205. 1913 yılının Hac mevsiminde, Cava bölgesinde gelen hacıların sayısı 35 bin olarak zikredilmektedir. *Sebilürreşad*, "Hüccâc-ı Kirâm", 18 Aralık 1913/ 19 Muharrem 1332 Perşembe /5 Kânûniyevvel 1329, C. 11 - Aded: 27.

⁷¹⁰ *Sebilürreşad*, "Cava Hüccâc-ı", 13 Cemâziyelâhir 1330 Perşembe /17 Mayıs 1328, C. 8 - Aded: 195.

Müslümanlarının malları gasp edilmişti.⁷¹¹ Uzun uğraşlar sonucunda hacıların çalınan malları geri alındı ve sahiplerine teslim edildi.⁷¹² Bu tarz suistimallerin önlenmesinin yanı sıra Osmanlı Devleti fakir hacıların durumuyla da yakından ilgilenmekte ve parasızlıktan dolayı memleketlerine dönemeyenlerin günlük ihtiyaçları karşıladığı gibi memleketlerine dönmeleri için de gayret sarfetmekteydi.⁷¹³ Bunun dışında yine parasızlıktan dolayı yollarda kalan hacılara da önem gösterilmekte ve bunların Hicaz'a sevk edilmeleri için devletin imkânları seferber edilmekteydi. 1912 yılının Hac mevsiminde Hayfa'ya kadar gelen Cavalı Müslümanlar paraları tükendikleri için Hicaz bölgesine varamamışlardı. Çareyi Osmanlı yönetimine başvurmakta bulan Müslümanlar, Sultan Mehmed Reşad'a bir dilekçe yazarak yardım istediler. Bu dilekçeye kayıtsız kalmayan Osmanlı makamları, Hicaz bölgesine bir telgraf göndererek Hayfa'da mahsur kalan Cavalı Müslümanların demir yoluyla Hicaz'a taşınmalarını emretti.⁷¹⁴

Endonezya Müslümanlarının Hac mevsiminde karşılaştıkları bir diğer sorun da Osmanlı memurları tarafından yapılan bazı suistimallerdi. Her sene bölgeye gelen Müslümanlardan birtakım harçlar alınmakta idi. Zaman zaman bazı Osmanlı memurları bu harçların miktarını olduğundan yüksek göstererek Müslümanları sömürmekte idiler. Osmanlı Devleti, bu suistimallerin önüne geçmek için Batavya Başşehbenderliğine bir emir göndererek yola çıkacak olan hacılara harç miktarının bildirilmesini ve Hac esnasında Osmanlı memurları tarafından bu miktardan daha fazla para istenmesi durumunda herhangi bir ödeme yapılamamasının hacılara tembih edilmesini istedi.⁷¹⁵ Batavya Başşehbenderi Rafet Bey, ilgili emrin kendisine ulaşmasından sonra bu emrin suretini Malayca'ya tercüme ettirip bölgedeki gazetelere dağıttı ve böylelikle hacı adaylarının bu konuda bilinçlenmelerini sağladı.⁷¹⁶

1914 yılı dolaylarında Osmanlı basınında Endonezya Müslümanlarına yönelik karamsar havanın dağılmaya başladığı görülmektedir. İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında kaleme alınan makalelerde Endonezya Müslümanlarının gördükleri şiddet ve baskı haberleri, bu tarihlerde yerini bölgedeki yenileşme ve ilerlemeye dair haberlere

⁷¹¹ BOA, BEO. 3638-272822. H-04-09-1327.

⁷¹² BOA, BEO. 3650-273700. H-04-10-1327.

⁷¹³ BOA, BEO. 3790-284245. H-03-08-1328; BOA, DH. SYS. 64-38. H10-09-1328.

⁷¹⁴ BOA, DH. MTV. 40-10. H-01-08-1330.

⁷¹⁵ BOA, BEO. 4016-301151. H-27-03-1330.

⁷¹⁶ BOA, DH. SYS. 31-7. H-21-08-1330.

bırakmaktadır. Buna göre Japonların Rusları mağlup etmesinden ve Çin’de Cumhuriyet’in ilan edilmesinden etkilenen Endonezya Müslümanları nezdinde yenilik fikri ve milli hisler uyanmış bulunuyordu. Bu gaye ile yeni mektepler açmaya başlayan bölge Müslümanları, basın da önemini kavramış ve birbiri ardında gazete çıkarmaya başlamışlardı. Ayrıca birçok yeni cemiyet açan Müslümanlar, bu cemiyetler vasıtasıyla hem ilmi faaliyetleri destekledikleri gibi hem de Müslümanların sanayi yoluyla maddi kazanç elde etmelerini temin etmeye başlamışlardı.⁷¹⁷

3.1.4. Endonezya Müslümanlarının Trablusgarp Savaşı’na Yönelik Tepkileri

1911 yılında başarılı bir Osmanlı diplomatı olan Rafet Bey’in Batavya’ya başşehbender olarak tayin edilmesinden sonra Osmanlı Devleti’nin Endonezya Müslümanlarına yönelik politikasında gözle görülür bir canlanma meydana geldi. Rafet Bey’in verimli çalışmalarıyla bölge Müslümanlarının hilafet makamına olan ilgileri arttı. Bu süreci Trablusgarp ve Balkan Savaşları izledi. Bu iki kriz de Osmanlı Devleti ile Endonezya Müslümanları arasındaki Pan-İslamist ilişkileri zirveye çıkardı. Önceki dönemlere kıyasla bölge Müslümanları daha organize bir şekilde Osmanlı Devleti’ne olan maddi ve mânevi desteklerini ortaya koymaya başladılar. Bu dönemde kurulan birtakım organizasyonlar, Birinci Dünya Savaşı’nda da Osmanlı Devleti’nin hizmetine sunuldu ve Milli Mücadele’nin sonuna kadar Osmanlı Devleti’nin bölgedeki temsili devam etti. Bu yeni dönemin mimarı şüphesiz Batavya Başşehbenderi Rafet Bey idi. Rafet Bey, daha önce Tiflis ve New York’taki görevlerinin ardından 15 Mart 1911’de Batavya Başşehbenderliğine tayin edildi.⁷¹⁸ Rafet Bey, Pan-İslamist tasavvurlara sahipti ve bu nedenle görev yaptığı bölgelerdeki Müslüman topluluklarla sıkı bir temas halindeydi. New York’taki görevi sırasında bölgedeki Müslüman Araplarla yoğun bir ilişki içinde bulunmuştu. Onun New York’tan ayrılışı bölgede Arapça olarak neşredilen *Miratül Garp* gazetesinde büyük yankılar uyandırmıştı.⁷¹⁹

1923 yılına kadar bölgede kalan Rafet Bey, Trablusgarp ve Balkan Savaşları ile ilgili kamuoyu oluşturmada ve Müslümanların desteğini çekmekte aktif bir rol oynadı.

⁷¹⁷ Ebû Saîd el-Arabî el-Hindî, “Hind Cezâir-ı Şarkıyyesi Müslümanları”, *Sebilürreşad*, 8 Ocak 1914 /11 Safer 1332 Perşembe /26 Kânûnievvel 1329, C. 11 - Aded: 278; *Sebilürreşad*, “Cava Müslümanları”, 29 Ocak 1914/ 3 Rebûlevvel 1332 Perşembe/ 16 Kânûnisânî 1329 C. 11 - Aded: 281.

⁷¹⁸ BOA, İ. HR. 425-20. H-04-03-1329.

⁷¹⁹ BOA, HR. TO. 593-17. M-21-04-1911.

Birinci Dünya Savaşı'nda ise Osmanlı Devleti'nin bölgedeki cihad propagandasını aktif bir şekilde yürütmeye çalıştı. Ayrıca Ermeni meselesinde Osmanlı Devleti'nin haklılığını kamuoyuna duyurma noktasında ciddi bir mücadele verdi. Bu dönemdeki faaliyetlerinden dolayı Hollanda hükümeti tarafından sıkı bir denetime tabi tutuldu.⁷²⁰

Rafet Bey'in bölgeye tayininden birkaç ay sonra Trablusgarp Savaşı patlak verdi. Savaş sırasında Rafet Bey'in de yönlendirmesiyle bölge Müslümanları cephedeki gelişmeleri yakından takip ettiler. Henüz savaşın başında Endonezya Müslümanları, Osmanlı Hariciye Nezaretine bir telgraf çekerek savaş hakkında bilgi istediler ve ayrıca yardıma hazır olduklarını bildirdiler. Hariciye Nazırı Asım Bey, cevabi telgrafında bölge Müslümanlarına teşekkür etmekle birlikte savaşın Osmanlı Devleti lehine devam ettiğini ve şimdilik yardıma ihtiyaç olmadığını bildirdi.⁷²¹ Özellikle Cava ve Sumatra adalarındaki Müslüman halk, camilerde bir araya gelerek Osmanlı Devleti'nin zaferi için dualar ettiler.⁷²² Mânen Osmanlı Devleti'nin yanında olduklarını bildiren bölge Müslümanları, maddeten de Osmanlı Devleti'ni desteklemek için harekete geçtiler. Osmanlı Devleti'nin bölgeden herhangi bir yardım talebinde bulunmamasına rağmen bölge Müslümanları kısa sürede organize olarak Trablusgarp yaralıları için faaliyete giriştiler. Özellikle bölgedeki Hadramutlu Arapların, yardımların organize edilmesinde büyük katkıları oldu. Kısa sürede bir yardım komisyonu kuruldu ve bu komisyonun başına Hadramut eşrafından Seyyid Habibürrahman Efendi getirildi. Habibürrahman Efendi'nin gayretleri neticesinde ciddi miktarda bir yardım toplandığı gibi ayrıca Trablusgarp'taki Osmanlı askerine hediye etmek üzere bölgeye sigara gönderilmesine karar verildi.⁷²³

Cava ve Sumatra adalarındaki bu yardım faaliyetlerinin dışında Singapur'da da Osmanlı Devleti için ciddi bir yardım toplandı. Bölgenin ileri gelenlerinden Seyyid Abdullah bin İsa el-Habeşî'nin öncülüğünde toplanan bu yardımlara Müslümanların yanı sıra bölgedeki Hindular da büyük bir ilgi gösterdiler. Ayrıca bu sıralarda Singapur'da

⁷²⁰ Frial Ramadhan Supratman, "Rafet Bey: The Last Ottoman Consul In Batavia During The First World War 1911-1924", *Indonesian Journal For Islamic Studies*, Volume 24, Number 1, 2017, 33-67.

⁷²¹ Kurtcephe, *Türk-İtalyan İlişkileri*, 145.

⁷²² *Sebilürreşad*, Âlem-İ İslâm'da Galeyân", 18 Zilka'de 1329 Perşembe /27 Teşrîniyyel 1327, C. 7 - Aded: 166.

⁷²³ *Sebilürreşad*, 25 Rebîülevvel 1330 Perşembe/1 Mart 1328, C. 8 - Aded: 184.

yayınlanmakta olan *El-Vatan* gazetesi Osmanlı Devleti lehine yoğun bir propaganda faaliyetinde bulunarak Osmanlı tezini destekledi.⁷²⁴

Endonezya Müslümanları maddi ve mânevi desteklerinin yanı sıra yayın yoluyla da Osmanlı Devleti'ni desteklediler. Bölgede gazeteciliğin yetersiz olmasından dolayı bazı Müslüman aydınlar çeşitli kitaplar ve broşürler kaleme alarak Osmanlı Devleti'nin uğradığı haksızlıkları kamuoyuna duyurmaya çalıştılar. 1912 yılında, henüz Trablusgarp Savaşı'nın devam ettiği sırada Endonezyalı bir yazar ve yayıncı olan Raden B. Kartadiredja, “*Tjeritera Perang Italie dan Toerkie di Tripolie*” adında bir kitap yayınladı. Toplamda üç cilt olan bu kitap, Trablusgarp Savaşı'nı konu ediniyordu. Yazar, İtalya'nın Trablusgarp'a yönelik sömürgeci iddialarını açıkça reddederek ve ortak dini ve tarihsel sürece atıfta bulunarak Osmanlı Devleti'nin bölgedeki haklarını savunuyordu. Eserde ayrıca bölgedeki Senusi ve İdrisi tarikatlarının İtalya'ya karşı verdikleri mücadele övülüyor ve bu tarikatların Osmanlı Devleti ile olan işbirliğine temas ediliyordu.⁷²⁵ Kitabın temel amacı bölge Müslümanlarına İtalya'nın saldırgan tavrını göstermekti. Böylelikle Osmanlı Devleti lehine bir kamuoyu oluşturmak istiyordu. Bu yüzden kitapta İtalya'ya karşı ağır ithamlar yer alıyordu. Yazara göre İtalya'nın tavrı bir çocuğu esir alan ve babasından fidye isteyen bir hırsızın tavrından farksız değildi. Kitapta ayrıca İtalyanların Trablusgarp'taki yerli ahaliyi katlettikleri ve iki bine yakın insanı esir ettikleri yönünde de propaganda yapılıyordu.⁷²⁶

3.1.5. Endonezya Müslümanlarının Balkan Savaşlarına Yönelik Tepkileri

Trablusgarp Savaşı, Endonezya Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne desteklerini göstermesi bakımından iyi bir tecrübeydi. Bölge Müslümanları ilk kez Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı bir kriz karşısında bu denli organize bir şekilde hareket etmekteydiler. Balkan Savaşı başladığında ise Müslümanlar nasıl tepki verecekleri konusunda son derece bilinçliydi. Hollanda sömürge idaresine karşı milli hislerin artmaya başladığı bu dönemde *Sarekat İslam Örgütü* adında bir cemiyet kuran

⁷²⁴ *Sebilürreşad*, 16 Rebûlâhîr 1330 Perşembe /22 Mart 1328, C. 8 - Aded: 187.

⁷²⁵ Chiara Formichi, “Indonesian Readings of Turkish History, 1890s to 1940s”, *From Anatolia to Aceh*, 241-266.

⁷²⁶ Frial Ramadhan Supratman, *İstanbul'dan Semerag'a Panislamizm: Endonezya'daki Anti-Kolonyal Harekette Osmanlı Etkisi (1876-1918)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul 2016, 90-91.

Müslümanlar, bu örgüt sayesinde düzenli bir tepki ortaya koyabilmekteydiler. Bölge Müslümanları Balkan Savaşı nedeniyle sadece Osmanlı Devleti'nin değil bütün İslam âleminin tehlikede olduğunu düşünüyorlardı. Savaş sebebiyle Osmanlı Devleti'ne duyulan sempati kısa sürede somut eylemlere dönüştü. Müslümanlar evlerinin duvarlarını halifenin ve şehzadelerin resimleriyle süslemeye başladılar.⁷²⁷ Dahası bu dönemlerde bölge Müslümanları basın yayın yoluyla da kendilerini ifade edebilecek düzeydeydiler. 5 Aralık 1912'de kurulan *Oetoesan Hindia* gazetesi, *Pantjaran Warna* gazetesiyle birlikte Sarekat İslam Örgütü'nün yayın organıydı ve bu iki gazete Balkan Savaşları'nda Osmanlı Devleti'nin tezini desteklemekteydi.⁷²⁸

Bölge Müslümanları basın yayın yoluyla yaptıkları Türk propagandasının yanında maddi anlamda da Osmanlı Devleti'ni desteklediler. Özellikle bölgedeki Hadramutlu Araplar ve kıyı bölgelerindeki yerli Müslümanlar bağış konusunda oldukça istekli görünüyorlardı. Bölgedeki potansiyelin farkına varan Osmanlı Başşehbenderi Rafet Bey'in gayretli çalışmaları neticesinde savaşın başında Batavya'da Hilal-i Ahmer Cemiyetinin bir şubesi kuruldu.⁷²⁹ Hilal-i Ahmer'in çalışmaları sayesinde bölge Müslümanlarından hatırı sayılır bir miktarda yardım gelmeye başladı. İlk ciddi yardım bölgenin ileri gelen isimlerinden Ebubekir Attas Efendi'den geldi. Attas Efendi, Hilal-i Ahmer'e yaklaşık 52 bin kuruşluk yardım yaptı.⁷³⁰ Muhtemelen Hadramut kökenli olan Attas Efendi, şahsi yardımlarının yanı sıra bölgedeki yardım faaliyetlerine de öncülük etmekteydi. Onun öncülüğünde gerçekleşen yardım çalışmaları sonucunda Hilal-i Ahmer'in İstanbul merkezine dört parça şeklinde toplamda 46 bin franklık yardım gönderildi.⁷³¹ Savaş süresince bölgeden gelen yardımların toplamını belirlemek oldukça güç olmakla birlikte Hilal-i Ahmer kayıtlarına göre 1912 yılında Endonezya bölgesinden İstanbul'a ulaşan yardımların miktarı toplamda 1.599 Osmanlı lirası idi.⁷³² Maddi yardımların yanı sıra bölge Müslümanları savaş nedeniyle hizmet veren sağlık kuruluşlarında da aktif olarak görev almaktaydılar. 1912'nin ekim ayında Balkan Savaşı'nın patlak vermesinden kısa bir süre sonra Hollanda Kızılhaçı İstanbul'a ulaştı.

⁷²⁷ Kees Van Dijk, *The Netherlands Indies and the Great War, 1914-1918*, KITLV Press, Leiden 2007, 295.

⁷²⁸ Supratman, *İstanbul'dan Semerag'a*, 91-92.

⁷²⁹ Supratman, *Rafet Bey*, 33-67.

⁷³⁰ İzgöer-Tuğ, *Padişah Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yıllığı*, 576.

⁷³¹ Alatas-Tekin, *The Sending Of Indonesian Students To Istanbul*, 27-52.

⁷³² İzgöer-Tuğ, *Padişah Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yıllığı*, 213.

Yüz hastalık bir hastanenin yönetimini üstlenen Hollanda Kızılhaçı'nın sağlık heyeti kadrosunda Cavaı Müslüman doktor E.H. Mazufu de bulunuyordu.⁷³³

Cava ve Sumatra başta olmak üzere Endonezya'nın diğer adalarından gelen yardımların yanı sıra İngiltere idaresindeki Singapur'dan da Osmanlı Devleti'ne ciddi bir maddi destek sağlandı. Singapur'dan gelen yardımlar içinde özellikle bölgedeki Hintli Müslüman tüccarlardan gelen yardımlar önemli bir miktarı ifade ediyordu. Bu tarihlerde bölgede resmi Osmanlı şebhenderinin bulunmamasından dolayı yardımlar bazı hatırı sayılır kişiler tarafından organize edilmekteydi. Bu isimlerin arasından özellikle Hintli Mehmed İdrisullah Efendi ön plana çıkmaktaydı. Onun verimli çalışmaları neticesinde kısa sürede toplanan 33.310 Fanklık miktar, Balkan Savaşları nedeniyle dul ve yetim kalan mağdurlara dağıtılmak üzere İstanbul'a gönderildi.⁷³⁴ Fakat Osmanlı yönetimi tarafından bu paranın Harbiye Nezareti hesabına aktarılması uygun görüldü.⁷³⁵

Mehmed İdrisullah Efendi'nin yanı sıra Singapur Müslümanlarından Muhammed bin Abdullah ve Seyyid Muhammed bin Ahmed El-Kadimi de yardımlar konusunda etkili isimlerdendi. Bu iki ismin gayretleri sonucu, Londra Osmanlı Bankası aracılığı ile 1106 Osmanlı lirası İstanbul'a gönderilmişti.⁷³⁶ Söz konusu kişilerin verimli çalışmaları dışında bölgede çıkan yerel gazetelerin de yardımların organize edilmesinde ciddi bir etkisi vardı. Bölgenin etkili gazetelerinden *Free Press* gazetesinde yayınlanan bir makalede Osmanlı Devleti için yardım çağrısı yapıyordu. Bu makalede özellikle İngiltere hükümetinin yardım için sağladığı kolaylıklara temas ediliyor ve İngiltere'nin İstanbul Sefiri Lowter'in bölgedeki çalışmaları övülüyordu. Sonrasında ise yardım için Singapur Müslümanlarına çağrıda bulunuluyordu.⁷³⁷

Bölgeden gelen maddi yardımlar Hindistan ve diğer İslam coğrafyasından gelen yardımlarla karşılaştırıldığında daha az bir miktarı ifade ediyordu. Bu yüzden Osmanlı Devleti, Cava ve Sumatra adaları ile Singapur'dan gelen maddi desteği arttırmak için birtakım tedbirler aldı. Buna göre daha önce Hindistan'da uygulanan hazine tahvillerinin satışının bu bölgede de devreye sokulmasına karar verildi.⁷³⁸ Maliye Nezareti ilk aşamada

⁷³³ İzgöer-Tuğ, *Padişah Himayesinde Osmanlı Kızılhay Cemiyeti 1911-1913 Yıllığı*, 141.

⁷³⁴ BOA, HR.TO. 599-57. M-24-04-1913.

⁷³⁵ BOA, BEO. 4175-313098. H-15-06-1331.

⁷³⁶ BOA, HR. SFR.3. 731-16. M-23-12-1912; BOA, BEO. 3122-309125. H-29-12-1330.

⁷³⁷ BOA, HR. SFR.3. 731-21. M-31-12-1912.

⁷³⁸ BOA, BEO. 4154-311534. H-09-04-1331.

bölgede 500 adet hazine tahvilatının satılmasını öngörüyordu ve Batavya Başşehbenderliğine bu doğrultuda direktif verildi.⁷³⁹ Kısa bir süre sonra bu tahviller Batavya'ya gönderildi.⁷⁴⁰ Tahvillerin %5 faizle⁷⁴¹ satılması öngörüldüyse de bölgeye gönderilen tahvillere ne ölçüde rağbet edildiğine dair bilgi mevcut değildir.

Balkan Savaşlarında Endonezya Müslümanları arasında görülen hareketlilik, Hollanda hükümetini tedirgin etmekteydi. Savaşın bölgedeki 35 milyon Müslüman arasında Hristiyanlık karşıtı duyguları tetikleyeceği düşünülüyordu. Hollanda'nın yanı sıra İngiltere'de de bu korku hâkimdi. İngiltere'nin İstanbul Sefiri Lowtwer, İngiltere Dışişleri Bakanı Edward Grey ve Hollandalı idareciler arasında yapılan yazışmalarda bu endişeler açıkça ifade edilmekteydi. Hollanda'nın İstanbul sefiri, İstanbul'da kurulan bir komitenin varlığından İngilizleri haberdar ediyordu. Buna göre ilgili komite Güneydoğu Asya'daki İngiliz ve Hollanda sömürgelerinde dini duyguları harekete geçirmek üzere kurulmuş ve üyeleri bölgeye gönderilmişti. Ancak komitenin resmen varlığı doğrulanamamıştı. Edward Grey, Lowtwer'e gönderdiği bir telgrafta bu komiteyi araştırmasını istiyordu.⁷⁴² Hollanda Senatosunda Van Kol, daha da ileri giderek İttihatçıların bölgedeki Pan-İslamizm propagandası için milyonlar harcadıklarını iddia ediyordu.⁷⁴³

Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşlarında bölgeye, Hollanda idaresi aleyhine faaliyet gösteren bir komite gönderdiğine dair Türk kaynaklarında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Bununla birlikte bu dönemde Osmanlı Devleti'nin bölgeye yönelik Hollanda'nın endişelerini haklı çıkaracak birtakım Pan-İslamist düşünceler içerisinde olduğu bilinmektedir. Fakat bu düşünceler bölgeye giden Osmanlı ajanları vasıtasıyla değil, Mısır ve Hicaz'daki Endonezyalı Müslümanlarla girişilen bazı görüşmeler sonucunda edinilmiştir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin Endonezya Müslümanlarına yönelik uygulaması gereken Pan-İslamizm siyaseti ile ilgili Teşkilat-ı Mahsusanın Arap kökenli mensubu Emir Şekip Aslan tarafından kaleme alınan iki mektupta önemli bilgiler verilmektedir.⁷⁴⁴

⁷³⁹ BOA, BEO. 4204-315233. H-06-09-1331.

⁷⁴⁰ BOA, BEO. 4215-316071. H-19-10-1331.

⁷⁴¹ BOA, BEO. 4240-317970. H-17-01-1332.

⁷⁴² IOR/LPS/11/36. Balkan War effect on Moslem subjects of the Netherlands, No: 4305, 30 Ekim 1912.

⁷⁴³ Dijk, *The Netherlands Indies and the Great War*, 296.

⁷⁴⁴ 1869 yılında Cebel-i Lübnan'da dünyaya gelen Emir Şekip Arslan Dürzi kökenli bir aileye mensuptu. Ancak çocuk yaşından itibaren Sünni bir çevrede yetişti ve ailesiyle birlikte bu inancı kabul etti. Eğitim

Dâhiliye Nezaretine gönderilen bu mektuplar, esasında Ortadoğu ve Uzakdoğu'yu esas alan çok geniş bir coğrafyada uygulanması gereken Pan-İslamizm siyaseti ile ilgili bir rapor niteliğindedir. Toplamda altı mektuptan oluşan bu raporların iki yerinde Endonezya Müslümanlarına yönelik izlenecek olan Pan-İslamizm siyaseti hakkında tavsiyeler bulunmaktadır. Mısır'daki Cavalı ileri gelenlerle temasa geçen Emir Şekip Aslan'ın, bölgeye dair izlenimlerini bu kişiler vasıtasıyla edindiği düşünülmektedir. Emir Şekip Aslan'ın 29 Aralık 1913 tarihli ilk mektubunda büyük ölçüde Mısır'daki Cavalıların talepleri merkezi iletilmiştir. Buna göre Mısır'da gazete çıkaran Cavalıların Osmanlı Devleti'nden yardım talep ettikleri anlaşılmaktadır. Bu mektubun ardından Şam'a hareket eden emir Şekip Aslan, yaklaşık bir ay sonra, 29 Ocak 1914'te Endonezya'da uygulanacak Pan-İslamizm siyaseti ile ilgili ikinci mektubunu göndermiştir. İlk mektuba kıyasla daha fazla detay içeren mektupta, bölgede Müslümanların nüfusunun 35 milyon olduğu ifade ediliyordu. Buna göre bölgedeki Müslümanlardan ileride büyük bir fayda sağlanabilirdi. Fakat Müslümanlar Hollanda hükümetinin baskısı altında kendilerini ifade edemiyorlardı. Ayrıca Hollanda tarafından bölgede yapılan misyonerlik faaliyetlerine karşı koyabilecek ulema sınıfı oldukça yetersizdi. Buna rağmen bölgede Osmanlı ulamasının etkisiyle Hollanda'nın hilelerine karşı birkaç cemiyet kurulabilmişti. Bu cemiyetlerden en büyüğü olan Sarekat İslam Örgütünün yaklaşık 900.000 üyesi mevcuttu. Mektupta ayrıca Mısır'daki Cavalıların Malay dilinde bir gazete çıkardıkları ifade ediliyor ve Osmanlı Devleti'nin ayda 50 liralık yardımla bu gazeteyi desteklemesi isteniyordu. Bu sayede bölgeden Osmanlı Devleti'ne maddi ve mânevi desteğin geleceği umuluyordu.⁷⁴⁵ Emir Şekip Arslan tarafından ifade edilen bu hususlar ilk bakışta Hollanda için ciddi bir tehdit olarak algılanacak cinsten

hayatının ardından bölgede birtakım devlet görevlerinden bulunan Emir Şekip Aslan, Trablusgarp Savaşı ile birlikte siyasi hayatta daha aktif bir rol oynamaya başladı. Balkan Savaşları'nda Osmanlı sarflarında yer aldı ve Osmanlı Devleti'nin uygulaması gerektiği Pan-İslamizm siyasetine dair bazı projeler ve fikirler ileri sürdü. Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye'de bulundu. Daha sonra özel bir görev için Almanya'ya gönderildi. Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden silinmesi üzerine bir dönem Avrupa'da sürgün hayatı yaşadı. Pan-İslamizm siyaseti ile ilgili önemli eserle kaleme alan Emir Şekip Aslan, 1946 yılında Beyrut'ta öldü. Emir Şekip Aslan'ın fikir dünyasını etkileyen en önemli isimlerden biri Muhammed Abduh'du. Onunla olan yakın temaları sonucunda Pan-İslamizm çizgisini benimsemişti. Ömer Aslan, "Emir Şekib Arslan'ın Kişiliği Işığında İttihat Ve Terakki'nin İslamcı Siyaseti", *Genel Türk Tarihi Araştırma Dergisi*, Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 2, Temmuz/July 2019, 249-268.

⁷⁴⁵ Artuç- Uzunaslan, *Şekip Arslan'ın Yayınlanmamış Mektupları*, 39-52; BOA, DH.KMS. 63-53. H-02-04-1332.

değildi. Fakat bununla birlikte ilerleyen yıllarda Osmanlı Devleti'nin bölgeye yönelik daha ciddi Pan-İslamist planları açısından bir başlangıç niteliği taşıyordu.

3.1.6. Birinci Dünya Savaşı'na Giden Süreçte Osmanlı Devleti'nin Endonezya Müslümanlarına Yönelik Pan-İslamist Tutumu

Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nın ardından Osmanlı Devleti'nin bölgeye yönelik Pan-İslamist tasavvurlarında ciddi bir radikalleşme meydana geldi. Meşrutiyetin ilk yıllarında kısık sesle söylenen bazı fikirler açık bir şekilde ifade edilmeye başlandı. *Sebilürreşad*'ın Hindistan muhabirlerinden M. Tevfik, dergide yayınlanan bir makalesinde Osmanlı Devleti'nin izlemesi gerektiği Pan-İslamist siyaset ve bunun Endonezya'da uygulanışı hakkında bazı fikirler ile sürüyordu. Yirmi madde şeklinde sıraladığı fikirleri ilginçti. Gayrimüslimler 'in askere alınmamasını ve onlara bazı gizli devlet memuriyetlerinin verilmemesini söylüyordu. Hicaz'a gelen Müslümanlardan dini vergi alıp bunu Osmanlı donanmasına aktarmak ve İslam coğrafyasının çeşitli yerlerinden gelen öğrencileri Osmanlı mekteplerine kabul etmek gibi görüşleri de ileri süren M. Tevfik'in Endonezya Müslümanları ile ilgili görüşleri de ilginçti. Buna göre Cava bölgesine çeşitli vesilelerle Osmanlı savaş gemisi gönderilmeliydi. Bu sayede bölge Müslümanları nezdinde hilafet makamına olan sempati artacaktı. Ayrıca Endonezya ile birlikte çeşitli bölgelerde faaliyet göstermek üzere Meşihat makamına bağlı bir çeşit misyoner teşkilatının kurulmasını istiyordu.⁷⁴⁶

Diğer taraftan bu dönemde Endonezya Müslümanlarının da Osmanlı Devleti'ne olan ilgisinde gözle görülür bir artış mevcuttu. Osmanlı Devleti'nin birbiri ardına yaşadığı iki ciddi kriz bölge Müslümanlarının hilafet makamına olan ilgilerini arttırmıştı. Dahası bu krizler doğrudan doğruya İslam'a vurulmuş bir darbe gibi görülüyordu. Bölge Müslümanları özellikle Balkan Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'nin başlattığı donanmaya yardım seferberliğine büyük ilgi gösterdiler. Bölgenin ileri gelen isimlerinden Şeyh Menkuş Efendi'nin gayretleriyle Osmanlı donanmasına hatırı sayılır miktarda yardımda bulunan Müslümanlar, aynı zamanda Osmanlı Devleti'ne destek olmak için

⁷⁴⁶ S[sin]. M. Tevfik, "Hind Müslümanları Bizden Ne Bekliyorlar?", *Sebilürreşad*, 5 Mart 1914 /7 Rebiulâhîr 1332 Perşembe/ 20 Şubat 1329, C. 11 - Aded: 286.

büyük bir miting tertip ettiler. Sarekat İslam Örgütü'nün gayretleriyle gerçekleştirilen mitinge yaklaşık otuz bin kişi katılmıştı.⁷⁴⁷

Fakat bölgede donanma cemiyetine toplanan yardımlarda suistimaller yaşanmaktaydı. Birçok bölgede olduğu gibi Endonezya'da da bazı dolandırıcılar kendilerine görevli süsü vererek Müslüman halkı dolandırmaya çalışmaktaydılar. Bu nedenle Hariciye Nezareti 22 Nisan 1915'te Batavya Başşehbenderi Rafet Bey'e direktif göndererek bu tarz durumlara karşı dikkatli olunması gerektiğini bildirdi. Rafet Bey, yaptığı araştırma sonucunda bu dolandırıcılık faaliyetlerinin Cava Adası'nda değil, onun Kuzeybatı bölgesinde bulunan ve İngiliz hakimiyeti altında olan Malaka yarımadasında olduğunu bildirdi. Rafet Bey aynı zamanda izinli olarak İstanbul'a gittiği dönemde uğradığı yerlerden sıkı bir istihbarat elde etmiş ve dolandırıcılık faaliyetleri ile ilgili merkeze bir rapor göndermişti. Bu raporda ağır sayılabilecek birtakım ithamlar da yer alıyordu. Rafet Bey, *Sebilürreşad*'ın Hindistan muhabiri M. Tevfik Bey'in İstanbul'da gazete çıkaracağı vaadi ile Müslüman halktan para topladığını ve bu meblağın 2000 liradan fazla olduğunu iddia ediyordu. Yine Malaka yarımadası ile Şangay ve Filipinler'de dolandırıcılar kol gezmekteydi. Rafet Bey'in ifadelerine göre bu dolandırıcılar genellikle Arap, Arnavut ve Boşnak uyrukluydular ve İngiliz, Fransız ve Rus hükümetlerinin teşvikleriyle Osmanlı Devleti'ni İslam âleminin nazarında küçük düşürmeye çalışıyorlardı.⁷⁴⁸

Bu sıralarda Endonezya Müslümanlarının Osmanlı eğitimine olan ilgilerinde de ciddi artış vardı. 1914 yılında Mekke'deki Medrese-i İslamiye'de toplamda 156 Cavalı talebe öğrenim görmekteydi.⁷⁴⁹ Basın yayın faaliyetlerine de ilgileri artan bölge Müslümanları, çeşitli dini gazeteler çıkarmayı düşünüyorlardı. Fakat maddi anlamda yetersiz oldukları için yine Osmanlı Devleti'nin desteğine başvuruyorlardı.⁷⁵⁰ Bu tarihlerde Osmanlı Devleti'ni meşgul eden meselelerden biri de bölgedeki Hadramutlu Arapların Hollanda idaresine karşı şikâyetleri idi. 1914 yılının başlarında Filipinler'e gitmek üzere Singapur'a varan Mehmed Vecih Efendi, çeşitli temasları neticesinde buradaki Hadramutlu Arapların vaziyetinden haberdar olmuştu. Mehmed Vecih, 10 Nisan

⁷⁴⁷ *Sebilürreşad*, 5 Şubat 1914/ 9 Rebîulevvel 1332 Perşembe/ 23 Kânûnisânî 1329, C. 11 - Aded: 282.

⁷⁴⁸ Özçelik, *Donanma-yı Osmani*, 131-132.

⁷⁴⁹ *Sebilürreşad*, 6 Nisan 1914 /20 Cumâdelevvel 1332 Perşembe /3 Nisan 1330, C. 12 - Aded: 292.

⁷⁵⁰ BOA, A.) MTZ. (05). 30-123. H-15-03-1332.

1914'te Hadramutluların ileri gelenlerinden Seyyid Hüseyin Ömer, Şeyh Ali ve Şeyh Salim'in imzalarını taşıyan bir şikâyet mektubunu Osmanlı makamlarına iletti. Bu mektupta Hadramutluların Hollanda idaresinden duydukları rahatsızlık ifade ediliyordu. Buna göre Gayrimüslim tebaasına sevgi ve şefkat besleyen Hollanda idaresi, Müslümanlara ve özellikle Hadramutlulara büyük bir zulmü reva görüyordu. Kendi sömürge idaresi altındaki Arapları dahi tebaası olarak görmeyen Hollanda, bu kişileri çoğu kez hapisle cezalandırıyor ve göçe zorluyordu. Hadramutlu Araplar bu durum karşısında Osmanlı Devleti'ne müracaat ederek yardım talep ettiler ve Osmanlı Devleti'nden meseleyi araştırmak üzere bölgeye özel bir memur göndermesini istediler. Ayrıca durumlarını Arapça ve Türkçe yayın yapan gazetelere bildiren Hadramutlular, bu sayede uğradıkları haksız muamelenin Osmanlı kamuoyunda da duyurulmasını umuyorlardı.⁷⁵¹ Mehmed Vecih tarafından Osmanlı makamlarına gönderilen bu taleplere Osmanlı Devleti'nin ne şekilde cevap verdiği bilinmemektedir. Fakat yazışmalardan Osmanlı makamlarının bu talepleri en azından önemseydiği anlaşılmakla birlikte bu sıralarda Osmanlı Devleti'nin de ciddi krizlerle boğuşmasından dolayı bölge Müslümanlarına yardım edemediği hükmüne varılabilir.

3.1.7. Birinci Dünya Savaşı ve Endonezya Müslümanları

Birinci Dünya Savaşı'nın henüz başında, Ağustos 1914'te Almanya ile gizli ittifak antlaşması imzalayan Osmanlı Devleti, uzun bir dönem sıcak savaşın dışında kaldı. Fakat ekim ayının sonunda Alman Amiral Wilhelm Anton Souchon komutasındaki Osmanlı zırhlılarının Karadeniz'deki bazı Rus limanlarını bombalamasıyla Osmanlı Devleti resmen savaşa girdi. Osmanlı Devleti savaşa girdiğinde elindeki en büyük kozu hilafetti. Halife'nin ilan edeceği cihadın bilhassa İngiliz, Rus ve Fransız sömürgelerindeki Müslüman nüfus üzerinde ciddi bir tesiri olacağı düşünülüyordu. Almanya'nın da Osmanlı Devleti'ni İttifak grubu içerisine dâhil etmesindeki en büyük motivasyonu buydu. Henüz savaşın başında Alman şarkiyatçı ve diplomat Max von Oppenheim, kutsal cihadın Müslüman coğrafyasında uygulanmasına yönelik bazı planlar hazırlamıştı. Türk yetkililer tarafından da kabul gören bu planların Osmanlı gizli servisi Teşkilat-ı Mahsusa eliyle hayata geçirilmesi düşünülüyordu. Bu sebeple Halife-Sultan Mehmed Reşad

⁷⁵¹ BOA, HR. SYS. 1883-15. M-27-043-1914; HR. SYS. 1883-16. M-31-12-1914.

tarafından ilan edilen Cihad-ı Ekber büyük bir heyecan uyandırdı. Fakat bu karar temelde İtilaf Devletleri hâkimiyetindeki Müslüman tebaayı esas alıyordu. Özellikle İngiltere'nin Hindistan sömürgesindeki Müslüman kitle üzerinde etkili olacağı düşünülüyordu. Yüz yıllardır Çarlık Rusya'nın esaretinde yaşayan Türkistan'da da cihadın etkisi üzerinde duruluyordu. Öte taraftan bu kararın Endonezya Müslümanları üzerinde nasıl bir etki yapacağı merak konusu idi. Zira bölgede 30 milyondan fazla Müslüman yaşamaktaydı. Fakat bu bölge açısından ciddi bir sorun mevcuttu. Singapur ve çevresindeki İngiliz hâkimiyetine karşı bölge, büyük ölçüde Hollanda'nın hâkimiyeti altındaydı ve Hollanda hükümeti savaşın başında tarafsızlığını ilan etmişti. Böyle bir durumda cihad kararının Hollanda sömürgelerinde uygulanıp uygulanmayacağı merak konusu idi.

Normal şartlarda Osmanlı Devleti'nin cihad kararı hasım devletleri hedef almalıydı ve Hollanda gibi tarafsız devletlerin bu kararın dışında tutulmalıydı. Fakat ilerleyen dönemlerde, cihad ilanın da oluşturduğu heyecanla Osmanlı basınında Endonezya Müslümanlarına yönelik birtakım Pan-İslamist tasavvurlar ortaya atılmaya başlandı. Müdafaa-i Milliye Cemiyetinin merkez-i umumisinde yayınlanan ve Matbaa-i Hayriye'de hazırlanan "Belağ-ı Amm Licemil Ehl-i İslam" adlı risalede Endonezya Müslümanları açıkça Hollanda'ya karşı ayaklanmaya davet ediliyordu:⁷⁵² *"Kırk milyon Cava Müslümanı, esaretin ve ızdırabın prangalarına zincirlenmiş... Bu kâfirler sayıca çok daha az ve uygarlıklarında onlardan çok daha yüksek değillerse de... Evet şimdi bizim için zaman geldi. Müslüman milletler, bir elinde kılıç, diğerinde tüfekte, cebinde kurşun ve bombalarla, kalbinde iman nuru ile tek vücut olarak ayağa kalkmak ve sesini dünyaya yükseltmek için hazır. Hindistan, Hindistan Müslümanlarıdır. Cava, Müslüman Cavalılarıdır."*⁷⁵³

İlgili risalenin yayınlanmasından önce Osmanlı Devleti, Hariciye Nezaretinin aldığı karar neticesinde cihad beyannamesinin Batavya Başşehbenderliğine gönderilerek bölgedeki İslam cemaatlerine dağıtılmasını istemişti.⁷⁵⁴ Bu risale deyim yerindeyse Hollanda hükümetini çileden çıkardı. Risalenin Endonezya Müslümanlarına ulaşmasından endişe duyan İstanbul Sefiri Van der Goes, hemen Osmanlı Hariciye Nezaret ile temasa geçerek bu risalenin bölgeye gönderilmesinin yasaklanmasını istedi.

⁷⁵² BOA, HR. SYS. 2410-34. M-14-06-1915.

⁷⁵³ Schmidt, *Dutch-Indian and Ottoman History*, 134.

⁷⁵⁴ BOA, DH. EUM. 6 Şb. 2-63. H-07-03-1333.

Ayrıca Sadrazam Sait Halim Paşa'dan risalenin dağıtılmasının durdurulmasını, en azından Cava ile ilgili kısmın çıkarılmasını ve büyük gazetelerde konuyla ilgili düzeltme yazısının yazılmasını istedi. İlgilinin risalenin yayınlanmasından yaklaşık altı ay sonra Osmanlı hükümeti, düzeltme yazısı yayınlamak zorunda kaldı. Cihad ilanının tarafsız Hollanda Devleti'ni kapsamadığı, Hollanda'nın dost bir ülke olduğu ve dolayısıyla bölge Müslümanlarının cihad fetvasının muhatabı olmadığı ilan edildi. Bu karar resmi olarak Hollanda hükümetine tebliğ edildiği gibi bazı büyük gazeteler vasıtasıyla da kamuoyuna duyuruldu.⁷⁵⁵

Hollanda hükümeti, Osmanlı makamlarının gerekli düzeltmeleri yapmasına rağmen cihadın Endonezya'ya yayılmasından endişe duyuyordu. Bu endişeler özellikle Hollanda'nın İslam politikasının mimarı olan ünlü Şarkiyatçı Snouck tarafından dillendiriliyordu. Snouck, cihadın büyük ölçüde Alman planı olduğunu düşünüyordu ve büyük zararlara yol açacağını ifade ediyordu. Ona göre bu karar, Orta çağ'a özgü bir kavramı canlandırarak yapılmış son derece sorumsuz bir tehditti.⁷⁵⁶ Snouck, özellikle ilgili risalenin yayınlanmasından büyük endişe duymaktaydı. Bu durum karşısında İstanbul'daki Hollandalı temsilcilerin aldıkları önlemleri yetersiz görüyor ve onları beceriksizlikle suçluyordu. Snouck'a göre Pan-İslamizm propagandasının engellenmesi için daha radikal önlemlere başvurmalıydı. Sözgelimi Endonezya Müslümanlarına Hac ibadeti belirli süre boyunca yasaklanmalıydı. Zira Hicaz'da savaş dolayısıyla eş görülmemiş yoğunlukta bir propaganda mevcuttu. Cihadla ilgili söylemler sona erene kadar bu uygulama yürürlükte olmalıydı. Hollanda hükümeti resmen haccı yasaklamasa da uygulamada bu kararı devreye soktu. Devam eden savaşın bölge güvenliğini tehdit ettiği ve bu sebeple gidiş gelişlerin zor olacağı ifade edildi.⁷⁵⁷

Hollanda hükümeti ve Snouck endişelerinde haklı sayılırlardı. Zira Osmanlı Devleti, Endonezya Müslümanlarını hedef alan ilgili risaleyi tashih etmesine rağmen bölgeyle ilgili Pan-İslamist tasavvurlarından vazgeçmiş değildi. Bu sıralarda yayınlanan Japonca bir risale, Osmanlı Devleti'nin bölgeyle ilgili Pan-İslamist düşüncelerinin devam

⁷⁵⁵ Göksoy, *Osmanlı-Türk İzleri*, 128.

⁷⁵⁶ Erik Jan Zürcher, "Osmanlı Cihadı, Alman Cihadı ve Savaşın Kutsallaştırılması", *Birinci Dünya Savaşı'nda Cihat ve İslam*, Derleyen: Erik Jan Zürcher, Çev: Ayşen Gür, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019, 6-17.

⁷⁵⁷ Dijk, *The Netherlands Indies and the Great War*, 296-297; Fenne Sysling, "İngiliz ve Hollanda Basınında İslam ve propaganda"; *Kebikeç*, C.25, Yıl: 2008, 167-181.

ettiğine dair birtakım ipuçları sunmaktaydı. Fakat bunlar büyük ölçüde muğlak kabul edilebilecek ipuçlarıydı.”Harb-i Umumi”, “Asya Tehlikede”, “Umum Asyalıların İttifakı Lazımdır”, “Asya Akvamı İttifakı Rehberi” ve “Asya İttihadı Nasıl Tesis Olunabilir” şeklindeki başlıkları içeren bu risale, her bakımdan ilginç özellikler barındırıyordu. Yazarı belli olmayan bu risalede Asya kavimlerinin birliği fikri üzerinde duruluyor ve özellikle Rusya ve İngiltere’ye karşı hasmane sözler sarf ediliyordu. Pek muhtemeldir ki bu risale bölgeyi gözlemleyen bir Türk ajanı tarafından kaleme alınmıştı. Orijinalinin Japonca olmasına rağmen bu belgenin resmi bir Japon görevlisi tarafından yazılmadığı muhtemeldir. Zira Japonya, Birinci Dünya Savaşı’nda İtilaf Devleti grubu içerisinde yer almıştı. Rusya ve İngiltere ile müttefik olan bir devletin müttefikleri aleyhine plan yapması beklenemezdi. Diğer bir ihtimalle bu risalenin savaştan önce kaleme alındığı düşünülse de gerek başlıklarından gerekse içeriğinden savaş döneminde yazıldığı sonucu çıkmaktadır. İlgili risalede üzerinde durulan temel konulardan biri Türk- Japon İttifakı idi. Doğu’nun bu iki sağlam kavminin bir ittifak oluşturması durumunda büyük bir gücün meydana geleceği iddia ediliyordu. Risalenin Endonezya Müslümanları ile ilgili kısmı ise ayrıca dikkat çekiciydi. Bu kısımda Hollanda’nın baskısı altında yaşayan Cavalıların Japonya’ya dâhil edilmek fikrinde oldukları ifade ediliyordu. Sonuç olarak bu risale, Endonezya Müslümanlarını Hollanda’nın tabiiyetinden kurtarma gayesi güderek bu bölgenin Japonya’nın idaresine geçmesini öngörüyordu. Türk-Japon ittifakının özellikle vurgulanması ise bölgenin dini anlamda Osmanlı Devleti’nin nüfuzuna terk edileceği şeklinde yorumlanabilir. Fakat yine de bu risale, Osmanlı Devleti’nin bölgeye yönelik revizyonist bir plan içerisinde olduğuna dair kesin deliller sunmaktan uzaktır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti’nin bölgeye yönelik birtakım tasavvurlar içinde olabileceğini göstermesi bakımından önemlidir.⁷⁵⁸

Birinci Dünya Savaşı başladığında Endonezya Müslümanları, Osmanlı Devleti lehine tepkilerini ortaya koyabilecek organizasyonlara sahiptiler. Özellikle 1912’de kurulan Sarekat İslam Örgütü, bu dönemlerde oldukça aktifti ve birtakım yayın

⁷⁵⁸ İlk bakışta bu risalenin Abdürreşid İbrahim tarafından kaleme alındığı hissi uyanmaktadır. Nitekim onun Türk-Japon İttifakı konusunda öteden beri yaptığı çalışmalar malumdur. Fakat risalede Abdürreşid İbrahim’den ikinci şahıs olarak bahsedilmesi bu ihtimali zayıflatmaktadır. Bununla birlikte ilgili risalenin ne amaçla kaleme alındığı ve Osmanlı makamlarınca ne ölçüde dikkate alındığı bilinmemektedir. Diğer taraftan ilgili risalenin Osmanlı Devleti ile Hollanda arasındaki cihad kaynaklı tartışmalardan önce kaleme alınmış olma ihtimali de söz konusudur. Nitekim her ne kadar bu belge 31 Aralık 1915 yılında Hariciye Nezareti tarafından işlem görse de kaleme alındığı tarih net olarak belirtilmemiştir. BOA, HR. SYS. 2978-53. M-31-12-1915.

organlarına sahipti. Hollanda'ya karşı milli hareketlerin yoğunluk kazandığı bu dönemde bölge Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne destek vermeleri beklenen bir durumdu ve bu husus Hollanda hükümetini ziyadesiyle endişelendirmekteydi. Sarekat İslam Örgütü'nün birtakım sembolleri ve hareketleri üzerinde açık bir Türk etkisi görülmekteydi. Her şeyden önce örgütün sembolü ay-yıldızdı. Örgüte bağlı *Sinar Djawa* gazetesinin yeni ofisinin açılış töreninde Türk kıyafetlerine benzeyen kıyafetler giyen örgüt üyeleri, açıkça Türklere benzemeye çalışıyorlardı.⁷⁵⁹ Nihayetinde savaş başladığında bölge Müslümanları büyük ölçüde Almanya lehine tavır takınmaya başladılar. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle ise bu tutumları iyiden iyiye arttırdılar. Camilerde ve çeşitli toplantılarda bir araya gelen Müslümanlar, Osmanlı Devleti'nin muzafferiyeti için dualar etmekteydiler.⁷⁶⁰

Özellikle basın, bölge Müslümanlarının Osmanlı Devleti'nden yana yaptıkları propaganda da oldukça etkili bir vasıta idi. *Oetoesan Hindia* gazetesi başta olmak üzere birçok gazete Osmanlı tezini desteklemekteydi. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden endişe duyanlar da mevcuttu. Gazetelerde yoğun bir şekilde İtilaf Devletleri aleyhinde haberlere yer verilmekte ve hilafet makamının hakkı savunulmaktaydı.⁷⁶¹ Ayrıca gazetelerde Osmanlı Devleti'nin çeşitli cephelerdeki durumuyla ilgili de ayrıntılı haberler yer almaktaydı.⁷⁶²

Bölgede Osmanlı Devleti'nin aleyhine yayında bulunan gazeteler de mevcuttu. Pek çoğu İtilaf Devletleri tarafından fonlanan bu gazetelerde yer alan haberler vasıtasıyla Müslüman kamuoyunun Osmanlı Devleti ile ilgili olumlu kanaati değiştirilmeye çalışılıyordu. Bunlardan biri olan *Java-Bode* gazetesi, Açe bölgesinde bazı Osmanlı vatandaşları marifetiyle bölgedeki Müslümanların Hollanda idaresine karşı isyana teşvik edildiği haberi yer alıyordu. Bölgedeki Osmanlı Başşehbenderi Rafet Bey vasıtasıyla durumdan haberdar olan Osmanlı Devleti, Hollanda makamlarıyla temasa geçerek bu

⁷⁵⁹ Muhammad Abdullah Azam, *Endonezya Basınında Birinci Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü İstanbul 2019, 80-81.

⁷⁶⁰ İsmail Hakkı Göksoy, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Endonezya Müslümanlarının Türkiye'ye Destekleri (1914-1918)", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl:2021/2, Sayı: 47, 96-110.

⁷⁶¹ Supratman, *İstanbul'dan Semerag'a*, 92-98.

⁷⁶² Azam, *Endonezya Basınında Birinci Dünya Savaşı*, 82-103.

haberini düzeltilmesini istedi. Osmanlı'nın baskısı sonucunda kısa süre sonra ilgili gazete bir yalanlama yazısı yayınlamak zorunda kaldı.⁷⁶³

Endonezya Müslümanları Birinci Dünya Savaşı'nda basın ve yayın faaliyetlerinin yanı sıra maddi anlamda da Osmanlı Devleti'ni desteklediler. Bu sıralarda Osmanlı maliyesi çöküşün eşiğindeydi ve savaşın maliyetini karşılamak büyük bir problemdi. Özellikle Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti, maddi anlamda büyük zorluklar yaşıyordu. Cemiyetin ikinci başkanı Besim Ömer Paşa, 21 Haziran 1915'te Hariciye Nezaretine müracaat ederek Cava İslam ahalisinden yardım istenmesini talep etti. Normal zamanlarda böyle krizlerde Osmanlı Devleti'nin İslam dünyasından en çok maddi yardım aldığı bölge Hindistan'dı. Fakat İngilizlerin hâkimiyeti altında bulunan Hindistan'dan bu sıralarda maddi bir yardım beklemenin imkânı yoktu. Diğer taraftan Hindistan dışındaki İslam coğrafyası da büyük ölçüde İtilaf Devletlerinin hâkimiyeti altında olduğundan Endonezya Müslümanlarından başka yardım talep edilecek bir İslam coğrafyası bulunmuyordu.⁷⁶⁴ Osmanlı Devleti'nin resmi olarak bölge Müslümanlarından yardım talep edip etmediği bilinmemektedir. Bununla birlikte Batavya Başşehbenderi Rafet Bey'in verimli çalışmaları neticesinde bölgedeki yardım kuruluşlarının örgütlendiği ve seferber edildiği anlaşılmaktadır. Rafet Bey ilk iş olarak Balkan Savaşları döneminde Batavya'da kurulan Hilal-i Ahmer Cemiyetini aktif hale getirdi. Kısa sürede cemiyetin çalışmaları neticesinde 2.120 Hollanda florini toplanarak bu meblağ İstanbul'a gönderildi.⁷⁶⁵

Hilal-i Ahmer Cemiyeti dışında yardımların organize edilmesinde etkili olan kurumlardan biri de basındı. Özellikle Sarekat İslam Örgütü'nün liderlerinden Ömer Said'in editörlüğünde çıkan *Oetoesan Hindia* gazetesinin yardım faaliyetlerinin örgütlenmesinde yoğun bir gayreti vardı. 17 Kasım 1914 tarihli nüshasında Müslümanların savaş dolayısıyla ne yapması gerektiğini ifade eden gazete, Müslümanları Osmanlı Hilal'i Ahmer'ine yardım yapmaları konusunda teşvik etmekteydi. Bunun Hollanda'nın tarafsızlık politikasına aykırı olmadığı ifade ediliyordu. Gazetenin teşvikiyle bölgeden kısa sürede ciddi miktarda yardım toplandı. Ayrıca gazete, bir Avrupa haritası satışa sunarak bunun gelirlerini de Hilal-i Ahmer Cemiyetine bağışladı. Bunun

⁷⁶³ Terzi, *Osmanlı-Endonezya İlişkileri*, 575-576.

⁷⁶⁴ İzgöer-Tuğ, *Padişah Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yıllığı*, 706.

⁷⁶⁵ Supratman, *Rafet Bey*, 33-67.

dışında bölgede Osmanlı ve Alman şebhenderlikleriyle iş birliği yapılarak gelirini Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyetine bağışlamak üzere opera ve sinema filmleri gösterime sokuldu. Hollanda'nın kısmi kısıtlamalarına rağmen bölge Müslümanları savaşın sonuna kadar Osmanlı Devleti'ne olan yardımlarını devam ettirdiler.⁷⁶⁶

Tüm bu yardımların ve Müslümanların propaganda faaliyetlerinin yanı sıra Batavya Başşehbenderi Rafet Bey'in de bölgedeki faaliyetleri dikkat çekiciydi. Rafet Bey, savaşın başından itibaren yoğun bir şekilde İttifak Devletleri lehine propaganda faaliyetlerinde bulunmaya başladı. Karadeniz Olayı'ndan önce dahi Osmanlı Devleti'nin İttifak Devletleri yanında savaşa girmesine dair görüş bildirdi. Bu görüşlerinden dolayı ciddi ölüm tehditleri aldı.⁷⁶⁷ Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden sonra da Rafet Bey'in propagandaları devam etti. Onun verimli çalışmaları sayesinde İngilizlerin bölgedeki Müslümanlara yönelik propaganda faaliyetleri büyük ölçüde sonuçsuz kaldı. Rafet Bey'in bölgedeki başarıları, Hollanda'nın Lahey şehrindeki Osmanlı Sefaretinin de dikkatini çekmekteydi. Lahey Sefaretinden Hariciye Nezaretine gönderilen bir belgede Rafet Bey'in İngilizlere karşı giriştiği propaganda faaliyetlerindeki başarısına atıf yapılıyordu.⁷⁶⁸ Savaşa yönelik propaganda faaliyetlerinin yanı sıra Rafet Bey, Ermeni meselesi hakkında da bölgede yoğun bir propaganda faaliyetine girişti. 1915 olaylarının ardından bölgedeki İtilaf Devletleri temsilcilerinin Osmanlı Devleti'nin Ermenileri katlettiği yönündeki söylemlerine karşın Rafet Bey, etkili bir mücadele vermeye başladı. Titiz çalışmaları sonucunda Müslüman basını kendi yana çeken Rafet Bey, çeşitli gazeteler vasıtasıyla verdiği beyanlarla Müslüman halkı, Osmanlı Devleti'nin haklılığına inandırdı.⁷⁶⁹

Rafet Bey, cihad fetvasının bölgede uygulanması konusunda da oldukça etkiliydi. 1915'in şubat ayında Singapur'da Müslüman Hindistanlı askerlerin İngilizlere karşı isyanında Rafet Bey'in de payı olduğu düşünülüyordu. İsyan üzerine Rafet Bey'in Hariciye Nezaretine gönderdiği telgrafta isyanın İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesinden dolayı patlak verdiği ifade ediliyordu. İsyan esnasında bölgedeki bin kadar Avrupalı, Müslüman askerler tarafından öldürüldü. Müslüman askerlerin

⁷⁶⁶ Göksoy, *Endonezya Müslümanlarının Türkiye'ye Destekleri*, 96-110.

⁷⁶⁷ Schmidt, *Dutch-Indian and Ottoman History*, 87.

⁷⁶⁸ BOA, HR. SYS. 2406-67. M-19-01-1915.

⁷⁶⁹ Supratman, *Rafet Bey*, 33-67.

propagandası sonucu isyana Hindu askerlerden de katılanlar odu.⁷⁷⁰ Rafet Bey, Hollanda hükümetinin engellemelerine rağmen cihad fetvalarını Hintçe'ye tercüme ettirerek Batavya'daki bir matbaada çoğaltmıştı. Bu fetvalar gizli bir şekilde Singapur'a da gönderilmişti. Singapur'da İsyana eden bazı Müslüman askerlerin üzerinde de bu fetvaların çıktığı İngilizler tarafından iddia edilmekteydi. Tüm bu ipuçları Singapur İsyanında Rafet Bey'in parmağı olduğunu gösteriyordu. Fakat isyan kısa ömürlü oldu ve beklenen sonucu vermedi. İngilizlerin sert tedbirleri neticesinde bastırıldı.⁷⁷¹

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti ile bölge Müslümanlarının ilişkisi bir süre daha devam etti. Mondros Mütarekesi'nden sonra İtilaf Devletlerinin İstanbul'u işgal etmeleri ve ardından Serv Antlaşması'nı Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmeye çalışmaları bölgedeki Müslüman teşkilatları tarafından protesto edildi.⁷⁷² Millî Mücadele yıllarında ise Mustafa Kemal Paşa'nın başlattığı direniş hareketi, Endonezya basınında büyük bir sempati kazandı ve Sultan Vahdettin'in halifeliği geniş ölçüde sorgulanmaya başlandı. Millî Mücadele'nin başarıyla sonuçlanmasının ardından Mustafa Kemal Paşa ve silah arkadaşlarına tebrik telgrafları gönderildi. Kısa bir süre sonra Sultan Vahdettin'in ülkeyi terk etmesi ve yerine yetkilerinden büyük oranda arındırılmış olan Abdülmecid Efendi'nin halife olarak seçilmesi dahi bölge Müslümanlarının Mustafa Kemal Paşa'ya olan sempatilerini azaltmadı. Sarekat İslam Örgütü'nün liderleri, ülkelerinin bağımsızlığı için mücadele veren Türk milliyetçilerine, İngilizlerle iş birliği yaparak ülkeyi terk eden halifeden daha çok sempati duyduklarını açıkça ifade ediyorlardı. Bu sempati Mustafa Kemal Paşa'nın seküler nitelikteki inkılaplarından sonra dahi devam etti. 3 Mart 1924'te hilafetin kaldırılmasına bölgeden ciddi bir tepki yükselmedi. Hatta İslami dergilerin birinde yayınlanan bir makalede, Hilafet ve Pan-İslamizm'in Müslümanlara büyük kayıplar verdirdiği, Alman işbirliği ile yapılan cihadın fiyasko ile sonuçlandığı ve bu sebepten dolayı hilafetin Müslümanlara birlik, mutluluk ve özgürlük getireceği söyleminin bir yanılsamadan ibaret olduğu ifade ediliyordu. Bu

⁷⁷⁰ BOA, HR. SYS. 2336-1. M-11-07-1915; Kadı-Peacock, *Ottoman-Southeast Asian Relations*, Vol.2, 635.

⁷⁷¹ Göksoy, *Endonezya Müslümanlarının Türkiye'ye Destekleri*, 96-110; Ü. Gülsüm Polat, "Hint Askerinin Singapur'daki İsyanı (1915), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt/Volume XXVII, Sayı/Number 2, Aralık/December 2012, 483-498.

⁷⁷² Göksoy, *Endonezya Müslümanlarının Türkiye'ye Destekleri*, 96-110.

nedenle Osmanlı hilafetinin ardından Şerif Hüseyin'in halifeliğini ilan etmesi Endonezya'da hiçbir karşılık bulmadı.⁷⁷³

1911 yılında Batavya Başşehbenderliğine atanan Rafet Bey ise 1923 yılına kadar bu görevini sürdürdü Onun görevinin bitmesinin ardından Türkiye Cumhuriyeti Devleti uzun yıllar Endonezya ve çevresine temsilci atamadı. Bu durum ikili ilişkilerin belirli bir dönem kesilmesine sebebiyet verdi. 1949 yılında Endonezya'nın bağımsızlığını ilan etmesinden yaklaşık 10 yıl sonra 1957 yılında Türkiye'nin, Tevfik K. Kemahlı'yı Cakarta Büyükelçisi olarak atamasıyla ikili ilişkiler yeniden başladı.⁷⁷⁴

3.2. FİLİPİNLER VE ÇEVRESİYLE PAN-İSLAMİST İLİŞKİLER

3.2.1. Filipinler'in Merkezi Manila'da Osmanlı Başşehbenderliğinin Açılması ve Başşehbender Necip Hac Halil Efendi'nin Bölgedeki Müslümanlara Yönelik Faaliyetleri

1870'lerden itibaren Filipinler'de Osmanlı vatandaşlarının sayısının çoğalmas ve Sultan Abdülhamid döneminde Morolar ile girilen birtakım ilişkiler Osmanlı Devleti'nin dikkatini bu bölgeye çevirmesine neden oldu. Bölgede 600 binden fazla Müslüman yaşamaktaydı ve bunların Osmanlı Devleti ile temasları oldukça sınırlıydı. Hac mevsiminde az sayıda Moro ahalisi Hicaz'a gelse de bunlar sayılarının azlığından dolayı Osmanlı kamuoyunda gündem oluşturmıyorlardı. İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte bölgedeki Müslümanlara yönelik ilgide gözle görülür bir artış meydana geldi. Osmanlı basını ilk kez bölgedeki Müslümanların varlığından bahsetmeye başladı. Rıza Tevfik, 22 Mayıs 1913'de *İctihad* dergisinde kaleme aldığı bir makalesinde, Filipin Müslümanlarının varlığına dikkat çekiyor ve hilafetin merkezi olan Osmanlı Devleti'nde bu İslam kitlesinin bilinmemesinden şikâyet ediyordu. Rıza Tevfik ayrıca bölgedeki Müslümanların sayısının bir milyon civarında olduğunu bildiriyordu.⁷⁷⁵

⁷⁷³ Martin van Bruinessen, "Muslims of the Dutch East Indies and the caliphate question", *Studia Islamika* vol 2, no 3 (1995), 115-140; Hasnul Arifin Melayu, *Islam And Politics In The Thought Of Tjokroaminoto (1882-1934)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Institute of Islamic Studies McGill University Montreal 2020, 81-88.

⁷⁷⁴ Türkiye Cumhuriyeti Cakarta Büyükelçiliği (Erişim 12-10-2022) <http://cakarta.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory>.

⁷⁷⁵ Rıza Tevfik, "Filipin Müslümanları ve Makam-ı Hilalfet", *İctihad*, 9 Mayıs 1329.

Rıza Tevfik'in ilgili yazısından üç yıl önce Osmanlı Devleti, Filipinler'in merkezi Manila'da bir başşehbenderlik açmaya karar vermişti. Bölgedeki Osmanlı vatandaşlarının çokluğunun yanı sıra Moro Müslümanları üzerinde dini hâkimiyet kurmak ve bu sayede ABD ile ilişkilerini canlı tutmak, bu kararın en önemli sebepleri arasındaydı. 27 Temmuz 1910'da Manila Başşehbenderliği açıldı.⁷⁷⁶ 1 Ağustos 1910'da Osmanlı Devleti'nin yetenekli diplomatlarından Necip Hac Halil Efendi, Manila Baş Rehberliğine tayin edildi.⁷⁷⁷ Necip Hac Halil Efendi, Gayrimüslim bir Osmanlı vatandaşı idi ve uzun yıllardan beri şehbender olarak Osmanlı temsilciliklerinde görev yapmaktaydı. Hayatının erken dönemleriyle ilgili oldukça az bilginin olmasına karşın muhtemelen Lübnanlı Hristiyan-Arap bir aileye mensuptu. Zira bu dönemde Filipinler'deki Osmanlı vatandaşlarının genellikle Lübnan bölgesinden olması ve Necip Halil'in onlarla olan organik bağı, bu izlenimi uyandırmaktadır. Necip Halil, Manila'dan önce Ragusa Başşehbenderi olarak görev yapmıştı. Burada iken muhtemelen Osmanlı Devleti lehine propaganda yapmak için "La Turqie Bien Comprise (Bütün Yönleriyle Türkiye)" adında yaklaşık yüz sayfalık Fransızca bir eser kaleme aldı.⁷⁷⁸

Manila'da ise yaklaşık iki yıl görev yapan Necip Halil, buradaki görevinin ardından Habeşistan'daki Harare Başşehbenderliğine tayin edildi.⁷⁷⁹ 1913 yılının mart ayında ise Harare'deki görevi esnasında öldü.⁷⁸⁰ Necip Halil, Harare'de iken büyük bir maddi sıkıntı içindeydi. Muhtemelen merkezden maaşını almakta zorluk çekiyordu. Öldükten sonra cenaze masrafları bölgedeki Osmanlı vatandaşları tarafından karşılandı.⁷⁸¹ Borçları ise kişisel eşyalarının satılmasıyla ödendi. Osmanlı Devleti, Necip Halil'in ölümünden sonra oğulları Hanri ve Edgar ile boşandığı eşi Fortun'a maaş bağladı.⁷⁸²

Necip Halil, Manila'daki görevi sırasında oldukça faydalı çalışmalara imza attı. İlk iş olarak Filipinler'deki Osmanlı vatandaşlarının kaydını tutan Necip Halil, ardından Osmanlı Devleti ile Filipinler arasındaki ticari ilişkileri geliştirmek için birtakım çalışmalarda bulundu. Bu konuyla ilgili Osmanlı makamlarına bir rapor sundu. Necip Halil'in Manila'daki en önemli faaliyetlerinden birisi şüphesiz bölgedeki Müslümanlarla

⁷⁷⁶ Özkan, *Filipin Başşehbenderliği'nin Açılması*, 299-316.

⁷⁷⁷ BOA, İ. HR. 423-22. H-24-07-1328.

⁷⁷⁸ BOA, HR. TH. 368-122. M-07-11-1908.

⁷⁷⁹ BOA, BEO. 4009-300629. H-09-03-1330.

⁷⁸⁰ BOA, HR. UHM. 388-25. M-16-03-1913.

⁷⁸¹ BOA, HR. UHM. 146-14. M-01-06-1913.

⁷⁸² BOA, HR. UHM. 144-3. M-10-04-1913; BOA, HR. İM. 233-1. M-06-06-1914.

kurduğu temastı. Bu temas neticesinde Müslümanları yakından tanıyan Necip Halil, onların durumlarıyla ilgili Hariciye Nezaretine bir rapor sundu. İlgili rapordan sonra Osmanlı Devleti'nin bölgedeki Müslümanlara olan ilgisi arttı ve bu süreç, Meşihat makamının Müslümanların sorunlarıyla ilgilenmek üzere bölgeye bir İslam âlimi göndermesiyle sonuçlandı.

Necip Halil'in Manila'daki ilk faaliyetlerinden biri bölgedeki Osmanlı vatandaşlarının kayıt altına almaktır. Uzun uğraşlar sonucunda Osmanlı vatandaşlarının listesini içeren bir rapor hazırladı ve bunu merkeze sundu. Bu rapora göre Filipin adalarında 111 Osmanlı vatandaşı ikamet etmekteydi. Bu sayı muhtemelen daha fazlaydı. Vergi ve askerlik yükünden kurtulmak isteyen vatandaşlar kimliklerini belirtmekten çekinmişlerdi. Bunlardan 60 kadarı Manila'da yaşamaktaydı. Geri kalanlar ise adanın çeşitli bölgelerine dağılmışlardı. Bölgedeki Osmanlı vatandaşlarının büyük bir çoğunluğu Gayrimüslimdi ve Lübnan, Beyrut ve Suriye'den gelmişlerdi. İstanbul'dan gelenlerin sayısı ise 12 kişiydi. Etnik olarak adada Rum, Maruni, Yahudi ve Dürziler yoğunlukta idi. Buna karşılık bölgede sadece iki Müslüman Osmanlı vatandaşı ikamet etmekteydi ve bunlar Edirne nüfusuna kayıtlıydılar. Filipinler'deki Osmanlı vatandaşları genellikle seyyar satıcılıkla geçimlerini sağlıyorlardı. İkinci geçim kaynağı ise ticaretti. Osmanlı vatandaşlarından toplamda 37 kişi ticaretle ilgileniyordu.⁷⁸³

Aynı tarihlerde Filipinler'deki ticari faaliyetleri yakından takip eden Necip Halil, merkeze bu konuda bir rapor sunarak Osmanlı Devleti'nin bölgeyle olan ticari hacmini arttırmasını önerdi. Necip Halil'in verdiği bilgilere göre Manila limanına 1910 senesinde 1.712.642 ton yüklü 860 vapur gelmişti. Bunların çoğu Japonya, Avusturya, ABD ve Avrupa ülkelerinden yola çıkan ticaret gemileriydi. Ülkenin 93 milyona ulaşan ithalat hacminde Osmanlı Devleti'nin payı yalnızca 6 bin franktı ve bu da bölgedeki Osmanlı vatandaşlarının ticareti sayesinde ulaşılan bir meblağ idi. Bu haliyle Osmanlı Devleti'nin Filipinler ile ticari ilişkileri neredeyse yok hükmündeydi. Bölgedeki Osmanlı vatandaşları dahi özellikle Avrupa'dan gelen emtia ile ticari faaliyetlerini devam ettirmekteydiler. Esasında Avrupa, mesafe olarak Osmanlı Devleti'nden daha uzakta bulunuyordu. Bu duruma göre Osmanlı Devleti'nin bölgeyle olan ticari bağlarını arttırması için ortada hiçbir engel yoktu. Filipinler, tarımsal üretim ve sanayi açısından yetersiz olduğu için

⁷⁸³ BOA, HR. İD. 117-38. M-11-06-1911; Özkan, *Filipin Başşehbenderliği'nin Açılması*, 299-316.

bütün mamul mallar dışardan geliyordu ve bu Osmanlı Devleti için büyük bir avantajdı. Necip Halil, bu ilişkilerin geliştirilmesi için Portsaid limanında bir ticaret acentesi kurmayı teklif etmekteydi. Ardından Necip Halil, bölgeye ihraç edilebilecek Osmanlı ürünleri hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre Türk halılarına karşı büyük bir rağbet vardı. Avrupalı tüccarlar kendi halılarını Türk halısı diye satmakta ve büyük bir kazanç elde etmekteydiler. İstanbul ve İzmir'deki halı tüccarlarının meseleye ilgi duyması halinde bölgeye geniş çaplı bir ihracat yapılabilirdi. Halının yanı sıra Bursa ve Şam ipeklileri, sabun, ıtriyat, zeytinyağı, zeytin, sebze konserveleri, şekerleme ile taze ve kuru meyveler bölgeye ihraç edilecek ürünler arasında zikredilmekteydi.⁷⁸⁴ Necip Halil'in bu şiddetli taleplerine, ilgili makamlarca ne şekilde bir cevap verildiği bilinmemektedir. Bununla birlikte ilerleyen dönemlerde Osmanlı Devleti'nin bölgede herhangi bir ticari faaliyete girişmemesi bu raporun göz ardı edildiğini göstermektedir.

Necip Halil'in Manila'daki en önemli faaliyetlerinden biri şüphesiz bölgedeki Müslümanlarla kurduğu temastı. Necip Halil'in Manila'ya gitmeden önce bölgedeki Müslümanların varlığından haberdar olup olmadığı bilinmemektedir. Bununla birlikte tesadüfi bir şekilde onların mevcudiyetini keşfettiği anlaşılmaktadır. Bu bilgiden hareketle Osmanlı Devleti'nin Necip Halil'e özellikle bölgedeki Müslümanlarla temasa geçmek gibi bir görev vermediği anlaşılmaktadır. Manila'ya gelişinden birkaç gün sonra Müslümanların lideri Sulu Sultanı ile karşılaşan Necip Halil, onun sayesinde edindiği bilgilerden hareketle 18 Haziran 1911'de Morolar ile ilgili Hariciye Nezaretine bir rapor sundu. Kendisi Gayrimüslim olmasına rağmen bölgedeki Müslümanların sorunları ve İslam'a karşı tutumlarıyla yakından ilgilenen Necip Halil'in raporu oldukça önemlidir. İlgili raporda Müslümanların dini yaşayışları ve tabiiyetleri hakkında bilgi veren şu kısım özellikle dikkat çekmektedir: *“Bu kere arz edeceğim mesele vazifemin haricinde olduğu halde Osmanlı Devleti ve İslam âlemince dikkate alınabilecek bir önemde olduğu için durumu nezarete arz etmeye cesaret edebildi. Filipinler'de varlığı İslam âlemince bilinmeyen 300 bin civarında Müslüman yaşamaktadır. Moro adıyla bilinen bu Müslüman grup çoğunlukla Mindanao adası ve çevresinde yaşamaktadır. Sultan ve Dako unvanındaki yerel idareciler tarafından yönetilen Müslümanlar, yaklaşık 300 yıl süren İspanya hâkimiyetine karşı şiddetle direnmiş ve böylelikle kimliklerini korumuşlardır.*

⁷⁸⁴ Adem Kara, “Osmanlı Devleti-Filipin Ticari İlişkileri”, *Turkish Studies*, Volume 8/5 Spring 2013, 331-343.

Fakat bura ahalisi Filipinlerin en verimli topraklarında yaşamalarına rağmen ilkel bir hayat sürdürmektedirler. İslamiyet'i tanımakla birlikte onun hükümlerinden tamamen habersizlerdir. Yöneticilerinin de halktan pek bir farkları yoktur. Manila'ya vardktan birkaç gün sonra Moroların yerel hükümdarlarından biri ziyaretime geldi. Beş kişiden oluşan bu heyetin başlarında Osmanlı fesini görmekten son derece sevinç duydumsa da cehaletlerine şahit olduktan sonra kalbim hüznle doldu. Kendileriyle yaptığım görüşme sonucunda maalesef Moroların yaşantıları ile ilgili tatmin edici bilgi edinemedim. Yalnız Amerikalıların Müslümanlara karşı uyguladıkları şiddetten şikâyet ediyor ve Moroları bu halden ancak Halife'nin kurtarabileceğini söylüyorlar. ⁷⁸⁵

Bölgedeki Müslümanların içinde bulundukları zor şartlardan ve eğitimsizliklerinden oldukça etkilenen Necip Halil, bölgedeki Müslümanlar için birtakım çözümler üretmeye çalıştı. Rapordan anlaşıldığı kadarıyla ABD'nin Mindanao valisi ile Müslümanların durumunu görüşmek amacıyla temasa geçti. Müslümanlarla ilgili izlenimlerini valiye açıklayan Necip Halil, ilginç noktalara temas etmekteydi. Buna göre Morolar, kendi dinlerine oldukça düşkün olmakla birlikte tam bir cehâlet içinde bulunuyorlardı. Ayrıca İspanya'nın tabiiyeti altında zulüm gördüklerinden dolayı herhangi bir Gayrimüslim devletin iyi idaresine inanmıyorlardı. Amerikalıların talim ve terbiye için giriştikleri her girişimi dahi kendi dinlerine karşı bir hareket olarak telakki ediyorlardı. Necip Halil, Moroları bu durumdan kurtarmak için onların Müslüman hocalardan eğitim almaları gerektiğini söylemekteydi. Necip Halil'in görüşlerini dikkatle dinleyen Amerikalı vali durumu yerinde tespit etmek için vapurla birlikte Mindanao'ya gitmeyi teklif ettiyse de Necip Halil, göreve yeni başladığı gerekçesiyle bu teklifi reddetti. Necip Halil, raporunda Amerikalı valiyle aralarında geçen diyalogu hikâye ettikten sonra Hariciye Nezaretinden birtakım taleplerde bulunmaktaydı. Buna göre ABD'den resmi bir talep gelmesi durumunda Moroların İslami ilimlerde talim ve terbiyesi için Osmanlı Devleti'nin bölgeye hocalar göndermesini istemekteydi. Ayrıca hocaların gelmesi durumunda ise maaşlarının yerel hükümet tarafından ödenmesi gerektiği vurgulanmaktaydı. ⁷⁸⁶

Necip Halil, Filipinler'deki Müslümanların varlığına ve sorunlarına dikkat çeken ilk Osmanlı görevlisi idi. Erken dönemde Osmanlı makamları tarafından onun

⁷⁸⁵ BOA, HR. SYS. 1010-10. M-18-06-1911.

⁷⁸⁶ BOA, HR. SYS. 1010-10. M-18-06-1911.

taleplerinin nasıl karşılandığı bilinmemektedir. Bununla birlikte Manila'daki iki senelik görevi süresince Müslümanlarla ilişkisinin ne ölçüde devam ettiği meselesi de meçhuldür. Bölgede oldukça başarılı işlere imza atmasına rağmen 1912'de Manila'daki görevinden alınmış ve Habeşistan şebenderliğine tayin edilmiştir. Onun ardından Manila'ya yeni bir Osmanlı şebenderinin atandığına dair bir kayıt mevcut değildir. Fakat ilerleyen yıllarda Necip Halil'in Filipin Müslümanları ile ilgili çalışmalarının meyvelerinin alındığı görülmektedir. Onun Manila'dan ayrılışından kısa bir müddet sonra Amerika'nın bölgedeki yerel valisi John Park Finley'in gayretleriyle Filipin Müslümanları Osmanlı kamuoyunda önemli bir yer edinmiş ve bu süreç, Osmanlı makamları tarafından Morolara İslami danışmanlık yapmak üzere Mehmed Vecih Efendi'nin bölgeye tayin edilmesiyle sonuçlanmıştır.

3.2.2. ABD Valisi John Park Finley'in Filipin Müslümanlarına Yönelik Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti İle İlişkileri

Binbaşı John Park Finley, 1903'ten 1912'ye kadar Müslümanların yoğunlukta yaşadıkları Mindanao'daki Zamboanga Eyaleti'nin valisiydi. ABD'nin Filipinler'i ele geçirmesinin ardından bölgeye ilk giden devlet görevlilerinden biri olan Finley, Müslüman nüfusa büyük bir sempati beslemekteydi. Bölgedeki Amerikalı yöneticilerin Müslümanlarla ilgili olumsuz kanaatinin aksine o, Müslümanlara daha insancıl bir hayat sunma gayesi güdüyordu. Müslümanların dinine saygı duyulması halinde öteden beri devam eden ve ABD'yi bir hayli uğraştıran Moro direnişinin sona ereceğini düşünüyordu.⁷⁸⁷ Finley, kısa süre sonra bu düşüncelerini eyleme döktü. İslam coğrafyası üzerinde Osmanlı halifesinin nüfuzunu keşfeden Finley, gayri resmi bir şekilde Osmanlı makamlarıyla temasa geçerek Moroların durumundan Osmanlı halifesini haberdar etti ve halifeden Morolara İslam dininin gerçeklerini öğretmek için bir temsilci göndermesini istedi. Görünürde Finley'in amacı Necip Halil'in düşünceleri ile benzerdi. Ama ilginç bir şekilde aralarında herhangi bir ilişki bulunmuyordu. Necip Halil, bölgedeki Müslümanlarla ilgili gönderdiği raporunda Finley'in adından hiç bahsetmediği gibi Finley de Osmanlı makamlarına yaptığı başvuruda Necip Halil'in çalışmalarına herhangi

⁷⁸⁷ Joshua Gedacht, "Holy War, Progress, and "Modern Mohammedans in Colonial Southeast Asia", The Muslim World; A Journal devoted to the study of Islam and Christian-Muslim relations, Volume 105, Number 4, October 2015, Daren E. Ray, Auburn University, Joshua Gedacht, Universiti Brunei Darussalam, 446-472.

bir şekilde atıfta bulunmuyordu. Bununla birlikte her ikisinin de meseleye yaklaşımlarında açık bir niyet farkı vardı. Necip Halil'in bir Osmanlı diplomatı gözüyle edindiği izlenimleri merkeze sunma gayretinin aksine Finley, meseleyi pragmatik bir tarzda ele alıyordu. Ona göre Morolar üzerinde Osmanlı halifesinin nüfuzunun sağlanması ABD'nin bölgedeki hareketini büyük ölçüde kolaylaştıracaktı. Bu nüfuz ise Osmanlı Devleti'nin bölgeye göndereceği bir dini temsilci vasıtasıyla gerçekleşecekti. Aslında Finley'in yapmaya çalıştığı şey, 1899 yılında ABD yönetiminin Filipin Müslümanları üzerinde oluşturmaya çalıştığı Osmanlı hilafeti nüfuzunun devamından ibaretti. Aradaki tek fark ise 1899'da bunun resmi bir başvuruya gerçekleşmesine karşın Finley'in bu dönemde kişisel inisiyatif ile bunu sağlamaya çalışmasıydı.

Finley 1915 yazdığı "The Mohammedan Problem in the Philippines (Filipinler'de Müslüman Sorunu)" adlı makalesinde bölgedeki Müslümanlara yönelik ilgisinin oluşumuyla ilgili önemli bilgiler vermektedir. Finley'in Müslümanlarla temasının ilginç bir hikâyesi vardı. ABD yönetimi Morolara uymaları gereken kuralları içeren bir kanun metni göndermişti. Bu kanunu kabul etmediklerini bildiren Morolar, Finley'in bölgeye tayininden kısa bir süre sonra kanun metnini kendisine iade ettiler ve açıkça bu hükümlerin kendilerini bağlamadığını ifade ettiler. Moroların bu davranışı Finley'in oldukça ilgisini çekti ve olayın ardından Müslümanları daha yakından tanımak için İslam'ı incelemeye başladı. Finley, Kur'an-ı Kerim'i dikkatli bir şekilde okuduktan sonra Müslümanların bu kitabın öğretilerine göre eğitilmediklerini gördü. Bunun üzerine Müslümanlara dini eğitim vermek üzere alanında uzman ulemanın bölgeye getirilmesi fikrini savunmaya başladı. Bu fikir Morolar üzerinde olumlu bir etki oluşturdu ve Finley'e güven duymalarına neden oldu. Finley'in Müslümanların dini hayatları üzerinde tam bir serbestiyet tanıyan görüşleri, Morolar tarafından memnuniyetle karşılandı. Finley'e göre Morolar'ın İslamiyet'e gerçek mânâda uymaları halinde Amerika için de sorun otomatik olarak ortadan kalkacaktı ve "vahşi" gibi görünen bu insanlar uysallaşacaklardı. Güven verici bu çalışmalarının ve yakınlaşmanın ardından Morolar, Finley'i öğretmenleri olarak kabul ettiler ve ona "Halife'nin Elçisi" sıfatını layık gördüler.⁷⁸⁸ Öyle ki ona verilen bu unvanlar Osmanlı makamlarınca dahi kabul gördü. Osmanlı kaynaklarında Finley'in unvanı, "Filipin Müslümanlarının vekil-i mutlakları" olarak kaydedildi.

⁷⁸⁸ Finley, *The Mohammedan Problem in the Philippines*, 353-363.

Finley, dini yakınlaşmanın yanı sıra Müslümanlar için ekonomik birtakım tedbirler de öngördü. Refah seviyeleri artan Müslümanların daha uyumlu hareket edeceklerini düşünüyordu. Bu sebeple hem Morolara ekonomik faaliyetlerin değerini benimsetmek hem de Müslüman ve Gayrimüslim gruplar arasındaki barışçıl etkileşimi arttırmak için Moro borsasını kurdu. Aynı zamanda Müslümanların 40 dönüme kadar olan arazileri kendi adlarına ücretsiz olarak tescil ettirmeleri için bir yasa çıkarttı. Fakat bu iki tedbirden de istenilen sonuç alınamadı. Bununla birlikte bu faaliyetler Morolar ile Finley arasındaki yakınlaşmayı arttırdı.⁷⁸⁹

Finley, Müslümanların sorunlarını kesin olarak çözüme kavuşturmak ve Moroların yönetim ile bağlarını kuvvetlendirmek için Amerika'ya gitmeye karar verdi. Ülkedeki siyasi bağlarını kullanarak Osmanlı padişahı ile resmi bir ziyaret gerçekleştirmeyi umuyordu. Bu sayede Morolar üzerinde halifenin otoritesini kullanacak ve onları dizginleyebilecekti. Haziran 1912'de Washington'a varan Finley'in bu sıralarda resmi bir görevi bulunmuyordu. Valilik görevi sona ermişti. Tüm temaslarını Moroların vekil-i mutlakları sıfatıyla yürütüyordu. Görünürde ABD Başkanı Woodrow Wilson'un desteğini alan Finley, liberal çevrelerle de temasa geçerek destek almaya çalıştı. Sonunda, Mart 1913'te ABD Savaş Bakanı'nın İstanbul'daki ABD Büyükelçisi William Rockhill'e yazdığı kişisel bir mektupla İstanbul'a gitmek için onay aldı.⁷⁹⁰

Fakat bu resmi bir onay değildi. Bu yüzden Finley'in İstanbul'da temaslarda bulunması için inisiyatif alması gerekiyordu. Amerika'da bulunduğu günlerde Osmanlı Devleti'nin Washington'daki sefiri ile de görüşen Finley, Moroların padişaha yazdıkları mektubu sefarete teslim etti. Bu mektup daha sonra Sultan Mehmed Reşad'a takdim edildi. İlgili mektup Moroların entelektüel simalarından Abdullah Nuno başkanlığında bir heyet tarafından yazılmıştı. Abdullah Nuno, Finley'in bölgedeki en önemli destekçilerinden biriydi. Meşhur bir savaşçı olan Panglima Taupan'ın oğlu olan Nuno, Morolar içinde bilgisiyle öne çıkan bir isimdi. Nuno'nun zekâsından ve birikiminden etkilenen Finley, onu Moro Eyaleti'nin en küçük idari birimi olan Kabile Koğuşunun Muhtar yardımcısı olarak tayin etmişti. Nuno, Finley'in desteği ile halka açık birtakım

⁷⁸⁹ Graham K Brown, "The Long And Winding Road: The Peace Process In Mindanao", Philippines, Institute for British-Irish Studies University College Dublin, 21-38

⁷⁹⁰ Smith, *Middle Eastern States and the Philippines*, 199-221; Hasan Türker, "ABD'nin Talebi Üzerine Mehmet Vecih'in Filipinler'e Şeyh-ül İslam Vekili Olarak Görevlendirilmesi (1913)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIII / 2, 2018, 521-543.

konuşmalar yaptı. Bu konuşmalarda genellikle kölelik karşıtı bir tutum benimsediği gibi ebeveynlere çocuklarını okula göndermelerini tavsiye etti. Ayrıca Moroların ABD yönetimini kabul etmelerine dair birtakım söylemlerde bulundu. Nuno'nun yazılmasına öncülük ettiği ilgili mektup, bölgenin yerel dili olan Tausug dilinde yazıldı. Ayrıca Arapça ve İngilizce 'ye de tercüme edildi. Padişah'a saygı ifadeleri ile başlayan mektupta temel hitap ABD'deki Osmanlı sefirine idi. Mektupta bölgedeki Müslümanların Halife'nin tebaası olduğu ifade edildikten sonra talep kısmına geçilmekteydi. Bu kısımda, doğrudan doğruya Halife'ye hitapla, İslam dinini öğretmek üzere bölgeye bir elçinin gönderilmesi isteniyordu. Mektupta sıklıkla Finley'e atıf yapılmakta ve onun Moroların temsilcisi olduğu ifade edilmekteydi. Mektubun sonunda Abdullah Nuno'nun dışında 60 Moro şefinin de imzası bulunuyordu.⁷⁹¹

Finley, ilgili mektubun dışında bir de 11 maddelik bir dilekçeyi Osmanlı makamlarına sunmaktaydı. Washington sefiri Ziya Paşa'ya takdim edilen bu dilekçe temelde Halife'nin Filipin Müslümanlarına belirli konularda nasihatte bulunması ve bu sayede ilgili mektuplarına karşılık verilmesi isteniyordu. Bu taleplerin bir kısmı bölgedeki Müslümanların dini yaşantıları ile ilgili idi. Özellikle İslam adına birtakım yanlış uygulamaların yasaklanması isteniyordu. Bunun dışında dilekçede Müslümanları ABD yönetimine ısındırmak için de nasihatte bulunulması gerektiği ifade ediliyordu. Dilekçede özetle şu hususlar vurgulanıyordu:

1. Filipin adalarındaki Müslümanlarının İslam dini ve Halife'ye karşı olan bağlılıklarının bir nişanesi olarak gönderdikleri mektup için memnuniyetlerin ifade edilmesi.
2. Müslümanların vekil-i mutlakları Finley tarafından bölgedeki Müslüman ileri gelenlerinin her sene düzenli olarak Hac farızasını yerinen getirmelerindeki ve İslam'ın yayılması hakkındaki gayretlerinden haberdar olunduğunun ifade edilerek bu gayretlerin takdir edilmesi.

⁷⁹¹ Kawashima Midori, *The "white man's burden" and the Islamic Movement in the Philippines: the Petition of Zamboanga Muslim Leaders to the Ottoman Empire in 1912*, Institute of Asian Cultures, Sophia University, Tokyo 2014, 1-37. Bu mektubun Arapça metni Osmanlı arşivinde yer almaktadır. Bkz. BOA, İ.MBH. 12-37. H-08-06-1331.

3. Taluksangay şehrinde ibadetlerini yerine getirmek için bir cami-i şerif inşasına muvaffak olan Müslüman ahalinin bu gayretleri ve başarılarından dolayı tebrik edilmeleri.
4. ABD hükümetinin resmi bir dini olmadığı gibi tebaasının dini inançlarına müdahale etmediği malumdur. ABD hükümetinin adalarda topladığı vergileri İslam dini aleyhine sarfetmeyeceği ve Müslümanlara baskıda bulunmayacağı hakkında Müslüman ahaliye beyanatta bulunulması.
5. Müslümanların vekil-i mutlakları Finley'in ifadesine göre bölgedeki bazı Müslümanlar Hıristiyan tebaayı ve Amerikalı memurları çeşitli sebeplerle haksız yere katletmektedir. İslam dinine aykırı olan ve bölgedeki Müslümanların ilerlemesine ket vuran bu tarz hareketlerin önüne geçilmesi hakkında Müslümanlara nasihatte bulunulması.
6. Bölgedeki Müslümanlar İslam'a uygun bir hayat sürmek istemekle birlikte ahalinin ekserisi İslam dininin hakiki ahkâmını anlamak bakımından câhil bir halde bulunmaktadır. Kuran'ı Kerim'in yasakladığı kumar oynamak, içki içmek, yalan söylemek ve zina yapmak gibi günahların Müslümanlar arasında yaygın olmasından dolayı bu uygulamaların İslam'a aykırı olduğuna dair nasihatte bulunulması.
7. Müslümanların vekil-i mutlakları Finley, İslam ahali tarafından seçilen bazı imam, hatip ve diğer dini görevlilerin cehâlet ve taassup içinde bulunduklarını ve ahaliyi yanlış yönlendirdiklerini ifade edilmektedir. Bu makamlara gelecek kişilerin dini vazifeleri çok önemli olduğundan faziletli ve kemal sahibi kişilerin seçilmesi gerekmektedir. Câhil din görevlileri tarafından Kur'an-ı Kerim'in yanlış tefsiri yüzünden meydana gelecek zararın pek büyük olacağından dini görevlilerin seçimi hususuna Müslümanların son derece özen göstermeleri gerektiği hakkında nasihatte bulunulması.
8. Eğitim, ticaret ve ziraat gibi hususlarda ABD hükümeti tarafından sunulan fırsatlardan istifade edilmesi hakkında Müslümanlara nasihat edilmesi.
9. ABD hükümeti tarafından uygulanan yöntem sayesinde Müslümanların Hacca gitmelerine kolaylık sağlanacağı ve bu sayede Müslümanların dünyanın çeşitli yerlerindeki Müslümanların terakkileri hakkında bilgi sahibi olacaklarının ifade edilmesi.

10. Âlim ve fazıl bir Müslüman muallimin irşadına erişmek ve onunla dini hükümleri tahsil etmek hususunda ahali tarafından gösterilen arzu hakkında takdirlerin beyan edilmesi ile bu konudaki arzularının yerine getirilmesi için gerekli özelliklere sahip ve Filipinler'deki ABD siyasetine vakıf bir âlimin bölgeye gönderilmesi.
11. Taluksangay cami-i şerifine asmak üzere bir levhanın Finley'e takdim edildiğinin belirtilmesi.⁷⁹²

Finley'in bu dilekçesi Osmanlı makamlarınca ciddiyetle karşılandı ve ilgili makamlar arasında konu uzun uzadıya tartışıldı. Meşihat makamı özellikle bu meseleye önem veriyordu. Bu sebepten meselenin Babıali tarafından etraflıca düşünülmesinden sonra bir karar verilmesi istendi.⁷⁹³ Bununla birlikte Osmanlı makamları Finley'in kimliğini şüpheyle karşılamaktaydılar. Özellikle İstanbul'a gelip çeşitli makamlarla temasta bulunmaya başladıktan sonra bu şüpheler daha da derinleşti. Finley'in bu ziyaretinin resmi bir görev olup olmadığı merak konusuydu. Hariciye Nezareti bu şüpheleri gidermek için Washington Sefiri Ziya Paşa'ya bir telgraf göndererek Finley'in kimliği ve görevi hakkında malumat edinmesini istedi.⁷⁹⁴ Ziya Paşa'dan gönderilen cevabi telgrafta Finley'in Filipin Müslümanlarının vekil-i mutlakları olduğu ifade edilmekle birlikte bu unvanın ABD hükümeti tarafından resmen kabul edilmediği bildiriliyordu. Bununla birlikte Ziya Paşa, ABD hükümetinin zımnen Finley'in İstanbul'daki temaslarını desteklediği izleniminin kendisinde oluştuğunu ilave etmekteydi. Bununla birlikte ortada bir resmiyet krizi olduğundan, 11 maddelik ilgili dilekçeden doğrudan doğruya ABD ile resmi teması gerektiren 4. ve 5. maddelerin görüşülmeyip yalnızca dini konulardaki maddelere cevap verilmesi isteniyordu.⁷⁹⁵ Heyet-i Vükela 'da yapılan görüşmeler neticesinde Finley tarafından yapılan tekliflerin ve sunulan dilekçenin dikkate alınmasına karar verildi. Ayrıca ilgili makamlarla temasa geçmesine izin verildi.⁷⁹⁶

Esasında Finley'in İstanbul'da resmi hiçbir görevi bulunmuyordu. Her ne kadar bazı Amerikalı devlet görevlilerinden destek alsa da bunun resmiyette hiçbir geçerliliği

⁷⁹² BOA, HSDHADB. 1-54. R-14-01-1329.

⁷⁹³ BOA, İ. MBH. 11-99. H-23-04-1331.

⁷⁹⁴ BOA, BEO. 4160-311965. H-27-04-1331.

⁷⁹⁵ BOA, HR. SYS. 70-36. M-21-04-1913; BOA, İ. MBH. 12-37. H-08-06-1331.

⁷⁹⁶ BOA, İ. MBH. 12-37. H-08-06-1331.

yoktu. Bu sebepten dolayı Filipinler'e geri döndüğünde bölge valisine İstanbul ziyaretinin amacının Morolara dağıtılmak üzere birkaç dini kitap almaktan ibaret olduğunu söyledi.⁷⁹⁷ 27 Mart 1913'te İstanbul'a gelen Finley, doğrudan ilgili makamlarla temasa geçti. İlk görüştüğü kişilerden biri Şeyhülislam Esat Efendi idi. ABD Büyükelçiliğinin hukuk danışmanı A. K. Scnavonian'ın da hazır bulunduğu toplantıda ilgili dilekçedeki hususlar konuşuldu. Finley, dini nasihatlerin yanı sıra özellikle bölgeye dini kitaplarla birlikte bir İslam âliminin gönderilmesi konusuna önem vermekteydi ve Esat Efendi'ye bu konudaki taleplerini bildirdi. Bu teklifleri memnuniyetle karşılayan Esat Efendi, ilgili dilekçeden padişahı da haberdar edeceğini söyledi.⁷⁹⁸ Sonunda Finley'in Sultan Mehmed Reşad ile görüşmesi için onay çıktı.⁷⁹⁹ Esat Efendi ile görüşmesinden kısa bir süre sonra, Mayıs 1913'te huzura kabul edildi.⁸⁰⁰ Yarım saat devam eden görüşmede Sultan Mehmed Reşad, Finley'i ABD'nin özel elçisi olarak kabul etti ve Müslümanlarla ilgili faaliyetlerinden dolayı kendisine teşekkür etti. Görüşmenin ana teması ilgili dilekçede belirtilen hususlar üzerineydi.⁸⁰¹

Morolara gönderilmesi planlanan Osmanlı hocaları üzerinde özellikle duruldu. Sultan Mehmed Reşad, bu planı memnuniyetle kabul etti ve Şeyhülislam Esat Efendi ile de yapılan görüşmeler neticesinde Meşihat makamında görevli genç ve yetenekli âlimlerden Mehmed Vecih Efendi'nin dini temsilci olarak Filipinler'e gönderilmesine karar verildi. Mehmed Vecih Efendi'nin maaşı üzerinde hassasiyetle duruldu. Zira Osmanlı Devleti'nin maliyesi bu tarz görevlerin yükünü kaldırmaya pek uygun değildi. Bu konudaki endişeleri gidermek isteyen Finley, Amerika'ya gidip Mehmed Vecih Efendi'nin harcırahı meselesini halledeceğini söyledi ve bu meselenin halledilmesinden sonra Mehmed Vecih Efendi'nin yola çıkmasını istedi.⁸⁰²

Finley, İstanbul'da kaldığı birkaç aylık süre boyunca yoğun bir ilgiyle karşılandı. Resmi bir görevle gelmemesine rağmen kendisine üçüncü derecede nişan takdim edildi.⁸⁰³ Ayrıca bölgedeki Müslüman ahali tarafından inşa edilen cami-i şerife asmak

⁷⁹⁷ Charbonneau, *American Colonial Culture in the Islamic Philippines*, 397.

⁷⁹⁸ Smith, *Middle Eastern States and the Philippines*, 199-221; Türker, *Mehmet Vecih'in Filipinler'e Şeyhül İslam Vekili Olarak Görevlendirilmesi*, 521-543.

⁷⁹⁹ BOA, MB. İ. 168-6. H-11-06-1331.

⁸⁰⁰ BOA, İ. MBH. 12-40. H-11-06-1331.

⁸⁰¹ Smith, *Middle Eastern States and the Philippines*, 199-221.

⁸⁰² BOA, BEO. 4174-213019. H-15-06-1331.

⁸⁰³ BOA, İ. TAL. 483-22. H-22-06-1331.

üzere hazırlanan “elvah-ı mübareke” de kendisine teslim edildi.⁸⁰⁴ Finley’in İstanbul ziyareti Osmanlı basınında büyük bir yankı uyandırdı. İstanbul’da bulunduğu sıralarda Finley ile röportaj yapan Rıza Tevfik, 22 Mayıs 1913’te *İctihad*’da bir makale yazarak izlenimlerini aktardı ve Finley’in İstanbul’daki çalışmalarından övgü ile bahsetti: “*Filipin adalarında on bir sendedir Amerika idaresinde yaşamakta olan bir milyon Müslüman varmış. İstanbul’da bunların varlığından kimin haberi var rica ederim? Hatta bu adanın güney kısmında Müslümanların çoğunluk olduğunu bilmem bugüne kadar bilen var mıydı? Yirmiden fazla kabile ile meskûn bulunan bu ücra adada bir milyon Müslümanın İspanya idaresinde çektikleri eziyeti, 400 yıl süren bu sefaleti bilen var mı? Hayır...Bu adamlardan, bu öksüz ve cahil kalmış Müslüman kardeşlerimizden haberimiz yoktu. Fakat onlar cehaletleriyle bizi ve hilafet makamını biliyorlar ve valilerini vekil tayin ederek bize gönderiyorlar. Büyük bir hürmetle bağlı oldukları hilafet makamından İslam’ı hakkıyla öğrenmek için hocalar istiyorlar. Kendilerine hem hocalık hem babalık yapan, onları medeniyet yoluna sevk eden Miralay Finley’in vasıtasıyla hilafete daha yakın olmak ve İslamiyet’in hükümlerini iyice öğrenerek her millet gibi ilerlemek istiyorlar.*”

Rıza Tevfik, makalesinin devamında İspanya hükümetinin tabiiyeti altında ezilen Filipin Müslümanlarının ABD’nin bölgede hâkim olmasıyla rahata kavuştuklarını ifade etmekte ve ardından, Finley’in Morolar’la ilgili görüşlerini aktarmaktaydı. Finley’e göre dört yüz senden beri İspanyolların zulmü altında yaşayan ve her türlü baskı ve katolikleştirme çabalarına rağmen dinlerini koruyan Morolar, takdir edilesi bir millettir. Hali hazırda Morolar her ne kadar cehalet içinde bulunsalar da doğru bir yöntem ile eğitilebilir ve böylelikle medeniyet dairesine doğru adım atabilirlerdi. “*Ben bu vahşilerden en namuslu, en çalışkan, en müterakki bir millet yaparım ve yapacağım*” sözleriyle Moroların eğitilmesindeki kararlılığını ortaya koyan Finley, bu konuda Osmanlı Devleti’nin yardımını istemekteydi.⁸⁰⁵

Finley, meseleye büyük bir ciddiyetle yaklaşmış ve belirli bir plan ve program dâhilinde hareket etmişti. İstanbul ziyareti, onun için çok ciddi bir meselenin ürünüydü. Öyle ki ABD yönetiminin Filipinler’deki başarısını doğrudan doğruya bu planın gerçekleşmesine bağlıyordu. Milli çıkar hesabının yanı sıra Müslümanların sorunlarıyla

⁸⁰⁴ BOA, BEO. 4173-212948, H-10-06-1331.

⁸⁰⁵ Rıza Tevfik, “Filipin Müslümanları ve Makam-ı Hilafet”, *İctihad*, 9 Mayıs 1329.

da sahiden ilgili görünüyordu. Aslında onun Filipin Müslümanlarına yönelik ilgisi, pragmatizm ile karışmış bir samimiyetin ürünüydü. İstanbul ziyareti, Finley'e umduğunu vermiş gibi görünüyordu. Halife tarafından Müslümanlara nasihat verme sözü almaktan başka onun asıl kazanımı halifenin bir temsilcisinin bölgeye gönderilme kararı olmuştu. Finley, bu dini temsilci sayesinde Müslümanları büyük ölçüde kontrol altına alabileceğini düşünüyordu. Öte taraftan bu göreve atanan Mehmed Vecih Efendi'yi aksiyon ve macera dolu bir hikâye bekliyordu. Mehmed Vecih Efendi'nin bölgede nasıl karşılanacağı, Müslümanlar nezdinde nasıl bir intiba uyandıracacağı ve hepsinden önemlisi Amerika yönetiminin onun bölgedeki faaliyetlerine ne şekilde bir tepki vereceği merak konusu idi.

3.2.3. Şeyh Mehmed Vecih ve Filipin Müslümanlarına Yönelik Pan-İslamist Faaliyetleri

Mehmed Vecih Efendi veya diğer bilinen adıyla Şeyh Mehmed Vecih El-Geylani El-Nablusi, 1883 yılında Filistin sınırlarında kalan Nablus'ta doğdu. Seyyid olduğuna inanılıyordu ve ataları Kadiri tarikatının kurucularındandı. 1898'de ortaokuldan mezun olduktan sonra 1906 yılına kadar çeşitli medreselerde dini ve pozitif ilimler tahsil etti. Arapça, Türkçe ve Farsçanın yanı sıra Fransızca öğrendi. 1906'da İstanbul'a gitmek üzere Filistin'den ayrıldı. İstanbul'da iken oryantalistlerle temas kurdu ve ünlü bir Alman oryantalistten Almanca öğrendi. Ardından Süleymaniye Medresesi'nde matematik dersleri vermeye başladı. Zamanla yıldızının parlaması üzerine Meşihat makamı bünyesinde istihdam edildi ve Bab-ı Fetva bölümüne kâtip olarak tayin edildi. Buradaki görevinin yanı sıra Sultan Mehmed Reşad'ın oğulları Şehzade Necmeddin ve Ziyaeddin efendilere hocalık yaptı. Finley'in İstanbul'daki temaslarının ardından dini temsilci olarak Filipinler'e atanması hayatında önemli bir dönem noktası oldu. Mehmed Vecih, görünürde Osmanlı Devleti'nin bölgedeki temsilcisi idi ve yerel Müslümanlara dini akideleri öğretmek üzere görevlendirilmişti. Fakat bölgede bu tanımın çok ötesinde bir unvanla anılmaya başlandı. Yerel Müslümanların ve Amerika kaynaklarının ifadesi ile Mehmed Vecih, Filipin ve bütün Malay dünyasının şeyhülislamı olarak kabul gördü. Mehmed Vecih, bölgedeki görevinin kısa olmasına rağmen Filipin Müslümanları tarafından büyük bir saygı ve hürmetle karşılandı. Fakat ABD yönetimi başlangıçtaki zımni desteğine rağmen onun Filipinler'deki görevine her zaman için şüpheyile baktı. Yoğun bir şekilde adli kovuşturmayla uğrayan Mehmed Vecih, bir müddet sonra

adalarından ayrılmak zorunda kaldı. Memleketine geri döndü. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak verdiği sıralarda daha sağlam bir görev tanımıyla bölgeye gitmenin çarelerini aradı. Bu amaç doğrultusunda Amerika'ya gitti. Bölgede birtakım temaslar ve kulis çalışmalarında bulundu. Fakat beklenmedik bir anda hastalığının nüksetmesi üzerine Amerika'da vefat etti ve kısa Filipinler macerası böylelikle son buldu.⁸⁰⁶

Finley'in Mayıs 1913'teki temaslarından sonra Filipinler'e atanan Mehmed Vecih muhtemelen Ekim 1913'te yola çıktı.⁸⁰⁷ Seyahati Hindistan üzerinden gerçekleşti. Uzun bir müddet bu coğrafyada kaldıktan sonra Singapur'a vardı. Mehmed Vecih'in seyahati Osmanlı basını tarafından ilgiyle karşılandı. Onun Hindistan'a varışından itibaren tuttuğu seyahat notları "Filipin Mektupları" adıyla *Sebilürreşad* dergisinde yayınlandı. Mehmed Vecih'in bu seyahat notları büyük ölçüde Hindistan ve Singapur'daki izlenimlerini içeriyordu. Toplamda sekiz yazı dizisinden oluşan bu notlar "Singapur'dan Müfârat" başlığını taşıyan sekizinci makaleyle son buluyordu. Özellikle Hindistan ziyareti Mehmed Vecih için büyük bir deneyimdi. Zira Hindistan'da bir nevi Filipinler'de gerçekleştireceği Pan-İslamist faaliyetlerin alıştırma yapmıştı. Hindistan Müslümanları tarafından ilgiyle karşılanan Mehmed Vecih, Bombay, Diyoend ve Behopal gibi önemli merkezleri gezdi ve pek çok camide Cuma hutbelerinde Müslümanlara seslenerek onlara çeşitli vaazlar verdi. Üstelik onun Hindistan ziyareti Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde ve haliyle oldukça kritik bir zamanda gerçekleşmişti.⁸⁰⁸

Hindistan'daki temaslarının ardından Singapur'a hareket eden Mehmed Vecih, burada da ciddi temaslarda bulundu. Bölgeye vardıktan sonra buradaki Hadramutlu

⁸⁰⁶ William G. Clarence-Smith, "Wajih al-Kilani, shaykh al Islam of the Philippines and notable of Nazareth, 1913-1916", Nazareth Academic Studies Series, No. 2, 2013, 171-192; Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi Osmanlı-Malay Dünyası Çalışmaları Uygulama ve araştırma Merkezi, "Muhammed El-Vecih El-Geylani El- Nablusi; Malay Dünyası'nın Osmanlı Şeyh-ül İslamı". (Erişim 18. 10. 2022) <https://osmanlimalay.fsm.edu.tr/Osmanli-Malay-Dunyasi-Calismalari-Uygulama-ve-Arastirma-Merkezi-Osmanli-Malay-Dunyasi-Iliskileri--Wajih>.

⁸⁰⁷ Smith, *Middle Eastern States and the Philippines*, 199-221.

⁸⁰⁸ Mehmed Vecih'in Hindistan ve Singapur'daki seyahat notları için bkz. Mehmed Vecih, "Filipin Mektupları", *Sebilürreşad*, 5 Mart 1914/ 7 Rebiülâhîr 1332 Perşembe /20 Şubat 1329, C. 11 - Aded: 286; Muhammed Vecih, "Filipin Mektupları: Yolda: Diyoend'den - 3", *Sebilürreşad*, 12 Mart 1914/ 14 Rebiülâhîr 1332 Perşembe/ 27 Şubat 1329, C. 12 - Aded: 287; Muhammed Vecih, "Filipin Mektupları: Yolda Bhopal'dan", *Sebilürreşad*, 19 Mart 1914/ 21 Rebiülâhîr 1332 Perşembe/ 6 Mart 1330, C. 12 - Aded: 288; Muhammed Vecih el-Geylânî, "Filipin Mektupları: -7- Singapur'a Muvâsalat", *Sebilürreşad*, 02 Nisan 1914/ 6 Cumâdelevvel 1332 Perşembe/ 20 Mart 1330, C. 12 - Aded: 290; Muhammed Vecih el-Geylânî, "Filipin Mektupları: - 8 - Singapur'dan Müfârat", *Sebilürreşad*, 9 Nisan 1914/ 13 Cumâdelevvel 1332 Perşembe/ 27 Mart 1330, C.12 - Aded: 291.

Araplarla yakın bir temas kurdu. Özellikle bölgenin ileri gelen Hadramutlu eşraflarından Es-Sekkaf ailesi ile kurduğu bağ sayesinde Singapur Müslümanlarını yakından tanıma imkânı buldu ve onların Pan-İslamizm siyaseti açısından potansiyellerini keşfetti. Mehmed Vecih, ayrıca Singapur'da bulunduğu süre boyunca Osmanlı Devleti'nin bölgedeki temsil şekliyle yakından ilgilendi ve Singapur'a dindar ve ahlaklı şehbenderlerin gönderilmesi yönünde Osmanlı makamlarına tavsiyelerde bulundu. Ayrıca daha önce Singapur'da Osmanlı şehbenderi olarak görev yapan Ataullah Efendi'nin faaliyetlerini ve bölge Müslümanları üzerinde bıraktığı olumlu izlenimi hayırla andı.⁸⁰⁹

Mehmed Vecih, bölgedeki Hadramutlu Arapların sorunlarıyla da yakından ilgilendi. Hadramutlular bu dönemde Hollanda idaresi altında büyük sıkıntılar çekmekteydiler. Hollanda idaresi kendi sömürgelerinin dışındaki Hadramutluların ticaret ve diğer maksatlarla bölgeye gelişlerine büyük bir zorluk çıkarmaktaydı. İdaresi altındaki Hadramutluları da baskısı altında alan Hollanda yönetimi, onların bir bölgeden başka bir bölgeye geçişlerini dahi sıkı bir denetime tabi tutmaktaydı. Hadramutluların bu çilesine yakından şahit olan Mehmed Vecih, durumu Osmanlı makamlarına bildirmek üzere harekete geçti. 10 Nisan 1914'te Hadramutluların ileri gelenlerinden Seyyid Hüseyin Ömer, Şeyh Ali ve Şeyh Salim'in imzalarını taşıyan bir şikâyet mektubunu Osmanlı makamlarına ulaştırdı.⁸¹⁰ Yaklaşık 10 gün kadar Singapur'da kalan ve burada Müslümanlarla çeşitli temaslar kuran Mehmed Vecih, Filipinler'e gitmek üzere harekete geçti.⁸¹¹

29 Ocak 1914'te Filipinler'in Zamboanga şehrine varan Mehmed Vecih, Müslümanlar tarafından büyük bir ilgiyle karşılandı. Finley ve Abdullah Nuno'nun yanı sıra bir şeref kıtası tarafından merasimle karşılanan Mehmed Vecih, Taluksangay ve Basilan bölgelerinde halka açık toplantılar düzenledi.⁸¹² Burada Müslüman gruplarla görüşerek kısa zamanda onların sevgisini kazandı. Finley, Mehmed Vecih'i Müslüman halka tanıtmaya için yoğun bir mesai harcadı. Onu özellikle Müslümanların yaşadığı bütün

⁸⁰⁹ Muhammed Vecih el-Geylânî, "Filipin Mektupları: -7- Singapur'a Muvâsalat", *Sebilürreşad*, 02 Nisan 1914/ 6 Cumâdelevvel 1332 Perşembe/ 20 Mart 1330 C. 12 - Aded: 290.

⁸¹⁰ BOA, HR. SYS. 1883-15. M-27-03-1914; HR. SYS. 1883-16. M-31-12-1914.

⁸¹¹ Muhammed Vecih el-Geylânî, "Filipin Mektupları: - 8 - Singapur'dan Mufârat", *Sebilürreşad*, 9 Nisan 1914/ 13 Cumâdelevvel 1332 Perşembe/ 27 Mart 1330, C. 12 - Aded: 291.

⁸¹² Midori, *Islamic Movement in the Philippines*, 9-10.

bölgelere götürerek ahaliye tanıtmak istiyordu. Finley, ayrıca Osmanlı makamlarına gönderdiği bir mektupta Mehmed Vecih'in dini görevinin yanı sıra Zamboanga şehbenderi olmasını istiyordu. Finley'e göre her ne kadar Manila bölgesinde bir Osmanlı şehbenderi bulunsa da Müslümanların yaşadığı bölgeler merkeze bir hayli uzaktı. Bunun için Zamboanga'da bir Osmanlı temsilciliğinin bulunması gerekiyordu ve bu temsilcilik için en uygun isim Mehmed Vecih'ti. Bununla birlikte Finley, birtakım maddi sorunlara dikkat çekmekte ve Osmanlı makamlarından Mehmed Vecih'e maaş bağlamasını rica etmekteydi. Esasında Finley, İstanbul'da iken Mehmed Vecih Efendi'nin maaşının ABD hükümeti tarafından verileceğini vaat etmiş ve gerekli harcırahı temin etmek üzere Amerika'ya giderek ilgili makamlarla teması geçmişti. Fakat görünen o ki bu temaslar neticesinde istediği sonucu elde edememişti. Bölge halkının da oldukça fakir olmakla birlikte geçimlerini sağlamakta dahi zorluk yaşadıklarını ifade eden Finley'in başlangıçtaki anlaşılmaya rağmen bu meblağı Osmanlı makamlarından talep etmekteydi. Finley, mektubunda ayrıca Osmanlı Devleti'nin gönderdiği Kur'an-ı Kerim nüshalarının bölgede yoğun bir ilgiyle karşılandığından bahisle teşekkürlerini bildirmekteydi.⁸¹³ Kısa zaman sonra Mehmed Vecih ve Finley beraber Moro bölgesinde gezintiler yaptılar. Mehmed Vecih bu seyahatlerde halka İslami reform çağrısı yaptı ve Ayrıca ABD makamlarına itaat çağrısında bulundu.⁸¹⁴

Mehmed Vecih, Filipinler'deki izlenimlerini büyük ölçüde *Tasvir-i Efkar* gazetesine yazdığı mektuplarla Osmanlı kamuoyuna duyurdu. Buna göre Mehmed Vecih'in bölgeye gidişi ABD makamlarını ciddi mânâda rahatsız etmişti. Onun bölgeye gelişini "ABD hükümeti din işlerine karışmaz" ilkesine aykırı gören birçok gazeteci, sütunlarında şiddetli eleştirilerde bulundular.⁸¹⁵ Özellikle Manila'nın önde gelen Katolik Filipinli politikacıları, Mehmed Vecih'in Moro bölgesinde otonom statüde bir devlet kuracağından endişe duydular ve onu devletin bütünlüğüne karşı bir tehdit olarak gördüler.⁸¹⁶ Fakat Mehmed Vecih buna rağmen bölgede faaliyetlerine devam etti. Özellikle Müslümanların eğitim ve sefalet meseleleriyle ilgilenen Mehmed Vecih, bu sorunlara çözüm aradı. Mehmed Vecih'e göre bölgedeki Müslümanlar açıkça misyonerlerin hedefi idiler ve okuma yazma ile dini eğitim alma gibi temel becerileri

⁸¹³ BOA, HR. TO. 601-73. M-08-02-1914.

⁸¹⁴ Smith, *Wajih al-Kilani*, 171-192.

⁸¹⁵ Türker, *Mehmet Vecih'in Filipinler'e Şeyh-ül İslam Vekili Olarak Görevlendirilmesi*, ss.521-543.

⁸¹⁶ Smith, *Wajih al-Kilani*, 171-192.

karşılayamayan Müslümanlar, civar İslam memleketlerinden medet ummaktaydılar. Mehmed Vecih, *Tasvir-i Efkar*'da yayınlanan mektuplarında Filipinler'de bazı Hristiyan kurumlar aracılığı ile para toplanarak okullar, hastaneler ve kiliseler açıldığını ifade ediyordu. Buna karşılık Moro bölgesinde bu tarz kurumların bulunmamasına dikkat çekiyordu. Bunun büyük bir tehlike olarak gören Mehmed Vecih, bu boşluğu Hristiyan misyonierlerin doldurabileceğini ifade ediyordu. Aktardığı bilgilere göre bu tarz faaliyetler zaten bölgede başlamıştı. Kendisinin orda bulunduğu sırada bölgeye Espenser adında milyoner ve misyonier bir kadın gelerek yarı çıplak gezen çocukları giydirmeye başlamıştı bile. Mehmed Vecih, Morolar'ı misyonierlerin elinden kurtarmak ve onlara insani ve İslami bir hayat sunmak adına İslam âlemine çağrıda bulunuyordu. Dünyadaki 300 milyon Müslümanın her birinin bir mecidiye vermesi halinde bile Morolar'ın sefalet ve cehaletten kurtulabileceğini ifade ediyordu.⁸¹⁷

Mehmed Vecih, Müslümanlarla ilgili meselelerin yanı sıra bölgede Osmanlı Devleti'nin temsili ile de yakından ilgilenmekteydi. Bölgeden gönderdiği bir raporda Güneydoğu Asya ve Hindistan'daki Osmanlı şebhenderlerinden şikâyetçi olan Mehmed Vecih, bu şebhenderlerin 70 milyonluk bir nüfus ile İslam âleminin büyük bir kitlesini temsil eden bölgede, Osmanlı Devleti'ni yeterince temsil edemediklerini vurguluyordu. Ayrıca Hindistan Müslümanlarının Hac vazifelilerinde karşılaştıkları birtakım sorunlara temas eden Mehmed Vecih, özellikle Hac esnasındaki dolandırıcılık faaliyetlerine dikkat çekmekte ve hacılardan alınan vergilerin kaldırılmasını istemekteydi. Bir diğer dikkat çeken teklifi ise Hindistan ve İstanbul arasında irtibatı güçlendirmek için Urduca yayın yapan bir gazetenin çıkarılmasıydı. Ayrıca bu raporunda da önceki raporunda olduğu gibi Hadramutlu Arapların, Hollanda idaresiyle yaşadıkları sorunlara temas etmekteydi.⁸¹⁸

Mehmed Vecih'in Filipinler'deki hikâyesi oldukça kısa sürdü. Amerikalı yöneticilerin onun üzerindeki şüphe ve kovuşturması kısa bir süre sonra bölgeden ayrılmasına sebebiyet verdi. Birinci Dünya Savaşı'nın da patlak verdiği bu dönemde bölgedeki ABD bürokrasisi, Mehmed Vecih'in bölgede cihad ilan etmesinden korktular.⁸¹⁹ Mindanao İlçesi Polis Şefi Carpenter, Mehmed Vecih'in gelişinin neden

⁸¹⁷ Türker, *Mehmet Vecih'in Filipinler'e Şeyh-ül İslam Vekili Olarak Görevlendirilmesi*, ss.521-543.

⁸¹⁸ Özkan, *Filipin Başşebhenderliği'nin Açılması*, 299-316; BOA, HR. SYS. 1883-16. M-31-12-1914.

⁸¹⁹ William Gervase Clarence-Smith, "Middle Eastern Migratens in the Philippines: Entrepreneurs and Cultural Brokers", A. J. S.S 323, 425-457.

olduğu dini heyecanın bölgedeki hacıların ve imamların etkinlik sahalarını genişleteceğini ifade etmekteydi. Ayrıca Mehmed Vecih ve Finley'in ziyaretlerinin Müslüman bölgeler için ciddi bir tehdit olduğunu düşünen Carpenter, büyük ölçüde bu ziyaretleri yasakladı. Dahası onları bölgeden uzaklaştırarak Manila'ya gitmeye zorladı. Tüm bu şüpheler üzerine Mehmed Vecih ve Finley, Genel Vali Francis Burton Harrison'un daveti üzerine 10 Şubat 1914'te Manila'ya çağrıldılar.⁸²⁰ Mehmed Vecih'in faaliyetlerinden rahatsızlık duyan yalnızca Amerikalı idareciler değildi. Endonezya'daki Hollanda sömürge idaresinin danışmanı ünlü Şarkiyatçı Sonouck da Mehmed Vecih ve Finley'in faaliyetlerinden oldukça rahatsız görünüyordu. Filipinler'deki bu hareketlerin kendi bölgelerine yayılmasından korkan Sonouck, Sömürge Bakanlığı'na bir mektup yazarak Osmanlı Devleti'nin bu girişimini emperyal bir hareket olarak niteledi.⁸²¹

Mehmed Vecih, *Tasvir-i Efkâr* gazetesine gönderdiği mektuplarında genel valiyle yaptığı görüşmesinden ve ülkeden ayrılış sürecinden detaylıca bahsetmekteydi. Buna göre genel vali tarafından gönderilen özel bir gemiyle Manila'ya gitmek üzere yola çıkan Mehmed Vecih ve Finley, birkaç günlük yolculuğun ardından Manila'ya ulaştılar. Burada hem Filipinler Genel Komutanı General Berl, hem de Genel Vali Harrison'u ziyaret ettiler. İlginç bir şekilde Mehmed Vecih, her iki görevli tarafından da nezaketle karşılandı ve hatta General Berl, Manila'da kalacağı süre boyunca kullanması için Mehmed Vecih'e lüks bir otomobil tahsis etti. Ardından Genel Vali'nin isteği üzerine bir toplantı düzenlendi ve bu toplantıda Harrison, Finley'den açıklama istedi. Özellikle Osmanlı Devleti'nden neden bir şeyhülislam vekili talep edildiği ve bu konuda ABD'de ne gibi temaslarda bulunduğu soruları Finley'e soruldu. Süreci tek tek anlatan Finley, Müslümanların Mehmed Vecih'in gelişinden büyük bir memnuniyet duyduklarını ifade etti. Harrison her ne kadar bu durumdan memnun gibi görünse de kendisine ulaşan şikâyetlerden dolayı ihtiyatlı bir tavır takındı ve ABD hükümetinin dini işlere karışmadığını ifade ederek uygun bir tazminat karşılığında Finley ile Mehmed Vecih arasında yapılan antlaşmanın yok sayılmasını teklif etti. Veya diğer dini liderler gibi ABD hükümeti ile hiçbir resmi temasta bulunmamak ve hükümetten yardım ve maaş beklemek koşuluyla Mehmed Vecih'in bir Osmanlı şeyhülislam vekili olarak Moro halkına eğitim verme, okullar açma ve dini rehberlik yapma gibi konularda serbest olduğunu söyledi.

⁸²⁰ Smith, *Wajih al-Kilani*, 171-192.

⁸²¹ Gedacht, *Mohammedans in Colonial Southeast*, 446-472.

Bununla birlikte Genel Vali Harrison, bu toplantıda Mehmed Vecih ile ilgili kesin bir hükme varmadı ve ondan nihai görüşünü açıklaması için süre istedi. Bu süre zarfında Mehmed Vecih, Harrison'un kararını olumlu yönde etkilemek üzere Suriye asıllı Hristiyan Doktor Necip Salibi'den yardım talebinde bulundu. Zira Salibi bölgede tanınan ve ABD yönetimi üzerinde etkili olan bir kimseydi.⁸²²

General Berl her ne kadar Mehmed Vecih'in nezaketle karşılaşsa da onu bir Osmanlı ajanı olarak görmekten de geri kalmadığı anlaşılmaktadır. Onu Sulu'da kamu düzenine ciddi bir tehdit olarak gördüğünü ifade etmektedir. Gerek Polis Şefi Carpenter gerekse bölge Komutanı General Berl'in olumsuz kanaatleri doğal olarak Harrison'un kararını ciddi anlamda etkiledi.⁸²³ Sonunda Harrison, Nisan 1914'te masraflarını karşılayacağını vadederek Mehmed Vecih'i ülkeden ayrılmaya ikna etti. Sağlık sorunları Mehmed Vecih'in ayrılmasının nedeni olarak gösterildi. Onun ardından Finley de 15 Eylül 1914'te ABD'ye gönderildi.⁸²⁴ Filipinler'in Şeyhülislamı unvanını benimseyen Mehmed Vecih, dönüş yolunda Müslüman çevrelerden büyük bir saygı ve ilgi gördü. Malaya yarımadası kıyılarındaki Penang'da Müslüman ileri gelenlerle tanıştı ve burada Pan-İslamist eğilimli Müslümanlar tarafından coşkuyla karşılandı. Ardından Kahire'ye varan Mehmed Vecih, hocası Muhammed Reşit Rıza'nın aracılığı ve katılımıyla Mısır Hidiv'i ile görüştü. Kahire'deki ziyaretleri sonrasında ise İstanbul'a dönerek Filipinler'e gitmek ve görevini tamamlamak için yardım toplamaya çalıştı. Görünüşe göre Mehmed Vecih'in Filipinler'den ayrılmasında maddi olarak ABD hükümeti ve Osmanlı Devleti tarafından desteklenmemesinin büyük bir payı vardı. Zira Harrison, maddi ve siyasi yardım beklemeksizin bölgede misyonerlik yapabileceğini ifade etmişti. Fakat bu kaynağı temin etmek Mehmed Vecih için oldukça güçtü. Bu sıralarda Osmanlı Devleti'nin maliyesi Balkan Savaşları'nın oluşturduğu yükten dolayı iflasın eşiğine gelmişti. Sonuç olarak İstanbul'dan da umduğunu alamayan Mehmed Vecih, farklı yöntemlere başvurdu. Filipinler'deki dini temsile büyük bir önem atfeden Mehmed Vecih, meselenin peşini bırakmadı ve İstanbul'dan ayrılarak Filistin'e hareket etti. Burada Filipinler'e dönme konusunda birtakım çevrelerden destek aramaya başladı.⁸²⁵

⁸²² Türker, *Mehmet Vecih'in Filipinler'e Şeyh-ül İslam Vekili Olarak Görevlendirilmesi*, 521-543.

⁸²³ Charbonneau, *American Colonial Culture in the Islamic Philippines*, 398-399.

⁸²⁴ Smith, *Middle Eastern States and the Philippines*, 199-221.

⁸²⁵ Smith, *Wajih al-Kilani*, 171-192.

Mehmed Vecih'in Filipinler misyonu İslam âleminde ona büyük bir itibar kazandırmakla birlikte Müslüman liderlerle bağlarını kuvvetlendirmişti. Onun Filipinler'e gidişinde Mısır Hidivi'nin önemli katkıları vardı. Hidiv'in yanı sıra İran'daki Kaçar hanedanının son üyesi Ahmed Şah da görünürde Mehmed Vecih'i desteklemekteydi. Ahmed Şah, Mehmed Vecih'e Filipin Müslümanlarına vermesi için içinde yetkililere erdem ve sadakati savunan bir mektubu emanet etmişti. Aynı zamanda Taluksangkay'daki camiye asılmak üzere büyük bir fotoğrafını vermişti. Muhammed Reşit Rıza'nın desteği ile bağımsız bir Pan-İslamizm politikası izleyen Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa'nın ise Mehmed Vecih'in üzerinde daha ciddi bir desteği bulunmaktaydı. Mehmed Vecih hem Filipinler'e gidişinde hem de dönüş yolunda Abbas Hilmi Paşa ile görüşmelerde bulunmuş ve onun zımnen desteğini almıştı.⁸²⁶

Mehmed Vecih'in Müslüman liderlerle kurduğu bu sağlam temas Filipinler'e yeniden gitmek için ona adeta cesaret vermekteydi. İstanbul'da bu misyon için giriştiği yardım toplama faaliyetlerinin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine yeni birtakım girişimlerde bulundu. İstanbul'un ardından Kudüs'e hareket eden Mehmed Vecih, buradaki Amerikalı yetkililerden destek alabileceğini düşünüyordu. Mehmed Vecih bölgeye gittiğinde ilk olarak bölgedeki birtakım Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının sorunlarıyla ilgilendi. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden sonra bölgedeki birtakım Hristiyan Osmanlı vatandaşları, İtilaf Devletleri lehine beşinci kol faaliyeti yürütmekle itham ediliyordu ve bilhassa 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın bu kişiler üzerinde ciddi bir baskısı söz konusuydu. Hristiyan vatandaşların hâmilliğini üstlenen Mehmed Vecih, masum olduğunu düşündüğü birçok kişiyi töhmetten kurtardı ve onların ceza almalarının önüne geçti. Bunun yanı sıra ABD'nin Kudüs Konsolosu Rahip Otis A. Glazebrook ile temasa geçen Mehmed Vecih, yeniden Filipinler' gitmek için kulis çalışmalarına başladı. Glazebrook, temas için ideal bir isimdi. Zira kendisi ABD Başkanı Woodrow Wilson'un yakın bir arkadaşı idi. Bu yakın temas neticesinde Glazebrook İstanbul'daki ABD Büyükelçisi Henr Morgenthau ile iletişime geçerek Mehmed Vecih'in Amerika'ya varmasını sağlamak için bir Amerikan savaş gemisi temin etmeye çalıştı. Önce ABD'ye

⁸²⁶ Smith, *Middle Eastern States and the Philippines*, 199-221.

gitmesi planlanan Mehmed Vecih'in burada gerekli izinleri aldıktan sonra aynı görevle Filipinler'e gitmesi umuluyordu.⁸²⁷

Mehmed Vecih'in bölgedeki faaliyetleri kısa zamanda 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın da dikkatini çekti ve onun ABD'ye gönderilmesi meselesi Osmanlı Devleti'nin de dâhil olduğu bir plana dönüştü. Cemal Paşa, başlangıçta Mehmed Vecih'in kimliğinden ve misyonundan habersizdi. Dahası onunla ilgili birtakım tereddütleri vardı. Dolayısıyla 19 Nisan 1915'te Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya bir telgraf göndererek Mehmed Vecih'in kimliği ve kendisine ne derecede itimat edileceği hakkında bilgi istedi.⁸²⁸ Bu açıkça Cemal Paşa'nın Mehmed Vecih ile ilgili birtakım tasavvurları olduğunu gösteriyordu. Talat Paşa'nın cevabi telgrafı oldukça olumluydu. Mehmed Vecih'in güvenilir ve zeki bir insan olduğunu vurgulayan Talat Paşa, aynı zamanda onun Filipinler'deki görevi hakkında Cemal Paşa'ya bilgi vermekteydi. Telgrafın sonunda kullandığı ifade ise Mehmed Vecih ile ilgili Osmanlı Devleti'nin planını açıklamaktaydı. Buna göre Mehmed Vecih'in Hindistan ve havalisinde cihad ilanını yayabileceği ifade ediliyordu.⁸²⁹

Hindistan'da böyle bir Pan-İslamist teşebbüse girişilmesi için Mehmed Vecih'in tercih edilmesi tesadüf değildi. Zira Mehmed Vecih, Filipinler'deki görevinin yanı sıra Hindistan Müslümanları ile irtibatta olan bir isimdi. 1914 yılında Hindistan'a yaptığı ziyarette Müslümanlar üzerinde olumlu bir izlenim uyandırdığı gibi birtakım Pan-İslamist faaliyetlerde bulunmuştu. Bu halde Osmanlı planı netlik kazanmış bulunuyordu. Mehmed Vecih, ilk olarak Amerika'ya giderek bazı resmi girişimlerde bulunacak ve ardından Filipinler'e geçtikten sonra buradan Hindistan'daki cihadı organize etmeye çalışacaktı. Talat Paşa'nın cevabi telgrafından sonra Cemal Paşa'nın Mehmed Vecih'e olan güveni arttı ve onun Amerika'ya göndermenin çarelerini aramaya başladı. ABD'nin Kudüs konsolosu Rahip Glazebrook'un da çabalarıyla ABD'ye giden bir gemide Mehmed Vecih'e yer ayarlanabilmişti. Bu seyahate oldukça büyük bir önem atfeden Cemal Paşa,

⁸²⁷ William G. Clarence-Smith, "An Ottoman Notable in America in 1915–16: Sayyid Wajih al-Kilani of Nazareth", *American And Muslim Worlds Before 1900*, Ed: John Ghazvinian and Arthur Mitchell Fraas, London 2020, 139-148.

⁸²⁸ BOA, DH. ŞFR. 468-23. R-06-02-1331.

⁸²⁹ BOA, DH. ŞFR. 52-82. H-07-06-1333.

4. Ordu'nun örtülü ödeneğinden Mehmed Vecih'e 400 lira verdi ve onun ABD seyahatini ilgili makamlara bildirdi.⁸³⁰

İstanbul'daki ABD Büyükelçisi Morgenthau, Mehmed Vecih'in seyahatinden oldukça rahatsız görünüyordu. Fakat bu seyahati engelleyecek kadar güçlü değildi. Zira bu dönemde Suriye'deki bazı dengeler ABD'nin Osmanlı Devleti'nin taleplerine göz yumması zarureti ortaya çıkıyordu. Osmanlı Devleti, savaşa girdikten sonra Suriye'den deniz yolunu kapatmıştı. Bu durum Suriye ve Lübnan bölgesinde ABD'ye göç etmek isteyen Hristiyan Arap ve Ermeni göçmenler için ciddi bir engeldi. ABD ise öteden beri bu göçleri desteklemekteydi. Morgenthau, muhtemelen bu göçmenlerin gidişine izin verilmesi karşılığında Mehmed Vecih'in ABD ziyaretini kabul etti ve bunu 21 Haziran 1915'te bir telgrafla ABD Dışişleri Bakanlığı'na bildirdi. Morgenthau, Mehmed Vecih'in ABD'ye gidiş amacının Filipin Müslümanlarının sorunlarıyla ilgili ABD makamlarıyla röportaj yapmak olduğunu ifade ediyordu. Böylelikle ilgili izinler alındıktan sonra Mehmed Vecih, yanında Morolu on dört yaşında bir çocuk olan Tahir ve tercümanı ile birlikte 26 Haziran 1915'te yola çıktı. Morgenthau'nun onayına rağmen Amerikan makamları bu seyahatten rahatsızdı. ABD Dışişleri Bakanlığı, 29 Haziran'da Morgenthau'ya bir telgraf çekerek Mehmed Vecih'in seyahatine engel olmasını istediler. Ancak bu telgrafın çekildiği tarihten önce Mehmed Vecih çoktan yola çıkmıştı. Onun ABD ziyaretine farklı amaçlar atfedenler de bulunuyordu. Bazı Filistinli tarihçilere göre Mehmed Vecih'in ziyaretinin amacı ABD'ye savaşta tarafsız tutmak veya Başkan Wilson'u Osmanlı Devleti için ayrı bir barış müzakeresine ikna etmek içindi. Fakat Osmanlı kaynaklarına göre bu ziyaretin tek bir sebebi vardı; o da Hindistan ve çevresinde cihad politikasını uygulamaktan ibaretti.⁸³¹

Mehmed Vecih, beraberindekilerle birlikte muhtemelen ağustos ayının başlarında Amerika'ya vardı. Karaya ilk adım atar atmaz birtakım sorunlarla karşılaştı. Mehmed Vecih'in yanında götürdüğü Morolu uşağı Tahir, on altı yaşından küçük olduğu için gümrükte alıkonuldu. Bununla birlikte Amerika basınında Mehmed Vecih'in gelişi büyük bir yankı uyandırdı. *New York Times* gazetesi kısa bir süre sonra Mehmed Vecih ile bir röportaj yaptı. Filipin Müslümanlarıyla ilgili önemli açıklamalarda bulunan Mehmed

⁸³⁰ BOA, DH. EUM. KLU. 9-12. H-09-08-1333; Kadı-Peacock, *Ottoman-Southeast Asian Relations*, Vol.2, 954-955.

⁸³¹ Smith, *Wajih al-Kilani*, 171-192.

Vecih, *Times*'a verdiği demeçte Moroların ABD hükümetinin utanmayacağı vatandaşlar haline geleceğini söyledi. Bu sıralarda Finley yeniden ortaya çıktı ve öteden beri Mehmed Vecih misyonuna olan yardımını devam ettirdi. Mehmed Vecih'in ABD makamlarına ve aydın çevrelerine tanıtılmasında büyük bir rol oynadı.⁸³²

Mehmed Vecih, ABD'de bulunduğu süre içinde Filipinler'e yeniden dönmek için Amerikan makamlarının izin ve desteklerini almak için gayret sarfetti. Fakat görünürde bu oldukça zor bir işti. Zira ABD anayasasının dinler üstü tutumu, resmi olarak desteklenmesine engel teşkil etmekteydi. Birçok Amerikalı yetkili bu hususu kendisine hatırlatmasına rağmen ısrarından vazgeçmedi. Bununla birlikte Mehmed Vecih, ilginç bir şekilde bölgedeki Osmanlı temsilcilikleri ile çok az temas halinde idi. Buna karşılık Amerikalı yetkililer, onun cihad propagandası için görevlendirildiğinden habersiz görünüyordular. Bunun en önemli sebebi ABD'nin 1917'de savaşa girene kadar sağlam bir istihbarat servisinden mahrum olmasıydı. Fakat buna rağmen Mehmed Vecih'in Amerika'daki faaliyetleri yakından takip edildi. Mehmed Vecih, hareketlerinde oldukça dikkatliydi. Siyasi meselelerle ilgilenmiyor görünmekle birlikte İslamiyet'i Amerika halkına sunmaya gayret eden bir misyoner imajını oluşturuyordu. Onun bu tutumu Amerikalılar üzerinde ciddi bir etki ve sempati uyandırmaktaydı. Bu sempatinin doğmasında Mehmed Vecih'in fiziksel özelliklerinin ve entelektüel kişiliğinin de büyük bir etkisi vardı. New Yorklu muhabirler onun açık mavi gözlü, sarışın saçlı ve beyaz tenli olduğunu görünce şaşırdılar ve İngilizce bilmesini memnuniyetle karşıladılar. Ayrıca giyim kuşamıyla da klasik İslam uleması izlenimini uyandırmayan Mehmed Vecih'in Batı kıyafetlerini tercih etmesi de dikkat çekiciydi.⁸³³

Mehmed Vecih'in Filipinler'e yeniden gitmeye yönelik faaliyetleri, zamanla yerini başka uğraşlara bıraktı. Halka açık dersler vermeye başlayan Mehmed Vecih'in ABD'deki temel faaliyeti Amerikalılara İslamiyet'i anlatmak oldu. Sık sık İslamiyet'in barışçıl bir din olduğu vurgusunu yaptı ve Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğini ifade etti. Bununla birlikte Filipinler'e gitme arzusunda hiçbir zaman tam olarak vazgeçmedi. Bu amaçla Filipinler'deki Suriye diasporası ile temasa geçti. Bu diasporanın üyelerinin büyük bir çoğunluğu Hristiyan Araplardı ve bunlar Osmanlı vatandaşıydılar. Özellikle Filipinler'deyken temas halinde

⁸³² Charbonneau, *American Colonial Culture in the Islamic Philippines*, 400-401.

⁸³³ Smith, *An Ottoman Notable in America in 1915-16: Sayyid Wajih al-Kilani*, 139-148.

olduğu Suriye asıllı Hıristiyan Doktor Necip Salibi, bölgedeki etkin isimlerden biriydi. Mehmed Vecih, Salibi ile yeniden temasa geçerek Filipinler'e dönmesi için ondan resmi makamlara müracaat etmesini istedi. Fakat ABD makamları, onu resmi olarak desteklemekten çekindi. Bununla birlikte Mehmed Vecih'in ABD hükümetinden herhangi bir yardım almaksızın bölgede misyonerlik faaliyetinde bulunabileceği ifade edildi. Fakat resmi destek olmaksızın Filipinler'e gitmeye karar verdiği bu esnada, öteden beri mevcut olan kronik böbrek rahatsızlığı iyiden iyiye arttı. Zamanla sağlığı ciddi mânâda kötüleşen Mehmed Vecih, 5 Mayıs 1916'da, Richmond's Hygeia Hastanesi'nde hayata gözlerini yumdu. Öldüğünde henüz otuz üç yaşındaydı. Böylelikle onun üç yıllık Pan-İslamist serüveni ülkesinden uzakta ve hedeflerini gerçekleştirilmeden son buldu.⁸³⁴

Mehmed Vecih'in Amerika'daki son günlerini nasıl geçirdiği bilinmemektedir. Bununla birlikte hastalığının şiddetlenmesi üzerine Washington'daki Osmanlı Sefaretine müracaat ettiği bilinmektedir. Pek muhtemeldir ki sefaretten ülkeye gönderilmesi veya ailesine bakılması ile ilgili taleplerden bulunmuştur. Washington Sefareti onun hastalığını yakından takip etmiş ve vefatından sonra ailesine iade etmek üzere eşyalarını teslim almıştır. Yine sefaretin isteği üzerine Mehmed Vecih'in naaşı Richmond şehrinde bir mezarlığa defnedilmiştir.⁸³⁵ Onun ölümüne en çok üzülen isimlerden biri şüphesiz Cemal Paşa idi. Kudüs'te tanıdığı bu genç Osmanlı âlimine büyük ümitler bağlamış ve onun zekâ ve kabiliyetlerini her zaman için takdir etmişti. Cemal Paşa, Mehmed Vecih'in ölümü üzerine 4. Ordu merkezinden Dâhiliye Nezaretine yazdığı telgrafta onu kıymetli ve fedâkar bir kimse olarak tanımlıyordu. Ayrıca büyük bir vefa örneği göstererek Mehmed Vecih'in annesi ile birlikte eşine, üç bekar kız kardeşine, üç kızına ve bir oğluna vatana hizmet tertibinden maaş bağlanmasını istiyordu. Fakat Dâhiliye Nezaretinden gelen cevap üzücüydü. Talat Paşa, mali buhranı gerekçe göstererek Meclis-i Mebusandan maaş tahsisi için karar çıkarılmasının oldukça güç olduğunu ifade etmekle birlikte bir kereye mahsus olmak üzere muhtaç aileye maddi yardım yapılabileceğini bildiriyordu.⁸³⁶

Mehmed Vecih, Osmanlı Devleti'nin Sultan Abdülhamid döneminden beri uyguladığı Pan-İslamizm siyasetinin sayısız aktörlerinden biriydi. Entelektüel ve

⁸³⁴ Smith, *An Ottoman Notable in America in 1915-16: Sayyid Wajih al-Kilani*, 139-148.

⁸³⁵ BOA, HR. UHM. 186-61. M-17-12-1916.

⁸³⁶ BOA, DH. KMS. 42-13. H-25-01-1335; Kadı-Peacock, *Ottoman-Southeast Asian Relations*, Vol.2, 955-956.

donanımlı bir Osmanlı aydını ve âlimi idi. Samimi olarak kendini Pan-İslamizm davasına adanmış görünüyordu. Onun faaliyetleri diğer Pan-İslamist faaliyetlerden bir yönüyle ayrılıyordu. Zira Mehmed Vecih, Osmanlı Devleti'nin herhangi bir İslam coğrafyasına şeyhülislam sıfatıyla gönderdiği ilk Osmanlı görevlisi idi. Onun Filipinler'e gidişi ilk zamanlar büyük bir heyecan uyandırdı. Bölgede büyük bir işler yapabileceği umuldu. Fakat birçok Osmanlı projesi gibi bu projede sonuçsuz kalmaya mahkumdu. Çünkü Osmanlı Devleti'nin maliyesi ve yurt dışı faaliyet kapasitesi bu denli projeleri yürütmeye yeterli değildi. Öyle ki birçok İslam merkezinde açılan şehbenderliklerin tahsisatının dahi ödenemediği bir dönemde, Mehmed Vecih misyonunun mali olarak desteklenmesinin imkânı yoktu. İşin aslı Mehmed Vecih, Filipinler'e ilk gittiğinde Amerikalı yetkililer ABD'den herhangi bir resmi yardım almaksızın bölgede misyonerlik faaliyetleri yapabileceğini söylemelerine rağmen mali yetersizliklerden dolayı bölgede tutunamadı. Tekrar İstanbul'a dönerek yardım talep etti. Fakat umduğunu bulamadı. Osmanlı Devleti'nden aldığı tek yardım Cemal Paşa'nın örtülü ödenekten kendisine tahsis ettiği 400 Osmanlı lirası idi. Sonuç olarak İmkânsızlıklar içinde ABD'ye gönderildi. İlginç bir şekilde ABD'den Filipinler'e gönderilmek üzere yardım talep etti. Bu durum Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu buhranı bütün çıplaklığı ile ortaya koyuyordu. Cihad ilan eden Osmanlı Devleti, cihad propagandası için Güneydoğu Asya coğrafyasına göndermeye çalıştığı bir Osmanlı ajanının mali olarak ABD hükümeti tarafından desteklenmesini bekliyordu. Bu ilginç durum Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin uyguladığı Pan-İslamizm ve cihad siyasetinin neden başarısızlığa uğradığı konusunda da önemli ipuçları vermektedir. Büyük savaşın hengamesi içinde Mehmed Vecih'in ölümü ancak birkaç yazışmaya konu olacak şekilde küçük meseleydi. Muhtemelen hiçbir zaman kahraman ilan edilmedi. Dahası mali sıkıntılar neden gösterilerek ailesine maaş dahi bağlanamadı.

3.3. BURMA VE ÇEVRESİYLE PAN-İSLAMİST İLİŞKİLER

3.3.1. Burma Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne İlgileri

İkinci Meşrutiyet dönemi, Osmanlı Devleti ile Burma Müslümanları arasındaki Pan-İslamist bağları zirveye çıkaran bir süreçti. Trablusgarp ve Balkan Savaşları iki gibi büyük krizin yanı sıra İkinci Meşrutiyet'in ilanı ve Sultan Abdülhamid'in tahtan

indirilmesi gibi hadiseler şüphesiz bu yakınlaşmanın temelini oluşturunuyordu. Bu süreçte bütün İslam âleminde görülen galeyana ve heyecana Burma Müslümanlarını da etkilemiş, İslam âleminin son ayakta kalan devleti ve hilafetin merkezi Osmanlı Devleti'nin de Avrupalı güçler tarafından yok edileceği endişesini pekiştirmişti. Bu amaçla Burma Müslümanları özellikle iki büyük savaşta, her fırsat ve vasıta ile Osmanlı Devleti'ni desteklemekten geri durmamışlardı. Tahmin edilebileceği gibi Burma Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne destekleri daha ziyade maddi yardım şeklinde ortaya çıkmaktaydı. Bununla birlikte söz konusu dönemde Burma'nın Hindistan'ın bir eyaleti olması bölge Müslümanlarının Hindistan Müslümanları temas halinde olmalarına neden olmakta ve haliyle tepkilerini organize bir biçimde ortaya koyabilmelerine yol açmaktaydı. Zira İslam âleminin en büyük kitlesini oluşturan Hindistan Müslümanları Aligarh Okulu ve All India Muslim League gibi kurumlar sayesinde diğer İslam coğrafyasına nazaran daha bilinçli sayılırlardı. Hindistan'daki bu atmosferin, yanı başındaki Burma'yı etkilemesi kaçınılmazdı. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin 1905 yılında Burma'nın merkezi Rangoon'da bir fahri şehbenderlik açması da ilişkilerin daha düzenli bir şekilde yürütülmesine imkân vermektedir. Çoğu kez bölge Müslümanlarının tepkisi Rangoon merkezli idi ve buradaki şehbenderlik vasıtasıyla merkeze bildiriliyordu. Bununla birlikte bölgedeki tepkilerin ve Pan-İslamist bağlantıların Hindistan örneğinde görüldüğü gibi yoğun ve karmaşık olduğunu söylemek güçtür. Bunun sebebi şüphesiz bölgedeki Müslümanların sayısının oldukça az olmasıdır. Sözgelimi Sultan Abdülhamid'in tahtan indirilmesinin Hindistan'da büyük tepkilere yol açmasına ve bu tepkilerin kaynaklardan okunabilmesine karşılık Burma Müslümanlarının bu olaya karşı nasıl bir tepki verdiklerini kestirmek güçtür. İkinci Meşrutiyet'in ilanı, Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda ise bölge Müslümanlarının tepkilerini okumak daha kolay olmakla birlikte bunları en az bir örnekle sunmak mümkündür.

İkinci Meşrutiyet'in ilanı Burma Müslümanları tarafından memnuniyetle karşılandı. Rangoon'da bulunan *Encümen-i İslam Cemiyeti* ve diğer küçük cemiyetler, şehbenderlik vasıtasıyla İstanbul'a bir telgraf göndererek Meclis-i Mebusanın açılmasından dolayı Sultan Abdülhamid'i tebrik ettiler. Ayrıca Hicaz Demiryolunun açılması ve padişahın doğum gününün yaklaşması sebebiyle de tebriklerini ifade etmekteydiler. Özellikle Kanun-ı Esasi'nin ilanı bölgede büyük bir şenlikle kutlandı ve Encümen-i İslam tarafından bir konferans tertip edilerek Müslüman halk, gelişmelerden

haberdar edildi. Ayrıca İslam ahalisi camilerde toplanarak Sultan Abdülhamid'in sağlığı ve Osmanlı Devleti'nin refah ve saadeti için dua ettiler. Bunun yanı sıra Müslümanlar, Kanun-i Esasi'nin ilanının verdiği coşkuyla Hicaz Demiryolu için yeni bir iane komisyonu kurmaya karar verdiler. Fakat bölge Müslümanları bu denli bir bağlılık hissi göstermelerine rağmen İstanbul'dan herhangi bir teşekkür telgrafının gelmemesine içlerimekteydiler. Müslümanların şevkini kıran bu hadise üzerine bölgedeki Osmanlı Şehbenderliği durumu İstanbul'a bildirerek Müslüman ahalinin gönlünün alınmasını istedi.⁸³⁷

31 Mart İsyanının ardından Sultan Abdülhamid'in tahtan indirilmesi görünürde Burma Müslümanlarının ciddi bir tepkisine yol açmamıştı. Sultan Mehmed Reşad'ın tahta çıkışı üzerine yeni padişaha tebriklerini ileten Müslümanlar, Sultan Abdülhamid'in tahtan indirilmesi karşısında üzüntülerini dile getirmekten öteye bir tepki vermemişlerdi.⁸³⁸ İlerleyen dönemlerde ise bu tepki de unutulup gitti ve Müslümanlar her fırsatta Sultan Mehmed Reşad'a olan bağlılıklarını ifade etmekten geri durmadılar. Ayrıca her tahta çıkış yıl dönümünü büyük bir özenle kutlayarak Sultan'a olan bağlılıklarını gösterdiler.⁸³⁹ Osmanlı Sultan'ının yanı sıra Burma Müslümanlarının Osmanlı askerlerine karşı da yoğun bir sempatileri vardı. Özellikle Enver Bey bölgede büyük bir kahraman olarak görülüyor ve faaliyetleri yakından takip ediliyordu. Enver Bey'in hasta olduğunun Rangoon'a ulaşması üzerine bölgenin ileri gelen simalarından Hacı Ömer Efendi, İstanbul'a telgraf göndererek Enver Bey'in sağlık durumu hakkında bilgi istedi.⁸⁴⁰ Yine 1913'te Enver Paşa'nın Harbiye Nazırı olması üzerine bölgenin kanaat önderlerinden Ahmed Molla Efendi, bir telgraf göndererek Enver Paşa'yı tebrik etti ve İslam âleminin onurunu koruduğu için kendisine hürmetlerini bildirdi.⁸⁴¹

Bu tarihlerde yaşanan önemli gelişmelerden biri de Siam (Burma) Prensi Boworadet'in İstanbul ziyareti idi. Şüphesiz bu ziyaret Pan-İslamist bir unsur barındırmıyordu. Fakat öteden beri gelenek haline gelen Siam prenslerinin İstanbul ziyaretlerinin bir devamıydı. Üçüncü kez bir Siam prensi İstanbul'u ziyaret ediyordu ve bu ziyaretlerin yoğunlaşması tesadüfi değildi. Açıkça Siam prensleri Osmanlı Ordusunun

⁸³⁷ BOA, HR. SFR. 3. 588-115. M-17-08-1908; BOA, Y. A. HUS. 525-93. H-29-09-1325.

⁸³⁸ BOA, BEO. 3549-266169. H26-04-1327.

⁸³⁹ BOA, HR. TO. 595-59. M-03-05-1912.

⁸⁴⁰ BOA, HR. TO. 595-50. M-25-04-1912.

⁸⁴¹ BOA, HR. TO. 544-44. M-18-02-1913.

ve kurumlarının modernizasyonu ile ilgili bilgi edinmek istiyorlardı. Prens Boworadet, Siam Kralı'nın yeğeniydi ve orduda hizmet ediyordu. Prens, 8 Mart 1909 günü Köstence üzerinden İstanbul'a geldi.⁸⁴² *Tanin* gazetesinin verdiği bilgilere göre Prens'in mahiyetinde topçu Yüzbaşı Şunk da bulunuyordu. Harbiye Nazırı tarafından heyete refakat etmesi için Süleyman Feyzullah Bey görevlendirildi. Prens Boworadet, görevi gereği İstanbul'daki askeri müesseseleri ziyaret ederek birtakım incelemelerde bulundu.⁸⁴³ İstanbul'da bulunduğu süre zarfında ayrıca Padişah'ın Cuma selamlığına katılan Prens, ardından Sultan Mehmed Reşad ile de görüşerek 12 Mart 1909'da İstanbul'dan ayrıldı.⁸⁴⁴

İkinci Meşrutiyet'in ilan edildiği tarihlerde Burma Müslümanları oldukça ilkel bir vaziyette yaşamaktaydılar ve muasır İslam devletlerinin bir hayli gerisindeydiler. Bulundukları bölgede azınlık bir grubu temsil etmeleri, onları dini ve ilmi sahada gelişme kaydetmekten geri bırakıyordu. Nitekim *Sebilürreşad*'ın Hindistan muhabiri M. Tevfik, Burma'ya yaptığı seyahatte onların cehâlet ve geri kalmışlığından uzun uzadıya bahsetmektedir. M. Tevfik'e göre Burma Müslümanları arasında âlim ve hâtip sayılabilecek hiçbir kimse yoktu. Hâtip adı verilen kişiler, 700 sene önce yazılan hutbe kitabını minber üzerinde el üstünde açık tutup Arapça bilmeyen Hintlilere okuturdu. Dinleyenler kesinlikle okunan metinden hiçbir şey anlamazlardı. Buna karşılık Müslümanların yoğunlukta yaşadığı Rangoon'da yirmi kadar cami bulunuyordu ve bu camileri fiziki olarak gayet iyi durumdaydılar. M. Tevfik, Burma ile ilgili yazısında bölge Müslümanlarının eğitim durumlarına da temas etmekte ve son zamanlarda zengin Müslümanlar tarafından açılan okullar vasıtasıyla bölgede eğitim öğretim faaliyetlerinin canlandığını belirtmekteydi.⁸⁴⁵ Şüphesiz bölge Müslümanlarının ciddi bir eğitimden yoksun olmaları ile birlikte merkezi İslam devletlerinden oldukça uzak bir bölgede bulunmaları hasebiyle hilafetin merkezi Osmanlı Devleti ile kurdukları ilişkiler de oldukça sınırlıydı. Buna rağmen Burma Müslümanlarının çeşitli krizlerde, dar imkânlarla sahip olmalarına rağmen Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldıkları ve imkanları nispetince maddi destekte bulundukları görülmektedir.

⁸⁴² Kadı, *II. Relations Between the Kingdom of Siam and The Ottoman Empire*, 29-89.

⁸⁴³ Tanin, "Siyam Prensi Buvaradej", 13 Mart 1909.

⁸⁴⁴ Kadı, *II. Relations Between the Kingdom of Siam and The Ottoman Empire*, 29-89.

⁸⁴⁵ S[sin]. M. Tevfik, "Burma Eyâleti", *Sebilürreşad*, 15 Ocak 1914/ 18 Safer 1332 Perşembe/ 2 Kânûnisânî 1329, C. 11-Aded: 279.

3.3.2. Burma Müslümanlarının Trablusgarp ve Balkan Savaşlarına Tepkileri ve Osman Devleti'ne Yardımları

Meşrutiyetin ilk yıllarında Osmanlı Devleti ile Burma Müslümanları arasındaki ilişkiler oldukça verimliydi. Hicaz Demiryolu yardımından, Halife'ye itaatlerin bildirilmesi ve meşrutiyetin ilanı karşısında memnuniyetlerin bildirilmesi temel gündemleri oluşturmaktaydı. Trablusgarp Savaşı ile birlikte ise ikili ilişkiler gözle görülür bir biçimde arttı. İtalya'nın bu tecavüzkar hareketini İslam'ın merkezine indirilen bir darbe olarak gören Burma Müslümanları, büyük bir özveriyle Osmanlı Devleti'ni desteklediler. Sözlü tepkilerinin yanı sıra yardım faaliyetleri yoluyla maddi olarak da Osmanlı Devleti'nin yanında oldular. Savaşın henüz başında Hindistan'da çıkmakta olan *Vekil* ve *Vatan* gazetelerinin Müslümanları, Osmanlı Devleti'ne yardım etmeye çağırması Rangoon'daki Müslümanlar arasında da bir etki meydana getirdi. Bölgenin ileri gelenlerinden Ahmed Molla Efendi, Rangoon'da Hilal-i Ahmer Cemiyetinin açılması için çalışmalara başladı. Ahmed Molla, Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeleri yakından takip bir isimdi ve Osmanlı basını ile irtibat halindeydi. *Sırat-ı Müstakim*'e gönderdiği bir makalesinde bölgede Hilal-i Ahmer Cemiyetinin kurulacağını ifade ediyordu. Ahmed Molla, bu makalesinde ayrıca İngiltere'yi de eleştirmekteydi. Bu sıralarda İngiltere Kralı'nın tacını süsleyen mücevherlerin 60 bin İngiliz pound değerinde olması ve bu masrafın Hindistan hazinesinden karşılanması şiddetli eleştirilere neden olmuştu. Ahmed Molla, Trablusgarp'ta Osmanlı askerinin bu denli ihtiyacının olduğu bu dönemde Hindistan'dan 60 bin poundluk bir meblağın gereksiz bir işe aktarılmasına karşı çıkıyordu.⁸⁴⁶

Ahmed Molla, Trablusgarp Savaşı'nın gün yüzüne çıkardığı bir isimdi ve Trablusgarp ve Balkan Savaşları sırasında bölgede Osmanlı Devleti lehine ciddi faaliyetleri olmuştu. Kısa sürede Rangoon'da Hilal-i Ahmer Cemiyetinin şubesini kuran Ahmed Molla, yardım toplamaya başladı. Onun gayretleri ile ilk aşamada toplanan 3500 poundluk bir meblağ Londra'daki Osmanlı Sefaretine gönderildi ve sonrasında bu miktar merkeze iletildi.⁸⁴⁷ Arkasından 10 bin franlık başka bir meblağ Hindicini Bankası

⁸⁴⁶ Ahmed Molla, "Hindistan", Sebilürreşad Rebülâhir 1330 Perşembe/8 Mart 1328, C. 8 - Aded: 185.

⁸⁴⁷ Sırat-ı Müstakim, "Hindistan Müslümanlarının Hamiyeti", 5 Safer 1330 Perşembe/ 12 Kânûnisânî 1327, C.7-Aded: 177.

vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ne teslim edildi.⁸⁴⁸ Bu yardımlar savaş süresince devam etti. Fakat savaşın neticesinde Osmanlı Devleti, İtalya karşısında tutunamayarak Trablusgarp'ı terk etmek zorunda kaldı. Bu durum Burma Müslümanları nezdinde âdeta infiale sebebiyet verdi. Osmanlı Devleti'nin bölgeden çekilmesi büyük bir zaaf olarak karşılandı. Burma Müslümanları adına İstanbul'a bir telgraf gönderen Ahmed Molla, Osmanlı Devleti'nin geri çekilişini şiddetle eleştirdi. Ahmed Molla, Osmanlı Devleti'nin bölgede Arapları terk ederek İtalya ile barış antlaşması imzalanmaması için âdeta Padişah'a yalvarıyordu. Aksine hareket etmesi durumunda, Osmanlı Devleti'nin İslam âlemindeki bütün itibarını kaybedeceğini düşünüyordu.⁸⁴⁹ Ahmed Molla, aynı zamanda Osmanlılar arasında birlik fikrinin mevcut olmadığından dem vurarak Osmanlı aydın ve askerini birlik olmaya ve hilafet ile meşrutiyete sahip çıkmaya davet ediyordu.⁸⁵⁰

Balkan Savaşı patlak verdiğinde Burma Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne yaptıkları yardımlar kaldığı yerden devam etti. Ahmed Molla, her ne kadar Trablusgarp meselesinden dolayı kırıgın olsa da bu kriz karşısında bütün kırıgınlıklarını unutarak Osmanlı Devleti'ne desteğini devam ettirdi. Hilal-i Ahmer Cemiyeti yeniden aktif hale getirerek yardımları organize etti. Bölgede Ahmed Molla'nın yanı sıra Bangkok'taki *Encümen-i İslam* Reisi Ahmed İbrahim ve *Cemiyeti İslamiye* Reisi Abdülkerim Abdullah Efendiler de yardım toplama faaliyetlerinde etkili isimlerdi. Onların gayretiyle kısa sürede 5 bin frank yardım toplanarak Hindicini Bankası vasıtasıyla İstanbul'a gönderildi. Bu iki isim İstanbul'a gönderdikleri telgrafta yeterince yardım toplayamadıkları için yüreklerinin ateş içinde olduğunu ifade ederek yardımlara devam edeceklerini bildirmekteydiler. Bu yardımlara kayıtsız kalmayan Osmanlı Devleti ise cevabi telgrafında her iki isime de ayrıca teşekkür etmekteydi.⁸⁵¹

İlerleyen dönemlerde bu yardımlar devam etti. Kısa süre sonra 10 bin franklık daha yardım toplanılarak aynı banka vasıtasıyla İstanbul'a gönderildi.⁸⁵² Üstelik bu yardımlara küçük meblağlarla da olsa Rangoon dışındaki Müslümanlar da katılmaktaydılar.⁸⁵³ Burma Müslümanları yardımlarını yerlerine ulaşıp ulaşmadıklarını özellikle merak

⁸⁴⁸ BOA, HR. TO. 543-13. M-07-10-1912.

⁸⁴⁹ BOA, HR. TO. 598-18. M-09-10-1912.

⁸⁵⁰ Ahmed Molla Dâvûd, "Osmanlıların İhtilâfı; Âlem-i İslâm'ı Kan Ağlatıyor", *Sebilürreşad*, 18 Şa'bân 1330Perşembe/ 19 Temmuz 1328, C. 8 - Aded: 204.

⁸⁵¹ BOA, BEO. 4158-311809. H-20-04-1331.

⁸⁵² BOA, HR. TO. 543-13. M-07-10-1912.

⁸⁵³ BOA, BEO. 4144-310750. H-09-03-1331; BOA, HR. SFR. 3. 695-15. M-07-10-1913.

etmekte ve bu sebeple İstanbul'a telgraf göndererek makbuz istemekteydiler. Osmanlı makamları çoğu kez bu telgraflara karşılık vererek yardım makbuzlarını bölgeye ulaştırmaktaydı.⁸⁵⁴ Öte taraftan Burma Müslümanları da bölgede yaptıkları yardım faaliyetleri hakkında Osmanlı Devleti'ni bilgilendirme ihtiyacı duymaktaydılar. Bu amaçla Ahmed Molla, gerek bölge Müslümanlarının sevgi ifadelerinin iletilmesi, gerekse Rangoon'daki Hilal-i Ahmer Cemiyeti hakkında bilgi vermek için Sadrazam Tevfik Paşa'ya bir mektup yazdı.⁸⁵⁵

Ahmed Molla etkili çalışmaları sayesinde kısa sürede Osmanlı makamlarının dikkatini çekti ve bir müddet sonra Rangoon'daki Fahri Osmanlı Şehbenderliğine atandı. Aslında onun fahri şehbender olarak tayininde farklı sebepler de vardı. Bölgeden Ebu Seyyid Arabi imzasıyla gelen bir mektupta Osmanlı Devleti'nin bölgedeki Fahri Şehbenderi Mehmed Yusuf Efendi eleştirilmekte, daha doğrusu yolsuzlukla suçlanmaktaydı. Mektubun sahibi Ebu Seyyid Efendi görünürde güvenilir bir kimseye benziyordu. *Hind Cemiyet-i İttihadiye-i İslamiyesi* ile İslam Darülfünunu ve Londra Camii-i Şerif'inin âzâsından olan Ebu Seyyid Efendi, Trablusgarp Savaşı'nda bizzat bölgeye gitmiş, mücahitlerle birlikte İtalya'ya karşı savaşmıştı. Osmanlı Devleti'ne karşı büyük bir hayranlığı bulunuyordu. Ebu Seyyid Efendi, mektubunda Mehmed Yusuf Efendi'nin bölgede kötü bir şöhretinin olduğunu ifade ettikten sonra, Mehmed Yusuf'un iflas ettiğini ve 22 milyon rupilik servetini kaybettiğini bildiriyordu. İddiaya göre Mehmed Yusuf, Osmanlı Devleti için toplanan yardımların bir kısmını zimmetine geçirmişti. Ebu Seyyid Efendi'ye göre bu hareketinden dolayı halk ona güvenmiyor ve böylelikle bölgede Osmanlı Devleti adına yeterince yardım toplanamıyordu. Ebu Seyyid Efendi, Mehmed Yusuf'un görevden alınarak yerine Ahmed Molla'nın getirilmesini istiyordu. Zira ona göre Ahmed Molla güvenilir kimse olduğu gibi bölgede itibarlı bir tüccardı. Aynı zamanda varlıklı olan Ahmed Molla'nın iki adet pirinç, iki adet de Pamuk fabrikası bulunuyordu. Bunun yanı sıra Hindistan'dan Cava'ya ve Avrupa'ya değin uzanan geniş bir coğrafyada kişisel bağlantıları vardı. Osmanlı Devleti, Ebu Seyyid Efendi'nin mektubunu dikkate alarak ve Ahmed Molla'nın daha önce yaptığı hizmetleri de göz önüne bulundurarak onu yeni Rangoon Fahri Şehbenderliğine tayin etti. Bu karar

⁸⁵⁴ BOA, HR. TO. 544-66. M-24-12-1912.

⁸⁵⁵ BOA, HR. SFR. 3. 657-49. M-17-12-1912.

verilmeden önce İngiltere'ye de durumu arz eden Osmanlı Devleti, Edward Grey'den Ahmed Molla'nın tayininin uygun olduğuna dair bir cevap aldı.⁸⁵⁶

Bu karardan kısa bir süre Ahmed Molla, şehbenderliğe ait mühür, kitaplar ve arşiv malzemesini teslim alarak göreve başladı.⁸⁵⁷ Ahmed Molla, görevde olduğu sürede oldukça etkili faaliyetlere imza attı. Balkan Savaşı'ndaki gayretlerinin yanı sıra savaştan sonra bölgede Osmanlı Devleti'ni temsil gücünü arttırdı. Sözgelimi 23 Temmuz 1914'te, Kanun-i Esasi'nin altıncı yıl dönümünü bölgede büyük bir coşkuyla kutlattı. Müslüman halkı süslerle donanmış salona doldurarak Kanun-i Esasi'nin ve demokrasinin önemi konusunda bilgilendirdi.⁸⁵⁸ Fakat bu muhtemelen Ahmed Molla'nın bölgedeki son organizasyonlarından biri oldu. Kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti'nin İngiltere karşısında Birinci Dünya Savaşı'na girmesiyle Rangoon Fahri Şehbenderliği kapatıldı ve Osmanlı Devleti ile Ahmed Molla arasındaki irtibat kesildi.

Ahmed Molla'nın şehbenderliğe tayini ile Rangoon'da yeni bir dönem başladı. Bu tayin kararından hemen önce Osmanlı Devleti, Hindistan ve Endonezya'ya gönderdiği hazine tahvillerini Burmaya 'da göndermeye karar verdi. Hatta bu konuda Ahmed Molla ile birtakım yazışmalar yapılsa da bu teşebbüsün ne şekilde sonuçlandığı bilinmemektedir.⁸⁵⁹ Bu sıralarda İkinci Balkan Savaşı'nın patlak vermesi Burma Müslümanlarını oldukça heyecanlandırarak Osmanlı'nın galibiyetine dair bölgede yeni umutların yeşermesine sebebiyet verdi. Bu süreci yürüten isim yine Ahmed Molla idi. Ahmed Molla, Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'a savaş ilan etmesi üzerine İstanbul'a bir telgraf göndererek Burma Müslümanlarının tebriklerini ilettili. Telgrafında özellikle Mahmut Şevket Paşa ile Enver Bey'in gayretlerini överek bütün İslam ümmetinin kalbinin Balkanlarda olduğunu bildirdi.⁸⁶⁰

İkinci Balkan Savaşı sonucunda Osmanlı Ordusu tarafından Edirne'nin Bulgarlardan geri alınması üzerine de Burma Müslümanlarının sevinç ve coşkuları devam etti. Yine Ahmed Molla, Burma Müslümanları adına İstanbul'a gönderdiği bir telgrafta

⁸⁵⁶ BOA, HR. SFR. 3. 697-17. M-10-12-1913.

⁸⁵⁷ HR. SFR. 3. 703-3. M-05-01-1914.

⁸⁵⁸ BOA, HR. SFR. 3. 708-5. M-23-07-1914.

⁸⁵⁹ BOA, BEO. 4175-313057. H-14-06-1331.

⁸⁶⁰ *Sebilürreşad*, "Âlem-İ İslâm'da Tezâhürât", 30 Ocak 1913/ 22 Safer 1331 Perşembe/ 17 Kânûnisânî 1328, C. 9 - Aded: 229; BOA, HR. TO. 543-110. M-26-01-1913.

Osmanlı Devleti'ni tebrik etmekteydi.⁸⁶¹ Osmanlı Devleti ile Burma Müslümanları arasındaki ilişkiler Osmanlı Devleti'nin fiilen Birinci Dünya Savaşı'na girişine kadar önemini korudu. Büyük savaşta Osmanlı Devleti'nin İngiltere'nin karşısında yer alması üzerine İngiliz hâkimiyetindeki Burma ve Hindistan ile olan irtibat sona erdi. Milli Mücadele'nin başlamasıyla ise iki bölge arasındaki iletişim ve yardımlaşma kaldığı yerden devam etti.

⁸⁶¹ *Sebilürreşad*, 7 Ağustos 1913/ 4 Ramazân-ı Şerîf 1331 Perşembe/25 Temmuz 1329, C. 10 - Aded: 256. Bölgeden gelen diğer tebrik telgrafları için Bkz. Osmanlı basını: Tanin, 31 Temmuz 1913; Tanin, 1 Ağustos 1913; Tanin, 4 Ağustos 1913; Tasvir-i Efkâr, 1 Ağustos 1913.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

GÜNEY AFRİKA'DA PAN-İSLAMİZM

4.1. GÜNEY AFRİKA MÜSLÜMANLARININ İKİNCİ MEŞRUTİYET'İN İLANINA TEPKİLERİ

İkinci Meşrutiyet'in ilan edildiği tarihlerde Güney Afrika Müslümanları, çeşitli organizasyonlar ve dernekler aracılığı ile Osmanlı Devleti'ne maddi ve mânevi destekte bulunmaya hazırdılar. Barış zamanında kurulan birtakım dernekler bu tepkilerin ve desteklerin düzenli bir şekilde Osmanlı Devleti'ne ulaşması için büyük bir mesai sarfettiler. Tüm bu derneklerin kuruluşunda açık bir Osmanlı ve hilafet etkisi vardı. Sözelimi 1903'de kurulan *Güney Afrika Müslüman Derneği*, bir Osmanlı vatandaşı olan ve Osmanlı Devleti'nin bölgedeki mânevi elçisi bulunan Hişan Nimetullah Efendi'nin gayreti ile kurulmuştu. Fakat bu dernek fazla bir etki gösteremedi zaman içinde faaliyetlerini durdurdu. Bir diğer dernek 1906'da kurulan *Pretoria Müslüman Cemiyeti* idi. Bu cemiyetin başkanı Süleyman İsmail Suje ve ilk genel sekreteri N. M. Ayop idi. Genelde bölgedeki camii ve mescitlerin onarımı ile uğraşan bu cemiyet, 1908'den sonraki krizlerde açık bir şekilde Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldı. Bununla birlikte bölgedeki en etkili cemiyet, hiç şüphesiz *Hamidiye İslam Cemiyeti* idi. Temmuz 1906'da kurulan bu cemiyet, muhtemelen aynı tarihte Hindistan'da Müslümanlar tarafından kurulan ve siyasi bir organizasyon olan Hindistan Müslüman Cemiyetinden etkilenmişti. Zira bu cemiyet de büyük ölçüde bölgedeki Hindistan Müslümanları tarafından tesis edilmişti. Ayrıca isminden de anlaşılacağı üzere cemiyetin oluşumunda açık bir Osmanlı etkisi veya sempatisi bulunuyordu. Bununla birlikte Hamidiye İslam Cemiyeti, kuruluş amacı itibarıyla *Natal Indian Congress*'in pasif direniş taktiklerini izleyen, bir Müslüman tüccar örgütüydü. Cemiyetin ilk başkanı Haji Ally idi. 1907'de ise İmam Abdul Kadir Bawazeer, başkanlığa getirildi. Bawazeer'in başkanlık döneminde cemiyet büyük bir ivme kazandı ve siyasi ve sosyal konularda etkili bir organ haline geldi. Öyle ki cemiyet, ülkedeki her türlü adaletsizliğe ve ırkçı kanunlara karşıydı ve tüccar ile işçileri harekete geçirerek etkili bir mücadelenin içine girdi. Hepsinden önemlisi Hamidiye İslam Cemiyeti, tam manasıyla Pan-İslamist bir organizasyondur ve gerek duyulduğunda bütün imkân ve vasıtaları ile hilafet kurumunun yanında oldu. Osmanlı Devleti'ne yapılan

yardımları büyük ölçüde organize eden kurum Hamidiye İslam Cemiyeti idi ve hiç şüphesiz Bawazeer'in adı her zaman için ön plana çıkmaktaydı.⁸⁶²

İlgili cemiyetlerin yanı sıra Güney Afrika basının da Pan-İslamizm siyaseti açısından büyük bir önemi vardı. Özellikle Müslüman basın, hilafet tezini ve Osmanlı desteğini ortaya koymak açısından oldukça etkili idi. Müslümanların çıkardığı *The Cape Argus*, Pan-İslamizm tezini destekleyen önemli bir yayındı. Bununla birlikte bu dönemde Güney Afrika'da ortaya çıkan en etkili yayın şüphesiz *Indian Opinion* gazetesi idi. Zannedilenin aksine *Indian Opinion* bir Müslüman yayını değildi. Fakat sütunlarında büyük ölçüde bölgedeki Müslümanların sıkıntılarına da yer veriyordu ve Müslüman aydınlarla sıkı bir temas halindeydi. Özellikle Hamidiye İslam Cemiyeti, etnik ayrımcılıkla mücadelesini ilgili makamlara ve dünya kamuoyuna duyurmak adına *Indian Opinion*'un kendine tanıdığı imkânlardan fazlasıyla faydalanmaktaydı. *Indian Opinion*, 1903'te *Natal Indian Congress*'in sözcüsü olarak kuruldu. İlk zamanlar haftada bir kez çıkan gazete, İngilizcenin yanı sıra Güceratca, Tamilce ve Hintçe yayınlanmaktaydı. Sjt. Madanjit tarafından çıkarılan gazetenin en önemli yazarı şüphesiz Mahatma Gandhi idi. Gandhi, Güney Afrika'ya geldiği 1893 tarihinden İngiliz yönetimi tarafından tutuklandığı 1914'e kadar, bölgede kaldığı 21 yıl içinde Hint ajitasyonun en önemli siyasi figürü haline geldi. Onun Hint direnişi tasavvuru sadece Hinduları kapsamıyordu. Müslüman Hintlilerin de büyük bir ölçüde bu ajitasyona katılmalarını sağladı. Gandhi'nin yazarlığı döneminde *Indian Opinion* adeta Hint pasif direniş hareketinin yayın organı haline geldi. Müslümanlarla olan bağlantısından dolayı *Indian Opinion*'un sütunlarında büyük ölçüde Müslüman aydınlar da yer verildi. Daha da ötesi gazetede, Müslümanların sempati ile baktıkları hilafet makamı ve Osmanlı Devleti ile ilgili tatmin edici makaleler vardı. Trablusgarp Savaşı patlak verdiğinde *Indian Opinion*'un bütün sütunları neredeyse savaşla ilgili haberlerle doldu. İtalyanlara ateş püsküren gazete, Batı'nın ve özellikle İngiltere'nin tepkisizliğini kınadı. Müslümanları İngiliz yönetime karşı yürütülen pasif direniş hareketine dâhil etmenin bundan daha güzel bir yolu yoktu.⁸⁶³

⁸⁶² Mahida, *History Of Muslims in South Africa*, 46-49.

⁸⁶³ Uma Shankar Pandey, "Indian Opinion In South Africa: Gandhi's Quest For An Imagined Indianness", *Global Media Journal – Indian Edition*, Winter Issue/December 2018 Volume: 9/ Number: 2, 1-12; Shriman Narayan, *The Selected Works of Mahatma Gandhi*, Vol: 2, Navajian Publishing House, Ahmedabad 1968, 424-425.

Müslümanlarla kurduğu yakın temas ve iş birliğine rağmen Osmanlı Devleti, Gandhi'nin kişiliğine ve faaliyetlerine her zaman için şüpheyle baktı. Nitekim Osmanlı Devleti'nin Johannesburg Şehbenderi Ohannes Efendi, İstanbul'a gönderdiği 12 Ekim 1912 tarihli bir raporunda Gandhi'nin Müslümanlar üzerindeki etkisini ifade ederek onun tehlikeli karakterine dikkat çekti: *“Burada (Johannesburg’da) Müslüman olmayan bir Hintli avukat olan Gandhi’nin aleyhimize yarattığı bir durumu dile getirmem gerekiyor. Gandhi, Güney Afrika’nın neredeyse tüm Hintlileri üzerinde sınırsız bir üstünlük ve etkiye sahip. Yarısı İngilizce ve yarısı Hintçe olan ve Hintlilerin siyasi organizasyonun sözcülüğü yapan bir gazete çıkarıyor. Şehrimizin ana cemiyeti olan Hamidiye İslam Cemiyeti tamamen ona bağlı ve bu cemiyetten istediğimiz her şey önce Gandhi’nin onayından geçiyor. Bölgeye geleli iki yıl olmasına rağmen henüz beni görmeye gelmedi. Ben de onu ziyaret etmekten kaçındım.”*⁸⁶⁴

Ohannes Efendi'nin aktardığına göre Gandhi, Müslümanların Güney Afrika'daki en büyük cemiyeti olan Hamidiye İslam Cemiyeti üzerinde sarsılmaz bir etkiye sahipti ve onun Müslümanlar üzerindeki bu etkisi, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki Pan-İslamizm siyasetine zarar verebilirdi. Ohannes Efendi'nin bu endişesinde muhakkak haklı tarafları vardı. Fakat bu olumsuz raporun yazılmasında, anlaşıldığı kadarıyla kişisel bir çekişmenin de etkileri de söz konusu idi. İleride anlatılacağı üzere Ohannes Efendi, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki Pan-İslamizm siyasetinin etkili bir uygulayıcısı idi. Öyle ki bölgedeki bütün Müslüman unsurları kendi hâkimiyeti altında tutmak ve Osmanlı Devleti'nin bölgedeki temsilciliğini etkili hale getirmek adına yoğun bir çaba sarfetti. Muhtemel ki Müslümanlar üzerindeki etkisini başka bir faal karakterle paylaşmak istemiyordu. Raporunda Gandhi'nin kendisini ziyaret etmemesini gündeme getirmesi, esasında bu kişisel çekişmenin bariz bir örneği idi.

İkinci Meşrutiyet'in ilanı İslam âleminde büyük bir sevinç ve coşku ile karşılanmıştı. Herkes hilafetin merkezindeki bu özgürlükçü gelişmenin kısa zamanda bütün İslam âlemine sirayet edeceğini ve böylelikle sömürge çağının son bulacağını düşünüyordu. Özellikle Hindistan Müslümanları ve Hindular bu gelişmeyi yakından takip ettiler. Hindistan'daki meşrutiyet sempatisinin Güney Afrika'daki Hindular arasında karşılık bulmama ihtimali söz konusu değildi. Her ne kadar Güney Afrika basınında

⁸⁶⁴ BOA, HR. SFR. 3. 681-63. M-12. 10. 1912. Ayrıca Bkz. BOA. HR. SFR.3. 730-47. M-12. 12. 1912.

meşrutiyetin ilanı karşısındaki tepkiler izlemek oldukça güç olsa da bazı verilerden hareketle bu yeni gelişmenin Güney Afrika Müslümanları tarafından memnuniyetle karşılandığı ifade edilebilir. Meşrutiyetin ilanına dair ilk olumlu tepki Hamidiye İslam Cemiyeti tarafından geldi. Sultan Abdülhamid'e bir telgraf gönderilerek meşrutiyeti ilan ettiği için kendisine teşekkür edildi.⁸⁶⁵

Indian Opinion gazetesinde yer alan 5 Eylül 1908 tarihli bir makalede ise Güney Afrika Müslümanlarının yeni rejime ve Sultan Abdülhamid'e karşı olan sempatileri ifade edilmekteydi. Bu haber, Sultan Abdülhamid'in tahta çıkışının 33. yıl dönümü ve Hicaz Demiryolunun açılışı ile ilgiliydi. Gazetenin haberine göre aynı tarihe denk düşürülen bu iki hadise, Güney Afrika Müslümanları tarafından coşkuyla karşılanmıştı. İşlerini askıya alan Müslümanlar önemli binaları bayraklarla ve kirazkuşu motifleriyle süsleyerek büyük eğlenceler tertip ettiler. Ayrıca Hamidiye İslam Cemiyetinin kongre merkezinde düzenlenen toplantıda, cemiyet başkanı Bawazeer tarafından İstanbul'a iki tebrik telgrafı gönderildi. Toplantıya katılım oldukça büyüktü. Bayraklarla süslenen salonda Sultan Abdülhamid'in ve Afganistan Emir'inin portreleri yer alıyordu. Duvarı altın harflerle "padişahım çok yaşa" yazısı yazılmıştı. Bawazeer'in yanı sıra toplantıda Hicaz Demiryolu yardımıyla ilgili çalışmalarıyla bilinen Osman Ahmed, Alman Konsolosu Wulgang Fran, Gandhi ve geçici Osmanlı Şehbenderi P. R. Krause de bulunuyordu.⁸⁶⁶ Her ne kadar bu toplantı ve kutlamalarda meşrutiyete dair bir atıf bulunmasa da Müslümanların yeni rejimi benimsedikleri ve memnuniyetle karşıladıkları hissediliyordu. Osmanlı Devleti'ne duyulan sempati bölgedeki bütün Müslüman kanaat önderleri ile birlikte Gandhi ve dış ülkelerin temsilciliklerini bir araya getirmişti. *Indian Opinion*'un sonraki sayılarında ise meşrutiyet rejimine karşı olan ilgi açıkça ifade edildi. Gazetenin 2 Ocak 1909 tarihli sayısında yer alan makalelerden biri meşrutiyetin meşhur simalarından Ahmed Rıza Bey ile ilgiliydi. İlgili makalede fedakâr bir vatansever olarak takdim edilen Ahmed Rıza'nın yeni rejimle ilgili görüşlerine yer veriliyordu.⁸⁶⁷

Kurumsal tepkilerin yanı sıra ferdi olarak da meşrutiyet rejimi hakkında görüşlerini açıklayanlar söz konusu idi. Bu kişilerin başında Osman Ahmed geliyordu. Osman

⁸⁶⁵ Uçar, *Güney Afrika'da Osmanlılar*, 527.

⁸⁶⁶ *Indian Opinion*, 5 Eylül 1908.

⁸⁶⁷ *Indian Opinion*, 2 Ocak 1908. Aynı gazetede Ahmed Rıza Bey ile ilgili çıkan bir diğer haber için bkz. *Indian Opinion*, 9 Ocak 1908.

Ahmed, Güney Afrika'nın çeşitli yerlerini dolaştıktan sonra kaleme aldığı 1 Eylül 1908 tarihli mektubunda “*buraların ahalisi Kanun-i Esasi'nin ilanından son derece sevinç duymuşlardır*” diyerek halk nezdindeki coşkuyu ifade etmekteydi. *Beyanül-Hak* mecmuasının haberine göre ise Natal Müslümanları, İstanbul'a bir telgraf çekerek yeni rejimi tebrik ettiklerini bildiriyorlardı.⁸⁶⁸

Bu yeni dönemde, Osman Ahmed'in Osmanlı Devleti'ne yaptığı hizmetler devam etti. 3 Ekim 1910 tarihinde Hariciye Nezaretine gönderdiği bir mektubunda Osmanlı Devleti'ne yaptığı hizmetlerden uzun uzadıya bahsediyor ve karşılaştığı bazı zorluklar karşısında gerekli makamlardan yardım talep ediyordu. Son beş yılını Osmanlı Devleti'nin çıkar ve refahına adanmış olduğunu bildiren Osman Ahmed, zengin bir insan olmadığını ifade ederek üstü kapalı bir şekilde Osmanlı Devleti'nden yardım talep ediyordu. Durban'da bir yolcu acentesinde görev yaptığını söyleyen Osman Ahmed, gerekli maddi desteğin sağlanması halinde mesleğini terk ederek bütün zamanı ve enerjisini Osmanlı'nın çıkarlarına çalışmaya ayıracağını ifade ediyordu. Ona göre Güney Afrika Müslümanlarının halleri içler acısıydı. Seyahat ettiği yerlerde Müslümanların İslami eğitim noktasında çok geri kaldıklarını bildiriyordu. Öyle ki insanlar Kur'an-ı Kerim'in mesajından habersiz yaşamaktaydılar. Osman Ahmed, desteklenmesi durumunda Hicaz Demiryolu için yardım toplamaya devam edeceğini bildirdiği gibi aynı zamanda aktif bir şekilde çalışarak basında Osmanlı Devleti aleyhine ve lehine çıkan yazılardan İstanbul'u haberdar edeceğini ifade etmekteydi. İlaveten bölgede Türk ticaretinin geliştirilmesi ve Osmanlı donanmasına yardım sağlanması için gayretlerde bulunacağını vaat ediyordu.⁸⁶⁹

Osman Ahmed'in bu taleplerinin ne şekilde karşılandığına dair veri bulunmamaktadır. Fakat ilerleyen tarihlerde onun mesleğine devam etmesi olumsuz bir cevap verildiği ihtimalini güçlendirmektedir. Buna rağmen Osman Ahmed'in ilerleyen yıllarda Osmanlı Devleti'ne hizmetleri hiçbir şekilde kesintiye uğramadı, aksine artarak devam etti. Yardım faaliyetlerini sürdürmesinin yanı sıra Osmanlı Devleti'nin iç politikasıyla da yakından ilgilenen Osman Ahmed, zaman zaman yerel basında Osmanlı Devleti'nin yaşadığı krizlerle ilgili makaleler kaleme aldı. 6 Temmuz 1911 sayılı *Natal Mercury* gazetesinde Yemen'in durumuna dair bir yazı kaleme alan Osman Ahmed,

⁸⁶⁸ Uçar, *Güney Afrika'da Osmanlılar*, 526.

⁸⁶⁹ BOA, HR. SFR.3. 614-60. M-03. 10. 1910.

Osmanlı Devleti'nin isyancı Araplarla mücadelesinin önemini vurguladı. Ona göre Türklerin, Araplar karşısında mağlup olmaları durumunda, Türklerin toprakla birlikte hilafeti de kaybetmeleri tehlikesi söz konusuydu. Bu tehlikeli bir durumdu. Zira özellikle Osmanlı Devleti'nin Basra bölgesini kaybetmesi, Avrupalı sömürgeci devletlerin onun yerini doldurması ve bölgeyi hâkimiyeti altına alması anlamına gelmekteydi.⁸⁷⁰ Arnavutluk İsyanı ile de yakından ilgilenen Osman Ahmed, yerel basında bu isyanla ilgili çıkan haberleri Hariciye Nezaretine ileterek Osmanlı Devleti'ne hizmetini devam ettirmişti.⁸⁷¹

4.2. GÜNEY AFRİKA MÜSLÜMANLARININ SULTAN ABDÜLHAMİD'İN TAHTAN İNDİRİLMESİNE TEPKİLERİ

Güney Afrika Müslümanları, meşrutiyetin ilk aylarındaki gelişmelerden gayet memnun görünüyordular. Onlara göre yeni rejimin mimarı öteden beri büyük saygı gösterdikleri Sultan Abdülhamid'in bizzat kendisiydi. Fakat 31 Mart İsyanı ile durum tamamen değişti. Sultan Abdülhamid, İttihatçılar tarafından rejimi yıkmakla itham edildi ve tahtan indirilerek Selanik'e sürgüne gönderildi. Sultan Abdülhamid'in 33 yıllık saltanatına alışan ve onu kurtarıcı bir figür olarak gören Güney Afrika Müslümanlarının bu yeni durum karşısındaki tepkileri merak konusu idi. Zira Hindistan Müslümanları arasında Sultan Abdülhamid'in tahtan indirilmesi büyük bir infial yaratmıştı ve Müslümanlar 1910 yılına kadar İttihatçılara şüpheyle bakmışlardı. Güney Afrika'daki Müslüman Hint kolonisinden benzer bir tepki beklenmekteydi. Fakat düşünülenin aksine Güney Afrika Müslümanları, Sultan Abdülhamid'in tahtan indirilmesi meselesi karşısında herhangi bir tepki göstermediler. Klasik bir üzüntü ifadesi dahi dile getirilmedi. Hatta Hamidiye İslam Cemiyetinin sıkı bir şekilde temas halinde olduğu *Indian Opinion* gazetesi, Sultan'ın azlini memnuniyetle karşıladı. Bununla da yetinmeyen *Indian Opinion*, Sultan'ı sert sözlerle eleştirdiği gibi isyanı organize etmekle suçladı: “Abdülhamid 30 yıllık filli esaretin ardından tahtan indirildi ve yerine kardeşi Sultan Mehmed Reşad geçti. Osmanlı Devleti, gerçeğin kurgudan daha garip olduğunu bir kez daha kanıtıyor. Söylentilere göre, eski Sultan'ın Jön Türkler' in gücünü tehdit eden isyana karıştığına dair güvenilir kanıtlar var. Tahtan indirilme mesajını aldığı anda,

⁸⁷⁰ BOA. HR. TO. 542-15. M-01-07-1911.

⁸⁷¹ BOA, HR. SFR. 3. 609-27. M-08. 05. 1910.

Harem’de saklanan, yakınları tarafından terk edilen ve hayatından endişe duyan Avrupa’nın ‘Hasta Adamı’ sonunda daha fazla entrika çeviremeyeceğini anladı. Şimdi Selanik’teki saray-hapishanesinde polis gözetimi altında tutuluyor. Artık çeyrek asrı aşkın bir süredir tutsak olan, ama şimdi tahta oturan kardeşinin emirlerine tabi. Jön Türkler yine zaferleriyle dünyanın hayranlığını kazandılar ve zorlukların üstesinden geldikten sonra aynı yüce gönüllülük, cesaret ve samimiyetle ülkelerinin kurtuluşunu sürdürebilecekleri umulmaktadır. Sultan Mehmed Reşad ise hiç şüphesiz anayasada iyi bir figür olacak.”⁸⁷²

Indian Opinion, büyük ölçüde Gandhi’nin görüşlerinin ağır bastığı bir gazete idi ve özgürlükçü bir yayın olarak bilinmekteydi. Gandhi ve Hint pasif direnişi hareketi için dünyanın herhangi bir yerinde baskıcı rejimin yıkılması umut verici bir gelişmeydi. Muhtemelen Sultan Abdülhamid’in 33 yıllık saltanatının onlarda uyandırdığı izlenim de bu şekildeydi. Müslümanlar açısından bakıldığında da durum çok farklı değildi. Her ne kadar Güney Afrika Müslümanları, Sultan Abdülhamid’in şahsına karşı büyük bir hayranlık duysalar da günün sonunda onlar için önemli olan hilafet makamı idi ve bu makamın başındaki kişi değişebilirdi. Üstelik yeni halife, Osmanlı hanedanından geliyordu ve Sultan’ın kardeşi idi.

Son hadiseler açıkça Güney Afrika Müslümanlarının hilafetin temsili konusunda esnek bir düşünceye sahip olduklarını gösteriyordu. Bu nedenle Müslümanlar yeni halife Sultan Mehmed Reşad’ın tahta çıkışını memnuniyetle karşıladılar ve bir dizi telgraflar göndererek tebrik mesajlarını iletiler. Sultan Abdülhamid’e şahsi bağlılığı ile bilinen Osman Ahmed dahi yeni padişahı tebrik etmekten geri durmadı. Natal Müslümanları adına İstanbul’a çektiği telgrafta halifeye bağlılık, hürmet ve muhabbetini bildirdi. Büyük ölçüde Osman Ahmed’in yönlendirmesine açık olan Durban ahalisi ise benzer bir şekilde yeni sultanı tebrik etti. Fakat mesajlarında dikkat çeken iki husus vardı. Müslümanlar, büyük önem verdikleri Hicaz Demiryolunun tamamlanmasını ve sabık Sultan’a iyi muamele edilmesini talep ediyorlardı. Bu durum, esasında bölge Müslümanlarının Sultan Abdülhamid’e duydukları muhabbetin bir nişanesiydi.⁸⁷³

⁸⁷² *Indian Opinion*, 5 Haziran 1909.

⁸⁷³ Uçar, *Güney Afrika’da Osmanlılar*, 529-530.

Cape Town'da da yeni Sultan'ın tahta çıkışı büyük bir memnuniyetle karşılandı. Cape'deki Osmanlı Mektebi olan Nur-ı Burhan Mektebi'nde muallim Hacı Mahmud Efendi'nin gayretleriyle büyük bir tören düzenlendi. Bu törende Sultan Mehmed Reşad'a biat edilerek Kur'an-ı Kerim ve mevlid-i şerifler okundu. Ardından mektebin muallimi Hacı Mahmud Efendi tarafından yeni padişaha dualar edildi ve mektep talebeleri tarafından hilafet makamına olan bağlılık yinелendi.⁸⁷⁴ Portelizabeth şehrinde de yeni halife büyük bir hüsnü kabul ile karşılandı. Bu bölgeden Abdülvahap Salih imzasıyla gelen bir mektupta Portelizabeth'de yeni hükümdarın tahta çıkışı nedeniyle hutbelerde padişaha dua edileceği bildirildi.⁸⁷⁵ Takip eden aylarda yeni Sultan'a duyulan ilgi ve alaka devam etti. Özellikle Cape'deki Osmanlı Mektebi, padişaha duyulan ilginin taze kalmasında oldukça etkiliydi. Mektep müdürü ve muallimi Hacı Mahmud Efendi, zaman zaman halkın da katıldığı törenler düzenleyerek Sultan Mehmed Reşad için mevlid-i şerif okuttu ve dualarda bulundu.⁸⁷⁶ Diğer cemaatler tarafından da bayramlarda ve diğer özel günlerde padişaha tebrik telgrafları gönderildi.⁸⁷⁷

4.3. GÜNEY AFRIKA MÜSLÜMANLARININ DONANMA CEMİYETİNE YARDIMLARI

Yeni dönemde Güney Afrika Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne olan yardımları kaldığı yerden devam etti. 1900 ile 1908 yılları arasındaki süreçte bölge Müslümanları daha ziyade Hicaz Demiryolu için yardımda bulunmakta idiler. 1909 yılında Hicaz Demiryolunun büyük ölçüde tamamlanmasıyla Osmanlı Devleti yeni projelerin temelini attı. Bu tarihlerde donanmanın yetersizliğinin fark edilmesi üzerine yeni ve modern bir donanma kurmak için faaliyete geçildi. Donanma için yurt içinde ve yurt dışında büyük bir yardım kampanyası başlatıldı. Bütün İslam coğrafyasıyla birlikte Güney Afrika Müslümanları da bu kampanyaya iştirak ettiler ve kısa zamanda hatırı sayılı bir meblağı İstanbul'a gönderdiler. Hicaz Demiryolu yardımına katkılarıyla tanınan Osman Ahmed, donanma yardımında da aktif bir rol oynadı. Osman Ahmed, 31 Temmuz 1910'da Donanma Cemiyetine gönderdiği bir mektupta Donanma Cemiyetinin maksat ve faaliyetlerini anlatan detaylı bir açıklama gönderilmesi durumunda yardım

⁸⁷⁴ Tanin, "Afrika Müslümanları ve Hilafet-i Osmaniye", 13 Eylül 1909.

⁸⁷⁵ BOA, HR. TH. 377-21. M-26. 06. 1909.

⁸⁷⁶ Tanin, "Cape'de Müslümanlar", 14 Temmuz 1910; BOA. HR. TO. 541-74. M-03. 05. 1911.

⁸⁷⁷ BOA, MB. İ. 149-6. H-13. 12. 1328.

toplayabileceğini bildirdi. 18 Aralık 1910'da yazdığı ikinci mektubunda ise Güney Afrika Müslümanlarının Türkçe'ye hâkim olmadıklarından Donanma Cemiyetinin bölgeye gönderdiği kitap, risale ve beyannameleri İngilizce'ye tercüme etmelerini istedi. Bu işlemin yapılması durumunda cemiyete üye kaydetmenin mümkün olacağını söyledi. Osman Ahmed, başka bir mektubunda ise Afrika'nın her yerine gidip mitingler düzenleyeceğini ve böylelikle donanmaya yardım toplayacağını ifade etti. İlginç bir şekilde Osman Ahmed, İstanbul'a gönderdiği mektuplarında kendisinin fahri Osmanlı şehbenderi olduğunu iddia ediyordu. Hariciye Nezareti yaptığı inceleme neticesinde böyle bir şehbenderin olmadığı ve nezaretçe bu ismin tanınmadığı anlaşıldı. Osman Ahmed'in fahri şehbender olarak tayin edildiğine dair Osmanlı arşivlerinde herhangi bir kayıt mevcut değildi. Bununla birlikte kendisini neden bu şekilde takdim ettiği bilinmemektedir. Fakat daha önemli olan Osmanlı Hariciye Nezaretinin Osman Ahmed'i tanımadığını ifade etmesidir. Sultan Abdülhamid döneminde her ne kadar resmi bir görevi olmasa da şehbenderlerden daha aktif bir şekilde çalışan Osman Ahmed'in meşrutiyetten sonra adının unutulması kurumsal hafızanın zayıfladığının göstergesidir.⁸⁷⁸

Donanma yardımında Güney Afrika'da ön plana çıkan bir diğer isim Haim Galanti'dir. Osmanlı Musevi'si olan Haim Galanti, Güney Afrika'nın Salisbury şehrine göç etmiş ve kısa zamanda burada tanınan bir iş adamı haline gelmişti. Osmanlı toprakları ile irtibatı kesilmesine rağmen Türklere derin bir sempati besleyen Haim Galanti, 30 Eylül 1913 tarihli mektubunda bu bölgede donanma yardımı için bölgede yaptığı faaliyetleri ve Osmanlı'ya olan muhabbetini dile getirmekteydi: *“Buradaki küçük Hint-İslam cemaatinin sevgili vatanımıza karşı hislerini uyandırmak için çalışmaktan geri durmadım. Son savaşın akıbetini dikkatle takip ederek aziz vatanımızın felaketine iştirak ettik. Edirne'nin geri alınması bizim için teselli olduğu gibi Hamidiye Kruvazörünün kahramanlığıyla da iftihar ettim. Memleketimizin refah ve saadeti uğrunda iyi temennilerde bulunmakta kusur etmiyoruz...”* Haim Galanti ayrıca bu mektubunda bölgedeki Hindistan Müslümanlarından topladığı 27 sterlinden ibaret çeki takdim ettiğini de bildirmektedir.⁸⁷⁹ Osman Ahmed ve Haim Galanti'nin yanı sıra Johannesburg

⁸⁷⁸ Özçelik, *Donanma-yı Osmanî*, 126.

⁸⁷⁹ Özçelik, *Donanma-yı Osmanî*, 213.

Müslümanları da donanma yardımına katkıda bulunmuş ve Nisan 1910'da 10 sterlinlik bir meblağı merkeze göndermişlerdir.⁸⁸⁰

4.4. JOHANNESBURG'DA OSMANLI ŞEHBENDERLİĞİNİN AÇILMASI VE BAŞŞEHBENDER OHANNES MAJAKYAN'IN FAALİYETLERİ

1850'lerden beri Güney Afrika'nın çeşitli yerlerinde fahri Osmanlı şehbenderlikleri bulunuyordu. Cape Town'da kurulan ilk fahri şehbenderliğin ardından özellikle Sultan Abdülhamid döneminde Güney Afrika'nın diğer önemli birkaç şehrinde daha fahri şehbenderlikler açıldı. Bu şehbenderliklere daha çok Alman ve İngiliz görevliler vekalet etmekteydi. Sultan Abdülhamid döneminde Güney Afrika Müslümanlarının hilafet makamına gösterdikleri yoğun ilgi ve bu ilginin sonucu olarak Osmanlı Devleti'ne gönderdikleri yardımlar Osmanlı makamlarının dikkatini çekti. Güney Afrika'nın Pan-İslamizm siyaseti açısından verimli bir saha olduğu keşfedildi. Böylelikle İttihat ve Terakki yönetimi, hem bu siyaseti etkili bir şekilde yürütmek hem de bu bölgeden maddi destek sağlamak adına Güney Afrika'da yeni bir şehbenderlik açmaya karar verdi. Esasında bu dönemde İTC yönetimi İslam coğrafyasının birçok noktasında şehbenderlik açmak için girişimlerde bulunuyordu. Daha önce ifade edildiği gibi Filipinler'in merkezi Manila'da ve Habeşistan'ın merkezi Harare'de de bu dönemde şehbenderlikler açılmıştı. Maddi destek sağlamanın yanı sıra İTC yönetimi, meşrutiyet rejimi ile birlikte yeni bir safhaya girdiğini ve Osmanlı Devleti'nin modern devletlerin arasına katıldığını dünyaya ve özellikle Müslümanlara göstermek istiyordu. Güney Afrika'da yeni şehbenderlik için seçilen bölge Transval Eyaleti'nin merkezi Johannesburg'du. Bu sıralarda Osmanlı Devleti'nin birkaç bölgede daha şehbenderliği bulunmakta idi ve İTC yönetimi bu şehbenderliklere yeni temsilciler atamıştı. Cape Town Şehbenderliğine 6 Temmuz 1909'da İngiltere'nin tavsiye ile Cape Town Ticaret Odası Başkanı Wiener tayin edilmişti.⁸⁸¹ Durban'daki Osmanlı temsilciliğinde ise Alman Henri Shultz görevlendirilmişti.⁸⁸² Cape Town ve Durban'da zaten birer Osmanlı temsilciliği varken Johannesburg'da yeni bir temsilciliğin açılması dikkat çekiciydi ve bunun makul sebepleri vardı. Her şeyden önce Pan-İslamizm siyasetinde aktif rol oynayan Hindistan

⁸⁸⁰ BOA, HR. SFR. 3. 623-6. M-19. 04. 1910.

⁸⁸¹ BOA, İ. HR. 418-8. H-17. 06. 1327.

⁸⁸² BOA, HR. SFR. 3. 594-6. M-23. 01. 1909.

Müslümanları, Cape Town'dan çok Johannesburg ve Durban gibi şehirlerde çoğunluktaydılar. Ayrıca son zamanlarda Johannesburg'da Osmanlı tebaasının nüfusu hatırı sayılır bir seviyede artış göstermişti ve bu bölge ülkenin en önemli ticaret merkezlerinden biriydi.

Esasen Johannesburg'da bir Osmanlı şehbenderliği açma fikri ilk olarak bölgedeki Osmanlı vatandaşları tarafından teklif edildi. Muhtemelen Suriye veya Lübnan Hristiyan Araplarından olan ve Johannesburg'da yaşayan Hana el-Huri İsa tarafından 1909 yılında Hariciye Nezaretine gönderilen bir mektupta İngilizce 'ye vakıf bir şehbenderin bölgeye tayin edilmesi talep edildi.⁸⁸³ Daha önceden bölgede fahri bir Osmanlı şehbenderliği mevcuttu ve Mösyö Birman adında Gayrimüslim bir şehbender vekaleten bu görevi üstleniyordu. Birman'ın bölgeden ayrılmasından sonra bu şehbenderlik lağvedildi. Hana el-Huri'nin ilgili talebinden sonra Hariciye Nezareti, bölgede yeni bir şehbenderlik açılması için inceleme başlattı. Özellikle Hana el-Huri'nin bu görev için uygun olup olamayacağı tartışıldı.⁸⁸⁴ Fakat kısa zamanda onun böyle bir göreve uygun olmayacağına kanaat getirildi. Hariciye Nazırı Rıfat Paşa, Johannesburg'da bir kariyer şehbenderliğinin açılması durumunda Cape Town'daki şehbender vekili Wiener'in güceneceğini düşünüyor ve bu nedenle meseleye soğuk bakıyordu. Fakat Londra sefiri Tevfik Paşa, büyük ölçüde Rıfat Paşa'nın endişelerini gidererek Johannesburg'da açılacak yeni şehbenderliğin Wiener'i asla gücendirmeyeceği ve hatta onun yükünü azaltacağı noktasında onu ikna etti.⁸⁸⁵

Rıfat Paşa ile Tevfik Paşa arasında yapılan görüşmeler sonucunda Johannesburg'da yeni bir şehbenderlik açılmasına karar verildi. 5 Eylül 1910 tarihli bir iradeyle Taygan Şehbenderi Ohannes Majakyan'ın birinci sınıf Johannesburg Şehbenderliğine tayin edildiği duyuruldu.⁸⁸⁶ İngiltere Dışleri Bakanlığı, Ohannes Efendi'nin görevini memnuniyetle karşıladı. Cape Town'daki Osmanlı Şehbenderi Wiener de durumdan memnun olduğunu ifade ederek bölgede Ohannes Efendi'ye yardımcı olacağını bildirdi. Wiener, ayrıca Ohannes Efendi'nin öncelikle Cape Town'a gelmesini teklif etti. Zira bu sıralarda Güney Afrika Birliği Parlamentosu Cape'de toplanıyordu ve bu sayede

⁸⁸³ BOA, BEO. 3606-270383. H-09. 07. 1327.

⁸⁸⁴ BOA, HR. TH. 378-84. M-26. 07. 1909.

⁸⁸⁵ BOA, HR. SFR. 3. 626-6. M-03. 08. 1328.

⁸⁸⁶ BOA, İ. HR. 423-41. H-29. 08. 1328; BOA, BEO. 3802-285093. H-02. 09. 1328.

Ohannes'i genel vali başta olmak üzere önemli devlet adamlarıyla tanıştırmayı umuyordu.⁸⁸⁷ Ohannes Efendi 27 Kasım 1910 tarihinde Güney Afrika'ya ulaştı. Göreve başlamasında kısa bir süre sonra Johannes'teki şehbenderlik, kariyer şehbenderliğine çevrildi ve Ohannes Efendi başşehbender rütbesine terfi edildi.⁸⁸⁸

Ermeni asıllı başarılı bir Osmanlı diplomatı olan Ohannes Efendi, Sarraf Matos Majakyan'ın oğlu olarak 1867'de İstanbul'da doğdu. Kadıköy'deki Mikhitarist'te gördüğü ilk tahsilinin ardından Paris'e giderek Ortos adlı bir mektepte tahsiline devam etti. Ana dili Ermenice ve resmi dili Türkçe'nin yanı sıra Fransızca ve İngilizce öğrendi. Özellikle Fransızcası oldukça iyiydi. Diplomatluk vazifesi süresince nerdeyse bütün kayıtlarını Fransızca tuttu. 1888 yılında stajyer olarak Tahrirat-ı Hariciye Kalemine girdi. 1896'da 50 kuruş maaşla memuriyete başladı. Memuriyetteki başarılarından dolayı 6 Mart 1898'de Gümüş Liyakat Madalyası ve 10 Nisan 1898'de "Rütbe-i Râbia" ile taltif edildi. 24 Ağustos 1898'de 1800 kuruş maaşla ilk yurt dışı görevi olan Katana Şehbenderliğine tayin edildi. Buradaki kısa görevinin ardından becayiş ile Öziçe Şehbenderliği Vekâletine geçiş yaptı. Bir buçuk aylık kısa görevinin ardından ise bu kez 22 Kasım 1899'da Santa Maura şehbender vekâletine tayin olundu. 20 Aralık 1900'de Sırp hükümeti tarafından üçüncü rütbeden Takova nişanı ile taltif edildi. 1901'de görev yeri yeniden değişti ve Patras Şehbenderliğine nakledildi. Bu tarihlerde Yunanistan tarafından beşinci derece Saint Sauveur nişanı ile taltif edilen Ohannes Efendi, 27 Mayıs 1901'de ise dördüncü rütbeden Nişan-ı Âli-i Osmani ile ödüllendirildi. Yine Karadağ Prensi tarafından dördüncü derece Danilo nişanı ve 1906'da yeniden üçüncü rütbeden Nişan-ı Âli-i Osmani ile taltif edildi. 14 Temmuz 1908'de Viranya Şehbenderliğine tayin edilen Ohannes Efendi, buradaki kısa görevinin ardından bu kez 1909 yılında 3000 kuruş maaşla Taygan birinci sınıf Şehbenderliğine görevlendirildi. Taygan Şehbenderliği, Ohannes Efendi'nin Johannesburg'a tayin edilmeden önceki son görev yeri idi.⁸⁸⁹ Başarılı bir diplomat olmakla birlikte asıl ününe Johannesburg'da kavuştu. Burada Müslümanlarla kurduğu yakın temas neticesinde Pan-İslamizm siyasetinin önemli bir siması haline geldi.

⁸⁸⁷ BOA, HR. SFR. 3. 729-36. M-31. 10. 1910.

⁸⁸⁸ BOA, HR. SFR. 3. 645-37. M-27. 10. 1911.

⁸⁸⁹ Taceddin Kayaoğlu, *Osmanlı Hâriciyesinde Gayr-i Müslimler (1852-1925)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, 289-290.

Ohannes Efendi, Güney Afrika Birliği'nin tesis edildiği bir tarihte bölgeye geldi. Osmanlı Devleti, Güney Afrika'daki bu yeni statünün mahiyetini merak ediyordu. Bu sebeple 1911 yılında Ohannes Efendi'den memleketin ahvalını öğrenmek, bölgenin ticaretiyle ilgili bilgi almak ve çeşitli şehirlerdeki Osmanlı tebaasının durumunu tespit etmek için ülkede küçük çaplı bir seyahat yapması talep edildi. Bu sayede Ohannes Efendi, Osmanlı Devleti'nin Güney Afrika ile ticaretini nasıl geliştirebileceğine dair bilgi sahibi olacaktı. Ohannes Efendi'nin bu seyahate çıkıp çıkmadığı bilinmemekle birlikte özellikle Trablusgarp Savaşı döneminde çeşitli bölgelerden yardım temin etmek için geniş çaplı bir Güney Afrika seyahatine çıktığı bilinmektedir.⁸⁹⁰

Ohannes Efendi, bölgedeki diğer Osmanlı şehbenderleri ile iyi bir ilişkiye sahipti. Bu iyi ilişkinin sonucu olarak diğer Osmanlı şehbenderleri tarafından saygı ve hürmetle karşılandı. Osmanlı makamlarına sunduğu bir raporda Ohannes'in faaliyetlerinden bahseden Cape Town şehbenderi Wiener, ondan övgü ile bahsediyordu.⁸⁹¹ Ohannes Efendi de merkezi gönderdiği bir telgrafta, iyi niyetinin göstergesi olarak bölgedeki Osmanlı şehbenderliklerin ve vekâletlerinin nişanla taltif edilmesini teklif etti.⁸⁹² Ohannes Efendi, Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında etkili bir şekilde bölgede faaliyet gösterdi. Bu iki krizde de bölgeden yardım toplayarak Osmanlı maliyesine ciddi bir katkı sağladı. Zaman içerisinde şehbenderliği oldukça etkin bir hale sokan Ohannes Efendi, iş yükünden şikâyetçiydi. Bu sebeple işlerine yardımcı olmak üzere uzun yıllar bölgede yaşayan Suriye asıllı Osmanlı vatandaşı Mr. Simaan'ın şehbender vekili olarak tayin edilmesini teklif etti. Onun bu teklifi merkezden kabul edildi ve Simaan kısa bir süre sonra görevine başladı.⁸⁹³

Ohannes Efendi, iki yıl boyunca özverili bir ve faal bir şekilde Johannesburg'da görev yaptı. 21 Mayıs 1913'te, Balkan Savaşları'nın devam ettiği bir dönemde iki yıldır aralıksız çalışmasını bahane göstererek Osmanlı makamlarından beş ay süreyle izin istedi.⁸⁹⁴ Avrupa'ya gitmeyi tasarlayan Ohannes'in izin talebi kabul edildi ve yerine vekâleten Simaan'ı bıraktı.⁸⁹⁵ İtalya'nın liman kenti Trieste'ye gitmek üzere

⁸⁹⁰ Uçar, *Güney Afrika'da Osmanlılar*, 498-499.

⁸⁹¹ BOA, HR. SFR. 3. 729-59. M-21. 12. 1910.

⁸⁹² BOA, HR. SFR. 3. 649-5. M-07. 09. 1911.

⁸⁹³ BOA, HR. SFR. 3. 681-7. M-12. 06. 1912.

⁸⁹⁴ BOA, HR. UHM. 145-61. M-21. 05. 1913.

⁸⁹⁵ BOA, HR. SFR. 3. 696-29. M-12. 07. 1913.

Johannesburg'dan ayrılan Ohannes Efendi, bir daha Güney Afrika'ya dönmedi.⁸⁹⁶ Ohannes'in Johannesburg'dan ayrılışının gerçek sebebi merak konusu idi. İki yıldır özverili bir şekilde çalışan bir Osmanlı diplomatının bölgeden ayrılmasının sebebi salt bir tatil ihtiyacı mıydı yoksa ardında başka sebepler mi gizliydi? Bazı kaynaklarda onun zararlı bir cemiyete üye olduğu için bölgeden uzaklaştırıldığı iddiası yer almaktadır.⁸⁹⁷

Bu iddianın kaynağı kesin olarak bilinmemekle birlikte Osmanlı kayıtlarında Ohannes Efendi'nin böylesine bir cemiyete üye olduğuna dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Onun gidişinden sonra bölgedeki Osmanlı vatandaşları tarafından şehbenderliğin işleyişine ve fiziki şartlarının yetersizliğine dair ciddi eleştiriler yükselmeye başladı. Bölgedeki Osmanlı vatandaşlarından Mehmed Mustafa adlı bir şahıs 24 Ekim 1913'te Hariciye Nezaretine gönderdiği bir arzuhalde şehbenderliğin durumundan uzun uzadıya bahsederek şikâyetlerini iletti. Mehmed Mustafa'nın aktardığına göre Johannesburg şehbenderliğinin yalnız bir sandalye ile kerevet ve yazı masası ve üstü kırmızı paçavralarla örtülü iki sandıktan ibaret olan idarehanesi, Osmanlı Devleti'nin şanına yakışmayan bir halde idi. Mehmed Mustafa aynı zamanda şehbenderhanenin üstünde Türk bayrağının dalgalanmayışından da şikâyetçi idi. Fakat asıl serzenişte bulunduğu konu, bölgedeki Osmanlı vatandaşlarının layıkıyla temsil edilemeyişi idi. İddiaya göre zaman zaman çeşitli sebeplerden dolayı İngiliz memurlar ile anlaşmazlık yaşayan Osmanlılar, adliyeye sevk ediliyordu. Böyle durumlarda Osmanlı şehbenderliğinden yardım talep edilmesine rağmen herhangi bir şekilde geri dönüş olmuyor ve böylelikle Osmanlılar kendilerini sahipsiz hissediyordu. Şehbenderlikte iletişim hizmeti zayıf olduğu için şehbender işgâl ettiği mevkinin şeref ve haysiyetini muhafaza edemiyordu. Ayrıca Şehbender Vekili Simaan, İngilizce'ye de vakıf olmadığından resmi makamlarla etkili bir şekilde iletişim kuramıyordu. Mehmed Mustafa, raporunun son kısmında bölgedeki Osmanlı vatandaşlarının haklarını muhafaza edemeyen Hristiyan bir şehbender yerine Müslüman bir şehbenderin bölgeye gönderilmesini talep ediyordu.⁸⁹⁸ Anlaşıldığı kadarıyla Ohannes Efendi'nin bölgeden gidişinden sonra şehbender vekili Simaan, Osmanlı Devleti'ni bölgede yeterince temsil yeteneği gösterememiş ve Osmanlı vatandaşlarının öfkelerini çekmişti. Muhtemelen

⁸⁹⁶ BOA, HR. UHM. 149-4. M-07. 08. 1913.

⁸⁹⁷ Halim Gençoglu, "Birinci Dünya Savaşı'nda Güney Afrika'da Osmanlılar; Osmanlı Devleti'nin Zihinsel Sınırlarına Yolculuk", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 13, Mayıs 2015, sayı: 25, 187-212.

⁸⁹⁸ BOA, HR. TO. 601-38. M-24. 10. 1913.

Osmanlı Devleti, bu raporunda etkisiyle 1914 yılında bölgeye Müslüman bir Osmanlı şehbenderi olan Mehmed Remzi Bey'i tayin etti.

Beş aylık izin süresinin ardından görev yerine dönmeyen Ohannes Efendi ise 21 Mayıs 1914'te birinci sınıf Cenova Şehbenderliğine tayin olundu.⁸⁹⁹ Kısa bir süre burada görev yapan Ohannes Efendi, İtalya'nın Birinci Dünya Savaşı'na girmesiyle geri çağırılmasına rağmen bu emire uymayarak İsviçre'ye gitti. Kaynaklarda ifade edilmemekle birlikte Ohannes Efendi'nin bu dönemde çıkarılan "Sevk ve İskân Kanunu"nun yükümlülüğünden endişe etmesinden dolayı İstanbul'a dönüş yapmadığı ihtimali akıllara gelmektedir. Ohannes Efendi, defaatle kendisine yapılan dönüş çağrılarına kulak asmadığı için Hariciye Nezaretiyle ilişkisi kesildi ve memuriyetten çıkarıldı. Kendisi de bir müddet sonra istifasını göndermek suretiyle bu kararı teyit etti. Sonuç olarak 28 Mayıs 1917'de istifası kabul olunan Ohannes Efendi'nin devlet hizmetinden ilişkisi kesin olarak kesildi.⁹⁰⁰ Olumsuz bir şekilde memuriyetten ayrılmasına rağmen Ohannes Efendi, İkinci Meşrutiyet döneminin en başarılı Osmanlı diplomatları hanesine adını yazdırmıştı. Özellikle onun Johannesburg Şehbenderliği dönemindeki faaliyetleri Osmanlı basınında sitayişle karşılanmıştı. *Sebilürreşad* mecmuasının Hindistan muhabirlerinden S. M. Tevfik Bey, Bombay ve Johannesburg şehbenderlikleri arasında yaptığı bir karşılaştırmada, Bombay Başşehbenderi Cafer Bey'i Ohannes Efendi'nin mesaisinin yüzde birini sarfetmemekle itham ederek Ohannes Efendi'den övgüyle bahsetmekteydi.⁹⁰¹

4.5. TRABLUSGARP SAVAŞI VE GÜNEY AFRİKA MÜSLÜMANLARI

4.5.1. Güney Afrika Müslümanlarının Trablusgarp Savaşı'na Yönelik Tepkileri

Yıllardır her krizde Osmanlı Devleti'nin yanında yer alan Güney Afrika Müslümanları, Trablusgarp Savaşı patlak verdiğinde de tüm imkân ve vasıtaları ile hilafet makamına destek oldular. Üstelik bu dönemde bölge Müslümanları çeşitli dernekler vasıtasıyla örgütlenmiş vaziyetteydiler. Trablusgarp Savaşı, diğer bütün krizlerden farklı

⁸⁹⁹ BOA, BEO. 4286-3211446. H-25. 06. 1332.

⁹⁰⁰ Kayaoğlu, *Osmanlı Hâriciyesinde Gayr-i Müslimler*, 291; BOA, HR. MTV. 419-45. M-08. 09. 1915.

⁹⁰¹ S[sin]. M. Tevfik, "Hind Demiryolları", *Sebilürreşad*, 9 Ekim 1913 /8 Zilka'de 1331 Perşembe /26 Eylül 1329, C. 11 - Aded: 265.

bir kategorideydi. Zira uzun yılların ardından ilk defa bir Batı devleti hukuksuz bir şekilde Osmanlı Devleti'nin toprak parçasına göz dikmişti ve Trablusgarp üzerindeki revizyonist emellerini açıkça deklare etmişti. Daha önce Mısır ve Tunus gibi bölgelerin aynı yöntemle Batılı devletler tarafından gasp edilmesi İslam âleminde bu denli bir coşkuya sebebiyet vermemişti. Bunun sebebi büyük ölçüde o dönemlerde iletişim kanallarının yetersiz olması idi. 20.yy'ın başlarından itibaren kitle iletişim araçlarında gözle görülür bir gelişme meydana geldi. Dünyanın dört bir yanını dolaşan telgraf ağlarının yanı sıra basın, etkili bir iletişim aracı olarak ortaya çıktı. Şüphesiz İslam coğrafyası da bu teknolojik gelişmelerden az da olsa üstüne düşen payı aldı. Öyle ki bu dönemde, hilafetin merkezinde meydana gelen bir olay, bir hafta gibi kısa bir zaman sonra Mısır ve Hindistan gibi İslam âleminin diğer noktalarında gündem olabiliyordu. Veya İstanbul'da ikamet eden bir Osmanlı vatandaşı, dünyanın diğer ucundaki Filipin Müslümanlarının ahvaline dair basından bilgi edinebiliyordu.

20.yy'ın başlarında, iletişimdeki bu ilerlemenin etkisini Güney Afrika Müslümanlarında da izlemek mümkündür. Özellikle hilafetin muhafazası noktasında büyük bir hassasiyet taşıyan Hindistan kökenli Müslümanların Trablusgarp krizinde ortaya koydukları tepki oldukça ciddi idi. Bunun en önemli sebebi Güney Afrika'daki Hindistan Müslümanlarının ana kıtadan gelen etkilere açık olmalarıydı. Ayrıca İngiltere'nin bu savaşa taraf olmaması da onların tepkilerini daha rahat bir şekilde ortaya koymalarına zemin hazırlamaktaydı. Tüm bunların yanı sıra Osmanlı Başşehbenderi Ohannes Efendi'nin kişisel gayretlerinin bölgede Osmanlı yanlısı tepkilerin ortaya çıkmasında büyük bir etkisi vardı. Ohannes Efendi, yetenekli bir Osmanlı diplomatı idi ve kritik bir zamanda bölgeye tayin edilmişti. Onun dirayetli kişiliği sayesinde Müslümanlar hızlı bir şekilde organize olarak İtalya aleyhine tepkilerini ortaya koyabildiler.

Henüz savaşın başında Londra Sefaretinden Ohannes Efendi'ye gelen telgrafta vakit kaybetmeden Müslümanları İtalyan'ın hukuksuzluğuna karşı ayaklandırması talep edildi. Hızlı bir şekilde harekete geçen Ohannes Efendi, Müslümanları organize etmeye başladı. İlk olarak Johannesburg'da miting düzenleme kararı aldıktan sonra Durban ve Pretoria'daki Müslüman cemaatlere telefon açarak onların da bu protestolara katılmalarını tavsiye etti. Ohannes'in ifadesine göre Güney Afrika Müslümanları arasındaki bütün savaş karşıtı hareketler, kendisi tarafından kışkırtılmıştı. Fakat tüm bu

hareketleri gizli bir şekilde yürütüyordu. Özellikle İngiliz yöneticilerinin kendisinden şüphe duymamasına azami ölçüde dikkat etmekteydi. Ohannes, merkeze gönderdiği bir raporda, bu kışkırtma eylemlerine devam etmek için maddi desteğe ihtiyacı olduğunu söylemekte ve Hariciye Nezaretinden ödenek talep etmekteydi.⁹⁰²

Ohannes'in kışkırtmaları ile Trablusgarp Savaşı'na dair ilk tepkiler Johannesburg'dan yükseldi. İslam cemiyetlerinin önde gelen simaları ile evinde gizli toplantılar tertip eden Ohannes, kısa zamanda onları harekete geçirdi. Ardından şehirde miting düzenleyen Müslüman liderler, büyük bir dinleyici kitlesinin önünde Müslümanların halifesine olan derin bağlarını yinelediler ve İtalya'yı protesto eden şiddetli konuşmalar yaptılar. Hamidiye İslam Cemiyetinin tertip ettiği bu mitinge, Abdulkadir Bawazeer'in yanı sıra Gandhi ve H.O. Ally gibi önemli isimler de katıldı. Ally, İngilizce yaptığı konuşmasında adeta İtalyanlara ateş püskürdü: *"Kardeşler...Bu akşam İslam dünyası için çok önemli bir işi görüştük. İtalya'nın Türkiye ile başlattığı savaşı biliyorsunuz. İtalya'nın eylemini karakterize etmemize gerek yok. Tüm uygar dünya, İtalya'nın hareketinin bir haydutluk eylemi olduğunu biliyor. İtalya her ne kadar bu savaşa dini bir anlam yüklese de bir soygunu ilahi takdirin varlığına inandıramaz. İtalya'da bu vahşeti tasvip etmeyen asil İtalyanların olduğunu görmek teselli edicidir. (...) Kalplerimiz üzerinde mânevi hâkimiyeti olan bir gücün refahını etkileyen bu krizde, basında bildirildiği gibi İngiltere'nin tarafsız bir tavrı benimseyeceğini düşünemeyiz. Olaylar, İngiltere'nin Müslüman dünyasını canlandırması gereken duygu gücünü fark edip etmediğini gösterecek. Bu toplantıda size, İtalya'nın eylemini kınayan ve evrensel olarak adil olduğu kabul edilen bir davayı savunmada Türk silahlarına başarılar dileyen bir karar sunulacaktır. Siz de kampanya süresince katlanmak zorunda kalacağımız harcamalara katkıda bulunmaya davet edileceksiniz. Savaşın ilerleyişi sırasında zaman zaman sizi aramamın Hamidiye İslam Cemiyeti yöneticisinin görevi olacağını söylememe gerek yok. Çağrı geldiğinde cevap vereceğinizden hiç şüphem yok."* Bu konuşmanın sonrasında Hz. İsa'nın öğretisine aykırı olarak ahlaksız, haksız ve medeni olmayan tutumundan dolayı İtalya için bir kınama mesajı yayınlandı ve Osmanlı Devleti'nin haklı mücadelesine destek verileceği deklare edildi. Transval'de Hamidiye İslam Cemiyeti

⁹⁰² BOA, HR. SFR. 3. 647-2. M-11. 08. 1911.

bünyesinde düzenlenen başka bir toplantıda ise İngiltere'ye olaya müdahale etmesi için açık bir telgraf gönderildi.⁹⁰³

Takip eden günlerde Hamidiye İslam Cemiyetinin tepkileri artarak devam etti. Cemiyetin başkanı Abdulkadir Bawazeer, sürekli olarak Ohannes Efendi ile temas halinde kalarak Müslümanların güçlü desteğini hissettirdi. Öyle ki aralık ayının başlarına tesadüf eden yerel bir bayramı kutlamaktan çekinen Müslümanlar, Trablusgarp Savaşı sebebiyle bugünü yas ilan ettiler. Ayrıca gösteriler de devam etti. Türk Ordusu için dualar edildi ve Osmanlı Sultanı'na bir telgraf gönderildi. Ardından Hamidiye İslam Cemiyeti salonunda özeli bir toplantı yapıldı ve Osmanlı Devleti'ne sempati ifade eden bir karar kabul edildi.⁹⁰⁴

İlerleyen tarihlerde İtalya'nın Osmanlı Devleti'ni zorda bırakmak için savaşı Hicaz bölgesine çekmeye çalışması ve kutsal yerler üzerinde birtakım tehditlerde bulunması Hamidiye İslam Cemiyetinin tepkilerini daha arttırdı. Bu gelişme üzerine cemiyet, yeni bir miting tertip ederek İtalya'nı tutumunu kınadı.⁹⁰⁵ Cemiyet aynı zamanda bu toplantıda Trablusgarp savunmasında ciddi bir dirayet ortaya koyan Enver Bey'i ve diğer cesur Türk subaylarını da tebrik etti.⁹⁰⁶

Önceden de ifade edildiği gibi Güney Afrika'da Hindistan Müslümanlarının en çok yoğunlukta yaşadıkları şehir Durban'dı. Haliyle bu şehirde de İtalyan saldırısına karşı ciddi bir tepki yükseldi. Ohannes Efendi ilk zamanlardan itibaren bu şehirdeki Encümeni İslam üyeleriyle sıkı bir temas halindeydi ve el altından onların tepkilerini organize etmeye çalışıyordu. Kalabalık bir nüfusa sahip olmasının yanı sıra yüksek sosyal statülü insanların bulunduğu Durban şehrinde meydana gelen tepkiler, diğer bütün Güney Afrika şehirlerindeki tepkilerin üzerindeydi.⁹⁰⁷ Durban'daki ilk tepkiler dualarla başladı. Gri Sokak Camii'nde Osmanlı Sultanı'na dualar eden Müslümanlar, ardından toplantıyı mitinge çevirdiler.⁹⁰⁸ Mitingde söz alan Durban Hilal-i Ahmer Cemiyeti Reisi Davud

⁹⁰³ BOA, HR. SFR. 3. 634-6. M-01. 10. 1911; Indian Opinion, 7 Ekim 1911; Güney Afrika Milli Arşivleri, GG 1511, 49/120, War Between Italy And Turkey: Reports Issue Of Proclamation, 1911; Güney Afrika Milli Arşivleri, GG 1511, 49/135, Resolution Of Transvaal Moslems Requesting Imperial Intervention In, 1911.

⁹⁰⁴ BOA, HR. SFR. 3. 730-19. M-04. 12. 1911.

⁹⁰⁵ BOA, HR. SFR. 3. 659-2. M-11. 01. 1912.

⁹⁰⁶ BOA, HR. SFR. 3. 681-12. M-15. 06. 1912.

⁹⁰⁷ BOA, HR. SFR. 3. 634-6. M-01. 10. 1911.

⁹⁰⁸ Indian Opinion, 14 Ekim 1911; Tanin, "Durban Müslümanları", 23 Ekim 1911.

Muhammed ve diğer önde gelen simalar, etkili birer hitabetle Müslümanlara seslenerek onların Osmanlı yanlısı hislerini harekete geçirdiler. Durban'da gerçekleştirilen miting ve özellikle mitingde yapılan konuşmalar, Osmanlı basınında da büyük bir yankı meydana getirdi. *Sebilürreşad* mecmuası, 17 Kasım 1911 tarihli sayısında bu konuşmalara büyük bir yer ayırdı:

*“Muhterem kardeşlerim. Bugün size şu minberden birkaç acı hakikati söylemek istiyorum. Biz şu dakikada öyle ciğersiz, öyle vahşetengiz bir manzara karşısında bulunuyoruz ki tarih onu bütün faciasıyla sayfalarına kaydedecektir. Osmanlı Devleti'nin ufuklarında ortaya çıkan felaket bulutları emin olunuz ki yalnız o bölgeye münhasır olmayıp, bütün İslam âlemine yayılmaktadır. İtalya korsanlarının tecavüzüne hedef olan Osmanlı Devleti'ne Durban'da bulunan bütün Müslüman kardeşlerimiz maddi ve manevi elimizden gelen bütün yardımları yapmalıyız. (...) Şu dakikada burada toplanmamız çok önemli bir işin görüşülmesi içindir. Bu önemli iş Osmanlı Devleti'ne nakdi yardımda bulunmak ve toplayabildiğimiz kadar para göndermektir. Görüyorsunuz diğer halklar, dinen mensup oldukları devletlere nasıl yardım ediyorlar? Biz ise daima ateş saçağı sardıktan sonra işe başlıyoruz. Bugün bizim dinimizin koruyucusu olan, her türlü felaket zamanında imdadımıza yetişen halifemiz değil midir? Böyle olduğu halde bizim Osmanlı-İtalya Savaşı'nda tarafsız kalmamız nasıl düşünülebilir? Hilal-i Ahmer Cemiyeti ile Osmanlı donanması bizim yardımımıza muhtaçtır.”*⁹⁰⁹

Bu konuşma, Müslüman halkta büyük bir üzüntü meydana getirdi. Herkes göz yaşları içinde Osmanlı Devleti'ne yardım edeceklerine dair yeminler ettiler. Ardından Davud Muhammed söz hakkını alarak şu açıklamada bulundu: *“Daha dün sevgili kızımın vefatı beni derin acılara boğdu. Fakat emin olunuz ki kardeşlerim, İtalya vahşilerinin Trablusgarp'a tecavüzleri kızımın vefatı dolayısıyla hasıl olan üzüntümden daha çok beni müteessir etti.”*⁹¹⁰

Bu mitingde Durban Hilal-i Ahmer Cemiyeti Sekreteri Osman Ahmed de oldukça etkili bir konuşma yaptı. Özellikle İtalyanların katliam hareketlerinden bahsederek Müslüman halk üzerinde ciddi bir etki meydana getirmeye çalıştı: *“İtalya'nın Trablus'taki*

⁹⁰⁹ Sırat-ı Müstakim'de hatibi ifade edilmeyen bu konuşmanın Osman Ahmed'e ait olduğu düşünülmektedir. African Chronicle, 14 Ekim 1911: BOA, HR. SFR. 3. 634-6. M-01. 10. 1911.

⁹¹⁰ Sırat-ı Müstakim, “Natal Müslümanlarının İhtisâsâtı”, 25 Zilka'de 1329 Perşembe /3 Teşrînîsânî 1327/C. 7, Aded: 167.

dindaşlarımıza yönelik amansız katliamını protesto etmek ve kınamak için buradayız. İtalyanlar tarafından Trablus'ta 4000 Arap'ın korkunç bir şekilde katledildiği basında ilk kez duyurulduğunda, habere çok az inandık ve abartı olarak düşündük, ama bugün dehşete kapıldık ki, bu haberler başka kaynaklar tarafından doğrulandı. Sadece erkeklerin öldürüldüğünü değil, masum kadın ve çocukların da acımasızca ve ayırım gözetilmeden katledildiğini görüyoruz. İtalya'nın modern savaş makinelerini bu kadar haksız ve ahlaksız suçlara ve barbarca eylemlere kullanması gerçekten yürek burkuyor. Dünyanın her yerinden ve özellikle Büyük Britanya'daki seçkin kişiler tarafından uygulanan kınamanın, bu tür ayırım gözetmeyen katliamı tutkuyla protesto ederek konuyu ele aldığını görmekten memnunum ve bu vahşetin biran önce sona ermesi için Büyük Britanya İmparatoru'na müracaat etmemiz gerektiğini düşünüyorum.”⁹¹¹ Bu konuşmalardan sonra mitingde İtalya'nın Trablusgarp'ta kadın ve çocuklara uyguladığı iddia edilen mezalime ilişkin yayınlanan raporlar okundu ve bu eylemlerinden dolayı İtalya protesto edildi.⁹¹²

Osman Ahmed, diğer bütün krizlerde olduğu gibi sıkıntılı süreçte de Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldı. Durban'daki Osmanlı yanlısı ajitasyonu etkili bir şekilde idare etti. Ayrıca Encümen-i İslam âzâlığının yanı sıra Durban Hilal-i Ahmer Cemiyeti sekreterliğine getirilerek Osmanlı Devleti'ne gönderilen yardımların organize edilmesinde aktif bir rol oynadı. Bu süreçte Ohannes Efendi ile yakın bir temas kurarak iş birliği içinde süreci yürütmeye çalıştı. Yukarıdaki miting haricinde, Ohannes Efendi aracılığı ile Sadrazam'a bir telgraf gönderen Osman Ahmed, açıkça İtalya'nın hareketini kınadı ve Durban Encümen-i İslam Cemiyetinin aldığı kararları sadrazama ilettili.⁹¹³ Bununla da yetinmeyen Osman Ahmed, İslam'ın çıkarlarını savunmak için *Hilal* adında Hintçe bir mecmua çıkardı ve bu mecmuada Osmanlı tezini savundu.⁹¹⁴ Ohannes Efendi, *Hilal* mecmuasının bir nüshasını Hariciye Nezareti ile Hilal-i Ahmer Cemiyeti genel merkezine göndererek Osman Ahmed'i onurlandırdı.⁹¹⁵

Hilal mecmuası, sadece Pan-İslamizm ve Osmanlı Devleti ile ilgili meseleleri gündeme almaktaydı. Trablusgarp Savaşı'nın da yoğun olarak işlendiği mecmuanın asıl

⁹¹¹ Indian Opinion, 18 Kasım 1911.

⁹¹² Indian Opinion, 18 Kasım 1911.

⁹¹³ BOA, HR. SFR. 3. 634-6. M-01. 10. 1911.

⁹¹⁴ BOA, HR. SFR. 3. 659-2. M-11. 01. 1912.

⁹¹⁵ BOA, HR. SFR. 3. 680-19. M-24. 02. 1912.

amacı bölge Müslümanları nezdinde Osmanlı sevgisini yaymaktı. Fakat Osman Ahmed yeterli ödenek bulamadığı için *Hilal*'i devam ettirmekte zorlanıyordu. Bu yayının propaganda gücüne inanan Ohannes Efendi, durumu Londra Sefareti aracılığı ile merkeze bildirerek Osman Ahmed'in maddi olarak desteklenmesini teklif etti.⁹¹⁶ Fakat Osmanlı makamları bir şekilde bu talebi görmezden geldi ve böylelikle Osman Ahmed'in bu kez dolaylı olarak Osmanlı Devleti'ne yaptığı maddi yardım müracaatı bir kez daha sonuçsuz kaldı.⁹¹⁷

Öte taraftan, Durban Müslümanlarının İtalya'ya yönelik tepkileri artarak devam etti. İlk gösterişli mitinglerinden sonra Aralık 1911'de ikinci kez miting tertip edildi. Durban Hilal-i Ahmer Reisi Davud Muhammed tarafından yapılan bir konuşmada İtalyan askeri tarafından kadın ve çocuklara karşı yapılan katliam hareketi kınandı. Ardından söz alan Abdullah Hacı Adem ve Adem Muhammed Beyler ile Mekke ahalisinden Seyyid Muhammed Sıddık bin Abdullah, Hindistan'ın Surat şehri ileri gelenlerin Abdülkâdir Edrûsî ve Osman Ahmed benzeri konuları gündeme getirerek yardım için Müslümanlara müracaat ettiler.⁹¹⁸ İtalyanların kutsal yerleri tehdit etmeleri üzerine tekrardan miting yapan Durban Müslümanları, büyük bir tepki ortaya koyarak İngiltere'yi müdahaleye davet ettiler.⁹¹⁹

Johannesburg ve Durban dışında Güney Afrika'nın diğer önemli şehirlerinde de mitingler tertip eden Müslümanlar, İtalya'ya karşı tepkilerini ortaya koydular. Cape Town'da yapılan bir mitingde, bölgedeki İslam cemiyetinin başkanı H. G. Muhammed, bir konuşma yaparak Osmanlı Devleti'ne olan sempatisini ilettiler. Konuşmasında ayrıca Osmanlı Devleti'ndeki hürriyetçi gelişmelerin altını çizerek, savaşın doğrudan doğruya hürriyeti tesis etmeye çalışan Jön Türklere bir darbe olduğunu söyledi. İtalya'nın harekâtına da değinen H.G. Muhammed, Osmanlı Devleti'nin doğrudan Trablusgarp'a müdahale imkânının olmamasına rağmen İtalyan'ın başarısız olacağını, kıyı kesimlerini işgal etseler de iç kesimlere asla ulaşamayacaklarını bildirdi.⁹²⁰ Diğer mitinglerde olduğu

⁹¹⁶ BOA, HR. SFR. 3. 681-26. M-14. 07. 1912.

⁹¹⁷ BOA, HR. SFR. 3. 681-59. M-29. 09. 1912.

⁹¹⁸ Sırat-ı Müstakim, "Cenûbî Afrika İslâmlarının Mitingi", 23 Zilhiccetüşşerîfe 1329 Perşembe/ 1 Kânûniyevvel 1327, C.7, Aded: 171.

⁹¹⁹ Sırat-ı Müstakim, 25 Rebiülevvel 1330 Perşembe/1 Mart 1328, C.8 - Aded: 184; BOA, HR. SFR. 3. 659-2. M-11. 01. 1912.

⁹²⁰ Güney Afrika Milli Arşivleri, GG 1511, 49/127, War Between Italy And Turkey: Resolutions Of Protest By A Mass, 1911; Orakçı, The Ottoman Empire And South Africa, 74.

gibi Cape Town'da yapılan mitingde de bazı önemli kararlar alındı. Her şeyden önce İtalya'nın saldırgan eylemleri kınandı. Ardından İngiltere'nin müdahalesi talep edildi ve Halife'nin gerçek dostu olan Büyük Britanya İmparatoru'na teşekkür edildi.⁹²¹ 15 Ekim 1911'de ise Kimberley şehrinde toplanan mitingde de benzer kararlar alınarak Osmanlı Sadrazamı ve İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na telgraflar gönderildi.⁹²²

Müslüman cemaatlerden gelen tepkilerin yanı sıra Güney Afrika basını da konuyu sürekli olarak gündemde tuttu. Özellikle *Indian Opinion* gazetesi, Trablusgarp Savaşı'nı Müslüman kamuoyuna anlatabilmek adına yoğun bir çaba gösterdi. Gazetenin kúpürleri savaşın gidişatı ve Müslümanların yaptıkları mitinglerin haberleriyle dolup taşı. Bu haberlerin yanı sıra gazetede konuyu analiz eden makaleler kaleme alındı. *Indian Opinion*, 23 Mart 1912 tarihli sayısında Durban'daki Union tiyatrosunda, Oxford'taki Herford Koleji'nden B. N. Bennet'in Trablusgarp Savaşı hakkında konferansının haberini veriyordu. Bu konferansa Davud Muhammed'in yanı sıra Ohannes Efendi de katıldı. Bennet, savaşla ilgili değerlendirmelerde bulunduktan sonra Türk ve Arap birliklerinin cesaretinden övgüyle bahsetti. Onun konuşmasından sonra Ohannes Efendi, söz alarak kısa bir konuşma yaptı ve Bennet'e teşekkür ederek Müslümanların Osmanlı Devleti'ne yaptıkları yardımlardan dolayı memnuniyetini bildirdi. Ayrıca Müslüman cemaate teşekkürlerin yazılı olduğu bir madalyayı takdim etti. Ohannes Efendi ve Bennet'i büyük bir coşkuyla karşılayan Müslümanlar, Hint usulü çiçekleri kendilerine takdim ettiler. Konferans, Osman Ahmed'in padişah için yaptığı dualarla son buldu.⁹²³

Trablusgarp Savaşı dolayısıyla ortaya koyulan tüm kurumsal tepkilerin yanı sıra bazı kişisel tepkiler de söz konusuydu. Bu tepkilerden biri oldukça ilgi çekici ve gülünçtü. Johannesburg'da yaşayan ve eczacılık meşgul olan Akmal adında bir Hindu, Ohannes Efendi'ye müracaat ederek kendi icat ettiği tahrip edici bir gemi ile Osmanlı Devleti'ne hizmet etmek istediğini bildirdi.⁹²⁴ Akmal, aynı zamanda Osmanlı Devleti için bir hava filosu kurmayı düşünüyordu ve ilginç teklifleri vardı. Buna göre Osmanlı Devleti'nin kendisine bir hava üssü ve malzeme ile birlikte adam tahsis etmesini istiyordu. Yapacağı uçakların dünyanın herhangi bir yerinde imal edilen uçaklardan çok daha üstün olacağını

⁹²¹ *Indian Opinion*, 7 Ekim 1911; Güney Afrika Milli Arşivleri, GG 1511, 49/123, War Between Italy And Turkey: Resolutions Of Mass Meeting Of Moslems, 1911.

⁹²² *Indian Opinion*, 28 Ekim 1911.

⁹²³ *Indian Opinion*, 23 Mart 1912.

⁹²⁴ BOA, HR. SFR. 3. 680-40. M-31. 03. 1912.

iddia ediyordu. Bütün yapım aşaması onun gözetimi altında olacaktı ve Osmanlı Devleti bunun için kendisine maaş bağlayacaktı. Hava filosunun yanı sıra düşman filosunu karadan ve denizden yok edebilecek bir buluşa sahip olduğunu iddia eden Akmal'ın Osmanlı Devleti'nden talep ettiği bazı şartlar vardı. Buna göre tüm savaş aletlerinin yapımı süresince Osmanlı makamları hiçbir şekilde bu icatların niteliğini araştırmayacak ve icatların yapımı esnasında istihdam edilen işçileri kendi belirleyecekti. Akmal ayrıca bir enerji tesisi ile birlikte kablolu istasyon kuracak ve üç zeplinle bir uçak üretecekti. Tüm bu icatlar bir üste gizlenecek ve üssün etrafı dinamitlerle kaplanacaktı. Hükümetin veya herhangi birinin icadının sırrını öğrenmesi halinde dinamitlerle birlikte üssü havaya uçuracaktı. Akmal, aynı zamanda saldırı yapmak istenen yerlerden farklı irtifalardaki rüzgâr akımlarının istatistiklerini talep ediyor ve bu istatistikleri vazgeçilmez olarak görüyordu.⁹²⁵

Akmal'ın ortaya attığı iddialar ve talepleri ütöpik olmakla birlikte gülünçtü de. Fakat Ohannes Efendi, buna rağmen onun taleplerini dikkate alıp merkeze bildirdi. Kısa bir zaman sonra Akmal, kendisine dönüş yapılmadığı için Ohannes Efendi'ye saygısız ve saldırgan bir mektup gönderdi. Bu durum karşısında oldukça şaşırان ve hayrete düşen Ohannes Efendi, Akmal hakkında kısa bir tahkikat başlatarak onun güvenilmeyecek bir kişi olduğu sonucuna ulaştı.⁹²⁶

Güney Afrika Müslümanlarının bir diğer tepki şekli ise gönüllü birlikler oluşturarak Osmanlı saflarında savaşa katılma arzularını ortaya koyma şeklinde gerçekleşti. Savaşın ilk günlerinden beri bu konu gündemdeydi. Gerek Hindistan gerekse Mısır ve diğer İslam coğrafyasındaki benzeri hareketler ve talepler muhtemelen Güney Afrika Müslümanlarını da etkilemişti. 6 Ekim 1911 tarihli *The Cape Argus* gazetesinin haberine göre Adam Muhammed adında bir şahıs, İtalya'ya karşı savaşmak için Trablusgarp'a gitmek isteyen gönüllülere seslendi ve Osmanlı Hariciye Nezaretine başvurarak gönüllü teklifini bildirdi.⁹²⁷ Durban'daki miting esnasında ise 100 kadar Afgan göçmen Osmanlı Devleti için savaşmaya hazır olduklarını bildirdiler.⁹²⁸ Bu sıralarda muhtemelen Güney Afrika'da hatırı sayılı ölçüde bir Afgan nüfusu bulunuyordu. İlerleyen dönemlerde bölgedeki

⁹²⁵ BOA, HR. SFR. 3. 671-17. M-31. 03. 1912.

⁹²⁶ BOA, HR. SFR. 3. 680-40. M-31. 03. 1912.

⁹²⁷ Orakçı, *The Ottoman Empire And South Africa*, 74.

⁹²⁸ *Indian Opinion*, 14 Ekim 1911.

Afganların gönüllü olarak savaş katılmaları hususu tazeliğini korudu. Johannesburg'da Ohannes Efendi'yi görmeye gelen iki Afgan reisi ile birlikte bazı eski subay ve askerler yemin ederek gönüllü grubu oluşturabileceklerini söylediler. Ayrıca toplamda 1800 kişilik bir birlik oluşturabileceklerini ifade ettiler. Bu grup, görünürde Hacca gitmek üzere yola çıkacak ve oradan Trablusgarp'a geçecekti. Masrafları dahi kendilerine ait olacaktı. Harekete geçmek için Ohannes Efendi'nin tek bir onayını bekliyorlardı. Fakat Ohannes Efendi bu grubu inandırıcı bulmadı. Bununla birlikte onların bu teklifini merkeze bildirmekten de geri durmadı. Bu Afgan grubunun yanı sıra Durban'daki Hilal-i Ahmer Cemiyeti Başkanı Davud Muhammed de benzeri bir gönüllü birlik oluşturma teklifini Ohannes Efendi'ye sundu.⁹²⁹

Johannesburg şehrinin Müslüman ahalisi de gönüllü olarak savaşmak için Ohannes Efendi'ye müracaat edenler arasındaydılar. Her yaştan toplamda 19 Müslüman Harbiye Nezaretine topluca fotoğraflarını göndererek Trablusgarp'ta savaşmak istediklerini büyük bir kararlılıkla Osmanlı makamlarına bildirdiler. Bu olay, dönemin Osmanlı basınında da geniş yer aldı ve gönüllülerin isimleri gazetelerde yayınlandı.⁹³⁰ Bunlara ilaveten J. Chetham adında bir mühendis-subay da Osmanlı Şehbenderliğine müracaat ederek benzeri bir talepte bulundu.⁹³¹ Ohannes Efendi tüm bu talepleri memnuniyet ve teşekkürle karşıladı. Fakat gönüllü müracaatını dikkate almasının imkânı yoktu. Zira henüz savaşın başında Londra Sefaretinden Johannesburg Şehbenderliğine gelen bir yazıda gönüllü müracaatı için şehbenderliğe gelenlere teşekkür edilmekle birlikte böylesine taleplerin dikkate alınmaması istenmişti.⁹³²

4.5.2. Güney Afrika Müslümanlarının Trablusgarp Savaşı'ndaki Yardım Faaliyetleri

Trablusgarp Savaşı nedeniyle Güney Afrika'da yapılan bütün mitinglerde en çok temas edilen konulardan biri yardımdı. Klasik tepkinin yanı sıra Osmanlı Devleti'ne ve ordusuna asıl desteğin, maddi yardım sayesinde gerçekleştirileceğine inanılıyordu. Bu nedenle gerçekleştirilen her mitingde, aynı zamanda bir yardım fonu kurulmasına dikkat

⁹²⁹ BOA, HR. SFR. 3. 634-6. M-01. 10. 1911.

⁹³⁰ Uçar, *Güney Afrika'da Osmanlılar*, 535.

⁹³¹ BOA, HR. SFR. 3. 671-14. M-19. 02. 1912.

⁹³² BOA, HR. SFR. 3. 634-6. M-01. 10. 1911.

edildi. Tepkilerin yoğunluğu ile paralel olarak yardımların da en çok sıklaştığı yer Durban'dı. Henüz savaşın başında Durban'da yapılan mitingde Davud Muhammed ve Osman Ahmed, yardımların Osmanlı Devleti için önemine değindi.⁹³³ Durban'daki Osmanlı sempatisinin oluşumunda ve yardım faaliyetlerinin organize edilmesinde, Ohannes Efendi'nin büyük bir katkısı vardı. Henüz savaşın başında Durban'a bir ziyaret gerçekleştiren Ohannes Efendi, bölgenin kanaat önderlerinin katıldığı bir toplantıda şehirde Hilal-i Ahmer Cemiyetinin bir şubesini kurdu. Cemiyetin başına aynı zamanda Encümen-i İslam'ın başkanı olan Davud Muhammed getirildi. Ohannes Efendi'ye göre Davud Muhammed, bölgede Müslümanlar üzerindeki en etkili şahıstı. Bölgenin diğer bir etkili ismi olan Osman Ahmed ise cemiyetin sekreterliğine getirildi. Bu iki isminin gayretli çalışmalarıyla Natal Eyaleti'nden savaş süresince ciddi bir yardım temin edildi.⁹³⁴

Büyük mitingde halka hitap eden Osman Ahmed, bölgede Hilal-i Ahmer'in bir şubesinin kurulduğunu bildirdi. Onun ifadesine göre komite oldukça etkiliydi ve kısa zamanda 1600 poundluk bir meblağ toplanarak Ohannes Efendi aracılığı ile İstanbul'a gönderilmişti. Osman Ahmed, tüm Müslümanların komite ile birlikte çalışacaklarına ve hatırı sayılır bir yardımın toplanacağına inanıyor ve halka bu şekilde telkinlerde bulunuyordu.⁹³⁵

Durban'da başlatılan yardım kampanyasına duyulan ilgi oldukça iyi seviyedeydi. Ohannes Efendi, merkeze gönderdiği bir raporunda, zengin, fakir her Müslümanın bu yardımlara katıldığını bildiriyordu. Ayrıca Müslümanların rızasıyla Hilal-i Ahmer Cemiyeti vasıtasıyla yardım vergisi getirildi. Buna göre her Müslüman aylık bir pound ya da iki poundluk bir miktarı Hilal-i Ahmer'e vermek zorunda olacaktı.⁹³⁶ Kasım ayına gelindiğinde Durban Müslümanları topladıkları 1500 sterlinlik ikinci bir yardımı Ohannes Efendi'ye gönderdiler.⁹³⁷ Aralık ayında ise yardımlara 500 sbir meblağ daha ilave edildi. Durban Müslümanlarının bu fedakârlıkları Ohannes Efendi'nin yanı sıra merkezin de dikkatini çekti ve Müslümanlara teşekkür edilmesi istendi. Hilafet merkezinden gelen herhangi bir mektup veya telgraf Müslümanları fazlasıyla

⁹³³ Vahed, *Indian Islam in Colonial Natal*, 1860, 305-335.

⁹³⁴ BOA, HR. SFR. 3. 634-6. M-01. 10. 1911.

⁹³⁵ *Indian Opinion*, 18 Kasım 1911; *Indian Opinion*, 21 Ekim 1911.

⁹³⁶ BOA, HR. SFR. 3. 634-1. M-04. 01. 1912.

⁹³⁷ BOA, HR. SFR.3. 730-13. M-28. 11. 1911.

heyecanlandırmakta ve sevindirmekte idi. Ohannes'in Babıali'den gelen teşekkür telgrafı büyük bir heyecanla okundu ve *Indian Opinion* gazetesinde yayınlandı: “Sevgili Osman Efendi. Bâbîâli az önce bana, Natallı Müslümanlar adına, İtalya ile olan ihtilaflımız vesilesiyle İmparatorluk hükümdarlarına göndermiş olduğunuz sempati ve mânevi destek telgrafının büyük bir memnuniyetle karşılandığını bildirdi. Sonuç olarak, Natal'daki Müslüman cemaate, hükümetimin teşekkürleriyle birlikte, herhangi bir ülkeye karşı gösterdiğiniz tüm sempati için, Halife'nin memnuniyetini iletmekle görevlendirildim. Majesteleri Padişah, Güney Afrika'daki bütün Muhammedi cemaate imparatorluk selamını bahşeder.”⁹³⁸

Durban'dan sağlanacak yardımların yetersiz olduğunu düşünen Osman Ahmed, Hilal-i Ahmer Cemiyetinin de onayını alarak yurt genelinde bir yardım gezisine çıktı. Kısa bir süre sonra bu yardım gezisine Ohannes Efendi de katıldı.⁹³⁹ Maddi yardımlarla yetinmeyen Durban Müslümanları, aynı zamanda Trablusgarp'a bir sağlık ekibi gönderdiler. 3 Aralık 1911'de bölgeye ulaşan bu heyetin faaliyetleriyle ilgili detaylı bilgi bulunmamaktadır.⁹⁴⁰

Durban'dan gelen yardımların yanı sıra Cape Town ve Johannesburg gibi diğer önemli merkezlerden de ciddi yardımlar sağlandı. Savaşın başında Cape'de bir Hilal-i Ahmer Cemiyeti şubesi açıldı. Bu cemiyet Trablusgarp'ta şehit olan askerlerin dul eşlerine ve yetim çocuklarına yardım toplamak üzere hareket geçti.⁹⁴¹ Johannesburg'daki yardım faaliyetleri ise büyük ölçüde Hamidiye İslam Cemiyetinin çabalarıyla gerçekleşti. Cemiyetin gayretleriyle Johannesburg'da bir Hilal-i Ahmer Cemiyeti kuruldu. Görünürde bu cemiyetin onursal başkanı Osmanlı veliahtı idi. Ohannes Efendi de cemiyete üye olan isimlerden biriydi.⁹⁴² Bu cemiyetin etkili çalışmaları neticesinde kısa zamanda 1000 pound civarındaki bir meblağı İstanbul'a gönderildi.⁹⁴³ *Sırat-ı Müstakim* ve *Indian Opinion*'da çıkan bir haberde ise bölge Müslümanlarının 600 poundluk bir meblağ daha gönderdikleri ifade ediliyordu.⁹⁴⁴

⁹³⁸ *Indian Opinion*, 23 Aralık 1911.

⁹³⁹ BOA, HR. SFR. 3. 681-11. M-15. 06. 1912.

⁹⁴⁰ İzgöer-Tuğ, *Padişah Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yılı*, 638.

⁹⁴¹ Orakçı, *The Ottoman Empire And South Africa*, 74; BOA, HR. SFR. 3. 681-33. M-21. 07. 1912.

⁹⁴² BOA, HR. SFR. 3. 680-4. M-25. 01. 1912.

⁹⁴³ *Indian Opinion*, 2 Aralık 1911.

⁹⁴⁴ *Sırat-ı Müstakim*, “Devlet-i Osmaniyye-İtalya Muhârebesi ve Âlem-i İslâm”, 25 Zilka'de 1329 Perşembe/ 3 Teşrînisânî 1327, C. 7, Aded: 167; *Indian Opinion*, 25 Kasım 1911.

Güney Afrika Müslümanlarının yanı sıra bölgedeki Osmanlı vatandaşı Yahudilerin de yardım faaliyetleri hatırı sayılır bir seviyede idi. Bu sıralarda bölgede bir dergi çıkaran ve büyük ölçüde Siyonist hareketin taraftarlarına seslenen T. H. Haşim adında bir Yahudi, Ohannes Efendi'ye bir mektup gönderdi ve makul miktarda bir meblağı topladığını ifade ederek Türk Ordusunun başarısı için temennilerde bulundu.⁹⁴⁵

Güney Afrika'da başlatılan bu yardım faaliyetleri kısa sürede komşu ülkeleri de etkiledi. Zanzibar'da *Huseni Printin Press* adına *el-İslam* ve *Samachar* gazeteleri editörü tarafından Ohannes Efendi vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ne yardım gönderildi.⁹⁴⁶ Yine Mozambik Müslümanlarının önde gelen isimlerinden Hacı Musa Arbi de bu yardım seferberliğine iştirak etti.⁹⁴⁷

Güney Afrika Müslümanları imkânları ölçüsünde yardım toplamalarına rağmen Hariciye Nezareti bu yardımları yetersiz buldu ve Ohannes Efendi'ye yardımların miktarını arttırması için talimat verdi.⁹⁴⁸ Bunun üzerine Ohannes Efendi yardım gezisine çıkmaya karar verdi. İlk durağı Durban şehri idi. Zira burası savaşın başından beri Müslümanların Hilal-i Ahmer fonuna en çok bağışta bulundukları bölge idi. Ohannes Efendi Efendi, Durban'da bulunduğu sürece birçok önde gelen sima ile toplantılar yaparak yardımların sayısını arttırmaya çalıştı. Ayrıca *Natal Mercury* gazetesine demeçlerde bulunarak Müslüman halka seslendi. Onun Durban'da bulunduğu sıralarda Zanzibar ve Maurice gibi Afrika'nın diğer ülkelerinde de Hilal-i Ahmer fonuna yardımlar gelmeye başladı.⁹⁴⁹ İlgili seyahat öncesinde, Trablusgarp Savaşı nedeniyle Güney Afrika Müslümanlarından toplanan meblağ 11 bin sterline ulaşmıştı. Ohannes Efendi'nin gayretleriyle kısa sürede bu miktar 23 bin sterline kadar çıkarıldı.⁹⁵⁰

Bu kazançlı seyahatin arkasından Ohannes Efendi 1912'nin yazında yeni bir yardım gezisine çıkacağını duyurdu ve ilgili makamlardan izin talep etti. Bu sefer yardımın seyri öncekilerden farklıydı. Ohannes Efendi, Osmanlı hava kuvvetlerine destek olmak için yeni bir geziye çıkacağını bildiriyordu.⁹⁵¹ Trablusgarp Savaşı'nda İtalya'nın tarihte ilk kez uçağını savaş aleti olarak kullanması bütün dünya ile birlikte Osmanlı Devleti'nin

⁹⁴⁵ BOA, HR. SFR. 3. 634-1. M-04. 01. 1912.

⁹⁴⁶ BOA, HR. SFR. 3. 680-21. M-02. 03. 1912.

⁹⁴⁷ BOA, HR. SFR. 3. 680-32. M-27. 03. 1912.

⁹⁴⁸ BOA, HR. SFR. 3. 680-22. M-10. 03. 1912.

⁹⁴⁹ BOA, HR. SFR. 3. 680-39. M-31. 03. 1912.

⁹⁵⁰ BOA, HR. SFR. 3. 676-7. M-14. 03. 1912.

⁹⁵¹ BOA, HR. SFR. 3. 681-27. M-14. 07. 1912.

dikkatini çekmişti. Böylelikle hava gücünün savaşlardaki caydırıcılığı keşfedildi. Trablusgarp Savaşı'ndan önce, 1 Haziran 1911'de Mahmut Şevket Paşa'nın gayretleriyle kurulan Osmanlı Hava Kuvvetleri, bu dönemde modernize edilmeye başlandı ve bunun için yardım faaliyetleri başlatıldı. Ohannes Efendi, kısa zamanda Osmanlı Hava Kuvvetleri adına 2500 sterlinlik bir meblağ topladı.⁹⁵² Ağustos 1912'de gezisini sona erdiren Ohannes Efendi, 2800 sterline yakın bir yardım toplamaya muvaffak oldu.⁹⁵³ Londra Sefaretinin izniyle bu meblağın bir kısmı şehbenderliğin masrafları için ayrıldı. Geri kalan kısmı ise İstanbul'a gönderildi.⁹⁵⁴ Ohannes Efendi, ardından Hilal-i Ahmere yardım sağlamak adına bu kez Doğu Afrika kıyılarına turne düzenlemeye karar verdi. Amacı Kenya, Komorlar, Madagaskar ve Mauritius'a gidip buradaki Müslümanlardan yardım toplamaktı. Bu seyahat için Londra Sefaretinden izin istediye de bu talebine ne şekilde bir karşılık verildiği bilinmemektedir.⁹⁵⁵ Ohannes Efendi'nin yardım faaliyetleri oldukça etkiliydi ve bu sayede Müslümanlarla yakın bir ilişki kurmuştu. Hilal-i Ahmere yaptığı katkılardan dolayı Müslüman cemaat onu altın madalya ile taltif etti.⁹⁵⁶

Müslümanların bu dönemde yaptıkları yardımlar sadece Trablusgarp Savaşı ile sınırlı değildi. Osmanlı Devleti'nden meydana gelen diğer krizleri de dikkatli bir şekilde takip eden Güney Afrika Müslümanları, gerektiğinde yardım elini ikinci kez uzatmaktan geri durmadılar. Bu vesileyle 9 Ağustos 1912'de meydana gelen Edirne depremi üzerine Müslümanlar derhal harekete geçerek yardım kampanyası başlattılar. Oldukça büyük hasara neden olan bu depremden yaklaşık bir hafta sonra Durban'da Gri Sokak Camii'nde bir araya gelen Müslümanlar, hemen bir yardım fonu kurdular. Ayrıca Padişah'a üzüntülerini bildiren bir telgraf gönderdiler.⁹⁵⁷ Durban Müslümanları kısa zamanda 50 franklık bir yardım toplayarak bu meblağı Wiener Bank aracılığı ile İstanbul'a gönderdiler.⁹⁵⁸ Osmanlı kayıtlarında ise Durban Enümen-i İslam'ı tarafından 219 Osmanlı lirasının gönderildiği ifade edilmektedir.⁹⁵⁹ Durban'ki Encümen-i İslam'ın yanı sıra Ohannes Efendi'nin yardımlarıyla kurulan *Humderda İslam Fonu Cemiyeti* de

⁹⁵² BOA, HR. SFR. 3. 657-23. M-01. 09. 1912.

⁹⁵³ BOA, HR. SFR. 3. 681-40. M-04. 08. 1912.

⁹⁵⁴ BOA, HR. UHM. 139-59. M-03. 12. 1912.

⁹⁵⁵ BOA, HR. SFR. 3. 681-55. M-23. 09. 1912.

⁹⁵⁶ BOA, HR. SFR. 3. 681-22. M-14. 07. 1912.

⁹⁵⁷ Indian Opinion, 17 Ağustos 1912.

⁹⁵⁸ BOA, BEO. 4098-307276. H-04. 11. 1330.

⁹⁵⁹ BOA, BEO. 4115-308594. H-11. 12. 1330.

depremzedeler için etkili bir kampanya başlattı ve toplanan yardımlar merkeze gönderildi.⁹⁶⁰

4.6. BALKAN SAVAŞLARI VE GÜNEY AFRIKA MÜSLÜMANLARI

4.6.1. Güney Afrika Müslümanların Balkan Savaşlarına Yönelik Tepkileri

Balkan Savaşları patlak verdiğinde İslam âleminin neredeyse her noktasından ciddi tepkiler yükselmişti. Trablusgarp Savaşı ile karşılaştırıldığında bu tepkiler oldukça ileri noktadaydı. Trablusgarp, nihayetinde Osman Devleti'nin doğrudan toprak bütünlüğü bulunmadığı uzak bir vilayetti. Tunus ve Mısır hadiselerinde olduğu gibi bir ölçüde sineye çekilebilirdi. Fakat Balkanlar için durum farklıydı. Zira bu coğrafya doğrudan doğruya imparatorluğun kalbi sayılabilecek bir konumdaydı. Dahası Balkanlar, Osmanlı entelektüel düşüncesinin de şekillendiği ve beslendiği bir alanı ifade ediyordu. Bunun da ötesinde buraya yönelik bir taarruzun yakınlık sebebiyle İstanbul'u da tehdit etmesi kaçınılmazdı. Bu durumda hilafetin merkezi tehlikeye düşecekti ki bu durumun İslam âleminde bir infiale yol açması muhakkaktı. Trablusgarp Savaşı patlak verdiğinde Güney Afrika Müslümanları bütün imkân ve vesaitleriyle savaşa karşı koydular. İtalya'nın saldırganlığını kınadılar ve İngiltere'yi göreve çağırdılar. Savaş süresince bütün siyasi ve kültürel dernekler aktif bir şekilde mücadele verdiler. Sadece tepkilerini ortaya koymakla yetinmediler aynı zamanda maddi yardım yoluyla Osmanlı Devleti'nin desteklediler.

Balkan Savaşları çıktığında da Güney Afrika Müslümanlarının benzeri tepkiler vermesi bekleniyordu. Fakat zannedilenin aksine Güney Afrika Müslümanlarının Balkan Savaşları'na verdikleri tepki Trablusgarp Savaşı ile karşılaştırıldığında oldukça yüzeyseldi. Tepkilerdeki bu gözle görülür azalmada Ohannes Efendi'nin bölgeden ayrılışının oldukça büyük bir etkisi vardı. Ohannes Efendi, Trablusgarp Savaşı boyunca canla başla çalışarak Müslümanları teşkilatlandırmış ve böylelikle adını Osmanlı Devleti'nin faal diplomatları arasına yazdırmıştı. Fakat Ohannes Efendi, Balkan Savaşları'nın ortalarında, Mayıs 1913'te Güney Afrika'daki görevinden ayrıldı. Onun ardından Johannesburg'daki Osmanlı Şehbenderliğine Suriye asıllı Simaan Efendi

⁹⁶⁰ BOA, HR. SFR. 3. 681-56. M-28. 09. 1912.

vekalet etti. Fakat Simaan, Ohannes kadar etkili bir isim değildi ve Müslümanları örgütlemeye oldukça yetersizdi.

Buna rağmen savaşın başlangıcında Ohannes Efendi'nin gayretleriyle Müslümanlar gözle görülür bir biçimde Osmanlı Devleti lehine tepkilerini ortaya koydular. Ohannes Efendi, savaşın başında Trablusgarp Savaşı döneminden beri aktif olan dernekleri harekete geçirirdi ve ülkenin dört bir yanında yapılan mitingleri destekledi.⁹⁶¹ Aynı zamanda bölgeden edindiği birtakım istihbarat bilgilerini merkeze sundu. Bu raporlar daha ziyade bölgedeki Yunanistan vatandaşlarının tutumuyla ilgiliydi. Bu dönemde Güney Afrika'nın çeşitli bölgelerinde hatırı sayılır bir Yunan nüfus bulunuyordu ve bunlar genellikle ticaretle meşguldüler. Savaş başladığında Yunanistan hükümeti, bölgedeki vatandaşlarına çağrıda bulunarak onları aktif askerlik hizmetine çağırırdı. Yunanlılar için bu bir onur meselesiydi ve büyük ölçüde bu çağrıyı dikkate aldılar. Ohannes Efendi bu durumun Müslümanlar ile Yunanlılar arasındaki gerilimi arttıracaklarını düşünüyordu. Ona göre Yunanlıların bu tutumundan dolayı Müslüman tüccarların Yunanlılar ile mevcut ticaretlerini büyük ölçüde gözden geçireceklerdi. Ohannes Efendi'nin dikkat çektiği bir diğer husus bazı isyancı Arnavutların bölgede yaptıkları propaganda idi. 1910 Arnavutluk İsyanında Osmanlı Devleti'ne karşı hareketleriyle tanınan Arnavut lider Emir Dikran'ın oğlu Gustav Dikran Shehab'in Güney Afrika'ya gelerek Osmanlı Devleti aleyhinde birtakım propaganda faaliyetlerinde bulunması Ohannes Efendi'nin dikkatini çekti. Ohannes Efendi, Dikran'ı yakından takip ederek onun olumsuz faaliyetlerini Osmanlı makamlarına rapor etti.⁹⁶²

Diğer taraftan savaşın başlangıcında Müslümanlar etkili birkaç miting düzenleyerek Balkan devletlerine yönelik tepkilerini ortaya koydular. Tahmin edilebileceği gibi tepkilerin yoğunlaştığı bölge Natal Eyaleti'ydı. Özellikle Durban şehrinde hareketlilik kayda değerdi. Durban'daki Encümen-i İslam Cemiyeti, savaşın başında Londra Sefaretine bir telgraf göndererek mevcut meselede Osmanlı Devleti'ne olan derin sempatisini ilettili. İngiltere Dışişleri Bakanlığına gönderilen başka bir telgrafta ise İngiltere'nin Balkanlar'da barışı korumak ve İslam dünyasında huzursuzluğu önlemek için harekete geçmesini istedi. Durban'da aynı zamanda bir miting yapıldı. Cuma namazının ardından meşhur Gri Sokak Camii'nde yapılan mitingde, Yunan

⁹⁶¹ BOA, HR. SFR. 3. 681-67. M-28. 10. 1912.

⁹⁶² BOA, HR. SFR. 3. 681-67. M-28. 10. 1912.

mallarının boykot edilmesine karar verildi. Ayrıca Encümen-i İslam Başkanı M. S. Randaree Osmanlı Sadrazam'ına bir telgraf göndererek Türk Ordusu için dua edildiğini ve bölge Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne her türlü yardımı yapmaya hazır olduğu bildirildi.⁹⁶³

Natal'daki tepkilerin yanı sıra Transval bölgesinde de ciddi tepkiler yükseldi. Transval Eyaleti'nin merkezi Johannesburg'da Hamidiye İslam Cemiyetinin öncülüğünde bir miting düzenlendi. Cemiyetin Başkanı Bawazeer, büyük ve coşkulu bir dinleyici kitlesine Osmanlı Devleti'nin kritik durumunu açıkladı.⁹⁶⁴ Mitingde ayrıca Johannesburg Müslümanlarının hilafet makamına bağlılıkları yinelendi ve Müslümanların her türlü maddi yardıma hazır oldukları ifade edildi.⁹⁶⁵ *Pretoria İslam Cemaati* tarafından da Balkan devletlerinin hareketi şiddetle kınandı ve Osmanlı Ordusunun galibiyetini temenni eden bir telgraf İstanbul'a gönderildi.⁹⁶⁶

Müslümanların çeşitli şekillerde tepkilerini ifade etmelerine karşın basın büyük ölçüde sessizliğini korudu. Sözgelimi Trablusgarp Savaşı'nda bütün sayıları savaş haberleriyle dolu olan *Indian Opinion* gazetesi, Balkan Savaşları'na neredeyse hiç yer vermedi. Anlaşılması güç bir şekilde savaş karşısında büyük ölçüde sessiz kaldı. Buna karşılık Balkan Savaşları'na karşı en ciddi tepkiler bölgedeki Osmanlı kökenli Yahudi kolonisinden yükseldi. Bu tepkilerin odağındaki isim Donanma Cemiyetine de yardımlarıyla bilinen Haim Galanti idi. Rodos asıllı ona Galanti ailesi, 1890'larda Rodos adasından Salisbury şehrine göç eden Sefarat Yahudileri kolonisine mensuptular. Bölgede ticaretle meşgul olan ailenin önde gelen isimlerinden Haim Galanti, zamanla büyük bir servet elde ederek bölgenin en nüfuzlu kişilerinden biri haline geldi. Osmanlı köklerini unutmayan Galanti, Cape Town ve Johannesburg'da kurduğu işletmelerin hepsinde "Türk" adını kullandı. Ayrıca bölgede *Turquoise Tennis Club* adıyla bir tenis kulübü açarak Osmanlı'ya olan bağlılığını yineledi.⁹⁶⁷

Balkan Savaşı sırasında Haim Galanti'nin öncülüğünde Güney Afrika'nın Salisbury şehrinde bulunan Türk Yahudileri ile Hindistan Müslümanları bir araya gelerek

⁹⁶³ BOA, HR. SFR. 3. 730-47. M-12. 12. 1912.

⁹⁶⁴ BOA, HR. SFR. 3. 730-47. M-12. 12. 1912.

⁹⁶⁵ BOA, HR. TO. 598-54. M-29. 10. 1912.

⁹⁶⁶ Sırat-ı Müstakim, "Âlem-i İslâm'da Tezâhürât", 24 Ekim 1912/ 14 Zilka'de 1330 Perşembe /11 Teşrinievvel 1328, C. 9 - Aded: 216.

⁹⁶⁷ Halim Gençöğlü, "Osmanlı Yahudileri'nin Güney Afrika Serüveni ve Haim Galanti Efendi", *Tezkire*, Say: 59, Ocak/ Şubat/ Mart 2012, 131-153.

Osmanlı Devleti'ne desteklerini bildirdiler. Aynı zamanda yardım faaliyetlerinde de aktif olarak görev alarak topladıkları meblağı İstanbul'a gönderdiler. Osmanlı Yahudileri tepkilerinde daha ileri giderek bölgede bulunan Yunanlılara boykot ilan ettiler. Birinci Dünya Savaşı'nda ise açıkça İngiltere yönetimine cephe alan Osmanlı Yahudileri, Yunanlıların da kışkırtmasıyla büyük ölçüde İngilizler tarafından takibata uğradılar. Hatta bir dönem çoğu İngilizler tarafından tutuklanarak bölgedeki bir kampta esir edildiler.⁹⁶⁸

Balkan Savaşları'nda Osmanlı Devleti'nin mağlup olması Müslümanlar için adeta bir yıkım oldu. Bütün İslam âlemiyle birlikte Güney Afrika Müslümanları da Osmanlı hezimetini üzüntüyle karşıladılar ve bilhassa Edirne'nin kaybı ve Bulgar Ordusunun İstanbul sınırlarına kadar dayanması, Müslümanlar arasında büyük bir infiale sebebiyet verdi. Bu şartlar altında Osmanlı Devleti'nin II. Balkan Savaşı'na girmesi ve ileri hareketle Edirne'yi düşman işgalinden kurtarması Müslümanları teselli edici bir gelişme oldu. Edirne'nin geri alınmasının ardından Güney Afrika Müslümanlarından İstanbul'a tebrik telgrafları yağdı. Edirne'nin geri alınmasından memnuniyetlerini ifade eden gruplardan biri de yine bölgedeki Osmanlı Yahudileri idi. Donanma Cemiyetine gönderdiği bir yardım dolayısıyla İstanbul'a mektup gönderen Haim Galanti, bu mektubunda Edirne'nin geri alınmasından duyduğu memnuniyeti ifade etti.⁹⁶⁹

Edirne'nin geri alınması vesilesiyle Yahudi cemaatinin yanı sıra bölgedeki Müslümanlar da duygularını ifade ettiler. Durban'daki Encümen-i İslam Cemiyeti, 31 Temmuz 1913'te Sadarete bir telgraf göndererek Osmanlı askerinin son galibiyetinden dolayı Halife'yi tebrik etti.⁹⁷⁰ Durban Müslümanları Sadaretin yanı sıra Edirne Valisi'ne de bir telgraf göndererek galibiyeti tebrik ettiler.⁹⁷¹ Natal bölgesinin yanı sıra Transval ve Cape Town'daki Müslümanlar da Edirne'nin geri alınmasını memnuniyetle karşıladılar ve İstanbul'a telgraflar göndererek bu galibiyetten dolayı devlet adamlarını kutladılar.⁹⁷²

⁹⁶⁸ Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler: Tarihi, Siyasi Tetkik*, İstanbul Tan Matbaası, İstanbul 1947, 67, 79.

⁹⁶⁹ Özçelik, *Donanma-yı Osmanî*, 213.

⁹⁷⁰ BOA, HR. TO. 600-56. M-31. 07. 1913.

⁹⁷¹ BOA, HSDHADB. 2-5. R- 19. 05. 1329.

⁹⁷² Güney Afrika Müslümanlarının çeşitli bölgelerden gönderdikleri tebrik telgrafları için bkz. *Sebilürreşad*, 7 Ağustos 1913/ 4 Ramazân-ı Şerif 1331 Perşembe/25 Temmuz 1329, C. 10 - Aded: 256; *Tasvir-i Efkâr*, "Âlem-i İslam'da", 1 Ağustos 1913; *Tasvir-i Efkâr*, "Âlem-i İslam'da", 8 Ağustos 1913; Tanin, "Âlem-i İslam'da Meserret", 4 Ağustos 1913; Tanin, "Âlem-i İslam'da", 8 Ağustos 1913.

4.6.2. Güney Afrika Müslümanlarının Balkan Savaşlarındaki Yardım Faaliyetleri

Balkan Savaşı başladığında Güney Afrika Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne destek vermek için bütün cemiyetleri hazır bulunuyordu. Fakat Ohannes Efendi'nin savaşın ortalarında Güney Afrika'dan ayrılmasından dolayı bölgeden istenilen yardım elde edilemedi. Bununla birlikte savaşın ilk dönemlerinde yine Ohannes Efendi'nin teşvikleri ile bölgeden hatırı sayılır ölçüde yardım toplanabildi. Henüz savaş başlamadan, Balkanlar'da huzursuzluğun ayyuka çıktığı bir dönemde Durban'daki Encümen-i İslam Cemiyeti, 18 Ekim 1912'de Router Haber Ajansı vasıtasıyla İstanbul'a bir telgraf göndererek Balkanlar'da bir savaş meydana gelmesi durumunda Osmanlı Devleti'ne yardım göndermeye hazır olduklarını bildirdi.⁹⁷³

Müslümanların bu desteğinden güç alan Ohannes Efendi ise beklenen savaşın başlaması üzerine tıpkı Trablusgarp Savaşı'nda yaptığı gibi bir yardım gezisine çıktı.⁹⁷⁴ Ohannes Efendi, bu kez Güney Afrika'yı karış karış dolaşmayı planlıyordu. Daha önce hiç teması olmayan yerleri de ziyaret ederek oradaki Müslümanların hilafete olan bağlılıklarını da arttırmak istiyordu. Birkaç Müslüman haneden ibaret olan yerleri dahi ziyaret eden Ohannes Efendi, kısa zamanda hatırı sayılır bir miktar toplamaya muvaffak oldu. Fakat bu sıralarda Güney Afrika'da kavurucu sıcakların etkisiyle kuraklığın meydana gelmesinden dolayı planladığı ölçüde bir yardım toplayamadığını ifade ediyordu. Ohannes Efendi, ayrıca aylardan beri Osmanlı Hava Kuvvetleri için topladığı yardımların da Hilal-i Ahmer Cemiyetine aktarılmasında fayda görüyordu.⁹⁷⁵ Gittiği her yerde Müslüman halk ile toplantılar yapan ve onları Osmanlı Devleti'ne yardım etmeye ikna etmeye çalışan Ohannes Efendi, 15 günlük bir süre içinde 1000 sterlinlik bir miktarı toplamaya muvaffak oldu.⁹⁷⁶

Ohannes Efendi, yardım gezisi büyük zorluklarla geçirmektedir. Topladığı bütün paraları merkeze göndermesine karşın Hariciye Nezareti tarafından uzun bir müddettir maaşı ödenmiyordu. Zira Osmanlı Devleti, savaş sebebiyle ciddi bir ekonomik buhran içinde olduğundan dolayı devlet memurlarının maaşlarını dahi ödemekte zorluk

⁹⁷³ BOA, HR. TO. 598-9. M-05. 10. 1912.

⁹⁷⁴ BOA, HR. SFR. 3. 681-67. M-28. 10. 1912.

⁹⁷⁵ BOA, HR. SFR. 3. 681-64. M12. 10. 1912.

⁹⁷⁶ BOA, HR. SFR. 3. 681-69. M-28. 10. 1912.

çekiyordu. İçinde bulunduğu zorluğa daha fazla tahammül edemeyen Ohannes Efendi, Londra Sefaretine gönderdiği bir telgrafta “*maaşım henüz gelmedi. Lütfen himmet edin*” diyerek serzenişini ifade etti.⁹⁷⁷

Ohannes Efendi, gittiği bölgelerde yaptığı harcamalara azami ölçüde dikkat ediyordu. Zaman kaybetmemek ve bölge ahalisi tarafından masraflarının karşılanması umuduyla gideceği bölgelere önceden haber yolluyordu. Gittiği bölgelerde genelde birkaç gün kalarak ahali ile yakından görüşüyor ve onları Osmanlı Devleti’ne yardım etmeye ikna etmeye çalışıyordu. Ohannes Efendi’nin önem verdiği hususlardan biri de gittiği bölgelerde abonelikler meydana getirmektir. Hilal-i Ahmer Cemiyeti için yaptığı bu abonelik sayesinde yardımları sürekli hale getireceğini düşünüyordu. 22 gün sürekli olarak seyahat eden Ohannes Efendi, toplamda 12 bölgeyi ziyaret etti ve ciddi bir miktarı bir araya getirebildi. Fakat bu sıralarda Durban’da yaşanan bazı gelişmeler Ohannes Efendi’nin canını fena halde sıkışmış görünüyordu. Bazı kesimlerin kışkırtması ve Osmanlı Ordusunun yaşadığı birtakım aksiliklerin neticesi olarak Durban Müslümanları, İTC hükümetinden ve padişahтан birtakım şüpheler duymaya başladılar. Bu şüphelerden dolayı bazı kanaat önderleri Natal Eyaleti’nin çeşitli bölgelerine telgraflar çekerek Osmanlı Devleti’ne daha fazla yardım edilmemesi gerektiğini bildirdiler. Bu olaydan oldukça rahatsızlık duyan Ohannes Efendi, hemen harekete geçerek Müslüman halkın şüphesini gidermeye ve hilafet makamına olan güveni tazelemeye gayret etti.⁹⁷⁸ Kısa zamanda bu tereddütleri gideren Ohannes Efendi, Hilal-i Ahmer adına topladığı meblağı Johannesburg African Bankası aracılığı ile İstanbul’a gönderdi. Bu paralar büyük ölçüde Osmanlı Bankası’na yatırıldı.⁹⁷⁹

Ohannes Efendi’nin yardım gezisi aracılığı ile topladığı miktarın dışında savaş süresince Güney Afrika’nın birçok yerinden Osmanlı Devleti’ne maddi destek sağlandı. Bu yardımların birçoğu ferdi idi ve zengin tüccarlar tarafından doğrudan doğruya merkeze iletiliyordu. Söz gelimi Transval Eyaleti’nin sınırları içinde bulunan Belomofontin şehrinden Davud İsmail adında bir tüccar, Babıali’ye gönderdiği bir mektupta 150 sterlinlik bir meblağı Hilal-i Ahmere bağışladığını bildiriyordu. Davud

⁹⁷⁷ BOA, HR. SFR. 3. 657-33. M-24. 10. 1912.

⁹⁷⁸ BOA, HR. SFR. 3. 681-74. M-11. 11. 1912.

⁹⁷⁹ BOA, HR. SFR. 3. 681-78. M-11. 12. 1912.

İsmail, ayrıca Osmanlı Devleti'nin Balkan devletleri ile anlaşma yapacağına dair gazetede çıkan habere üzüldüğünü de ifade etmekteydi.⁹⁸⁰

Kişisel yardımların yanı sıra kurumsal yardımlarda oldukça etkiliydi. Daha önce Edirne depreminde Osmanlı Hilal-i Ahmerine ciddi yardımlarda bulunan Humderda İslam Fonu Cemiyeti, Balkan Savaşı'nda da yardımlarını sürdürdü. Johannesburg merkezli bu kuruluş ilk aşamada 200 sterlinlik bir miktarı Osmanlı makamlarına gönderdi.⁹⁸¹ Ardından 175 sterlinlik bir miktar daha gönderen Humderda İslam Fonu, bu yardımların merkeze ulaşıp ulaşmadıkları meselesine oldukça büyük önem veriyor ve makbuzların takibini yürütüyordu.⁹⁸² Johannesburg merkezli bir diğer kuruluş olan Hamidiye İslam Cemiyeti ise 218 Osmanlı lirası tutarında bir yardım gönderdiği kayıtlarda geçmektedir.⁹⁸³ Yine Pretoria şehrindeki İslam Cemiyeti tarafından 150 sterlinlik yardımın yapıldığı bilinmektedir.⁹⁸⁴ Güney Afrika Müslümanlarının başlattıkları bu yardım faaliyetleri kısa zamanda komşu ülkelerdeki Müslüman ahali arasında da karşılığını buldu. Bu cümleden olarak özellikle Mozambik Müslümanlarının gayretleriyle bu bölgede toplanan yardımlar, bölgenin ileri gelen tüccarlarından İshak Ömer Efendi vasıtasıyla Osmanlı makamlarına iletildi.⁹⁸⁵

Hilal-i Ahmer Cemiyetinin kayıtlarına göre Balkan Savaşları süresince Güney Afrika Müslümanları tarafından gönderilen yardımların toplamı 10 bin Osmanlı lirası civarındaydı.⁹⁸⁶ Ohannes Efendi ise 14 Mart 1913 tarihli raporunda, kendi gayretleri neticesinde toplamda 12 bin sterlin topladığını ifade etmekteydi. Buna Trablusgarp Savaşı da dâhil edildiğinde bölgede kaldığı iki yıl süresince Osmanlı Devleti menfaatine topladığı yardımların toplam tutarı 23 bin sterlindi. Fakat Ohannes Efendi'nin Mayıs 1913'te bölgeden ayrılmasından sonra yardımların azalarak da olsa devam ettiği göz önüne alınacak olursa Balkan Savaşlarında bölgeden gelen yardımların toplamda 14 bin sterlin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu da yaklaşık 15 bin Osmanlı lirasına denk gelmektedir.⁹⁸⁷ Aynı tarihlerde yaklaşık 70 milyonluk Müslüman nüfusa sahip olan

⁹⁸⁰ BOA, HR. TO. 545-58. M-18. 04. 1913.

⁹⁸¹ BOA, HR. TO. 600-67. M-06. 08. 1913.

⁹⁸² BOA, HR. TO. 601-17. M-18. 09. 1913.

⁹⁸³ BOA, BEO. 4207-315483. H-17. 09. 1331; Tasvir-i Efkâr, "Âlem-i İslam'da", 8 Ağustos 1913.

⁹⁸⁴ *Sebilürreşad*, "Âlem-i İslâm'da Tezâhürât", 24 Ekim 1912/ 14 Zilka'de 1330 Perşembe/ 11 Teşrîni-evvel 1328, C.9 - Aded: 216.

⁹⁸⁵ BOA, HR. SFR. 3. 681-66. M-20. 10. 1912.

⁹⁸⁶ İzgöer-Tuğ, *Padişah Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yıllığı*, 284.

⁹⁸⁷ BOA, HR. SFR. 3. 692-16. M-14. 03. 1913.

Hindistan'dan toplanan yardımların 150 bin Osmanlı lirası civarında olduğu düşünülürse, nüfusları 100 bin kişiyi geçmeyen Güney Afrika Müslümanlarının yaptıkları yardımın kıymeti daha iyi anlaşılır.

Bu tarihlerde Osmanlı Devleti'nin İslam coğrafyasından yardım elde etmek için başvurduğu yöntemlerden biri de hazine tahvillerinin satışa çıkarılmasıydı. Hindistan ve Güneydoğu Asya'daki Osmanlı şehbenderlikleri vasıtasıyla satışa sunulan tahvillerden ciddi bir miktar elde edilmişti. Osmanlı Devleti, Güney Afrika'da hazine tahvillerini satışa sunmak adına herhangi bir hamlede bulunmadı. Fakat Osmanlı Devleti'nin bu uygulamasını keşfeden bölge Müslümanları, kendileri bizzat Osmanlı makamlarına müracaat ederek bu tahvillerin kendi memleketlerinde de satışa çıkarılmasını istediler. Durban'ın ileri gelen isimlerinden Osman Ahmed, İstanbul'a gönderdiği 4 Mayıs 1913 tarihli mektubunda bu tahvillerin Güney Afrika'da da satılması için gerekli makamlardan izin istiyordu: *“Hindistan postasıyla elimize ulaşan Hindistan gazetelerinden Osmanlı Devleti'nin hazine tahvillerini satışa sunduğunu ve birçok Hintlinin bu tahvilleri aldığını öğrendik. Burada dahi birçok Müslüman Osmanlı tahvillerini almak arzusunda olduğundan Osmanlı Devleti'nin Güney Afrika'ya hazine tahvili gönderip gönderemeyeceği hususunu lütfen telgrafla tarafımıza bildirin. (...) Tahvillerle ilgili ayrıntılı bilgi verilmesi halinde yayınlamakta olduğum Hilal mecmuasında bu tahvilleri satışını halka duyurabilirim. Ayrıca bütün Güney Afrika'dan İstanbul'a gönderilen yardımların miktarının yaklaşık 22 bin İngiliz sterlinine ulaştığını beyan ederim.”*⁹⁸⁸

Osman Ahmed'in bu talebine Osmanlı makamlarının ne şekilde bir cevap verdiği bilinmemektedir. Bununla birlikte Güney Afrika'da Osmanlı hazine tahvillerinin satışa çıkarıldığına dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Buna rağmen Osmanlı Devleti, Osman Ahmed'in bölgede yaptığı faaliyetlere kayıtsız kalmamış ve 17 Ağustos 1913 tarihli irade ile Osman Ahmed, dördüncü dereceden Osmanlı nişanı ile taltif edilmiştir.⁹⁸⁹

⁹⁸⁸ BOA, HR. TO. 599-64. M-04. 05. 1913.

⁹⁸⁹ BOA, İ. TAL. 484-46. H-14. 09. 1331.

4.7. GÜNEY AFRIKA GÖÇMEN KANUNU VE OSMANLI DEVLETİ'NİN TUTUMU

Güney Afrika'da ilk sömürge çağından itibaren bariz bir etnik ayrımcılık söz konusuydu. İnsanlar etnik kimliklerine göre beyazlar, siyahlar, renkli adı verilen melezler ve Asyalılar olmak üzere dört gruba ayrılmaktaydılar. Güney Afrika'da beyazlar dışındaki grupların, sosyal statüleri her zaman için tartışma konusu oldu. Öyle ki bu gruplar çoğu kez beyazlar ile aynı hak ve hukuka sahip değillerdi. 20.yy'ın başlarına gelindiğinde Güney Afrika'daki göçmen grubundan duyulan rahatsızlığın ayyuka çıkması üzerine İngiltere hükümeti, 1907 tarihli Göç Yasası ile Güney Afrika'daki göçmenlere büyük kısıtlamalar getirdi.⁹⁹⁰ 1910'da Güney Afrika Birliği'nin kurulmasından sonra bu kanuna ek düzenlemeler getirildi ve kanunun yapısı olduğundan daha da sert bir hal aldı. Tüm bu düzenlemeler *Apartheid* döneminin habercisi idi ve nihayet 1948'den itibaren Güney Afrika'daki beyaz dışı yerleşimcileri neredeyse bütün haklarından mahrum bırakan bir dönem başladı. *Apartheid* dönemi olarak tarihe geçen bu dönem, 1994 yılına kadar devam etti.⁹⁹¹ Temelde Asyalı göçmenleri esas alan bu düzenlemenin hükümleri oldukça sertti. Öyle ki Asyalı bir göçmenin şehirler arası yer değiştirmesinde dahi ciddi kısıtlamalar söz konusu idi.⁹⁹²

Parlamento'nun aldığı bu karar temelde Hintli ve Çinli azınlığı esas alıyordu. Bu sebeple yasaya karşı bu iki grup birlikte hareket ettiler. Tüm bu olaylar aynı zamanda Gandhi'nin Güney Afrika'da siyasi bir figür olarak ortaya çıkmasına neden oldu. Gandhi, yıllarca Göçmen Yasası ve Asyalılara getirilen kısıtlamalarla mücadele etti ve böylelikle hem Hindular, hem de Hintli Müslümanlar için tartışılmaz bir lider olarak kabul gördü.⁹⁹³ Bu dönemde etkili bir yayın organı olan *Indian Opinion* gazetesi, Asyalıların haklarının kısıtlanmasını şiddetle protesto ederek ülke genelinde bir ajitasyon hareketi başlattı. Kısa zamanda bu ajitasyona Hamidiye İslam Cemiyeti de katıldı. 1908 yılında cemiyetin Başkanı Abdülkadir Bawazeer, sömürge hükümeti tarafından tutuklandı. Güney Afrika'daki Türkler açısından da ilgili yasanın vahim bir sonucu vardı. İlgili kanun, Asya

⁹⁹⁰ Edna Bradlow, *Immigration Into Union 1910-1948: Policies and Attitudes*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Cape Town Üniversitesi, Cape Town 1976, 2.

⁹⁹¹ Halim Gençöğlü, "Güney Afrika'da Irkçılığın Tarihsel Kökenleri", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* (İSMUS), II/2 (2017), 79-120.

⁹⁹² Jonathan Klaaren, "Historical Overview Of Migration Regulation in South Africa", *JOBNAME: Spec 4 PAGE: 2 SESS: 7*, 2017, 23-34.

⁹⁹³ Uçar, *Güney Afrika'da Osmanlılar*, 115.

kökenli göçmenlerin içerisinde Hintli ve Çinlilerin yanı sıra Türkleri de dâhil ediyordu. İngiltere'nin işgâli altında bulunan Mısır ve Kıbrıs ahalisinin dışında bütün Müslüman Osmanlılar, Asyalı ilan edildiler.⁹⁹⁴

Türkler bu sınıflandırmaya karşı çıktılar ve bölgedeki etkili birkaç isim vasıtasıyla seslerini duyurmaya çalıştılar. İşin tuhaf tarafı Osmanlı Türklerinin Asyalı sayılmasına karşın bölgede yine Osmanlı vatandaşı olan Yahudi ve Ermeniler, daha doğrusu Gayrimüslim gruplar, Avrupalı olarak kabul gördüler.⁹⁹⁵ İlgili yasanın bölgedeki birçok Müslümanla birlikte Müslüman Osmanlı vatandaşlarını da hedef alması Osmanlı Devleti'ni harekete geçirdi. Özellikle Ohannes Efendi'nin bölgeye tayin edilmesinden sonra tepkiler resmi bir dille iletilmeye çalışıldı.

Osmanlı Devleti'nin resmi itirazlarıyla birlikte konu, Osmanlı basının da geniş bir yankı uyandırdı. Meseleyi gündeme getiren birçok Osmanlı aydını, bu ayrımcı uygulamaya ateş püskürdü. Özellikle *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebilürreşad* mecmuaları 1910 ile 1914 yılları arasındaki dönemde ilgili yasayı protesto eden birçok makaleye yer verdiler. *Sebilürreşad*'ın Hindistan muhabiri S. M. Tevfik 12 Mart 1914 tarihli ve "Afrika'da Zavallı Hintliler" başlıklı bir makalesinde eleştirilerini dile getirdi. Tevfik'e göre İngilizlerin çıkardığı bu yasa açıkça iki yüzlülük örneği idi. İngilizler parlak vaatlerle önce Hintlileri ana kıtasından celp edip Güney Afrika'ya götürmüşlerdi. Hindular burada özgür bir hayat yaşayacaklarını zannederken bir anda kendilerinin köle olarak kullanıldığını anlamışlardı. Uzun yıllar çalıştıktan sonra hürriyetlerini ellerine alan ve ticarethaneler kurarak zenginleşen Hintlileri bu kez İngilizler ve Boerler çekememiş ve ilgili kanunla onları tekrardan köleliğe mahkum etmişlerdi. Tevfik, ayrıca Gandhi'nin Hindular ve Müslümanlar için başlattığı hareketten de övgüyle bahsediyordu.⁹⁹⁶

İTC'nin keskin kalemlerinden Halil Halid de konuya temas eden Osmanlı aydınlarından biriydi. *Sırat-ı Müstakim*'de misyonerlerle ilgili kaleme aldığı bir makalesinde Güney Afrika'da Göç Yasası'na da değindi. Halil Halid, makalesinde daha ziyade ilgili yasadan dolayı mağdur olan Osmanlı vatandaşlarının şikâyetlerine yer veriyordu. Nitekim onun Londra'da bulunduğu sıralarda bölgedeki Osmanlı

⁹⁹⁴ GG 685, 9/11/3, War 1914. Turkey. Gives Instructions With Regard To Treatment Of, 1914.

⁹⁹⁵ Gençoğlu, *Bree Sokağı*, 94-99.

⁹⁹⁶ S[sin]. M. Tevfik, "Afrika'daki Zavallı Hindliler", *Sebilürreşad*, 12 Mart 1914/ 14 Rebîülâhir 1332 Perşembe/ 27 Şubat 1329, C. 12 - Aded: 287.

vatandaşlarından birçok şikâyetin kendisine ulaştığını ifade ediyordu. Ona göre meşrutiyetin ilanı ile birlikte Osmanlı vatandaşlarının hukukları modern düzenlemelerle garanti altına alınmıştı. Fakat Batılı devletler tarafından Osmanlı Devleti'nin yaşadığı bu dönüşüm hâlâ anlaşılmamıştı.⁹⁹⁷

Sebilürreşad mecmuası, Birinci Dünya Savaşı'na değin olan sürede, Güney Afrika'daki Göçmen Yasası ve Müslüman halkın bu yasaya karşı tepkilerine sütunlarında geniş bir yer verdi. Özellikle Hindu ve Müslümanların yasaya karşı gösterdikleri tepkiler ve küçük isyan hareketleri Osmanlı kamuoyunda dikkatle takip edildi ve İngilizleri zor durumda bırakan bir gelişme olarak yorumlandı. *Sebilürreşad*'ın 18 Aralık 1913 tarihli bir yazısında Hinduların isyanı şu heyecanlı ifadelerle aktarılıyordu: “*Güney Afrika'daki Hintliler, yalnız mitingler ve toplantılar düzenlemekle yetinmiyorlar daha ciddi ve önemli gösterilere kalkıyorlar. Hepsi haklarını ve hayatlarını korumak için seslerinin çıkacağı kadar bağıyorlar. Hatta son günlerde gelen bazı haberlere göre Durban civarında göstericiler kalabalık bir şekilde istasyon üzerine yürüyerek trenin hareketini engellemişlerdir. Bazı taraflarda ise polis ile göstericiler arasında ölümle sonuçlanan çatışmaların meydana geldiği rivayet olunuyor. Göçmen ahalide büyük bir heyecan mevcutken beyazlar korku içinde imişler.*” *Sebilürreşad* aynı zamanda bu haberi İngiltere tabiiyeti altındaki unsurların uyanış hareketi olarak takdim etmekteydi.⁹⁹⁸

Aynı mecmuanın yazarlarından ve ayrıca Japonya muhabiri olan Ahmed Münir ise 14 Mayıs 1914 tarihli “Asya Bütün Azameti İle Uyanıyor” başlıklı yazısında, Balkan Savaşı ile birlikte Güney Afrika'daki Hinduların isyanını Asya uyanışının başlangıcı olarak değerlendirmekteydi.⁹⁹⁹

Osmanlı basınındaki tepkilerin yanı sıra Babiali, ilgili yasanın Osmanlı vatandaşlarını mağdur etmemesi için birtakım tedbirlere başvurdu. Özellikle bölgedeki Osmanlı şehbenderlikleri vasıtasıyla Güney Afrika Birliği Parlamentosu'na etki edilmeye çalışıldı. Ohannes Efendi'nin bölgeye tayininden sonra resmi tepkilerini yoğunlaştırmıştı. Esasında Göç Yasası'nın Osmanlı vatandaşlarına yönelik olumsuzluklarının hissedildiği tarih, 1910 yılına denk gelmekteydi. Osmanlı Devleti'nin Cape Town Şehbenderi

⁹⁹⁷ Halil Hâlid, “Âlem-i İslâm: İngiltere'de Büyük Bir Misyoner Mu'temeri ve İstikbâl-i İslâm”, Sırat-ı Müstakim 22 Cemâziyelâhir 328 Perşembe/ 17 Haziran 326, C.: 4, Aded: 95.

⁹⁹⁸ *Sebilürreşad*, 18 Aralık 1913/ 19 Muharrem 1332 Perşembe/ 5 Kânûnievvel 1329, C. 11, Aded: 275.

⁹⁹⁹ Ahmed Münir, “Japonya Muhâbir-i Mahsûsumuzdan: Asya Bütün Azametiyle Uyanıyor!”, *Sebilürreşad*, 14 Mayıs 1914/ 18 Cumâdelâhir 1332 Perşembe/ 1 Mayıs 1330, C. 12, Aded: 296.

Ludwig'in 4 Şubat 1910 tarihinde merkeze gönderdiği bir rapor, Osmanlı vatandaşlarına uygulanan ırkçılığın boyutlarını ortaya koyuyordu. Ludwig'in aktardığına göre ilgili yasa gereğince Türk gemilerinin Cape Town limanına yanaşmasında büyük zorluklar çıkarılıyordu. Bu tarihlerde gemiyle bölgeye gelen bir Osmanlı vatandaşı, herhangi bir Avrupa dili bilmediği gerekçesiyle geri gönderilmek istenmişti. Üstelik bu kişi Antonio adında Gayrimüslim bir Osmanlı vatandaşı idi ve Türk pasaportu olmasına rağmen Rum asıllı olduğunu özellikle vurgulamıştı. Bu tarihlerde Güney Afrika Birliği, Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının Göç Yasası'na tabi tutulmadığı düzenlemeyi muhtemelen henüz yürürlüğe koymamıştı. Ludwig'in aracılığı ile Osmanlı vatandaşı Antonio'nun Cape Town'a girmesine zor da olsa müsaade edilmişti. Fakat bu olay ilerleyen günlerde ve aylarda Osmanlı vatandaşlarına yönelik uygulanacak olan kötü muamelenin bir habercisi idi. Ludwig, Osmanlı Devleti'ne sadık bir şebender olarak Osmanlı vatandaşlarının haklarını korunmasına azami ölçüde dikkat ediyordu. Yabancı göçmenler için aranan şartlardan biri olan Avrupa dillerinden birini bilme zorunluluğuna şiddetle karşıydı. Böyle bir zorunluluğun mevcut olması durumunda ise Türkçe'nin de coğrafya itibarıyla Avrupa dili olarak sayılması gerektiğini vurguluyordu. Fakat Birlik yönetimi Osmanlı Devleti'nin ve vatandaşlarının Asyalı olarak kabul edilmesi noktasında ısrarcıydı.¹⁰⁰⁰

Aynı tarihlerde Göç Yasası ile ilintili olarak ortaya çıkan bir düzenleme bölgedeki Müslümanlarla birlikte Osmanlı vatandaşlarını ciddi mânâda rahatsız etti. Bu düzenlemeyle birden fazla eşi olanların veya bu kişilerin zevceleriyle birlikte bunlardan doğan çocukların Güney Afrika arazisine girmeleri yasaklanıyordu.¹⁰⁰¹ Bu düzenleme bölgede yaşayan bütün Müslümanlarla birlikte Osmanlı vatandaşlarının tepkisine yol açtı ve karar büyük ölçüde protesto edildi.¹⁰⁰²

1910 yılında Johannesburg şebenderliğine tayin edilen Ohannes Efendi'nin ilgilenmesi gereken başlıca sorunlardan biri Göçmen Yasası'nın Osmanlı vatandaşları üzerindeki olumsuz etkilerini bertaraf etmektir. Londra Sefaretinden gelen 3 Ocak 1911 tarihli telgrafta, Ohannes Efendi'nin Güney Afrika'daki Osmanlı göçmenlerinin problemleriyle ilgili parlamentoda temaslarda bulunması emrediliyordu.¹⁰⁰³ Fakat

¹⁰⁰⁰ BOA, HR. SFR. 3. 623-13. M-02. 02. 1910.

¹⁰⁰¹ BOA, HR. İD. 1881-53. M-29. 03. 1910.

¹⁰⁰² BOA, HR. SFR. 3. 711-27. M-31. 12. 1914.

¹⁰⁰³ BOA, HR. SFR. 3. 632-20. M-03. 01. 1911.

görünürde Ohannes Efendi bu konuya yeterince önem vermiyordu. Kendisine gelen emre rağmen belirli bir dönem bu meseleden uzak kalmayı tercih etmişti.¹⁰⁰⁴

Zaman geçtikçe Osmanlı vatandaşlarının bu konudaki şikâyetlerinde gözle görülür bir artış meydana geldi. 26 Ekim 1911'de Güney Afrika'daki Suriyeli Osmanlı vatandaşları 1885 Göçmen Kanunu'nun 3. Maddesine atıfta bulunarak tüm Asyalı yerlilerin mülk edinme hakkından mahrum olduklarını ve kendilerinin de Asyalı sayıldıklarını ifade ederek Ohannes Efendi'nin yardımını talep ettiler.¹⁰⁰⁵ Güney Afrika'da az sayıda da olsa Suriyeli nüfus bulunuyordu. Bunların tamamı Osmanlı vatandaşı idi ve muhtemelen büyük bir kısmı Müslüman idi. Aralarında Hristiyan Suriyeliler de mevcuttu. Ohannes Efendi'nin yardımcısı Simaan Efendi, bu küçük Hristiyan Suriyeli koloniye mensuptu. Ohannes Efendi bölgeye tayin edildiğinde, Suriyeliler onu sevinçle karşıladılar ve haklarının korunması maksadıyla Johannesburg'a şehbender tayin edilmesinden dolayı Osmanlı makamlarına teşekkürlerini iletiler.¹⁰⁰⁶ Tepkilerin çoğalmasi üzerine harekete geçen Ohannes Efendi, Birlik Parlamentosu'nda birtakım teşebbüslerde bulundu. Fakat Ohannes Efendi'nin ilgili yasaı değiştirmek veya Osmanlı vatandaşları lehine esnetecek gücü ve yetkisi bulunmuyordu. Bu nedenle sadece parlamentodaki gelişmeleri takip etmekle yetindi. Ohannes Efendi, söz konusu yasanın yürürlükten kaldırılacağına dair bir öngörüsü mevcuttu. Zira ülkenin çeşitli yerlerinde yapılan büyük gösterilerin bu yasanın tadiline sebebiyet vereceğini düşünüyordu.¹⁰⁰⁷ Fakat ilerleyen günlerde Ohannes Efendi, bu ılımlı görüşünü büyük ölçüde yitirdi ve parlamentodan müspet bir sonuç çıkmayacağına dair Londra Sefaretine bir telgraf gönderdi.¹⁰⁰⁸

Ohannes Efendi'nin Göçmen Yasası ile ilgili müspet adımlar atamaması bölgedeki Osmanlı vatandaşlarını âdeta çileden çıkardı. Hariciye Nezaretine bir dilekçe ile durumu bildiren Müslüman Osmanlı vatandaşları, açık bir ayrımcılığa maruz kaldıklarını ifade ederek Ohannes Efendi'yi Osmanlı Devleti'ni iyi temsil edememekle itham ettiler. Dilekçede aktarılan bilgilere göre ilgili yasa gereğince Müslüman Osmanlı vatandaşlarının Asyalı sayılmalarına karşın Hristiyan Osmanlı vatandaşları Avrupalı

¹⁰⁰⁴ BOA, HR. SFR. 3. 645-9. M-23. 02. 1911.

¹⁰⁰⁵ BOA, HR. SFR. 3. 634-6. M-01. 10. 1911.

¹⁰⁰⁶ BOA, HR. TO. 404-22. M-19. 12. 1910.

¹⁰⁰⁷ BOA, HR. SFR. 3. 634-6. M-01. 10. 1911.

¹⁰⁰⁸ BOA, HR. SFR. 3. 680-67. M-20. 04. 1912.

kabul ediliyordu. Hristiyan tebaayı her konuda destekleyen Ohannes Efendi'nin ise Müslüman Osmanlı vatandaşlarına karşı tam bir ilgisizliği söz konusu idi. Ohannes Efendi'nin bazı kötü niyetli kişiler tarafından yönlendirildiği iddia ediliyordu. Osmanlı Padişah'ını temsil eden şahsın, hem Müslümanların hem de Hristiyanların haklarını adil bir şekilde gözetlemesi gerektiği ifade ediliyordu. Sonuç olarak dilekçe sahipleri bölgede Osmanlı Devleti'ni Müslüman bir şehbenderin temsil etmesi gerektiğini bildirerek, Mahmud Hasan Paşa adındaki Osmanlı vatandaşı bir zâtın Johannesburg Şehbenderliğine tayin edilmesini teklif ettiler.¹⁰⁰⁹

Güney Afrika'daki çoğu Suriyeli Osmanlı vatandaşlarının şikâyetleri kısa zamanda büyük bir gündem oldu. New York'taki Suriye İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinden İstanbul'a bir telgraf gönderilerek Suriyeli Müslümanların bu konuda yaşadıkları sıkıntılar dile getirildi ve gerekli makamlardan çözüm talep edildi.¹⁰¹⁰ Ohannes Efendi'nin bölgeden ayrılmasından sonra da bölgedeki Osmanlı vatandaşlarının Göçmen Yasası ile ilgili şikâyetleri devam etti. Transval Eyaleti'nde yaşayan 105 Osmanlı vatandaşı adına Hariciye Nezaretine gönderilen 21 Ekim 1913 tarihli bir mektupta Osmanlı vatandaşlarının içinde bulundukları durum yinelenerek, Ohannes Efendi'nin ilgisiz tutumuna ateş püskürüldü ve Mahmud Hasan Paşa adındaki zâtın şehbenderliğe tayini hakkındaki talepler tekrarlandı: *"Kulları Transval'de meşru bir surette ikamet etmekte ve geçimini sağlayacak bir işle meşgul olmasına rağmen buranın kanunları gereğince Batı ve Güney Avrupa memleketlerinde yaşayan beyaz topluluklara tanınan hukuk ve imtiyazdan mahrum edildiğimizden zor durumda bulunmaktayız. Burada hukukumuzu koruyamaya muktedir bir Osmanlı şehbenderinin yokluğundan dolayı üzgün ve mağduruz. Eski şehbenderin gayretsizliği yüzünden buradaki Osmanlı tebaasından en zengin olanlar bile herhangi bir imtiyaz elde edemedikleri halde, seviyeleri Müslümanlardan aşağı olan Suriyeli Hristiyanların, Hristiyan oldukları için Osmanlı vatandaşı Müslümanların üzerinde bir statüleri var. Buradaki mağduriyetimizin nazar-ı dikkate alınmasını ve acilen Müslüman bir şehbenderin buraya tayin edilmesini istirham ederiz. Aksi takdirde Osmanlı vatandaşlarının hukuk ve ayrıcalıkları layığıyla korunamayacağı gibi İslam dininin şan ve şöhretine de hanel gelecektir. Burada*

¹⁰⁰⁹ BOA, HR. SYS. 2898-27. M-20. 12. 1912.

¹⁰¹⁰ BOA, BEO. 3864-289735. H-29. 02. 1329.

şehbenderlik vazifesini yerine getirmeye muktedir Mahmut Hasan Paşa adında bir zâtın şehbender olarak tayinini istirham eylerim."¹⁰¹¹

Bölgedeki Osmanlı vatandaşlarından gönderilen bütün mektup ve dilekçelerde Mahmud Hasan Paşa'nın adı geçmekteydi. Onun Johannesburg'daki şehbenderliğine başına getirilmesi yönünde şiddetli bir arzu vardı. Mahmud Hasan Paşa, daha önceki olaylarda adına pek tesadüf edilen bir isim değildi. Fakat anlaşıldığı kadar bölgedeki Osmanlı vatandaşları nezdinde büyük bir itibarı vardı. Dilekçedeki bilgilere göre Mahmud Hasan Paşa Transval Eyaleti dâhilindeki Germinston şehrinde ikamet ediyordu.¹⁰¹²

Mahmud Hasan Paşa'nın kimliği ile ilgili bilgiler kısıtlıdır. Güney Afrika'daki Osmanlı varlığı üzerine çalışmalar yapan Halim Gençöglü, onun 1900'lerin başında Güney Afrika'ya geldiğini ifade etmektedir. Hangi görevle ve amaçla bu bölgeye geldiği bilinmemektedir. Her ne kadar ailesi onun bir Osmanlı istihbarat mensubu olarak bölgeye geldiğini iddia etse de bu iddiayı ispat edecek resmi dokümanlar mevcut değildir. İsminin sonundaki "paşa" isminin de resmi bir unvan olup olmadığı tartışma konusudur. Türk kaynaklarında Mahmud Hasan Paşa ile bilgilerin yetersiz olmasına karşın Güney Afrika arşivlerinde ve basınında onun hakkındaki bilgiler hatırı sayılır bir ölçüdedir. Gençöglü'nün aktardığı bilgilerden hareketle Mahmud Hasan Paşa'nın ırkçılık ve Göçmen Kanunu ile mücadelede aktif bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Muhtemeldir ki o bu konudaki gayretleri ile ilgili yasadan mağdur olan Osmanlı vatandaşları arasında büyük bir saygı görmüş ve lider olarak kabul edilmiştir.¹⁰¹³

Güney Afrika'daki Osmanlı vatandaşlarının şiddetli taleplerine rağmen Osmanlı makamları hiçbir zaman için Mahmud Hasan Paşa'nın şehbenderliğini uygun görmedi. Bununla birlikte Göçmen Yasası ile ilgili mağduriyetten de olumlu bir sonuç alınamadı. İlerleyen yıllarda Osmanlı vatandaşlarının bu konudaki şikâyetleri devam etti. Özellikle Aphertheid döneminde ise bölgedeki bütün Müslümanlarla birlikte Osmanlı bakiyesi insanlar da adeta ikinci sınıf insan muamelesi görerek büyük ölçüde dışlandılar. Birçok

¹⁰¹¹ BOA, HR. TO. 601-35. M-21. 10. 1913.

¹⁰¹² BOA, HR. TO. 594-21. M-04. 01. 1912.

¹⁰¹³ Gençöglü, *Bree Sokağı*, 92-99.

hak ve hukuktan mahrum bırakılan Müslümanların ve diğer beyaz olmayan grupların bu dramı 1994 yılına kadar devam etti.

4.8. OSMANLI DEVLETİ'NİN GÜNEY AFRIKA'DAKİ EĞİTİM VE ÖĞRETİM FAALİYETLERİ

Bilindiği gibi meşhur Osmanlı âlimi Ebubekir Efendi, yirmi yıla yakın bir süre boyunca Cape Town'da etkili bir eğitim faaliyeti yürütmüş ve birçok talebe yetiştirerek Güney Afrika Müslümanlarının İslami algılarını derinden etkilemişti. Fakat onun 1880 yılındaki vefatıyla bölgedeki eğitim faaliyetleri geçici bir dönem sekteye uğradı. Osmanlı Devleti'nden yeterli destek göremeyen bölge Müslümanları, Hicaz bölgesinden hocalar istihdam ederek eğitim meselesini bir dönem için çözüme kavuşturdular. Bu arada Ebubekir Efendi'nin oğullarından Ahmed Ataullah ve Hişam Nimetullah Efendiler de Cape Town dışında babalarından miras aldıkları muallimlik vazifesini devam ettirdiler. Böylelikle Güney Afrika'da Osmanlı etkisinde birçok mektep ortaya çıktı.¹⁰¹⁴ Bu sıralarda Ebubekir Efendi'nin talebesi ve Mekkeli bir âlim olan Hacı Mahmud Efendi adında bir zât, Cape Town'da Müslümanlara evinde dini eğitim vermeye başladı. Bu durumdan memnun olan Müslümanlar, bir dilekçe ile Osmanlı makamlarına başvurarak Hacı Mahmud Efendi'nin Osmanlı mektebine muallim olarak tayin edilmesini istediler. Osmanlı Devleti'nin onayı ile Hacı Mahmud Efendi, 1894 yılında Cape Town'daki Kasl Sokağı'nda "Nur-ı Burhaniye" adında bir okul açtı. Sultan Abdülhamid'e izafeten bu okulun ismi ayrıca "Nur-ı Burhan-ı Hamidiye" olarak da kaynaklarda geçmektedir.¹⁰¹⁵

Hacı Mahmud Efendi renkli bir kişiliği ve hakkında birçok tartışma mevcuttu. Babası Hasan Gisaiddin Efendi, Afrika'dan Hicaz'a gidecek olan Hac kabilelerine rehberlik etmek için Cape Town'a taşınmıştı. Hacı Mahmud Efendi muhtemelen bu şehirde doğdu. İlk eğitimini babasından aldı. Ardından Osmanlı mektebine kaydoldu ve hafızlık icazeti alarak bu mektepten mezun oldu. Hacı Mahmud Efendi, aynı zamanda bir vaizdi ve bu sayede Cape toplumunda oldukça tanınan bir isimdi. Onun Güney Afrika Müslümanlarına en büyük katkısı şüphesiz 1880 yılında Afrikaans dilinde kaleme aldığı

¹⁰¹⁴ Uçar, *Güney Afrika'da Osmanlılar*, s397-399.

¹⁰¹⁵ Merve Karakoç, *Güney Afrika'da Osmanlı Mektepleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Edirne 2019, 74.

Kur'an-ı Kerim tefsiri idi. Bu eserle Afikaans dili ve edebiyatının gelişimine büyük bir katkı sağladı.¹⁰¹⁶

Fakat tüm bu başarılarına rağmen Hacı Mahmud Efendi, Ebubekir Efendi'nin diğer talebeleri tarafından pek sevilmiyordu. Muhtemelen aralarında kişisel bir çekişme veya anlaşmazlık söz konusu idi. Bu düşüncelerle Ebubekir Efendi'nin talebeleri İstanbul'a bir mektup göndererek Hacı Mahmud Efendi hakkındaki tenkitlerini iletiler. Mektubun sahipleri, Hacı Mahmud Efendi'nin ehil bir kimse olmadığını ve İslam hakkında câhil olduğunu ileri sürerek onun görevden alınmasını istediler.¹⁰¹⁷ Fakat görünüşe göre Osmanlı Devleti bu şikâyetlere pek kulak asmadı ve Hacı Mahmud Efendi, Osmanlı Mektebi'ndeki görevine devam etti. İkinci Meşrutiyet ilan edildiğinde, bu mektep hâlâ aktif bir vaziyetteydi ve Osmanlı Devleti'nin bölgedeki tek resmi eğitim kurumu statüsündeydi. Sultan Abdülhamid ile yakın ilişkiler kuran ve her vesilede ona olan bağlılığını bildirmekten geri durmayan Hacı Mahmud Efendi, meşrutiyetin ilanının ardından yeni yönetimle de sıcak bir bağ kurmaya gayret etti. Hatta İTC yönetimine hoş görünmek adına mektebin adını meşrutiyetin temel ilkelerinden birine izafeten “Burhan-ı Hürriyet” olarak değiştirdi.¹⁰¹⁸

Hacı Mahmud Efendi, İTC yönetimi ile ilişkilere aşırı derecede bir önem attı ve yeni hükümete varlığını kabullendirmek için azami bir çaba sarfetti. Muhtemelen onun bu çabasının altındaki temel gaye, mektebin maddi ve fiziki yetersizliklerini giderme arzusu idi. Güney Afrika Müslümanlarının etkili yayın organlarından *The Cape Argus* gazetesi, 7 Haziran 1909 tarihli yazısında Osmanlı Mektebi'nin ihtiyaçları olduğunu yazmakta ve yardım için ilgili makamlara seslenmekteydi.¹⁰¹⁹ Gazetede habere göre Hacı Mahmud Efendi muteber bir aileye mensuptu. 70 yıl önce Güney Afrika'ya gelen babası, gayretleri sonucunda hutbelerde padişahın adının okunmasını temin etmişti. Şimdi de Hacı Mahmud'un telkinleriyle hutbelerde Sultan Mehmed Reşad'ın adı okunuyordu. Bu nedenle Osmanlı makamları bu mektebe yardım etmeliydi. Zira bölgedeki yetim ve yoksul çocukların talim ve iâşeleri için Osmanlı'dan başka kaynak

¹⁰¹⁶ Halim Gençöglü, “The forgotten Effendi: Ottoman Muslim theologian, Mahmud Fakih Emin Effendi, and the real story of the Bo-Kaap Museum”, c.1894-1978, New Contree, No. 73, Special issue, November 2015, 162-180.

¹⁰¹⁷ Ajam, *The Muslim Mission Primary School in Cape Town*, 130-131.

¹⁰¹⁸ Uçar, *Güney Afrika'da Osmanlılar*, 406.

¹⁰¹⁹ BOA, MB. İ. 134-70. H-25. 06. 1327.

mevcut değildi. Ayrıca Hacı Mahmud Efendi'nin de maaşında da iyileştirme yapılması talep ediliyordu.¹⁰²⁰

Bu haberin İstanbul'a ulaşması üzerine ilgili makamlar hemen harekete geçerek mektebin ve muallim Hacı Mahmud Efendi'nin ihtiyaçlarını karşılamaya karar verdiler. Hacı Mahmud Efendi'nin Osmanlı makamlarından asıl talebi meşrutiyetin ilanı ile 1050 Kuruşa indirilen maaşının, Sultan Abdülhamid döneminde olduğu gibi tekrardan 1500 Kuruşa çıkarılması yönündeydi.¹⁰²¹ Hakkında yapılan tahkikat sonucunda onun muteber bir kişi olduğuna kanaat getirildi.¹⁰²² Nitekim *The Cape Argus* gazetesindeki haberin de etkisiyle ve Sultan Mehmed Reşad'ın onayı ile maaşı yeniden 1500 Kuruşa çıkarıldı.¹⁰²³

Hacı Mahmud Efendi, kendisine sunulan bu imkânları memnuniyetle karşıladı ve Sultan Mehmed Reşad'a olan bağlılığını her fırsatta dile getirdi. 9 Eylül 1909 tarihli mektubunda Güney Afrika Müslümanlarının hilafete bağlılık ve sadakatlerini bildirdi.¹⁰²⁴ Başka bir mektubunda ise yine bölge Müslümanlarının padişahı övdüklerini ve sadakatlerini takdim ettiklerini ifade etti.¹⁰²⁵ 1910 senesinde ise mektepte büyük bir tören düzenleyerek Sultan Mehmed Reşad adına mevlid-i şerif okuttu. Bu törene Cape Town'daki Müslüman cemaat de katıldı.¹⁰²⁶ İlerleyen tarihlerde Hacı Mahmud Efendi, neredeyse bütün özel günleri fırsat bilerek Osmanlı padişahı adına mektepte törenler düzenledi. Özellikle Sultan Mehmed Reşad'ın cülus yıl dönümleri ve dini bayramlar büyük bir sevinçle kutlandı.¹⁰²⁷

Onun bu iltifat ve ilgisine rağmen Osmanlı Maarif Nezareti, Cape Town'daki Osmanlı Mektebi'nin başarısına şüphe ile bakıyordu. Dolayısıyla gerek Hacı Mahmud Efendi'nin bitmek bilmeyen maaş arttırma taleplerini araştırmak, gerekse okulun fiziki şartlarını ve eğitim kalitesini incelemek üzere bölgeye bir müfettiş gönderilmesine karar verildi. Maarif müfettişi mektepteki incelemeleri neticesinde bir rapor kaleme alarak, 4 Ocak 1911 tarihli bu raporu gerekli makamlara sundu. Rapor büyük ölçüde olumsuz

¹⁰²⁰ BOA, İ. HUS. 177-38. H-27. 06. 1327.

¹⁰²¹ Uçar, *Güney Afrika'da Osmanlılar*, 406.

¹⁰²² BOA, HR. TH. 378-56. M-22. 07. 1909.

¹⁰²³ BOA, HR. İD. 1357-41. M-06. 09. 1909; BOA, BEO. 3828-287091. H-25. 11. 1328; BOA, BEO. 3651-273819. H-08. 10. 1327.

¹⁰²⁴ BOA, İ. HUS. 178-57. H-23. 08. 1327.

¹⁰²⁵ BOA, HR. SFR. 3. 604-51. M-01. 11. 1909.

¹⁰²⁶ Tanin, "Cape'de Müslümanlar", 14 Temmuz 1910.

¹⁰²⁷ BOA, HR. TO. 540-53. M-21. 06. 1910; BOA, DH. EUM. KADL. 3-14. H-28. 12. 1328; BOA, HR. TO. 542-47. M-25. 09. 1911.

kanaatler içeriyordu. Osmanlı maarif müfettişi sadece Osmanlı Mektebi'ni teftiş etmemiş aynı zamanda yakındaki bir diğer İslam Mektebi'ni de ziyaret ederek iki mektebin başarısını kıyaslama imkânı bulmuştu. Rapora göre Osmanlı Mektebi'nin kırka yakın talebesi bulunuyordu ve talebeler büyük ölçüde zeki çocuklardan seçilmişti. Arapça derslerini bizzat Hacı Mahmud Efendi veriyordu. Fakat mektebin talim ve tedrisinde büyük eksikler vardı. Osmanlı Mektebi, müfettişin ziyaret ettiği diğer İslam mektebine kıyasla oldukça gerideydi. Zira bu mektepte Arapçanın yanı sıra İngilizce ve Felemenkçe öğretiliyordu. Mektebin talebeleri mezun olduklarında Güney Afrika'da rahatça meslek sahibi olabilirler ve Batılı mekteplerden mezun olan talebelerle rekabet edebilirlerdi. Fakat Osmanlı Mektebi için bu durum geçerli değildi. Hacı Mahmud Efendi'nin dürüst kişiliğine karşın, mektep çağın gereklerinden oldukça gerideydi. Her şeyden önce Arapçadan başka yabancı dil verilmemekteydi ve bu durum mezun olan öğrencilerin Güney Afrika gibi Batılıların kontrolünde olan bir ülkede işsiz kalmalarına yol açabilirdi. Mektep, bu haliyle herhangi bir ümit vaat etmiyordu. Sonuç olarak maarif müfettişinin çözümü, mektebe ödenek ayrılması ve şartlarının iyileştirilmesi yönündeydi.¹⁰²⁸

Fakat bu rapora rağmen Osmanlı makamları, Cape Town Osmanlı Mektebi'nin geliştirilmesi için herhangi bir çaba sarfetmediler. Tam tersine raporun da etkisiyle buradaki eğitim faaliyetinden sonuç alınamayacağını düşünerek mektebi kendi kaderine terk ettiler. Mektep müdürü ve muallimlerinin maaşlarının ödenmesinde de ihmaller ortaya çıkmaya başladı. Bu durumdan oldukça rahatsız olan Hacı Mahmud Efendi, Osmanlı makamlarına 26 Mart 1914 tarihinde ulaşan mektubunda dört aydan beri maaşını alamadığını bildirerek vaziyetin bu şekilde devam etmesi durumunda görevine devam edemeyeceğini bildirdi.¹⁰²⁹ Fakat Osmanlı makamlarının Hacı Mahmud Efendi için bir şey yapması imkânsızdı. Bu mektup Osmanlı makamlarının eline geçmeden Hacı Mahmud Efendi Bokaap'taki evinde hayatını kaybetmişti. Onun vefatıyla Cape Town'daki Osmanlı Mektebi'nin başına oğlu Muhammed Derviş Efendi geçti. Ancak onun idaresindeki mektep, çok fazla bir varlık gösteremedi. Bu dönemde Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Osmanlı Devleti'nin bölgeyle olan irtibatı kesme noktasına geldi

¹⁰²⁸ BOA, HR. SYS. 2959-13. M-04. 01. 1911.

¹⁰²⁹ BOA, HR. İD. 1357-42. M-26. 03. 1914.

ve mektebin mali olarak desteklenmesinin imkânı kalmadı. Böylelikle Güney Afrika'da yaklaşık 50 yıl devam eden Osmanlı eğitimi serüveni son buldu.¹⁰³⁰

Hacı Mahmud Efendi'nin eğitim faaliyetlerinin yanı sıra Johannesburg şehbenderi Ohannes Efendi de eğitimle yakından ilgilendi. Onun Hacı Mahmud Efendi ve Osmanlı Mektebi'yle ilişkisinin tespit edilememesine karşın bağımsız olarak birtakım eğitim faaliyetlerini yürüttüğü anlaşılmaktadır. Ohannes Efendi, Pan-İslamizm siyaseti doğrultusunda eğitimi bir propaganda aracı olarak görüyordu. Yetenekli ilahiyatçılar eliyle Güney Afrika'nın Müslüman gençlerini eğitmeyi ve onları hilafete bağlı birer nefer haline getirmeyi planlıyordu. Bu amaçla daha önceden tanıdığı ve Urduca 'ya hâkim iki Yemenli imamın bölgeye gelmesi için Osmanlı makamlarıyla bir dizi yazışma yaptı. Bu imamlar Müslüman gençlere eğitim vererek onların hilafete olan bağlılıklarını temin edeceklerdi.¹⁰³¹

Ohannes Efendi, imamlara biner kuruş maaş verilmesini öngörüyordu. Fakat Maarif Nezareti, tayini gerekli görülen imamların maaşlarının bütçeden karşılığı olmadığını ifade ederek bu teklifi reddetti.¹⁰³² Bu teşebbüsünde başarılı olamayan Ohannes Efendi, en azından bölgedeki mevcut İslam mekteplerini etkilemek ve onlara Pan-İslamizm propagandası yapmak amacıyla, İslam mekteplerine dağıtmak üzere Kur'an-ı Kerim gönderilmesini talep etti.¹⁰³³ Bu talebi kısa sürede karşılık buldu ve Maarif Nezareti aracılığı ile bölgeye 200 adet Kur'an-ı Kerim gönderildi.¹⁰³⁴ Bu faaliyetle de yetinmeyen Ohannes Efendi, Güney Afrikalı fakir gençlerin İstanbul'da eğitim görmeleri için Osmanlı makamlarına müracaat etti.¹⁰³⁵ Ohannes'in asıl amacı Güney Afrika'da büyük bir İslam mektebi açmak ve böylelikle bölgedeki Müslümanların İslami hislerini bir kat daha arttırmaktı. İstanbul'a öğrenci gönderme talebi bu fikrinin sadece bir parçasıydı. İstanbul'dan doğrudan doğruya hoca celp etmenin zorluğunu bildiğinden dolayı, Güney Afrikalı gençlerin hilafet merkezinde eğitim almalarını sağlayacak ve böylelikle tahsilini tamamlayan gençler, Güney Afrika'da açılacak büyük İslam mektebinin müderrisleri

¹⁰³⁰ Gençoğlu, *Bree Sokağı*, 119-124.

¹⁰³¹ BOA, HR. SFR. 3. 634-1. M-04. 01. 1912.

¹⁰³² BOA, HR. SFR. 3. 7673-35. M-06. 04. 1912.

¹⁰³³ BOA, HR. SFR. 3. 671-6. M-01. 02. 1912.

¹⁰³⁴ BOA, HR. SFR. 3. 7673-35. M-06. 04. 1912.

¹⁰³⁵ BOA, HR. SFR. 3. 681-59. M-29. 09. 1912.

olacaklardı. Ayrıca bölgenin ileri gelenleri arasında da bu konuda şiddetli bir arzu vardı. Bu plan, nihayetinde Osmanlı Devleti'nin Pan-İslamizm siyasetine hizmet edecekti.¹⁰³⁶

Ohannes Efendi'nin planı Osmanlı makamları tarafından memnuniyetle karşılandı. Ancak maddi yetersizliklerden dolayı ilk aşamada sadece iki çocuğun mekteplere kabul edilebileceği ifade edildi. Bu çocuklar ilk aşamada Darülmuallim'de eğitim görecektler, ardından Darülfünuna devam edebileceklerdi.¹⁰³⁷ Bu sıralarda Ohannes Efendi'nin görevden ayrılmasına rağmen bu proje devam etti ve bölgede Hilal-i Ahmer Cemiyeti lehine yaptığı faaliyetlerle bilinen Habib Motan'ın, Ebubekir ve Ömer adındaki iki çocuğunun mekteplere kabul edilmesine karar verildi. Habib Motan, bölgede sözü geçen bir kanaat önderiydi ve onun çocuklarının İstanbul'da eğitilmesinden büyük menfaatler elde edilebilirdi.¹⁰³⁸ On bir ve on iki yaşındaki bu iki çocuğun Mekteb-i Sultaniye'ye kaydedilmesi planlanıyordu. Fakat yol masraflarının hazineden karşılanmasının mümkün olmadığı ifade ediliyordu. Bu nedenden dolayı bunların masraflarının Avrupa'da bulunan talebelere ayrılan tahsisattan karşılanabileceği bildirildi.¹⁰³⁹ Ohannes Efendi tarafından ortaya atılan bu projenin akıbeti bilinmemektedir. Osmanlı kayıtlarında bu iki çocuğun yatılı olarak Galatasaray Sultanisine kabul edilecekleri bildirilmişse de bu düşüncenin gerçekleşip gerçekleşmediğine dair herhangi bir kayıt mevcut değildir. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla bu projenin sonuçsuz kalması muhtemeldir.¹⁰⁴⁰

İkinci Meşrutiyet ilan edildiğinde Güney Afrika'daki tek aktif Osmanlı mektebi, Cape Town'da bulunuyordu. Hacı Mahmud Efendi'nin idaresi altındaki bu mektep ifade edildiği gibi oldukça yetersizdi. Müslüman halk, Hacı Mahmud Efendi'den ziyade Ebubekir Efendi'nin çocuklarını bu işi daha iyi yapabileceğini düşünüyorlardı. Fakat işin tuhaf tarafı İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte İTC yönetimi, Ebubekir Efendi'nin çocukları ile olan irtibatı büyük ölçüde kaybetti. Yeni yönetimin onları görmezden gelmesine karşın Johannesburg ve Kimberley Müslüman ahalisi, Osmanlı Devleti'ne müracaat ederek şehirlerinde mektep açılmasını ve kurumların başına Ebubekir Efendi'nin oğullarını getirilmesini talep ettiler.¹⁰⁴¹

¹⁰³⁶ BOA, BEO. 4234-317501. H-25. 12. 1331.

¹⁰³⁷ BOA, 4236-317658. H-04. 01. 1332; BOA, MF. MKT. 1193-3. H-02. 01. 1332.

¹⁰³⁸ BOA, BEO. 4262-319615. H-28. 03. 1332.

¹⁰³⁹ BOA, BEO. 4266-319888. H-10. 04. 1332.

¹⁰⁴⁰ BOA, HR. İD. 1390-70. M-04. 12. 1913.

¹⁰⁴¹ BOA, BEO. 3292-246889. H-12. 03. 1326.

Esasen Kimberley’de daha önce Hişam Nimetullah Efendi’nin müdürlüğünü yürüttüğü bir Osmanlı mektebi bulunuyordu ve bu mektep çeşitli sebeplerden dolayı kapatılmıştı. Mektebin yeniden açılmasını isteyen bölge Müslümanları, durumu İstanbul’a bildirdiler ve yirmi beş lira maaşla bu mektebin başına Hişam Nimetullah Efendi’nin geçmesini istediler.¹⁰⁴² Fakat bu taleplere net bir karşılık gelmedi. Buna karşılık 1907 yılında Johannesburg’da yine Ebubekir Efendi’nin oğullarından Ömer Celaledin Efendi’nin açtığı bir Osmanlı mektebi bulunmaktaydı. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte bu mektebin akıbeti meçhul bir hale geldi. Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti’ne bağlılığı ile ilgili hiçbir belge ve bulguya tesadüf edilmedi.¹⁰⁴³

4.9. REMZİ BEY’İN JOHANNESBURG ŞEHBENDERLİĞİNE TAYİNİ VE BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA GÜNEY AFRIKA MÜSLÜMANLARININ OSMANLI’YA YÖNELİK TUTUMLARI

Ohannes Efendi’nin bölgeden ayrılmasından sonra Johannesburg Şehbenderliğine bir dönem onun yardımcı Simaan Efendi vekalet etti. Fakat bölgedeki Müslüman Osmanlı vatandaşları Gayrimüslim bir şehbenderin kendilerini temsil etmelerine şiddetle karşıydılar ve Müslüman bir şehbenderin tayiniyle ilgili Osmanlı makamlarına birçok dilekçe gönderdiler. Osmanlı vatandaşları arasında Mahmud Hasan Paşa’nın şehbender olarak tayin edilmesini istiyorlardı. Mahmud Hasan Paşa, öteden beri Güney Afrika Birliği’nin ırkçı göçmen politikalarına karşı Osmanlı vatandaşlarının haklarını savunmaktaydı. Fakat Osmanlı makamları Mahmud Hasan Paşa’nın kişiliğine şüpheyle baktı. Bu nedenle bölgeye meslek erbabı bir diplomatın tayin edilmesi uygun görüldü. Güney Afrika’da Osmanlı temsiliyeti acemi bir şahsın eline bırakılamazdı. Trablusgarp ve Balkan savaşlarının da gösterdiği gibi bölge Pan-İslamizm siyaseti açısından vazgeçilmezdi ve hepsinden de önemlisi Osmanlı Devleti’ne maddi kaynak sağlayan coğrafyaların başında geliyordu. Bu düşüncelerle hareket eden Osmanlı Hariciye Nezareti, 21 Nisan 1914 tarihinde sabık Tahran Sefareti Müsteşarı Remzi Bey’i Johannesburg Şehbenderliğine tayin etti.¹⁰⁴⁴

¹⁰⁴² BOA, İ. HUS. 170-82. H-20. 09. 1326.

¹⁰⁴³ BOA, BEO. 3131-234781. H-16. 07. 1325.

¹⁰⁴⁴ BOA, İ. HR. 434-1. H-25. 05. 1332.

Tecrübeli bir Osmanlı diplomatı olan Remzi Bey, eski Umur-ı Mülkiye Müsteşarı Şerif Bey'in torunu ve önemli devlet adamlarından Adliye Nezareti Başkâtibi Rauf Bey'in oğlu idi. 1869'da İstanbul'da doğan Remzi Bey, ilk tahsilini tamamladıktan sonra Soğuk Çeşme Askeri Rüştîyesi'ne kaydoldu. Buradan iyi bir derecede mezun olduktan sonra Lisan mektebine devam etti. 1887 yılında henüz öğrenimi devam ederken Babıali Evrak Odası'nda memuriyete başladı. 1888'de üçüncü sınıf memurluğa terfi etti. Çalışma arkadaşları ile uyum içerisinde olduğu için amirlerinin hakkında tuttuğu raporlar olumluydu. Nihayet 1892'de 50 Kuruş maaşla Hariciye Nezareti Tahrirat Odası'nda kâtip olarak göreve başladı. Çok iyi derecede Fransızca bildiği için diplomatlık görevine geçişi kolay oldu ve nihayet 1894'te Bulgar Sefareti 3. Kâtibi olarak ilk yurt dışı görevine tayin edildi. Ardından, 1895 yılında Sırbistan'ın Kerç şehri şebbenderliğine tayin edildi. Burada iyi derecede Rusça öğrendi. 1904'te 2700 kuruş maaşla Tebriz Başşebbenderliğine tayin edildi. Daha sonra ise Batum şebbenderi olarak görev yaptı. İkinci Meşrutîyet'in ilanından sonra, 1911 yılında bu kez Tiflis Başşebbenderliğine tayin edildi. 1913'te ise Tahran Sefareti Müsteşarı oldu ve 21 Nisan 1914'e kadar bu görevde kaldı.¹⁰⁴⁵

Remzi Bey'in Johannesburg'a tayin edildiği tarihlerde büyük devletler Birinci Dünya Savaşı'na hazırlanıyordu. Bu sebepten onu zor bir görev bekliyordu. Ohannes Efendi döneminin rahatlığı ve özgürlük ortamını yakalaması imkansızdı. Çünkü İngilizler savaş döneminde, daha önce olmadığı kadar sert bir politika izleyecekler ve bölge Müslümanlarını adeta göz hapsinde tutacaklardı. Buna rağmen Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne yönelik sempatileri eksilmeden devam etti. Onlara göre büyük savaş, Osmanlı Devleti için bir fırsat olabilirdi. Pan-İslamist tasavvurların zirve yaptığı bu dönemde bölge Müslümanları, Osmanlı Devleti lehine birtakım faaliyetlere giriştiler. Mayıs 1914'te Afganistanlı Abdülkadir el-Hanefi el-Kadiri tarafından Johannesburg'un muteber isimlerinden Habib Motan'a gönderilen bir mektup Pan-İslamist tasavvurları hiç olmadığı kadar açığa çıkarıyordu. Abdülkadir bu mektubunda Afganistan'daki ulema ve devlet adamları arasındaki anlaşmazlıklar bahane gösterilerek Osmanlı Devleti'nin bölgeye bir heyet göndermesi ve bu heyet vasıtasıyla Afganistan'ın Osmanlı tabiiyetine geçmesi isteniyordu. Bu hakikaten oldukça marjinal bir fikirdi ve esasen dönemin gerçekleri ile

¹⁰⁴⁵ Uçar, *Güney Afrika'da Osmanlılar*, 499-501. Remzi Bey'in sicil dosyası için bkz. BOA, HR. SAİD. 24-13. H-20. 06. 1332.

tam bir zıtlık oluştuyordu. Bu planda, Habib Motan aracılık görevini üsteleniyordu. Abdülkadir, Osmanlı makamlarına ulaşamadığı için bunu Habib Motan vasıtasıyla Johannesburg şehbenderliğine ve oradan da Osmanlı Hariciyesine iletmek istiyordu. Tabiatıyla Osmanlı Devleti, bu aşırı düşünceyi değerlendirme lüzumunu dahi hissetmedi. Bununla birlikte bu mektup Pan-İslamizm siyasetinde Güney Afrika Müslümanlarının rolünü göstermesi açısından önemliydi.¹⁰⁴⁶ Ayrıca bu dönemde Güney Afrika Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne olan maddi yardımlar az da olsa devam etti. Bölgeden toplanan yardımlar Osmanlı Donanması ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti arasında pay edildi.¹⁰⁴⁷

Osmanlı makamları 4 Haziran 1914'te Remzi Bey'in Johannesburg Başşehbenderliğine atanmasıyla ilgili fermanı Londra Sefaretine gönderdi ve Remzi Bey için konsolos beratı (exequatur) talebinde bulundu.¹⁰⁴⁸ İngilizler ilerleyen tarihlerde sıkı bir denetime tabi tutacakları Remzi Bey'in tayinini kabul etmek zorunda kaldılar. Muhtemelen bölgedeki Osmanlı vatandaşları Remzi Bey'in tayininden haberdar değillerdi. Onun bölgeye atandığı tarihlerde Osmanlı vatandaşları M. C. Paşa adında birinin şehbender olarak tayin edilmesi için Osmanlı makamlarına baskı yapmaktaydılar. Bu kişinin kim olduğu tespit edilemese de "paşa" unvanından hareketle Mahmud Hasan Paşa olduğu düşünülmektedir.¹⁰⁴⁹

Remzi Bey, 1914 yılının haziran ayında Johannesburg'a vardı. İngilizlerin konsolosluk beratını geciktirmelerinden dolayı bir müddet resmi olarak göreve başlayamadı.¹⁰⁵⁰ Bu süre zarfında Simaan Efendi'nin şehbenderliğe vekâlet etmeye devam etti. Nihayet 27 Ağustos 1914'te konsolosluk beratı Remzi Bey'in eline ulaştı.¹⁰⁵¹ Bu tarihlerde Birinci Dünya Savaşı başlamış ve Avrupalı güçler birbirleriyle mücadeleye girişmişlerdi. Fakat Osmanlı Devleti'nin ekim ayının sonlarına kadar savaşta tarafsız kalması, Remzi Bey'e bölgede bazı faaliyetlerde bulunabilmesi açısından imkân vermekteydi. Ohannes Efendi'nin bölge Müslümanlarıyla yakaladığı Pan-İslamizm ivmesini Remzi Bey'in sağlama imkânı yoktu. Savaşın hararetle devam ettiği bu dönemde

¹⁰⁴⁶ BOA, HR. SYS. 5-20. M-26. 05. 1914.

¹⁰⁴⁷ BOA, BEO. 4306-322889. H-25. 09. 1332.

¹⁰⁴⁸ BOA, HR. SFR. 3. 703-56. M-04. 06. 1914.

¹⁰⁴⁹ BOA, HR. TO. 546-19. M-09. 06. 1914.

¹⁰⁵⁰ BOA, HR. SFR. 3. 703-65. M-25. 06. 1914; BOA, HR. SFR. 3. 703-82. M-19. 08. 1914.

¹⁰⁵¹ BOA, HR. SFR. 3. 703-83. M-27. 08. 1914.

İngilizler bölgede sıkı bir sansür uygulamaktaydılar. Bu baskı, kısa zamanda hissedilir bir hale geldi. Bayram münasebetiyle Johannesburg'daki İslam cemaatlerinin padişaha gönderdikleri şifreli tebrik telgraflarının sansürlenmesine karar verildi. Remzi Bey bu kararı şiddetle protesto ettiyse de bir sonuç alamadı. İngilizler savaş dolayısıyla sadece sefaretlerle nezaretler arasındaki yazışmada şifreye müsaade ettiklerini, diğer telgrafların açıktan gönderilmesi gerektiğini bildirdiler.¹⁰⁵²

Bu kısıtlama, Remzi Bey'in ileride yaşayacağı zorluk ve meşakkatin küçük bir habercisiydi. Çok daha müşkül durumlar kendisini bekliyordu. Osmanlı Devleti'nin Kasım 1914'te Üçlü İttifak grubu yanında fiilen savaşa girmesiyle Remzi Bey için zor günler başladı. Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki diplomatik ilişkiler sona erdiği için Remzi Bey'in Johannesburg'daki görevinden ayrılıp bir an önce İstanbul'a dönmesi gerekiyordu. Onun da düşüncesi bu yöneydi. Esasında uluslararası yasalar da bunu gerektiriyordu. Fakat hiç beklenmedik bir durum yaşandı. İngilizler Remzi Bey'i alıkoyarak onun memleketine dönmesine müsaade etmediler. Remzi Bey ile birlikte şehbenderlik kançılıryası Basri Bey de İngiliz hükümetince alıkonuldu.¹⁰⁵³

İlk zamanlar bu iki Osmanlı diplomatı her ne kadar tutuklanmasalar da sıkı bir şekilde göz hapsine tabi tutuldular. Özellikle Remzi Bey için durum oldukça vahimdi. Zira Güney Afrika'ya ailesi ile birlikte gelmişti başına bir kötü bir durum gelmesi halinde ailesinin akıbetinden endişe duyuyordu. İngiltere ile ilişkilerin kesilmesinden dolayı Remzi Bey'in de maaşın kesilmesi gerekiyordu. Fakat Osmanlı Devleti'nin başarılı bir diplomatını böylesine bir çaresizlik için bırakması düşünülmeydi. Bu yüzden maaşının devam edeceğine dair bir irade çıktı.¹⁰⁵⁴ Osmanlı makamları, büyük savaşta tarafsızlığını ilan eden Amerika hükümeti vasıtasıyla Remzi Bey'in ve ailesinin iade edilmesi için birtakım teşebbüslerde bulunduysa da başarılı olamadı. Bununla birlikte bölgede resmi Osmanlı temsilciliği olmadığı için Osmanlı vatandaşları ve diplomatlarının himayesini ABD üstlendi.¹⁰⁵⁵ Remzi Bey'in maaşı da ABD Sefareti aracılığı ile kendisine ulaştırıldı.¹⁰⁵⁶

¹⁰⁵² BOA, HR. SFR. 3. 711-80. M-06. 10. 1914.

¹⁰⁵³ BOA, HR. SYS. 2159-3. M-07. 11. 1914.

¹⁰⁵⁴ BOA, ŞD. 2834-51. H-06. 02. 1335.

¹⁰⁵⁵ BOA, HR. TO. 602. 68. M-12. 01. 1915.

¹⁰⁵⁶ BOA, HR. SYS. 2250-2. M-23. 03. 1915.

Savaş nedeniyle Osmanlı Devleti'nin Güney Afrika'daki diğer temsilciliklerinin faaliyetlerine de son verildi. Çoğu Avrupalı olan şebenderler görevlerinden istifa ettiler. İngiltere hükümeti, savaşın başında bölgedeki Osmanlı vatandaşlarının Güney Afrika'dan ayrılmalarının yasak olduğuna dair bir bildiri yayımlandı. Gayrimüslim Osmanlı vatandaşları için bu kararda herhangi bir tehlikeli durum söz konusu değildi. Bölgedeki Yunanistan Konsolosluğu, Ortodoks olan Osmanlı tebaasını himaye edeceğini ilan etti. Katolik ve özellikle Ermeni grupların ise Fransa Konsolosluğu'nun himayesinde hayatlarına devam edebilecekleri bildirildi. Bu arada 4 Şubat 1915'te İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Cape Town'daki genel valiye bir telgraf göndererek Osmanlı Devleti'ndeki İngiliz konsolduk görevlilerin serbest bırakılması şartıyla aralarında Remzi Bey'in de bulunduğu Türk diplomatlarının serbest bırakılabileceğini ifade etti. Fakat bu tutuklu değişimi teklifi genel vali tarafından kabul edilmedi.¹⁰⁵⁷

Çanakkale Savaşı'nın tüm şiddetiyle devam ettiği dönemde İngilizler, mağlubiyetin de yol açtığı asabiyetle Remzi Bey ve diğer Türk diplomatlarıyla birlikte bazı Osmanlı vatandaşlarını tutukladılar. Onun tutuklanmasıyla kimsesiz kalan eşi Madam Helene ve iki çocuğu yakınlarının evine sığındılar. Madam Helene eşinin serbest bırakılması için bir dizi hukuki mücadele verdiyse de bu gayesinde muvaffak olamadı. Ardından Remzi Bey'in ani ölüm haberinin gelmesi aileyi derinden sarstı. Kayıtlara göre Remzi Bey'in sağlık durumu oldukça iyi idi. Ani ölümüne sebebiyet verecek kronik bir rahatsızlığı bulunmuyordu. Aile efradının iddiasına göre Remzi Bey, Güney Afrika'nın en büyük kabilesi olan Zuluları, İngilizlere karşı örgütlediği için hapsedilmiş ve işkencenin ardından zehirlenerek öldürülmüştü. Bu iddiayı destekleyecek birtakım kanıtlar mevcuttu. Zira Remzi Bey'in cenazesinin İstanbul'a gönderilmesine müsaade edilmediği gibi ailesinin tüm ısrarına rağmen otopsi yapılmasına da izin verilmedi. Remzi Bey'in ailesi onun ölümünden sonra İstanbul'a dönmeyip Güney Afrika'da kaldılar ve hayatlarının sonu kadar burada yaşadılar.¹⁰⁵⁸ Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Remzi Bey'in vefatıyla Osmanlı Devleti'nin yaklaşık 60 yıllık Güney Afrika serüveni sona eriyordu.

¹⁰⁵⁷ Orakçı, *The Ottoman Empire And South Africa*, 85-88.

¹⁰⁵⁸ Gençoğlu, *Bree Sokağı*, 160-162; BOA, HR. MTV. 419-53. M-29. 02. 1916; BOA, BEO. 4427-331978. H-24. 10. 1334; BOA, BEO. 4428-332029. H-30. 10. 1334.

Remzi Bey'in hikâyesi bir yana Birinci Dünya Savaşı boyunca Güney Afrika Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne olan sempatileri devam etti. Özellikle Hindistan Müslümanları çeşitli zorlukları göze alarak birtakım Pan-İslamist hareketlere giriştiler. Savaş sırasında bazı Osmanlı gazeteleri gizlice Güney Afrika'ya sokuldu ve Müslümanların dini hissiyatını uyandırmak için kafelerde ve bazı toplantı yerlerinde Müslümanlar tarafından okundu. 10 Mayıs 1915'te İngiliz yönetimi Güney Afrika'daki tüm Osmanlı gazetelerine el koydu. 1917 yılının başlarında ise Dundee'de bir camide Türk bayrağının dalgalandırılması hükümet tarafından şiddetli bir tenkide sebebiyet verdi ve bu uygulama dini bir kökene dayanmadığı gerekçesiyle yasaklandı.¹⁰⁵⁹ Bunun yanı sıra İngilizler, Müslümanların gözünde Osmanlı Devleti'nin itibarını zedelemek adına yoğun bir propaganda uyguladılar. Arap isyanının, Müslüman Arapların Osmanlı Devleti'ne karşı başlattıkları haklı bir özgürlük mücadelesi olduğunu ifade ettiler. Müslüman Arap sempatisi uyandırarak bu sempatiyi hilafetin yerine koymaya çalıştılar.¹⁰⁶⁰

Birinci Dünya Savaşı boyunca İngiltere'nin devreye koyduğu tüm propagandaya rağmen Güney Afrika Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne yönelik sempatileri devam etti. Fakat ikili ilişkiler geniş ölçüde eski canlılığını yitirdi. Zira bu dönemde Trablusgarp ve Balkan Savaşları'ndaki yoğun ilgi ve desteği beklemek imkânsızdı. İngilizlerin Osmanlı Devleti ve bölge Müslümanlarına uyguladığı baskı bu tarz eylemlerin yeniden hayat bulmasına engeldi. Buna karşılık İngiliz yönetiminin Osmanlı hilafetinin Güney Afrika Müslümanlarına yeniden tesir etmesi konusunda endişeleri vardı. Müslümanların eskiden beri alışkanlık olduğu üzere çeşitli konularda Osmanlı dini makamlarına müracaat etmeleri İngilizleri rahatsız ediyordu. İngiltere, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti ile bir anlaşma yaparak Osmanlı hükümetinin imparatorluk dışındaki Müslüman topluluklara yönelik herhangi bir egemenlik veya yargı yetkisi kullanmasını engelledi.¹⁰⁶¹

Tüm bu engellemelere rağmen Güney Afrika Müslümanları, Milli Mücadele dönemi boyunca Anadolu'daki hareketi yakından takip ettiler ve sempatilerini açıkça ifade etmekten geri durmadılar. Daha da ötesinde Güney Afrika Müslümanları 1919 ile

¹⁰⁵⁹ Orakçı, *The Ottoman Empire And South Africa*, 76.

¹⁰⁶⁰ Gençoğlu, *Bree Sokağı*, 165.

¹⁰⁶¹ Orakçı, *The Ottoman Empire And South Africa*, 77-78.

1923 arasındaki dönemde Anadolu'daki harekâta maddi yardımda bulundular. Bu yardımların tutarı, Ahmed Uçar'ın ATASE kayıtlarından tespit ettiğine göre 17.634 Osmanlı lirası idi.¹⁰⁶² Bununla da yetinmeyen Müslümanlar, hilafet makamına olan bağlılıklarını devam ettirdiler. Sultan Vahdettin'in hal' edilmesinden sonra Cuma hutbelerinin name-i kıraat bölümleri çıkarılarak yerine Mustafa Kemal Paşa'ya dua edilmeye başlandı. Güney Afrika Müslümanları TBMM tarafından Abdülmecid Efendi'nin halife seçilmesini de memnuniyetle karşıladılar ve Port Elizabeth Müslümanlarının muallimi Şeyh Ahmed Efendi aracılığı ile halifeyi tebrik eden bir mektubu İstanbul'a gönderdiler.¹⁰⁶³

¹⁰⁶² Uçar, *Güney Afrika'da Osmanlılar*, 538.

¹⁰⁶³ Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı*, 126-127; Gençoğlu, *Bree Sokağı*, 166-167.

SONUÇ

1789 Fransız İhtilali, çok uluslu imparatorlukların yıkılmaya başladığı ve yerine ulus devletlerin ikame edildiği tarihi bir dönüm noktasını teşkil ediyordu. İhtilalin getirdiği coşku ve heyecanı dünyanın neredeyse her yerinde görmek mümkündü. Ulus olma bilinci, daha önce çeşitli imparatorlukların hâkimiyetinde yaşayan milletlerde yeni birtakım hareketlenmelere sebebiyet verdi. Sözgelimi birçok Balkan milleti, birbiri ardına çıkardıkları isyanlarla Osmanlı Devleti’nden bağımsızlıklarını ilan ettiler. Şüphesiz bu cereyanın bariz etkileri özellikle Almanya ve Rusya’da kendini hissettirdi. Zaten bağımsız bir statüde olan bu iki devlet, milliyet kavramının efsunkâr tesirine kendilerini kaptırarak “Pan-Germenizm” ve “Pan-Slavizm” gibi cüretkâr fikirleri ortaya attılar. Bu iki kavram temelde, dünyadaki bütün Germen ve Slav toplumlarının ittihadını öngörüyordu. Bu sayede Almanya, kıta Avrupa’sında bilhassa Avusturya ile birleşmeyi öngörürken, Rusya’da Balkanlara değin uzanan topraklardaki Slav kökenli küçük milletleri de kapsayan büyük bir Slav imparatorluğu kurmak istiyordu. “Pan” fikrinin başka coğrafyaları da etkilemesi kaçınılmazdı. Nitekim bu kavram, kısa bir süre sonra İslam dünyasında “Pan-İslamizm” şeklinde karşılığını buldu. Her ne kadar İslam aydınları bunu “İttihad-ı İslam” kavramı ile açıklasalar da temelde her iki kavramın ihtiva ettiği anlam benzerdi. Fakat Pan-İslamizm bir yönüyle diğer bütün “Pan” eğilimlerinden ayrılıyordu. Sözgelimi Pan- Germenizm ve Pan-Slavizm, milliyet esası üzerine kuruluyken Pan-İslamizm, din temelli bir hareketi ifade ediyordu.

Öteden beri Ortodoksların hâmisi olan Çarlık Rusya, neden bir Ortodoks ittihadı yerine milliyet esasına dayanan bir ittihadı savunuyordu? Diğer taraftan İslam milletleri, neden kendi milli birliklerini tesis etmek yerine, İslami bir birlik esasını kabul ediyorlardı? Bu iki sorunun makul açıklamaları vardır. Her şeyden önce Rusya için durum analiz edildiğinde açıkça ortaya çıkmaktadır ki Pan-Slavizm, geniş ölçüde Ortodoks birliği ile paralel bir fikirdir. Rusya’nın Balkanlar’da ele geçirmeye çalıştığı topraklar, Slav kökenli insanlarla birlikte aynı zamanda Ortodoksların yaşadığı bölgelerdir. Müslümanlar için ise bambaşka dinamikler mevcuttur. Açıkça ifade edilmelidir ki bahsi geçen dönemde Müslüman toplumlar arasında millet olma bilinci oldukça zayıf bir düşünceden ibarettir. Millet olma bilincinin daha kuvvetli olduğu Türklerde Pan-İslamizm ile birlikte Pan-Turanizm’in de hayat bulduğu muhakkaktır. Buna mukabil bu

dönemde Osmanlı Devleti, Fas Sultanlığı, Afganistan Emirliği ve kısmen İran istisna bütün İslam toplumları Avrupalı sömürgeci güçlerin idaresi altında yaşamaktadır ve milli bilinçten kısmen yoksun olan bu toplumların sarılabileceği yegâne güç İslam'dır. Zira İslam'ın en çok üstünde durduğu meselelerden biri ümmet olma bilincidir. Yine uhuvvet ve kardeşlik kavramları her zaman için İslam'ın mottosu olmuştur. Bu şartlar altında Müslümanlar, Pan-İslamizm'i sefalet ve esaretten kurtulmanın tek çıkar yolu olarak görmüşlerdir. Nitekim dünyanın tek müessir İslam gücü olan Osmanlı Devleti'nin İslam ve hilafet sayesinde ayakta durduğuna inanılmakta ve ondan medet umulmaktadır.

Cemaleddin Afgâni'nin Pan-İslamizm'e sunduğu katkılara rağmen kavramın Osmanlı topraklarında doğduğu ve ilk kez Jön Türkler tarafından ortaya atıldığı muhakkaktır. Bilhassa Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi Jön Türklerin önemli isimlerinin 1870'lerden itibaren Pan-İslamizm'i bir doktrin haline getirdiği bilinmektedir. Her şeyden önce bu bilgi, Pan-İslamizm kavramının Sultan Abdülhamid'in tezi olduğu düşüncesini çürüttüğü gibi Jön Türklere yapılan salt Batıcı imajını da derinden sarsmaktadır. Zira onların İslam dünyasını esaretten kurtarmak adına sağlam bir inanç ve motivasyona sahip oldukları görülmektedir. Bu noktada şunu açıkça ifade etmek gerekir ki Jön Türker'in Pan-İslamizm'i, pragmatik bir anlam taşımakta ve öncelikle Osmanlı Devleti'nin birliğini ve dirliğini esas almaktadır. Bu amaçla Avrupalı güçlerin hâkimiyeti altında Müslümanların Avrupalılara karşı bir koz olarak kullanılmaya çalışıldığı muhakkaktır. İkinci gaye ise şüphesiz İslam coğrafyasının esaretten kurtulması adına samimi bir gayretten ibarettir. Pan-İslamizm, esasında öteden beri Osmanlı Devleti'nde var olan birlik fenomeninin 19.yy'ın son çeyreğinde yeniden dirilmesi hadisesidir. Benedict Anderson'un "Hayali Cemaatler" tezi doğrultusunda ifade edilecek olursak Pan-İslamizm, unutulmuş geleneğin yeniden icadı ve geleceğin ihyasıdır. Şüphesiz bu geleneğin 19.yy'da yeniden icat edilmesinin en önemli sebebi Osmanlı Devleti ve İslam coğrafyasının Batı karşısında bulunduğu pasif konumdur. Osmanlı Devleti'ne bağlı İslam topraklarının bir bir Batılı güçlerin eline geçmesi, Osmanlı Devleti'ni Batı'ya karşı bir denge politikası uygulama mecburiyetine sevk etmiştir. Bunun en doğru yöntemi Avrupalı güçlerin idaresi altındaki Müslümanları, hilafet silahıyla bir koz olarak kullanmak ve bu sayede Batı'nın revizyonist eylemlerine engel olmaktır.

Sultan Abdülhamid'in bu saiklerle Pan-İslamizm'i dış siyasetin önemli bir argümanı olarak kullandığı kesindir. Onun bu politikayı uygulamasında iki itici gücün

etkisi söz konudur. Bunlardan birincisi şüphesiz Jön Türkler'in bu kavramı bir doktrin haline getirmeleridir. Bu noktadan bakıldığında Jön Türkler, Pan-İslamizm fikri doğrultusunda Sultan Abdülhamid'in selefleridir. İkinci itici güç ise Sultan Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ne karşı izledikleri revizyonist politikalara karşı İslam coğrafyasından yükselen tepkilerdir. 1875-1876 yıllarında Balkan İsyanları, 93 Harbi, Mısır'ın İngilizler ve Tunus'un Fransızlar tarafından ilhakının İslam coğrafyasında ve özellikle Hindistan Müslümanları arasında büyük bir galeyana sebebiyet verdiği ve bu coşkunun Sultan Abdülhamid'i ziyadesiyle etkilediği muhakkaktır. Tüm aykırı yorumlara rağmen Sultan Abdülhamid devrinde Pan-İslamizm'in dış siyasetin önemli bir aracı olarak kullanıldığı açıktır. Burada sorgulanması gereken nokta bu politikanın ne ölçüde başarıya ulaştığı meselesidir. Osmanlı maliyesinin çöküşün eşiğine geldiği ve Duyun-ı Umumiye idaresinin devletin gelirlerine el koyduğu bir ortamda mutlak bir Pan-İslamizm başarısından bahsetmek mümkün değildir. Yurt dışında ciddi bir propagandayı gerektiren bu tarz bir faaliyetin büyük bir meblağı gerektirdiği aşikardır. Bu açıdan değerlendirildiğinde Sultan Abdülhamid'in Pan-İslamizm siyaseti, dar bütçeyle gerçekleştirilen sınırlı bir harekettir. Çoğu kez belirli İslam memleketlerinde fahri şehbenderliklerle yürütülen bu politikaya mutlak bir başarı şansı yüklemek oldukça güçtür.

Burada sorgulanması gereken meselelerden biri de Sultan'ın Pan-İslamizm'in politikasının revizyonist bir anlam taşıyıp taşımadığı meselesidir. Kavrama atfedilen "bütün Müslümanları bir irade altında toplamaya çalışan siyasi bir eylem" ifadesi, bu noktayı irdeleme mecburiyetini ortaya çıkarmaktadır. Gerek Jön Türkler gerek Sultan Abdülhamid gerekse İTC tarafından uygulama devresine koyulan Pan-İslamizm siyaseti, hiçbir zaman için Müslümanları bir bayrak altında toplamak gibi bir gaye gütmemiştir. Özellikle İkinci Meşrutiyet dönemi aydınları, sürekli olarak kavramın savunmacı yönüne dikkat çekmişlerdir. Öte taraftan Sultan Abdülhamid'in Müslüman coğrafyayı ihtilale teşvik etmek için her tarafa ajanlarını gönderdiği şeklindeki yorumlar da hiçbir zaman için gerçeği yansıtmamaktadır. Bu noktadan değerlendirildiğinde Pan-İslamizm'in sözlük anlamının değiştirilmesi yönünde bir öneriyi ilgililere sunmak mecburiyetindeyiz. Buna mukabil Pan-İslamizm'in büyük ölçüde sömürgeci güçlerin idaresi altındaki Müslümanları esaretten kurtarmak gibi bir gayesi söz konusudur. Fakat bu eylemden ziyade söylemsel düzeyde kalan bir yorumdur. O halde tarafımızca kavram için şu tanım

önerilmektedir: “19.yy’ın soy çeyreği ile 20.yy’ın başlarında etkili olan Pan-İslamizm, nihai amaç olarak sömürge yönetimi altındaki Müslümanları esaretten kurtarmayı hedeflemekle birlikte temelde, Müslümanlar arasında fikri uyanış hareketini destekleyen ve her türlü yardımlaşma, dayanışma ve fikir alışverişini tesis etmeye çalışan siyasi bir doktrindir.” Gerek Sultan Abdülhamid gerekse İkinci Meşrutiyet döneminde Pan-İslamizm ile ilgili kaleme alınan risalelerdeki temel vurgu, Müslümanların cehâletidir. Bunun önüne geçmek için “cedidçilik” olarak ifade edilen ve Müslümanların fikri uyanışını sağlayan bir formül önerilmektedir. Diğer taraftan tanıtımda, yardımlaşma ve dayanışmaya yapılan vurguyu da açıklamak gerekir. Zira çalışmanın bütününden de anlaşılacağı gibi Osmanlı Devleti’nin İslam coğrafyası ile geliştirdiği Pan-İslamist ilişkilerde çoğu kez bölge Müslümanlarının maddi yardımları umulmuştur. Özellikle Trablusgarp ve Balkan Savaşları gibi iki önemli krizde, Osmanlı maliyesinin çöküşün eşğine gelmesi bu yardımları oldukça anlamlı kılmıştır. Öte yandan fikir alışverişine yapılan vurgunun da makul sebepleri vardır. Bilhassa İkinci Meşrutiyet döneminde Osmanlı aydınları ile İslam coğrafyasındaki Müslüman aydınlar arasında gazeteler ve mecmualar yoluyla yoğun bir fikir teatisi meydana geldiği görülmektedir. Söz gelimi Hindistan veya Güney Afrika gibi uzak coğrafyalarda filizlenen bir fikrin kısa zamanda Osmanlı aydınları arasında karşılık bulduğu sık rastlanan olaylardandır. Yine gazeteler aracılığı ile Müslüman aydınların birbirlerinin fikirlerini destekledikleri, katkı yaptıkları veya tekzip ettikleri malumdur.

Pan-İslamizm siyaseti, dış siyasette Sultan Abdülhamid ile İTC yönetimi kesin bir çizgiyle ayıran görüşü de yürütmektedir. Alman ittifakı ile birlikte Pan-İslamizm siyasetinin de dış politikada Sultan Abdülhamid’den İttihatçılara miras kaldığı görülmektedir. Fakat iki devir arasındaki Pan-İslamizm siyasetinde gözle görülür farklar bulunmaktadır. Bu noktada Sultan Abdülhamid’in daha radikal bir Pan-İslamizm siyaseti izlediği tezine karşı ciddi itirazlar getirmek gerekir. İTC yönetimi altında, özellikle Balkan Savaşlarından sonra daha revizyonist bir Pan-İslamizm siyaseti izlendiği malumdur. Öyle ki bu dönemde, Sultan Abdülhamid devrinde tasavvur dahi edilemeyen söylemlerin eylem sahasına geçtiği görülmektedir ki 1914’ün kasım ayında ilan edilen cihad kararı, Pan-İslamizm siyasetindeki radikal tutumun en bariz göstergesidir. Diğer taraftan İTC döneminde, Pan-İslamizm siyaseti Osmanlı aydınları arasında gözle görülür bir biçimde tartışma konusu olmuş ve geniş kitleler tarafından dillendirilmiştir. Sultan

Abdülhamid döneminde ise bu kavramın tek bir istikametten, devlet eliyle sınırlı bir zümre tarafından tartışıldığı ve uygulandığı görülmektedir. Bu yönüyle İkinci Meşrutiyet devri Pan-İslamizm'i Osmanlı aydınlarının da iştirak ettiği ve toplum tarafından kabul gördüğü bir safhayı teşkil etmektedir.

Başarı noktasından değerlendirildiğinde iki dönem arasında da bariz bir fark görülmemektedir. Nitekim İkinci Meşrutiyet devrinde de Osmanlı Devleti'nin mali krizlerle boğuşması Pan-İslamizm siyasetinde daha organize bir harekete ve propaganda faaliyetine engel olmuş ve yeni dönemde de büyük ölçüde eski dönemin araç ve yöntemleri uygulanmıştır. Müslüman coğrafyalarda şehbenderlikler açmak, halka Kur'an-ı Kerim dağıtmak, kısıtlı da olsa bazı bölgelerde mektepler açmak ve İslam coğrafyasının hatırı sayılır simalarını nişanlarla taltif etmek, bu yöntemlerden birkaçıdır. Diğer taraftan İkinci Meşrutiyet devri Pan-İslamizm siyasetinin büyük ölçüde pragmatik bir gaye güttüğü görülmektedir. Bu dönemin Pan-İslamizm siyasetinde en büyük motivasyon Müslüman coğrafyadan maddi kaynak temin etmektir. Özellikle Sultan Abdülhamid döneminde Hicaz Demiryolu projesi münasebetiyle İslam coğrafyasından toplanan maddi yardımların bu konuda İttihatçıların dikkatini çektiği ve benzeri bir yöntemi kendi dönemlerinde kullanmalarına sebebiyet verdiği muhakkaktır. Bilhassa Balkan Savaşlarında sadece Hindistan'dan gelen maddi yardımların savaşın maliyetinin %90'ını karşıladığı hesaba katılırsa, maddi motivasyonun ne denli önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu amaçla İkinci Meşrutiyet devrinde İslam coğrafyasının birçok noktasında yeni şehbenderliklerin açıldığı bilinmektedir. Filipinler'in merkezi Manila, Güney Afrika'nın merkezi Johannesburg ve Habeşistan'ın merkezi Harare'de açılan şehbenderlikler bu görüşü desteklemektedir. İlgili bölgelerdeki şehbenderlerin temel mesaisi bölgeden Osmanlı Devleti'ne giden yardımları organize etmek olmuştur. Bunun yanı sıra İkinci Meşrutiyet devri Pan-İslamizm siyasetinin ikinci hedefi Müslüman coğrafyaya meşrutiyet değerlerini benimsetmek ve onlarla olan ikili ilişkilerini tanzim etmektir. Bu dönemde Pan-İslamizm ile ilgili kaleme alınan risalelerde meşrutiyetin İslam coğrafyasında büyük bir fikri dönüşüme sebebiyet vereceği tezi üzerinde sıklıkla durulmuştur.

Sonuç olarak ifade edilmelidir ki gerek Sultan Abdülhamid gerekse İkinci Meşrutiyet döneminde Pan-İslamizm siyaseti, gerekli alt yapı ve organizasyondan tamamen mahrumdur. Her şeyden önce bu politikayı yürütecek profesyonel bir ekip

mevcut değildir. Öte taraftan Osmanlı aydınları çoğu kez Pan-İslamizm ile ilgili görüşlerinde sağlam bir organizasyon ve eylem planı önermekten oldukça uzaktaydılar. Bu yönüyle Pan-İslamizm, hiçbir zaman için Osmanlı Devleti'nin çöküşünü engelleyen siyasi bir doktrin olamamıştır. Aksine özellikle cihad kararıyla devletin çöküşünü hızlandırmıştır. Bununla birlikte bu siyaset, birtakım olumlu gelişmelere de sebebiyet vermiştir. Öncelikle Osmanlı Devleti ile İslam coğrafyası aydınlarının birbirilerini tanımalarında ve etkileşimlerinde Pan-İslamizm siyasetinin gözle görülür bir etkisi mevcuttur. Bu, özellikle Hindistan Müslümanları için geçerli bir fenomendir. Zira İkinci Meşrutiyet devrinde Hindistan Müslümanları ile girilen sıkı Pan-İslamist ilişkiler, Milli Mücadele yıllarında Hindistan Müslümanlarının Anadolu hareketini maddi ve mânevi açıdan desteklemeleriyle sonuçlanmıştır.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV BELGELERİ

1. TC. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

HAT: 5-94.

HR. SFR. 3: 256-3, 274-49, 562-24, 621-1, 731-16, 731-21, 730-47, 614-60, 730-13, 639-73, 656-2, 671-23, 73-56, 730-51, 664-51, 730-37, 689-19, 689-21, 731-5, 692-33, 550-42, 549-75, 588-115, 695-15, 657-49, 697-17, 703-3, HR. SFR. 3, 681-63, 609-27, 623-6, 594-6, 626-6, 729-36, 645-37, 729-59, 649-5, 681-7, 696-29, 647-2, 634-6, 730-19, 659-2, 681-12, 634-6, 634-6, 659-2, 680-19, 681-26, 681-59, 659-2, 680-40, 671-17, 634-6, 671-14, 634-6, 634-1, 681-11, 680-4, 634-1, 680-21, 681-33, 680-4, 680-21, 680-32, 680-22, 680-39, 676-7, 681-27, 657-23, 681-40, 681-55, 681-22, 681-56, 681-67, 730-47, 681-67, 681-64, 681-69, 657-33, 681-74, 681-78, 681-66, 692-16, 623-13, 711-27, 632-20, 645-9, 634-6, 634-6, 680-67, 604-51, 634-1, 7673-35, 671-6, 7673-35, 681-59, 703-56, 703-82, 703-83, 711-80.

Y.PRK.ZB: 9-44.

DH.SYS: 57-12, 55-68.

HR.SYS: 1234-70, 2903-93, 2856-9, 1858-8.

BEO: 3552-266373, 4190-314232, 3971-297799, 4065-304816, 2893-216973, 1095-82104, 3552-266373, 3621-271517, 3804-285248, 3802-285141, 4045-303337, 4045-303337, 4027-301968, 3974-298000, 4005-300319, 4006-300383, 4023-301685, 4027-301968, 4038-302811, 3998-299844, BEO. 4051-3037621, 4046-303430, 4153. 311429, 4046-303430, 3996-299652, 4108-308060, 4153-2111429, 4158-311807, 4149-311112, 4152-311329, 4154-311534, 4148-311049, 2707-203012, 1166-87419, 2174-162984, 2689-201627, 1437-107706, 3708-278080, 3749-281149, 3801-285015, 4241-318033, 3638-272822, 3650-273700, 3790-284245, 4016-301151, 4175-313098, 3122-309125, 4154-311534, 4204-315233, 4215-316071, 4240-317970, 4009-300629, 4160-311965, 4174-213019, 4173-212948, 2395-179592, 2665-199849, 3549-266169, 4158-311809, 4144-310750, 4175-313057, 3606-270383, 3802-285093, 4286-3211446, 4098-307276, 4115-308594, 4207-315483, 3864-2897357, 3828-287091, 3651-273819, 4234-317501, 4262-319615, 4266-319888, 3292-246889, 3131-234781, 4306-322889, 4427-331978, 4428-332029.

ZB: 9-44, 328-34.

DH.KMS: 63-53.

DH. ŞFR: 468-23, 52-82, 52-82

Y...MTV: 215-27, 75-89, 229-12, 198-70.

HR.İD: 1675-41, 94-40, 98-36, 1273-54, 117-38, 1881-53, 1357-4, 1390-70.

Y..EE: 28-153, 147-3, 78-70, 32-35.

Y..EE. KP: 35-3452, 8-794.

İ..HR: 272-16447, 274-16684, 290-18200, 285-17778, 425-20, 423-22, 418-8, 423-41, 434-1.

Y..PRK.HR: 1-23, 1-16.

DH. SYS: 64-38, 49-28, 64-38, 31-7.

HR.TO: 59-24, 126-76, 59-24, 127-91, 136-166, 599-57, 333-6, 33-9, 354-111, 360-78, 590-55, 542-24, 542-115, 542-102, 597-63, 594-16, 542-97, HR. TO. 594-16, 543-106, 594-16, 542-97, 543-76, 543-108, 600-47, 600-53, 545-33, 543-103, 545-76, 546-21, 621-59, 344-36, 356-25, 402-60, 593-17, 270-22, 69-56, 601-73, 595-59, 595-50, 544-44, 543-13, 598-18, 543-13, 544-66, 543-110, 542-15, 541-74, 601-38, 598-54, 600-56, 598-9, 545-58, 600-67, 601-17, 599-64, 404-22, 601-35, 594-21, 540-53, 542-47, 546-19, 602. 68,

DH. ŞFR: 109-2, 468-23, 52-82.

DH. EUM. KLU: 9-12

DH.MKT: 1320-77, 1320-52, 1319-28, 2841-19, 2764-11, 1276-18, 1696-54, 1762-97, 1994-87.

İ..DH: 756-60979, 776-63170, 1251-98118.

Y..PRK.EŞA: 9-32, 43-42, 27-33.

İ.MBH: 12-37, 11-99, 12-40.

HSDHADB: 1-54, 2-5.

Y. A.HUS: 231-4, 297-35, 380-54, 386-52, 394-96, 253-105, 525-93.

Y..PRK.AZN: 4-56.

Y. PRK. MK: 5-105.

HR. İD: 94-40, 98-36, 1273, 117-38, 1881-53, 1357-41, 1357-42, 1390-70, 1675-41.

İ.HR: 290-18200, 285-17778, 425-20, 423-22, 418-8, 423-41, 434-1, 272-16447, 274-16684.

Y. PRK. AZJ: 46-10.

Y. PRK. EŞA: 43-42, 9-32, 27-33.

Y.PRK.MF: 3-37.

MF. İBT: 419-35, 419-35.

DH. TMIK. M: 64-14.

MB. İ: 168-6, 149-6, 134-70, 169

İ. TAL: 462-8, 483-22, 484-46.

İ. MBH: 12-37, 11-99, 12-40.

İ.MTZ.(01): 20-951.

Y..MTV: 215-27, 167-170, 229-12, 75-89, 198-70,

DH. İD: 213-201, 33-26,

Y..PRK. BŞK: 80-27.

Y.PRK. NMH: 5-56.

Y. PRK. ASK: 58-85.

Y. PRK. MYD: 10-60.

Y. PRK. UM: 14-11.

MF. İBT: 419-35,

HR. UHM: 388-25, 146-14, 144-3, 186-61, 145-61, 149-4, 139-59.

HR. TH: 368-122, 323-104, 377-21, 378-84, 378-56.

DH. MKT: 1320-52, 1319-28, 2841-19, 2764-11, 1276-18, 1696-54, 1762-97, 1994-87,

HH. İ: 241-50, 128-24.

HR. MTV: 694-107, 419-45, 419-53.

DH. EUM. KADL: 3-14.

DH. MTV: 40-10.

MF. MKT: 1193-3.

HR. SAİD: 24-13.

ŞD: 2834-51.

İ.HUS: 177-38, 178-57, 170-82. 135-19.

Y..PRK. GZT: 60-17

A.) MTZ. (05): 30-123.

DH. EUM. 6 Şb: 2-63

2. India Office Records (IOR)

IOR/R/15/2/45.

IOR/L/MIL/17/16/23.

IOR/R/15/2/45.

IOR/R/15/2/45.

IOR/L/PS/10/196.

IOR/L/R/5/83.

IOR/L/R/5/84.

IOR/L/R/5/85.

IOR/L/R/5/86.

IOR/L/R/5/87.

IOR/L/R/5/88.

IOR/L/PS/11/59.

IOR/L/PS/11/70.

IOR/L/PS/11_35 (1)P 4115.

IOR/L/PS/20/242.

IOR/L/PS/20/ H137.

IOR/L/PS/ 10/ 519.

IOR/L/PS/18/B267.

IOR/L/PS/ 20/ G77.

IOR/L/PS/11/59.

IOR/L/PS/10/518.

IOR/L/PS/10/519.

IOR/LPS/11/36

3. The National Archives (TNA)

FO 424/225

FO/424/250

FO/882/15

4. Kızılay Arşivi (KA)

KA, nr. 18/109.1.

KA, nr. 16/17.1.

5. National Archives of South Africa (NASA)

GG 1511, 49/120

GG 1511, 49/135

GG 1511, 49/127

GG 1511, 49/123

GG 685, 9/11/3

B. SÜRELİ YAYINLAR

Teârif-i Müslimin

Hikmet

İttihad-ı İslam

Beyanü'l-Hak

Sebilürreşad

Sırat-ı Müstakim

Tanin

Bombay Gazette

İkdam

İslam Dünyası

Moslem Chronicle

Bombay Gazette

Times Of India

African Chronicle

Advocate of India

The Observer

The Comrade

Indian Opinion

Ceride-i Sûfiye

Cihan-ı İslam

C. İNCELEME ESERLER

19. *Asırda Batı'nın Gözüyle Siyasi İslam ve Pan-İslamizm*, Yayına Hazırlayan: Mümtaz'er Türköne-Ümit Özdağ, Rehber Yayıncılık, Ankara 1993
- Abbasi, Muhammad Yusuf, *London Muslim League (1908-1928)*, İslamabad 1988
- Abdürreşid İbrahim, *Yirminci Asrın Başlarında Âlem-i İslam ve Japonya 'da İslamiyet'in Yayılması*, Yay Haz: Mehmed Paksu, Nesil Yayınları, İstanbul 2012.
- Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1999.
- Ahmed Rıza Bey, *Batı'nın Doğu Politikasının Ahlaken İflası*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Çev: Ziyad Ebuzziya, İstanbul 1988.
- Akçapar, Burak, *People's Mission to the Ottoman Empire: M. A. Ansari and the Indian Medical Mission (1912-1913)*, Oxford University Press, New Delhi 2014.
- Akgül-Uluğtekin, Seçil Karal-Murat, *Yeni Belgeler Işığında Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a I*, Türk Kızılay Yayınları, Ankara 2020.
- Akkaya, Rukiye, *Prens Sabahattin*, Liberte Yayınları, Ankara 2005.
- Andler, C.H, *Pan-Germanism -Its Plans For German Expansion İn The World*, Librairie Armand Colin, Paris 1915.
- Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım yayınevi, İstanbul 2010.
- Avanzâde Mehmed Süleyman, *Trablusgarp ve Devlet-i Aliyye, İtalya Vekâyi-i Harbiyesi: Osmanlı-İtalyan Harbi 1911-1912*, Ötüken Yayınevi, Yay Haz: Ayhan Küçükkefe, İstanbul 2021.
- Aydın, Cemil, *İslam Dünyası Fikri: Küresel Bir Entelektüel Tarih Çalışması*, Alfa Yayınları, Çev: Hasan Aksakal, İstanbul 2021.
- Azmizâde Refik Bey, *İttihad-ı İslam ve Avrupa*, Matba-i Ebuzziya, Ter: İbrahim Halil, Kostantiniyye 1327.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi: Fikir Cereyanları, İnkılap Hareketleri, İç Didişmeler, Birinci Genel Savaşın Patlak Vermesi*, TTK Basımevi, 2/4, Ankara 1991.
- Belen, Fahri, *XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1973.

British Documents on The Origins of the War 1898-1914, V, London 1928

British Documents on The Origins of the War 1898-1914, X, London 1936.

Celâl Nûri, *İttihad-ı İslam ve Almanya*, Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, İstanbul 1333.

Celâl Nûri, *İttihad-ı İslam'ın Mazisi, Hâli, İstikbali*, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1331.

Çerkeş Şeyhi-Zâde Halil Halid Bey, *Hilal ve Haç Kavgası*, Çev: Gazanfer Şahin, Babıali Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

Çiçek, Hikmet, Dr. Bahattin Şakir: *İttihat ve Terakki'den Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakoben*, Kaynak yayınları, İstanbul 2004.

Çolak, Mustafa, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.

Deringil, Selim, *Simge'den Millete: II. Abdülhamit'ten Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.

Dijk, Kees Van, *The Netherlands Indies and the Great War 1914-1918*, KITLV Press, Leiden 2007.

Dikici, Erkan, *Celal Nuri İleri'de Türk Modernleşmesi ve İnkılapları*, İksad Basımevi, Ankara 2019.

Dündar, Ali Merthan, *Panislamizm'den Büyük Asyacılığa, Osmanlı İmparatorluğu ve, Japonya ve Orta Asya*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2006

Ege, Nezahat Nurettin, *Prems Sabahattin: Hayatı ve İlmi Müdafaaaları*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1977.

Eraslan, Cezmi, *II. Abdülhamit ve İslam Birliği*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1992.

Erkek, Mehmet Salih, *Bir Meşrutiyet Aydını Ethem Nejat (1877-1921)*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2012.

Galanti, Avram, *Türkler ve Yahudiler: Tarihi, Siyasi Tetkik*, İstanbul Tan Matbaası, İstanbul 1947.

- Gençoğlu, Halim, *Bree Sokağı; Afrika'ya Hayat Veren Türkler*, Grius Yayınevi, İstanbul 2021.
- Gençoğlu, Halim, *Güney Afrika'da Osmanlı İzleri*, Kronik Yayınları, İstanbul 2022.
- Göksoy, İsmail Hakkı, *Endonezya'da İslam ve Hollanda Sömürgeciliği*, İSAM Yayınları, İstanbul 2020.
- Göksoy, İsmail Hakkı, *Güneydoğu Asya'da Osmanlı-Türk İzleri*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2004.
- Graves, Pkilip, *İngilizler ve Türkler: Osmanlı'dan Günümüze Türk-İngiliz İlişkileri (1789-1939)*, Çev: Yılmaz Tezkan, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 1999.
- Gündüz-Bardak, Mustafa-Musa, *Eğitimci Bir Jön Türk Lider Ahmet Rıza ve Vazife ve Mesuliyet Eserleri*, Divan Kitap, İstanbul 2011.
- Güngör, Erol, *İslam'ın Bugünkü Meseleleri*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2010.
- Hasan, Mushirul, *A Nationalist Conscience: M.A. Ansari, The Congress And The Raj*, Manohar 1987.
- Heller, Josep, *British Policy Towards The Ottoman Empire 1908-1914*, Printed in Great Britain by Page Bros (Norwich) Ltd, London 1983.
- Hülagü, Metin, *Pan-İslamizm: Osmanlı'nın Son Umudu*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2006.
- Kadı-Peacock, İsmail Hakkı-A.C.S, *Ottoman-Southeast Asian Relations Sources From the Ottoman Archives*, Brill Press,1, Boston 2020.
- Kara, İsmail, *Hilafet Risaleleri: II. Abdülhamit Devri*, 1, Klasik Yayınları, İstanbul 2021.
- Kara, İsmail, *Hilafet Risaleleri: II. Abdülhamit Devri*, 2, Klasik Yayınları, İstanbul 2002.
- Kara, İsmail, *Hilafet Risaleleri: II. Meşrutiyet Devri*, Klasik Yayınları, 3, İstanbul 2003.
- Kara, İsmail, *İslamcıların Siyasi Görüşleri: Hilafet ve Meşrutiyet*, Dergâh Yayınları, 1, İstanbul 2017.
- Kara, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi: Metinler Kişiler*, Dergâh Yayınları, 1, İstanbul 2020.

- Kara, İsmail, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi: Metinler Kişiler*, Dergâh Yayınları, 2, İstanbul 2021.
- Karadeniz, Yılmaz, *Osmanlı ve İran’ın İngiliz Paraleli Cemaleddin Esebadi*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi: İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, C. 9, TTK, Ankara 1996.
- Kayaoğlu, Taceddin, *Osmanlı Hâriciyesinde Gayr-i Müslimler (1852-1925)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.
- Keleşyılmaz, Vahdet, *Teşkilat-ı Mahsusa’nın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999.
- Kıdwai, Müşir Hüseyin, *Paris Sulh Konferansı ve Osmanlı’nın Çöküşü*, Nehir Yayınları, Sadeleştiren: Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul 1991.
- Kıdwai, Shaikh Mushir Hosain, *Pan-İslamism*, London 1908.
- Kılıç, Selami, *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.
- Kur’an-ı Kerim*.
- Kurtcephe, İsrail, *Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.
- Landau, Jacob M, *Pan-İslam Politikaları: İdeoloji ve Örgütlenme*, Anka Yayınları, Çev: Nigar Bulut, İstanbul 2001.
- Mahida, Ebrahim Mahomad, *History Of Muslims in South Africa: A Chronology*, Arabic Study Circle, Durban 1993.
- Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.
- Maulana Ebul Kelam Azad, *India Wins Freedom*, Orient Longman, New Delhi 1988.
- McCarthy-Turan-Taşkiran, Justin-Ömer-Cemalettin, *Sasun: The History of an 1890s Armenian Revolt*, The University of Utah Press, Salt Lake City 2014.

Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgeseli (1908-1925), Sırat-ı Müstakim Mecmuası, Proje Yürütücüsü: M. Ertuğrul Düzdağ, Bağcılar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2012.

Meydan Larousse: Büyük Lügat ve Ansiklopedi, Sabah Gazetesi Yayınları, 15.

Midori, Kawashima, *The “white man’s burden” and the Islamic Movement in the Philippines: the Petition of Zamboanga Muslim Leaders to the Ottoman Empire in 1912*, Institute of Asian Cultures, Sophia University, Tokyo 2014.

Minaut, Gail, *The Khilafat Movement: Religious Symbolism and Political Mobilization in India*, Oxford University Press, Bombay 1982.

Mustafa Sabri Efendi, *Hilafetin İlgasının Arka Planı*, İnsan Yayınları, İstanbul 2020.

Muzaffer İmam, *Role Of Muslims in The National Movement (1912-1930)*, Mittal Publications, Delhi 1987.

Mühendis Faik, *Türk Denizcilerinin İlk Amerika Seferi; Seyahatâneme-i Bahri Muhit*, Yay Haz: N. Ahmet Özalp, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2016.

Mühlman, Carl, *İmparatorluğun Sonu; 1914 Osmanlı Savaşı Neden ve Nasıl Girdi*, Timaş Yayınları, Çev: Kadir Kon, İstanbul 2009.

Narayan, Shriman, *The Selected Works of Mahatma Gandhi*, Vol: 2, Navajian Publishing House, Ahmedabad 1968.

Niemejer, A.C, *The Khilafat Movement in India 1919-1924*, The Hague-Mar Tinus Nijhoff, Eindhoven 1972.

Okyar, Ali Fethi, *Sultan II. Abdülhamid Han’la 113 Gün*, Yay Haz: Eyyup Bostancı, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2017.

Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Çev: Çiğdem Önal Emiroğlu-Kudret Emiroğlu, İstanbul 2017.

Öke, Mim Kemal, *Hilâfet Hareketleri*, İrfan Yayıncılık, İstanbul 2005.

Ömer Lütfi, *Ümitburnu Seyahatnamesi (Yüz Yıl Önce Güney Afrika)*, Haz: Hüseyin Yorulmaz, İstanbul 1994.

- Özbozdağlı-Önen, Özer-Nizam, *İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1911 Kongresi ve Siyasi Programı: İttihat ve Terakki Cemiyetinin En Uzun Yılı*, Detay yayıncılık, Ankara 2017.
- Özcan, Azmi, *Panislamizm Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, İSAM Yayınları, Ankara 2020.
- Özçelik, Selahittin, *Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti*, TTK Basımevi, Ankara 2000.
- Özyüksel, Murat, *Hicaz Demiryolu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- Padişah Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yıllığı*, Yay Haz: Ahmet Zeki İzgöer-Ramazan Tuğ, Türk Kızılayı Yayınları, Ankara 2013.
- Pomiankowski, Joseph, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü: 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı*, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 2014.
- Prasad, Bimal, *The Foundations of Muslims Nationalism*, New Delhi 2001.
- Prasad, Yuvaraj Deva, *The Indian Muslims and World I: A Phase of Disillusionment With British Rule (1914-1918)*, New Delhi 1985.
- Prof. White, *Hilafetin Siyaseti*, Kudema Yayınları, Çev: Habil Âdem, İstanbul 202.
- Qureshi, N.Naeem, *Pan-İslam in British India Politics: A Study o f the Khilafat Movement, 1918-1924*, Leiden; Boston; Köln; Brill, 1999.
- Rahman, Matiur, *From Consultation to Confrontation*, Luzac& Company, London 1970.
- Ramsour, Ernest Edmondson, *Genç Türkler ve İttihat Terakki: 1908 İhtilali'nin Hazırlık Dönemi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2001.
- Robinson, Francis, *Separatism Among Indian Muslims: The Politiccs of The United Provinces' Muslims 1860-1923*, Oxford University Press, Bombay 1993
- Sadıq, Mohammad, *The Turkish Revolution and The Indian Freedom Movement*, Bombay 1983.
- Safa, Peyami, *Türk İnkılabına Bakışlar*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2010.
- Saraçoğlu, Ahmet Cemaleddin, *Unutulan Meşhurlarımızdan Mizancı Murat Bey*, Şema Yayınları, Yay Haz: İsmail Dervişoğlu, İstanbul 2005.

- Schmidt, Jan, *Through The Legation Window 1876-1926; Four Essays on Dutch, Dutch-Indian and Ottoman History*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, İstanbul 1992.
- Seben, H. Taner, *Singapur'da İlk Temsilciliklerimiz ve Başkonsolos Ahmed Ataullah Efendi*, Türkiye Cumhuriyeti Büyükelçiliği, Singapur 2014.
- Sezer-Metin, Cemal-Ömer, *Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Balkan Savaşlarında Muhacirlere Yardımları*, Türk Kızılayı, Ankara 2016.
- Shukla, Ram Lakhan, *Britain, India and the Turkish Empire (1853-1882)*, People's Publishing House, Bombay 1973,
- Smith, Wilfred Cantwell, *Modern İslam in India: A Social Analysis*, Minerva Book Shop, Lahore 1943.
- Sultan II. Abdülhamit, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, Haz: A. Alâeddin Çetin-Ramazan Yıldız, Çığır Yayınları, İstanbul 1976.
- Syed Rais Ahmad Jafri, *Selections From Moulana Mohammed Ali's Comrade*, Mohammad Ali Academy, Lahor, Tarih Belli Değil.
- Şehbenzderzade Filibeli Ahmet Hilmi, *Yirminci Asırda Âlem-i İslam ve Avrupa Siyaseti*, Büyüyen Ay Yayınları, Haz: Bedri Mermutlu, İstanbul 2019.
- Şeleş, Ali, *Cemaleddin Afgâni: Görüşler, tartışmalar, Değerlendirmeler*, İz Yayıncılık, Çev: Mehmet Çelen, İstanbul 2013.
- Şibli Numani, *Anadolu, Mısır, Suriye Seyahatnamesi*, Çev: Yusuf Karaca, Dünya Bizim Yayınları, İstanbul 2018.
- Tandoğan, Muhammed, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020.
- Terzi-Ergün-Alacagöz, Mehmet Akif-Ahmet-Mehmet Ali, *Osmanlı Belgeleri Işığında Osmanlı-Endonezya İlişkileri*, Hitay Yayınları, İstanbul 2017.
- Toprak, Zafer, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Doğan Kitap, İstanbul 2012.
- Tunaya, Tarık Zafer, *İslamcılık Cereyanı, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları*, İstanbul 1998.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye 'de Siyasal Partiler: II. Meşrutiyet Dönemi*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.

Türkoğlu, İsmail, *Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997.

Türküne, Mümtaz'er, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınlar, İstanbul 1991.

Uçar, Ahmet, *Unutulmayan Miras: Güney Afrika'da Osmanlılar*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.

Vambéry, Armin, *Der Islam in Neunzehnten Jahrhundert; Eine Culturgeschichtliche Studie*, Leipzig, F.A. Brockhaus 1876.

Vambéry, Arminius, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, Kitabevi Yayınları, Çev: Abdurrahman Samipaşazade Abdulhalim, İstanbul 2019.

Wallach, Jehuda L, *Bir Askeri Yarsımın Anatomisi*, Çev: Fahri Çeliker, Gnkur. Basımevi, Ankara 2008.

Yalçinkaya, Alaeddin, *Sömürgecilik ve Pan-İslamizm Işığında Türkistan (1856-1922)*, Divan Kitap, İstanbul 2021.

Yerlikaya, İhsan, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Siyasi Hayatında Basiret Gazetesi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Van 1994.

D. MAKALELER

Süleyman, A., “İslâmiyet ve Türklük”, *Sebilürreşad*, 15 Cemâziyelevvel 1330 Perşembe/ 19 Nisan 1328, C. 8, Aded: 191.

Abbasi, Muhammad Yusuf, “Pan-İslamic Dimension of The London Muslim League”, *The All India Muslim League: Some Historical and Functional Perspectives (1906-1944)*, Ed: Dr. Naddem Shafiq Malik, Fiction House Press, Lahor 2004.

Abdülahad Davud, “Pan-İslamizm”, *Beyanu'l-Hak*, 10 Kanunuevvel 1324, 23 Aralık 1908, Sene:1- Aded: 13.

Abdülazim Banari, “Âlem-i İslam'da İntibah”, *İctihad*, 30 Mayıs 1329/12 Haziran 1913, Sene: 4, Numro: 68.

Abdülaziz Nevâiti, “Hindistan Müslümanları ve Harb-i Hâzır”, *Sebilürreşad*, 25 Şa’bân 1330 Perşembe/ 26 Temmuz 1328, C. 8 - Aded: 205.

Abdülehad Davud, “Cava yahud Yirmi Sekiz Milyonu Hâvi Bir Cezire”, *Beyanü’l-Hak*, 16 Şubat 1324.

Abdülehad Davud, “Cava”, *Beyanü’l-Hak*, 23 Şubat 1324.

Abdülehad Davud, “Sumatra Müslümanları”, *Beyanü’l-Hak*, 16 Mart 1325.

Abdülvahab, “Uyanmak Uslanmak Çarelerini Arayalım”, *İslam Dünyası*, 20 Nisan 1329, 3 Mayıs 1913, sene: 1-Aded: 5.

Abdürreşid İbrahim, “Hutbe-İ Arafât Ve İttihâd-I İslâm”, *Sırat-ı Müstakim*, 12 Zilhicce Perşembe/ 2 Kânûnievvel 1326, C.5-Aded: 119.

Abdürreşid İbrahim, “İttihad-ı İslam”, *Teârif-i Müslimin*, 14 Teşrinievvel 1326/ 27 Ekim 1910, C.1, Aded: 18

Abdürreşid İbrahim, “Pan-Turanizm”, *Teârif-i Müslimin*, 15 Nisan 1326/ 8 Nisan 1910, C.1- Aded: 2.

Abdürreşid İbrahim, “Yine Pan-Turanizm: Akvam-ı Türk’ün Birleşmesi”, *Teârif-i Müslimin*, 13 Mayıs 1326 /26 Mayıs 1910, C.1-Aded: 4.

Abdürreşid İbrahim, “Donanma-i Hümayun İanesi ve Memalik-i ecnebiye Müslümanları”, *Teârif-i Müslimin*, 4 Ağustos 1910.

Abu Bakr Efendi” Dergi Belli Beğil, 2000, pp. 1-10.

Ahmad, Feroz, “Great Britain's Relations with the Young Turks 1908-1914”, *Middle Eastern Studies*, Jul., 1966, Vol. 2, No. 4 (Jul., 1966), pp. 302-329.

Ahmed Molla Dâvûd, “Osmanlıların İhtilâfı; Âlem-i İslâm’ı Kan Ağlatıyor”, *Sebilürreşad*, 18 Şa’bân 1330Perşembe/ 19 Temmuz 1328, C. 8 - Aded: 204.

Ahmed Münir, “Japonya Muhâbir-i Mahsûsumuzdan: Asya Bütün Azametiyle Uyanıyor!”, *Sebilürreşad*, 14 Mayıs 1914/ 18 Cumâdelâhir 1332 Perşembe/ 1 Mayıs 1330, C. 12, Aded: 296.

Ahmed Agayef, “İngiltere ve Âlem-i İslam”, *Tasvir-i Efkâr*, 29 Kasım 1912.

- Ahmed Molla, “Hindistan”, *Sebilürreşad Rebûlâhir* 1330 Perşembe/8 Mart 1328, C. 8 - Aded: 185.
- Ahmed Şirani, “Hilafet- İslamiye ve Âlem- İslam”, *Beyanu’l-hak*, 17 Teşrinievvel 1327/30 Ekim 1911, Sene:3- Aded: 133.
- Akbar, Ali, “The Influence of Ottoman Qur'ans in Southeast Asia Through the Ages”, *From Anatolia to Aceh*, ss.311-335.
- Akpınar, Mahmut, “Emperyalizmle Mücadelede İç ve Dış Politikanın Bir Enstrümanı Olarak II. Abdülhamit’in İslam Birliği Siyaseti”, *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, XXXVI, 2012, ss.79-119.
- Alataş-Tekin, Alwi-Alaeddin, “The Indonesian-Hadramis’ Cooperation With The Ottoman And The Sending Of Indonesian Students To Istanbul:1880s-1910s”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXVII (I) 2018, ss.27-52.
- Ali Bâş Hanbe, “İttihad-ı İslam”, *İçtihad*, 2 Mayıs 1329/ 15 Mayıs 1911, Sene: 4, Numro: 64.
- Ali Bâş Hanbe, “İttihad-ı İslam”, *İçtihad*, 2 Mayıs 1329/15 Mayıs 1913, Sene: 4, Numro: 64.
- Argyle, W. J, “Muslims in South Africa: origins, development and present economic status”, *Institute of Muslim Minority Affairs. Journa*, III (II), 1981, ss. 222-255.
- Artuç-Uzunasan, Nevzat-Abdurrahman, “İttihat ve Terakki’nin Ortadoğu ve Uzakdoğu’daki Panislamizm Politikalarına İlişkin Şekip Arslan’ın Yayınlanmamış Mektupları”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, II, 2004, ss .39-52.
- Aslan, Ömer, “Emir Şekib Arslan’ın Kişiliği Işığında İttihat Ve Terakki’nin İslamcı Siyaseti”, *Genel Türk Tarihi Araştırma Dergisi*, I (II), 2019, ss.249-268.
- Ataman, Bora, “Türkiye’de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü”, *Marmara İletişim Dergisi*, XVI, 2009, ss.21-49.
- Bereketzâde İsmâil Hakkı; “İslam ve Usul-i Meşveret”, *Sırat-ı Müstakim*, 28 Şa’bân 1326 Perşembe/ 11 Eylül 1324/ 24 Eylül 1908, C.1-Aded 5.

- Beşirli, Mehmet, “III. Ağa Han’ın İslam Politikası ve Hindistan Müslümanları, 1913 (Alman Belgelerine Göre)”, *Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi (KAREFAD)*, VI (III), ss.63-74.
- Brown, Graham K, “The Long And Winding Road: The Peace Process In Mindanao”, Philippines, *Institute for British-Irish Studies University College Dublin*, ss.21-38.
- Bruinessen, Martin van, “A nineteenth-century Ottoman Kurdish scholar in South Africa”, *Hece Yayınları, Afrika Özel Sayısı*, II, 2017, ss. 561-578.
- Bruinessen, Martin van, “Muslims of the Dutch East Indies and the caliphate question”, *Studia Islamika*, II (III) (1995), s.115-140.
- Buzpınar, Ş. Tufan, “Celal Nuri’nin Batılılaşma ve İslam Anlayışları Üzerine Notlar”, *Muhafazakâr Düşünce*, XVI,, 2008, ss.215-232.
- Celâl Nûri, “İslâmda Vücûb-ı Teceddüt II”, *İçtihad*, 1 Şubat 1327/14 Şubat 1912, Sene: 3, Numro: 40.
- Celâl Nûri, “İslâmda Vücûb-ı Teceddüt I’”, *İçtihad*, 15 Kanunusani 1327/28 Ocak 1912, Sene:3, Numro: 39.
- Celâl Nûri, “İslâmda Vücûb-ı Teceddüt III”, *İçtihad*, 15 Şubat 1327 /28 Şubat 1912, Sene: 3, Numro: 41.
- Clarance-Smith, William Gervase, “Middle Eastern Migratens in the Philippines: Entrepreneurs and Cultural Brokers”, A. J. S.S 323, ss. 425-457.
- Clarence-Smith, William G, “Middle Eastern States and the Philippines under Early American Rule, 1898- 1919”, *From Anatolia to Aceh*, ss.199-221.
- Clarence-Smith, William G, “An Ottoman Notable in America in 1915–16: Sayyid Wajih al-Kilani of Nazareth”, *American And Muslim Worlds Before 1900*, Ed: John Ghazvinian and Arthur Mitchell Fraas, 2020, ss.139-148.
- Clarence-Smith, William G, “Wajih al-Kilani, shaykh al Islam of the Philippines and notable of Nazareth, 1913-1916”, *Nazareth Academic Studies Series*, II, 2013, ss.171-192.

- Cornelissen, Marloes, “South Africa: an Ottoman Colony?”, *International Review Of Turkish Studies (IRTS)*, III, 2013, ss.64-88.
- Çakılcı, Diren, “Hindistan’da Osmanlılar: Bombay Osmanlı Şehbenderliği”, *Türkiyat Mecmuası*, XXV, 2015, ss.81-106.
- Çakırcı, Diren, “Batavya’da Osmanlı Şehbenderliği: Kuruluşu, Başşehbender Ali Galip Bey ve Layihası”, *International Congress Of Eurasian Social Sciences (ICOESS) Özel Sayısı*, Vol:VIII, ss.DCCXXVI-DCCXLIX.
- Çanlı, Mehmet, “I. Dünya Savaşında Propaganda Amaçlı Yayınlanan Dergi: Cihan-ı İslam”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 2017, ss.79-111.
- Çeliker, H. Fahri, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Askeri Heyetlerinin Balkan Harbi ve Birinci Dünya Harbindeki Tutum ve Etkileri”, *Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Gnkur. ATASE Başkanlığı, 1989, ss.136-137.
- Donoso, Isaac, “The Ottoman Caliphate And Muslims Of The Philippine Archipelago During The Early Modern Era”, *From Anatolia to Aceh*, ss. 121-149.
- Ebû Saîd el-Arabî el-Hindî, “Hind Cezâir-i Şarkıyyesi Müslümanları”, *Sebilürreşad*, 8 Ocak 1914 /11 Safer 1332 Perşembe /26 Kânûnievvel 1329, C. 11 - Aded: 278.
- Edhem Nejad, “Amerika’da İslâm– 2”, *Sırat-ı Müstakim*, 11 Rebûlâhir 328 Perşembe/ 8 Nisan 326, C.4, Aded: 85.
- Emîr Ali er-Rehavî el-Hüseynî, “Devlet-i Osmâniyyeve Hind Müslümanları”, *Sırat-ı Müstakim*, 27 Şevval 327 Perşembe/29 Teşrînievvel 325, C.3-Aded 62.
- Erhan, Çağrı, “Main Trend in Ottoman-American Relations”, *Turkish-American Relations; Past, Present and Future*, Editors: Routledge Press, 2000, ss.3-26.
- Filibeli Ahmed Hilmi, “Bizce İttihad-ı İslam Ne Demektir?”, *İttihad-ı İslam*, 4 Kanunuevvel 1324/17 Aralık 1908.
- Filibeli Ahmed Hilmi, “İslam’ın İstiklali IV”, *İttihad-ı İslam*, 13 Kanunusani 1324/ 26 Ocak 1909.
- Filibeli Ahmed Hilmi, “Meşrutiyet ve İslamiyet”, *İttihad-ı İslam*, 24 Kanunuevvel 1324/ 6 Ocak 1909.

- Finley, John P, “The Mohammedan Problem in the Philippines”, *The Journal of Race Development*, V, 1915, ss.353-363.
- Formichi, Chiara, “Indonesian Readings of Turkish History, 1890s to 1940s”, *From Anatolia to Aceh*, ss.241-266.
- Gedacht, Joshua, “Holy War, Progress, and “Modern Mohammedans in Colonial Southeast Asia”, *The Muslim World; A Journal devoted to the study of Islam and Christian-Muslim relations*, CV, 2015, ss.446-472.
- Gençoğlu, Halim, “Birinci Dünya Savaşı’nda Güney Afrika’da Osmanlılar; Osmanlı Devleti’nin Zihinsel Sınırlarına Yolculuk”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXV, 2015, ss.187-212.
- Gençoğlu, Halim, “Güney Afrika’da Irkçılığın Tarihsel Kökenleri”, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (İSMUS)*, II (II), 2017, ss.79-120.
- Gençoğlu, Halim, “Osmanlı Yahudileri’nin Güney Afrika Serüveni ve Haim Galanti Efendi”, *Tezkire*, LIX, 2012, ss.131-153.
- Gençoğlu, Halim, “The forgotten Effendi: Ottoman Muslim theologian, Mahmud Fakih Emin Effendi, and the real story of the Bo-Kaap Museum”, *Contree*, LXXIII, 2015, ss.162-180.
- Göksoy, İsmail Hakkı, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Endonezya Müslümanlarının Türkiye’ye Destekleri (1914-1918)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLVII, 2021, ss.96-110.
- Görgün, Hatice, “Balkan Savaşları ve Mevlana Zafer Ali Han”, *Şarkiyat Mecmuası - Journal of Oriental Studies XXXV*, 2019, ss.1-10
- Gündoğdu, Mehmet Ali, “Namık Kemal’in Selimiyye Adlı Naziresinde İttihad-ı İslam Hedefi”, *Rumeli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 2016, ss.63-75.
- Halım, A, “Russo-Turkish War of 1876-1877 and the Muslims of Bengal”, *VI. Türk Tarih Kongresi*, ss.526-533.
- Halil Hâlid, “Londra’da Cem’iyet-İ İslâmiyye”, *Sırat-ı Müstakim*, 4 Ramazan 328 Perşembe/ 26 Ağustos 326, C.5 - Aded: 105.

- Halil Hâlid, “Âlem-i İslâm: İngiltere’de Büyük Bir Misyoner Mu’temeri ve İstikbâl-i İslâm”, *Sırat-ı Müstakim* 22 Cemâziyelâhir 328 Perşembe/ 17 Haziran 326, C.: 4, Aded: 95.
- Halil Hâlid, “İstanbul Harîkive Londra Câmii”, *Sırat-ı Müstakim*, 13 Şa’bânülmuazzam 1329 Perşembe/ 27 Temmuz 327, C.7 - Aded: 153.
- Halil Hâlid, “Londra’da Müslümanlar”, *Sırat-ı Müstakim*, 17 Zilhicce 327 Perşembe/17 Kânûnievvel 325, C.3-Aded 69.
- Hampson, “The Mission to Moslems In Cape Town”, *The Moslem World*, XXIV (III), ss.271-277.
- Hatipoğlu, İbrahim, “Osmanlı Aydınlarınca Dozy’nin Tarih-i İslamiyet’ine Yöneltilen Tenkitler”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, III, 1999, ss. 197-213
- Hüseyin Cahid, “Âlem-i İslam ve Türkler”, *Tanin*, 18 Eylül 1324/1 Ekim 1908.
- Hüseyin Hüsameddin, “İttihâd-I İslâm’ı Ortaya Atarak Câmia-i Nasrâniyyet’e Bürünen, Avrupa Diplomatlarıyla Bulgarlara”, *Sırat-ı Müstakim*, 23 Safer Perşembe/ 10 Şubat 326, C.5-Aded: 129.
- İmâmü’l-Yemenel-Mütevekkil alallâh Yahyâ, “Müslüman Memleketlerine Avrupa’nın Hücûmuna Karşı âlem-i İslâm’da Galeyân”, 19 Şevval 1329 Perşembe/29 Eylül 1327, C.7- Aded: 162.
- İsmâil Gaspirinski, “Terakkıyât-ı İslâmiyye Kongresi”, *Sırat-ı Müstakim*, 19 Receb 1327 Perşembe/ 23 Temmuz 1325, C.2-Aded 48.
- İşsever, Muhsin Ramazan, “Mevlânâ Zafer Ali Hân’ın Özgürlük Mücadelesi ve Hapishane Günleri”, *Şarkiyat Mecmuası*, XXXV, 2009, ss.11-22.
- İzgöer, Ahmet Zeki, “1911-1913 (1329-1331) Tarihli Osmanlı Hilâl-i Ahmer Sâlnâmesine Göre Balkan Savaşları Sırasında Hint Müslüman Halkının Osmanlı’ya Yardımları”, I (I). 1, 2015, ss.99-171.
- Jeppie, Shamil, “The Imams of Nineteenth Century Colonial Cape Town, South Africa”, *Journal of Religion in Africa*, XXVI (II), 1996, ss.139-162.
- Kadı, İsmail Hakkı, “The Ottomans and Southeast Asia Prior to the Hamidian Era: A Critique of Colonial Perceptions of Ottoman-Southeast Asian Interaction”, *From*

Anatolia to Aceh: Ottomans, Turks and Southeast Asia, Ed: Andrew Peacock-Annabel Teh Gallop, Oxford University Press, Oxford 2015, pp.149-175.

Kadı, İsmail Hakkı, “II. Relations Between the Kingdom of Siam and The Ottoman Empire During The Nineteenth and Early Twentieth Centuries”, *The Ottoman Empire and The Kingdom Of Siam Through The Ages*, Ed: İsmail Hakkı Kadı-Adrew Peacock, Institute of Asian Studies, Chulalongkorn University, Thailand-Ankara, ss.29-89.

Kadı-Yüksel, İsmail Hakkı-Onur, “Siyam Prensi Damrong’un Palaşlamayan Fotoğrafi”, *Kebikeç*, XLII, 2016, ss.91-113.

Kanlıdere, Ahmet, “Hilafet Merkezinde Pan-İslamist Bir Tatar Dergisi Teârif-i Müslümin (1910-1911)”, *İslam’ı Uyandırmak: Meşrutiyet’ten Cumhuriyete İslamcı Düşünce ve Dergiler*, İslamcı Dergiler Projesi, Editör: Lütfi Sunar, I, 2018, ss.325-359.

Kara, Adem, “Osmanlı Devleti-Filipin Ticari İlişkileri”, *Turkish Studies*, VIII (V), 2013, ss.331-343.

Kerimoğlu, Hasan Taner, “Trablusgarp ve Balkan Savaşları’nda Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti’ne Yaptıkları Yardımlar”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII (II), 2012, 161-181.

Kılıç, Selami, “Bir Siyasal Düşünce Hareketi Olarak Garpcılar ve Onların Batı Medeniyeti Hakkındaki Düşünceleri”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, V, 1991, ss.102-112.

Kişi, Şule Sevinç, “Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti ve Türkiye’ye Yardımları (1911-1923)”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XXXII, 2020, ss.748-777.

Klaaren, Jonathan, “Historical Overview Of Migration Regulation in Sourth Africa”, *JOBNAME*, IV, 2017, ss.23-34.

Kon, Kadir, “Almanya’nın İslam Stratejisi Mimarlarından Max von Oppenheim ve Bu Konudaki Üç Memorandumu”, *Tarih Dergisi*, LIII, 2012, ss.211-252.

Koray, Enver, “Yeni Osmanlılar”, *Belleten*, XLVII, 1983, 563-582.

Lee, Dwight E, “The Origins of Pan-Islamism”, *The American Historical Review*, XLVII (II), 1942, ss. 278- 287.

Manastırlı İsmail Hakkı; “Usul-i Meşrutiyet’e Karşı Husema-yı Milletin İ’tirazatına Müdafaa-i Muhikka”, *Sırat-ı Müstakim*, 2 Zilka’de 1326 Perşembe/ 13 Teşrînisânî 1324/ 26 Kasım 1908, C.1-Aded 14.

Mandivenga, Ephraim C, “The Cape Muslims and the Indian Muslims of South Africa: A Comparative Analysis”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, Volume XX, 2000, ss. 347-352.

Mehmed Vecih, “Filipin Mektupları”, *Sebilürreşad*, 5 Mart 1914/ 7 Rebîulâhîr 1332 Perşembe/ 20 Şubat 1329, C: 11- Aded: 286.

Mohamed, Carimo, “Education And Community Consciousness Among The Muslims Of British India”, *História e Cultura*, Franca, IV (II), 2015, ss.156-175.

Muhammed Ferid Vecdi, “Bütün Âlem-İ İslâm’a Açık Mektûb”, Çev: Mehmed Akif *Sırat-ı Müstakim*, 13 Cemâziyelâhîr 1327 Perşembe/ 18 Haziran 1325, C.2-Aded 43.

Muhammed İnşâullah; “Vatan Gazetesi sâhibinin Müdâfaası”, *Sırat-ı Müstakim*, 17 Zilhicce 327/ Perşembe 17 Kânûnievvel 325, C.3-Aded 69.

Muhammed Ubeydullâh, “İttihâd-ı İslâm”, *Sırat-ı Müstakim*, 21 Recebülferd 328 Perşembe/ 15 Temmuz 326, C.4- Aded: 99.

Muhammed Vecih el-Geylânî, “Filipin Mektupları: – 8 – Singapur’dan Müfârat”, *Sebilürreşad*, 9 Nisan 1914/ 13 Cumâdelevvel 1332 Perşembe/ 27 Mart 1330, C. 12 - Aded: 291.

Muhammed Vecih el-Geylânî, “Filipin Mektupları: –7– Singapur’a Muvâsalat”, *Sebilürreşad*, 02 Nisan 1914/ 6 Cumâdelevvel 1332 Perşembe/ 20 Mart 1330, C. 12 - Aded: 290.

Muhammed Vecih el-Geylânî, “Filipin Mektupları: –7– Singapur’a Muvâsalat”, *Sebilürreşad*, 02 Nisan 1914/ 6 Cumâdelevvel 1332 Perşembe/ 20 Mart 1330 C. 12 - Aded: 290.

- Muhammed Vecîh, “Filipin Mektupları: Yolda Bhopal’dan”, *Sebilürreşad*, 19 Mart 1914/ 21 Rebîülâhir 1332 Perşembe/ 6 Mart 1330, C. 12, Aded: 288.
- Muhammed Vecîh, “Filipin Mektupları: Yolda: Diyobend’den – 3”, *Sebilürreşad*, 12 Mart 1914/ 14 Rebîülâhir 1332 Perşembe/ 27 Şubat 1329, C.12, Aded: 287.
- Musa Carullah, “İslamiyet’in İstikbâli”, *İslam Dünyası*, 9 Mayıs 1329, 22 Mayıs 1913, sene: 1-Aded: 6.
- Naude, J. A, “Islam in South Africa: A General Survey”, *Institute of Muslim Minority Affair Journal*, Volume 6, 1985- Issue 1, 21-33.
- Nûr Ali-zâde Gıyâseddin Hasefi; “İttihad-ı İslam Ne Vakit Olacak?”, *Sırat-ı Müstakim*, 1 Cemâziyelâhir 1328 Perşembe/ 27 Mayıs 1326/ 9 Haziran 1910, C.4-Aded 92.
- Nûr Alizâde Gıyâseddin Hüsnü, “Âlem-i İslam’a Karşı Tecavüzat”, *Sırat-ı Müstakim*, 22 Cemâziyelâhir 328 Perşembe/ 17 Haziran 326/ 30 Haziran 1910, C.4 - Aded: 95.
- Özaydın, Zuhal, “The Indian Muslims Red Crescent Society’s Aid to the Ottoman State During the Balkan War in 1912”, *Journal of the International Society for the History of Islamic Medicine*, XII, 2003, ss.12-18.
- Özkan, Selim Hilmi, “Filipin Başşehbenderliği’nin Açılması ve Necip Halil’in Faaliyetleri (1910-1912)”, *Yeni ve Yakın Çağlarda Osmanlı Diplomasisi*, Ed: Ahmet Dönmez, Grafike Yayınları, 2019, ss.299-316.
- Pandey, Uma Shankar, “Indian Opinion In South Africa: Gandhî’s Quest For An Imagined Indianness”, *Global Media Journal – Indian* , IX, 2018, ss.1-12.
- Polat, Ü. Gülsüm, “Hint Askerinin Singapur’daki İsyanı (1915)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVII, 2012, ss.483-498.
- Rahman M. Raisur, “We Can Leave Neither: Mohamed Ali, İslam and Nationalism İn Colonial India”, *South Asian History and Culture*, III (II), 2012, pp.254-268.
- Rahman, Syed Abdul, “The Foundation Of The All India Muslim League”, *The All India Muslim League: Some Historical and Functional Perspectives (1906-1944)*, Ed: Dr. Naddem Shafiq Malik, Fiction House Press, 2004, ss.9-19.

- Rani, Shally, "Causes Of Creation Of Muslim League: History And It's Background", *International Journal Of Creative Research Thoughts (IJCRT)*, VIII (III), 2020, ss.2874-2876.
- Rauf, Abdul, "Pan-İslamism And The North West Frontier Province Of British India (1897-1918)", *Journal of International Affairs* 12 (2007), pp. 21-42.
- Reid, Anthony, "Nineteenth Century Pan-Islam in Indonesia and Malaysia", *The Journal of Asian Studies*, Feb., 1967, Vol. 26, No. 2 (Feb., 1967), pp. 267-283.
- Rıza Tevfik, "Filipin Müslümanları ve Makam-ı Hilalfet", *İctihad*, 9 Mayıs 1329.
- Rıza Tevfik, "Filipin Müslümanları ve Makam-ı Hilafet", *İctihad*, 9 Mayıs 1329.
- S (sin). M. Tevfik, "Hindistan Mektupları: Muvaffakiyât-ı Osmâniyye'nin Hindistan'daki İn'ikâsâtı", *Sebilürreşad*, 4 Eylül 1913/2 Şevval 1331 Perşembe /22 Ağustos 1329, C.10 - Aded: 260.
- S.M.T, "İngiltere Kralı-Hindistan İmparatoru", *İkdam*, 22 Aralık 1911.
- S.T. Hevgerci, "Sada-yı Hindistan", *Cihan-ı İslam*, 25 Ekim 1914.
- S[sin]. M. T[te], "Osmanlı – İtalya Muhârebesi ve Âlem-İ İslâm'da Te'sirâtı", 19 Receb 1330 Perşembe /21 Haziran 1328, C. 8 - Aded: 200.
- S[sin]. M. Tevfik, "Afrika'daki Zavallı Hindliler", *Sebilürreşad*, 12 Mart 1914/ 14 Rebûlâhir 1332 Perşembe/ 27 Şubat 1329, C. 12 - Aded: 287.
- S[sin]. M. Tevfik, "Burma Eyâleti", *Sebilürreşad*, 15 Ocak 1914/ 18 Safer 1332 Perşembe/ 2 Kânûnisânî 1329, C. 11-Aded: 279.
- S[sin]. M. Tevfik, "Edirne Hissiyât-ı İslâmiyye", *Sebilürreşad*, 25 Eylül 1913/ 23 Şevval 1331 Perşembe /12 Eylül 1329, C. 11 - Aded: 263.
- S[sin]. M. Tevfik, "Hind Demiryolları", *Sebilürreşad*, 9 Ekim 1913 /8 Zilka'de 1331 Perşembe /26 Eylül 1329, C. 11 - Aded: 265.
- S[sin]. M. Tevfik, "Hind Müslümanları Bizden Ne Bekliyorlar?", *Sebilürreşad*, 5 Mart 1914 /7 Rebûlâhir 1332 Perşembe/ 20 Şubat 1329, C. 11 - Aded: 286.

- S[sin]. M. Tevfik, “Hindistan Mektupları: Edirne’nin Yeniden Fethi Ve Hindistan Ahâlî-i İslâmiyyesinin Sevinçleri”, *Sebilürreşad*, 11 Eylül 1913/9 Şevval 1331 Perşembe/ 29 Ağustos 1329, C. 11 - Aded: 261.
- S[sin]. M. Tevfik, “Hindistan Muhâbir-i Mahsûsumuzdan: Hissiyât-ı İslâmiyye Tebrîkler, Donanma, Cünbüşler, Nutuklar, Protestolar”, *Sebilürreşad*, 18 Eylül 1913/ 16 Şevval 1331 Perşembe/ 5 Eylül 1329, C. 11 - Aded: 262.
- S[sin].M. Tevfik, “Hindistan Mektupları: Hindistan Hilâl-İ Ahmer Hey’eti Mühim Bir Konferans”, *Sebilürreşad*, 28 Ağustos 1913/ 25 Ramazân-ı Şerîf 1331 Perşembe / 15 Ağustos 1329, C. 10 - Aded: 259.
- S[sin].M. Tevfik, “Hindistan Mektupları: Muvaffakiyât-ı Osmâniyye’nin Hindistan’daki İn’ikâsâtı”, *Sebilürreşad*, 4 Eylül 1913/ 2 Şevval 1331 Perşembe/ 22 Ağustos 1329, C. 10 - Aded: 260.
- S[sin].M. Tevfik, “Hindistan Mektupları: Muvaffakiyât-ı Osmâniyye’nin Hindistan’daki İn’ikâsâtı”, *Sebilürreşad*, 4 Eylül 1913/ 2 Şevval 1331 Perşembe/ 22 Ağustos 1329, C. 10 - Aded: 260.
- Sâmi-zâde Süreyyâ, “Âlem-i İslâm’da İntibah”, Sırat-ı Müstakim, 2 Safer Perşembe 1329/- 20 Kânûnisânî 1326/ 2 Şubat 1911, C.5 - Aded: 126.
- Selms, A. Van, “Güney Afrika’da Bir Türk”, Ter: Yusuf Ziya Kavakçı, *Diyanet Dergisi*, XV (III), 1976, ss.169-175.
- Sırat-ı Müstakim, “Âlem-İ İslâm: Teârif-i Ehl-i İslâm”, 10 Zilhicce 327 Perşembe/10 Kânûnievvel 325, C.3-Aded 68.
- Sonn, Tamara, “Güney Afrika’da İslami Çalışmalar” Ter: Süleyman Gündüz, İslami Sosyal Bilimler Dergisi, III, 1994, ss.123-130.
- Soyluer, Serdal, “Balkan Savaşları Sırasında Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti’ne Yardım Kampanyalarının Osmanlı Basınına Yansımaları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası*, XVIII, 201, ss.92-117.
- Supratman, Frial Ramadhan, “Before The Ethical Policy The Ottoman State, Pan-Islamism, and Modernisation in Indonesia 1898–1901”, *Al-Jāmi‘ah: Journal of Islamic Studies*, LIV, 2016), ss.447-475.

- Supratman, Frial Ramadhan, “Rafet Bey: The Last Ottoman Consul In Batavia During The Fisrt World War 1911-1924”, *Indonesian Journal For Islamic Studies*, XXIV, 2017, ss. 33-67.
- Syed Tanvir Wasti, “The Indian Red Crescent Mission to the Balkan Wars”, *Middle Eastern Studies*, XLV, 2009, ss.393–406.
- Sysling, Fenne, “İngiliz ve Hollanda Basınında İslam ve propaganda”; *Kebikeç*, XXV, 2008, ss.167-181.
- Şahin, H. Hilal, “Osmanlı Devleti İle Hindistan Müslümanlarının Tarihi Bağı ve Hindistan Hilafet Hareketi”, *Kafkas University Journal of the Institute of Social Sciences*, XXIV, 2019 , ss.731-75.
- Şahin, H. Hilal, “Osmanlı Devleti İle Hindistan’daki Müslümanların Tarihi Bağı ve Hindistan Hilafet Hareketi”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sonbahar 2019, Sayı: 24, ss.731-754.
- Şahin, Musa, “Güney Afrika’da Cape Koloni Topluluğunun Oluşumu ve Osman-Türk Varlığı”, *Journal of Economy Culture and Society*, XXXIII, 2011, ss. 75-98.
- Şahin, Musa, “Güney Afrika'da Cape Koloni Topluluğunun Oluşumu ve Osmanlı Türk Varlığı”, *İstanbul Journal of Sociological Studies*, Yıl 2006, Sayı 33, 75-98.
- Şahin-Akyol, Mustafa-Yaşar, “Habil Âdem Ya da Nam-ı Diğer Naci İsmail (Pelister) Hakkında”, *Toplumsal Tarih*, 1994, ss. 6-14.
- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, “Yalandan İttihad-ı İslam Cemiyetleri”, *Hikmet*, 29 Temmuz 1326/11 Ağustos 1910.
- Şeker, Mehmet, “Ali Bâş Hanbe”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1989.
- Şeyh Mühriddin Arusi, “Mana-i İttihad”, *Hikmet*, 8 Nisan 1326/ 21 Nisan 1910.
- Tacettin, Trovskili Ahmed, “Merkezi Hilafette Hacılar”, *Teârif-i Müslimin*, 4 Teşrinievvel 1326/17 Ekim 1910.
- Tekin, Alaeddin, “Bir Osmanlı Ajanı Mı Yoksa Bir Düzenbaz Mı? Dr. Miralay Abdullah Yusuf’un Hindistan, Sri Lanka, Singapur ve Endonezya’daki Faaliyetleri”, *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIII (V), 2021, ss. 1647-1664.

- Tellioğlu, Ömer, “Hindistan Müslümanlarının Osmanlı Devleti’ne Bağlılığının Sembolü: Trablusgarp ve Balkan Savaşları Sırasında Gönderilen Yardımlar”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, XXIV, 2015, ss. 791-808.
- Tetik, Zübeyr, “Endonezya’da Bir Osmanlı Görevlisi: Batavya Başşahbenderi Mehmed Kamil Bey’in Hayatı ve 1897 Tarihli Raporu”, *GİBTU İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, say/no: 2, Kasım 2020, 89-123.
- Troyskili Ahmed Tâceddin, “Âlem- i İslam-Ahval-i Umumiyye-i İslamiye ve İstikbal-i İslam 3”, *Sırat-ı Müstakim*, 22 Muharrem 1328 Perşembe/ 21 Kânûnisânî 1325, C.3 - Aded: 74
- Troyskili Ahmed Tâceddin, “Âlem-i İslam: Ahval-i Umumiyye-i İslamiye ve İstikbal-i İslam 4”, *Sırat-ı Müstakim*, 14 Saferü’l-Hayr 1328 Perşembe/ 11 Şubat 1325/ 24 Şubat 1910, C.3 - Aded: 77.
- Troyskili Ahmed Tâceddin, “Âlem-İ İslâmahvâl-i Umûmiyye-i İslâmiyyeve İstikbâl-i İslâm”, 1 Muharrem 1328 Perşembe /31 Kânûnievvel 1325, C.3 - Aded: 71.
- Troyskili Ahmed Tâceddin; “Âlem-i İslam: Ahval-i Umumiyye-i İslamiye ve İstikbal-i İslam 1”, *Sırat-ı Müstakim*, 1 Muharrem 1328 Perşembe/ 31 Kânunuevvel 1325/ 13 Ocak 1910, C.3, - Aded: 71.
- Troyskili Ahmed Tâceddin, “Âlem-i İslam: Ahval-i Umumiyye-i İslamiye ve İstikbal-i İslam 2”, *Sırat-ı Müstakim*, 15 Muharrem 1328 Perşembe/ 14 Kânunusani 1325/ 27 Ocak 1910, C.3 - Aded: 73.
- Türker, Hasan, “ABD’nin Talebi Üzerine Mehmet Vecih’in Filipinler’e Şeyh-ül İslam Vekili Olarak Görevlendirilmesi (1913)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIII (2), 2018, ss. 521-543.
- Ulu, Yavuz Sinan, “Türkçü Ve Eğitimci Bir Aydın Ethem Nejat’ın Bilinmeyen Öyküleri Üzerine”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, XII, 2019, ss.152-163.
- Ulucutsoy, Hasan, “Birinci Dünya Savaşı’nda Donanma Mecmuasının Cihat İlânı Özel Sayısı”, *Türkiyat Mecmuası- Journal of Turkology*, XXVIII (II), 2018, ss. 177-204.

- Üçüncü, Berna Korucu, “Bopal Nevvabı Sultan Cihan Begüm’ün İstanbul Ziyareti ve Osmanlı’ya Gönderdiği Yardımlar”, *Journal of Universal History Studies (JUHIS)*, 2019, ss. 251–268.
- Vahed, Goolam H, “Mawlanas and Muharram: Indian Islam in Colonial Natal, 1860-1910”, *Journal of Religion in Africa*, XXXI, 200, ss. 305-335.
- Versteegh, Kees, “Islamic learning in Arabic-Afrikaans Between Malay Model and Ottoman Reform”, *Wacana*, XVI, 2015, ss. 284–303.
- Wasti, S. Tanvir, “Halil Halid: Anti-imperialist Muslim Intellectual”, *Middle Eastern Studies*, XXIX, 2006, ss. 559-579.
- Wasti, Syed Tanvir , “The Circles of Maulana Mohamed Ali”, *Middle Eastern Studies*, XXXVIII, 2002, ss. 51-62.
- Wasti, Syed Tanvir, “Sir Syed Ahmad Khan And Turks”, *Middle Eastern Studies*, XLVI, 2010, ss. 529–542.
- Wasti, Tanvir, “The 1912-13 Balkan Wars and the Siege of Edirne”, *Middle Eastern Studies*, XL, 2004, ss. 59-78.
- Yıkılmaz, Yusuf, “On Dokuzuncu Yüzyılda Güney Afrika’da Bir Osmanlı Alimi Ebubekir Efendi”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV, 2019, ss. 241-257.
- Zürcher, Erik Jan, “Osmanlı Cihadı, Alman Cihadı ve Savaşın Kutsallaştırılması”, *Birinci Dünya Savaşı’nda Cihat ve İslam*, Derleyen: Erik Jan Zürcher, Çev: Ayşen Gür, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019.
- Zwemer, S. M., “Islam at Cape Town”, *The Moslem World*, XV, 1925, ss. 327-333.

E. TEZLER

- Ajam, Mogamed, *The Raison D’etre The Muslim Mission Primary School in Cape Town and Environs From 1860 To 1980 With Special Referance To The Role Of Fr. Abdurrahman in The Modernisation Of Islam-Oriented Schools*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Cape Town Üniversitesi Cape Town 1986.

- Aksanyar, Necati, *Çağdaşlaşmaya Giden Yolda Celal Nuri ve Fikir Alanında Etkinliği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1993.
- Akto, Veysel, *Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde İkdam Gazetesi ve İslamcılık (1897-1899)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kahramanmaraş 2017.
- Argun, Selim, *The life and contribution of the Osmanli scholar, Abu Bakr Effendi: Towards Islamic Thought and Culture in South Africa*, (Yayımlanmamış doktora veya yüksek Lisans Tezi), Johannesburg Üniversitesi Johannesburg 2008.
- Azam, Muhammad Abdullah, *Endonezya Basınında Birinci Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019.
- Bağlama, Cemil, *Bir Geçiş dönemi Aydını Olarak Celal Nuri (İleri) ve Görüşleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul 2000.
- Bakır, Sadiye, *Yeni Belgeler Işığında Abdülahad Davud'un Hayatı ve Fikirleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul 2019
- Bradlow, Edna, *Immigration Into Union 1910-1948: Policies and Attitudes*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Cape Town Üniversitesi, Cape Town 1976.
- Charbonneau, Oliver, *Civilizational Imperatives: American Colonial Culture in the Islamic Philippines, 1899-1942*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), The University of Western Ontario Ontario 2016.
- Chowdhury, Rashed, *Pan-Islamism and Modernisation During the Reign of Sultan Abdülhamid II 1876-1909*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), McGill Üniversitesi Tarih Bölümü Monreal 2011.
- Çetinsaya, Gökhan, *II. Abdülhamit Döneminin İlk Yıllarında İslam Birliği Hareketi (1876-1878)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara 1988.

- Davids, Achmat, *The Afrikaans Of The Cape Muslims From 1815-1915: A Socio-Linguistic Study*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) University Of Natal, Faculty Of Humanities, Department Afrikaans and Nederlands, Durban 1991.
- Ercan, Semanur, *II. Meşrûtiyet, Millî Mücadele Ve Erken Cumhuriyette Bir Hintli: Abdurrahman Peşâverî Ve Faaliyetleri (1912-1925)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi İstanbul 2019.
- Fransch, Chet James Paul, *Stellenbosch and The Muslim Communities (1896-1966)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), University of Stellenbosch Stellenbosch 2009.
- Karadağ, Esma, *Late Ottoman Perspectives on the South African War (1899-1902): The Work of Ismail Kemal Vlora*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), The University Of Cape Town/Faculty of Humanities Cape Town 2018.
- Karakoç, Merve, *Güney Afrika'da Osmanlı Mektepleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Edirne 2019.
- Kardaş, Zekai, *Ebü'l Kelâm Âzâd Ve El-Hilâl Gazetesi Çerçevesinde Türkiye ve Türkler*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul 2011.
- Melayu, Hasnul Arifin, *Islam And Politics In The Thought Of Tjokroaminoto (1882-1934)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Institute of Islamic Studies McGill University Montreal 2020.
- Orakçı, Serhat, *A Historical Analysis Of The Emerging Links Between The Ottoman Empire And South Africa Between 1861-1923*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Johannesburg Üniversitesi Johannesburg 2007.
- Özaydın, Zuhale, *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü İstanbul 1987.
- Pekdoğan, Celal, *Batıcı bir düşünür olarak Kılıçzâde Hakkı (1872 -1960)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1999.

Sivri, Pir Murat, *Manastır'dan Erzurum'a Hafız Hakkı Paşa (1879-1915)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Erzurum 2016).

Supratman, Frial Ramadhan, *İstanbul'dan Semerag'a Panislamizm: Endonezya'daki Anti-Kolonyal Harekette Osmanlı Etkisi (1876-1918)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul 2016.

Tetik, Zübeyr, *Osmanlı Devleti'nin Batavya Başşehbenderleri ve Faaliyetleri (1883-1908)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Isparta 2019.

Uludağ, Zekeriyya, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Erzurum 1991.

Yamaç, Kübra, *Chistiaan Snouck Hurgronje'nin Hayatı, Alan Çalışmaları ve Düşünceleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İbni Haldun Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İstanbul 2020.

F. ONLİNE KAYNAKLAR

Açıkgenç, Alpaslan, “Said Nursi (1878-1960)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 21.12.2021). <https://islamansiklopedisi.org.tr/said-nursi>.

Ahmad, Anıs, “Şiblî Nu‘mânî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 08. 05. 2022) <https://islamansiklopedisi.org.tr/sibli-numani>.

Beydilli, Kemal, “Mustafa Reşit Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 30.10.2021) <https://islamansiklopedisi.org.tr/mustafa-resid-pasa>.

Efe, Adem, “Sebîlürreşâd”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 01.01.2022) <https://islamansiklopedisi.org.tr/sebilurresad>.

Ekinci, İlhan, “Webb, Muhammed Alezander Russel”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 13-10-2022) <https://islamansiklopedisi.org.tr/webb-muhammed-alexander-russell>.

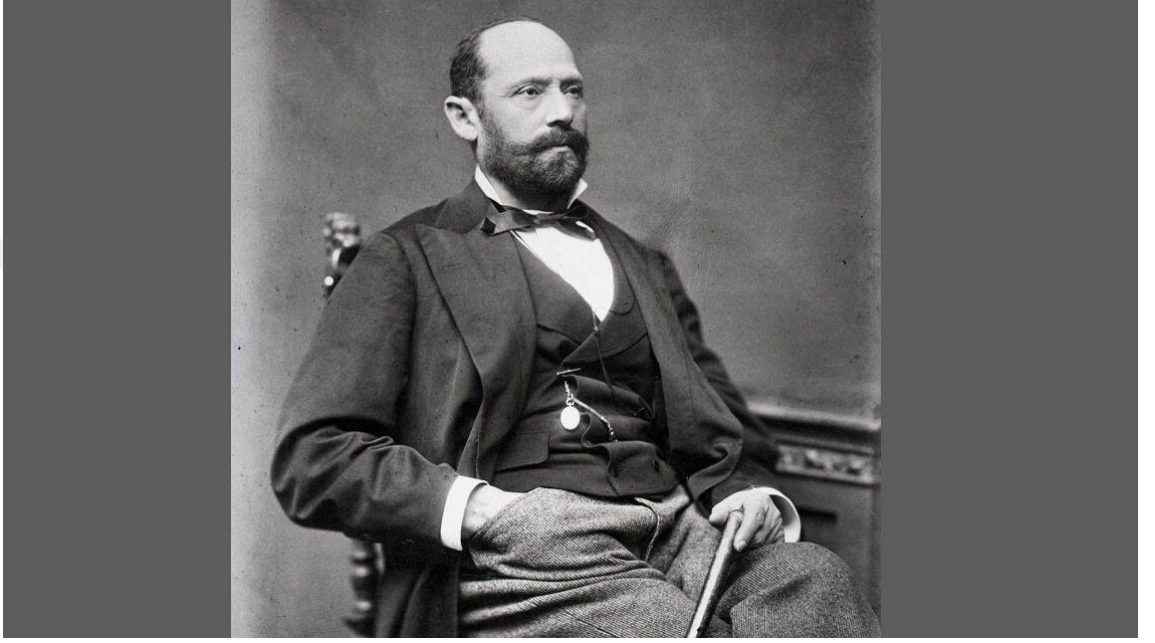
Eyicil, Ahmet, “Nazım Bey (1872-1926)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 16.12. 2021) <https://islamansiklopedisi.org.tr/nazim-bey>.

- Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi Osmanlı-Malay Dünyası Çalışmaları Uygulama ve araştırma Merkezi, “Muhammed El-Vecih El-Geylani El- Nablusi; Malay Dünyası’nın Osmanlı Şeyh-ülislami”. (Erişim 18. 10. 2022) <https://osmanlimalay.fsm.edu.tr/Osmanli-Malay-Dunyasi-Calismalari-Uygulama-ve-Arastirma-Merkezi-Osmanli-Malay-Dunyasi-Iliskileri--Wajih>.
- Görgün, Hilal, “VOLLERS, Karl”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 25. 10. 2021) <https://islamansiklopedisi.org.tr/vollers-karl>.
- Hanioğlu, M. Şükrü, “İttihat ve Terakki Cemiyeti”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 12.12. 2021) <https://islamansiklopedisi.org.tr/ittihat-ve-terakki-cemiyeti>.
- Harman, Ömer Faruk, “Abdülahad Davud (1866-1930?)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 01.01. 2022) <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdulahad-davud>.
- Kabakçı, Enes, “TOYNBEE, Arnold J.”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 25. 10. 2021) <https://islamansiklopedisi.org.tr/toynbee-arnold-j>.
- Kanlıdere, Ahmet, “Musa Carullah”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 03. 01. 2022) <https://islamansiklopedisi.org.tr/musa-carullah>.
- Koca, Ferhat, “Mûsâ Kâzım Efendi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 21.12.2021) <https://islamansiklopedisi.org.tr/musa-kazim-efendi>.
- Müslim, Birr, 66; B6011 Buhârî, Edeb, 27. (Erişim 26. 10. 2021) <https://hadislerleislam.diyaret.gov.tr/sayfa.php?CILT=3&SAYFA=85>.
- Okuyan, Mehmet, “Bereketzâde İsmâil Hakkı (1851-1918)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 21.12.2021). <https://islamansiklopedisi.org.tr/bereketzade-ismail-hakki>.
- Öz, Mustafa, “Mütevekkil-Alellah, Yahyâ Hamîdüddin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 04. 06. 2022) <https://islamansiklopedisi.org.tr/mutevekkil-alellah-yahya-hamiduddin>.
- Özaydın, Abdülkerim, “BECKER, Carl Heinrich”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Erişim 09. 10.2021) <https://islamansiklopedisi.org.tr/becke-carl-heinrich>.
- Özcan, Azmi, “Ebü’l-Kelâm Âzâd”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 08. 05. 2022) <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebul-kelam-azad>

- Özcan, Azmi, “Encümen-İ Huddâm-ı Kâ‘Be’”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 31. 07. 2022) <https://islamansiklopedisi.org.tr/encumen-i-huddam-i-kabe>.
- Özcan, Azmi, “Kıdwai”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 02.12.2021) <https://islamansiklopedisi.org.tr/kidvai>.
- Özel, Ahmet Murat, “Şâzelîyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 24. 11. 2021) <https://islamansiklopedisi.org.tr/sazeliyye>.
- Tomar, Cengiz, “Refik Bey el-Azm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 08.01.2022). <https://islamansiklopedisi.org.tr/refik-bey-el-azm>.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, “BROWNE, Edward Granville”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Erişim 09. 10. 2021) <https://islamansiklopedisi.org.tr/browne-edward-granville>.
- UGülsoy- Ochsenwald, Ufuk-William, “Hicaz Demiryolu”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 13-04. 2022) <https://islamansiklopedisi.org.tr/hicaz-demiryolu>.
- Uzun, Mustafa İsmet, “Abdürreşid İbrahim (1857-1944)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 03. 01. 2022). <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdurreid-ibrahim>.
- Yavuz, Salih Sabri, “Manastırlı İsmail Hakkı (1846-1912)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 21.12.2021). <https://islamansiklopedisi.org.tr/manastirli-ismail-hakki>.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Mustafa Sabri Efendi (1869-1954)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 21.12. 2021) <https://islamansiklopedisi.org.tr/mustafa-sabri-efendi>.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Ferîd Vecdî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 13. 05. 2022) <https://islamansiklopedisi.org.tr/ferid-vecdi>.

EKLER**Ek 1. Fotoğraflar**

Fotoğraf 1. Pan-İslamizm ile İlgili Görüşleriyle Tanınan Arminius Vambery
(<https://www.gzt.com/cins/bir-zamanlar-panturkizmin-babasi-turkistanda-vmby-3647944>.)

Fotoğraf 2. Pan-İslamizm'in Fikir Babalarından Cemaleddin Afgâni
(<https://www.seriyyedergisi.org/kamil-altintas2/113-cemaleddin-afgani.html>.)

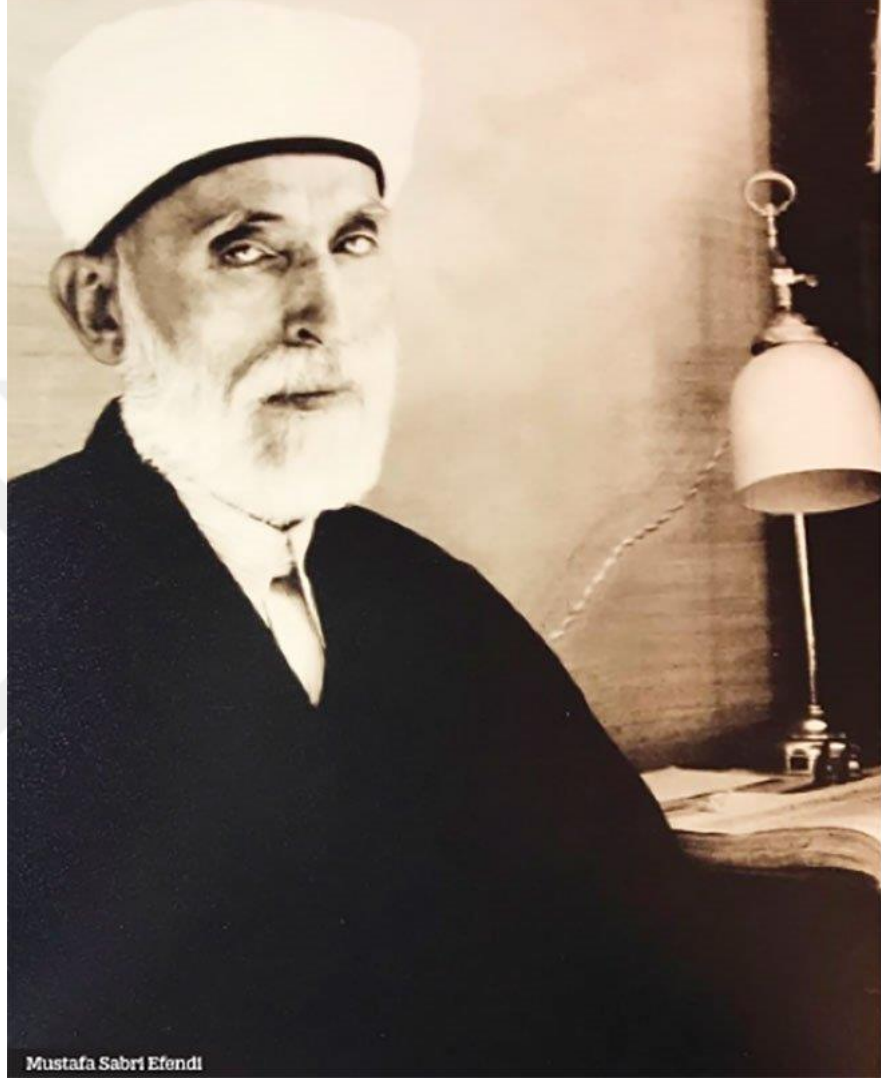
Fotoğraf 3. İkinci Meşrutiyet Döneminde Pan-İslamizm Fikrine Yaptığı İlmi Katkılarıyla Tanınan Celâl Nûri (<https://www.tarihtebugun.org/tarihtebugun/2/kasim/1938/celal-nuri-ileri-kimdir-olum-tarihi>.)

Fotoğraf 4. Pan-İslamist Osmanlı Yazarı Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi(<https://katalog.idp.org.tr/yazarlar/3226/filibeli-ahmed-hilmi.>)

Fotoğraf 5. Pan-İslammist Çizgisiyle Bilinen Beyanü'l-Hak Dergisi Yazarlarından Mustafa Sabri Efendi (<https://www.fikriyat.com/tarih/2017/11/20/bir-muhalifin-portresi-mustafa-sabri-efendi.>)

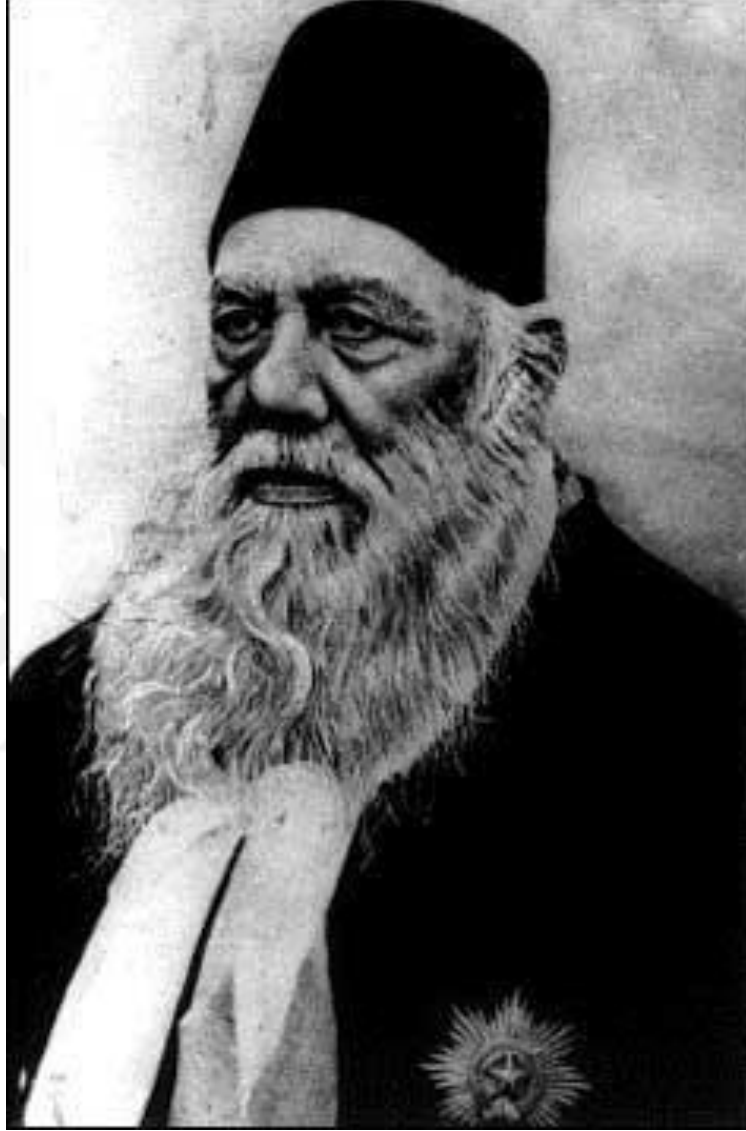

Fotoğraf 6. Meşhur Türkistanlı Seyyah ve Mütefekkir Abdürreşid İbrahim

(<https://akademyadergisi.com/aksiyon-harikasi-abdurresid-ibrahim/>.)

Fotoğraf 7.Hindistan Müslümanlarının Uyanış Hareketinin Önderi ve Aligarh Okulu'nun Kurucusu Seyyid Ahmed Han (<https://www.gzt.com/mecra/modernist-bir-egitimci-seyyid-ahmed-han-3426061>.)

Fotoğraf 8. The Comrade Gazetesinin Sahibi ve Hindistan Müslümanlarının Önde Gelen İsimlerinden Muhammed Ali (<https://www.dawn.com/news/1154854>.)

Fotoğraf 9. Hindistan Müslümanlarının önde Gelen İsimlerinden Ebûl Kelam Âzad (https://tr.wikipedia.org/wiki/Ebul_Kelam_Azad.)

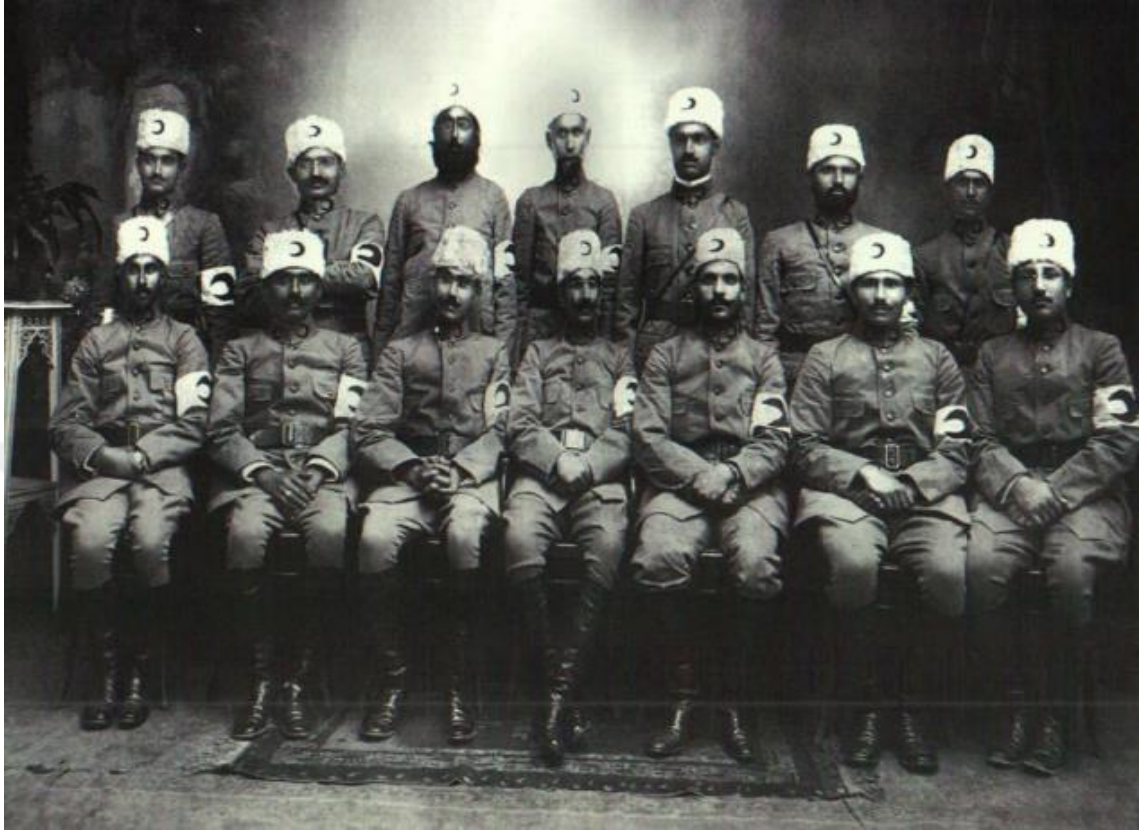
Fotoğraf 10: Balkan Savaşlarında İstanbul'da Görev Yapan Hindistan Heyet-i Tıbbiyesi Ortada Heyetin Başkanı Dr. Ensari Bey

(<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/176831>.)

Fotoğraf 11. Ömerli'de Hindistan Heyet-i Tıbbiyesi

(<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/176831>.)

Fotoğraf 12. Filipinler Şeyhülislamı ve Osmanlı âlimi Mehmed Vecih Efendi

(<http://forumusa.com/abd/osmanli-seyh-ul-islami-new-yorkta-bu-gokdelenlerden-ezan-okumak-ne-guzel-olurdu/>.)

Fotoğraf 13. Filipin Müslümanlarının Vekil-i Mutlakları John Park Finley (numara 5), Morolar'ın İleri Gelen İsimlerinden Hacı Abdullah Nuno (numara 3) ve Moro Halkı

([https://darangenwomentoday.wordpress.com/2016/03/21/remembering-the-bangsamoro-palestinian-ottoman-connection-in-the-land-of-muslim-na-mananakop/.](https://darangenwomentoday.wordpress.com/2016/03/21/remembering-the-bangsamoro-palestinian-ottoman-connection-in-the-land-of-muslim-na-mananakop/))

Fotoğraf 14. İttihat ve Terakki Cemiyetinin Aydın Simalarından ve Osmanlı Devleti'nin Son Bombay Şehbenderlerinden Halil Halid Bey

(<https://www.gaste24.com/tv-dunyasi/halil-halid-bey-kimdir-h53633.html>.)

Fotoğraf 15. 1863 Yılında Güney Afrika'ya Gönderilen Osmanlı Âlimi Ebubekir Efendi (<https://trdergisi.com/ebubekir-efendinin-torununu-guney-afrikada-bulduk/>.)

Fotoğraf 16. Ebubekir Efendi'nin Büyük Oğlu, Singapur Şehbenderi Ahmed Ataullah Efendi (<https://www.dunyabulteni.net/tarihten-olaylar/singapurda-osmanlilar-ve-ahmed-ataullah-efendi-h285608.html>.)

Ek 2. Gazeteler

Gazete 1. The Comrade Gazetesinin Trablusgarp Savaşı Döneminde Çıkan Bir Yazısı (<https://archive.org/search?query=The+Comrade.>)

The Comrade.

A Weekly Journal.

Edited by / Mohamed Ali.

Stand upright, speak thy thought, declare
The truth thou hast, that all may share.
Be bold, proclaim it everywhere.
They only live who dare!

—Morris.

Vol. 2. Single Copy
No. 18. Annual 4.

Calcutta : Saturday, October 28, 1911.

Annual Subscription
Indian Rs. 12. Foreign £1.

CONTENTS.

Page.	Page.
THE WEEK .. 353	The War Supplies—contd. 364
THE WEEK—	The New Turkish Cabinet .. 365
The Relief of the Sultans .. 355	Test of the Italian Declaration .. 365
The Calcutta Muslim Meeting .. 356	The Turkish Ship .. 365
The Bishop of London on Eden .. 357	The Turkish Ship .. 365
The Deportation of Mr. Cole .. 358	Notes on the Committee .. 366
Hands in Chains .. 359	Indignation in Constantinople .. 367
The Indian Police .. 359	Italian View .. 367
Indians in South Africa .. 359	Italy's Apology .. 367
Verdict .. 359	Answers to the Press .. 367
A Soliloquy .. 359	England and Turkey .. 368
LEADING ARTICLES—	Turkey and Italy .. 368
The French .. 358	The War and the Hague Conference .. 368
The War .. 359	French Parliaments .. 369
REACTIONS—	The Times .. 369
Mr. Chamberlain .. 360	For a Opinion .. 369
THE WAR SUPPLEMENT—	The "Times" .. 369
The News of the War .. 361	The "Spectator" .. 369
News by the English Mail .. 361	The "Saturday Review" .. 369
A Review of the Operations .. 361	The "Capital" .. 369
Muslims Fighting in India .. 361	The "Lancet" .. 369
London Students' Protest .. 361	The "Jewish Chronicle" .. 369
	ADVERTISEMENTS .. 369

The Manager will be much obliged if those of our readers who have been receiving copies of this paper as specimens will kindly notify whether they wish to become subscribers or not. This is in little to ask that we feel sure they will comply with the Manager's request.

We are happy to say that we are now in a position to supply "The Comrade" to Mohammedan students, who apply to us during the month of October at the reduced rate of Rs. 2 every three months paid in advance and to non-Mohammedan students at the still lower rate of Rs. 3 every six months.

The Week.

Ministerial Changes.

It is officially announced that the Cabinet has been reconstructed as follows:—Lord Christington becomes Lord Privy Seal, Mr. McKenna, Home Secretary, Mr. Churchill, First Lord of the Admiralty, Mr. C. E. Hobhouse, Chancellor of the Duchy of Lancaster, Mr. Rumbold, President of the Board of Agriculture, Mr. J. A. Pease, President of the Board of Education. The following appointments outside the Cabinet have been made:—Mr. McKenna Wood, Financial Secretary to the Treasury, Mr. Arland, Foreign Under-Secretary, Mr. A. Emmott, Under-Secretary for the Colonies, and Lord Lucas, Parliamentary Secretary to the Board of Agriculture. Mr. Whitley will be proposed as successor to Mr. Emmott as Deputy Speaker. The above appointments involve by-elections in Oldham, South Somerset and East Bristol. Mr. Emmott and Sir E. Stanley will receive peerages. The *Daily Express* states that Mr. Asquith has decided to accept a peerage at the New Year.

The reshuffling of the Cabinet has caused, surprise, especially the exchange of portfolios of Mr. McKenna and Mr. Churchill, which is the chief object of comment in the Press. The exchange has occasioned a curious conflict of opinion, one section of the Conservatives considering that Mr. Churchill's appointment to the Admiralty is a victory for the "Little Navelites," while on the other hand the *Morning Post* says the appointment is an indication that the Government is beginning to recognize the extreme urgency of national defence. The *Journal* pays a tribute to Mr. Churchill's abilities and his strength of purpose. The *Daily Mail* compares Mr. Churchill's appointment to the action of Mr. Chamberlain in 1895, when he took an inferior post in anticipation of making history. The paper says "It is possible that Mr. Churchill believes that in the near future the Admiralty will be a more important post than the Colonial Office was in 1895." The *Daily Graphic* says the change will be profoundly unpopular in the Navy and states that Mr. Churchill was a most bitter Cabinet opponent of Mr. McKenna and Lord Fisher. The paper further declares that Mr. Churchill was in constant communication with the malcontents on the navy question, and that he advocated the building of war vessels of the "King Edward" type in preference to "Dreadnoughts." The *Daily News* makes no comment on the change. The paper thinks the exchange is due to the personal taste of the two Ministers and to considerations unknown to the public.

Morocco.

The French papers indicate that there is a hitch in the Franco-German negotiations arising out of Germany's refusal to accept the latest French offer of compensation. The *Frankfurter Zeitung* says that France wishes to withdraw part of the compensation to which she previously agreed in principle, and adds that if this happens, the negotiations will be wrecked and a new political

Gazete 2. Güney Afrika'da Gandhi'nin Öncülüğünde Çıkan Indian Opinion Gazetesi (<https://archive.org/search?query=indian+opinion.>)

**Gazete 3. Abdürreşid İbrahim Öncülüğünde Çıkarılan İkinci Meşrutiyet
Döneminin Önemli Pan-İslamist Yayınlarından Teârif-i Müslimin Gazetesi**

(<https://katalog.idp.org.tr/sayilar/2357/1-cilt-2-sayi.>)

واعتصموا بحبل الله جميعاً ولا تفرقوا ...

تَعَالَى مُسْلِمَانِيَّتُ

۱ ۳ ۲ ۸

وجہان کم شمو با وقبائل تہا رفوا ...

دینی سیاسی تاریخی فلسفی واحوال عالم اسلامین باحث ہفتہ لقی مجلہ در
تاریخ تاسیس ۳۲۸ مولداتی

مدیر مسئول : عثمان جودی	مدیر اداریہ : استانبول : نابزید چادرچیلرہ	اختصاص مخصوص : مال اسلام و اسلامیت عالم مقالات و آثار مع المذہبیتہ درج اولہ جلد	نسخہ سی ۴۰ بارہ

صاحبزادی : احمد تاج الدین
و یعقوب کمال
آبونہ بدلی
عالم عثمانیہ ایچون
سنہ لکی ۵۰۰ عروش
آتی آتی ۲۰۰ عروش
روسہ ایچون سنہ لکی
۴ آتی آتی ۲۰۰ روپہ
سائر عالم اجنبیہ
سنہ لکی ۱۲ آتی آتی
۶ فراتدر

عدد : ۲	۱۸ دیم الاخر ۳۲۸	پنجمینہ	۱۵ نیسان ۳۲۶	جلد : ۱

تبریک

سو کیل بادشاہز اقدمن حضر تفریہ جلوس ہایونلر۔
بناک دونکی کون سنہ دوریہ سی اولقی مناسبتیہ تبریکات
خالصانہ مزى عرض و تقدیم الیہ ، شو یوم مہجالت
دہاپک جوق دفعہ لرتکر راجہ سی جناب خدادن دہلہرز ۔

«پان تورانیزم»

دنیاہ «پان اسلامیزم» دہ وار «پان ژرمانیزم» دہ
وار یوکی سوسپتہلر ، قومیتہلر اولدیی کی یونلرک
مقاصد و افکاری ، واقتان تحریکاتی ہرکسجہ معلوم
و آتسکار اولوب : بلغارستان ، صربستان ، قرمطاغ ،
رومانیا حکومتلرینک تاسی «پان اسلامیزم» سایہ سنہ
اولدیی کی یوکی آلمانیہ دولت فحبیہ سنک یونون
موجودی دہ «پان ژرمانیزم» نمردہ سیدر ، آوستریادہ موجود
اون ایکی ملیون آلمانک اوج ملیونی «پان ژرمانیزم» ک
خادم و مروج افکاریدر ، عن اصل بواسامیدن تولد

میدانہ هیچ برشیلر یوقدر دہ چک اولورسہق دخی
جاؤدر ۔

اوت روسیہ دہ «مسلمانلر اتقاق» جمعیتی برآراق
خیلی نجسم ایتشدی ، فقط سوئٹسی استبداد حاضرہ
یوتون نحو ایتشدیر دہ یولورز ، ہر نہ قدر افکار عامہ دہ
باقی ایسہ دہ عملیادہ اثری قلامش و تطبیقاتی امکان
خارجہ چقمشدر ۔

لوندردہ تاسیس ایتش بعض ہندستان جہتہ ندانی
حامیہ سنہ بولتان «ہندستان جمعیت خبریہ سی» دہ وار
ایسہ دہ ، آتقی نامی وار دیککدن بشقہ برسوز
سویلہ نہ من ، فقط عالم مطبوعادہ اتحاد گہلری سویلنمکہ
باشلادی ایامدن بری اہل اسلام میاندہ مناسبت
تراید ایتکدہ اولدیی کورلدی ، یوتون مسلمانلرک
مقام خلافت عثمانیہ اولان رابطہ دینہلری یومافیوما
تراید ایتکدہ اولدیی قابل انکار دکادر ، خصوصاً مصر ،
و تاتارستان مطبوعاتک یوفکرہ بیسوک خدمت ایتش
اولدقلریدہ شہدن عازیدر ۔

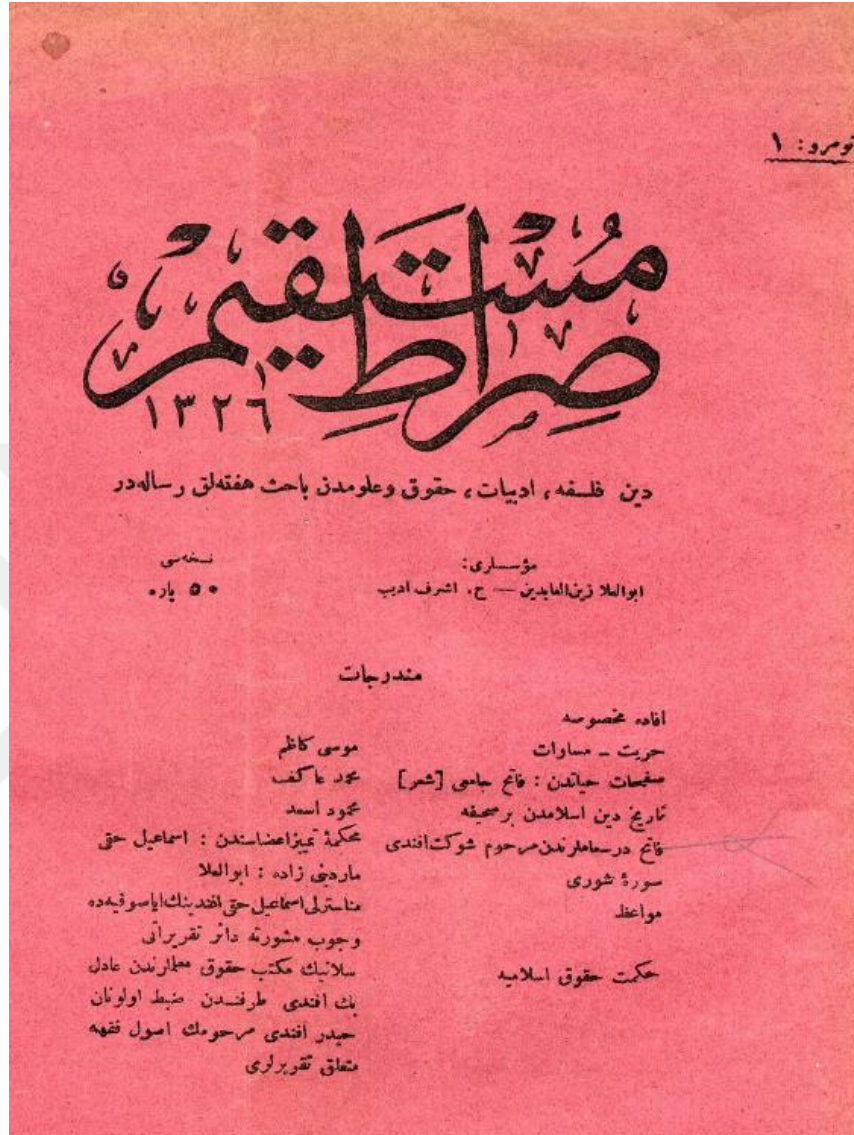
یوتون دنیاہدہ اوجوز ملوندن زیادہ مسلمانلر

Gazete 4. Filibeli Ahmed Hilmi'nin Çıkardığı İkinci Meşrutiyet Döneminin Önemli Pan-İslamist Yayın Organlarından İttihad-ı İslam Dergisi

(<https://katalog.idp.org.tr/sayilar/1945/4-sayi.>)

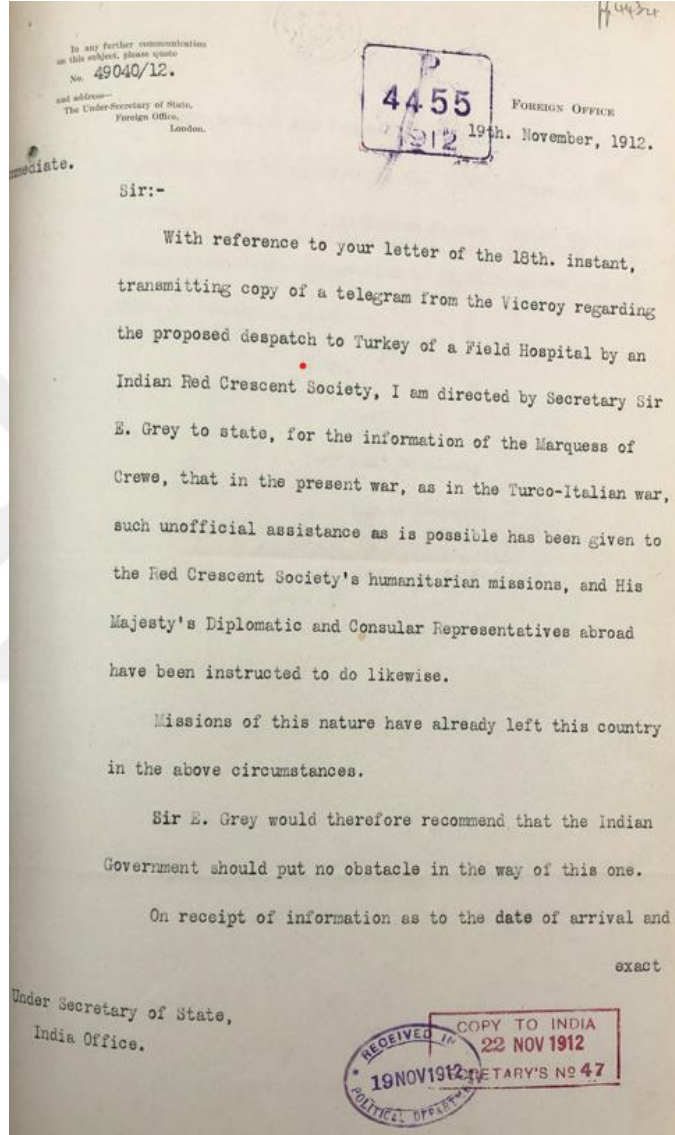

Gazete 5. İkinci Meşrutiyet Döneminin En Önemli İslamcı Yayın Organı Sırat-ı Müstakim (<https://katalog.idp.org.tr/sayilar/5584/1-cilt-1-sayi.>)

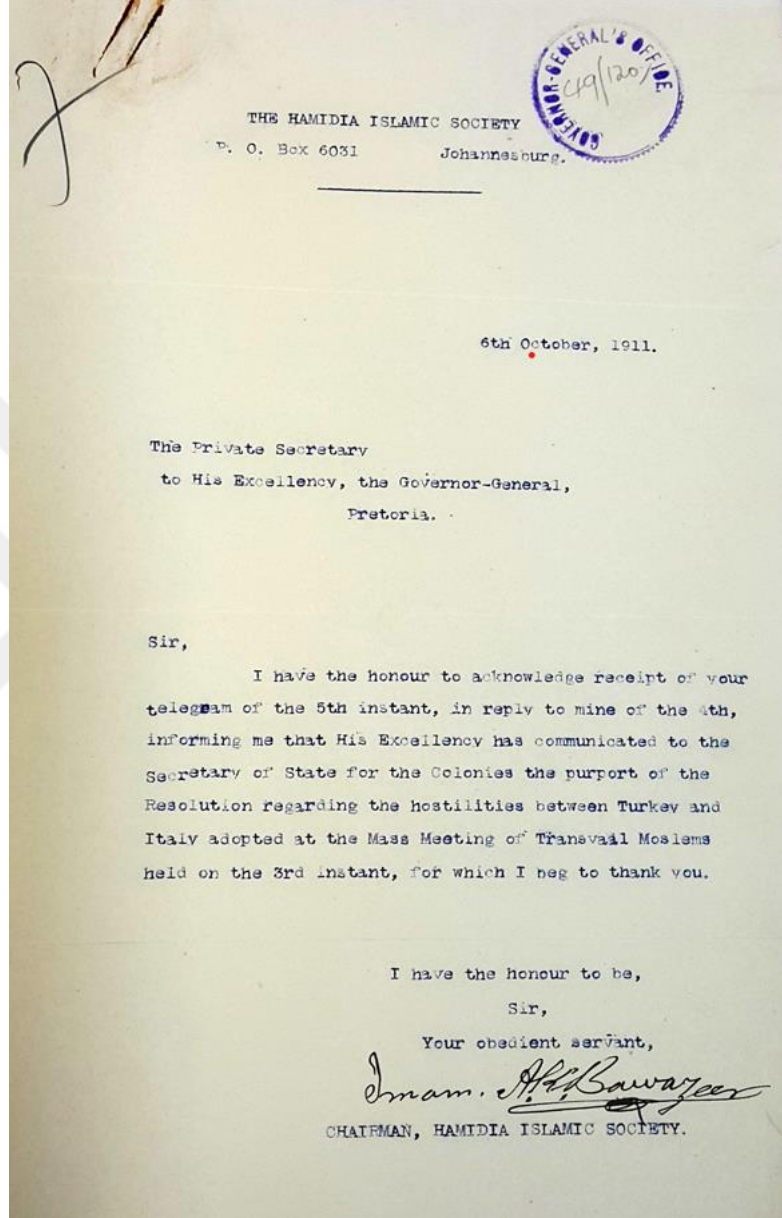

Ek 3. Belgeler

Belge 1. Balkan Savaşı Dolayısıyla Hindistan Müslümanlarının Tutumunu Anlatan Bir Belge (IOR/L/PS/11/5 (1)P 4115 1912. Balkan War British and Indian Red Crescent Society's Missions.)

Belge 2. Trablusgarp Savaşı Döneminde Güney Afrika Müslümanlarının İtalyanlara Karşı Düzenledikleri Protesto Mitingine Ait Bir Belge (National Archives of South Africa (NASA), GG 1511, 49/120.)

Belge 4. Filipinler'in İslam Ahalisi Moroların Sultan Mehmed Reşad'a
Gönderdikleri Mektubun Kapak Kısım (BOA, MBH. 12-37.)

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Pir Murat SİVRİ
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	
Yüksek Lisans Öğrenimi	
Bildiği Yabancı Diller	
İş Deneyimi	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	26.07.2023